

ІВАН
СТАДНЮК

ВІЙНА

ІВАН СТАДНЮК

ВІЙНА

РОМАН

Книги 1—3

Авторизований переклад
з російської
Бориса Комара

КИЇВ
ВИДАВНИЦТВО
ХУДОЖНЬОЇ ЛІТЕРАТУРИ
«ДНІПРО»
1985

В романе современного русского советского писателя, лауреата Государственной премии СССР, показаны титанические усилия Советского правительства, направленные на предупреждение военного конфликта, героизм советских воинов на полях битвы в начальный период Великой Отечественной войны. Судьбы людей — от солдата до маршала — тесно переплетены в романе с судьбой страны, поднявшейся на кровавую битву против ненавистного врага.

Передмова *Олександра Сизоненка*

С $\frac{4702010200-149}{M205(04)-85}$ 149.85

- © Український переклад (кн. 1—2).
Видавництво «Радянський письменник», 1977 р.
- © Передмова, український переклад (кн. 3),
художнє оформлення.
Видавництво «Дніпро», 1985 р.

ІВАН СТАДНЮК ТА ЙОГО РОМАН «ВІЙНА»

Між Немировом та Вороновицею, за двадцять п'ять кілометрів од Вінниці, загубилося між яругами й невеличкими перелісками село Кордишівка. Тут 8 березня 1920 року народився у Фотія Стаднюка син Іван. Рано втративши матір, а згодом і батька, він зазнав сирітства, хоч і не такого важкого, яким було б воно до революції. Хлопчика виховувала сільська громада, а потім Червона Армія, з якою він пов'язав свою юність і подальше життя.

Народившись на Україні, Іван Стаднюк успадкував від свого народу скромність, тонкий гумор, совісність і доброту. Писати почав ще до війни. Виступав у періодиці, а пізніше у фронтовій пресі. Збірки оповідань і повістей — «Людина не здається» (1946—1952), «Максим Перепелиця» (1952; однойменний фільм 1956), «Люди зі зброєю» (1956), «Слідопити» (1961), «Серце пам'ятає» (1962), «Воєнні повісті» (1967) та інші — присвячені Радянській Армії. Його Максим Перепелиця в книзі й на екрані обійшов усю країну, здобув широку популярність у читачів і глядачів.

У першій повісті «Людина не здається» І. Стаднюк, змалювавши образ політрука, віддав данину великому подвигу комуністів-ленінців, які в найважчий період війни під час прикордонних боїв у Білорусії з переважаючими силами ворога піднімали і вели в атаку бійців особистим прикладом. Повість ця була не лише даниною бойовим побратимам — письменник сам розпочинав війну молодшим політруком, — а й першим кроком в освоєнні теми війни.

І. Стаднюк, працюючи над своїми творами довго й терпеливо, провадить велику підготовчу роботу, перш ніж взятися за якусь тему. Прикладом цього можна назвати його дилогію «Люди не ангели» (1962—1965). Це роман про найкрутіші злами нашої історії, про те, як селянство, переборюючи приватновласницьку й індивідуалістичну психологію, гуртувалося навколо партії й ставало на шлях соціалістичної перебудови. Іван Стаднюк дав правдиву картину народного життя на селі в усіх складностях того буремного й суворого часу, глибоко проникнувши в людську психологію, в сутність соціальних та історичних явищ. Роман «Люди не ангели» було видано в багатьох європейських країнах великими тиражами.

Працюючи над дилогією, Іван Стаднюк день за днем ішов до своєї головної книги — роману «Війна» (1970—1980). Ще коли писалася його повість «Людина не здається», він вступив до ад'юнктури при академії

Генерального штабу. Тож роботу над «Війною» розпочав у всеозброєній письменницькій і військово-теоретичній підготовці. Вже перша книга цього правдивого й масштабного твору про початковий період війни викликала великий інтерес серед читачів. І. Стаднюк глибоко проаналізував у ній складність оперативно-стратегічної обстановки, що виникла в момент віроломного нападу гітлерівських армій на Радянський Союз, причини наших тимчасових невдач на початку війни. Притому він подає цей аналіз на рівні найвищому — обговорення надзвичайно складної обстановки відбувається в кабінеті Сталіна, наркома оборони маршала Тимошенка або в Генеральному штабі, яким керує безкомпромисний генерал армії Жуков.

Цінність таких розгорнутих картин полягає в тому, що поряд з офіційними документами І. Стаднюк використовує свідчення, спогади й записи деяких учасників тих подій. Саме ці свідчення надають роману якнайбільшої достовірності, вражають переконливими деталями і допомагають письменникові вималювати образи історичних осіб, державних діячів, воєначальників: Сталіна, Жукова, Тимошенка, Шапошникова та інших. Ми бачимо їх безпосередньо в хвилини, коли приймаються найскладніші і найвідповідальніші рішення.

Іван Стаднюк не «підправляє» історію — він показує війну в найважчий для країни час, нічого не згладжуючи й не пом'якшуючи: вступає як воєнний історик, що не має права відводити очі від будь-яких невдач, від жодних трагічних подій.

Епіграфом до роману «Війна» І. Стаднюк узав афоризм Фемістокла: «Ми загинули б, якби не гинули». Справді, Червона Армія у другій світовій війні виявила такий високий бойовий дух і таку виучку, що, навіть відступаючи, завдавала хваленому вермахтові непоправних втрат, збивала з нього переможну пиху, зупиняла на кожному рубежі. Фашистські офіцери й солдати з перших днів побачили і відчули стійкого й мужнього противника і, незважаючи на певні успіхи, зрозуміли, що легкої прогулянки, як це передбачалося планом «Барбаросса», не буде.

Письменникові вдалося правдиво й переконливо відтворити всю гостроту й складність обстановки останньої мирної ночі як на кордоні, так і в Кремлі. Тривога й невизначеність, надія все ж таки уникнути війни відчутні в кожному рядку на початку твору, де розповідається про слідування генерал-майора Чумакова до місця служби за новим призначенням. А далі достовірно й правдиво змальовані бої, які довелося вести корпусу генерала Чумакова, іншим частинам і з'єднанням у надзвичайно складній бойовій обстановці.

Воєначальники, виведені в романі І. Стаднюка, діють не як утвержені стереотипи, а як живі люди з притаманними їм рисами характеру, причому рисами сильними й слабкими, з певними життєвими схильностями й звичками. Цих людей ми бачимо в момент прийняття найважливіших рішень і в хвилини роздумів, вагань, крайньої нервової перенапруги. Становище на фронтах відбивається, немов у дзеркалі, не лише на психологічному стані бійців і командирів переднього краю чи на командному пункті Західного фронту, не тільки в бойових порядках механізованого корпусу чи стрілецької дивізії, але й у кремлівському кабінеті верховного головнокомандуючого, в стінах Генерального штабу і в Наркоматі оборони. Такий «розріз» усієї системи оборони від окопу до кабінету верховного головнокомандуючого несе в собі багато принад і труднощів. І. Стаднюкові вдалося досягти успіху, щасливо уникнути спрощень.

Як відомо, після мемуарів Жукова, Василевського, Конєва і Рокоссовського, після книг Бережкова «Тегеран-43» та «Сторінки диплома-

тичної історії» інтерес до діяльності вищих військових штабів та державних органів у період війни значно підвищився. І. Стаднюк, навіть після таких авторитетних авторів, знайшов і відтворив у своєму романі саме те, чого чекали читачі, звертаючи свої погляди до трагічних сторінок пережитої народом війни.

Назва роману Івана Стаднюка — «Війна» — відверта і якоюсь мірою навіть зухвала й ризикована: за нею відчувається прагнення автора дати узагальнюючий образ страшного лихоліття — Великої Вітчизняної війни. Свідомо обравши таку назву, письменник мав на меті охопити й осмислити події Великої Вітчизняної війни з часової відстані якнайбільш повно. В цьому його рішучість, сміливість і... відповідальність — риси, що личать справжньому солдатві й так само прикрашають і письменника. І коли перечитуєш «Війну», коли передумуєш про все те, про що в ній талановито написано, почуття вдячності до автора піднімається в твоєму серці, бо тобі відкривається вся глибина його щирості й доброти, і ти бачиш, скільки в ньому уважливості, скільки любові до людей, до рідної землі. А ще вчувається в цьому творі велика душевна мудрість письменника, збагачена тим, що пізнав він, проживши нелегке життя, розділивши із своїм народом усе, що йому випало на цьому складному й важливому відрізку історії.

Мудрість автора «Війни» ще й у тому, що він не шукає заднім числом винуватців, а достовірно, суворо й правдиво відтворює ті події, які справді відбувалися на початку липня 1941 року на Західному фронті. Так само з документальною правдивістю розповідає про оборону Смоленська, про висаджені мости через Дніпро, про надзвичайно складну обстановку, в яку потрапила армія генерала Лукіна чи армійська група генерал-майора Чумакова. Ми бачимо, як від бою до бою, незважаючи на втрати й відступи, наростає опір ворогові, як командири й політпрацівники надихають бійців на ратні подвиги в ім'я Батьківщини. І що головне: історичні й літературні (вигадані автором) герої живуть і діють у романі поряд, реальні й переконливі кожним своїм словом, рішенням, вчинком.

З особливою любов'ю і симпатією виписав І. Стаднюк генерала Чумакова, старшого лейтенанта Колодяжного, молодшого політрука Іванюту — в них, очевидно, втілені риси найближчих фронтових друзів письменника, яких він любив з юнацьким захватом і деяких з них втратив назавжди. Та всі вони постають зі сторінок цього суворого й чесного роману неповторними, самовідданими, мужніми і діяльними. Бо в душах цих людей жила, не згасаючи, вже й тоді віра в нашу Перемогу в священній війні.

Саме віра, віра в нашу Перемогу і є головним змістом правдивого, яскравого і мужнього роману Івана Стаднюка, роману, удостоєного 1983 року Державної премії СРСР.

Олександр Сизоненко

КНИГА ПЕРША

1

Федір Ксенофонович виявився єдиним пасажиром у купе, тому можна було сидіти в сутінках, не вмикаючи світла, і з журливою насолодою відчувати свою самотність. Задивившись у відчинене вікно, що дихало холодною свіжістю, він стомлено спостерігав, як, блимаючи електричними вогнями, відпливав у білу ніч Ленінград. Не хотілося навіть поворухнути руками, щоб послабити ремінь на гімнастерці, ніби боявся сколихнути в грудах холодок, що вже почав повільно танути.

Завжди, коли треба було кудись їхати, залишаючи сім'ю, генерал-майор Чумаков відчував якийсь гнітючий смуток і тривогу. А військова служба — це постійні розлуки, і часом надовго. Ніяк до них не звикнеш, не навчиш своє серце безтурботності, хоч за спиною вже багато доріг, на скронях чимало срібла, а на малинових петлицях золото перших генеральських зірок.

Цього разу у Федора Ксенофоновича був зовсім несподіваний привід для смутку й тривоги, які важко залягли на серці й примушували з гіркотою роздумувати про те, що життя негадано дозволяє робити відкриття навіть там, де давно нічого не ждеш та й не хочеш ждати.

Іхав Федір Ксенофонович до Москви у досить звичайній для військової людини справі — одержувати призначення на нову посаду. І хоч зміна місця служби, місця проживання завжди хвилює й завдає немало клопоту, пов'язаного з переїздом сім'ї, але сьогодні, як ніколи раніше, генерал Чумаков залишав дружину й доньку з неспокійним серцем.

Трохи більше року, як Федір Ксенофонович повернувся з Фінського фронту, вони з Ольгою Василівною урочисто відзначили

двадцятиріччя свого одруження й шістнадцятиріччя доньки Ірини. Дарма що вже стільки часу минуло, Ольга не відпускає його серця: самим поглядом, навіть усмішкою мовби заново роздмухує в ньому юнацьке почуття любові до неї. Ця любов, як інколи здавалося Федору Ксенофонтівичу, розмиває в ньому волю й здатність віддавати всі сили службі, гасить бажання, які, можливо, і є справжнім мірилом глибини його серця, прагнень розуму й совісті.

Познайомилися вони з Ольгою у двадцятім, коли він, Федько Чумаков, відважний кавалерист, приїхав з Південного фронту в Москву до військової академії для проходження прискореного курсу навчання. І з'явився, як наказав йому староста групи, до професора військової історії Нила Гнатовича Романова, щоб узяти в його бібліотеці навчальні посібники. Але професора вдома не було, він зустрів там його молоденьку племінницю Олю, дівчину з великими очима й ніжним личком, яка вміла вести невимушену розмову з такою милою веселістю, що від того незвичайного дня досі плавиться в солодкій млості вражене солдатське серце... Довго не міг повірити в своє щастя, не міг збагнути, як це він, колишній сільський хлопець, одружився з такою красивою дівчиною.

Минув час, перебродив хміль молодості, житейська буденність пригасила палкі поривання, але любов залишилася нерозтраченою; прижилося в їхній сім'ї тихе щастя, сповнене турбот одне про одного й про Ірину — славне дівча, а тепер уже дівчину, яка зуміла чимось невловимим повторити і якось особливо, з ухилом у чумаковський рід, зухвало витончити в своїй подобі красу матері.

Тільки-но попрощався з ними на пероні, ще ніби чулися їхні ніжні й такі милі, рідні голоси. Але чому ж така тривога на серці?..

У перші роки, як вони побралися, він відчував та невтримне захоплення, коли, здавалося, не було змоги терпіти розлуку. Завжди повертався з відрядження чи з роботи, мов на крилах летів, і задихався від щастя близької зустрічі. Він тішився з того, що хоч куди б закидала його доля — у найвіддаленіший гарнізон чи знову в столицю, в академію, — жодна з дружин товаришів по службі чи однокашників по навчанню не могла змагатися привабливістю з Ольгою. Але це інколи й лякало: адже знав, що серед чоловічого племені водяться такі баламути, для яких недороге чуже щастя й немає заборонених порогів. І не тільки знав, а й не раз спостерігав, як на святкових вечорах чи в бібліотеці (Ольга Василівна закінчила бібліотечний інститут) біля його дружини упали гарнізонні прогнози. А часом

і вельми солідні люди... Але не було в нього приводу ревнувати дружину. Він, що пізнав життя з усіх боків, наче умів бачити й чути серцем. Ольга всією своєю поведінкою була зразком подружньої вірності. Він завжди відчував її сповнені ласки погляди, які мовби іскрами обсіпали його душу, розумів усмішку, що мимохіть пробігала на її рухливих губах...

Ні, ніколи не мав він підстав у чомусь дорікати своїй дружині. Одначе іноді йому було прикро через її, можливо, неусвідомлене, безневинне, а все ж таки кокетство. Намагався не звертати уваги на те, що Ольга завжди пам'ятала про свою привабливість, що очі її завжди шукали дзеркало. Але драгувався, коли на людях дружина часом сяйне довкола себе бентежливими темно-синіми очима або поведе ними з нарочитою лінивою млявістю. І якщо вловить на собі чийсь сповнений захоплення погляд чи помітить, що навколо нема жінки, вродливішої й приємнішої від неї, одразу мовби світлішає на обличчі, пожвавлюється, стає ще уважнішою до чоловіка, ще привітнішою, раз у раз безпричинно поблискуючи в усмішці рівними білими зубами. Тоді в ньому піднімається буря протесту: враз починає здаватися, що в поведінці Ольги все награне й манірне, навіть оця підкреслена увага до нього. Інколи він не стримувався й докоряв їй, на що вона у відповідь, на якусь мить здивувавшись, тут же весело сміялася й, виграючи дугастими бровами, казала всілякі ніжні дурнички: здавалося, від самої думки про те, що чоловік ревнує, Ольга тішилася й раділа. А вдома потім кепкувала, що з нього нікудишній лицар, що не вміє він з гумором дивитися на жіночі примхи, не хоче зрозуміти, що вродлива жінка для того й вродлива, щоб збуджувати до себе цікавість і своєю красою нести добрим радість, а заздрісним — прикроші.

Позавчора ввечері відбулася між ними несподівана розмова, яка вразила його. Наприкінці вечері Ольга відсунула од себе тарілку, трохи засмучено глянула на нього й раптом заговорила якимсь незвичним голосом:

— Ось ти, буває, ревнуєш мене через дрібнички і без усякого приводу...— Вона уважно почала роздивлятися довгі нігті на своїх руках.— А чи знаєш, Федю, що до того, як ми з тобою познайомилися, у мене був хлопець.

— Як це розуміти? — запитав він після напруженої мовчанки, не в змозі збагнути суті того, що почув. Його більше вразило не саме признание, а винуватість у ледь поблідлому обличчі дружини.

— Був знайомий хлопчина... Жених...

— Ти його... любила?

Очі Ольги розширилися, обдали Федора Ксенофонтівича хо-

лодним світлом, і вона, ніби шкодуючи, що завела цю розмову, знехотя відповіла:

— Взагалі він мені подобався... Потім його взяли на фронт бити Колчака... І раптом ти закрутив мені голову.— Ольга несподівано засміялася тим знайомим сміхом, який завжди заспокоював його.

Він постарався не піддатися чарам її сміху і спокійно, навіть дуже спокійно, так, що здивовано зметнулися довгі вії над її глибокими темно-синіми очима, спитав:

— Чого ж ти приховувала?

— Я не приховувала... Нічого було приховувати.

— Ти потім мусила виправдуватися перед ним? — Федір Ксенофонтович сам злякався свого запитання, помітивши, як в обличчі Ольги промайнуло щось чуже: йому здалося, що він зараз почує від неї якийсь страшне зізнання.

Але Ольга раптом знову засміялася, сплеснула руками. Тут же вона замовкла,— з її обличчя повільно сповзла усмішка, що робила її дуже гарною,— і подивилася на нього з якоюсь побожною серйозністю.

— Як ти міг подумати?..— тихо мовила Ольга.— Клянусь щастям нашої Ірини, я в житті, крім тебе, нікого не кохала.

Він не знав, що відповісти, і винувато сховав очі. Можливо, оця якась його винуватість і здолала Ольгу: вона враз заплакала.

У цей час в передпокої пролунав дзвінок. Ольга схопилася із стільця й вибігла на кухню. Федір Ксенофонтович пішов одчиняти двері.

Прийшла Ірина. Не прийшла, а веселим вихором влетіла в квартиру. Цмокнула в щоку батька й заторохтіла про те, що в них у п'ятницю випускний вечір і що через це всі дівчата схибнулися на нових платтях, а хлопці тільки те й роблять, що радяться, як потайки принести в школу на цей вечір випивку.

Звичайно в такі хвилини, коли донька поверталася додому й розповідала свої шкільні новини, Федір Ксенофонтович завжди в душі милувався нею, її веселою жвавістю й захопленістю. У всій її зовнішності й поведінці вже можна було вловити близьке народження того великого жіночого начала, суть якого ніхто ніколи точно не передасть, хоч без нього не приходять ні справжнє кохання, ні материнство, що зберігає безсмертя й силу роду людського. Завжди вражала його невтримна енергія Ірини. Вона одночасно могла їсти, наспівувати нову пісеньку, поглядати на себе в дзеркало, розповідати щось матері та ще притупувати під столом підошвами капців. Але цього разу всю увагу

Федір Ксенофонтович спрямував на кухню: у вухах ще чулося схлипування Ольги.

— Як наша мама? Де вона? Чому не виходить зустрічати свою дорогу донечку? — Ірина сипала запитаннями й, не чекаючи на них відповідей, уже крутилася перед дзеркалом, знімаючи з голови берет і поправляючи коротко підрізане волосся.

— Я, як завжди, на посту, донечко,— почувся спокійний і навіть веселий голос Ольги Василівни.

Федір Ксенофонтович сторопіло оглянувся й побачив, що дружина вносить до їдальні чашки з чаєм. Ні сліду сліз, ніякої роздратованості на її обличчі. Федору Ксенофонтовичу стало ясно не по собі від такого самовладання.

Розставляючи на столі чашки, вона кинула на чоловіка погляд, мовби щось вирішувала подумки; тут же грайливо опустила очі, поблажливо гмикнула, ледь ворухнувши устами і роздуваючи ніздрі тонкого, прямого носа, а потім, даючи зрозуміти Ірині, що вони з батьком провадять далі свою розмову, мовила:

— Так я тобі не доказала.— Ольга подивилася на Федора Ксенофонтовича застережливо.— Сьогодні вдень іду по Невському, і раптом мене гукають. Оглядаюсь — він! Сергій!.. Я очам своїм не повірила!

— Ти про кого? — сам не знаючи для чого, спитав Федір Ксенофонтович, хоч одразу ж зрозумів, про кого йдеться.

В примружених очах Ольги майнула докірлива посмішка.

— Та про нього ж, про того колишнього хлопця!..— І вона загадково усміхнулася.— У нього зараз сивини на голові більше, ніж у тебе... Доктор наук, інженер! А поруч нього, бачу, дружина... Бідний Сергійко! І де він її одкопав, таку негарну?

Федір Ксенофонтович, начебто здаючись, присів до столу.

— Так що, Федю,— сказала далі Ольга Василівна, коротко зітхнувши,— чекай у неділю на обід гостей.

— Я рибу ловити в неділю йду! — сіпнувся Федір Ксенофонтович, відчуваючи, що не може перебороти роздратованість.

— Пожертвуй, Федю, риболовлею...— Ольга подивилася на нього з благанням в очах.— Я ж їх уже запросила. Познайомитесь...

За вікном вагона лунко простугоніли ферми мосту, по якому проходив поїзд. Тільки тепер Федір Ксенофонтович завважив, що Ленінград залишився позаду, в блідих сутінках білої ночі.

Не довелося ні по рибу їхати, ні нежданих гостей зустрічати. До неділі ще два дні, а він, за негайним викликом, уже в до-розі.

«Ти, Федюню, неодмінно дзвони,— згадалося, як наказувала

дружина, коли йшли до м'якого вагона.— Завтра увечері подзвони з Москви, потім з Мінська... А в неділю, хоч де б ти був, обов'язково дзвони! Чуєш?»

Оце «чуєш» чомусь кольнуло в серце, прозвучавши як застереження. Він зрозумів: Ольга хоче, щоб він подзвонив саме тоді, коли вона прийматиме гостей.

Попереду, поруч з носієм, йшла, розмахуючи сумочкою, Ірина й стріляла довкола очима. Це теж лягло тягарем на серце: не подобалося Федору Ксенофонтівичу — донька перейняла звичку матері й позирала на людей, мовби з викликом запитуючи їх: «Бачите, яка я гарна?!»

Хтось постукав у купе, сполошивши думки Федора Ксенофонтівича. Завищали двері, й зазирнула провідниця.

— Чаю хочете? — спитала вона.

— Дякую, пізно вже, — відказав Федір Ксенофонтівич.

Двері зачинилися, і він почав думати про службу, про те, що, поспішаючи, не зміг за звичаєм влаштувати проводи-вечірку, перенісши її на той час, коли приїде забирати сім'ю. Поїхав, наче у відрядження.

Усе сталося несподівано. Ще сьогодні вранці генерал-майор Чумаков був на нараді в кабінеті командуючого: думали над тим, як вести далі почате нещодавно зміцнення командної ланки військ округу.

Похитування вагона, монотонний перестук коліс і стрімка темна стрічка нічного лісу за вікном — усе це зливалося в своєрідне безгоміння, яке викликало неквапливий і непослідовний потік думок... На мить сяйнула й одразу ж зникла прощальна напутня усмішка командуючого... А чи не буде докорів потім? З таким поспіхом здавав справи, підписував акти. Не встиг підготувати командуючому подання в наркомат на двох командирів дивізій. Попросив, щоб це зробив заступник... А якщо казати правду, нема у Федора Ксенофонтівича певності, що молоді командири полків Афанасьєв і Вихрев, хоч люди вони й тямущі, уже зможуть командувати дивізіями.

А як він сам, генерал Чумаков? Чи впорається з механізованим корпусом? Адже справа нова. А втім, не зовсім нова: ще в тридцять другому були створені в Червоній Армії такі з'єднання. Та в тридцять дев'ятому, чи то не дуже пильно придивившись до особливостей і труднощів війни в Іспанії, чи то ще з якихось причин, вирішили, що меншими бронетанковими групами зручніше буде маневрувати в бою... А життя — тітка сувора й мудра — примусило незабаром похопитися. Сам Федір Ксенофонтівич сидів над іноземними й вітчизняними матеріалами, узагальнював досвід дій німецьких танкових груп у Західній

і Південно-Східній Європі; потім виступив зі статтею в журналі. Помітили... Тиждень тому подзвонив йому з Москви маршал Шапошников, який тепер керував будівництвом оборонних рубежів і укріплених районів уздовж західних кордонів. Борис Михайлович похвалив статтю й попросив сформулювати на папері, врахувавши маневрені дії німецьких військ у наступальних операціях, основні принципи контрдій тих, що обороняються, щоб усе це використати на будівництві укріпрайонів. Таке доручення тішило самолюбство Федора Ксенофонтівича. Він кілька ночей із захопленням сидів за письмовим столом і зараз везе з собою невеликий трактат, щоб вручити його маршалові...

Так, помітили, мабуть, прогресивні погляди генерала Чумакова на сучасне оперативне мистецтво і, певно, вирішили: якщо ти такий заповзятий прихильник великих механізованих з'єднань, формуй одне з них і командуй, твори.

Але чого такий поспіх? Сьогодні вранці, коли Федір Ксенофонтівич повернувся до свого кабінету, задзвонив телефон прямого зв'язку. Зняв трубку й почув голос підполковника Рукатова з управління кадрів Червоної Армії.

— З новим призначенням вас, Федоре Ксенофонтівичу! — солоненько-поштивим голосом заговорив Рукатов. — Шифрочку з наказом наркома одержали?

— Ні, не одержував. А яке призначення?

— Телеграму дали. Вам, дорогий Федоре Ксенофонтівичу, завтра вранці треба бути в Москві. Ви призначені командиром мехкорпусу, так що вітаю!

Як же це так раптом? Чого така квапливість?.. Федір Ксенофонтівич не міг зібратися з думками. Справді, не дуже давно в нього питалися в наркоматі, як він поставиться до того, коли йому запропонують корпус у Західній Білорусії чи на Україні. Але нічого конкретного.

— Мені потрібен час, щоб здати справи, — тамуючи збентеження, сказав він у телефонну трубку.

— Треба встигнути, товаришу генерал. Наказ! — Підполковник Рукатов уже говорив таким тоном, мовби він — живе втілення цього наказу. Але тут же із смішком зауважив: — Наше діло — передати, ми тут, у Москві, люди маленькі, виконавці, так би мовити.

На душі стало кепсько. Розумів: неприємно, що саме Рукатов повідомив йому про наказ.

Олексій Рукатов... 1925 рік... Далеке містечко Запілля, барачні казарми, притиснуті хвойним лісом до річки, просторий піщаний плац на осонні...

Там уперше й зустрівся з Рукатовим Федір Ксенофонтівич,

якого послали в Запілля сформувати й очолити стрілецький полк.

У розташуванні роти Рукатова він у всьому побачив порядок. Лише впала в око якась понурість на обличчях мешканців казарми. Але попервах Федір Ксенофонтівич не надав цьому ніякого значення, подумавши, що своїм несподіваним приходом збентежив бійців. А потім почали надходити рапорти взводних командирів з проханням перевести їх од Рукатова в інші підрозділи. Чумаков викликав командира роти.

І дотепер Федір Ксенофонтівич пам'ятає застигли, без будь-якого виразу очі Рукатова. «Чому не ладнаєте із взводними?» — «Вони контрики, товаришу комполку!» — «Докази є?» — «Постараюсь добути, товаришу комполку!» — «Чому рота відстає в бойовій підготовці?» — «Геть усі симулянти, товаришу комполку!»

Федір Ксенофонтівич подумав був, що, можливо, такі відповіді почасті викликані односкладністю його запитань, і завів з Рукатовим розмову теж загалом елементарну, про те, що означає бути начальником над багатьма, дуже різними за характером, розумовими здібностями й освітою людьми. Розмова не вийшла. В застиглих очах Рукатова, які мовби визирали з нір, проступав страх, інколи мелькала якась думка, тоді зіниці його ковзали вбік, а губи ворушилися, і, здавалося, командир роти нарешті щось скаже, але... думка в очах тут же згасала, і все кінчалося важким зітханням і короткою обіцянкою: «Буде вправлено, товаришу комполку!»

Чумаков так і не зміг вивести Рукатова із стану остовпіння.

Під час показових занять з тактики батальйонний командир доручив Рукатову зовсім нескладне: командувати головною похідною заставою на марші батальйону. І Чумаков ще раз переконався, що на найпростіші завдання Рукатов не вмів прийняти ніякого рішення. Випне груди, витріщить очі й злякано-надсадним голосом горлає: «Вперед, за мною!» А куди «за мною», яким бойовим порядком, на який рубіж, з яким завданням — про це він у незрозумілій панічній запопадливості забував навіть подумати.

Федір Ксенофонтівич почав благодіяти штаб дивізії замінити нездатного командира роти. Звідти роздратовано й повчально відповіли: «Здатні не народжуються, вчить».

І ось одного разу одержав полк наказ: відрядити трьох кращих ротних на перепідготовку. Повагався Федір Ксенофонтівич і поступився своєю совістю, щоправда, тішачись хистким аргументом: нехай Рукатов повчиться серйозно. Згнітивши серце, підписав на нього досить туманну, але загалом позитивну характеристику.

Через півроку Рукатов урочисто з'явився в полк з призначенням на посаду командира батальйону. Витяг з наказу про призначення Рукатова Федір Ксенофонтович читав з тим здивуванням, яке майже перехоплює подих. Обурений до краю чийось, як здалося, злим жартом, він подзвонив у штаб дивізії, але... звідти одержав незаперечну за своєю логікою відповідь: «Ви ж самі рекомендували його на навчання, як кращого командира роти!»

Все, що тоді трапилося, Чумаков сприйняв як тяжку кару долі за виявлену безпринципність. Рукатов став командиром батальйону.

Федору Ксенофонтовичу зараз пригадався той далекий Рукатов-комбат, постали так ясно в пам'яті картини полкового життя, що в купе наче запахло розімлілим на сонці сосновим лісом, який суцільною стіною обступав військове містечко. І начеб чувся на розпеченому піщаному плацу голос командира батальйону Рукатова. Відчуття своєї влади аж розпирало його. Рукатов тримався перед підлеглими підкреслено вільно. В його повчаннях, вказівках прозирала така дрімуча обмеженість розуму й знань, така зневага до нижчих чином, що Федір Ксенофонтович, коли чув усе це, впадав у розпач. Адже ж командирами завжди ставали найкращі люди — цвіт народу! А тут раптом... І шкода було Рукатова, що ошукався у своєму покликанні, і соромно за нього, і треба було рятувати справу. Ротні командири за якийсь місяць аж почорніли від «спілкування» з новим начальством.

Не одразу вдалося спровадити Рукатова з полку. Прощаючись з ним, Чумаков сказав усе, що думав про його здібності, характер, і порадив ніколи не займати командних посад. Але той залишився самим собою: знову якісь курси, знову десь служба, потім одруження з немолодою й некрасивою донькою знайомого Федору Ксенофонтовичу командира полку... З усього видно, що не один начальник позбувався Рукатова, «висуваючи» його то на навчання, то ще кудись. Інакше нізащо не потрапив би він до академії...

У 1937 році Рукатов, не підозрюючи, що Чумаков перебував у той час в Іспанії, спробував був поквитатися з ним. Один знайомий чекіст, з яким Федір Ксенофонтович зустрівся після повернення, по секрету розповів йому про анонімні листи з тяжкими обвинуваченнями, що інкримінувалися йому, колишньому командирові запільського полку, а потім слухачеві військової академії Чумакову. За убогим змістом цих звинувачень перед Федором Ксенофонтовичем замаячила знайома й уже зловісна постать Рукатова. Чумаков сказав про свій згогач чекісту, і той

з подивом підтвердив: справді, в деяких дописах з-поміж свідків «контрреволюційної діяльності» командира полку Чумакова згадувалось і це прізвище.

А торік, приїхавши в Наркомат оборони, Федір Ксенофонтович зіткнувся з Рукатовим у ліфті. Уже підполковник, випещений, червонощокый, з благородною сивиною на скронях. Зраділо тис руку генералові, казав якісь слова, а очі, як і раніше, були застигли, насторожені, мовби жили своїм самостійним життям. Дізнався Федір Ксенофонтович, що Рукатов, як той сам висловився, «столоначальник» в управлінні кадрів. Не хотілося в це вірити, бо в армії існує святий своєю незаперечністю закон: «на кадри» призначати найділовіших, мудрих і абсолютно в усьому порядних людей. Але, може, змінилась людина, набралась розуму?..

Хоч як би там було, але добре, що до нього, генерала, Рукатову вже несила дотягтися. Знав Федір Ксенофонтович, що будь-який командир, де б він не служив, ходить під страхом божим, коли вважає, що десь «у кадрах» сидить людина, котрій відомі якісь її вади й гріхи: непросто тоді буває з підвищенням звання, з просуванням по службі, зате легко потрапити в Кушку або й ще кудись далі. Гнітуче це почуття.

«...Найкращі ліки від образ — забуття», — подумав Федір Ксенофонтович. Увімкнувши в купе світло, почав роздягатися, щоб лягти спати.

Уже засинаючи, стомлений усім, що звалилося на нього в цей важкий день, пригадав гірку істину: остерігайся того, хто тебе боїться, і пам'ятай, що підла душа завжди бачить найгірші наміри в найблагородніших вчинках.

2

До початку робочого дня Федір Ксенофонтович уже був у Наркоматі оборони. Не хотілося починати із зустрічі з Рукатовим: у віданні «кадровика» «особова справа». У цій папці з підшитими й пронумерованими паперами зафіксоване все життя Федора Ксенофонтовича — від народження, від першого дня служби в 1914 році рядовим піхотного полку й до сьогодні.

Зайшовши до кабінету, де, як значилося в стовпчику прізвищ на дверях, мав бути підполковник Рукатов, Федір Ксенофонтович побачив кілька столів, завалених папками, і за кожним столом — схилену над паперами голову. Із-за розчиненої стулки шафи визирнув на стук дверей Рукатов. Обличчя його розплилося в широкій усмішці.

— Заходьте, дорогий Федоре Ксенофонтовичу! — Рукатов прожогом кинувся назустріч з простягнутою, чомусь тремтячою

рукою.— Доброго здоров'ячка, товаришу генерал! Ось, товариші, знайомтеся, мій колишній командир полку... Я вам розповідав.

А очі, очі Рукатова! Колись він уже бачив такий вираз очей... У їхньому селі Чернохлібівці, що під Харковом, якось опинився мандрівний цирк. На вигоні збили поміст, і на очах великого людського натовпу почалася незвичайна вистава. Усіх вразив фокусник, який витягав з рота силу-силенну стрічок. Потім фокусник, подивившись на хлопчаків, що сиділи біля самого помосту, поманив пальцем Федька Чумака, як звали його в Чернохлібівці. Коли збентежений Федько зійшов на поміст, фокусник підніс до його обличчя капелюх і благально зашепотів: «Каж, що порожній, матимеш п'ятак». У капелюсі лежали два курячих яйця, і Федько криво посміхнувся. Але враз побачив перед собою очі фокусника — насторожені й сповнені німого благання й муки!.. А на лобі — дрібні крапельки поту. «Каж, що порожній», — з жалюгідною усмішкою просив він. Федькові до сліз стало шкода фокусника. Повернувшись до натовпу й опустивши очі, він сказав: «У капелюсі нічого нема».

Що потім зробив фокусник, Федір Ксенофонтович уже не пам'ятає... Зараз він побачив точнісінько такі самі очі в Рукатова. І ще помітив, що всі в кабінеті з особливою цікавістю спостерігали за їхньою зустріччю.

Генерал, почувавши себе страшенно ніяково, почав по черзі вітатися з усіма за руку. А підполковник Рукатов, звертаючись до своїх колег, не вгавав:

— Одверто скажу, в люди вивів мене Федір Ксенофонтович! Довіку не забуду.

— Не перебільшуйте, товаришу підполковник,— осміхнувся Чумаков, сідаючи на стілець, підсунутий Рукатовим.— Усіх нас в люди вивела армія.

— Правильно, товаришу генерал, але щиро вам скажу: у вас славний вигляд, хоч посивіли помітно,— без будь-якої послідовності перевів розмову Рукатов.— А я здав, списали мене зі стройової й ось довірили кадри. Важка це робота, вершимо долі людей, а від цього залежить бойова могутність армії.

— Так який у нас план дій? — спохмурнівши, урвав його Федір Ксенофонтович. Завваживши посмішки колег Рукатова, з неприязню подумав: «Здогадуються, що за тип з ними працює, а терплять...»

— Отже, так.— З обличчя Рукатова змило усмішку, й він вступив перед себе нерухомих погляд.— Зараз ми з вами підемо до начальника нашого відділу, а він уже за інстанцією... Командира корпусу може побажати прийняти й нарком...

— А де хоч штаб корпусу дислокується? — поцікавився Федір Ксенофонтович.

— Десь там, у Барановицькій області.— Рукатов безпорадно оглянувся на своїх співробітників.

— У Крашанах,— підказав хтось.

Коли йшли похмурим коридором, Рукатов ураз таємниче зашепотів:

— Федоре Ксенофонтовичу, якщо хочете, можна вас залишити в Московському окрузі. На такій самій посаді!.. Адже я в курсі: у вас Ольга Василівна на нирки хвора, а донька, здається, десятирічку повинна була закінчити...

«Усе знає, негідник»,— з досадою подумав Чумаков.

— Я начальству казав,— віддано додав Рукатов.— Досить вам лиш натякнути...

— Ні, товаришу Рукатов. В армії посади собі не вибирають. Зупинилися біля дверей з табличкою: «Полковник Микофін С. Ф.».

— Семен Філонович? — здивувався Чумаков, показуючи на табличку.

— А хіба ви не знали, що він мій начальник? — якимось ураз здерев'янілим голосом відповів Рукатов, і навіть у напівморозі коридора можна було помітити його помертвілі очі.— Ми саме до нього. Він чекає.

Федір Ксенофонтович усе зрозумів і рішуче відчинив двері.

За столом сидів постарілий і полисілий Сеня Микофін... полковник Микофін... Скільки років не бачилися!

Микофін підвів голову й тут же, засяявши радістю, підхопився на ноги:

— Заходь, друже! Чекаю не дочекаюсь!

Обнялися, поцілувалися.

— Можете бути вільні,— сказав Микофін Рукатову, не дивлячись на нього.

— Ти давно працюєш у наркома? — не міг отямитися від такої несподіваної зустрічі Чумаков.

— Уже два роки. І все дивуюся, чому не заходиш. У Москві ж буваєш?

— Не знав, що ти тут!

— Як не знав?! А Рукатов?.. Він про тебе мені все доповідає... Слухай, Федоре, ну й удружив ти мені з цим Рукатовим!

— Я? Яким чином?

— Позаторік прислали мені його у відділ на вакантну посаду. Знайомлюся з «особовою справою», читаю характеристику, яку ти підписав ще в двадцять п'ятому. Ну, думаю, якщо Федя Чумаков хвалить, виходить, людина путня. Вихованець твій, баталь-

йомом під твоєю рукою командував. От і взяв. А виявилось, нікчема, будемо звільняти з армії.

— Мати рідна! — Федір Ксенофонович відмахнувся рукою й зайшовся придавленим сміхом. — Борони мене боже від таких вихованців! Я гіркими сльозами плакав од нього!..

Не сподівався генерал Чумаков, що йому ще немало й з великою гіркотою доведеться розмірковувати над тим, звідки беруться рукатови, чи народжуються вони як закономірність у складностях людського буття, чи впливають на поверхню в особливих умовах, коли потік життя спрямовується у нове річище, змітаючи все дрімотне на своєму шляху, а чи ними стають духовні виродки, що нахабніють при нашому потуранні... Складна й звинста часом буває доля людська.

3

Гоголівський бульвар, обсаджений деревами, знемагав у сонячній спеці червневого дня. Генерал Чумаков, вийшовши за могутню стіну, що відділяла строгий комплекс будинків Наркомату оборони від бульвару, покосився на звабну тінь за гратчастою огорожею й витер спітнілу потилицю. Хотілося трохи посидіти на бульварі, зосередитися. Пішов нагору, до Арбатської площі, раз по раз відповідаючи на привітання військових, почекав, поки прогуркотів повз нього трамвай, і повернув до пам'ятника Гоголю; великий письменник у глибокій скорботі розмірковував над усім, що збагнув і чого не збагнув у суєті відшумілого для нього життя.

Присів на крайню лавку, затінену наполовину, зняв кашкет і закурив. Отже, сьогодні ввечері Сеня Микофін проводить його в Мінськ. У наркоматі розмови звелися до одного: комплектування корпусу особовим складом, за донесеннями із штабу округу, через місяць закінчується, гірше справа з технікою і зброєю, але до осені округ одержить усе, що треба.

Коли Чумаков був на прийомі у начальника Головного автобронетанкового управління Червоної Армії генерал-лейтенанта Федоренка, то запитав у нього ніби між іншим:

— Якове Миколайовичу, чим викликана така поспішність з моїм призначенням? Протягом кількох годин я мусив був устигнути здати справи.

— Хіба? — Федоренко здивовано звів брови. — Тебе повинні були попередити. Це непорядок. — Він щось занотував у календарі. — Але їхати на місце служби треба негайно... Тривожно на кордоні, Федоре Ксенофоновичу.

— А як же розуміти нещодавнє повідомлення ТАРС? — не втримався Чумаков.

Яків Миколайович помовчав, подумав і мовби неохоче заговорив:

— Повідомлення ТАРС — це акція зовнішньополітичного курсу держави... Ти ж знаєш відому формулу, що війна — це продовження політики іншими засобами. Поки нема війни, від нас, військових, вимагають одне: зміцнювати бойову могутність і бути напоготові, але... не демонструвати ні своїх побоювань, ні своєї підготовки. Уникати будь-яких конфліктів. Навіть випадковий постріл на кордоні з нашого боку може розцінюватися як провокація.

Потім Чумаков пішов до маршала Шапошникова, щоб доповісти, що стаття вже готова. Але тільки переступив поріг приймальні, як побачив маршала, що виходив із свого кабінету. Заклопотаний, з похмурим обличчям, Борис Михайлович кудись поспішав. Швидко привітавшись із Чумаковим, взяв у нього папку з десятком аркушів машинописного тексту, подякував і, дізнавшись, що той сьогодні від'їжджає до Мінська, попросив неодмінно завтра подзвонити йому звідти...

Навіть у затінку бульвару була задуха. Поруч на лавочці, змахнувши з неї солом'яним капелюхом невидиму пилюку, всівся рожевощокій дідусь з газетою в руках. Федір Ксенофонович помітив, як старий, розгладжуючи білі вуса, з одвертою цікавістю зиркає на нього, й зрозумів, що той зараз спробує завести балачку. А генералові було не до балачок. Перед від'їздом він ще повинен побувати в магазині військової книги, в редакції журналу «Военная мысль» і навідати Нила Гнатовича Романова — свого старого вчителя, професора й генерала, якому зобов'язаний ще й тим, що в його домі познайомився з Ольгою. Чумаков дуже любив зустрічатися з професором, любив вести з ним довірливі розмови про найрізноманітніші проблеми й складності життя. І так уже повелося, що кожного разу, приїжджаючи до Москви, Федір Ксенофонович неодмінно, хоч годинку, а все ж викроював для зустрічі із старим — чи то в нього вдома, чи то на кафедрі в академії.

Федір Ксенофонович, кинувши недокурену цигарку в урну, встав з лавочки й пішов до найближчого телефону-автомата. Набрал знайомий квартирний номер. Відповіла старенька дружина професора — Софія Веніамінівна. Назвавши себе й привітавшись, Федір Ксенофонович почув у відповідь стриманий плач.

— Тяжко хворіє наш Нил Гнатович, — кризь сльози жалібно сказала Софія Веніамінівна. — Лежить у госпіталі в Лефортові й

звелів нікого до нього не пускати. Але ти, Федюню, поїдь... Вмирає...

— Як він? — ослабим голосом спитав Чумаков у старенького лікаря, перш ніж зайти в палату до Нила Гнатовича.

— Краще... Якась незбагненна ясність думки,— замислено відказав лікар.— Але мені це не подобається...

У палаті різко пахло ліками, хоч величезне вікно було розчинене навстіж і в нього зазірала волога зелень доглянутих дерев госпітального парку. Здавалося, що лікарняний запах видихають голі стіни палати, білі спинки ліжка, на якому лежав під простиралом професор Романов, біла тумбочка у нього в головах.

Можливо, саме через оцю білість, що сповнювала кімнату, висохле обличчя Нила Гнатовича Романова здавалося таким хворобливо-блідим, аж попелястим. Сиві вуса професора поріділи й утратили живий блиск, ніс витончився, і було дивно, як тримається на ньому вишукане старомодне пенсне. Старечі водянисті очі світилися під скельцями мудрим смутком і усвідомленою відчуженістю.

Так, генерал Романов, доктор воєнних наук, великий знавець історії воєн і воєнного мистецтва, підбивав підсумки свого життя. Федорові Ксенофонтівичу це було ясно, і він з почуттям щирої і глибокої скорботи розумів, що бачиться з Нилом Гнатовичем востаннє.

Що сказати цій дорогій людині, чим утішити чи хоч би розвіяти на якийсь час її, можливо, уже неземні думки?

— Втомивсь я від життя,— розуміючи переживання свого несподіваного гостя, з якоюсь буденністю сказав професор і ствердно ворухнув зморщеною рукою, що лежала на простиралі.— Не хочеться ні журитись, ні когось бачити... навіть близьких... Ні, тобі радий.— І він поглянув на Федора Ксенофонтівича такими проникливими очима, що той не мав і краплини сумніву в його словах.— З тобою можна поговорити про все, що тримає мене ще на цьому світі. Розумієш?.. Усе моє життя минуло в роздумах. І зараз здається, що багато чого ще не висловив... Спасибі тобі, Федоре, що прийшов. А ось твоя Ольга нехай пробачить мені.— Старий призабув, що Ольга Василівна не в Москві, а в Ленінграді.— Про що говорити з племінницею перед тим, як піти в небуття?.. Ти — зовсім інше. Ти частина мене, в тобі житимуть мої знання... Я всіх своїх талановитих учнів пам'ятаю й люблю... Саме талановитих...— Нил Гнатович замовк, мовби оглядав навчальні аудиторії, заповнені військовим людом.— Якщо в групі траплялося хоч би двоє-троє таких слухачів, мені вже цікаво

було читати лекцію. Я починав заново відтворювати історію, шукати дедалі чіткіших тлумачень військово-філософських питань, дедалі глибше вдивлятися в давно відшумілі війни й часом бачити в них таке, що в самого мурашки по спині... Не пам'ятаю, хто сказав, що історія воєн — це багато в чому історія людського безумства... Пристати на таку думку цілком не можна, бо історія водночас містить у собі досвід людства й розум віків. Нема меж її глибинам, нема в ній кордонів для пошуку думки, якщо тільки історія, історична наука взагалі (ти запам'ятай це, Федоре!) не принижує себе до того, щоб штучно слугувати сучасним ворогуванням і злопам'ятствам... А на тернистому шляху людства траплялися випадки, коли деякі впливові особи — державні діячі, політики та й науковці — ставилися до історії, як до повії. І вона потім, в науку людству, дуже жорстоко мстила їм, ставлячи на могилах незримі пам'ятники ганьби... Ось так поводиться нині з історією Адольф Гітлер — неймовірний шахрай двадцятого століття!.. Із сміливістю незвичайною він викрив з історії Німеччини рукавиці на свої руки і в цих рукавицях, не боячись опектися, штовхає німецький народ на шлях безумства... Тим часом історію Росії розглядає через зменшувальні, та ще й закіптюжені скельця, а всі блискучі сторінки нашого минулого, всі великі здобутки нашої культури, які йому несла затьмарити чадом націонал-соціалістської маячні, намагається витлумачити причетністю до них німців.

— Ви стомлюєте себе, Ниле Гнатовичу, — скориставшись паузою, зауважив Чумаков. Гостре відчуття близької втрати тисло йому груди, і через це важко було вловлювати зміст того, що говорив професор.

— Так, стомлюю, — погодився Нил Гнатович. — Але іншого випадку поговорити про те, що болить, поговорити саме з тобою вже не буде... Адже я, дорогий мій, чекав тебе... Знав, що навідаєш... Знаю, що і давній мій колега й друг маршал Шапошников прийде... А може, і помиляюся... Часи для нього тепер важкі... Ти чого в Москві?

— Одержав нове призначення. Іду командувати механізованим корпусом у Західну Білорусію. — Чумаков чомусь не сказав, що був сьогодні у маршала й що поговорити з ним не вдалося.

— В Західну Білорусію?.. Отже, на фронт ідеш. — В очах професора промайнули сумні вогники, а в голосі почулася суворість. — Війна — от-от, не сьогодні-завтра. Так що Ольгу й доньку з собою не бери.

— Так уже й війна! — засумнівався Федір Ксенофонович. — Війни, ясна річ, не уникнути, але коли є договір з Гітлером...

І повідомлення ТАРС на тому тяжні. Німеччина начебто додержує умов пакту.

— Війна стукає в наші двері, дорогий мій Федоре.— Професор уважно подивився на Чумакова.— Окрім того, що я начальник кафедри академії, я ще й друг чудової людини — Бориса Михайловича Шапошнікова. Багато в Генштабі моїх учнів... Навідуєть старого професора та й мене до себе на пораду кличуть.

— Є відомості? — збентежено спитав Федір Ксенофонтович.

— Відомості... Відомості треба уміти черпати з того, що відбувається...— Нил Гнатович усміхнувся з болісною доброзичливістю.— Ти розумієш, чого ми пішли на укладення запропонованого Гітлером пакту про ненапад?

— Щоб виграти час...

— Це — само собою... Хіба тобі не відомо, що Чемберлен і Даладье націлювали Гітлера на СРСР, робили все можливе, щоб нацькувати Німеччину на нас? І топили в дипломатичній полові всі наші пропозиції про те, щоб спільними зусиллями надіти на Гітлера гамівну сорочку.

— Може, ми невміло пропонували? — Федір Ксенофонтович з почуттям ніяковості подумав, що він, генерал, рідко коли розмірковував над такими, здавалося б, простими речами.

— Ні, вміло й послідовно... Коли Гітлер розп'яв Австрію, стало ясно, що він ось-ось покінчить з Чехословащиною. І ми запропонували скликати конференцію Америки, Англії, Франції і Радянського Союзу... Давній прибічник англо-німецької співдружності Невілл Чемберлен обурився у відповідь і, заявивши, що він не заперечує права Німеччини на панівне становище в Східній і Південно-Східній Європі, почав літати на поклон і за порадами до Гітлера.

— І Франція повелася не кращим чином,— зауважив Федір Ксенофонтович.— Я маю на оці її невиконаний договір про взаємодопомогу з Чехословащиною.

— Там усе складніше.— Професор, помовчавши, провадив далі: — Ми теж не змогли виконати договір, хоч уже були згруповані на Україні сили, щоб кинути їх на допомогу Чехословащині. У Празі відмовилися від нашої допомоги: їхня буржуазія сподівалася знайти щастя у шлюбі з німцями. А Франція й не збиралася виконувати свої договірні зобов'язання під приводом того, що не варто, мовляв, допомагати тим, хто сам у вирішальну хвилину не захищається.

— А що ж — правильно,— зауважив Федір Ксенофонтович.— Абіссінці захищалися, іспанці боролися, а горда нація гуситів схилила голову перед німцями.

— Нація тут ні при чім... Вона готова була захищатися всіма засобами. Чехословацька армія чекала наказу. Але верхівка великої буржуазії в ім'я своїх інтересів поступилася інтересами республіки й нації. Франція на цьому й зіграла... Потім з березня тридцять дев'ятого року між нами, Францією й Англією провадилися переговори. Нічого, як ти знаєш, з них не вийшло.— Нил Гнатович відпив ковток боржому із склянки, що стояла поруч на тумбочці, і, втупивши погляд у стелю, вів далі: — Коли нависла загроза над Польщею, ми запропонували укласти англо-франко-радянський воєнний союз... Чемберлен, звичайно, дав негативну відповідь, а деякі французькі, англійські й американські газети знову загаласували, що настав час створення «Великої України» на чолі зі Скоропадським і, зрозуміла річ, під егідою Німеччини. Розумієш?

— Розумію.— Чумаков гірко посміхнувся.— Ось, мовляв, панове німці, прямий вам шлях на схід... Тільки не загрожуєте нам... Так і визріла ситуація, яка змусила нас підписати з Німеччиною пакт про ненапад.

Запала довга пауза. Здавалося, Нил Гнатович утратив нитку своєї думки. Але він раптом зітхнув і мовби підсумував усе, сказане раніше:

— Але ціна цьому пакту... На Вісімнадцятому з'їзді Сталін одверто попередив, що потрібна обережність, щоб не дозволити втягти нашу країну у воєнні конфлікти. Та й у промові Молотова після возз'єднання з нами західних областей України й Білорусії не заради красного слівця сказано, що питання безпеки держави постали дуже гостро. Потім фінська кампанія й відновлення Радянської влади в прибалтійських республіках... У своєчасності всього цього сумніву нема... Тепер, коли наші кордони відсунуті на захід, потрібен могутній заслін уздовж них з приведеними до бойової готовності оперативними угрупованнями військ у ближньому, але... не в найближчому тилу...

Федір Ксенофонтович був здивований, що старий професор, вже на смертній одрі, так ясно мислить і розмірковує з тією схвильованою зацікавленістю, яка, здавалося б, зовсім не відповідає його душевному станові.

А Нил Гнатович, заплющивши очі, про щось задумався. Але тут же, зітхнувши, заговорив знову, не піднімаючи немічно жовтавих повік:

— Пакт про ненапад і торговельна угода з Німеччиною дали нам час. І ми сподівалися, що коли Гітлер і зважиться на війну з Радянським Союзом, то не раніше, ніж весною сорок другого року. А він зважився зараз. Генштаб має важливі відомості.

— То чому ж не вживають ніяких заходів? — Федору Ксенофонтівичу не хотілося вірити в те, що він почув, таким воно здавалося неймовірним.

— Вживають... Давно вживають,— мовби самому собі відповів Нил Гнатович, усе ще не розплющуючи очей.— Зі сходу перекидають армії... Але ми зараз схожі на бігуна, що затримався на дистанції: час уже майже кінчився, а фініш далеко... Важка це дистанція. Розвиваємо автомобільну, авіаційну, артилерійську промисловості. І зроблено немало... Найголовніше ж: капіталістичний світ розсічено навпіл — це досягнення незвичайне!.. Могло ж статися інакше: нам загрозувало залишитися віч-на-віч з усією військовою могутністю капіталізму... А ти кажеш, не вживають ніяких заходів.

— Але ми ж до війни не готові! — Федір Ксенофонтівич виважував зараз тільки те конкретне, що стосувалося негайних воєнних дій.— Я знаю, провадиться переозброєння, підтягуються до кордонів війська, організовуються великі навчальні збори, що дорівнюють частковій мобілізації... Але ж це аж ніяк не вичерпує заходів, які потрібні, коли передбачати близьке воєнне вторгнення на нашу землю!

— Дуже близьке.— Нил Гнатович розплющив очі, і Чумаков побачив у них страждання.— Але я гадаю, що Сталін, та й Генштаб усе ще сподіваються стримати Гітлера. Вони обрали не нову в історії взаємовідносин між ворожими державами позицію: не давати приводу для війни. Зобов'язання за торговельною угодою ми, ясна річ, виконуємо сумлінно, у нас навіть закрили місії й посольства країн, які Німеччина прибрала до рук... А це, сам розумієш, що означає. Ми вживаємо всіх заходів, щоб на кордоні було спокійно, незважаючи на провокації й на те, що по той бік концентруються війська. Повідомлення ТАРС... це остання, як я гадаю, спроба примусити Гітлера отямитися. Останній, сказати б, хід... Добре, коли б хоч війська наших західних округів потай було приведено до бойової готовності.

— Яка там готовність! — Федір Ксенофонтівич скрушно зітхнув.— Усе роблять за раніше затвердженими планами; укріпайони на старому кордоні в Білорусії роззброєно, а поблизу нового тільки розгортаються будівельні роботи. Війська, які пересуваються до кордонів, гадають, що це з навчальною метою, і навіть боєкомплектів при собі не мають.

— Еге ж.— Обличчя Нила Гнатовича перекинула силувана посмішка.— Звичайно, Сталін добре розуміє, що спробуй оголосити відкриту мобілізацію,— завтра ж війна; підпорядкуй роботу залізниць самому тільки пересуванню армії — війна; віддай наказ військам, що стоять неподалік кордону, знятися з місць

розквартирування й вийти на бойові позиції — Німеччина негайно ж почне війну. А нам би ще хоч рік... От і роблять усе можливе, щоб змусити Гітлера згаяти час. І в цьому, певна річ, є сенс... Але чи вдасться? Я добре знаю закономірності процесів і психологічних аспектів, пов'язаних з підготовкою війни. Азартний мисливець — а Гітлер саме такий — ніколи не відпустить напнуту тязь лука дарма. Неодмінно пошле стрілу в ціль, якщо не встигнути перерубати тязь або не прикрити ціль щитом. Бувають винятки, коли до війни готуються без рішучих намірів, а лише для політико-економічного шантажу. Монголи, як ми знаємо, ще в тринадцятому столітті не раз демонстрували приготування до битви, а тоді ретирувалися, коли дізнавались, що супротивник сильний... Та й у період метафізичного тлумачення воєнного мистецтва, якщо говорити вже власне про війну, деякі теоретики будували на цій основі принципи стратегії. Згадаймо хоч би працю пруського офіцера Генріха Бюлова «Дух новітньої воєнної системи», де він доводить, що завдання стратегії — досягти цілей війни без бою.

— Ллойд теж виключав генеральну битву, вважаючи її за наслідок помилок, — зауважив Федір Ксенофонтівич і тут же зніяковів, бо показувати професорові Романову свої знання воєнної історії — це однаково, що дитині хизуватися перед велемом.

— Так, — погодився Нил Гнатович. — Але тепер інші часи... — Він замовк.

— Невже Гітлер все-таки зважиться воювати із Заходом і Сходом водночас? — порушив мовчанку Федір Ксенофонтівич. — Невже війни Фрідріха Великого, а далі перша світова війна з її горезвісним планом Шліффена не навчила Німеччину, як небезпечно вести бойові дії на два фронти?

— У наших колах багато хто міркує точнісінько так. — Професор гірко всміхнувся. — Отримують по усіляких каналах донесення, що Німеччина приготувалася до нападу, й розводять руками: мовляв, не може того бути, щоб Гітлер і його генерали не розуміли ризикованості такого кроку. А деякі «стратегі» пояснюють стягування Німеччиною сил до наших кордонів навіть тим, що Гітлер боїться агресії з боку Радянського Союзу.

— Ну, це вже явна дурниця! — Чумаков махнув рукою.

— Ти, звісно, не читав «Майн кампф»? — несподівано спитав професор і сам же відповів: — Та й не міг читати. Там Гітлер дуже чітко викладає свої погляди щодо Росії. Я запам'ятав його слова: «Коли ми говоримо про нові землі в Європі, ми маємо передусім думати про Росію та підвладні їй прикордонні держави. Здається, сама доля вказує нам шлях у цьому напрям-

жу...» Он як... Ще в двадцятих роках у Ландберзькій тюрмі, куди Гітлера запроторили після спроби захопити владу в Баварії, він писав цю свою книжку і вже тоді націлював вістря німецької вояччини на «дикий Схід»... А про воєнні дії на два фронти... Важко сказати, що думає Гітлер. Гесс, мабуть, недарма полетів до Англії. Але якщо й не станеться англо-німецької змови, Гітлер сподівається, що після блискавичних перемог у Франції, Норвегії, Польщі, на Балканах його армії спроможні будуть здолати й Радянський Союз.

— І ви, Ниле Гнатовичу, вважаєте, що вже настала ця година?

— Можливо, не тільки я так вважаю...— Професор зітхнув.— Але... після цих арештів в армії багато хто воліє бути тільки виконавцем накреслень згорі: хай, мовляв, за мене вирішують інші. Будеш висувати свої власні концепції— можеш попасти у панікери, провокатори, чи ще знайдуть якусь формулу... Ти, Федоре, гляди, не ділися цими думками ні з ким... Хай вони підуть зі мною, як плід моїх роздумів і здогадок.

— Навіщо ви про себе з такою приреченістю, Ниле Гнатовичу?

Професор наче не дочув запитання Чумакова.

— І може статися, що я помиляюсь чи помиляються ті люди, які діляться зі мною,— вів він далі.— Про що ж це я?.. Ага, про дані розвідки. Розумієш, Федоре, Генштаб знає про пересування мало не кожної німецької дивізії до наших кордонів. Але сковує смертельний страх перед дезінформацією. Деякі генштабісти цілком певні, що Гітлер, перекидаючи армії на схід, намагається ввести в оману Англію, й вірять, що Німеччина от-от почне вторгнення на Британські острови... У нашому розвідувальному управлінні концентрується вся інформація, стікаються дуже важливі відомості, але часто їх беруть під сумнів... Буває, доповідають урядові важливі факти, а наприкінці додають обачливі застереження. Розвідувальні відомості надходять різними каналами, бувають часом суперечливі між собою. А якби кожен командуючий регулярно діставав не просто розвідзведення, а й висновки з них, тверезу оцінку воєнної ситуації, узагальнення фактів, це підвищило б боєготовність... Місяць тому ходив я зі своїми роздумами в один кабінет... Дали зрозуміти, що Йосиф Віссаріонович війни не хоче, отже, треба думати, як її уникнути, а не накручувати йому нерви всілякими відомостями й здогадками про наміри Німеччини. Одне слово, натякнули, що я догматик старої школи, і порадили тримати свої думки при собі... Але я не зробив цього. Виклав усе на папері й надіслав особисто Сталіну.

— Ох і молодчага ви, Ниле Гнатовичу! — з радісним здивуванням вигукнув Чумаков. — Ну і як? Відповіді нема?

— Була відповідь... Подзвонив мені додому Поскрьобишев, сказав, що Йосиф Віссаріонович хоче поговорити зі мною. Коли моя Софія відповіла, що я в госпіталі, звелів кланятися й передав подяку товариша Сталіна за лист.

По тому, як гойднулася занавіска на розчиненому вікні й як од повіву повітря гостріше запахло ліками, Федір Ксенофонович зрозумів, що хтось прочинив двері в палату. Оглянувся і побачив немолоду високу няню в білому халаті. Вона вимогливим жестом показала йому, що час кінчати побачення. Але Нил Гнатович, приплющивши очі, говорив далі:

— Дуже мені хотілося дізнатися про думку Сталіна з приводу моїх міркувань... Склалася така обстановка, що тільки чудо може змінити розвиток подій. Чи я чогось не враховую, в чомусь помиляюся... А може, справді помиляюся, Федю? — Старий професор подивився на Чумакова з якоюсь дитячою надією у водянистих очах.

— Мені важко робити якісь висновки, не знаючи справжнього стану справ. — Федір Ксенофонович винувато усміхнувся. — Усе в цьому світі перебуває в природному зв'язку причин і наслідків. І Сталін, як видатний марксист, знає це краще від нас і розуміє, що нічого визначеного наперед нема й не може бути. На різні події можна й треба впливати. Я дуже вірю в тверезий розум Сталіна, в далекоглядність Політбюро й уряду.

— Як хотів би я помилитися! — Нил Гнатович зітхнув. — Можливо, справді, Гітлер, підвівши до наших кордонів війська, поставить якийсь ультиматум?.. Може, він зазіхає на Західну Україну й Західну Білорусію, на прибалтійські землі, якщо не на більше?.. І перш ніж показати йому дулю, можна почати битву між дипломатами й виграти час? Потім, ближче до осені, Гітлер не наважиться почати війну. Хто знає, може, Сталін саме на це й сподівається?..

Професор німічною рукою зняв пенсне, поклав його на простирано й повернув бліде обличчя до стіни.

— Щастя тобі, Федоре, — сказав він ураз ослабленим голосом. — Тільки, якщо опинишся на війні, пам'ятай, що ти в академії маршала не вивчав мій предмет. Знання історії воєнного мистецтва допоможе тобі з розумінням закономірностей війни розв'язувати багато питань, дозволить багато чого бачити у справжньому світлі й оцінювати по-справжньому...

Дружина полковника Микофіна лікувалася десь на Кислих Водах, і Семен Філонович сам приймав у себе вдома генерала Чумакова. Пили горілку й пиво, закушували оселедцем, маринованими огірками й помідорами, салом і ячменю з ковбасою.

Микофіни мешкали в комунальній квартирі, і за столом Чумакову було чути, як коридором бігала дівчора, човгали чийсь ноги в капцях, з кухні долидало шипіння примуса.

Крізь відчинені балконні двері в кімнату зазірало повисле над сусідніми дахами призахідне, але ще пекуче сонце. Його промені висвітили стіни в бузкових шпалерах, пронизали рожевий бокатий абажур над столом, запалили полірований буфет у кутку. Все в кімнаті сяяло й вилискувало, навіть помідори на столі немовби горіли зсередини. У квартирі пахло чайними трояндами, що засохли у вазі на буфеті, але Федору Ксенофоновичу здавалося, що він уловлює в цьому посмертному диханні квітів запах ліків, який переслідував його сьогодні з госпітальної палати: може, тому, що так багато говорили зараз про старого професора Романова.

— Ні, старий у своїх побоюваннях забуває про головне...— За дверима прогупали важкі кроки, і Микофін стишив голос.— А головне в тім, що ми встигли знешкодити грандіозну змову... Розумієш, що нам загрозувало? Червона Армія із самого верху й до самих низів опинилася в руках ворогів народу!

Федір Ксенофонович зітхнув, потягся за цигаркою, а Микофін із сліпою переконаністю просторікував:

— Клубок почав розмотуватися від нашого військового аташе в Лондоні Путна. Нитки змови тримали в своїх руках Тухачевський, Єгоров і Гамарник. У всі військові округи — розумієш, у всі! — вони просунули командуючими, членами військових рад і начальниками політуправлінь своїх людей. А ті, в свою чергу, втягли у змову багатьох своїх підлеглих...

— Але чому ж стількох зараз виправдують?.. Виходить, є такі, що постраждали безневинно?

— Не без того... Під час великої бурі, коли в лісі падають велети, багатьом навколишнім деревам теж не встояти. І тут нічого не вдієш. Нехай краще в невід попаде всяка рибка, її потім можна знову викинути у воду, але щоб жоден хижак не лишився на волі. Це закономірність боротьби... Багатенько нині повертається звідти, але куди подінешся: змова існувала...

— Не знаю,— задумливо мовив Федір Ксенофонович і бридливо посмоктав цигарку.— У всякому разі, не в таких масштабах.

— Тобі щось відомо? — насторожився Микофін.

— Ні... Я просто дуже близько був знайомий з деякими обвинуваченими. За декого й поручитися міг би, якби мое поручництво допомогло... Ніякі вони не вороги. Адже на мене теж строчили доноси.

— Надто ти довірливий, Федоре. Про ворожу роботу не те що друг, а брат чи дружина можуть і не підозрювати.

— То чого ж багатьох дружин кудись запроторили? Та й дітей?..

— Мабуть, для того, щоб не оббивали пороги великому начальству. Знаю я одну таку бабусенцію. Замучила нас листами.

Микофін гірко засміявся й побіг на кухню готувати каву, а Федір Ксенофонович почав думати про те, що доля все-таки змиловилася над ним і навіть зусилля Рукатова не довели до фатальної межі, хоч, якби пильніше вдивитися в послужний список генерала Чумакова, був привід запідозрити і його у зв'язках з ворогами народу. Багато хто із заарештованих були колись його товаришами по службі чи друзями по навчанню в академії.

Навіть з Якіром був знайомий Федір Чумаков...

У тридцятому році, коли його, випускника академії, направили до Харкова, в штаб Українського військового округу, його, який тільки-но почав працювати в оперативному управлінні штабу, раптом викликав командуючий — Йона Еммануїлович Якір. Ввійшовши в кабінет командуючого, Чумаков побачив за столом моложавого лобатого чоловіка з привітним обличчям і густою чорною чуприною, з чотирма ромбами у малинових петлицях. Це й був Якір. Він підвів голову, подивився на Чумакова допитливим поглядом і легко встав з-за столу. Не дослухавши рапорту, подав руку.

Сіли один проти одного за довгий стіл, покритий зеленим сукном.

— Товаришу Чумаков, — почав Якір, — я знаю, що ви добре закінчили академію, маєте командирський досвід. Скажіть, що ви думаєте про майбутню війну?

Чумаков ворухнув плечима, не зумівши приховати свого здивування.

— Розумію, — випередив його відповідь Якір. — Однією фразою на таке запитання не відповісти, тим більше, що запитання поставлено загально.

— Звичайно, — розгублено усміхнувся Чумаков. — Це запитання, як і відповідь на нього, складається з багатьох компонентів.

— Мене ось що цікавить: ви можете припускати, що на випадок війни нам доведеться вести бойові дії не лише на території ворога, а, можливо, й на нашій території?

— Безперечно,— переконано відповів Чумаков.— За теперішньої маневреності військ можна створити перевагу сил на найнесподіваніших напрямках.

— Правильно. Ось тому не виключена й партизанська боротьба... Виходячи з цього, Народний комісаріат у військових і морських справах дав нам вказівку разом з багатьма іншими заходами розпочати підготовку керівних партизанських кадрів. Це, ясна річ, найсуворіша військова таємниця.

— Розумію,— кивнув Чумаков.

— Ми вже створили школу, підбрали надійних людей і почали навчання.— Якір зачекав трохи, пильно вдивляючись в обличчя Чумакова.— Ви могли б прочитати невеликий курс лекцій з історії партизанського руху? Звісно, з розглядом в історичному аспекті т а к т и к и дій партизанів у тилу ворога.

— Поки все ще свіже в пам'яті, товаришу командуючий,— з готовністю відповів Чумаков.— Нещодавно складав державні екзамени з історії воєн і воєнного мистецтва.

— Романову Нилу Гнатовичу?

— Так точно.

— Тоді впораєтесь.— В очах Якіра промайнули молоді вогники.— Я теж колись учився в Ніла Гнатовича... Що б ви вважали за потрібне включити до програми?

— Якщо мінімально,— Чумаков на якусь мить замовк, розмірковуючи,— то можна згадати про селянську війну Івана Болотникова, докладніше — про те, як Наполеон, прийшовши в Москву, опинився у пастці, яку йому влаштували Кутузов Тарутинським маневром військ, а Денис Давидов — діями партизанів. І про партизанську боротьбу під час громадянської війни... А над тактикою війни в тилу ворога треба розмірковувати з позицій сучасної військової техніки.

— Теж правильно,— погодився Якір.— Ви неодмінно познайомтеся з Ільком Григор'євим — є в нас такий вельми досвідчений спеціаліст підривної справи. Він дуже серйозно працює над тактикою партизанської боротьби.

Чумаков уперше побачив інженера Григор'єва, коли разом з начальником партизанської школи зайшов до кімнати, де той проводив заняття. Віддавши рапорт начальникові, Григор'єв показав Чумакову на вільне місце за столом, вважаючи його за нового слухача школи. Чумаков присів на стілець і вже за хвилину справді відчув себе учнем. Григор'єву було не більше тридцяти. У нього вольове ширококосте обличчя, спокійні очі,

які вже багато чого бачили. Він, не кваплячись, розповідав про різні види вибухівки, про капсулі-детонатори, замикачі, гноти, як про живих істот зі своїми особливими характеристиками, звичками, примхами. Креслив на дошці крейдою схеми, конструював на столі міну-малюка. Все здавалося дуже цікавим, простим, і вірилося, що якби Ілько Григор'єв узявся зараз робити міну з ніжки табуретки, з олівця чи з грудки крейди, то зробив би отут, на очах у всіх.

Потім вони познайомилися.

Григор'єв був дуже товаришським, одним з тих, з ким уже другої зустрічі чекаєш з радістю. Підкоряли його переконаність у правильності власних поглядів і вміння спокійно й послідовно відстоювати їх. Під час першої ж розмови з Чумаковим він ґрунтовно довів, що в тактиці партизанської боротьби головним треба вважати висадження мостів, залізниць, військово-промислових споруд, знищення транспортних засобів, ліній зв'язку, штабів, складів боєприпасів і пального. Не погодитися з цим було неможливо, й Чумаков, готуючись потім до лекцій, багато й глибоко розмірковував над тим, як повинні діяти партизани, здійснюючи ту чи ту операцію.

Дороги їхні розійшлися несподівано: Ілько Григор'єв поїхав з групою майбутніх партизанських командирів на практичні заняття, а Чумакова в цей час перевели в Московський округ начальником штабу дивізії.

Почалася іспанська епопея. Військовий радник Йоганн, він же Федір Чумаков, не раз чув про зухвалі наскоки республіканських підричників на чолі з якимось Рудольфом на тилі комунікації фашистів. Вони висаджували в повітря мости, пускали під укіс військові ешелони, нападали на автомобільні колони. І коли про це заходила мова, завжди із захопленням називалося ім'я Рудольфа.

Одного липневого дня 1937 року під Сарагосою, в сивому од пилюки й спекоти маслиновому гайку, де містився командний пункт стрілецького полку, до Чумакова з'явився уславлений Рудольф, щоб домовитися про перехід у тил ворога через лінію батальйонів групи підричників. Побачили один одного й зазмерли з розкритими від здивування ротами. Перед Чумаковим стояв Ілько Григор'єв з коричневим від загару обличчям, у плямистому шоферському комбінезоні й вицвілій пілотці.

Якусь мить розмовляли захопленими вигуками, ойкали та войкали. Раділи, що зустрілися, як діти. А потім, коли вгамувалися, кожного поїняли тривожні думки. Чумаков і Григор'єв уже знали про арешти на Батьківщині й про те, що засуджено й

розстріляно (як ворогів народу) багатьох воєначальників... Важко було повірити в це...

Ніхто ще тоді з простих смертних не знав, де правда, а де неправда. Попереду була невідомість, від якої боліла душа.

Коли Микофін приніс до кімнати паруючу каву, Чумаков сказав, ведучи далі розмову:

— Гадаю, що мене ця чаша обминула тільки завдяки тому, що я був тоді в Іспанії.

— Дурниці! — із запалом заперечив Микофін. — Якби був у чомусь грішний, не помилювали б і тебе. Можеш мені вірити: я два роки маю справу з кадрами й дещо встиг побачити...

З коридора долинув басовитий телефонний дзвінок — тривалий і нервовий.

— Дають Ленінград, — упевнено сказав Микофін. — Іди.

Федір Ксенофонтівич здогадався й сам, бо так дзвонять лише з міжміської станції. Він квапливо піднявся, грюкнувши стільцем, і широким кроком пішов у коридор. Тільки зняв трубку, як одразу ж почув нетерплячий і приглушений відстанню голос Ольги:

— Так, так!.. Квартира слухає!

— Здрастуй, це я. — Федір Ксенофонтівич невдоволено покосився на численні двері, що шерогою вилаштувалися вздовж коридора, — з них то там, то тут, мовби ненароком, визирали цікаві фізіономії.

— Федю, здрастуй, любий! Я цілий вечір не відходжу од телефону! — заокотіла Ольга. — У тебе все гаразд? Я чомусь нервую.

— У мене все нормально... Але дуже погано з Нилом Гнатовичем. Тяжко хворіє... — Федір Ксенофонтівич хотів був розповісти про відвідини госпіталю, але, почувши, як заохкала, заголосила Ольга, відчув незбагненне роздратування й грубувато сказав: — Твої охи йому нічим не допоможуть! Треба чекати найгіршого. Подзвони Софії Веніамінівні, підтримай стареньку.

— Неодмінно, Федю, неодмінно... Ох боже ти мій!..

— Слухай далі!.. Зараз я виїжджаю в Мінськ, а двадцять другого, в неділю, уже буду на місці, в Крашанах... Це таке містечко в Західній Білорусії.

— Не забудь же подзвонити, як приїдеш!.. Чуєш?

— Чую! А якщо не додзвонюсь, передай твоїм гостям привіт.

— Чого ти гніваєшся, Федоре? — В голосі Ольги забриніла сльоза. Не чекаючи його відповіді, вона знову заговорила швидко, ніби боялася, що він не дослухає: — Не відкладай з нашим

переїздом! Я вже все продумала, які речі відправити багажем, які взяти з собою. Ірина готуватиметься в інститут там...

— Ірина вдома?

— Ну, який же ти!.. У неї сьогодні випускний вечір!

— А-а, точно... Ну, бажаю тобі всього...

— І тобі, Федю!.. Дзвони й скоріше забирай нас! Цілую тебе, любий...

Не дослухавши останніх слів Ольги, Федір Ксенофонович повісив трубку й повернувся до кімнати, яку заповнив теплий запах кави.

— Поговорив? — запитав Микофін.

— Дякую, все гаразд,— втомлено відповів Федір Ксенофонович; він витер хусткою спітнілу потилицю й, сідаючи до столу, присунув до себе чашку з кавою.— Давай по останній. На коня, як кажуть.

— На коня так на коня.— Микофін налив чарки й, приязно дивлячись на свого гостя, розчулено виголосив:— За твою, Федоре, нову долю!

— Бійся долі тоді, коли вона дарує ласку,— посміхнувшись, сказав Федір Ксенофонович і торкнувся своєю чаркою чарки Микофіна.

— До чого це ти? — здивовано спитав Микофін.— Твоя військова доля не дуже щедра. Деякі наші однокурсники вже арміями командують.

— Та я так, взагалі,— знехотя відповів Федір Ксенофонович і, поглянувши на годинник, почав застібати комір гімнастерки.— Час рушати на вокзал.

— Не поспішай, Федю. Біля під'їзду чекає машина,— заспокоїв Микофін.— Тільки в машині зайвого не говорити.

— Та вже про все переговорили.— Федір Ксенофонович відпив кави.— То ти гадаєш, що не варто надавати особливого значення словам нашого Ніла Гнатовича?

— Ніл Гнатович аналізує тільки події, але він не відчуває атмосфери, в якій ці події відбуваються.— Микофін багатозначно глянув на співрозмовника.— Нам, кадровикам, напевне, сказали б, що треба говорити людям, яких відправляємо в прикордонні частини... Підготовка до війни — це не тайна вечерея. Її не приховаєш.

— У тім-то й річ, що Гітлер веде підготовку на очах усього світу.

— Отже, не та підготовка й не з тими намірами, якщо Генштаб не б'є тревогу.

Поглянувши на годинник, Чумаков підвівся.

— Поїхали. Люблю мати запас часу...

Тільки одна доба минула, а Ленінград уже здавався в далекому часовому тумані. І вже для генерала Чумакова друга дорога після Ленінграда. Поїзд Москва — Мінськ набирив швидкості.

Усе, що почув Федір Ксенофонтівич у Наркоматі оборони й у Генштабі, від Нила Гнатовича й від Микофіна, — все це викликало гнітюче сум'яття почуттів, далеко відсунувши, зробивши дрібними й смішними всі інші тривоги. Хотілося швидше вирватися із задушливого вагона й опинитися поблизу кордону, в штабі корпусу, в незнайомому містечку Крашани. Здавалося, що там усе стане ясніше й не буде мучити болісна думка про те, що великі війни завжди починаються навесні.

У Мінську, на пероні, Федора Ксенофонтівича чекала приємна несподіванка. Коли він вийшов з вагона, до нього підійшли високий худорлявий полковник у танкістській формі, з довгим, злегка поморщеним темнуватим обличчям і боєць у новенькому синьому комбінезоні.

— Товариш генерал Чумаков? — стримано усміхаючись, запитав полковник, приклавши руку до кашкета.

— Так, — здивовано відповів Федір Ксенофонтівич.

— Дозвольте відрекомендуватися, товаришу генерал-майор. Полковник Карпухін!. Степан Степанович. — І, трохи нахилившись до Чумакова, тихо додав: — Ваш начальник штабу. А це, — кивнув на бійця, — водій вашої машини червоноармієць Манджура.

Манджура почервонів, знякотивши, та враз підтягнувся, хвацько відкозиряв і дзвінко клацнув каблуками чобіт.

Федір Ксенофонтівич з радістю потис руки полковникові й червоноармієцю.

— Як дізналися про мій приїзд, Степане Степановичу?

— Приїхав учора в справах до штабу округу, зайшов до кадровиків, а вони сказали, — відповів Карпухін. — От і вирішив зустріти. А як же інакше?

Водій, підхопивши чемодан генерала, поніс його через вокзальне приміщення до машини, а Чумаков і Карпухін неквапливо пішли слідом за ним.

Федір Ксенофонтівич помітив, що на пероні й у вокзалі багато командирів, сержантів, бійців.

— Що це за велике переселення? — запитав він, з цікавістю поглядаючи на всі боки.

— Поспішають у відпустку, — відповів полковник Карпухін. —

До спростування ТАРС відпустки були відмінені, а зараз дозволили.

У Федора Ксенофонтовича тоскно заніло серце: йому пригадалася розмова з професором Романовим.

Привокзальна площа зустріла веселим передзвоном трамваїв, передвихідною метушливою людию, яскравим сонцем, яке нестерпно смалило з голубого й чистого неба.

Був суботній день 21 червня, останній мирний день. Але про це знали з цілковитою певністю лише по той бік кордону. Навіть німецькі диверсанти, яких закинули на нашу територію у формі командирів Червоної Армії, прикордонників і працівників міліції і які знемагали в лісах од напруженого чекання, точно не знали, коли настане ця тяжка для радянських людей година. Вони очікували парольного сигналу по раціях.

Потрапити на прийом до командуючого округом зранку генералові Чумакову не вдалося, і він, нехтуючи умовностями, разом з полковником Карпуніним заходився в різних відділах і управліннях штабу клопотатися про потреби свого, ще до кінця не сформованого корпусу. А серед дня знову пішов до командуючого — генерала армії Павлова.

У приймальні Федора Ксенофонтовича зустрів чепуристо підтягнутий, у сяючих коричневим блиском ременях порученець. Поштиво, вибачливим тоном він сказав генералові Чумакову, що в кабінеті командуючого начальник штабу округу генерал-майор Климовських і начальник оперативного відділу генерал-майор Семенов.

— Зачекаєте чи накажете доповісти? — запитав він у Чумакова.

— Зачекаю, поки командуючий звільниться.— Федір Ксенофонтович повісив на гнуту вішалку кашкет і, окинувши байдужим поглядом простору приймальню, розслаблено опустився на стілець. Йому хотілося побачитись з генералом армії Павловим вічна-віч, хотілося у відповідності з усією статутною формою доповісти про своє призначення на посаду командира механізованого корпусу й побачити, як зустріне його однокашник по академії й соратник по боях в Іспанії.

Іспанія... Важка, задушлива спекота, «наступ вогнем» — палба з окопів безперестанку, поки не кінчалися боеприпаси, а з часом куди серйозніші бої, удачі й прикрі поразки.

Чумаков, він же військовий радник Йоганн, не раз зустрічав там на різних ділянках фронту командира танкової бригади Павлова... Лише якихось чотири роки минуло відтоді! Багато

це чи мало, якщо командир бригади вже встиг стати генералом армії, командуючим військовим округом, і не простим округом, а особливим, одним з найбільших?.. За цей час він, Федір Чумаков, переступив тільки одну, хоч і нелегку сходинку — від полковника до генерал-майора.

Ні, не задрість торкнулася серця Федора Ксенофонтовича. Він відчув тривогу... Адже не так це просто: вчорашньому командирові бригади чи навіть у недавню фінську війну командир корпусу раптом побачити на петлицях своєї гімнастерки п'ять зірок генерала армії!.. Всі п'ять, хоч уже тільки дві¹ підіймають командира до іншого, вищого рангу, що свідчить про його військову зрілість і величезний досвід, здобуті на важких дорогах багаторічної армійської служби. Кожний, кого відзначають першими генеральськими зірками, особливо першими (така вже природа характеру військової людини), мовби оновлюється душею й тілом, прилучається до незвичайних людей, наділених найвищою владою й оточених глибокою пошаною в армії й народі. І така людина, відчуваючи безмежну радість і пишаючись своїм генеральським званням, старається ділом і словом, кожним своїм кроком бути гідною цього високого й почесного звання, пам'ятаючи, що воно багато до чого зобов'язує.

Але ж як почуває себе простий смертний, коли доля враз і отак стрімко підносить його до повного й найвищого сузір'я генеральських відзнак, від яких уже лише крок до найяскравішої — маршальської зірки, оповитої золотом лаврових листків? І чи можуть ці відзнаки замінити йому багато з того, що не вистраждано в нелегкій армійській службі, в напружених штабних і польових навчаннях і в тиші академічних аудиторій, де в своїй різноманітній сукупності неквапливо осягаються глибини військового досвіду, поступово дозріває полководчий талант? Чи Дмитро Григорович Павлов має особливий хист, завдяки якому він у найкоротший строк сягнув вершин воєнного мистецтва і так виховав свій характер, що не туманить йому голову багаторозряна висота, на яку піднісся, що вже годен він управляти численними військовими організаціями, які становлять єдину багатотисячну ратну силу, що її називають військовим округом, який на чотириста п'ятдесят кілометрів у прикордонну широчінь і до трьохсот кілометрів у глибину Білорусії розкинув об'єднані в три загальновійськові армії десятки дивізій, корпусів і найрізноманітніших частин спеціального призначення?.. Чи народився з хороброго командира Павлова полководець Павлов?.. І чи розуміє

¹ До введення в Радянській Армії погонів генерал-майори носили в петлицях по дві золоті зірочки. (Тут і далі примітки автора).

новий генерал армії, що він особисто відповідальний за боєготовність одного з наймогутніших авангардів Червоної Армії, який заступає собою головні ворота в Радянську державу?

Багатьох подібних висуванців знає Федір Ксенофонович. Звісно ж, це найкраще підготовлені й вольові командири. Тут нічого не скажеш: немало довелося докласти зусиль, щоб в армійському багатолюдді знайти найздібніших, наділити їх високою владою й покласти на них велику відповідальність. Генерал Чумаков без усмішки не може згадувати, як дехто з тих, що неждано-негадано злетіли на надмірно високий пост, довго потім почувають себе ні в сих ні в тих. Буває, що попервах більше думають над тим, як краще зовні відповідати своєму новому становищу — вишуканістю форми, своєрідною манерою поведінки й спілкування з підлеглими... Й інколи спливає чимало часу, а людина усе мовби перебуває при посаді, мовби грає чужу, погано вивчену роль, добре, що інші чини служби ревно виконують усі необхідні функції за раніше усталеним, затвердженим інструкціями порядком. А ось новому командирові чи начальникові одразу піднятися над посадою, зробитися її живою плоттю, стати мозковим центром для всіх, хто його оточує, і з усвідомленням своєї відповідальності, не гаючи часу, почати виконувати доручену справу — на це не в кожного вистачить упевненості й тям.

Увагу Федора Ксенофоновича привернула газета на підвіконні, покладена так, що в очі впадав заголовок: «Повідомлення ТАРС». Узяв її в руки, розгорнув — пожовкла на сонці, вона сухо шелестіла. Це були «Известия» від 14 червня.

Потамувавши зітхання, почав уже вкотре читати знайомі рядки. Тепер, після розмови з Нилом Гнатовичем Романовим, кожна фраза офіційного повідомлення озивалася в серці тоскним болем.

ТАРС спростував мусовані в закордонній пресі чутки про «близьку війну між СРСР і Німеччиною», про те, що буцімто Німеччина пред'явила Радянському Союзові претензії територіального й економічного характеру, а Радянський Союз у відповідь нібито зосереджує свої військові сили біля кордонів з Німеччиною. У заяві ТАРС висловлювалося припущення, що ці чутки незграбно сфабриковані пропагандою ворожих СРСР і Німеччині сил, зацікавлених у розширенні й розв'язуванні війни. Висловлювалося також припущення, що «...перекидання звільнених від операцій на Балканах німецьких військ у східні й північно-східні райони Німеччини, що здійснюється останнім часом, пов'язане, треба гадати, з іншими мотивами, які не мають стосунку до радянсько-німецьких відносин...».

Як же людині, не обізнаній з тонкощами дипломатичних міждержавних демаршів з політичною метою, збагнути найголовніший сенс того, що відбувається, й передбачити, що обіцяє їй день грядущий? Як примусити непокірну думку мовчати?.. Настирливо звучать у пам'яті слова: «...перекидання звільнених від операцій на Балканах німецьких військ... пов'язане, треба гадати, з іншими мотивами, які не мають стосунку до радянсько-німецьких відносин...» А уява зі всім багатством барв нестримно малює, як по той бік кордону, в балках, яругах, в лісах і перелісках, накопичуються фашистські війська... «Треба гадати, з іншими мотивами...» Очі ще раз ковзнули по газетному рядку.

Розмірковуючи над прочитаним і дивлячись у газету, наче силкуючись знайти там якусь головну думку, Федір Ксенофонович не помітив, як безшумно відчинилися двері кабінету командуючого й з них з папками в руках вийшли генерали Климовських і Семенов.

Климовських, надміру підтягнутий, з привітним випещеним обличчям, побачивши генерала Чумакова, що вступився в газету, зупинився, хотів був підійти до свого давнього знайомого, але заклопотаний Семенов непомітним жестом виказав нетерпіння: мовляв, на них чекають справи важливіші, і Климовських, ще раз глянувши на Федора Ксенофоновича великими темними очима, пішов по м'якій килимовій доріжці до виходу. Можливо, подумав, поговорить з Чумаковим іншим разом, не знаючи, що іншого разу вже ніколи для нього не буде...

Порученець устиг побувати в кабінеті Павлова й, вийшовши звідти, сказав Чумакову:

— Командуючий запрошує вас.

Федір Ксенофонович піймав себе на тому, що, почувши слова порученця, надто заквапився. І відразу ж подумки наказав собі ні боязкості, ні панібратства — командуючий є командуючий.

Увійшов до кабінету впевнено й побачив Павлова, який піднімався з-за столу йому назустріч. Усім своїм величним виглядом той мовби випромінював сяйво: лисніла гладенько поголена масивна голова, святково виблискували на грудях Золота Зірка Героя, три ордени Леніна й два ордени Червоного Прапора. Павлов вийшов на середину кабінету й з доброю усмішкою на сухуватому обличчі широко розкинув для обіймів руки.

— Товаришу генерал армії!.. — почав був Чумаков, але Павлов, доторкнувшись пальцями до щетинки вусів, доброзичливо засміявся:

— Ну, досить, Федоре Ксенофоновичу!.. Знаю, що призначений командиром мехкорпусу. Чекаю... Радий бачити.

Обнялися, уважно й приязно подивилися один одному в очі.

Федір Ксенофонтович, сідаючи в запропоноване крісло, встиг відзначити, що в мужикуватій, ширококостій постаті Павлова тепер з'явилася й деяка респектабельність — форма сидить на ньому гарно, а генеральські відзнаки — ніби й народився з ними.

— То що — знову доля звела старих солдатів? — Павлов, стримано усміхаючись, важко сів за стіл.— А я побачив твою статтю в журналі про механізовані війська — порадив. Запитував у наших, де ти служиш. Ніхто до пуття не знав... А потім передали наказ про твоє призначення до нас на корпус.

— Вибач, Дмитре Григоровичу, що я до тебе сам... Начальника автобронетанкового управління нема зараз на місці.

— Облиш! Хоч побалакаємо без свідків... Кого з наших «академіків» чи «іспанців» зустрівач?

— Учора провідав у госпіталі Нила Гнатовича Романова. Дуже хворий.

— Знаю.— Павлов зітхнув, у куточках губів лягли гіркі зморшки.— Яюсь зустрів його в Генштабі... Неспокійний стариган. На все в нього свої концепції, свої історичні аналогії, всіх застерігає...

— Нил Гнатович переконаний, що війна вже на нашому порозі. Сказав мені: на фронт їдеш.

— Так уже й на фронт! — Павлов криво посміхнувся, а Федір Ксенофонтович згадав, що й сам він приблизно тими ж словами відповів професорові.

Помовчали, думаючи, мабуть, про одне й те саме. Обличчя Павлова зробилося заклопотаним, навколо світлих посуворілих очей стали помітніші зморшки.

— Обстановка, ясна річ, напружена.— Він зітхнув.— Німці стягують до наших кордонів сили... Вже скільки місяців не припиняється провокації. Усе страхають нас... Але ми все-таки сподіваємося, що наші дипломати зроблять свою справу.

— А якщо дипломати промахнуться?

— Чому ж?.. Ось і повідомлення ТАРС від чотирнадцятого числа. Після нього німцям політично не вигідно нападати на нас.

— А якщо нападуть?

— Не посміють! А потім врахуй: підготовку до війни проти СРСР, строки її початку не приховати. На те й існують Генштаб Червоної Армії, розвідка... А від нас необхідне головне: згідно з планами навчати людей, озброюватися, переходити на нову техніку. Для цього потрібно чимало часу. І як вимагає нарком оборони, не піддаватися на провокації, не давати Німеччині приводу оголосити нас перед усім світом агресором.

Федір Ксенофонтович уважно слухав Павлова, вдивлявся в його обличчя, намагаючись збагнути, як глибоко впевнений коман-

дуючий в тому, що каже, чи є в його словах власне розуміння військово-політичної ситуації, власні висновки, зроблені після того, як зважив усі дані, що мав у своєму розпорядженні. Чумакову було приємно, що високе військове звання й великий пост помітно не тиснуть на Павлова: він тримається цілком вільно, міркує про стан справ, мабуть, з усвідомленням своєї відповідальності. Можливо, відчуває якусь незручність, що ось він уже генерал армії, очолює округ, а Чумаков так далеко відстав. Але ж і високих нагород у Павлова скільки! І за кожною з них — ратні діла...

— Скажи, Дмитре Григоровичу...— Генерал Чумаков подався трохи вперед, наче боявся упустити щось у погляді, у виразі обличчя Павлова.— Адже можна доукомплектуватися, озброюватися, переходити на нову техніку й водночас тримати наявні сили в бойовому, розгорнутому стані?

— У бойовому, але не в розгорнутому,— сухо відповів Павлов і, на мить задумавшись, весь пригас. Потім провадив далі:— Коли було одержано травневе інформаційне зведення, в якому йшлося про те, що Німеччина протягом усього березня й квітня посилено перекидає до наших кордонів війська, я з дозволу наркома віддав командуючим армій розпорядження про порядок дій по обороні прикордонної смуги на випадок надзвичайних обставин. Кожному з'єднанню, кожній частині доручено оборону певних позицій. По тривозі вони повинні будуть негайно зайняти ці позиції й стійко утримувати їх. Але тільки за сигналом б о й о в о ї тривоги,— підкреслив Павлов.— А почни зараз виводити війська на рубежі й розгортати окопні роботи — німці одразу ж зарепетують, що ми збираємося нападати. І зваж, це не лише моя думка.

— Тоді я чогось не розумію.— Федір Ксенофонтівич зітхнув і хруснув пальцями.— Я знайомий з планом мобілізації й розгортання військ на випадок війни.

— Я теж, як ти розумієш, знайомий,— з образою в голосі зауважив Павлов.— Наказ про те, щоб ввести план у дію, не надходив.

— Там зазначається,— провадив далі Чумаков, мовби не почувши останніх слів Павлова,— що на випадок початку війни розташовані в західних районах війська повинні стримати перший натиск ворога, розбити його контрударами й відкинути за лінію кордону... Так?

— Ну а як же іще? Наша оборона повинна мати активний характер.— Павлов з роздратуванням глянув на Чумакова.— Це означає — контракувати й спиратися на укріпайони й лінію польової оборони вздовж кордону.

— І в цей час,— по паузі запитав Чумаков,— має відбуватися стратегічне розгортання наших головних сил?

— Абсолютно правильно. Це ази стратегії!

— Але ж хіба ми встигнемо здійснити прикриття цього розгортання, якщо завчасно не зайmemo бойові позиції? — Помітивши, як при цих словах Павлов нетерпляче пристукнув рукою по столу, Федір Ксенофонович додав: — Адже німці справді зосереджують війська вздовж кордону.

— Це ще невідомо, з якою метою вони їх зосереджують.— Павлов перевів погляд на стіну, де розпласталася величезна карта Білорусії, подумав і, глянувши в очі Чумакову, сказав: — Але справа навіть не в цьому. Ось приїдеш у свій корпус, усе побачиш сам... Тобі, сподіваюся, відоме завдання корпусу згідно з планом прикриття?

— В загальних рисах.

— Тепер у нас усе в загальних рисах.— Павлов іще більше посуворішав.— Твій механізований корпус на випадок початку воєнних дій повинен розгорнутися в другому ешелоні армії, яка своїми головними силами, перебуваючи в першому ешелоні округу, буде прикривати свою ділянку кордону. Так?

— Так.

— А які сили ти розгортатимеш? Твій корпус тільки формується. Його танкові дивізії укомплектуються новими танками у кращому випадку протягом цього року. У корпусі більше половини червоноармійців першого року служби. Артилерійські частини одержали гармати й гаубиці, а снарядами ще не забезпечені. А тягачів зовсім нема... Автомобільний парк поки що такий малий, що здатний підняти не більше чверті особового складу... Я вже не кажу, якого ще озброєння й техніки не вистачає... Округ в цілому ще тільки на півдорозі до боеготовності: укріпрайони в стадії будівництва, авіація належною мірою незабезпечена ні новими літаками, ні польовими аеродромами для розосередження. Усе це там... відомо... Але на випадок чого— воювати будемо!.. Є боездатні дивізії.

Задзвонив один з телефонів, і Павлов поривчасто зняв трубку.

— Так, я слухаю!..

Доповідали зі штабу 10-ї армії про вторгнення німецького літака в наш повітряний простір, про підозріле пересування військ по той бік кордону, про захоплення диверсанта.

— Ясно... Ясно... Чув!.. Не у вас перших! — Павлов невдоволено супив брови.— Витримки більше!.. Більше витримки!

Коли він поклав трубку, Федір Ксенофонович запитав:

— Я не дуже завдам клопоту, якщо попрошу зв'язатися з Москвою, з маршалом Шапошниковим?

— Борис Михайлович буде про щось клопотати для тебе? — насторожився Павлов.

— Ні.— Чумаков посміхнувся.— Маршал просив мене подзвонити... в одній справі.

Не минуло й хвилини, як Наркомат оборони був на проводі. Маршала Шапошникова у своєму кабінеті не було. «Поїхав у госпіталь навідати хворого»,— доповів черговий по приймальні.

Федір Ксенофонович з досадою зітхнув. Розмова з Павловим теж розклеїлася. Командуючий округом мовчав, дивлячись на Чумакова відсутнім поглядом. Потім уїдливо посміхнувся на якусь свою думку й запитав:

— Ти, Федоре Ксенофоновичу, коли-небудь сидів голим... на розпеченій сковорідці?

— Слава богу, не доводилося.— Чумаков засміявся.

— А моє крісло зараз нагадує саме сковорідку.— Павлов піднявся й простягнув для прощання руку.

6

Нил Гнатович лежав на спині, втупивши нерухомих погляд у стелю. Крізь скельця пенсне стелі не бачив, а лише туманну білість, в якій розпливався верхній край стіни, що височіла над його ліжком. Зелений плафон посеред стелі здавався теж розмитою плямою в підсиленій білій імлі. Туманна білість, напевне, огорнула й самого Нила Гнатовича, навіваючи дрімотливу байдужість. У ньому жевріло слабеньке бажання зняти пенсне, щоб погляд його старих далекозорих очей відчув реальність ліній, які окреслили стелю й м'яку зелень плафона. Але все зволикав підняти до обличчя руку, ніби для цього не вистачало сили, й не хотів чіпати газету, що лежала в нього на грудях, і її шарудінням порушити заколисливу тишу. Нилу Гнатовичу здавалося, що й сам він розмитий у цій навколишній білині, що тіло його розтануло в сумній старечій утомі, яка залягла десь біля голови й з якої йшов ледь чутний дзвін. А в глибині цього хисткого дзвону мляво й безладно ворушилися його думки й одна за одною наче ліниво линули крізь скельця пенсне в біле марево стелі разом з його поглядом.

Дивний це й тяжкий стан, коли ти наодинці зі своєю самотністю й зі своєю старістю...

І враз Нил Гнатович із щемом у серці подумав, що ось так, у цій скрадливій дрімоті, непомітно випарується й згасне у безгомінні якась, можливо, найголовніша думка, котра ще тримала його на білому світі, і він уже ніколи не повернеться з небуття. Від цього в грудях ворухнувся холодок, і він відчув своє тіло.

Нил Гнатович з полохливою квапливістю підніс руку до обличчя й зняв пенсне.

Палата одразу ж набула знайомих обрисів. У кутках стелі над вікном згустилися тіні, а в одчиненому вікні з розсунутими занавісками знову з'явилися верхівки дерев, облиті гарячим сонцем.

Нил Гнатович повернувся на бік і перекинув з ліжка на стілець газету. Зовсім недавно на цьому стільці смиренно сиділа його старенька дружина Софія Веніамінівна. Мовби вловив тонкий аромат французьких парфумів «Коті» й побачив чудернацький флакон, що зберігається в їхньому домі бозна з якого часу. І почув її голос, що зробився на старості майже дитячим... Ага! Ось вона, головна думка! Софія сказала, що дзвонив Борис Михайлович Шапошников і обіцяв сьогодні ж навідати його в госпіталі... Не забуває маршал свого старого вчителя. Хоч справ і клопотів у нього по саму зав'язку. Голубе ти наш, Борис Михайловичу! На всіх у тебе вистачає доброти в серці... Світла голова... Не багато хто, мабуть, так розуміє воєнну стратегію й оперативне мистецтво — через характер епохи й рівень суспільної думки... А щодо історії, то він уміє вдивлятися в неї, як у безсмертні очі людства...

Потім Софія Веніамінівна, перебираючи сухорлявими пальцями напіводірваний гудзик білого халата, накинутого на вузькі плечі, казала йому щось буденне й незначне, ховаючи в побляклих очах скорботу й покірність. Нил Гнатович був вдячний їй за те, що вона не намагалася вселити в нього надію на одужання, але й не давала волі своєму смутку. Розпитувала, про що вчора розповідав йому Федір Ксенофонтівич Чумаков, чи не казав, де вчитиметься його донька Ірина. Нилу Гнатовичу пригадалося, що Софія починала мову про Ірину вже не вперше, і лише тепер зрозумів, що їй хотілося дізнатися, як він поставиться до того, коли Ірина раптом вступить до якогось московського інституту й буде жити в них... Тобто у неї, Софії... А йому, мабуть, додому нема вороття. Залишиться Софія сама... Був ще син Толя, та не вернувся з фінської війни.

Фінська війна кровоточить страшною раною в серці Нила Гнатовича. Толя... Капітан Анатолій Нилівич Романов загинув ще під час штурму лінії Маннергейма. Була у Толі дружина, вродлива Зіна, але вже через рік після загибелі чоловіка встигла завести нову сім'ю, і Нил Гнатович згадувати про неї не любить, вважаючи, що скороспішне друге заміжжя Зіни ображає пам'ять про його сина й викриває дріб'язковість її душі.

Думати про Толю тяжко... Виняньчив його з пелюшок, дорожив ним, мов невідним скарбом, у який вкладав усе добре, чого

навчило його життя, що збагнув у власних шуканнях, сумнівах, помилках. Толя став дзеркалом його совісті, мірилом його розуміння прагнень нового покоління.

Спогади про сина викликали, як завжди, пекучий біль у серці. Й не погамувати цей біль ніякими ліками. Скорбота не слухає розуму. А скорбота — мати всякого сердечного болю... Почав гасити його силою розуму, напруженими роздумами про несумірність долі людини як особистості й долі величезної держави, що об'єднує мільйони доль і наперед визначає шляхи в майбутнє, якими піде людство.

Але ж, ясна річ, син Анатолій, його гордість і надія, міг би лишитися живим, якби не ця війна з Фінляндією. Та її не можна було уникнути, бо вона була запланована імперіалістичним світом проти світу комунізму, — це Нил Гнатович добре знає, як знає й про те, яка небезпека приховувалася в ній для Радянського Союзу.

І Нил Гнатович поринає в роздуми над тим, що і як було, а перед очима вже не біла стеля, а контури материків, морів і океанів з примхливими лініями міждержавних кордонів.

Ось вона, Фінляндія, загадкова країна лісів і озер. Що тебе, північна сувора сусідко, яка одержала незалежність із рук Леніна, штовхає до наших недругів і втягує у безодню чвар? Нил Гнатович бачить, як із Хельсінкі пролягли нитки зв'язків у Лондон і Париж, Берлін і Вашингтон... Ось англійський генерал Керк, відомий військовий практик і теоретик, хазяйнує у фінському генеральному штабі, повчаючи фінських генералів і офіцерів, як на англійський манір реорганізувати фінську армію, як уздовж кордонів з Росією підготувати плацдарм для нападу на неї. І ось у казначейство Фінляндії пливе золото з банків Англії, Франції, Німеччини, Швеції, США. Це золото повинне перетворитися на неприступний вал залізобетонних і гранітних споруд, що перетинає Карельський перешийок, на аеродроми, на дороги, що ведуть до радянських кордонів... Нил Гнатович бачить на уявній карті на стелі, як тіло Фінляндії покривається лишаями аеродромів. Сорок військових аеродромів при всього лиш двохстах сімдесяти літаках!.. Над Ленінградом грізно вигнулася трисмугова дев'яностокілометрової глибини лінія Маннергейма...

У Європі вирує війна, загрожуючи ще багатьом державам і менше поки що Радянському Союзу, який підписав пакт про ненапад з Німеччиною. А в столицях головних світових держав заклопотані тим, щоб швидше повернути війну в бік СРСР. І в Фінляндію почали вчашати іноземні військові міністри й начальники генеральних штабів. Тільки напередодні радянсько-фінського конфлікту там побували генерал Керк, що вже став голов-

нокомандуючим англійською армією, військовий міністр Швеції Шельд, начальник генерального штабу сухопутних військ Німеччини генерал Гальдер... А скільки всіляких військових «місій» і спеціальних посланців! І в усіх одне таємне, але дуже невідкладне завдання — зіткнутися Фінляндію з Радянським Союзом, розпалити на півночі вогнище війни, щоб потім об'єднаними зусиллями роздмухати його у велетенську пожежу, в якій повинна загинути Радянська держава. Ця війна, на думку Лондона, Парижа й Вашингтона, мала сплутати плани Гітлера на Заході й зробити його їхнім поплічником у поході супроти червоної Росії.

А радянське керівництво зверталось до Фінляндії із закликом не втрачати розуму. Проводилися переговори, щоб ужити заходів для обопільної безпеки. І лишився б живим Толя... капітан Романов. Сидів би зараз у нього в головах, і йому, Нилу Гнатовичу, набагато легше було б умирати, залишаючи на білому світі часточку свого серця, продовжувача свого роду... Але все сталося інакше. В історії своя мінлива доля. Реакційні правителі Фінляндії Кааяндер, Еркко, Таннер, Маннергейм не захотіли прислухатися до голосу розуму. Не ухиляючись од переговорів, вони провели тотальну мобілізацію й розгорнули свої війська на кордоні з СРСР. Їхній задум був простий: давши негативну відповідь Радянському Союзу на всі його пропозиції, якомога швидше спровокувати війну й скувати головні сили Червоної Армії на лінії Маннергейма до підходу союзних військ, а потім, маючи перевагу, перенести воєнні дії на радянську територію.

Небагато хто розуміє, яка біда нависла тоді над нами. Так само небагато хто ще має можливість оцінити рішучість Радянського уряду, коли в таємному наростанні подій наближалася трагічна кульмінація. Минуть десятиліття, і деякі історики й мемуаристи Заходу проливатимуть сльози з приводу того, що Червона Армія завдала нечуваної сили удару по «маленькій Фінляндії», й блудливо ховатимуть очі від фактів, що свідчать, яку щедру допомогу воєнною технікою й спорядженням одержувала Фінляндія від Англії, Франції, США, Швеції, Норвегії, Італії, Німеччини... Будуть сором'язливо замовчувати, що той удар Червоної Армії по могутній лінії маршала Маннергейма був нищівним ударом по втіленій у ній силі великих покровителів Фінляндії, які, сподіваючись на неприступність диво-лінії, діловито готувалися до «гарячої» антирадянської весни 1940 року.

Так ясно постало все це у збудженій пам'яті Нила Гнатовича. Серце ще не забуло про тривогу, яку він відчув, коли в Генштабі ознайомився з інформацією звідти... Вже йшла фінська війна — важка війна, з чималими втратами... І стало відомо, що 19 грудня 1939 року вища військова рада союзників — Англії

й Франції — прийняла рішення про напад на Радянський Союз; до 16 грудня 1940 року розробку плану нападу було завершено.

Знову чітко проступає на стелі, мовби на фотографічному папері в проявнику, карта. Нил Гнатович бачить, як оживають сині стріли з гостро відточеними наконечниками; взявши початок у глибинах Англії й Франції, вони перетинають Північне море, Норвегію, Швецію й хижо пориваються через Фінляндію до радянських кордонів... Саме так планувалося перекинути англійські й французькі війська для війни з СРСР.

Вторгнення на територію Радянського Союзу з півночі повинно було супроводжуватися нападом з півдня — з боку Балкан і Близького Сходу. Цю південну операцію французький уряд доручив готувати генералу Гамелену й адміралу Дарлану. В Чорне море мала увійти англо-французька ескадра й завдати ударів по радянському узбережжю. Передбачалося й те, що на допомогу Франції повинні були виставити не багато, не мало, а цілих сто дивізій Югославія, Румунія, Греція й Туреччина! Маршал авіації Мітчел, командуючий англійськими повітряними силами на Близькому Сході, одержав од свого уряду наказ завдати ударів по Баку й Батумі...

Перспектива майбутньої війни поставила перед Радянським урядом завдання неймовірної складності. На Політбюро запрошувалися полководці, дипломати, історики. За всяку ціну треба було уникнути зіткнення з об'єднаними силами капіталістичного світу.

З глибокого аналізу обстановки викристалізовувався єдино правильний вихід: якомога швидше поставити Фінляндію перед необхідністю укладення мирного договору з Радянським Союзом. До весни воєнний конфлікт повинен бути вичерпаним...

Але війна в засніжених лісах карело-фінського театру виявилася суворим і безкомпромісним екзаменатором. Довелося жорстоко розплачуватися за прогалини у навчанні військ і штабів, за брак досвіду у багатьох командирів з'єднань, призначених на ці пости лише напередодні війни, за перебої в постачанні фронту й у роботі автомобільно-дорожньої служби.

І все-таки Червона Армія зробила, здавалося, неможливе. В умовах надзвичайно суворої зими й глухого бездоріжжя лінію Маннергейма було розтрощено. Супротивник був охоплений залізними кліщами в районах Виборга, Кексгольма й Сортавали. Шлях до центральної частини Фінляндії й до її столиці був відкритий. Фінський уряд згодився на пропозицію СРСР про мирні переговори.

Переговори, що почалися 1 березня 1940 року, викликали лють у покровителів Фінляндії. Англія й Франція майже в ульт-

тимативній формі зажадали від Таннера, щоб він негайно звернувся до них з проханням про збройну допомогу. У фінсько-радянських переговорах з'явилися тривожні паузи. Але вже не було ніяких пауз на фронті: Червона Армія безперервно наступала, поставивши фінську армію на грань катастрофи. І фінському урядові нічого іншого не залишалося, як підписати договір і наказати своїм військам припинити вогонь; була бита головна козирна карта, на яку, затіваючи небезпечну гру, сподівалися верховоди світу капіталізму.

Але й після того, як було погашене вогнище війни на півночі, великі держави Заходу не відмовилися од задуманого. Весь березень командування англійської й французької армій уточнювало деталі майбутніх воєнних дій проти Радянського Союзу. В квітні французький уряд тричі слухав доповідь генерала Вейгана про готовність до нападу на СРСР. І строк нападу був визначений: на кінець червня або початок липня. Вабила наших недругів заманлива надія, що й націлений на Францію удар Німеччини буде переміщений на Схід...

А Радянський уряд, уклавши пакт з Німеччиною, і далі вишукував у потемках міждержавних відносин шлях для своєї країни, для свого народу, сподіваючись виграти час, щоб підготуватися до майбутніх битв, якщо вони будуть нам нав'язані.

Але як визначити на цьому шляху фатальні стовпи, що відокремлюють мир од війни?

Картини недалекого минулого й роздуми про нього стомили Нила Гнатовича. Він, мовби упоравшись з якоюсь невідкладною важкою роботою, заплющив очі й знову відчув себе безтілесним, його наче кудись понесло серед мороку й тихого дзвону. Йому здалося, що він ще чогось не додумав, чогось не зробив, але вже не міг зосередити свої думки, які стали неслухняними; вони вислизали, розчинялися або дражили здалеку — недосяжні, округло-недоступні. Спроби вхопитися за якусь дуже важливу думку ще більше стомлювали його, й він скорився своєму безсиллю...

Прокинувся Нил Гнатович од відчуття дивної ніяковості й неясної тривоги. З-під приплющених повік побачив білий халат, що облягав чиєсь огрядне тіло. Розплющив очі й упізнав маршала Шапошнікова. Борис Михайлович, зсугулювшись, сидів поруч на стільці й дивився на Нила Гнатовича з журною задумливістю.

— Ох ти!..— Нил Гнатович немічно ворухнувся, намагаючи кволою рукою пенсне на простиралі.— Генерал-майор спить, як нерозумне дитя, а маршал вартує біля нього!..

Борис Михайлович сумно усміхнувся самими куточками губів і погладив висхлу, воскову руку професора.

— Ну, здрастуйте, батечку мій... Який же я для вас маршал? Це ви для мене генералісімус науки.

Не в такі уже й далекі дореволюційні роки, коли Шапошников навчався в академії Генерального штабу російської армії, Нил Гнатович Романов вів там курс військової історії; потім Романов викладав в академії імені Фрунзе, яку кілька років очолював Борис Михайлович, де їх і зблизила спільна боротьба проти всілякого вульгаризаторства в теорії й практиці військової справи, спрощенства в тлумаченні стратегії й оперативного мистецтва.

— Не прибіднюйтесь, Борисе Михайловичу.— Нил Гнатович зі щирою пошаною глянув на маршала.— Я з лісу військової історії так і не вибрався, а ви, засвоївши океан знань, стали справжнім жерцем стратегії... Пам'ятаю, як ви планували кидок наших армій на допомогу Чехословаччині, а потім план допомоги Франції на випадок нападу на неї Гітлера. Чудово!..

— Яка користь від тих планів? — Шапошников зітхнув і нахмурився.— Не знадобились... А був час, коли з'явилася можливість розчавити Гітлера... Не захотіли Англія й Франція. У них інші цілі... От і маємо — спочатку їх, а тепер наша черга...

При цих словах Нил Гнатович поклав руку на коліно Борисові Михайловичу й запитливо глянув на нього.

— Коли? — після напруженої паузи спитав він.— Якщо, звісно, не таємниця.

— Яка там таємниця, тим більше від вас.— Але маршал несамохіль оглянувся на двері.— Доповідали про багато строків... Тепер чекаємо завтра.

— Я так і знав, двадцять друге червня...— Нил Гнатович замислено подивився в стелю.— Гітлер хоче переплюнути Наполеона... Цього дня вісімсот дванадцятого року Наполеон перейшов Німан... Але чи пам'ятає Гітлер, що через три роки в той самий день Наполеон зрікся престолу?..

— Цікаво...— Борис Михайлович похитав головою.

— І завважте,— Нил Гнатович знову повернув голову до маршала,— торік саме двадцять другого червня капітулювала Франція й було підписане Комп'єнське перемир'я. Однобічно вірить Гітлер у долю. Ну як, любий мій маршале, вистоїмо?

— Вистоїмо...— У тихому голосі Бориса Михайловича забриніло щось трагічне.— Вистоїмо, якщо брати до уваги потенціальні можливості.

— А якщо їх не враховувати?

— Що ви, батечку мій? — Шапошников мляво засміявся.— Від вас такого запитання не сподівався.

— Чому ж?.. У Франції теж були чималі можливості...

— А-а, ви про стратегічну ініціативу?.. Ми не Франція. І потім, друга світова війна скільки вже триває? — Борис Михайлович одвів погляд, підраховуючи.— Майже двадцять два місяці. Увесь цей час ми готуємося не взагалі, а з огляду на можливу пряму агресію проти нас. Зробили дуже багато! Я маю на оці підготовку воєнно-економічного потенціалу, збільшення армії, підготовку нових командних кадрів, розробку сучасних зразків зброї й техніки. Але є межа будь-яким можливостям.— Борис Михайлович сумно розвів руками й провадив далі: — Мобілізаційний план перебудови промисловості на випадок війни, який ми прийняли, розрахований на другу половину цього року й на весь майбутній. А події нас випереджають... Базу для виробництва найновішого озброєння створили, а налагодити саме виробництво ще не встигли... Тільки-тільки почали випуск нових танків, нових літаків, нових зразків артилерії. Та ще затягли інженерно-оборонні роботи в передпіллі, за які я тепер відповідаю. Кордони ж відсунулись... Не закінчили комплектування з'єднань у прикордонних округах... І головотяпства немало. Уряд і ЦК прийняли багато важливих рішень, спрямованих на зміцнення нашої воєнної могутності. Ми ці рішення захоплено вітаємо зі всіляких трибун, а справу робимо не завжди швидко й добре.

— Тим часом армія, мабуть, гіркими сльозами плаче за новою зброєю,— докірливо зауважив Нил Гнатович.

— У тім-то й річ!.. Або візьміть проблему старших і вищих командирів... Її швидко не розв'яжеш.

— Ох, дорогий Борисе Михайловичу, це ще питання, яка проблема є проблемою...— Професор Романов трохи пожвавішав, в очах його майнула й тут же розтанула тінь докору.— Дуже страшно, особливо напередодні неминучої війни, коли на постах головних воєначальників, ну, хай не на всіх, могли опинитися або відверті вороги — зрадники нашої справи, які мріють про інше життя і втішаються сподіваннями на ще більшу владу, або просто малі розумом люди, без почуття обов'язку, люди, яких гризе гіпертрофована зарозумілість...

— Усе це так, батечку мій.— Маршал зітхнув і втупився невидючим поглядом у вікно, на верхівки дерев.— Давно відомо, що високі місця роблять нікчемних людей ще нікчемнішими, а великих — ще більшими. Але, відокремлюючи нікчем од велетів, треба найбільше боятися помилок... Адже ми з вами, великі чи малі, але все-таки колишні царські, могли теж видатись нікчем-

ними... Вцілила... А скількох справжніх людей не минула ця гірка чаша!.. Слава богу, що отямилися й уже з тридцять восьмого почали виправляти трагічні помилки.

— Так, у тій ситуації помилитися в людині означало перекреслити її долю.— Нил Гнатович зітхнув.— А винним — так і треба: катюзі по заслугі. Адже винні теж були, як були «шахтинська справа», зрада Троцького й Бухаріна, вбивство Кірова... *І трагедія безневинних бере початок у провинності винних... Однак винність винуватих ніколи не виправдає трагедію безневинних...* Але історія вже не раз засвідчувала хибність звернених у минуле суджень і оцінок... Історія знає й такі приклади, коли в часи загального високого вірування деякі люди змінювали свої погляди; одначе, в віки сумнівів кожний тримався своєї віри. Страшно, коли ті, що змінюють чи схильні змінювати свої вірування, раптом беруть гору над тими, хто постійно тримається однієї й тієї самої віри. Не дай вам боже дожити до такого.— Останні слова Нил Гнатович вимовив протяжно, наче простогнав.— Раніше твердили, що віра — це упокорення розуму. Насправді ж віра — це сила роду людського й запорака його безсмертя... Та ми ухилилися... Це, здається, не той випадок, коли можуть забути про джерело зла й про тих, хто його так широко порозпліскував. Адже ж ніяка сталь ніяких сейфів не встоїть перед прагненням людства до правди. Правда, як це вже давно повелось, має властивість підніматися навіть з попелу. Рано чи пізно вона скаже, хто винний, а хто не винний, а також спрямує долю на тих, хто чи з лихої волі, чи в чаду шаленства, а чи в тяжкій омані винуватий в трагедії невинних.

Нил Гнатович замовк, заплющив очі й мовби став прислухатися до відгомону своїх слів, що розчинилися в тиші. А Борис Михайлович з тужним сумом дивився на його старечо-сурове й непорушно-мертвотне обличчя.

— Щось ми з вами захопилися складними аналізами, Ниле Гнатовичу,— сказав маршал після тривалої паузи, і в його словах відчулося бажання змінити тему розмови.— Ви так мене атакували запитаннями, що я не встиг розпитати вас, як ви себе почуваете.

— Дякую, голубе. Почуваю, як повинен почувати.— Нил Гнатович потамакував зітханню.— Але людина так створена, що ніщо не заважає їй осягати істину. Навіть страждання... Я так гадаю, що Гітлер випередив нас у розгортанні сил. А ми?

— Ми? — перепитав Борис Михайлович.— Нам поки що наказано не давати приводу для агресії в надії відтягнути її початок. Але заходів ми все-таки вживаємо. Потай висуваємо з глибин країни п'ять армій: Ремезова, Єршакова, Конєва...

— Герасименка й Лукіна,— продовжив перелік Нил Гнатович.— Про це я знаю. Знаю й про розгортання управлінь двох фронтів, про приведення в бойову готовність флотів... А що робиться там, у прикордонних округах? Я ж пам'ятаю, голубе, як ви з Жуковим наполягали тримати головні сили в районах старих кордонів, а до нових кордонів пропонували висунути частини прикриття для забезпечення розгортання головних сил на випадок нападу...

— Не погодилися з нами.— Борис Михайлович уривчасто зітхнув.

— Не погодилися...— з гіркотою повторив Нил Гнатович.— Не погодилися з такими світлими головами...

— Ниле Гнатовичу, для чого ви так?..

— Я, голубе, маю право на все.— Професор Романов усмінувся жалісно, майже дитячою усмішкою, в його очах промайнула поблажлива впертість.— Війна підтвердить нашу з вами правду...

— Краще б не підтверджувала.— Маршал скрушно махнув рукою.— Тому-то намагаємося хоч поступово поліпшувати в прикордонних округах угруповання. Ну, й сподіваємося на розсудливість командуючих округами й командармів. Вони, гадаю, розуміють, що армія для того й існує, щоб бути в постійній бойовій готовності. А тим більше, коли від кордону повіває грозою.

У коридорі враз почувся глухий тупіт, що наближався. Біля дверей кроки завмерли, і тої ж миті пролунав тихий стукіт. Увійшов черговий по госпіталю — молоденький військлікяр у польовій формі під білим халатом і з протигазом через плече.

— Товаришу Маршал Радянського Союзу! — зривистим голосом звернувся він.— Вас негайно просять до телефону!..

Борис Михайлович підвівся із стільця й невпевнено сказав: — Я постараюсь повернутися, Ниле Гнатовичу.

— Не треба, голубе... У тебе справи,— сумно відповів професор.— І я втомився... Прощай...

Коли за маршалом Шапошниковим зачинилися двері, Нил Гнатович напружив слух, щоб визначити, чи спокійно йде маршал до телефону. Але кроків не почув, ніби там, за порогом госпітального покою, відкрилася порожнеча. Він раптом виразно відчув цю порожнечу, наповнену тихим дзвоном, тільки вже не за дверима, а довкола себе, відчув безодню, в якій кудись нливило, ледь погойдуєчись, його невагоме ліжко з його невагомим тілом. Він прислухався до незвичайної легкості свого тіла і, вражений таким дивовижним станом, хотів був притримати на собі простирало, щоб воно не сковзнуло кудись у порожнечу. Але не відчув ні своїх рук, ні свого тіла.

«Ось воно, настало»,— з чіткою ясністю, спокійно подумав він.

Професор Романов умирав од старості, від зношеності організму, він це розумів і ставився до смерті без страху, без збентеження. Зараз йому стало ясно, що він уже мертвий, що живе поки ще його мозок, витрачаючи останню енергію на усвідомлення того, що з ним відбувається... Ураз він відчув, як ворухнулося в грудях серце й мовби розтануло. «Невже ще не кінець?» Скоро серце ворухнулося знову — повільно, без натуги... Й затихло на пів-ударі... Нил Гнатович затамував віддих, щоб прислухатися до свого серця, а коли через якусь мить спробував передихнути, легені не послухалися його, наче з палати щезло повітря...

Була ще субота, 21 червня 1941 року...

7

«З чого ж усе почалося?..» — спитав самого себе генерал Чумаков.

Звичка шукати дещо абстраговані підступи до проблеми, яка заповонила його думку, залишилася у Федора Ксенофонтівича з того часу, коли він скнів над академічними програмами. Зараз Чумаков сидів на лавочці у холодку під кленом на подвір'ї штабу округу й розмірковував. За ґратчастими воротами на осонні він бачив свою «емку», біля якої порався перед далекою дорогою в Крашани червоноармієць Манджура. Полковник Карпунін ще десь бігав по відділах штабу, залагоджуючи й узгоджуючи численні питання, зв'язані з укомплектуванням корпусу особовим складом, розквартируванням частин, постачанням... І Чумакову нічого іншого не залишалось, як терпляче ждати. Хоч, щиро кажучи, він сам також повинен був би заходитися коло цих важливих справ, але вникнути в них ще не встиг. Тому, щоб уже зовсім не марнувати час, вирішив дещо обмізкувати.

Нещодавня розмова з генералом армії Павловим наштотхнула його на думку, що своє знайомство з працівниками штабу корпусу, а можливо, й з командирами частин він почне з доповіді. Саме з елементарної доповіді про те, що таке фашистська Німеччина, чому зараз з її боку нависла воєнна загроза. Звісно, найпростіше нагадувати про боеготовність наказами й вимогливістю. Й зовсім інша справа, коли люди будуть глибинно розуміти, що війна справді неминуча, бачитимуть джерела цієї неминучості. Так, він зробить доповідь. Інструктивну. Нехай потім командири повторять її перед своїми підлеглими.

Федір Ксенофонтівич дістав із планшетки зошит, вийняв із шкіряного гнізда олівець і, накидаючи тези, ніби поринув у світ

давно відшумілих подій, які звучали в його пам'яті після академії свіжо, картинно й рельєфно, хоч на чистий папір лягали тільки короткі нотатки.

Озирнувся на той етап першої світової війни, коли стогін змучених народів почав заглушати гromовиці гармат, а революційний шторм — трясати трони урядів. Це призвело до того, що в листопаді 1918 року в Комп'єнському лісі, під Парижем, у вагоні головнокомандуючого союзними збройними силами маршала Фоша було підписане перемир'я між Німеччиною й союзними державами.

А в червні 1919 року світ дізнався про Версальський договір, згідно з яким Німеччина позбавлялася всіх колоній.

Після Версаля спалахували запеклі дебати в парламентах держав, які вважали себе обділеними. Спішно створювався навколо Радянської Росії «санітарний кордон» з малих країн, в яких при владі були реакційні уряди.

Отож Версальська система спричинилася до нових незгод.

«Що ж потім? — замислився Чумаков. — Потім капіталістичний світ охопила загальна криза — такий наслідок першої світової війни й перемоги Великого Жовтня».

Німеччина, що зазнала краху, а також скривджені під час паювання воєнної здобичі Італія й Японія почали вимагати нового переділу світу. Старі ж колоніальні держави — Англія й Франція — і наймолодша, але могутня капіталістична країна США не тільки не збиралися потіснитися, а й самі були не проти того, щоб прихопити нові території. Починалася жорстока тяганина за світове панування.

А поруч ставала на ноги Радянська держава. Буржуазний світ з особливою силою відчув, що він давно-давно кульгає на обидві ноги й ніколи не був царством розуму й свободи. А більшовизм, піднісшись над планетою, дедалі більше розпалював закличне полум'я незгасного духу свободи й з героїчною нескореністю сміливо утверджував нове, не знане досі людством життя.

Це був нечуваний в історії виклик старому світові, світові, який ладен був слугувати богам і мамоні, аби тільки крижаний вихор революції не порушив його уявного благополуччя. Старому світові ввижалося, що більшовики без розбору руйнують вірування, набуті людством протягом тисячолітніх пошуків, знищують релігію з її одвічною скорботою й сподіваннями на одкровення, з її символами, що втілюють усе минуле. Стільки великих мислителів усіх часів присвятили своє життя створенню світорозуміння, священних законів буття і власності, а тепер у Росії піднялася в сутінках безумства чернь, щоб зруйнувати все, не давши на заміну нічого.

Старий світ не міг з цим миритися. Треба було задушити Росію, що палала у вогні громадянської війни...

Федір Ксенофонович ураз відчув, що думка його застопорилася. Він поглянув у бік ґратчастих воріт і побачив червоноармійця Манджуру, який напружено дивився на нього, не наважуючись потурбувати.

— Ви щось хочете сказати?

Манджура виструнчився й, карбуючи крок, підійшов ближче. Приклавши праву руку до пілотики й клацнувши підборами, зняковівло попросив:

— Товаришу генерал, дозвольте піти пообідати!.. А то їхати далеко.

— Звичайно, пообідайте.— Федір Ксенофонович з докором подумав про полковника Карпухіна, який мав би потурбуватися про шофера.— Куди ви підете?

— Ідальня тут поруч.

— А гроші у вас є?

— Є, товаришу генерал.

Манджура пішов. Федір Ксенофонович знову поринув у минуле.

Ішов час, утверджуючи правду й викриваючи брехню. Могутній прес історії з жорстокою закономірністю до фатальної межі стискав пружини соціальних суперечностей старого світу. Над Європою почала сходити чорна планета нової війни. Ділки й політики у високих рангах державних діячів молитовно здіймали до чорної планети руки, зажерливо показуючи на Схід.

Жадібні домагання позбавили сну багатьох правителів: вони безперестанку роздумували й марили про територіальні надбання, зовсім не турбуючись про те, що настане час утрат. Деякі з удаваним захопленням простягали один одному руку, ховаючи за спиною отруєний кинджал. З волі деспотів утверджувалися лихі закони. Продажність і зажерливість розтлівали цілі держави.

Такі загалом фарби, які історія поквапливо накидала на гниле полотно діорами міждержавних взаємовідносин у буржуазному світі.

О Німеччина! Розгромлена у першу світову війну, вона вже тоді носила в своєму розтерзаному тілі баццли реваншистського бродіння...

— Ні, ні, треба їхати тільки на озеро! — почув неподалік від себе Федір Ксенофонович.— Ні на Свіслочі, ні на Птичі не клеє!

Він озирнувся й побачив у затінку під сусіднім кленом коман-

дирів, які диміли цигарками, й зрозумів, що розмова в них іде про завтрашню риболовлю.

— Ох, браточки, а на Нарочі що робиться! — із захопленням почав розповідати майор з мідним од загару обличчям. — Судає лютує! Минулої неділі мене ледь грець не вхопив: це просто жах! Ніяка волосінь не витримує!

— До Нароча далеко, — спокійно зауважив високий довгорукий старший політрук у кавалерійській формі. — Треба, хлопці, базуватися на лісових калабанях.

Хтось із рибалок помітив незнайомого генерала, і вони, переморгнувшись, відійшли трохи, засмутивши цим Федора Ксенофонтовича. Він теж любив посидіти на бережку з вудочкою, і йому було цікаво дізнатися, яка тут риболовля. Напружив слух, навіть посунувся на край лавки, але тепер до нього долинали лише бубоніння — то приглушене, то гучніше, і він раптом уловив у цьому потоці чоловічих голосів якийсь ритм, а ще за хвилину крізь цей ритм пробилася мелодія, мовби рибалки із закритими ротами гугнявили один і той самий знайомий пісенний рядок: «Калинка, калинка, калинка моя...» І знову: «Калинка, калинка, калинка моя...»

«Калинка» враз завмерла: командири, кидаючи в урну недокурки, пішли один за одним з двору.

«Втомивсь я», — подумав Федір Ксенофонтович і згадав кімнатку в академічному гуртожитку, в якій тулилися колись вони з Ольгою. Ось там, під час тривалих сидінь над книжками перед екзаменами, він і помітив у собі цю дивну рису — вловлювати в людських голосах музику. Якось Федір Ксенофонтович мізкував, здається, над схемою битви під Гросс Егерсдорфом, коли в час Семилітньої війни, в кампанії 1757 року, російська армія дала перший добрий урок Фрідріху Другому. Креслив розташування російських і пруських військ, розмірковував над тим, як оформлялася й розвивалася лінійна тактика. Поруч на дивані сиділа, вишиваючи, Ольга. Бачачи, що він працює тільки олівцем і лінійкою, вона про щось почала розповідати, а він, поглинутий своєю роботою, ніяк не міг збагнути сенсу її слів, хоч любий голос Олі жебонів безугавно. І враз його слуху торкнулася пісня! Він виразно почув, як говор дружини виливається в прозоре сопрано, й ніби десь поруч почали вистукувати срібні молоточки:

Ах вы, сени, мои сени,
Сени новые мои...

Вражений, Федір Ксенофонтович усміхнувся подумки й відклав олівець, гадаючи, що довчився вже до галюцинацій. А в безугавному говорі дружини знову почулася знайома мелодія:

Ах вы, сени, мои сени,
Сени новые мои...

І він тут-таки, розкинувши руки до хрускоту в плечах, підспівав їй!

Сени новые, кленовые...

Ольга підвела на нього здивовані очі, потім усміхнулася й з ніжністю сказала:

— Віднесенький, стомився мій академік.

А йому знову почулося в її голосі:

Ах вы, сени, мои...

Відтоді почав помічати, що майже в кожній людині мова забарвлена у певні інтонації, і якщо в них вслухатися, не вникаючи у зміст слів, то народжується музика — інколи відома чи схожа з чимось знайомим, а частіше зовсім нова, і якби він умів записувати музику, мабуть, виходило б щось своєрідне. І донька Ірина, коли виросла, увібрала в свій говір мамині «Ах вы, сени...». У голосі ж Ніла Гнатовича, якщо вслухатися, інколи лунає мелодія «Взвейтесь, соколы, орлами...».

Згадка про професора Романова повернула його думки до тієї доповіді, яку він збирався виголосити. І Федір Ксенофонтівич, проглянувши в блокноті останні записи, що обірвалися в зв'язку з несподіваним вторгненням рибалок, почав знову розмірковувати... Так, історія, як і оперативне мистецтво,— стихія, в якій думка Чумакова ширяє вільно й легко...

Реваншизм правлячих кіл Німеччини одразу ж після першої світової війни породив фашистські організації. 1919 року з'явилася гітлерівська, що найменувала себе «націонал-соціалістською». Фінансові верховоди Америки й Англії, опинившись у задущливій атмосфері економічної кризи, швидко збагнули, що німецька монополістична буржуазія, мріючи про реванш, жадала золотої зливи кредитів для своєї підупалої військової промисловості. Їй полився золотий дощ доларів і фунтів стерлінгів над Німеччиною... Крізь цю зливу і гуркіт залізних сходів слух розуму міг почути, як у ворота Європи стукає нова війна.

У 1930 році Радянському урядові стало відомо про вояж німецького банкіра Шахта в Америку, де він переконував тамтешніх фінансових тузів у доцільності встановлення в Німеччині фашистської диктатури.

Через рік радянські дипломати дізналися, що в Гарцбурзі відбулося збіговисько верховодів німецької економіки, політики й армії, де було прийнято ухвалу про передачу влади у їхній державі фашистам.

Отже, Німеччину підвели до краю безодні.

— Манджура! — раптом пролунав за воротами голос Карпухіна.

Федір Ксенофонтівич глянув у той бік і побачив біля «емки» полковника. Він озирнувся на всі боки, потім підійшов до Чумакова й невдоволено сказав:

— Кудись шофер повівся.

— Пішов обідати.

— Міг почекаати!

— Я дозволив. Боець повинен бути ситий... А що, можна вже їхати?

— Ні,— відповів зніяковілий Карпухін.— Треба підскочити до Будинку Червоної Армії й витягти з наради артпостачальника.

У цей час біля машини з'явився Манджура.

— Я прошу вас потерпіти, Федоре Ксенофонтівичу,— вибачливо сказав Карпухін, озираючись на машину.— Справ по саму зав'язку. Щоб потім не приїжджати.

— Гаразд, гаразд,— погодився Чумаков, намагаючись не загубити головної нитки своїх роздумів.

Усе ясно, але ж як з Версальським договором, за яким Німеччину обмежували в праві мати великі збройні сили?

А його почали топтати ще в 1932 році, коли США, Англія, Франція й Німеччина підписали угоду, яка дозволяла Німеччині мати однакове зі своїми партнерами озброєння. Потім відбулися нові політичні акції, спрямовані на зміцнення Німеччини.

Навесні 1933 року з ініціативи фашистського диктатора Беніто Муссоліні на порядок денний став «пакт чотирьох», який повинен був створити об'єднаний фронт Німеччини, Англії, Франції й Італії проти Радянського Союзу.

П'ятнадцятого червня 1933 року «Пакт згоди й співробітництва чотирьох держав» був підписаний. На щастя, англійський і французький парламенти, що загрузли у складних внутрішніх розладах, не ратифікували його.

Німеччина «образилася» на своїх партнерів і вийшла з Ліги націй, тут же уклавши угоду з панською Польщею, яка мріяла про завоювання України.

Версальський договір внаслідок політики США, Англії й Франції поступово перетворювався на мильну бульку. Восени 1937 року член англійського кабінету лорд Галіфакс виїздить до Німеччини «на полювання», від імені нового прем'єра Чемберлена веде там таємні переговори з Гітлером, пропонуючи йому повернутися до створення спрямованого проти СРСР «пакту чотирьох». Переговори були продовжені в Лондоні, Парижі,

Вашінгтоні, Берліні. Незабаром впала Австрія, ставши областю німецького рейху. Потім поповз по Європі сморід мюнхенської змови...

Підійшов полковник Карпунін з паперами-заявками, які треба було підписати, і Федір Ксенофонтівич сховав зошит у планшетку. Чи ж міг він знати, що не судилося йому піднятися на трибуну для задуманої ним доповіді?..

8

Ще ніхто в країні не знав, що принесе завтрашній світанок...

Стояв спекотливий день 21 червня 1941 року, той самий переддень трагічної неділі, до якої з прийдешніх десятиліть люди часто звертатимуть запитальні погляди.

Москвичі цього дня жили буденними клопатами й готувалися до вихідного дня. Сонце підіймалося вище й вище, щедро ллючи гарячі промені на вулиці, на будинки й сквери столиці, на золотоглаву й зелену Кремлівську висоту.

Та коли б каменю могли передаватися напруга неспокоїної людської думки, гострота турботи про долю держави й тягар відповідальності за цю долю, то примітний своєю різьбленою архітектурою будинок уряду СРСР за Кремлівською стіною навіть під пекучим сонцем застиг би в крижаному холоді.

В одному з головних кабінетів цього будинку за масивним столом сидів, поринувши в папери, заступник Голови Ради Народних Комісарів і нарком закордонних справ СРСР.

Протягом багатьох років Молотов був головою уряду. А півтора місяця тому, коли на Заході почала збиратися хмара війни і було невідомо, чи насуне вона й вибухне гарматним громом, чи поки що тільки кине зловісну тінь на радянсько-німецькі відносини й породить політико-дипломатичний вихор, Головою Ради Народних Комісарів було призначено Сталіна, авторитет якого був безмежний. Це, на думку Радянського уряду, дало змогу, зосередивши в одних руках всю повноту державного і партійного керівництва, підкорити життя країни підготовці до оборони з урахуванням поки що неясної на цьому відтинку часу військово-політичної ситуації, а також максимально скоротити довжину дипломатичних каналів спілкування з Німеччиною на вищому рівні, якщо обстановка продиктує необхідність такого спілкування.

Однак й тепер ні роботи, ні клопотів у Молотова не поменшало. Той самий кабінет, той самий стіл, ті самі документи, при-

йоми наркомів, дипломатів, відповідальних працівників ЦК і Раднаркому...

Сьогодні на столі документи особливі. Ось адресований Сталіну лист прем'єр-міністра Великобританії Уїнстона Черчілля... Це другий лист — перший був торік...

Молотов поглянув на годинник: через десять хвилин треба йти до Сталіна, а з Берліна нічого втішного. Сьогодні рано-вранці Радянському посольству в Берліні передано по телеграфу текст вербальної ноти, яку радянський посол повинен був негайно довести до відома імперського міністра закордонних справ Німеччини фон Ріббентропа. Остання спроба... У своїй заяві Радянський уряд рішуче вимагав від німецького уряду переконливих пояснень у зв'язку з концентрацією німецьких військ уздовж кордонів Радянського Союзу й пропонував негайно обмінятися думками про стан радянсько-німецьких відносин. Але, як уже двічі повідомили телефоном з Радянського посольства в Берліні, ні Ріббентропа, ні його заступника Вейцекера не можуть розшукати. Дуже все це схоже на те, що керівники міністерства закордонних справ Німеччини зумисне ухиляються від зустрічі з радянськими дипломатами.

Якщо це так, то, виходить, треба чекати найгіршого.

Молотов знову поглянув на годинник: скоро до Сталіна...

Здається, нема меж тому, що інколи здатний за якусь мить осягти людський розум. В одній думці може бути спресована ціла епоха, доля народу, подих відшумілих десятиліть. Така думка, спалахнувши, враз висвічує всю глибину джерел, що її народили, відкриває перед уявою всю низку подій, сколихнувши в серці й свідомості хвили пережитого і відчутого за роки... Така думка майнула в пам'яті наркома, несучи в собі ціле нашарування історії, коли він ще раз поглянув на лист англійського прем'єра...

Рік тому, коли в кабінеті Сталіна йшло чергове засідання Політбюро, виникла розмова з приводу призначення нового посла Англії в СРСР Стаффорда Кріппса.

— Дуже цікаво,— здивовано сказав тоді Сталін, заклавши руки за спину й ходячи по кабінету.— Консерватор Уїнстон Черчілль присилає своїм послом у Москву відомого лейбориста... Дуже цікаво... Це ж що — англійський варіант Вільяма Буллїта?

Булліт з 1933 по 1936 рік був послом США в Радянському Союзі, а потім — послом у Франції. Дипломат за становищем і лютий ворог Радянського Союзу за своєю натурою, Булліт зводив наклепи й сів недовіру, роблячи все можливе для військово-політичної ізоляції СРСР і для зіткнення його із західними

державами. Це той самий Вільям Булліт, який, уже будши послом у Парижі, квітами зустрів французьких правителів Даладье й Боне, коли вони поверталися з Мюнхена, де запродали Гітлеру Чехословачину.

У відповідь на слова Сталіна Молотов уголос прочитав довідку, в якій наводилися висловлювання Стаффорда Кріппса в пресі і в парламенті про Радянський Союз, а потім сказав:

— Гадаю, Кріппс не рідня Булліту. Схоже, що він політик тверезий і дипломат без потрійного дна. У всякому разі, одвертої ворожості до нас з його боку поки не було.

— Ну що ж, час покаже,— Сталін із сумнівом знизав плечима.— Але я переконаний, що Черчілль затіває якусь велику гру. Так що будемо чекати подій і готуватися до дипломатичного дебюта з Черчіллем.

Це було в першій половині червня 1940 року.

А наприкінці червня того ж року Стаффорд Кріппс передав Сталіну секретного листа від Черчілля — першого листа. У ньому голова англійського кабінету з помітною ширістю виступав за встановлення між Англією й СРСР взаємовигідних відносин, давав зрозуміти, що Німеччина, прагнучи стати володаркою Європи, не може не загрозувати інтересам Радянського Союзу, й виявляв готовність обговорювати з Радянським урядом проблеми, пов'язані з агресивними діями Німеччини.

Цього листа обговорювали пізно ввечері у кабінеті Сталіна.

— Ну, що я казав? — запитав Сталін, обвівши поглядом членів Політбюро й сховавши в прищуленому оці іронічну іскорку.

— Вважаєш, що гра почалася? — відповів запитанням на запитання Ворошилов.— Але чи до гри Черчіллю після Дюнкерка, де англійський експедиційний корпус зазнав таких втрат і позбувся всього озброєння й техніки?.. Та ще коли німці так жорстоко бомблять Англію... Потім, у нас немало відомостей, які підтверджують, що Гітлер не проти того, щоб укласти з Англією перемир'я. Чому ж Черчілль робить крок назустріч нам, а не Гітлеру?.. Тут треба все зважити.

— Необхідно завжди пам'ятати,— із звичайною для нього різністю відповів Сталін,— що серйозна дипломатія спирається тільки на факти, бо навіть один факт може заперечити авторитет ста філософів... Я в даному випадку теж спираюся на факти плюс на інтуїцію й ще на історичні паралелі.— Сталін, сидячи за столом, присунув до себе велику кришталеву попільничку й постукав люлькою об її край. Потім сірником вигріб нагар, узяв з відкритої пачки «Герцеговіни Флор» дві цигарки й, розламавши їх, натоптав тютюном люльку. Він робив усе це неспішно, ніби із задоволенням. І водночас його очі невидюче дивилися кудись

поверх люльки, а губи посмикувалися в ледь помітній усмішці; здавалося, Сталін вів з кимось безсловесну суперечку. Потім він знову заговорив:

— Не будемо повертатися в далекі часи. Ми знаємо, хто такий Черчілль. І не будемо відокремлювати Черчілля від англійської політики взагалі...

Сталін розкурив люльку, кілька разів затягнувся, і до відчиненого вікна, в якому виднілося зоряне небо, попливли пасма сизого диму.

— Що ж виходить? — Він пристукнув ребром долоні по столу.— Давайте ще раз пройдемося етапами наших взаємовідносин з Англією. Ну, почнемо хоч би із загарбання Німеччиною Австрії. Ми тоді зрозуміли, що нависає загроза над Чехословаччиною, а потім подальше проникнення німців на Схід, і ми, як ви пам'ятаєте, настійно запропонували скликати конференцію Англії, Франції, СРСР і Америки. Хто цю пропозицію пустив під укіс, як не Англія?.. Далі. Хто натиснув на Францію, щоб вона в разі нападу Гітлера на Чехословаччину не подавала жертві воєнної допомоги?.. Англія! Хто став повитухою мюнхенської змови?.. Вона ж! Хто умовляв чехословацький уряд не просити в нас воєнної допомоги перед загрозою німців? Знову Англія... Адже саме в Лондоні народилися плани відторгнення Гітлером України від Радянського Союзу, та й саму ідею північного становища Німеччини на сході й південному сході Європи всіляко там підтримували.— Сталін піднявся з-за столу, неквапливо пройшовся по кабінету, дивлячись собі під ноги, а потім зупинився й, поглянувши прищуленими очима в кут стелі, знову заговорив: — Що ж далі? Далі уряд Англії, переконавшись, що політика умиротворення Німеччини не варта й дірки від бублика, та ще чуючи часті вимоги Гітлера повернути німцям їхні колишні колонії, запропонував нам підписати англо-франко-радянську декларацію про взаємну безпеку. Ми, ясна річ, погодилися... Гітлер, бачачи, що проти нього зріє єдиний фронт, злякався. А англійці відразу ж відмовилися від декларації. Чому? А тому, що вони й не збиралися її підписувати. Їм треба було продемонструвати Гітлеру свою можливість згоди з нами... Продемонстрували, а далі не пішли. Більше того, показали, що Радянський Союз їхніми зусиллями опинився в ізоляції й Німеччина сміливо може нападати на нього. Правильно я кажу?

— Абсолютно правильно! — згодився маршал Ворошилов.— А ще згадай ці безплідні переговори перед нападом Німеччини на Польщу! Якби ми тоді уклали з англійцями й французами воєнний союз і дали гарантії, як обумовлювалося прєктом

договору, всім східноєвропейським країнам, розміщеним між Балтійським і Чорним морями, не наважився б Гітлер напасти на Польщу й не було б теперішньої трагедії Франції.

— А хто був могильником договору про такий воєнний союз? — з обуренням запитав Сталін.— Англіїці! То чому ж ми повинні зараз вірити в щирість Черчілля, цього нашого давнього друга в лапках? Чому? Що він хоче сказати цим своїм листом?.. Без сумніву, лаштує якусь політичну пастку!

Так, сумніви й настороженість Сталіна брали початок у туманному морі брехливої й підступної буржуазної дипломатії, над яким безперестанку віяли холодні вітри злісної антирадянської пропаганди. Тяжкі часи... Раніше людство черпало мудрість із досвіду цілих століть, а тепер кожен рік приносив стільки суперечливих подій і ставив уряд перед стількома несподіваними проблемами, що навіть найретельнішим аналізом було майже неможливо виробити правила дипломатичної стратегії, які діяли б постійно.

А якщо звернути погляд у позаминулий — тридцять дев'ятий — рік, до тих, здавалося б, уже далеких днів, коли Німеччина ще не напала на Польщу, на Францію, не бомбила Англію, коли між Радянським Союзом і Німеччиною навіть і не передбачалося пакту про ненапад... Лише один такий погляд, а за ним — безмежне поле дипломатичних битв, напружені пошуки шляхів, велетенська праця аналізу, вивірення фактів і ситуацій для визначення справжніх задумів правителів держав, з якими радянське керівництво разом намагалося викувати залізні кайдани, щоб надіти їх фашистському мілітаризму.

Коли в березні 1939 року почалися переговори між Англією, СРСР і Францією, радянські дипломати, як завжди, повелися згідно з міжнародними правовими нормами й мораллю. Друга сторона, особливо Англія, почала лукавити й вдаватися до свавілля. Вона намагалася покласти на Радянський Союз такі зобов'язання, які неминуче втягли б його у війну з Німеччиною, в той же час сама не давала гарантій допомоги Радянському Союзові, вимагаючи таких гарантій для себе на випадок, якщо німецька агресія поверне на Захід.

Радянський уряд розгадав провокаційний задум Англії й Франції — будь-що втягнути СРСР у війну з Німеччиною — і висунув на розгляд учасників переговорів проект угоди з конкретними взаємними зобов'язаннями. Але, проробивши цілий каскад хитромудрих дипломатичних маневрів, Англія й Франція ухилилися від підписання угоди.

Тим часом зависла над Європою хмара німецької агресії дедалі більше наливалася свинцем. Куди поженуть її вітри фаши-

стської політики? Скидалося на те, що в бік Польщі, а потім, може, й далі, на Схід. Занепокоєний цим, Радянський уряд запропонував Англії й Франції відкинути дипломатичні маневри й негайно провести в Москві переговори військових місій, щоб виробити конкретні заходи надійної колективної безпеки.

Англія й Франція погодилися, але ніби на глум ввели до складу своїх місій генералів і адміралів, що вже давно перебували у відставці або обіймали у збройних силах непомітні посади. І з'явилися вони в Москві тільки через шістнадцять днів! При цьому ще з'ясувалося, що глави делегацій навіть не одержали від своїх урядів повноважень для підписання угоди.

У Кремлі дивувалися: що означає така одверта дволичність у міждержавних відносинах?

Але переговори почалися відразу ж після прибуття військових місій — 11 серпня 1939 року. А коли делегації почали обговорювати, які збройні сили виставить кожна держава, коли виникне потреба подати одне одному допомогу в боротьбі з агресором, під машкарою доброчесності виявилось жалюгідне лицемірство Англії й Франції. У відповідь на заяву члена радянської делегації Шапошникова про те, що Радянський Союз готовий виставити проти агресора сто двадцять піхотних і шістнадцять кавалерійських дивізій, п'ять тисяч гармат, дев'ять — десять тисяч танків, п'ять — п'ять з половиною тисяч бойових літаків, член англійської делегації генерал Хейвуд назвав тільки п'ять піхотних і одну механізовану дивізію...

Ворошилов, що очолював радянську військову місію, регулярно доповідав Політбюро про невтішний перебіг цих дивних переговорів, з палким обуренням висловлюючи здогад, що наші «гості» прагнуть не стільки дійти згоди, скільки промацати нашу воєнну могутність.

Воістину безсоромність у політиці — останній ступінь порочності уряду. Виявилось, що в той час, коли в Москві засідали військові місії, обговорюючи заходи по приборканню зазіхань Гітлера на світове панування, в Лондоні, за зачиненими дверима кабінету міністра зовнішньої торгівлі Хадсона, теж провадилися переговори. Хадсон і Горацій Вільсон — довірена особа прем'єра Чемберлена — змовлялися з представником Німеччини, якимсь Вольтатом, про розмежування «життєвого простору» між Англією й Німеччиною, про захоплення нових ринків, включаючи «ринки» Росії й Китаю, про можливість підписання англо-німецького договору про ненапад. Коло цих переговорів замикалося в Берліні, де Ріббентроп і представник командування військово-повітряних сил Англії барон де Ріпп обговорювали воєнні питання.

Радянському урядові стало відомо й про те, що в ці дні в німецьке посольство в Лондоні почали вчашати державні мужі Англії...

І сталося те, що й повинно було неминуче статися. Переговори військових місій у Москві зусиллями англійського й французького урядів ні до чого не привели. До того ж підбурювані з Лондона уряди Польщі й прибалтійських країн вороже поставилися до воєнної конвенції колективної безпеки. Кінець кінцем західні держави ще й ще раз дали зрозуміти Німеччині, що вона має цілковиту можливість безборонно використати «балтійський коридор» для стрибка на Радянський Союз. І в той же час їй пропонувалося разом з Англією збити антирадянський воєнний блок.

Це були гіркі дні для Радянського уряду, тим більше, що йому було дуже добре відомо, як Гітлер боявся створення системи колективної безпеки в Європі. Під час англо-франко-радянських переговорів Німеччина потай від Англії не один, не два, а цілих п'ять разів — через радянського повіреного в справах у Берліні Астахова й через свого посла в Москві графа Шуленбурга — робила спроби досягти угоди з Радянським Союзом! Третього серпня Ріббентроп, не приховуючи, що Німеччина провадить таємні переговори з Англією, заявив Астахову, що «німцям було б легше розмовляти з росіянами, незважаючи на різницю в ідеології, аніж з англійцями й французами», й запропонував підписати радянсько-німецький секретний протокол, який розмежував би інтереси обох держав по лінії «на всьому протязі від Чорного до Балтійського моря». 14 серпня німецький посол у Москві граф Шуленбург за дорученням свого уряду ще раз поставив питання про укладення договору між Німеччиною й Радянським Союзом і заявив, що Англія й Франція «...знову намагаються... втягнути Радянський Союз у війну з Німеччиною. У 1914 році така політика мала для Росії погані наслідки. Інтереси обох сторін вимагають, щоб було усунуто назавжди взаємне розтерзання Німеччини й СРСР на угоду західним демократіям».

Радянський уряд відхилив усі ці пропозиції.

А німецьке керівництво, провадячи переговори з Англією, все-таки не зважувалося на подальше зближення із західними державами. Англія й Франція, що володіли численними колоніями й мали великий вплив у системі капіталістичних держав, стояли на шляху німецького капіталізму до світового панування. Союз із ними тепер не влаштовував Гітлера, а в гарантії, які вони йому обіцяли, він не вірив і, побоюючись, що західні сусіди при першій нагоді прорвуться в Рур — індустріальне серце Німеччи-

ни, не квапився розвивати агресію на Схід. Крім того, фашистські керівники, бачачи, що Англія й Франція безперервно йдуть їм на поступки, повірили в їхню слабкість, а із слабкими, як відомо, воювати легше. Перспектива ж війни з Радянським Союзом лякала Гітлера, тим більше, що ще не був підготовлений широкий плацдарм для нападу на СРСР.

20 серпня 1939 року, коли англійські представники зірвали переговори військових місій у Москві, Гітлер знову спробував досягти угоди з Радянським Союзом. Через своє посольство в Москві він надіслав Сталіну телеграму, в якій повідомляв, що між Німеччиною й Польщею може «кожного дня вибухнути криза». А це означало, що неминуче воєнне зіткнення Німеччини з Радянським Союзом. «Тому я ще раз пропоную Вам,— писав Гітлер,— прийняти мого міністра закордонних справ у вівторок 22 серпня, найпізніше в середу 23 серпня. Імперський міністр закордонних справ буде наділений усіма надзвичайними повноваженнями для складання й підписання пакту про ненапад...»

Отже, або неминучий початок війни з Німеччиною влітку 1939 року — і ця війна загрожувала перетворитися на «хрестовий похід» об'єднаних сил капіталістичного світу проти СРСР,— або угода з Німеччиною.

Радянський уряд вирішив за краще піти на угоду.

23 серпня Йоахім фон Ріббентроп прилетів у Москву. Того ж дня в Кремлі почалися переговори по виробленню тексту радянсько-німецького пакту про ненапад строком на десять років. Ріббентроп був дещо пригнічений атмосферою стриманості, яка панувала на переговорах, і всіляко намагався довести, що настає нова ера в німецько-радянських відносинах — ера дружби й цілковитого взаєморозуміння. Він навіть запропонував записати це в преамбулі договору. На пропозицію імперського міністра Сталін сухо відповів:

— Радянський уряд не міг би чесно запевнити радянський народ у тому, що з Німеччиною існують дружні відносини, якщо протягом шести років нацистський уряд виливав відрама помії на Радянський уряд.

Минуло майже два роки... Два виграних у дипломатичних битвах роки дали змогу зробити дуже багато. Але все-таки війни, здається, не уникнути. Сьогодні, 21 червня 1941 року,— грізний поріг, за яким провалля невідомості.

У Наркоматі закордонних справ лежали донесення, в яких твердилося, що саме завтра, 22 червня 1941 року, фашистська Німеччина нападе на Радянський Союз. Шифровки повідомляли, які військові сили на радянсько-німецькому кордоні зосередило німецьке командування.

Подібні папери, тільки з менш конкретними відомостями, надходили вже не раз і не два, починаючи з 1940 року. Лежали шифровки, що надійшли від наших розвідок — агентурної й військової, від дипломатичних працівників і командування прикордонних військ, лежали огляди виступів закордонної преси й радіо, лежали документи з повідомленнями, одержані із найрізноманітніших, часом непередбачених каналів. У багатьох таких паперах вказувалося про майбутню німецьку агресію й про точні строки її початку. Але ті строки вже минули. Грім не вдарив...

У перших числах березня цього року надійшла шифровка з викладом бесіди заступника державного секретаря США Семнера Уеллеса з радянським послом у Вашингтоні Уманським. Америка теж попереджала Радянський уряд про агресивні щодо СРСР наміри Гітлера, про які зуміла дізнатися її розвідка... А тим часом наркомун закордонних справ було відомо, що цей самий Уеллес ще зовсім недавно, в лютому минулого року, перебувши з-за океану, курсував між Лондоном і Парижем, Берліном і Римом, розмовляв там з главами урядів і тузами ділових кіл, переконуючи їх припинити військові чвари в Європі між «своїми» з тим, щоб створити об'єднаний антирадянський блок.

19 квітня на стіл ліг адресований Сталіну лист Черчілля, якого передав англійський посол Кріппс... Ось він, цей лист. Черчілль пише, що він «одержав од агента, який заслуговує на довіру, цілком певну інформацію про те, що німці після того, як вони вирішили, що Югославія вже в їхніх сітях, тобто після 20 березня, почали перекидати в південну частину Польщі три з п'яти бронетанкових дивізій, які дислокувалися в Румунії... Ваше превосходительство легко оцінить значення цих фактів».

Два тижні Стаффорд Кріппс намагався потрапити на прийом до Сталіна чи Молотова. Сталін, не знаючи, що англійському послу доручено передати йому особисте послання від Черчілля, не захотів зустрітися з ним і порадив Молотову теж ухилитися від зустрічі.

— Поки нам невідомі справжні наміри Гітлера, не будемо ускладнювати стосунки з ним,—сказав тоді Сталін.— Зустріч з англійським послом не приховаєш. Більше того, я підозрюю: англійці зумисне хочуть продемонструвати Гітлеру, що провадять з Радянським урядом таємні переговори... Вони майстри провокувати. І коли вже ми пішли на закриття у себе дипломатичних місій країн, які поглинула Німеччина, не будемо вступати в контакти на вищому рівні з послом держави, яка перебуває в стані війни з Німеччиною.

А втім, лист Черчілля нічого нового не додавав до того, що

було відомо Радянському урядові. «Три танкові дивізії...» У до-
несеннях, що надходили, називаються багато десятків дивізій...
Із західного кордону занесено меч. Сталін вважає, що ще не
пізно змусити Гітлера мирно опустити його...

9

У просторому кабінеті із склепистою стелею й стінами, обши-
тими панеллю із світлого дуба, походжав по килиму невисокий,
кремезний чоловік у напіввійськовому костюмі й чоботях. Його
обличчя, його люлька були знайомі, напевне, всім людям на пла-
неті. Неспокійно прищулені очі у важкій задумі, сухі й тверді
губи під рудуватими із сивиною вусами. Здається, що у вусах
заплуталася хмарка тютюнового диму, а в очах назавжди осели-
лася заклопотаність.

Кілька кроків од письмового столу в напрямку дверей, уздовж
другого столу, довгого, вкритого зеленим сукном, за яким про-
водяться засідання, кілька кроків назад.

Було схоже на те, що Сталін, одірвавшись від справ, які смер-
тельно втомили його, зараз чекав на чийсь прихід. І дійсно, до
кабінету ввійшов Молотов.

Сталін зустрів Молотова запитливим поглядом.

— Нічого нового,— зрозумівши погляд Сталіна, сказав Моло-
тов.— Тільки-но зв'язувалися по телефону з Берліном, у ставці
Гітлера якась важлива нарада, й усі там.

— На повідомлення ТАРС теж не зреагували,— не питаючи
й не стверджуючи, промовив Сталін.

— Так, товаришу Сталін... Уся світова преса кипить, а німці
навіть не надрукували нашого повідомлення,— відповів Моло-
тов.— Це нічого доброго не віщує.

— Якщо ні Гітлер, ні Ріббентроп не вважають за потрібне
хоч би викручуватися,— в словах Сталіна вчулося роздратоване
занепокоєння,— та ще ухилиються від зустрічі з нашим послом,
це дуже поганий знак.

— Американські й англійські газети вдаються до всіляких ви-
гадок, описуючи, як ми нібито готуємося до нападу на Німеччи-
ну. Наводяться подробиці, якісь факти.

— От бачиш! — Сталін змахнув рукою із затиснутою в ній
люлькою.— Як же вірити їхнім попередженням?.. Попереджають
нас про загрозу агресії, а самі влаштовують провокації, щоб яко-
мога швидше цю агресію розв'язати.

— Я ось зараз сидів над документами,— роздумливо проказав
Молотов,— і згадав про минуле. Весь час лізе в очі подвійна
гра англійців, яку вони ведуть з нами.

— Не тільки з нами, а й з Німеччиною! — уточнив Сталін і прислухався до передзвону курантів на Кремлівській вежі.— Ми давно розгадали головну формулу їхньої політики. То вони весь час ставили дилему перед Гітлером: або нападай на Радянський Союз, або ми змовимося з ним і роздаavimo Німеччину. А для переконливості провадили з нами переговори. Хіба ж не подвійна гра?.. А тепер, коли впала Франція, коли загрожує вторгнення Німеччини на Британські острови, Англія попереджає нас про небезпеку. Адже абсолютно ясно, що ці попередження не продиктовані щирістю... Похід Німеччини проти Радянського Союзу — це порятунок для Англії.

— Так, логічно,— погодився Молотов,— якщо згадати, що зовсім недавно Англія разом із Францією добилися видворення нас із Ліги націй, а наш конфлікт з Фінляндією мало не використали для нападу на Радянський Союз із півночі й з півдня.

— Отож-то й воно! — Сталін пожвавив і, посмоктавши люльку, видихнув хмару диму.— Давай аналізувати далі. Згадай літо тридцять дев'ятого. Англія підписує договір про взаємодопомогу з Польщею, а коли через кілька днів Гітлер нападає на Польщу, вона й пальцем не поворухнула! А чому?.. Сподівалася, що, переступивши через Польщу, німецькі війська підуть далі на Схід. Більше того, перебуваючи в стані війни з Німеччиною, Англія й Франція могли тоді одним ударом уразити свого противника в самісіньке серце!.. Адже головні сили німецьких військ були в Польщі, а на лінії Зігфріда стояло лише якихось два десятки німецьких дивізій резервістів, тоді як французи мали більше сотні дивізій!.. І скільки дивізій англійського експедиційного корпусу! Не зважилися. Не захотіли. Їм важливо було зберегти сили Німеччини для нападу на СРСР... Ми розкололи їхній блок, уникли війни на два фронти: на сході силою зброї й гнучкістю політики приборкали Японію, а на заході дістали гарантії від Німеччини.

Сталін підняв руку, збираючись іще щось сказати, помовчав, добираючи слова...

Усі факти й події, які його зараз цікавили, давно вже в своєму причинному зв'язку були піддані різнобічним аналізам, розглядалися в дискусіях на Політбюро. Але тепер Сталіну треба було ще раз усе обміркувати, щоб прийняти єдино правильне рішення. І він і далі, знову й знову, розгадував причинні зв'язки всього, що відбувалося.

— Елементарна логіка свідчить про те, що англійці не відмовилися од своєї давньої тактики — роздати нас руками Німеччини. Але для чого ж тоді вони попереджають нас?.. Р/ далі...

Ми слушно звернули увагу на те, що того дня, коли перелетів Гесе, Німеччина припинила повітряні нальоти на Великобританію. І знову загадка... З одного боку, Черчілль надсилає мені особисте послання, в якому попереджає про агресивні наміри Гітлера, ми одержуємо шифровки з Лондона від посла Майського про його розмови з Кадоганом та Іденом, вони теж попереджають про небезпеку; Антоні Іден навіть обіцяє воєнну й економічну допомогу... А з другого боку, англійці приймають у себе Гесса, без сумніву, довіреного Гітлера, й здійснюють через нього змову з Німеччиною... Який же все-таки висновок? Надсилаючи нам попередження, пан Черчілль, напевне, сподівається, що у Радянського уряду нерви не витримають і ми приведемо в рух увесь наш військовий механізм. Тоді в Адольфа Гітлера буде прямий і виправданий привід почати проти СРСР превентивний похід... Але чи готовий Гітлер до такого походу? Нехай навіть за умови, що Англія дасть йому гарантії безпеки із заходу... Чи англійці сподіваються, що до Гітлера приєднаються буржуазні країни Європи й Америки?.. Може, я чогось не враховую, але гадаю, що Гітлер, нависнувши над нашими кордонами всією ударною силою своєї армії, має намір пред'явити якісь претензії, аж до територіальних...— Сталін замовк, втупивши погляд у вікно, наче спіткнувся на цій думці. Потім заговорив знову: — Є серйозні підстави гадати, що так воно й буде... Отже, треба втягти Німеччину в переговори, треба будь-що виграти бодай два-три місяці часу... За всяку ціну!.. А якби рік!.. Ми б устигли завершити багато чого з того, що задумали й уже робимо...

Він підійшов до відчиненого вікна й, зсунувши легку штору з білого шовку, довго вдивлявся кудись угору. Може, бачився йому Урал з димними трубами заводів? Може, перед внутрішнім зором проходили важкі залізничні состави з новими танками, літаками, гарматами, мінометами, снарядами, автоматами? Адже тільки-тільки пішли перші ешелони, тільки почав налагоджуватися потік... Скільки разів засідало Політбюро ЦК, обговорюючи завдання оборони країни й проблеми переозброєння армії! Скільки разів на цей довгий стіл викладали найрізноманітніші зразки стрілецької зброї! Скільки перебувало тут наркомів, конструкторів, зброярів, директорів підприємств! І скільки суперечок, сумнівів, прикросів і радощів... Ось зовсім недавно в кабінеті лунав голос наркома чорної металургії Тевосяна. Кипучодіяльний, здатний приваблювати людей, заряджати їх вірою й енергією... Державного масштабу людина. Зумів забезпечити оборонну промисловість металами найвищої якості. Здібні, ділові люди зроблять свою справу. Талантом конструкторів Кошкіна, Мкрізова й Кучеренка — людей невсипущого пошуку — ство-

рений танк Т-34, найкраща бойова машина... А чаклун броньового захисту професор Ємельянов запровадив лиття танкових башт... Створено ще не бачену зброю — реактивні мінометні установки... А енергія людей, їхній дивовижний організаторський хист!.. Багато їх, що піднялися після Жовтня з народних надр і зараз засяяли самобутніми обдарованнями, готових віддати всі свої сили для зміцнення першої в світі держави робітників і селян. Учені-артилеристи Грабін, Іванов, Шавирін, Петров, авіаконструктори Полікарпов, Петляков, Яковлев, Лавочкін... Тільки-тільки ясно визначилися успіхи, розсунулися горизонти, окреслилися перспективи мирного й безпечного існування держави, як уже хмара війни заступає сонце... Чи, може, хмара розвіється?..

— Ну гаразд, — порушив тишу Молотов. — Давай-но, товаришу Сталін, відкинувши все інше, будемо спиратися на наші власні відомості... Не довіряти їм у нас нема жодних підстав... Та й ще не лише оце мовчання німців у відповідь на наше повідомлення ТАРС, а й небажання прийняти нашу вербальну ноту...

Сталін опустил очі й, пройшовши за письмовий стіл, сів у тверде крісло. Мовчки зняв трубку телефону, набрав номер. Трубка одразу ж озвалася знайомим голосом генерал-майора Дронова — одного з керівників розвідувального управління.

— Слухаю вас, товаришу Сталін.

Сталін заговорив, більше стверджуючи, аніж запитуючи:

— Якщо мене не зраджує пам'ять, Гітлер призначав більше десятка строків нападу на Францію... І відміняв напад, як повідомляла розвідка, в останню хвилину.

— Так, Браухіч залякував Гітлера погодою, — підтвердив генерал Дронов. — Перший строк був на дванадцяте листопада тридцять дев'ятого, а вторгнення почалося після багатьох нових строків у травні минулого року...

— А підготовлена висадка в Англію? Скільки разів намічалася?

— Багато... На кінець серпня, потім на кінець вересня, а за останніми даними повинна була вже здійснитися цієї весни.

— Чим же пояснити таку поведінку Гітлера? — Сталін, поклавши телефонну трубку, запитливо глянув на Молотова. — Нерішучістю чи обережністю?

— Ми давно здогадуємось, та й маємо деякі факти, що Гітлер шукає шляхів примирення з Англією... А щодо строків нападу на СРСР, — Молотов сів до столу й доторкнувся рукою до відкидного календаря, — то військові з нашого посольства в Берліні, як пам'ятаєш, повідомили вже дві дати: чотирнадцяте травня, а потім п'ятнадцяте червня... Наш військовий аташе у Франції

передав, що війна почнеться в останній декаді травня. Я не кажу про решту шифровок... Тепер донесення про завтрашній день, дуже переконливі.

— Гітлер нагадує мені боягузливого купальника, якому й хочеться пірнути в холодну воду, й страшно. То ногою її спробує, то рукою. Але настає хвилина, і все-таки пірає.— Сталін помовчав, потім, повільно карбуючи слова, провадив далі: — Гітлер, звісно, пірне, але в окріп... Війни нам не уникнути. А до війни у нас не все ще готове. Нам ще багато чого треба зробити. Може, тому Гітлер і поспішає?

Так, ці здогади були близькі до істини. Ще рік тому Гітлер наполягав почати війну проти СРСР восени 1940 року. Але Кейтель і Йодль довели йому, що німецькі збройні сили до цього строку не встигнуть підготуватися. На наступній нараді, 31 липня 1940 року, початок війни було намічено на весну 1941 року.

«Більше відкладати не можна,— заявив потім Гітлер на обговоренні плану «Барбаросса».— Час працює на противника. У сорок першому році вермахт повинен розв'язати всі континентальні проблеми в Європі, бо після сорок другого вже буде пізно».

Але здогади ще не сама істина. І Сталін усе розмірковував.

— А якщо ми не готові до війни,— казав він,— виходить, треба якомога довше триматися так, щоб у Гітлера були зв'язані руки... Ну, припустімо, що він віроломно порушить підписаний з нами пакт. Припустімо... Але який тоді вигляд матиме Німеччина в очах світової громадської думки? — Знайомий грузинський акцент Сталіна став ще помітніший.— Як поставляться до такого віроломства ті ж Японія, Італія, Румунія, Болгарія, з якими Німеччина уклала договори? Яка тоді ціна й усім угодам з ними?.. Я гадаю, як уже не раз казав, що Гітлер зробить усе можливе, щоб спровокувати нас, щоб не Німеччина, а Радянський Союз постав перед усім світом як агресор. Ось тоді він, можливо, рушить на Схід... Але ми постараємося не піддатися на провокації. Щодо цього, як ти знаєш, маршал Тимошенко й наш Генштаб одержали вказівки.

Молотов підвівся, підійшов до столу, за яким сидів, зсутулившись, ніби під тягарем, Сталін, і тихо спитав:

— Ти вважаєш, що німецька армія не посміє порушити наш кордон?

— Ні, я так не вважаю,— після важкої паузи з ледь помітним роздратуванням відповів Сталін.— Я просто не переконаний до кінця, що Гітлер зважиться на пряму агресію.— Він знову замовк, узявши в рота люльку. Енергійно посмоктав її, видихнув клубок диму, нервово ворухнувши при цьому вусами.— Давай ще ось над чим подумаємо... Ми тільки два місяці тому

підписали пакт про нейтралітет з Японією. Японія — друг Німеччини й партнер по розбою. Для чого їй було укласти з нами пакт, якщо Гітлер збирається так швидко напасти на СРСР? Хіба Гітлеру, коли він завтра збирається йти на нас війною, не вигідно, щоб і на сході висів над нами меч?..

— Так, але коли Гітлер запропонував нам підписати пакт про ненапад, він теж не радився з Японією. І ти пам'ятаєш, чим це закінчилося — погіршенням стосунків між ними й відставкою японського уряду.

— Одначе це не перешкодило Японії теж підписати з нами угоду.— Сталін коротко засміявся й погладив великою долонею свої цупкі рудуваті вуса.— Але я знову про те, про що вже казав: протилежність соціальних систем все-таки не виключає наявності мінімуму моральних норм у відносинах між державами. Згідно з цими нормами, держави повинні виконувати свої договірні зобов'язання, інакше багатоліке міжнародне суспільство існувати не зможе. Напад на нас Німеччини без найменшого приводу з нашого боку стане водночас і зухвалим викликом міжнародній громадській думці... То невже Гітлер настільки цинічний і дурний, щоб почати агресію, не потурбувавшись про мотиви, які можна виставити на своє виправдання перед іншими народами?

— Гітлер — авантюрист, що розперезався до краю! — сказав Молотов.— Від нього всього можна чекати.

— І все ж нам зараз дуже важливо знати, як реагуватиме німецький уряд на нашу останню заяву.

— Запрошення Шуленбургу прибути в Кремль уже послали.

— Треба поставити перед ним питання напрямки, окрім того, що написано у вербальній ноті. Й зажадати, щоб він своїми каналами негайно зв'язався з Ріббентропом.

— Саме так я й мислив нашу зустріч,— відповів Молотов.

До помилок веде багато доріг, а до істини тільки одна. Треба знайти єдино правильну...

10

Нарком закордонних справ у своєму кабінеті перечитував адресовану німецькому урядові вербальну ноту, яку Радянське посольство в Берліні досі не може передати Ріббентропу й із змістом якої треба якнайшвидше ознайомити німецького посла в Москві графа Шуленбурга. На окремій сторінці були виписані питання, які Молотов збирався поставити перед Фрідріхом Шуленбургом.

Це, здається, був перший випадок у практиці наркома закор-

донних справ СРСР, коли він з таким напруженим нетерпінням чекав приїзду посла чужої держави. Надійшли нові відомості, що війна не сьогодні-завтра... Чи вдасться зав'язати переговори з німецьким урядом і в ході їх ще раз спробувати попередити або хоч відсунути напад німецьких армій?.. Треба використати всі можливості.

Графа Фрідріха Шуленбурга ні в посольстві, ні в квартирі не виявилось: зволють відпочивати десь на природі... Але чи зможе щось зробити німецький посол, якщо Гітлер стягнув величезні сили до наших кордонів з рішучими намірами й справді зважився почати війну?

Згадавши Адольфа Гітлера, Молотов ніби відчув у своїй руці його мляву, пітну руку й побачив його самого, зловісно-неприємного й оманливого, як трясовина під мохом. Нездорова сірість обличчя Гітлера, набряклі повіки над палаючими від прихованого збудження очима — весь його мінливий образ: виверткий або тупо-впертий погляд, поривчасті рухи, спалахи азарту чи раптові напади апатії — наче таїв у собі якусь порожнечу, яка загрожувала тим, що здатна була враз заповнюватися найнесподіванішими, божевільно разючими, на підступних підпорках прагненнями, ідеями, думками.

Їхня зустріч з Адольфом Гітлером відбулася в листопаді минулого року в Берліні, в імперській канцелярії. Гітлер, рвучко вишовши на середину свого величезного кабінету, тис руку главі Радянського уряду, напружено вдивляючись в його обличчя.

Не завжди легко в державній політиці зіставляти явища й факти з теоретичними положеннями й виявляти причинно-наслідкові зв'язки явищ. Але ще складніше зважувати доцільність уже зробленого й того, що намічається, коли події, які зримо насуваються, враз кричучо суперечать добутому в ретельному аналізі досвіду й у дзеркалі глибоко вивіреної теорії відбиваються в абсолютно неправдоподібному й небажаному вигляді. Як же у безлічі фактів і ознак вчасно устигнути знайти зерна, що несуть в собі істину? Як зараз, на порозі безпросвітної невідомості, встигнути все осягти, якщо це не вдалося зробити у спокійній течії міждержавних відносин протягом хоч би року?

А втім, про який спокій можна говорити? Радянський уряд жив багатьма тривогами ще в часи, що передували торішнім берлінським переговорам. Уже тоді було відомо, що всупереч умовам пакту про ненапад Німеччина без консультацій з Радянським урядом почала групувати військові сили поблизу наших кордонів, у тому числі в Румунії і Фінляндії, заходилася чинити дипломатичний тиск на Болгарію, порушувала договірні строки поставок устаткування в СРСР.

Сталін особливо пильно вдивлявся у все, що відбувалося не тільки в Німеччині, а й в Англії, яка воювала з нею. Він був переконаний, що ключ до розгадки дальшої поведінки Німеччини зберігається в Лондоні. Цєї ж точки зору дотримувалися всі члени Політбюро. Здавалося, неважко було збагнути таємні надії Черчілля. Та чи справді тривожні ознаки приготувань Німеччини на нашому західному кордоні — результат сподівань Лондона?.. Отже, воєнно-політичний курс Гітлера?..

Минулого року на одному із засідань Політбюро напружено шукали відповідей на ці та багато інших питань. Тим більш, що ніколи не забували: розважлива недовірливість — мати безпеки... Конче потрібна була зустріч сторін на найвищому рівні.

— Але Москва не поганитиме свою землю тим, щоб на неї ступив Гітлер і щоб на ній його зустрічали з будь-якими почестями,— сказав тоді Сталін.— Радянський уряд також не припиниться до того, щоб просити Гітлера прийняти нашу делегацію в Берліні.

— Треба змусити їх, щоб вони самі добивалися зустрічі,— сказав хтось.

— Правильно,— погодився Сталін.— Коли вже Гітлер запропонував нам пакт про ненапад, він піде на це, якщо хоч трохи розуміє, що в політиці треба уміти поступатися перед необхідністю.

І незабаром німецьке посольство в Москві відчуло докола себе холодок відчуженості, у нього почалися деякі труднощі із збором інформації щодо проблем, які цікавили Німеччину. В той же час зарубіжна преса дедалі частіше почала друкувати такі повідомлення своїх московських кореспондентів про радянсько-німецькі відносини, які не могли не насторожити Гітлера, тим більше, як потім стало відомо, що Німеччина мала й інші підстави побоюватися невдоволення СРСР, бо таємно готувалася вступити в трійстий союз із Японією й Італією.

За кілька днів до того, як світ мав дізнатися про укладення воєнного пакту між Німеччиною, Італією та Японією, на прийом до глави Радянського уряду попросився повірений у справах Німеччини Вернер фон Тіппельскірх, що заступав у Москві в другій половині літа минулого, тисяча дев'ятсот сорокового, року німецького посла графа фон Шуленбурга, який поїхав на лікування. Радянський уряд уже чекав на цей запізнений візит.

Молотов добре розумів, що кожна фраза, яку він вимовить на цій зустрічі, зі всім інтонаційно-емоційним забарвленням буде докладно переказана Гітлеру. З холодною непроникністю вислухав він повідомлення фон Тіппельскірха про те, що Німеччина вступає у воєнний трійстий союз із Японією й Італією.

Крізь словесне мереживо тимчасового повіреного у справах Німеччини виразно проступало бажання заспокоїти Радянський уряд тим, що новий військовий блок, народження якого днями ствердиться підписанням угод, спрямований нібито проти США, а не проти Радянського Союзу, і, більше того, при бажанні Радянського уряду, вісь Берлін — Рим — Токіо може пролягти... через Москву.

Молотов не висловив ні здивування, ні обурення. Спокійно, з нотками повчання сказав, що цим своїм кроком Німеччина грубо зневажає радянсько-німецький пакт, згідно з однією із статей якого Берлін зобов'язаний за часно ознайомлювати Радянський уряд із текстом будь-яких міжнародних угод, що укладає Німеччина.

— Ви маєте рацію, пане прем'єр,— збентежено відповів фон Тіппельскірх.— Але мій фюрер, зважаючи на те, що Німеччина перебуває в стані війни, не знайшов за можливе... Повірте, в таких умовах не завжди вдається дотримуватися норм протоколу...

— Є й інші прецеденти,— знову заговорив Молотов, бачачи розгубленість фон Тіппельскірха,— які не менш глибоко зачіпають інтереси Радянського Союзу... Я маю на увазі приховування від нас угоди вашого уряду з урядом Фінляндії щодо розміщення німецьких військ на фінській території.— Молотов подивився на папірець, що лежав на столі, й назвав фінські порти й точну кількість німецьких військ, які висадилися там.— Нам також невідомі завдання вашої військової місії в Румунії.

Тіппельскірх безпорадно знизав плечима, витер хусткою враз спітнілий лоб і відповів, що не готовий до розмови про ті проблеми, яких торкнувся пан прем'єр.

— Уникати сварок легше, аніж припиняти їх,— холодно напучував Молотов Тіппельскірха, що вже виходив.— Підтримувати ж добрі відносини між державами, не усунувши взаємного недовір'я, все одно що будувати піраміду вершиною вниз.

Як і слід було сподіватися, незабаром Гітлер звернувся до Сталіна з проханням, щоб особисто він чи глава уряду приїхав до Берліна.

Делегацію в Берлін було доручено очолити Голові Ради Народних Комісарів СРСР Молотову. Вже тільки з одного цього німецький уряд міг зробити висновок, з якою серйозністю поставилася Москва до наступних переговорів. У Кремлі ще не знали, які «сюрпризи» готує німецька столиця посланцям Москви, але перед делегацією вже стояло чітко сформульоване завдання: у переговорах з Гітлером і його наближеними розгадати їхні потемні сподівання, зазірнути під маску їхнього лицемірства й

розгледіти справжнє обличчя політики сьгоднішньої Німеччини. Коротше кажучи, треба було докласти всіх зусиль, щоб забезпечити Радянському Союзу хоч кілька років мирного життя... Важке це було завдання, коли мати на увазі, що Гітлер, який поєднує в політиці насильство з підступністю й хитрістю, умів ховати істину за всілякими абстракціями.

І ось димний, з нудною мжичкою ранок 12 листопада 1940 року. Дипломатичний поїзд прибув на Ангальтський вокзал Берліна. Довготелесий Йоахім фон Ріббентроп, імперський міністр закордонних справ, звернувся до радянської делегації з бундючними словами привітання. А Молотову за всієї серйозності й відповідальності його місії було якщо не смішно, то принаймні забавно, дивлячись на Ріббентропа, згадати їхню першу зустріч. Ніхто не міг би здогадатися, чим була викликана на Ангальтському вокзалі ледь помітна під рудуватими вусами усмішка радянського посланця. Вслухаючись у карбовані слова Ріббентропа й дивлячись на його брезкле обличчя, він на якусь мить побачив в уяві свій кабінет у Кремлі, де вони втрьох — Сталін, Молотов і Ріббентроп — провадили одну із бесід після підписання пакту про ненапад. Розмова, власне, була вже безпредметною, бо Ріббентроп мовчав явні дурниці, заявляючи, що запорука безпеки Радянського Союзу не в міцності Комінтерну, а в дружбі з нацистською Німеччиною, що підписання німецько-радянського пакту — лише початок великих звершень, перед якими схилять голови держави всього світу.

Сталін і Молотов, слухаючи теревені Ріббентропа, тільки промовисто презиралися й поблажливо посміювалися, розуміючи, що ніяка дискусія зараз недоречна.

Потім Ріббентроп запитав, чи можна йому просто з кабінету Молотова поговорити по телефону з рейхсканцлером. Через кілька хвилин Берлін був на проводі. І тут Ріббентроп дав їм привід розвеселитися всерйоз: імперський міністр захоплено почав пояснювати Гітлеру, що перебуває в Кремлі, в *особистому* кабінеті глави Радянського уряду, говорить по його *особистому* телефону, й сидить за його *особистим* столом у товаристві Йосифа Сталіна, й що розмова відбувається в душі цілковитого взаєморозуміння й відкриває великі перспективи на майбутнє.

Коли Ріббентроп закінчив розмову з Гітлером і, затримавшись у кріслі, подивився на Сталіна щасливими від надміру почуттів очима, той з відвертою іронією сказав йому:

— Пане міністр, ми занепокоєні вашими словами, які почув Берлін, що ви сидите в кріслі глави Радянського уряду й за його столом... Раптом Західна Європа загаласує завтра на весь

світ, що ви захопили владу в Кремлі?.. Такого удару Комінтерн не витримає.

Ріббентроп, не вловивши іронії, підхопився з крісла, вибіг із за столу й почав палко запевняти, що коли в Берлін приїде пан Сталін чи пан Молотов, він неодмінно влаштує так, що вони поговорять по телефону з Москвою, сидячи в найпочеснішому кріслі Німеччини — кріслі самого рейхсканцлера Адольфа Гітлера, в кабінеті його імперської канцелярії.

— Ну, коли так, тоді інша річ.— Сталін стримано засміявся й кинув на Молотова вже не веселий, а здивований погляд, який ніби запитував: «Невже такий рівень мислення, така убогість духу в головного гітлерівського дипломата?»

Як не дивно, але цей епізод утвердив у Молотова непохитно іронічне ставлення до Ріббентропа, який був головною персоною серед вищих чинів нацистського рейху, що зустрічали радянську делегацію.

А втім, попереду зустріч з Гітлером. Чого від неї чекати?.. Чи пощастить розгадати справжні плани цього відвертого авантюриста, що взяв на себе сміливість розпоряджатися долями народів Західної й Південно-Східної Європи, ставлячись до них з недовірою й презирством, а то й з лютою ненавистю? Чи вдасться загнуждати його хоч на якийсь час?..

Дивувало й насторожувало все, що відбувалося після церемоніалу на привокзальній площі. Вже у палаці Бельвю, де оселили радянську делегацію, все до смішного скидалося на манірну театральну виставу... За сніданком сивоволосий церемоніймейстер-метрдетель із золотим ланцюжком на чорному фракці, лакеї й офіціанти в розшитих золотом лівреях і білих рукавичках мовби не прислужували гостям, а грали добре підготовлену пантоміму... Таким був і вихід з палацу для поїздки в імперську канцелярію: радянську делегацію зустрів дріб численних барабанів, які не змовкали навіть тоді, коли чорні лімузини вже мчали довгою липовою алеєю...

З не менш безглуздою помпезністю була влаштована зустріч з Гітлером. Перед самим кабінетом Гітлера велику круглу залу заповнили високопоставлені чини рейху; розступаючись, вони зустріли делегацію поклонами й улесливими усмішками. Біля високих дверей кабінету стояли два здоровенних есесівці в чорній парадній формі; за чийось таємничим сигналом вони враз чітко повернулися один до одного обличчям, ступили крок назад і, притулившись спинами до одвірків, викинули праві руки вгору, даючи прохід під знаком фашистського вітання.

У ці хвилини члени радянської делегації всім своїм еством відчували протиприродність того, що відбувалося. Чи не поганий

це сон, що вони змушені приймати почесні фашистів, найлютіших ворогів комунізму, змушені будуть тиснути руку їхньому фюрерові?.. І чи не є всі ці почесні злим, витонченим глузуванням фашистів над високими представниками комуністичного світу?.. Ну що ж! Вони парламентарі у ворожому таборі. Молотову згадалися слова Сталіна на засіданні Політбюро, де обговорювалися завдання цієї поїздки: «Товаришу Молотов, я тобі не заздрю... Важка місія... Але історія нас не осудить, якщо дипломатичними маневрами ми вирвемо для радянського народу кілька років миру...»

Кабінет Адольфа Гітлера був величезний, як танцювальна зала. В його кінці, трохи в кутку — великий лискучий полірований стіл. Чоловік у військовій формі зеленувато-попелястого кольору, із залізним хрестом на грудях, що сидів за цим столом, здавався карликом. Він секунду-другу ніби не помічав прибульців і пильно дивився на якісь папери, що лежали перед ним, потім рвучко підняв голову й, наче не чекав приходу делегації, зіскочив з місця з хапливим поспіхом...

Важко було стримати посмішку — таке все було тут театраль-но-фальшиве, розраховане на зовнішній ефект. Але для чого? Здивувати? Приголомшити позірною величчю? Продемонструвати ознаки сталої державності?

Гітлер швидкими кроками вийшов з-за столу, на середині зали зустрів делегацію й мовчки почав потискувати всім руки... В залі з'явилися Ріббентроп, особистий перекладач Гітлера Шмідт і радник німецького посольства в Москві Хільгер...

Тричі зустрічалася делегація з Гітлером. Переговори з ним здаються тепер Молотову як одна нескінченно довга й важка дискусія, в якій опоненти загострювали увагу на абсолютно протилежних проблемах. Гітлер довго й темпераментно розводився про те, що маленька Англія, яка лежить на двох островах, заволоділа майже половиною світу й настав час, коли треба ліквідувати цю несправедливість... Молотов не висловив свого ставлення до цього. А Гітлер тим часом провадив далі: Англія ось-ось буде розбита Німеччиною остаточно, і треба подбати про її колонії, розкидані по всій планеті... Молотов мовчав.

— Виходячи з цього,— розвивав Гітлер свою думку,— Радянський Союз міг би виявити зацікавленість на південь від свого державного кордону в напрямку Індійського океану. Це відкрило б Радянському Союзові доступ до портів, що не замерзають...

Страшенна іронія клекотіла в грудях Молотова, і треба було напружити сили, щоб стримати її й не дати вирватись назовні

саркастичній посмішці. Уважно вслухаючись у лайливий голос Гітлера й у звивистий потік його слів, дивлячись в палаючі очі співрозмовника, він думав про те, що очі деспота приваблюють тільки рабів, подібно до того, як погляди гадюки чарують птахів, що стають їх жертвою. Молотов побачив в очах Гітлера інші таємні сподівання... Треба було розпізнати їх суть, за оманливою позою розгледіти справжні задуми цієї людини. І будь-що не дозволити втягнути себе в переговори з приводу участі в поділі світу. Навіть у розмові!.. Можливо, тільки цього й домагався Гітлер. Можливо, йому тільки й треба було зв'язати Радянський уряд участю в переговорах про розподіл сфер впливу з тим, щоб потім, таємно чи відкрито, зробивши цей факт надбанням урядів інших держав, залишити Радянський Союз у цілковитій ізоляції.

І Молотов спокійно й холодно відповів:

— Ми не бачимо сенсу обговорювати подібні комбінації. Радянський уряд зацікавлений у забезпеченні спокою й миру в тих районах, що безпосередньо прилягають до кордонів Радянського Союзу.

Другого дня атмосфера переговорів ще більше загострилася. Радянський представник напрямки ставив перед Гітлером питання, пов'язані з безпекою СРСР, і вимагав від німецького уряду пояснень щодо його планів, які стосувалися Фінляндії, Румунії, Болгарії, Греції. Гітлер викручувався, очі його палали, обличчя вкривалося фіолетовими плямами, величезні ніздрі вугруватого носа роздувалися, як у загнаного норовистого коня. Він сподівався хитрістю придбати ключі від зовнішньої політики СРСР, але нічого не виходило.

— Давайте краще звернемося до кардинальних питань сучасності,— переконував Гітлер, намагаючись повести далі розмову більш мирно.— Після того, як Англія зазнає поразки, вся Британська імперія перетвориться на велетенський аукціон в сорок мільйонів квадратних кілометрів! — Він помовчав, спостерігаючи, яке враження справили його слова на главу Радянського уряду.— Тут для Росії відкривається шлях до справді теплого океану. Досі меншість у сорок мільйонів англійців управляла шістьмастами мільйонами жителів імперії. Треба покінчити з цією історичною несправедливістю. Державам, які могли б виявити інтерес до цього майна неспроможного боржника, не слід конфліктувати одна з одною з приводу дрібних, несуттєвих питань. Треба негайно заходитися коло проблеми поділу Британської імперії. Тут може йтися передусім про Німеччину, Італію, Росію і Японію. Радянському Союзові не завадило б приєднатися до нашого троїстого пакту...

— Усе це я вже чув учора,— стримано відповів Молотов і знову повів мову про наболілі проблеми європейської безпеки.

Гітлер був у нестямі.

11

Очікуючи приїзду німецького посла, Молотов думав про те, що, коли німецькі війська готові зараз до нападу на Радянський Союз, виходить, уже тоді, в листопаді минулого року, Гітлер прийняв це рішення. Отже, радянська делегація не припустилася помилки, не дала можливості німецьким дипломатам виставити Радянський Союз перед усім світом як державу, нібито зацікавлену в чужих територіях. А звідси висновок: якщо дійсно ось-ось почнеться війна з Німеччиною, можна сподіватися, що Радянський Союз не залишиться на самоті.

Поруч тихо задзвонив внутрішній телефон, і Молотов, вириваючись із в'язкого полону спогадів, підняв трубку.

— Що нового? — запитав Сталін.

— У Берліні все, як і було, а Шуленбурга нема в місті — послали по нього.

— Боюсь, що наші зусилля вже марні.— Голос Сталіна пролунав пригнічено.

Молотов промовчав, відчуваючи, що телефонна трубка в його руці наче похолонула.

— Жуков щойно дзвонив...— повільно провадив далі Сталін.— До прикордонників Київського округу перебіг німецький фельдфебель...— Запало мовчання, і Молотов почув, як Сталін немов із злістю посмоктав мундштук. Потім, голосно видихнувши тютюновий дим, сказав: — Якщо цей фельдфебель не підсланий провокатор, то завтра вранці німці починають проти нас военні дії.

Молотов аж забув, що говорить по телефону — так близько й виразно звучав трохи приглушений голос Сталіна й чулося його неспокійне дихання.

Сталін замовк. Мовчав і Молотов. Потім, ледь затинаючись, запитав:

— Що будемо робити, товаришу Сталін?

— Приходь на Політбюро. Зараз прибудуть Тимошенко й Жуков.

Поговоривши по телефону з Молотовим, Сталін відкинувся на спинку крісла і втупив погляд у протилежний кінець свого кабінету. У розчинені вікна крізь розсунуті порт'єри, що спадали від стелі до підлоги, в кабінет вливалася надвечірня задужа, не-

сучи в собі ледь відчутні пахощі розімлілих під сонцем кремлівських газонів і лужків.

Про що думала ця людина, доля якої далеко не звичайна навіть в історичних вимірах? В які часові далі, в які глибини складнощів буття людського спрямований її зір? Може, прониклива думка болісно намагалася знайти в безкрайому океані міжнародної політики той підступний риф, який він не зумів помітити? І зараз серце заливала гіркота нездійснених надій. А може, йому чувся торішній дзвін по всій Німеччині?...

Мідними хвилями пливла тоді над фатерляндом урочиста пісня дзвонів, що сповіщала про вступ німецьких військ у повалений Париж... Рівно рік тому, 22 червня, французький уряд підломив коліна перед Гітлером і підписав акт про перемир'я. Гітлер героєм-переможцем під захоплений лемент берлінців повертався з фронту до своєї столиці... Потім, 19 липня, на засіданні рейхстагу він виголосив промову, в якій, дивлячись в очі своєму народові й по хвилях ефіру закликаючи в свідки весь світ, у молитовному екстазі клявся про дружні почуття Німеччини до Росії.

«Німецько-російські відносини остаточно встановлені! — урочисто виголошував Адольф Гітлер. — Підставою для цього було те, що, підтримувані певними маленькими державами, Англія й Франція підсовували Німеччині завойовницькі наміри в тих районах, які лежать поза сферою будь-яких німецьких інтересів. Ні, Німеччина не ступила й кроку, який завів би її за межі областей її інтересів, і Росія нічого подібного не робила. Сподівання Англії шляхом створення будь-якої нової європейської кризи досягти полегшення свого власного становища, оскільки йдеться про взаємовідносини між Німеччиною й Росією, є оманливими».

Ні, не міг Сталін вірити цій солодкій брехні. Адже він добре знав іншу, заповітну сповідь фашистського фюрера — його книжку «Майн кампф» — чорний гімн нацизму, знав, з якою пожадливістю Гітлер зазіхав на багаті простори Росії. Але в цій торішній промові було дуже важливим для Сталіна визнання Гітлера перед усім світом, що Англія й Франція нацьковують Німеччину на СРСР...

Дуже нелегкою була партійно-державна повсякденність Сталіна в останні роки. Дедалі частіше вторгалися в неї грізні тривоги... Інколи ці тривоги здавалися примарними, але в ці червцеві дні вони стали головним боєм його серця й нещадним катом його розуму. Так, бути чи не бути війні, розгортати чи ні в бойові порядки армію — про це, здається, запитливо кричали навіть стіни кабінету Сталіна, це тяжке й тривожне запитання

світилося в очах майже кожного, хто переступав поріг його кабінету... Всі думали, що буде так, як вирішить він, Сталін,— великий марксистський філософ, історик, дипломат, що вмie тримати руку на пульсі ворогів і друзів. Він знає більше, бачить далі, мислить глибше.

Але чи розумів сам Сталін, що ця щира віра в його проникливість і далекоглядність спонукала деяких навіть визначних діячів і мислителів більше часом турбуватися не про самостійні пошуки істини, а про те, як би не розійтися з баченням вождя, яке, звісно ж, є суттю самої істини?!

Може, пригадався зараз Сталіну начальник розвідувального управління Генерального штабу — бритоголовий приземкуватий генерал з трохи настороженими очима на повновидому рожевуватому обличчі? Двадцятого березня генерал подав доповідь з відомостями першорядної ваги. У ній давалася майже зряма картина майбутнього вторгнення німецьких військ на радянську землю. У доповіді зазначалося, що між п'ятнадцятим травня й п'ятнадцятим червня механізовані колони німецьких військ під командуванням генерал-фельдмаршалів Бока, Рундштедта й Лееба, завдавши несподіваних ударів, повинні потім розвивати наступ у напрямках Ленінграда, Москви й Києва. Але цей же документ закінчувався зробленим начальником розвідувального висновком, в якому відчувалась упевненість:

«Чутки і документи, в яких мовиться про неминучість навесні цього року війни проти СРСР, слід розцінювати як дезінформацію, що виходить від англійської і навіть, може бути, німецької розвідки».

На початку травня щось подібне доповідав і нарком Військово-Морського Флоту. У надісланому документі він повідомляв про те, що чотирнадцятого травня повинно було початися вторгнення німецьких військ на територію СРСР. Нальоти авіації на Москву й Ленінград...

А у висновку наркома говорилося:

«Вважаю, що повідомлення неправдиві і спеціально спрямовані по цьому руслу для того, щоб перевірити, як на це буде реагувати СРСР».

Названі в обох документах строки війни минули, а провокації тривають. Як же ставитись до нових відомостей? А коли справді хтось випробовує нерви Радянського уряду? Англійська або німецька розвідка?.. Якщо німецька, то що ж означають активні приготування німецької армії до висадки на острови Великобританії? Радянська агентура добула переконливі підтвердження цих приготувань: надруковані статуси про німецьку окупацію англійських міст, у тому числі й Лондона, відомості про появу

в німецьких військах, навіть у тих, що зосереджені біля наших кордонів, перекладачів з англійської мови, про підготовку «загород» на Ла-Манші й Па-де-Кале й про формування авіадесантного корпусу для тієї ж англійської операції... Навіщо тоді німецькому керівництву прагнути до того, щоб Радянські Збройні Сили були приведені в бойову готовність і висунуті до західного кордону?.. Якщо ж усі наші тривоги викликані зусиллями англійської розвідки, то це ще якось зрозуміло: Англія намагається зірвати вторгнення німецьких військ на свої острови. Але як тоді сприймати попередження Черчілля? І як розуміти поведінку німців і їхнє небажання відгукнутися на наші миролюбні жести?.. А може, головна небезпека криється на Сході?..

Кожне запитання породжувало нові запитання, що суперечили одне одному.

Певна річ, якби тиждень тому привели війська прикордонних округів до бойової готовності й розгорнули перші ешелони за планом прикриття, не стояло б сьогодні питання: бути чи не бути війні? Вона вже б палахкотіла, і, окрім того, численні недруги Радянського Союзу щосили горланили б, що це він і є її призвідцем.

А втім, коли небезпека великої війни вже гіпнотизуюче дивиться в очі людству, хто візьме на себе сміливість і відповідальність твердити, що краще, а що гірше?.. І це одна з причин, що породили гнітючу невизначеність... Не в багатьох вистачає сміливості категорично відстоювати свої судження перед величезним авторитетом Сталіна...

Мабуть, справді вийшло так, що незаперечний авторитет Йосифа Сталіна став причиною, хоч як це парадоксально, помилок і нерішучості воєначальників першої величини... Авторитет однієї людини взяв гору над волею й розумом інших... Сталін, певно, уже й сам з гіркою розмірковував над цим. І журився, що не справдилися його надії, що ніякі зусилля не відвернули страшне лихо... Інтуїція цього разу теж погано прислужилася. Адже ж Гітлер його, Сталіна, боїться!.. Боїться його волі й сили загадкового характеру, боїться його освіченості й таланту мислителя, боїться його авторитету серед народів і урядів... Двадцять першого грудня 1939 року Гітлер і Ріббентроп надіслали Сталіну привітання у зв'язку з його шістдесятиріччям... Багато чого прочитав Сталін між рядками цього поздоровлення!..

Ішов час, наростала загроза на Заході, але Сталін усе-таки сподівався виграти хоч би рік, півроку, щоб устигнути зміцнити Червону Армію, яка з 1939 року кількісно збільшилася у два з половиною рази. Вся увага Центрального Комітету партії й уряду — виробництву зброї і бойової техніки! Вже почали

надходити нові літаки й танки, транспортні засоби й нові зразки артилерії. Потрібен був мир! Ще хоч трохи. Для цього за рішенням Політбюро й Ради Народних Комісарів СРСР Сталін і взяв на себе всю повноту влади в державі, весь важкий тягар відповідальності перед народом і історією. Гадали, що коли Німеччина не зав'язне у війні на Заході й поверне на Схід, то не вистачить у неї часу цього ж року розгорнути проти СРСР бойові дії, та й вірили, що Радянському урядові вдасться втягнути Німеччину в переговори.

А може, це ще й удасться зробити? Може, біда, розпростерши крила, все-таки не злетить, а тільки, повиснувши тінню війни над нашими кордонами, заговорить не голосом гармат, а словами ультиматуму про якісь домагання Німеччини?.. Ультиматум — ще не війна. Ультиматум — привід для зустрічей і переговорів, під час яких можна розглядітися й устигнути поступово прийняти рішення.

У кабінеті Сталіна з'явився його незмінний секретар Поскрьобишев. Нездорова жовтизна його обличчя, тьмяні й запалі очі свідчили про постійні нічні чергування й напружені турботи.

— Тимошенко, Жуков і Ватутін, — тихо доповів він.

Якусь мить Сталін відсутнім поглядом дивився на свого секретаря, ніби не міг вирватися з полону гнітючих видінь, потім, ніби отямившись, ствердно кивнув.

Поскрьобишев вийшов кликати відвідувачів, яких Сталін чекав, певно, з хвилюванням, бо йому треба було негайно прийняти таке рішення, від якого залежало дуже багато...

Крізь розчинене вікно осяйним косим полотнищем падало в кабінет сонце, утворюючи на килимі багряну пляму, яка, здавалося, тихо жевріла. У широкому промені ліниво плавали чудернацькі пасама тютюнового диму — то сизі, то голубі. Коли до кабінету ввійшли Тимошенко, Жуков і Ватутін, промінь роздробився, загравав золотом на їхніх шевронах і на зірках у петлицях. Малинові генеральські й маршальські лампаси, високі хромові чоботи теж ніби ожили й заяскрили, і в кабінеті мовби посвітлішало. Але не були світлі обличчя тих, що ввійшли, хоч сонячний промінь підкреслював гладенько поголені, ніби відполіровані, голови Тимошенка й Жукова. Обличчя маршала і обох генералів були зосереджено-похмурі й виражали водночас почуття пригніченості й рішучості.

Сталін вийшов з-за столу, потис руку маршалу Тимошенку, генералові армії Жукову й генерал-лейтенантові Ватутіну. Потім, піднявши голову й допитливо дивлячись в обличчя височенному Тимошенку, тихо запитав:

— А чи не підкинули німецькі генерали цього перебіжчика, щоб спровокувати конфлікт?

— Ні,— твердо, з якоюсь самозреченістю відповів маршал, цього разу не відчуваючи збентеження від того, що дивиться на Сталіна згори вниз.— Вважаємо, що перебіжчик каже правду. Його показання підтверджуються багатьма іншими даними.

Заклавши руки за спину, Сталін опустив голову, мовби розшукуючи щось на килимі, потім вернувся до столу, сів у крісло й узяв люльку, що лежала в попільничці, але не закурював, а кинув прямиий замислений погляд спочатку на маршала Тимошенка, тоді на Жукова й Ватутіна.

Нарком оборони, начальник Генерального штабу і його заступник... Мозок і воля Збройних Сил. У їхній владі негайно привести в рух багатомільйонне військо.

Тимошенко й Жуков — дуже різні зовні, але досить схожі своєю якоюсь поважною суворістю, чіпкою сприйнятливістю розуму, силою природи, що відзначається грубуватою прямою. Такі цільні характери народжуються у тяжкі часи соціальних потрясінь з числа тих, хто всотує все краще, притаманне його народові.

Хоробрість у боях за Радянську владу була визначальною суттю становлення й Тимошенка, й Жукова як особистостей. Запліднена ідеєю, вона надала цим постатям своєрідність, твердість і цілеспрямованість. Ставши борцями за святу справу революції, Тимошенко й Жуков мужньо долали важкий шлях подальшого формування, пройшовши через вогонь боїв, через багато років послідовного й глибокого осягання на службі й у навчанні норм і законів життя армії й мистецтва її бойового застосування — від підрозділів до найвищих військових формувань, включаючи потім їх неймовірну сукупність.

Маршал Тимошенко став народним комісаром оборони тільки після недавньої фінської війни, але вже встиг зробити багато чого в перебуванні системи бойового навчання військ, зміцненні дисципліни і в оснащенні армії найновішою зброєю. З його приходом на пост наркома армія у всіх своїх ланках відчула тверду руку. На рішучі нововведення маршала ніхто не ремствував, бо надто очевидна була їхня доцільність перед лицем реальної загрози війни.

Генерал армії Жуков лише з січня цього року став начальником Генерального штабу. Трохи раніше прийшов у Генштаб генерал-лейтенант Ватутін — спокійний, розважливий, ґрунтовно озброєний військовою теорією й практичним командирським досвідом.

Мовчання ставало болісно-гнітючим. У цей час до кабінету почали заходити члени Політбюро — Калінін, Молотов, Ворошилов, Мікоян... Чи тому, що всі сьогодні вже зустрічалися зі Сталіним або передзвонювалися по телефону, за руку не віталися, а, кивнувши головою, проходили до довгого столу, що стояв праворуч уздовж стіни, й мовчки сідали на стільці. Тривожне, напружене мовчання: всі знали, про що піде зараз мова.

Звичними рухами пальців Сталін розламав дві цигарки й набив тютюном люльку. Кілька разів посмоктав чорний мундштук, потім, поглянувши на люльку з гидливим роздратуванням, поклав її в попільничку. Випроставшись у кріслі, обвів присутніх довгим поглядом і, звертаючись до членів Політбюро, якимось дуже буденно й спокійно переказав останні повідомлення з кордону.

— Що будемо робити? — після невеликої паузи глухо спитав він.

Усі мовчали. Усім було ясно, що настав критичний момент у житті держави. І це неймовірно важке й абсолютно ясне питання вимагало не просто відповіді, а відповіді-рішення.

Знову ковзнувши очима по зосереджених і ніби потемнілих обличчях членів Політбюро, Сталін повернувся до маршала Тимошенка й повторив запитання з деякою суворістю:

— Що будемо робити?

— Треба негайно дати директиву про приведення всіх військ прикордонних округів до повної бойової готовності! — відповів народний комісар оборони, стримуючи хвилювання.

— Читайте! — сказав Сталін, виразно подивившись на червону папку, яку тримав наготові генерал армії Жуков, що сидів між Тимошенком і Ватутіним.

Жуков відкрив папку, встав і, карбуючи кожну фразу, голосно й чітко, мовби віддаючи наказ командуючим округами й арміями, почав читати проект директиви. Кремений і крутогрудий, він усім своїм виглядом — вольовим підборіддям, що трохи випиналося вперед, сміливим розмахом брів над очима, які дивилися твердо й вимогливо, чіткою інтонацією голосу, що звук наказувати, — ніби втілював вищу й незаперечну владу в армії. Відчувалося, що, читаючи документ, Жуков майже вочевидь бачить, як поешелонно розгортаються в бойові порядки фронти й армії, як стає на вогневих позиціях артилерія й готуються до бойових дій авіаційні полки.

Коли Жуков закінчив читати, Сталін опустив голову, забарабанив пальцями по столу й після короткого роздуму сказав:

— Таку директиву зараз давати передчасно, можливо, питання ще владнається мирним шляхом. — Він подивився у бік членів

Політбюро, мовби очікуючи від них підтримки.— Треба дати коротку директиву,— розвивав думку Сталін, завваживши, як Ворошилов ствердно кивнув,— в якій зазначити, що напад може початися з провокаційних дій німецьких частин. Війська прикордонних округів не повинні піддаватися ні на які провокації, щоб не викликати ускладнень.

Жуков нетерпляче й запитливо-тривожно поглянув на маршала Тимошенка. Той зрозумів його погляд і звернувся до Сталіна:

— Товаришу Сталін, час не жде... Дозвольте тут же приготувати новий проект директиви.

— Звичайно,— погодився Сталін і, перечекавши, поки Жуков і Ватутін квапливо виходили з кабінету, щоб у сусідній кімнаті засісти за невідкладну роботу, запитав у Молотова:— Коли буде німецький посол?

— О двадцять першій тридцять, товаришу Сталін,— відповів Молотов.

Жуков і Ватутін повернулися до кабінету досить швидко: час справді не ждав.

— Дозвольте доповісти? — запитав генерал армії, наблизившись до столу Сталіна.

— Читайте.— Сталін кивнув.

Жуков розкрив на трохи піднятих руках папку й, підвищивши голос, почав читати:

— «Військовим радам Ленінградського військового округу, Прибалтійського особливого військового округу, Західного особливого військового округу, Київського особливого військового округу, Одеського військового округу... Копія: народному комісару Військово-Морського Флоту...»

Далі в директиві вказувалося, що протягом двадцять другого — двадцять третього червня можливий раптовий напад німців на фронтах усіх перелічених вище округів і що напад може початися з провокаційних дій. Перед військами ставилося завдання, не піддаючись ні на які провокаційні дії, в повній бойовій готовності зустріти можливий раптовий удар німців чи їхніх союзників.

Жуков зробив паузу, подивився на Сталіна, на маршала Тимошенка й, перевівши подих, твердо й спокійно вирік:

— Наказую...

Це «наказую» пролунало як удар, що відітнув мирний плин життя. А втім, мир, як нормальний стан людства, підштовхувався на плаху там, на Заході, всією могутністю фашистських військ, що нависли над кордонами Радянського Союзу. Тут же, на кремлівській висоті, цьому опиралися всією силою розуму,

припускаючи навіть у наказі про бойове розгортання армій можливість уникнути війни.

Німа тиша кабінету зробилася неначе прозорою, в ній з холодною категоричністю гриміли важкі, немов відлиті з металу, слова наказу:

«а) протягом ночі на двадцять друге червня сорок першого року потай зайняти вогневі точки укріплених районів на державному кордоні;

б) перед світанком двадцять другого червня сорок першого року розосередити по польових аеродромах всю авіацію, в тому числі й військову, старанно її замаскувати;

в) всі частини привести до бойової готовності. Війська тримати розосереджено й замасковано;

г) протиповітряну оборону привести до бойової готовності без додаткового підйому приписного складу. Підготувати всі заходи по затемненню міст і об'єктів;

д) ніяких інших заходів без особливого розпорядження не проводити.

Двадцять першого червня сорок першого року».

Жуков замовк, сів на стілець, глянув на Сталіна, а той, тріхи подумавши, простягнув руку до Жукова, взяв у нього розгорнуту папку, поклавши її на столі перед собою, почав уважно перечитувати написаний від руки документ, тримаючи наготові червоний олівець. Коли дійшов до фрази: «Завдання наших військ — не піддаватися ні на які провокаційні дії», зробив з крапки кому й дописав: «які можуть викликати великі ускладнення».

Коли закінчив читати, запитав у членів Політбюро, чи всі згодні з директивою військам, і, не почувши заперечень, передав папку Тимошенку:

— Підписуйте, і з богом.

Директиву підписали Тимошенко й Жуков. Генерал-лейтенант Ватутін одразу ж повіз її в Генеральний штаб для передачі в штаби військових округів.

12

Рівно о двадцять першій годині тридцять хвилин до кабінету заступника голови Раднаркому й наркома закордонних справ увійшли німецький посол граф фон Шуленбург, його перекладач — радник німецького посольства Хільгер і радянський перекладач. Молотов вийшов із-за столу назустріч дипломатам, потисім руки.

Граф Шуленбург був у чорному фракі, від нього пахле сига-

рою, коньяком і замиською свіжістю. Усім своїм виглядом, невимушеністю він намагався продемонструвати безтурботність і деяке здивування викликом у Кремль у незвичайний час. Але за удаваною безтурботністю посла Молотов уловив у його очах, у голосі, в жестах пригніченість. Сухорлявий Хільгер теж якось неприродно сутулився, ховав в очах розгубленість і навіть переляк, ніби не Німеччина погрожувала війною Радянському Союзові, а навпаки.

Запросивши німецьких дипломатів сісти, Молотов прочитав їм заяву Радянського уряду, яку сьогодні вранці було передано радянському послу в Берліні, і висловив здивування, що ні імперський міністр пан Ріббентроп, ні його перший заступник статс-секретар барон фон Вейцзекер досі не знайшли часу прийняти представників Радянського посольства. Молотов просив німецького посла без найменшого зволікання зв'язатися з своїм урядом і довести до його відома заяву Радянського уряду. Далі він запитав, чи не міг би пан Шуленбург сказати, які в Німеччині є претензії до Радянського Союзу, чим пояснити чутки про близьку війну між Німеччиною й СРСР, а також чому німецький уряд ніяк не зреагував на миролюбне повідомлення ТАРС від 14 червня.

Слухаючи все це, Фрідріх Шуленбург гірко зітхав, безпорадно розводив руками, явно даючи зрозуміти, що він не готовий до таких переговорів, бо не має вказівок з Берліна.

Молотов із жалем дивився на німецького графа. Шуленбург — старий німецький розвідник: ще в царській Росії був німецьким консулом десь на Кавказі, трохи говорив по-російському. Так і залишався він високопоставленим чиновником, не піднявшись до мудрого політика та обізнаного дипломата.

Зробивши зусилля над собою, Молотов іще спробував ставити запитання. Але, побачивши в очах Шуленбурга відчуженість, поспішив закінчити зустріч.

Шуленбург і Хільгер поїхали, можливо, й самі не знаючи, що через кілька годин знову опиняться в цьому ж кабінеті.

Десь після третьої години ночі на дачі Молотова пролунав телефонний дзвінок. Трубку зняв черговий. Дзвонили з Наркомату закордонних справ...

Черговий розбудив наркома й доповів, що йому треба приїхати в Кремль: німецький посол Шуленбург вимагає негайно прийняти його для передачі дуже важливого й невідкладного меморандуму німецького уряду.

Що це був за меморандум, Молотову було ясно. Він подзвонив Сталіну.

Незабаром Молотов уже був у Кремлі, в своєму кабінеті, й мовчки вдивлявся в бліде обличчя німецького посла. Граф Шуленбург тримав у тремтячих руках папери і, стоячи, читав уголос текст меморандуму Гітлера. Вимовляючи зривистим голосом кожну фразу окремо, він потім чекав, поки радник Хільгер переказував її російською мовою... Важко було німецьким дипломатам: у меморандумі Гітлера висловлювалися найбезглуздіші звинувачення на адресу Радянського Союзу. Буцімто він, Радянський Союз, провадить посилену концентрацію військ на німецькому кордоні, буцімто радянські солдати й радянські літаки вторгаються на німецьку територію...

Шуленбург, витягнувши з кишені хустку, вже не ховав її, часто витираючи обличчя, що обливалося холодним потом. А в сухорлявого Хільгера нерви зовсім не витримали: довелося припинити читання, поки радник пив воду, цокаючи зубами об склянку.

Важко давалася Шуленбургу й Хільгеру кожна нова фраза — плід грубої вигадки, сфабрикованої в Берліні. У меморандумі твердилося, що «Головне командування росіян на різних ділянках німецького кордону готове будь-якої хвилини почати агресивні дії», що «більшовицька Москва готова завдати удару з тилу націонал-соціалістській Німеччині» і що заповітна мета Гітлера — «врятувати всю світову цивілізацію від смертельної небезпеки більшовизму й прокласти шлях до дійсного соціального піднесення в Європі...».

У кабінеті Сталіна тим часом зібралися члени Політбюро, нарком оборони Тимошенко й начальник Генерального штабу Жуков. Сталін мовчки походжав по килиму. Всі чекали появи Молотова.

Тяжкий це був час... До нього часто будуть звертати погляди літописці, філософи й златоусти всіх континентів. Знайдуться з-поміж них і такі, що дозволять собі судити про події тих днів без належного розуміння їхньої складної трагічності й розглядати їх з позиції такого собі філософсько-історичного дальтонізму. А дехто, сором'язливо забувши про колишні свої вірування й природні твердження, почне шукати маятник «нового» часу й нерідко скрип флюгера на чужому даху вважати за голос істини. Ці люди за певних гарантій безпеки для себе, коли страх за своє благополуччя не бентежить їхні серця, швидкі на перше слово й на сумнівну справу. Вони ревно почнуть викрешувати своїми перами іскри з колеса історії й видавати їх за проміння правди. Дивлячись у минуле через призму своєї збудженої уяви, вони будуть замішувати істину на брехні й на власному

невігластві, подаючи плоди своєї праці як ясновидіння геніїв, що відтворюють справжню і всеосяжну історію.

Але, на велике щастя історії, нездоланні ті сили, які захищають істину.

13

Ірина Чумакова ніколи раніше не помічала, що Венера у надвечірньому небі горить таким весело-голубим, виключно яскравим вогнем. Вечірня зоря... Неможливо відірвати очі від далекого загадкового світила! І цей згасаючий суботній день теж якийсь незвичайний, він сповнює серце несмілою, тихою радістю й щасливою тривогою.

Нева дихала теплом кінця червня й свіжістю північних озер. Давно злиняв багрець заходу на її неспокійній гладіні. А Ірина й Віктор стояли на набережній і дивилися, як крізь білу ніч байдужа до всього плинула річка, ледь колихаючи в своїй безодні самотню планету. Віктор, щоправда, більше дивився на Ірину. Його темні очі виражали сум'яття почуттів: щастя, захоплення, благання... І голос у нього приглушений, схвильований; у звучанні цього голосу чулося ще щось соромливо-хлопчаке й уже по-чоловічому рішуче. У кожній фразі Віктора — безпорадність від того, що все так сталося, що наближається хвилина розлуки, і така несподівано самовіддана довірливість!

Ірина червоніла, ховала очі від його сповненого благання погляду, але все-таки прощала слова про кохання, які здавалися соромітькими й яких би не потерпіла, якби їх отак відверто вимовив Олег Вербицький.

Бідний Олежко! Він і гадки не мав, чому Ірина не захотіла зустрітися сьогодні з ним... Тільки вчора був гамірно-врочистий випускний вечір у школі. Тільки сьогодні на світанку розійшовся з Невського їхніх колишній десятий «Б». Ірину проводжав додому Олег Вербицький і несміло говорив про вічну дружбу, вірність, про те, яке було б щастя, якби вони пройшли все життя ось так, рука в руку.

Ірина слухала Олега з почуттям провини перед ним і думала про льотчика-лейтенанта Віктора, що невідомо як опинився на їхньому випускному балу. Льотчик уразив усіх своєю зграбністю, золотими шевронами на рукавах, голубими в золотих позументах петлицями з червоними кубиками й сріблястими пропелерами.

Ірина не була в такому захваті від лейтенанта, як інші. До армійської форми вона звикла з дитинства. Батько її, все життя військовий, тепер генерал. Та лейтенант здивував усіх тим, що,

з'явившись у залі, почав когось шукати очима з-поміж дівчат; побачивши її, радісно й розгублено усміхнувся й ледь помітно кивнув. Ірина зніяковіла, подумала: може, трапилося щось, і лейтенант прийшов до неї за дорученням батька, хоч батько ще позавчора ввечері поїхав до нового місця служби, й несамохіль ступила крок назустріч лейтенантові. Лейтенант підійшов, саме заграла музика, й він простягнув руку, запрошуючи до танцю. Всі, хто спостерігав за цією зустріччю, подумали, що Ірина й лейтенант давно знайомі.

Лейтенант справді сказав:

— Я вас знаю. Ви Ірина Чумакова. Мене звать Віктором. Мені давно... Я давно шукаю нагоди поговорити з вами...

З інтонації його голосу, з рум'янцю, що пробився крізь густий загар, Ірина зрозуміла, що він дуже збентежений, схвилюваний, помітила навіть крапельки поту на його високому лобі.

— У мене вигляд несусвітнього дурня, чи не так? — ніби вибачаючись, запитав він. — То й нехай!.. Я вам усе розповім. Іншого виходу у мене не було, от я й прийшов.

Ірина вже дивилася на Віктора з нетерплячою цікавістю. Яка ж це спільна таємниця враз пролягла хистким місточком між ними?

Танцювали вальс. Ірина одразу відчула впевненість, з якою Віктор кружляв її. Поступово зникла тривога, було навіть смішно, що стенулося з ляку серце, коли Віктор кивнув їй головою. Як добре, що ступила крок йому назустріч!.. Ну й нехай сердиться Олег, її вірний лицар, з яким два роки сиділа за однією партою. Нехай перешіптуються дівчата. Вона буде ось так, усміхненими очима дивитися в ці несміливо-закличні, палкі очі, в його мужне, засмагле обличчя, таке чисте і юне.

Потім Віктор запрошував Ірину танцювати ще й ще. Вона ловила на собі задрісні й осудливі погляди подруг, бачила, що довготелесий Олег Вербицький, не виймаючи рук з кишень, з удаваною веселістю щось розповідав хлопцям, які його оточили, й навмисне не звертав на неї уваги.

Після чергового танцю до Віктора підійшов один з друзів Олега, щось шепнув йому, і вони вийшли із зали. Зник і Олег. Ірина вдала, що нічого не помітила, їй навіть лестило, що зараз десь у коридорі чи на сходах стоять один проти одного, як півні, Олег і Віктор... Непокоїлася тільки, щоб не було скандалу, і боялася, що після розмови з Олегом Віктор більше не підійде до неї й вона не дізнається про те, безперечно, щось дуже важливе, про що повинен був сказати їй цей симпатичний лейтенант.

Але Віктор підійшов до неї відразу ж, як з'явився в залі, тро-

хи зблідлий і збуджений. Заграла музика, й вони звично увійшли в коло. Віктор тої ж миті заговорив:

— Мене попередили, що я дратую своєю присутністю одного вашого поклонника.

— А ви не зважайте, у мене багато поклонників,— з якимсь кокетуванням, щоб приховати тривогу, відповіла Ірина.

Віктор, мов не розчувши її слів, похмуро зауважив:

— Він ревнивіший за самого Отелло: вимагає поединку. Я зроблю так, як ви скажете.

— А що я повинна сказати? Я не знаю.

— Тоді я не відійду од вас до кінця вечора й проведу додому. Потім буду з ним битися, хоч лейтенантам це й не личить. Але ж він сам бажає бійки.

— Не треба, благаю вас! — злякано зашепотіла Ірина. — Не треба псувати таке свято! Він мій добрий товариш, а ми з вами вперше зустрілися...

— Тоді я завтра... ні, це вже сьогодні, о сьомій вечора чекаю вас біля пам'ятника Петру. — Віктор з вимогливим благанням дивився в тривожну синяву її очей. — Інакше ми ніколи більше не зустрінемося. Я в неділю на світанку відлітаю. Прошу вас, не відмовляйтесь.

— Гаразд, — шепнула вона ослабленим голосом. — Тільки йдіть без бійки.

Трохи зблідлий, він залишав залу під глузливими поглядами хлопців, що з'юрамилися навколо Олега.

І ось тепер ця зустріч на гранітному березі Неви, цей тихий суботній вечір, не схожий на жоден з вечорів у її житті. Ірина дізналася, що лейтенант Віктор Рубльов післязавтра відлітає кудись далеко від Ленінграда. Він уперше побачив її, коли два місяці тому десятикласники приїздили в їхню льотну частину на екскурсію. Після того Віктор кілька разів чатував на Ірину біля школи, але вона завжди з'являлася на вулиці разом з подругами або з Олегом Вербицьким.

От і все. Ніякої таємниці. Коли лейтенант Рубльов дізнався, що треба прощатися з Ленінградом, він поклав собі: тепер або ніколи.

— Якби я не відлітав, я не посмів би ось так, зразу, сказати, що люблю. Не сердьтєся.

Вона не сердилася, хоч була трохи розчарована. Бог знає, чого тільки не передумала, поспішаючи на це побачення. Йї марилося щось незвичайно-захопливе, від чого мерзлякувато пересмикувалися плечі; Віктор уявлявся лицарем з якоїсь казки, яку, можливо, сама вона підсвідомо вигадувала протягом усього

свого дівочтва. Дуже хотілося повірити, що він її кохає... Але як повірити? Він бачив її тільки здалеку...

І все-таки Ірина слухала слова Віктора із завмиранням серця, мовби підносилося на страшенну височінь, мовби вже наближалося те, чого вона давно очікувала, ледь знайоме їй з примарних видінь, з летючих снів. Вона навіть не вникала в зміст слів, а серцем ловила їх чисту теплінь і щирість. Дивно, що вчора ще нічого не було: не було Віктора, не було цієї радісної піднесеності й цього сорому, що злегка обпалює щоки...

Що вона йому відповість? Не можна ж не сказати якихось слів, хоч нічого не хотілося говорити, не можна засміятися йому в обличчя, як не раз робила, коли їй белькотіли про любов шкільні донжуани. Віктор — дорослий, двадцятитрьохлітній юнак, льотчик, лейтенант... Це не жовторотий Олежко, який удає із себе поважного молодика і який ласий до цукерок і морозів більше, ніж вона... І вона вже не дівчинка-школярка. Сьогодні, мабуть, уперше в житті Ірина по-справжньому відчула себе дорослою й зараз підсвідомо була сповнена вдячності до Віктора за те, що саме він пробудив у ній це почуття, і вона подивилася на світ, на себе, на Віктора ніби іншими очима — не мимохідь, а з радістю за свою дорослість і з несміливим почуттям якогось серйозного обов'язку перед життям.

— Ірино, чого ви мовчите? Про що ви думаєте? — Віктор збуджено вдивлявся в її витончене обличчя, намагаючись розгадати, що приховується за раптовим рум'янцем, за мінливим блиском темно-синіх очей, зніяковілою напівусмішкою, яка залягла в куточках її чітко окреслених яскраво-свіжих губів із зворушливим золотавим пушком над ними.

— Усе так несподівано й дивно.— Вона зітхнула.

— Я розумію,— квапливо й з тривогою перебив її Віктор.— Я не вимагаю ніяких слів... Прошу про одне: дозвольте писати вам і сподіватися, що мої листи не залишаться без відповіді. На папері теж можна багато чого сказати...

— Гарзд. Пишіть мені поки що на поштамт, до запитання. А потім я надішлю вам точнішу адресу. Я ще не вирішила, де буду вчитися далі — в Ленінграді чи в Москві.

— Чому?

— У мого батька така професія, що він більше трьох-чотирьох років не працює на одному місці.— Ірина зумисне не сказала, що її батько генерал, щоб Віктор думав, наче його лейтенантське звання для неї дивина.— А Москва завжди ближча до всіх місць.

Тримаючись за руки, вони йшли Марсовим полем. Віктор розповідав про себе, про своє старовинне містечко Спаське на Оці,

про роки навчання в льотному училищі, розпитував, чому вона хоче стати саме інженером... Потім з погано прихованим хизуванням розповів про життя льотчиків, сповнене незвичайних пригод і небезпек, а Ірина, слухаючи його, думала про інше. Чи стане Віктор саме тим обранцем серця?.. Адже вона... не кохає його... Ще не кохає. З ним приємно, він вродливий, він подобається... Але кохати, відчувати непереборну, болісну пристрасть, знайому з книжок, фільмів, вистав? Ні, такого в неї нема, та й це приходить, певно, не зразу. І що за дивна потреба любити?.. Людина любить людину... Але вона ще не стала людиною в тому розумінні, в якому її вчили дивитися на людину в школі, вдома, всюди. Людина — сіяч добра, будівничий і творець. А що посіяла вона? Що вміють її руки, на що здатен її розум, що принесе вона людям?.. Ні, вона поки що просто вродлива дівчина, навіть дуже вродлива (вона це знає). І тільки...

Ірина поглянула в обличчя Віктору й побачила, що очі його сяяли радістю. Він відповів на її погляд несподіваними словами, надавши їм інтонації таємничості:

— На нас багато хто дивиться... Озираються. Я знаю, чому.

— Чому? — здивувалася Ірина.

— Ми... примітні. Розумієте, я кажу про... ту яскраву привабливість, яка нікому поодиноці не дається, навіть такій красивій дівчині, як ви. А чоловікові й поготів. А ось коли вдвох... Є таке гарне слово: гармонія. Це як одна квітка — ще не букет, а один звук — не музика... А втім, ви й сама — незвичайна пісня!.. А я... нехай буду вашим музичним супроводом... Та-разд? — І він, радіючи з незвичності думок, що враз народилися, а може, звідкись перейшли до нього, не відчуваючи їхньої банальності, засміявся весело, щиро, по-хлопчачому.

Потім, після невеликої паузи, заговорив уже серйозно, з ноткою смутку:

— Ні, справді... Ось дивлюся на людей, які поглядають на нас, і знаю, що вони думають... Вони здогадуються, що я безмежно щасливий поруч з вами й аж божеволію від цього щастя, тому, може, й дурниці верзу. Але ніхто не підозрює, що я наче тримаю живе срібло в долонях. Ось-ось прослизне між пальців — тільки його й бачили... Боюсь вірити в своє щастя, боюсь його втратити...

Ірина з цікавістю подивилася на тих, що гуляли на Марсовім полі. Назустріч неширокою піщаною доріжкою плив пістрявий, гомінкий потік: парами, поодиноці, групами; юні, молоді, літні, старі. Багато хто справді дивився на них. Але що тут незвичайного? Ірині навіть подобалося дражнити своєю вроддю хлопців і дівчат; в їхніх захоплених чи заздрісних очах вона

мовби брала якусь силу, мовби ставала від їхнього блиску ще гарнішою й незалежнішою. Однак зараз їй було надто приємно, що її бачать поруч з цим лейтенантом. Водночас пишномовні слова Віктора запізнило породжували незбагненну тривогу, і вона відчула тісноту в серці... Ні-ні, в його словах, ясна річ, не пихате самолюбство, а сама щирість...

— Мені час додому,— несподівано для себе вимовила Ірина.— Я мушу... мені треба подумати, розібратися в усьому... Вікторе, я вам дуже вдячна за цей вечір... Я чекатиму ваших листів.

Вони попрощалися за квартал від її будинку. Ірина побоювалася, що біля під'їзду її підстерігає Олег. І пішла через прохідний двір, щоб потрапити додому з чорного ходу. Зустрічатися з Олегом не хотілося ні на секунду, щоб нічим не скаламутити поаємні й неясні почуття, якими була переповнена.

І все одно побачила Олега. Він стояв біля тополі, що росла в кутку двору, дивився на темне вікно її кімнати й плакав. Так, плакав, припавши щокою до шерехатого стовбура дерева.

В її серці ворухнулася жалість, й Ірина хотіла кинутися до свого шкільного друга. Але вчасно зрозуміла: Олег ніколи не пробачить собі, що показав їй свої сльози... Пригнічена й винна, вона позадувала з двору на вулицю і з парадного входу піднялася на другий поверх. Відчинила двері, зайшла до квартири й тихесенько прослизнула в свою кімнату. Запалила світло й, щоб Олег побачив її, стала перед вікном, яке виходило у двір.

«Милий, добрий Олежку,— з жалістю подумала про нього.— Вірний лицарю мого отроцтва... Які мені дорогі твої сльози!.. Спасибі тобі... Пробач, що я не можу втішити твоє любляче серце. Наречена твоя ще з ляльками бавиться... Пробач і прощай...»

Постукала й одразу ж увійшла мати. Зупинилася в дверях — по-дівочому струнка як на свої сорок років, як завжди, красива — й спрямувала на доньку докірливі, заплакані і все одно прекрасні очі. Гіркі зморшки біля губів, вираз душевного болю на іконописному обличчі налякали Ірину.

— Що сталося, матусю?!

— Де ти ходиш?! — Ольга Василівна заридала.— Помер Нил Гнатович...

— Помер?!

— Подзвонила Софія Веніамінівна...— Мати говорила крізь схлипування, прикладаючи до очей хустку.— Ми зараз ідемо до Москви... А тебе все нема...

— Ідемо?..— Ірина тільки тут запримітила, що її шифоньєр відчинений, а на стільці біля нього зібраний мамою чемодан.

— Подивися сама, що ще з твого треба взяти... Надовго ж бо ідемо...

— Чого надовго?

У кабінеті батька задзвонив телефон, і мати поквапилася з кімнати, на ходу кидаючи доньці слова:

— Не можна Софію Веніамінівну залишати саму... Крім нас, у неї більше нікого нема.

Приголомшена, розгублена, Ірина сіла на кушетку, отупіло дослухаючись до телефонної розмови за стіною, й зрозуміла, що дзвонили з вокзалу від чергового військового коменданта: квитки їм приготовлені.

Несподівана звістка про смерть близької людини завжди приголомшує, змітає всі інші думки й почуття, кидає у вир душевного болю й скорботи. І навіть якщо вмирає просто знайомий, звістка про це викликає протест і нагадує, що всіх, у тому числі й тебе, чекає цей рубіж.

Нил Гнатович був для Ірини не дуже близькою, але й не просто знайомою людиною. «Двоюрідний дідусь». Ірина бачила його всього лиш кілька разів, коли вони під час чергового переводу батька на нову службу зупинялися в Москві проїздом. Зараз Ірина була ще в такому віці, коли чужу смерть не пов'язують із собою. Але ця звістка — саме сьогодні, цього вечора, першого вечора її вільного дівочтва, коли до її серця доторкнулося бентежне почуття чекання любові,— ця звістка здалася їй неймовірною, протиприродною.

«Як же я тепер буду одержувати листи од Віктора?» — недоречно промайнула в її голові егоїстична думка, але відразу ж і згасла.

В кімнату повернулася мама, якимось зніяковіло подивилася на Ірину, потім одвернулася до розчиненого шифон'єра й, почавши перебирати в ньому Іринині плаття, що залишилися, сказала:

— Доню, з нами поїде до Москви Сергій Матвійович, так що ти не дивуйся.

— Хто це?

— Ну, той, кого ми завтра чекали в гості.

14

Хоч попереду не близький шлях, виїхати з Мінська генералові Чумакову пощастило тільки ввечері. Затрималися через те, що в полковника Карпухіна виявилася ціла гора справ у штабі округу.

«Ємка» прудко бігла по рівній дорозі в бік кордону, просто нависле над верхів'ям далекого лісу сонце, величезне й червоне.

Видовище заходу сонця завжди захоплювало Федора Ксенофонтівича. Непомітно для себе перервавши розмову з Карпукінім, що сидів на задньому сидінні, він зачаровано вдивлявся в спокійну красу, відчуваючи німе захоплення, мовби прилучаючись до святкового таїнства. Обрій здавався чистим і прозорим, але сонячний диск ще задовго до того, як торкнутися краю землі, почав зрізатися, ніби підтавав знизу... Ось уже не вистачало цілого края у сонця: чисте небо ховало в своїх вечірніх далях стіни невидимих хмар, за якими й сідало світило. Незабаром над темним гребінцем лісів залишилася висіти рівно відтята половина сонячного диска, й здавалося, що там, за далекими далями, пливе до землі купол величезного яскраво-червоного парашута... Ось купол стає дедалі менший, осідаючи за невидиму риску, і все більше тьмяніє над ним небо. А барви землі довкола втрачають силу й розпливаються...

Рівномірне торохкотіння мотора, швидка їзда, розлитий вечірній спокій над колосистими полями, над темними галями й перелісками, що простяглися обабіч дороги, й сама дорога, що біжить просто в призахідне небо,— все це сповнювало душу лагідністю й умиротворенням. Куди й поділися недавні тривоги...

Довго їхали мовчки, наче заколисані густими сутінками, в яких дедалі більше тонує простір. А коли вечір поступився місцем перед ніччю, очі вже невідривно дивилися на спадисту бляклу спину дороги, з якої фари сильними променями, ніби золотими мітлами, змітали темряву.

Попереду імлістий відблиск електричного світла. Невдовзі показалося містечко. Дорога, що його перетинала, була, мабуть, головною вулицею, бо, коли в'їхали до містечка, довелося зменшити швидкість: просто на освітленій магістралі гуляла молодь, походжали пари.

За містечком ніч стала густішою. Не помітили, коли перетнули колишній кордон, потім звернули на путівець. У машині терпко запахло пилюкою...

Раз у раз траплялися мости, місточки, мостики: багато річок, річечок, ручаїв біжать через землі Білорусії, збагачуючи їх і збагачуючись від них...

Генерал Чумаков шкодував, що в Карпукініна не виявилось з собою карти. Почував себе мовби із зав'язаними очима. Дивне це відчуття, знайоме тільки військовим людям, коли в нічній дорозі не знаєш, де ти перебуваєш і яка відстань відокремлює тебе від місця, куди їдеш. Інколи навіть здається, ніби стоїш на одному місці, а з темряви у променях фар на тебе напливає незнайомий путівець.

Полковник Карпухін повідомив, що до Крашан, де містився штаб корпусу, залишилося дві години їзди.

«Емка» вкотилася в якесь містечко. У центрі його, на погано освітленій площі, водій Манджура помітив криницю й попросив у генерала дозволу зупинитися, щоб долити в радіатор води й дати мотору невеликий перепочинок.

Підїхали, вийшли з машини. Манджура побіг до найближчого будинку попросити відро, а Чумаков і Карпухін, задимівши цигарками, вирішили розім'ятися по вузькому тротуару, викладеному з цементних плит з насічкою. Хвилин за п'ять почули позаду крик Манджури:

— Стій, зараз!.. Стріляти буду!

Коли, схвильовані, прибігли на голос, побачили, що їхній водій сидів верхи на огорожі, яка відмежовувала площу од великого саду, й комусь кричав у темряву:

— Стій, гад! Стріляю!..

Але стріляти в червоноармієця не було з чого.

Полковник Карпухін, не розуміючи, що сталося, вихопив з кобури пістолет, теж кинувся до огорожі, але за нею — непроглядна темінь ночі.

— Банда проклята! — майже крізь сльози сказав Манджура. — Я залив радіатор, відніс хазяйці відро, повертаюсь, а він уже втікає.

— Хто?

— А я хіба знаю? У військовому. Проколов усі чотири колеса — й драла.

Тільки тепер Чумаков і Карпухін почули, як із коліс «емки» з шипінням виходить повітря, й побачили, що машина осідає.

Деякий час стояли розгублені, нічого не розуміючи. З найближчих будинків почали виходити розбуджені криком люди.

Ніхто не міг нічого пояснити.

У комплекті «емки» було лише одне запасне колесо. Клеїти решту було нічим, та й на це пішло б чимало часу.

Полковник Карпухін запитливо глянув на генерала. Чумаков у відповідь знизав плечима й сказав:

— А подзвонити в Крашани можна? Щоб приїхали якийсь транспорт.

— Можна, — співучо відказала напівроздягнена молодиця, що стояла біля хвіртки. — Пошта он за тим рогом. А то й заночувати є де. Для військових у нас завжди місце знайдеться.

— То це вона й продірявила колеса, щоб ночувати залишилися! — з хриплим смішком підкинув приземкуватий дідок, що тупцював поруч.

Але Федорові Ксенофонтовичу було не до жартів. У серце закрадалася неясна тривога.

Залишивши Манджуру біля машини, Чумаков і Карпукін пішли до пошти. Під освітленим вікном побачили військовий мотоцикл з коляскою.

— Номер не наш,— із жалем сказав Карпукін, обдивившись мотоцикл.

Піднявшись на ганок, увійшли до невеликої кімнати, перегородженої фанерною стіною, з трьома віконцями; за одним з них сиділа перед комутатором молоденька телефоністка, вона ж і телеграфістка. А по цей бік, біля низенького поштового столика, дрімав на табуретці майор з чорними петлицями інженерних військ.

Побачивши прибульців, майор підхопився, виструнчився й кивком голови із сивуватим чубом віддав честь. Його кашкет з чорною околичкою лежав на столику, поруч з банкою клею й чорнильницею.

Обличчя у майора було коричневе від загару, загрубіле, в нижній половині обважніле, ніс великий, трохи навислий над тонкими губами, брови вицвілі, майже непомітні, а під ними глибоко посаджені, насторожені очі. Можливо, оці чіпкі, почервонілі від втоми очі, що миттю скинули дрімоту, й примусили Федора Ксенофонтовича звернути увагу на майора. Після того як полковник Карпукін діловито попросив телефоністку негайно з'єднати його з Крашанами й назвав позивний військового комутатора, генерал Чумаков заговорив з майором.

— Сідайте, будь ласка, товаришу майор... А вас що, служба чи особисті справи тримають тут?

— Служба,— з готовністю відповів майор і сів на табуретку тільки після того, як генерал і полковник усілися поруч на фарбовану лавку зі спинкою.

— Мотоцикл ваш? — втрутився в розмову Карпукін.

— Мій.

— Щось я номера такого у нас не пам'ятаю.

— Ми шляховики фронтової підлеглості,— пояснив майор.— З мостами маємо справу.

— Перепрошую, що означає «фронтової підлеглості»? — здивувався Федір Ксенофонтович.

Майор на мить відвів очі вбік, мовби зніяковів, потім подивився на телефоністку й, притишивши голос, відповів:

— Ну, в розумінні окружної підлеглості... Самі розумієте... Штаб округу будь-якої години може стати штабом фронту. Час такий...

Федір Ксенофонтович з досадою подумав про те, що майор із

п'ятого батальйону з більшою певністю каже про близький початок війни, аніж казав командуючий округом.

— Вам щось відомо? — запитав він, вимогливо дивлячись на майора.

— Нас попередили, що треба бути готовими,— ухильно відповів майор і кинув погляд на наручний годинник.— Я чекаю дзвінка з Белостока від наших. Там, можливо, вже щось відомо.

Ні генерал Чумаков, ні полковник Карпукін і гадки не мали, що перед ними сидів один з численних переодягнених німецьких диверсантів, закинутих у прикордонні райони. І найбільш дивно, що «майор» їм майже нічого не брехав. Він справді входив до загону, що приготувався до диверсій на дорогах гаданого відступу частин Червоної Армії саме в смугу корпусу, який їхав приймати Чумаков. «Майор» справді чекав дзвінка з Белостока від своїх, бо до початку війни диверсантам було заборонено вести переговори по раціях, і, ніби глузуючи з безтурботності нашої, вони поки що користувалися місцевим телефонним зв'язком, взаємно перевіряючи один одного, як удалося закидання на радянську територію диверсійних загонів на різних ділянках.

— Крашани!.. Крашани!..— одноманітно повторювала за перегородкою телефоністка.

«Майор» знову глянув на годинник і сказав, зітхнувши, чи то з полегкістю, чи з досадою:

— Призначений мені час вийшов. Дзвінка вже не буде.— Потім повернувся до віконця, за яким сиділа телефоністка.— Дівчино, якщо додзвонитесь до Крашан, спитайте, будь ласка, разом, чи є у них зв'язок з Белостоком.

Телефоністка в цей час саме встановила зв'язок.

— Крашани?.. Тамарочко, ти? Не спи, люба, дай мені лінію для військового начальника.— Вона з цікавістю повела у віконце красивими очима на генерала Чумакова.— З'єднай, золотко, з «Черепахою»... Що?! Пошкоджено?.. А Белосток?.. Ясенюк.

Висмикнувши з гнізд комутатора шнури, телефоністка з жалем подивилася на військових і, підперши маленьким кулачком ніжне підборіддя, співчутливо запитала:

— Що будемо робити? «Черепаха» на пошкодженні, а з Белостоком теж чомусь нема зв'язку...

— Ну й порядки! — з докором сказав Федір Ксенофонтович.— Тут колеса проколюють, там лінія не діє...

— Чортівня якась! — похмуро відповів Карпукін і звернувся до телефоністки: — Будь ласка, викликайте й далі «Черепаху».

— А що з колесами? — зацікавився «майор», встаючи й надаючи кашкет.

Коли Карпукін, не приховуючи обурення, пояснив йому, «майор» подумав трохи і якось пильно, прицінюючись, подивився на генерала Чумакова, потім невпевнено проказав:

— Я їду в напрямку Крашан... Можу, товаришу генерал, вас завезти.

— А двох? — ухопився за цю пропозицію Карпукін. — Візьміть нас двох... Як ваше прізвище?

— Птицин... Не можу двох, у мене за кермом боєць. А коляска, будь ласка, до ваших послуг. — Він подивився на генерала очікувально-настороженими очима.

— Ні, це не діло. — Федір Ксенофонтівич скривився й перевів погляд на Карпукіна. — Як, Степане Степановичу?.. З'явितися в незнайомий штаб серед ночі одному, пояснювати...

— Може, мені під'їхати за машиною? — з готовністю запропонував Карпукін.

Чумаков замислився, потім підняв до очей руку з годинником і відповів:

— На це піде багато часу... Я не думаю, щоб зв'язку довго не було.

Телефоністка, що уважно дослухалася до розмови військових, знову почала викликати «Черепяху», а «майор» Птицин, надівши кашкет і приклавши руку до козирка, запитав:

— Дозвольте бути вільним, товаришу генерал?

— Будь ласка.

Клацнувши підборами, «майор» вийшов.

Якби можна було побачити з освітленої кімнати пошти її ганок, огорнутий темрявою ночі! На ньому в напруженому ваганні зупинився «майор» Птицин, він же Володимир Глинський — нащадок російського графа, який під час громадянської війни утік за кордон. Суперечливі почуття хвилювали зараз Глинського. Звісно, непогано було б привезти в ліс, на базу своєї абвергрупи, якщо не генерала, то хоч цього довготелесого полковника. А втім, ні. Полонені зв'яжуть загонові руки... Можна, звичайно, розрядити в них свій пістолет і встигнути вшитися, тим більше, водій уже сидів за кермом мотоцикла...

Глинський повільно почав спускатися з ганку. Треба було поспішати до лісу, де його люди чергували біля увімкнених рацій. Поки не надійшов по радіо умовний сигнал, поки по той бік кордону в позначених на картах селах не запалають пожежі — знак для початку дій абвергруп, було заборонено вчиняти диверсії чи вбивства. Інакше події могли скластися, як торік у Франції: деякі групи поспішили почати в тилу французів руйнівну роботу, а строк вторгнення німецьких військ було перенесено. І багато хто заплатив за це життям.

А може, радисти вже прийняли сигнал, якщо порушився телефонний зв'язок? Глинський озирнувся на освітлене вікно. Однак тут же він подумав, що дорога на Крашани все одно буде під контролем диверсантів: нікуди генерал не дінеється.

Глинський сів у коляску мотоцикла й люто засичав на водія — здоровенного рудого молодика в червоноармійській формі:

— Це ти над колесами їхньої машини попрацював?

— Я.

— Дідько б тебе взяв! Чому без наказу?

Генерал Чумаков і полковник Карпукін почули, як під вікнами заревів мотор мотоцикла, потім його клекітливий рокіт почав віддалятися.

Федора Ксенофонтівича долав сон, і він одкинувся на спинку лавки, заплющивши очі.

— Крашани... Як «Черепаха»?.. Як «Черепаха»?..— долинав з-за перегородки м'який, заколисливий голос телефоністки.

Дрімота була хоч і напружено-сторожкою, але в її солодкому тумані загубилося відчуття часу. Генерал Чумаков кілька разів виривався із в'язкого спокою, важко розплющуючи очі, й бачив застиглого на табуретці з погаслою цигаркою в губах Карпукіна: полковник теж дрімав. Важко сказати, як швидко в цьому сонному безгомінні почувся гуркіт машини... Хряпнули дверцята, потім залунали кроки на східцях ганку пошти. Федір Ксенофонтівич прочувався й побачив на порозі червоноармійця Манджуру.

— Товаришу генерал, машина готова! — доповів він, і в його стомленому голосі забриніли радість, полегшення й винуватість.

— Яким чином? — здивувався полковник Карпукін, квапливо піднімаючи кашкет, що упав на підлогу.

— Тут недалеко шофер з МТС живе, — пояснив Манджура. — Довелось потурбувати.

Генерал Чумаков піднявся й занепокоєно спитав:

— А зв'язку з «Черепахою» так і нема?

— Навіть Крашани більше не відповідають, — із здивуванням і тривогою відповіла телефоністка. — Таке враження, ніби обірвалася лінія.

Попрощавшись з цією милою дівчиною, всі вийшли на ганок і побачили, що вуличні ліхтарі погашені. Ніч наливалася попелястою блідістю, в якій займався світанок; будинки навпроти, що мирно дрімали, набули обрисів, а сад за огорожею, куди втік уночі тип, що проколов колеса, вже не був лякливо-таємничим, хоч у глибині його ще купчилися сутінки. Безлюдна вулиця, яка перетинала містечко, здалася ширшою, ніж уночі, а її кінець, спрямований на схід, ніби впирався в саму зорю, що горіла

яскраво й безмовно. Враження було таке, наче там, по далекому краю неба, протягли велетенські плуги, які полишили за собою криваві борозни.

В машину сідали мовчки й неквапливо, ніби соромилися своєю поспішливістю нагадати один одному про безпорадність, яку пережили вночі. Але цю неквапливість мовби взялася надолужити «емка». Вона жваво побігла по бруківці й невдовзі винесла їх за околичні будинки, на рівний путівець, що проліг між сивими від важкої роси луками. Десь попереду угадувалася річка, бо луки там розсувалися ще ширше, розмашисто відкриваючи простір, над яким небо, що світлішало на заході, гасило останні зорі.

Завжди, коли Федору Ксенофонтівичу доводилося вперше їхати по незнайомій землі, він відчував радість новизни і якогось відкриття для себе, дивуючись із неповторності й розмаїття ландшафту й барв. Та зараз ця радість була витіснена тривогою, яка народилася, можливо, ще в Москві чи в Мінську, але особливо доторкнулася до серця цієї ночі, коли комусь потрібно було проколоти колеса їхньої машини й коли з'ясувалося, що порушено телефонний зв'язок. Тривога ця не дозволила зосередити думки на тому, з чого він мав почати свою діяльність командира механізованого корпусу, хоч свої обов'язки, структуру й завдання корпусу Федір Ксенофонтівич знав якнайкраще, бо сам брав участь в їхній розробці, в практичному й теоретичному їх обґрунтуванні.

Механізований корпус уявлявся йому як найбільш рухливе оперативно-тактичне з'єднання, здатне, якщо враховувати загрозу нападу, намертво утримувати рубежі в оперативній глибині до підходу головних сил армії, завдавати навальних і нищівних контрударів по рухомих групах ворога, що прорвалися, розв'язувати у складі армії завдання прориву фронту й розгрому противника на всю глибину його оборони. І, ясна річ, самостійні дії по відкритих флангах і тилах ворога й переслідування... Але все це у майбутньому... Все це стане можливим тільки тоді, коли дві танкові й одна механізована дивізії, що становлять корпус, будуть цілком... ну, хай хоч на три чверті укомплектовані людьми і бойовою технікою. Проте й цього ще мало: треба навчити штаби і підрозділи, для чого теж потрібен буде час...

Шофер Манджура витискував з машини все, що міг, і стовпи лінії зв'язку, що мелькали на узбіччі, ніби відраховували швидкість, з якою «емка» мчала по дорозі. Коли проскочили невеликий гайок, Федір Ксенофонтівич не повірив своїм очам: за містком, що перетинав попереду дорогу, стовпи лежали на

землі,— підпиляні, з розбитими чашками-ізоляторами, з обвислими, порубаними проводами.

— Ось вам і причина відсутності зв'язку! — з хвилюванням вигукнув полковник Карпукін.— Чия робота? Треба було б зупинитися та подивитись.

Але не зупинилися: і так було ясно, що тут попрацювала досвідчена ворожа рука... І від свідомості цього недалекий ліс праворуч уже таїв у собі небезпеку, а безлюдність дороги теж здавалася загрозливою. Однак не хотілося вірити, що цей зловісний слід — ознака війни, що ворог уже десь поруч.

Виїхали на пагорб, і Федір Ксенофонович раптом побачив над обрієм якесь чорне намисто. Воно мовби нерухомо зависло у світанковому небі. Й уже не відривав від нього погляду: здогадався — літаки. Багато літаків.

— І он ліворуч теж летять,— сказав тихо.

Неспокійно завозузився на задньому сидінні Карпукін. Пригнувши голову над передньою спинкою, він вдивлявся в небо й наче простогнав:

— Німці... Невже справді війна?.. Чи чергова провокація?..

— Війна,— похмуро сказав Чумаков. Він тепер бачив і ліворуч армаду машин у підрум'яненій високості. Ще мить — і передній косяк зблиснув вогнями. Це відбилося в шибках кабін проміння сонця, яке сходило і якого ще не видно було із землі.

— А може, наші? — невпевнено висловив припущення Карпукін.

У грудях Федора Ксенофоновича теж ворухнулася надія: раптом це навчання нашої авіації? І він доторкнувся рукою до ліктя Манджури.

— Зупиніться.

Машина уповільнила біг і зупинилася на узбіччі. Всі вийшли на дорогу. Літаки гуркотіли вже майже над головами. Висвітлені променями сонця з-за обрію, вони більше не здавалися чорними. Чорніли тільки хрести в білому обрамленні на жовтуватих крилах.

— Ідуть на Мінськ,— прошепотів генерал Чумаков.— Будемо сподіватися, що спостережні пости не дримають.

15

До Крашан підїжджали, коли зійшло сонце. Невелике містечко розкинулося в долині за порослою чагарником неширокою річкою Морошею, яка зараз була вкрита хмарами ніжно-голубого, майже прозорого туману. Дахи будинків на узвишші за річкою, і їхні білі стіни, й вікна, що визирали з густої зелені

дерев, мирно світилися й рожевіли в ранковому промінні, й сама зелень теж була наче облита живим, веселим золотом.

Праворуч над Крашанами увіткнувся в небо шпичастий кольтол, а за ним виднілися будівлі військового містечка. Там же був і штаб корпусу. На граничній швидкості машина мчала безлюдними вулицями. У Крашанах ще ніхто нічого не знав, як нічого не знали й у військового містечку.

Коли «емка» підлетіла до шлагбаума, назустріч хутко вибіг сержант з розкосими очима — черговий по контрольно-пропускному пункту. Впізнавши штабну машину й побачивши начальство, він підняв шлагбаум. «Емка» проїхала під ним і відразу зупинилася. З неї вискочив полковник Карпукін і, не відповідаючи на привітання сержанта, кинувся в будку, де був телефон.

Сидячи в машині, Федір Ксенофонтівич чув, як Карпукін схиляючись запитував оперативного чергового, чи є якісь накази, шифровки, розпорядження. Тут же полковник вийшов з будки й доповів генералові Чумакову:

— Телефонний зв'язок зі штабом армії й штабами дивізій не діє. Рацію забивають перешкоди. Ніяких наказів не надходило.

— Оголошіть бойову тривогу гарнізону, — розпорядився Чумаков.

Карпукін знову зник у прохідній будці; звідти почав долигати його високий і владний голос. Начальник штабу не тільки оголошував бойову тривогу, а й наказував підняти й вишикувати гарнізонну варту, посилити пости, вислати на лінії озброєних зв'язківців, забезпечивши їх бойовими патронами.

«Молодець», — схвально подумав про Карпукіна Федір Ксенофонтівич.

Над військовим містечком залунали, розриваючи тишу, різкі сигнали сурми, а коли «емка» підїхала до будинку штабу, біля казарм уже шикувалися в колони штабні підрозділи, виїжджали з гаражів вантажні машини. Була четверта година ранку.

Від Крашан до кордону кілометрів дев'яносто. Й ця відстань поглинали вже громи війни, від яких двигтіли і небо, і земля — вони раптово впали на радянські прикордонні пости, на польові бівуаки саперних і робочих батальйонів у смузі оборонних споруд, на передові частини, що стояли в межах досяжності снарядів важкої артилерії. Фашисти напали за всіма правилами раптовості. Але в Крашанах про це ще не знали, хоч, підкоряючись наказові щойно прибулого командира, гарнізон військового містечка колонами швидко виходив на заздалегідь намічені місця збору — в зарослі чагарником яруги над річкою Морошею.

Генерал Чумаков у супроводі Карпукіна й оперативного черго-

ного — у новенькій формі й начищених хромових чоботях капітана, що зустрів їх рапортом «ніяких пригод не сталося», — зайшов до кабінету, на дверях якого була табличка: «Командир частини». У кабінеті побачив двотумбовий стіл, телефонний апарат на столі, залізну шафу в кутку й велику карту Європи на стіні.

«З чого починати?» — подумав Федір Ксенофонович.

Повітря в кабінеті було затхле, і полковник Карпукін підійшов до вікна, щоб відчинити його. У цей час швидко враз тихо й часто задзвеніли: звідкись здалеку долинув приглушений гуркіт. Карпукін на мить завмер з піднятою до вікна рукою, потім, клацнувши засувкою, поштовхом розчинив рами, й усі почули гуркіт виразніше — вже не протяжний, а зітканий з окремих вибухів.

— Боюсь, що бомблять штаб армії, — тихо проказав Карпукін. — Або аеродром... А зенітники наші проходять збори на окружному полігоні під Мінськом.

У кабінет разом з далекими перекатами вливалася свіжість.

— Зв'язок, Степане Степановичу!.. Потрібен зв'язок з командуючим і з дивізіями! — Генерал Чумаков вимогливо й водночас із благанням подивився на полковника Карпукіна, на розгубленого оперативного чергового.

Карпукін кинувся до телефону, що стояв на столі, а капітан вибіг з кабінету до своїх апаратів.

— Карту мені з дислокацією! — владно гукнув услід оперативному черговому Федір Ксенофонович, бачачи у вікно піднятих по тривозі штабних командирів, що бігли з різних боків до будинку штабу.

Як же бути? Що йому, генералові Чумакову, робити зараз, коли він навіть не встиг віддати й довести до відома командирів дивізій і начальників служб наказ про те, що заступив на посаду командира корпусу? Як вчинити, коли нема ніяких вказівок із штабу армії, коли нема зв'язку з дивізіями? Їхні штаби, як це було видно на покресленій умовними знаками карті, яку йому тільки тепер розстелили на столі, розташовані на різних відстанях од штабу корпусу. Механізована дивізія — на північному заході за сорок кілометрів звідси, танкові — трохи ближче. Полки дивізій теж далеко один від одного. Не одразу збереш їх в один кулак. Та й чи вийде кулак, якщо вони все ще перебувають у стадії формування, якщо в корпусі не нарахуєш і сотні танків... І одначе треба щось робити, хоч нічого конкретного про обстановку невідомо. Справді напали німці? Чи тільки несубвалє провокаційне вторгнення їхньої авіації? Якщо ж на-

пали, то якої ширини ділянка вторгнення? І з якою метою — провокація чи справді війна?.. У війну вірити не хотілося.

Роздивляючись на топографічній карті розташування частин і з'єднань армії, до складу якої входив його корпус, генерал Чумаков звернув увагу на прапорець, позначений червоним олівцем у глибині лісу на північний захід од Крашан.

— Це що, командний пункт корпусу? — з надією запитав Федір Ксенофонович у полковника Карпухіна, показуючи на карту.

— Так точно, — відповів Карпухін. — У лісі, на північний захід од Крашан. Там ще не все готово, але лінії зв'язку підведені, є законсервована рація.

У цей час зовсім близько почувися важкі вибухи, що струсонули стіни. Долинув гуркіт моторів.

— Літаки!.. Німецькі!! — пролунав за вікном чийсь захриплий голос.

— Усім залишити приміщення! — наказав генерал Чумаков, швидко згортаючи карту.

З будинку штабу квапливо вибігали командири. Багато хто — з папками в руках, інші, насаджуючись, тягли залізні ящики з документами. А над військовим містечком уже розверталася група німецьких бомбардувальників.

Генерал Чумаков, полковник Карпухін і ще кілька командирів тільки встигли добігти від штабу до невеликого, зарослого деревами цвинтаря біля костюлу, як почувся свист, такий знайомий Федору Ксенофоновичу з війни в Іспанії.

— Лягай! Бомби! — скомандував генерал Чумаков, падаючи в канаву, що обрамляла цвинтар.

Здригнулася від ударів «п'ятисоток» земля, боляче вдарили по барабанних перетинках важкі вибухи...

Люди, що припали до землі, не бачили, як у диму й полум'ї розвалююався штабний будинок, руйнувалися казарми, будинки, в яких мешкали сім'ї командирів.

Коли літаки пішли на друге коло, від житлових будинків долинув надривний жіночий зойк, який усіх, хто його чув, вкинув у жах...

Ще 18 грудня 1940 року в ставці фюрера був затверджений план «Барбаросса» — рішучий документ з категоричними формулюваннями. В ньому, зокрема, вказувалося:

«Німецькі збройні сили повинні бути готові розбити Радянську Росію в ході короткочасної кампанії ще до того, як буде закінчена війна проти Англії... Головні сили російських сухопутних військ, що перебувають у Західній Росії, повинні бути знищені

в сміливих операціях внаслідок глибокого, швидкого пересування танкових клинів.

Не дати відступити боездатним військам противника на широкі простори російської території.

Засобом швидкого переслідування необхідно досягти лінії, з якої російські військово-повітряні сили будуть не в змозі здійснювати нальоти на імперську територію Німеччини.

Кінцевою метою операції є створення загороджувального бар'єра проти Азіатської Росії по загальній лінії Волга — Архангельськ. Таким чином, в разі необхідності останній індустріальний район, що залишиться у росіян на Уралі, можна буде паралізувати з допомогою авіації».

І ось почалося... Від Чорного до Баренцового моря радянський кордон здригнувся від артилерійських залпів... Першими під них попали прикордонники. 152 німецькі дивізії пішли в наступ. Армади бомбардувальників кинулися в глибину радянської території... Ворог досяг оперативної й тактичної рапто-вості...

Основні сили були зосереджені в групі армій «Центр», перед якою було поставлено завдання — несподіваним ударом масованих сил танків, піхоти й авіації розколоти радянський фронт стратегічної оборони і блискавичним кидком вийти до найважливіших центрів Радянського Союзу. Директива на здійснення плану «Барбаросса» диктувала:

«Група армій «Центр», зосередивши свої головні сили на флангах, розколює ворожі сили в Білорусії. Рухомі з'єднання, що наступають на південь і на північ Мінська, своєчасно з'єднуються в районі Смоленська і, таким чином, створюють передумови для взаємодії великих сил рухомих військ з військами групи армій «Північ» з метою знищення сил противника, який перебуває в Прибалтиці і в районі Ленінграда.

В межах цього завдання за вказівками командування групи армій «Центр» танкові групи й армії виконують такі завдання.

2-а танкова група, взаємодіючи з 4-ю армією, прориває ворожі прикордонні укріплення в районі Кобрини й далі на північ і, швидко просуваючись на Слуцьк і Мінськ, у взаємодії з 3-ю танковою групою, що наступає в районі Мінська, створює передумови для знищення військ противника, які перебувають між Белостоком і Мінськом. Її подальше завдання: в тісній взаємодії з 3-ю танковою групою якомога швидше захопити місцевість в районі Смоленська й на південь од нього, перешкодити зосередженню сил противника у верхній течії Дніпра, зберігаючи в такий спосіб групі армій «Центр» свободу дій для виконання наступних завдань.

3-я танкова група у взаємодії з 9-ю армією прориває вороже прикордонне укріплення на північ від Гродно, швидко просувається в район на північ від Мінська й у взаємодії з 2-ю танковою групою, що наступає з південного заходу на Мінськ, створює передумови для знищення сил противника, які перебувають між Белостоком і Мінськом. Наступне завдання 3-ї танкової групи: тісно взаємодіючи з 2-ю танковою групою, прискореними темпами досягти району Вітебська й далі на північ, перешкодити зосередженню сил противника в районі верхньої течії Двіни, забезпечивши в такий спосіб групі армій свободу дій у виконанні наступних завдань.

4-а армія, завдаючи головного удару по обидва боки Брест-Литовська, форсує річку Буг і таким чином відкриває дорогу на Мінськ 2-й танковій групі. Основними силами розвиває наступ через річку Шара біля Слоніма і далі на південь, використовуючи успіх танкових груп, у взаємодії з 9-ю армією знищує війська противника, що перебувають між Белостоком і Мінськом. Потім ця армія іде за 2-ю танковою групою, прикриваючи свій лівий фланг з боку Прип'ятських боліт, захоплює переправу через ріку Березину між Бобруйськом і Борисовом і форсує Дніпро в районі Могильова й далі на північ.

9-а армія у взаємодії з 3-ю танковою групою завдає головного удару північним крилом по угрупованню противника, що розташоване на захід і на північ од Гродно, використовуючи успіх танкових груп, швидко просувається у напрямку Ліди, Вільнюса й знищує разом з 4-ю армією сили противника, які перебувають між Белостоком і Мінськом.

Далі, йдучи за 3-ю танковою групою, виходить на річку Західна Двіна біля Полоцька і на південний схід від нього...»

Не менш грізні завдання розробили стратеги німецького генерального штабу групам своїх армій «Південь» і «Північ», а також окремим арміям.

Група німецьких армій «Південь» одержала, згідно з планом «Барбаросса», завдання наступати посиленням лівим флангом у загальному напрямку на Київ, маючи попереду рухомі частини; її головне завдання полягало в тому, щоб знищити радянські війська на захід від Дніпра й захопити переправи через Дніпро в районі Києва і на південь від нього, створивши таким чином передумови для продовження операції на схід від Дніпра.

Група армій «Північ» мала знищити радянські війська, що діяли в Прибалтиці, й захопленням портів на Балтійському морі, включаючи Ленінград і Кронштадт, позбавити червоний флот його баз...

І ще були взяті на озброєння бузувірство, витончена підступ-

ність, брехня й жорстокість. Цілу таємну армію спеціально підготовлених головорізів, одягнених у форму командирів і політпрацівників Червоної Армії, радянської міліції і військ НКВС, споряджену уміло підробленими документами, грошима й автоматичною зброєю, зробленою на німецьких заводах за радянськими зразками, було закинуто напередодні війни в тили радянських військ. В її завдання входило знищити якомога більше командирів і політпрацівників Червоної Армії, вивести з ладу до початку бойових дій засоби зв'язку, перехопити й знищити делегатів зв'язку між вищими й нижчими штабами, порушити електропостачання, захопити чи висадити в повітря мости та оборонні підприємства, склади боєприпасів і пального, сіяти перед фронтом наступаючих німецьких військ паніку, поширювати провокаційні чутки, наводити німецьку авіацію на цілі, повідомляти німецьке командування про пересування радянських військ.

Усе, здавалося, врахувала верхівка третього рейху й усе поставила на карту «блискавичної» війни проти Радянського Союзу.

9 січня 1941 року, радячись у своїй ставці з вищими чинами вермахту, Гітлер найдетальніше розглянув стратегічні аспекти й умови, що сприяли агресії проти СРСР. Покладаючись на свою поінформованість і прозорливість, він із захопленою самопевненістю жонглював фактами, які грали на руку Німеччині. Гітлер доводив, що Червона Армія — це «глиняний велет без голови», отже, в Європі нема сили, спроможної протистояти Німеччині, бо Англія поки що не має можливості здійснити вторгнення на Європейський континент. Франція повалена ще торік, в Балканських країнах «зміна обстановки не на користь Німеччини виключена». Норвегія теж міцно була в руках німців. Не до втручання в європейські справи буде й Сполученим Штатам Америки, бо війна Німеччини проти Радянського Союзу і його швидкий розгром розв'яжуть руки Японії для дій в Азії й на Тихому океані.

Отже, всі аспекти — воєнно-політичні, соціальні й дипломатичні — врахували й зважили фашисти, близьке майбутнє уявлялося Гітлеру яскраво-райдужним. Тим більше, що справді пощастило ввести в оману радянське керівництво щодо точних строків початку війни.

І пішла гуляти по землі пожежа, така велетенська, якої в історії людства ще не було. Все, здавалося, обіцяло фашистській Німеччині близьку, нечувану перемогу, відкривало широкі шляхи до завоювання світового панування й утвердження нацизму на всій планеті. Уже був підписаний смертний вирок цілим народам і народностям.

Як це важко — дати початок багатьом початкам, коли валиться з неба смерть, а довкола палають будинки, кричать поранені, метушаться знетямлені від жаху, напіводягнені діти й жінки! І коли ти при цьому сам не захищений ні від страху, ні від куль і осколків, а від тебе чекають рішень і рятівних дій — тих самих, що й стануть початком багатьох початків.

Важко б довелося Федору Ксенофоновичу, якби не полковник Карпухін, не полковий комісар Жилів — заступник по політчастині, не військовий інженер першого рангу Лавров — заступник по технічній частині... І перший медичний пункт, і перші вантажні машини для поранених та сімей начскладу, і перші боеприпаси, відправлені в яруги над річкою Морошею, де зосередилися штабні підрозділи, й перші делегати зв'язку, що помчали в дивізії з наказом підняти полки за бойовою тривоگوю, вивести їх з військових містечок в потайні місця й чекати подальших розпоряджень. І ще багато чого першого, що було зроблено й з чого починалася для них війна...

З чим же порівняти ці напружені до краю години душевного сум'яття? Уже сам тільки Карпухін, дружина й двоє дітей якого залишилися під руїнами будинку, — вже тільки він ніби був для Федора Ксенофоновича якимсь мірилом драми, що розігралася в цей недільний ранок... О Карпухін, Карпухін!.. З якого сплаву в нього серце, з чого нерви?.. Краще б, не соромлячись нікого, ридма заривав... А він лише потемнів на обличчі, та в очах його засвітилися страшні мертвою нерухомістю вогниці... Якимсь враз незнайомим голосом Карпухін і далі віддавав розпорядження, виконуючи вказівки генерала Чумакова й виходячи з обстановки, яка повсякчас змінювалася.

Треба було прийняти рішення, чи висувати управління корпусу на командний пункт, у ліс, на північний захід від Крашан, чи все-таки чекати наказу командуючого армією. Федір Ксенофонович вирішив, що треба чекати наказу. Та й сподівався, що ось-ось почне діяти зв'язок. Адже групи зв'язківців давно пішли на лінії.

Але тримати штаб під ударом у палаючому військовому містечку не можна. Тому-то зібрали решту вантажних машин, частину їх повернули з ярів — місць збору по бойовій тривозі, і незабаром штабна автоколона вже залишала Крашани, прямуючи до тих же яруг над тихоплинною Морошею, де в зеленій повені крушини, бузини, черемшини встигли перед повітряним нальотом схватися підрозділи зв'язківців, розвідників, саперів, хіміків.

Генералові Чумакову треба було ще знайомитися з іншими начальниками служб корпусу, з працівниками відділів, командирами штабних підрозділів. І він розпорядився зібрати командний склад.

Полковник Карпукін і тут нікому не передоручив своїх обов'язків. Стоячи перед не дуже численним строем, він хрипливатим голосом зачитав наказ про те, що новий командир корпусу заступив на посаду, а потім, приклавши праву руку до кашкета, повільно пішов полем на правий фланг і став на чолі строю. Тепер мав говорити генерал-майор Чумаков. На нього були спрямовані похмурі погляди людей: не знаючи до пуття, чи почалася справжня війна, вони вже побували під бомбами, побачили смерть і кров, а в декого, як і в полковника Карпухіна, серце кипіло в нестерпному болі, який не погамувати силою розуму.

Не став Федір Ксенофонович розповідати, як заведено було в таких випадках, про своє минуле. Два бойових ордени Червоного Прапора й медаль «XX років РСЧА» на його широких грудях про дещо свідчили. Сказав тільки, що це четверта війна, в якій він бере участь.

— А що справді почалася війна, навряд чи можна сумніватися, — тихо, але виразно мовив генерал Чумаков і насторожено прислухався, намагаючись визначити, звідки долинули гучні перекати важких вибухів. Затримав очі на шосейному шляху за річкою; сьогодні на світанку, але вже ніби дуже давно в'їжджав він по ньому в Крашани, а зараз там просувалися на схід машини, підводи й піші — з вузлами, чемоданами, колясками, тачками, велосипедами...

У цей час почувся натужний гуркіт моторів. В яругах, що породжували багатоголосу луну, важко було визначити, з якого боку напливає цей нерівний гуркіт. Стрій стояв у розвиліні яруги обличчям до річки, й усі побачили, як праворуч за нею, на далекому горбастому шосе враз урозтіч кинулися люди, зупинилися машини й від них теж побігли за узбіччя темні фігурки. І тут же з-за горбів виринули на бриючому польоті бомбардувальники. У носовій частині кожного літака закипіли спалахи кулеметних черг, а з-під черева полетіли до землі темні цятки бомб. На шляху, на узбіччях здійнялися вибухи, спалахнули й зачадили чорним димом машини.

Усе сталося так несподівано й так вразило своєю страшною абсурдністю, що Федір Ксенофонович не відразу збагнув дати команду строю: «У сховище!» А втім, війна тільки-но прийшла і ще не навчила рити щілини не гаючись. Саме про це подумав з досадою генерал Чумаков, квапливо розпускаючи стрій і

наказавши всім маскуватися. Сам він теж став у тінь ліщини і з безсилою люттю й соромом від безпорадності спостерігав, як німецькі літаки, кружляючи над дорогою, бомбили й розстрілювали беззахисних людей. Подумав про те, що коли бомбардувальники зараз налетять на яруги, у нього нічим прикрити штаб: зенітники проходили навчальні збори на окружному полігоні, а розраховувати на дві установки зчетверених кулеметів несерйозно.

Ще не встиг розтанути в грудях холодок від цієї думки, як навпроти, за річкою, де берег теж укритий густим високим чагарником, ляснув постріл, і в небо із сичанням шугонула червона ракета, потім ще постріл ракетниці — й у небі поплив другий клубок червоного вогню. Залишаючи за собою димові сліди, ракети описали дугу над Морошею й згоріли просто над яругами. Федір Ксенофонтович не відразу зрозумів, що б це означало.

Полковий комісар Жиллов, який стояв поруч, першим збагнув, що за річкою — ворожий сигнальний, і, звертаючись невідомо до кого, надсадно закричав:

— Вогонь по кущах на тому березі! Вогонь по сигнальнику!

Звідкись узявся полковник Карпухін. Знову Карпухін! Він підбіг до закиданого гілками броньовика й, відштовхнувши сержанта, що чогось там забарився, пірнув у дверцята. Ще кілька секунд, і дуло турельного кулемета здригнулося, повернулося в той бік, звідки щойно були пущені сигнальні ракети, і вдарило довгою чергою...

Бомбардувальники чи не помітили ракет, чи витратили всі бомби. Залишивши на шляху кілька чадних вогнищ і всіявши трупами узбіччя, вони з полегшеним гулом потяглися на захід. А збуджена уява Федора Ксенофонтовича послужливо малювала картину бомбардування і обстрілу з повітря корпусного управління в цих яругах.

З бронеавтомобіля виліз полковник Карпухін і, витираючи хусточкою зморіле обличчя, похмуро глянув у напрямку річки — спочатку навпроти, на кущі, а потім праворуч, на далекий пагорб, перегятий дорогою.

— Степане Степановичу, — звернувся до нього Чумаков, — негайно на той берег взвод розвідників! Нехай прочешуть чагарник. І наказ усім: приготуватися до виїзду на командний пункт.

Карпухін пішов виконувати розпорядження, а Федір Ксенофонтович уже розгорнув карту-п'ятикілометровку, ніби сподіваючись розв'язати питання, що його мучили. Але на карті лише квартирне розташування частин і штабів. Де і як вони зустрінуть ворога? Що діється на кордоні? Якщо справді німці вторглися на нашу територію, то конфігурація кордону на карті

в смузі армії вже про дещо говорила генералові Чумакову. Ясна річ, дотримуючись випробуваних прийомів стратегії, німці передусім спробують замкнути белостоцький виступ з усіма зосередженими там радянськими військами. Це означало: слід чекати могутніх концентричних ударів з півночі на Гродно й з півдня на Брест. І якщо у німців позначиться успіх, удар з півночі пройде своїм вістрям якраз по розташуванню його корпусу. А може, все складеться інакше? А може, через те, що цей прийом аж надто вже заяложений у военній літературі, особливо в писаннях Клаузевіца «Про війну», де наводиться багато класичних прикладів з історії воен про напад подібним способом на квартирні розташування ворожих сил, може, хоч би тому німці розробили інший задум оперативного маневру?

Але надто вже спокусливо для них розташовані наші війська в белостоцькому виступі! Адже обороняться в такому напівмішку, коли разом з фронтальною атакою, яка відвертатиме увагу, німці завдадуть флангових ударів, неймовірно важко. Важко, однак можна!.. І, напевне, все це передбачено директивою Генерального штабу, напевне, штаби з'єднань армії уже не раз відпрацьовували подібні дії, згідно з оперативним планом оборони...

Машини, скинувши маскувальне віття, виїжджали вибалком до дороги й лаштувалися в колону. У цей час повернулися з протилежного берега Мороші розвідники.

По-юнацькому стрункий лейтенант із збудженим обличчям скоромовкою, аж захлинаючись, доповів командирові корпусу:

— Товаришу генерал! Ось — знайшли! — І простягнув підняту в куцах гільзу від ракетниці. — Знайшли ще сліди мотоцикла з коляскою! Ведуть до лісу! Дозвольте переслідувати!

— Не дозволяю, — в похмурій задумі відповів Федір Ксенофонович, розглядаючи тиснення російських літер на головці гільзи.

— Ми його на краю світу розшукаємо! — Великі очі лейтенанта на майже дитячому обличчі палали азартом мисливця.

— Не розшукаєте, товаришу лейтенант. — Федір Ксенофонович з досадою кинув на землю гільзу. — Та й не до цього тепер...

Незабаром яруги над Морошею спорожніли. Автоколона проїхала по Крашанах, що вже скидалися на потривожений мурашник, вийшла на західну околицю містечка й, відтіснивши строкатий, але ще не дуже густий потік біженців, звернула з магістрального тракту праворуч на безлюдний піщаник і, на-

бравши, як було наказано, потрібні інтервали між машинами, рушила на північний захід, у напрямку села Варичі, за яким на галявині лісу було підготовлене місце для командного пункту корпусу. Попереду колони, що здійняла в небо куряву, мчали мотоциклісти з кулеметами на колясках, потім два бронеавтомобілі розвідників, за ними йшли машини командування корпусу, відділів штабу, а основну частину валки, яка розтяглася, становили машини штабних підрозділів.

Генерал Чумаков їхав у легковій машині сам: Карпухін помчав на мотоциклі в голову колони. Водій Манджура, віртуозно об'їжджаючи майже невидимі в куряві вибоїни на піщаній дорозі, часто висовувався з «емки» й занепокоєно оглядав небо. Федір Ксенофонтівич теж тривожився, щоб під час маршу не налетіли літаки, які раз у раз по обидва боки проходили на схід і на захід. Але, мабуть, над усіма дорогами біля кордону стояла курява... І ще невідступно гнітило генерала почуття якоїсь власної провини, ніби він не зробив чогось важливого, конче необхідного. Може, треба було йому самому поїхати в штаб армії, відрекомендуватися командуючому, на місці з'ясувати обстановку? Ця думка з'явилася одразу ж, як тільки штаб корпусу вирушив з військового містечка в яруги над Морошею. Але за цією думкою йшла інша: ану ж надійде наказ, а він у цей час буде гасати десь по дорогах у пошуках штабу.

Наказ... Який? Яке завдання може поставити командуючий перед корпусом, що скидається на недобудований корабель: є чітко окреслений каркас, є частково підготовлені матеріали та озброєння, а дещо підвозиться, але військового корабля з навченою командою ще нема...

І враз Федір Ксенофонтівич зрозумів, звідки народжується в ньому почуття провини. Адже він зараз більше розмірковує саме над тим, що корпус, власне, ще не сформований, що виконувати серйозні бойові завдання він не в змозі й що йому, генералові Чумакову, не під силу, навіть якщо змусить до цього обстановка, реалізувати завдання, які має виконувати механізований корпус — оті самі завдання, які він так доказово й ґрунтовно розробляв у своїх статтях... Ну, а якщо надійде наказ іти назустріч ворогові? Треба ж шукати якусь форму організації наявних сил, розчинених у розмаїтому, але поки ще не сформованому військовому з'єднанні.

Ці думки ніби розбудили в ньому тиранічну потребу творчості. Він наче побачив перед собою механізований корпус, що розгорнувся на вихідному положенні для контратаки, побачив його повнокровним, яким повинен бути за штатним розписом, з чотирма сотнями новеньких танків... Але бойові порядки двох тан-

кових і однієї механізованої дивізії поблякли перед його внутрішнім зором. Федір Ксенофонович згадав довідку, яку дав йому полковник Карпукін, про наявність бойової техніки й особового складу й силою уяви змусив себе побачити неуккомплектовані дивізії, побачити в бойових порядках всього тільки дев'яносто танків, переважно застарілих, зношених, зі слабким озброєнням — тих самих, які використовувалися як навчальні і які незабаром повинні були замінити танками КВ і Т-34 — першокласними бойовими машинами. А втім, вони теж є в корпусі — близько двох десятків. І все-таки треба збирати сили в кулак, треба, можливо, звести корпус у дивізію, а в танкових полках мати всього лиш по одному, але повнокровному батальйону, мотострілецькому батальйону й одному артилерійському протитанковому дивізіону... Істина десь близько. Необхідно порадитися з Карпукіним, начальниками служб, з командирами дивізій і полків. Треба перебудувати танкові дивізії так, щоб вони стали мобільними бойовими групами, здатними забезпечити взаємодію танків і піхоти.

Броньовик, що йшов попереду, раптом кліпнув червоним сигнальним вогнем, загальмував і тут же знову набрав швидкості, залишивши позад себе непроглядну хмару куряви. Але Федір Ксенофонович розгледів ліворуч на стикові дороги й малонаїждженого путівця групу людей біля трьох мотоциклів з колясками: хтось махав «емці» рукою, вимагаючи зупинитися. Манджура зменшив швидкість, і генерал Чумаков упізнав полковника Карпукіна.

— Зверніть,— наказав Федір Ксенофонович Манджурі і, коли «емка» зупинилася, квапливо відчинив дверцята, ступив на закурену траву. Тут же у вічі впало таке, що до горла підступила нудота: в колясці ближчого мотоцикла, скоцюрбившись, напівлежав мертвий боєць; його обличчя й комбінезон на грудях були в суцільній кров'яній кірці, передок мотоцикла й коляски теж залитий кров'ю, яка, просотавши осілу на неї пиліоку, перетворилася на темні затверділі згустки. Поблизу мотоцикла стояв, виструнчившись, старший лейтенант з перебинтованою головою, з-під його синього, розстебнутого на грудях комбінезона видніли оксамитові петлиці танкіста. Старший лейтенант напружено дивився на генерала Чумакова й, здається, з нетерпінням чекав, коли йому дозволять сказати дуже важливе й невідкладне.

Біля другого мотоцикла, на колясці якого був закріплений ручний кулемет, стояв невисокий худорлявий капітан із сірим від куряви обличчям і тримав у руках пакет з рудими наліпками сургучних печаток.

— Делегати зв'язку,— кивнувши на мотоциклістів, пояснив дерев'яним голосом полковник Карпукін.— Із штабу армії і з нашої танкової дивізії полковника Вознюка. Шукали нас на КП.

— На КП? — перепитав Федір Ксенофонтівич, відчувши, як ворухнулося в грудях серце: виходить, треба було виїжджати не в яруги, а відразу в ліс. Але тут-таки, погамувавши в собі гнітючий докір, узяв простягнутий капітаном пакет із сургучними печатками й, розриваючи його тремтячими руками, запитав, показуючи на вбитого мотоцикліста: — Під бомбування попали?

— Ні, наразилися на диверсантів, товаришу генерал,— відповів старший лейтенант.— Біля самого командного пункту корпусу... Вони там чатували на ваш приїзд.

Генерал Чумаков скинув враженими очима на старшого лейтенанта.

— Це ваші здогади?

— Одна тактика у фашистів,— втрутився в розмову Карпукін.— Штаб дивізії Вознюка розшарпали. Полковник Вознюк убитий... Наш делегат зв'язку до дивізії не добрався.

Федір Ксенофонтівич уже відкрив пакет, вміст якого зараз цікавив його понад усе: там наказ командарма... Але почуте було таким неймовірним, що він, відчуваючи, як вкривається потом, опустив руки з пакетом.

— Розкажіть генералові.— Полковник Карпукін кивнув делегату зв'язку танкістів.

Старший лейтенант переступив з ноги на ногу, судорожно ковтнув слину, пересилуючи спазм, що підкотився до горла.

— Візьміть себе в руки,— спокійно наказав Чумаков, відчуваючи, як у самого до горла підкочується клубок.— Як це сталося?

Старший лейтенант, зніяковіло витираючи сльози, що побігли по брудному обличчю, почав розповідати:

— У нас між штабом дивізії й квартирами командирів протікає річечка.— В голосі його бриніли біль і ніби образа на когось.— А через неї прокладено пішохідний місток... Вночі диверсанти розібрали його й поряд у кущах влаштували засаду... Хтось на світанку подзвонив на квартиру полковникові Вознюку, кажуть, із штабу корпусу, й полковник наказав черговому грати тривогу... Ну, командири почали збігатися до містка, а він розібраний... Коли прибіг і полковник Вознюк, з кущів відкрили вогонь — майже впритул...

Липка роса виступила на лобі генерала Чумакова. Він тихо спитав:

— Багато людей загинуло?

— Дев'ять убито й одинадцять поранено.

— Диверсанти втекли безкарно?

— Ні... Поруч вартівня... Чергова зміна вартових перестріляла диверсантів. Їх було четверо на двох мотоциклах. Усі в нашій формі...

Федір Ксенофонович рвучко, ніби з образою, відвернувся од старшого лейтенанта, ступивши кілька кроків убік, дістав з пакета папір, нетерпляче розгорнув його й прочитав чіткий машинописний текст на бланку командуючого: «У зв'язку з проявами з боку німців масових воєнних дій командуючий Зах. ОВО наказав підняти війська й діяти по-бойовому. Командуванню механізованого корпусу негайно розпечатати оперативний пакет і діяти згідно з директивою Генерального штабу за планом прикриття...»

Коли з наказом ознайомився й полковник Карпукін, він глянув на генерала Чумакова мало не зі страхом: начальникові штабу було теж добре відомо, що на розпечатання цього пакета потрібне розпорядження Голови Раднаркому СРСР чи наркома оборони.

— Де наші секретники? — запитав Чумаков, хоч і сам розумів марність свого запитання: поряд по дорозі машина за машиною проходила колона управління корпусу.

— На марші, як і всі, — відповів Карпукін. — Але ж як з пакетом? Не маємо права!

— Поїхали на командний пункт, будемо розпечатувати, — рішуче відповів Чумаков. — І вживіть заходів проти диверсантів.

Полковник Карпукін тут же помчав на мотоциклі вперед, обганяючи по узбіччю дороги колону, а Федір Ксенофонович по карті капітана, який привіз наказ командуючого, почав звірятися, де перебуває штаб армії, й розпитувати, що відомо про обстановку...

На КП, в рубленій, почорнілій від часу хаті лісника, крім Чумакова й Карпукіна, зібралися на раду заступник командира корпусу по політчастині полковий комісар Жилів і начальник особливого відділу Євсєєв, у малинових петлицях якого теж виблискували чотири шпали. Усі прочитали наказ командуючого армією, всі розуміли, що війна почалася за непередбачених умов. Але як зважитись понехтувати суворі й категоричні слова, надруковані на червоному пакеті?.. Треба хоч би по телефону одержати підтвердження наказу. Але зв'язку зі штабом армії як не було, так і нема...

— Беру відповідальність на себе,— сказав Федір Ксенофонтівч.

— Е, ні, товаришу генерал,— спокійно заперечив полковий комісар Жилів.— Справа серйозна, я теж беру відповідальність на себе. А особливий відділ нехай зафіксує наше рішення документом.

Ніхто не заперечив.

Коли розпечатали пакет і ознайомилися із завданням корпусу згідно з директивою Генерального штабу, із жалем переконалися, що директива передбачала можливості механізованого корпусу, повністю укомплектованого особовим складом і бойовою технікою. Корпусу вказувалися маршрути просування в напрямку державного кордону й рубежі, з яких він повинен завдавати контрударів по атакуючому противнику.

Усі співчутливо й тривожно дивилися на генерала Чумакова, розуміючи, що він зараз повинен розв'язувати неймовірно складне питання. А Федір Ксенофонтівч, вгамувавши в собі роздратування, міркував над тим, що йому неодмінно треба побувати в штабі армії, але тільки після того, як він прийме рішення про виконання директиви, хоч завдання в ній нехай і непосильні для корпусу. Поки його штаб готуватиме загальний наказ, а війська рухатимуться на вихідне положення, треба дати командирам дивізій попереднє розпорядження про маршрути й час виступів, про підготовку транспорту й боеприпасів, про розвідку маршрутів і рубежів розгортання.

17

Учора, тихого суботнього вечора, Мишко Іванюта на попутній машині приїхав до цього містечка. За кілометр на захід від нього, навкруг колишньої панської економії, розрослося військово-містечко, в якому дислокується мотострілецький полк. Прогулявшись пішки до військового містечка, Мишко пред'явив на контрольно-пропускному пункті свої документи, перетнув плац в обрамленні піщаних доріжок і зелених клумб, зайшов до будинку штабу. Тут він якимось надто врочисто відрекомендувався старшому лейтенантові з червоною пов'язкою на рукаві — черговому по полку:

— Молодший політрук Іванюта! Відповідальний секретар газети «За боевой опыт!».

Черговий, хоч його загоріле і обвітрене обличчя було похмурим, виявився балакучим хлопцем. Він випростався перед Мишком, окинув його допитливо-іронічним поглядом і, не ховаючи посмішки, перепитав:

— Відповідальний секретар?.. А хіба бувають безвідповідальні чи маловідповідальні? Чи не досить відповідальні?..

Мишко зняковів, бо справді слово «відповідальний» не було записане в його службовому посвідченні, але він, відрекомендовуючись кому-небудь, завжди додавав до своєї посади оце чуте в «громадці» гучне слово.

Одначе збентежити Мишка Іванюту — ще не означає вибити з колії. Він якусь мить помовчав, збираючись з думками й перечікуючи, поки трохи охолонуть шоки, які зайнялися рум'янцем, потім ворухнув плечима, ширше розправляючи груди, й з делікатно-вибачливою офіційністю відповів:

— Товаришу старший лейтенант, як черговий по частині ви маєте право перевірити у мене документи... А запитання... Запитання ставитиму вам я.— Мишко ледь помітно зробив наголос на «я».— Як представник штабу, що стоїть вище над вами.

Настала черга зняковіти черговому. Він не став перевіряти у молодшого політрука документи, знаючи, що це вже зробили при вході на територію частини, а потім при вході до приміщення штабу, але, щоб зам'яти незручність, удавано засміявся:

— Журналісти є журналісти! У кишеню за словом не полізуть.— І, ставши серйозним, з готовністю відрекомендувався: — Старший лейтенант Колодяжний!.. Слухаю вас, товаришу політрук.

Мишко, цілком задоволений результатом пікіровки, діловито розповів, що прибув зібрати матеріал для газети про недільний відпочинок червоноармійців, а в понеділок хоче бути присутнім на тактичних заняттях, щоб потім кому-небудь з кращих сержантів допомогти написати статтю про дії стрілецького відділення в наступальному бою.

— Нічого з цього не вийде.— Колодяжний з поблажливою усмішкою розвів руками.— Полк, власне, відсутній. Два батальйони із зв'язківцями й саперами відбули на артилерійський полігон для участі в дослідному армійському навчанні, а решта — на будівництві укріпленого району.

Такий несподіваний поворот обставин ніяк не влаштував молодшого політрука Іванюту. Адже зривалося не лише перше завдання редактора, а могла й луснути, як мильна булька, його, Мишкова, перша в житті відпустка!..

— Завтра ж неділя! — Мишко з неусвідомленою надією дивився на чергового по частині.— Які можуть бути навчання?

— Виходить, можуть, якщо призначили,— відповів старший лейтенант Колодяжний і покvapливо схопив трубку телефону, що задзвонив.

Сівши до столу, черговий діловито занотовував у журнал чийсь накази, чітко відповідав на якісь запитання, а Мишко, пригнічений безвихідністю свого становища, поринув у журливі думки про рідні Буркуни... Цілих три роки не був там! Три роки не ходив знайомими до сліз вулицями села, не слухав вечірніх пісень дівчат і хлопців, три роки не бачив Марійки... Але, може, краще ніколи б і не бачити її... Не дочекалася Марійка Мишка — вийшла заміж за Федоса Овчара. Та в це не хотілося вірити... Ні, розумом розумів, а серце не вірило, не могло змиритися...

А тим часом Мишко Іванюта перебував у стані того хмільного шалу, що властивий багатьом юнакам його віку, які, на їхню думку, вже встигли досягти в житті чогось вельми істотного й видатного, такого, що дає можливість линути серцем за найсміливішими своїми мріями, не замислюючись над тим, що кожний новий день дедалі ширше розсуває межі цих мрій і забарвлює їх у кольори все яскравіші, часом просто фантастичні. Тільки три тижні тому Мишко закінчив військово-політичне училище й став цілком самостійною людиною. Він, як справжній сільський хлопець, що знає ціну гарному одягові, та ще увінчаний знаками влади й пошани, з трепетною побожністю вперше одяг нову командирську форму. В малинових петлицях його зеленої габардинової гімнастерки заблищали червоною емаллю по два кубики, а на рукавах, у золотому бісерному обрамленні, червоніли великі зірки. Гімнастерку туго перехоплював на тонкому стані рипучий, коричневого кольору широкий ремінь із золотисто-мідною пряжкою, а від ремня на плечі зметнулися чудесні своєю вишуканістю португелі, які перехрещувалися на спині й знову збігали до ремня, притримуючи на боках: праворуч — пристебнута до кілець кобуру з наганом, ліворуч — польову сумку. А галіфе на Мишкові!.. Чиста чи майже чиста вовна темно-синього кольору!.. Про чоботи нічого й казати... Хромові!.. Завжди спалахують синім вогнем, коли прогуляється по них клаптиком оксамиту, якого носить при собі.

Отож Михайло Іванюта після закінчення училища одержав звання молодшого політрука й у свої неповні двадцять два роки несподівано для себе був призначений секретарем газети в мотострілецьку дивізію, розташовану в прикордонних районах на північ від Белостока. А втім, на газетну роботу Мишко потрапив не зовсім випадково: в училищі він був редактором щотижневої радіогазети й членом редколегії курсантської багатотиражки. Це й зіграло роль у визначенні його майбутнього, тоді як майже всіх інших випускників училища послали політруками рот і батареї.

Посада секретаря дивізійної газети здавалася Мишкові незвичайно високою й почесною хоч би тому, що в дивізії вона єдина (не те, що посада політрука, які — в кожній роті, в кожній батареї). І ця неабияка обставина дозволила журналістові-початківцеві думати про себе з таким палким самовдоволенням, яке навіть неможливо було приховати від людей. Йому здавалося, що тепер нема для нього нічого неприступного. Ось попросив, приміром, у редактора відпустку — будь ласка, їдь...

Через тиждень, всього лиш через тиждень, Мишко міг би побачити Марійку... Від цієї думки серце його завмирало, а перед очима ніби поставав туман.

Мишко навіть не помітив, що черговий по полку закінчив телефонну розмову й, схиливши набік голову, і далі щось записував. Не відриваючись од журналу, старший лейтенант Колодяжний, ніби між іншим, сказав:

— Навчання починається завтра о восьмій ранку... А газетяреві треба бути там, де найголовніші події.— Колодяжний, закінчивши писати й відклавши вбік ручку, звів на Мишка очі.— Так я розумію чи ні?

— Звісно, що так,— невпевнено погодився Мишко, ще й досі перебуваючи в полоні своїх думок.

— О п'ятій ранку на полігон іде наша машина.

Мишко враз стрепенувся.

— І я можу з нею поїхати?! — запитав він з радістю.

...І ось молодший політрук Іванюта коротав ніч на приготовленому для нього ліжку в казармі зв'язківців. Незважаючи на розчинене вікно, біля якого стояло ліжко, було задушливо, до того ж у другій половині ночі взвод зв'язківців чомусь підняли по тривозі, і Мишко після метушні й галасу в казармі вже не міг як слід заснути. Крізь дримоту прислухався до голосів, що долинали з коридора й з двору. І не міг зрозуміти, наяву це чи примарилося: казали, що десь пошкоджено лінії зв'язку, виведено з ладу електростанцію, для чогось вишикувано варту...

Мишко перевернувся на спину, розплющив очі. У вікно зазірало сине досвітнє небо з поодинокими зірками, що поволі згасали. І ніби сипонуло з неба в серце жаром: подумав про те, що через тиждень він за всяку ціну буде в Буркунах...

Що ж він зробить?.. Застрелить Федоса?.. О, з якою б насолодою він це зробив!.. Або себе застрелить... Нехай Марійка наплачеться над його труною, нехай, голосячи, поб'ється грудьми і обличчям об сиру землю його могили...

Мишко зітхнув і натягнув на голову простирало, ніби хотів схватися від муки, що краяла його серце... Як же могла Марійка

зважитися на таке?.. Чим заворожив її Федос Овчар? Він же на цілих п'ять років старший за Мишка! І як має Мишко триматися перед людьми, щоб не викликати в них ні жалості, ні глуму?.. Але нічого, він зуміє! Буркуни ще побачать, хто такий Мишко Іванюта! А Марійка не дочекається, щоб він хоч словом або поглядом дорікнув їй. Чхати Мишкові на Марійку й на її Федоса! Нехай живуть собі як знають, яке йому до них діло. Мишко з'явиться в селі в новій танкістській формі сіро-сталевого кольору, яку шие йому зараз найкращий кравець у гарнізоні!.. Буркуни ще нічого подібного ніколи не бачили на своїх вулицях! Командирська парадна форма — це не якийсь там цивільний костюмчик, нехай хоч з найкращого матеріалу, навіть білий, з чистої вовни!

О, Мишко знає, що таке гарний костюм! Але краще б не знати й не пережити того, що пережив він чотири роки тому. Лютому ворогові своєму не побажав би такого.

Коли йому було шість років, померла мати. Батько, вже не молодий на той час, вдруге не одружився, і домашнє господарство лягло на плечі дванадцятилітньої сестрички Гафійки та його, Мишкові, плечі. Особливо важко було взимку, коли Гафійка ходила в сусіднє село в семирічку... Потім вона втекла в Київ, на робітфак, а Мишко, що вже трохи підріс, пас колгоспних телят.

В рідних Буркунах була лише чотирикласна школа, і Мишкові довелося закінчувати десятирічку далеко від дому. Гафійка на той час вибилася в учительки, вийшла заміж і працювала в селі під Черніговом. До неї й переселився Мишко. А в Буркуни, до батька, приїжджав тільки на літні канікули.

Після дев'ятого класу настав у житті Мишка той час, коли він уже почав дивитися на себе, як на цілком сформовану особистість, і дуже не просто, хоч би тому, що на відміну од своїх ровесників із Буркунів надрукував у районній газеті два вірші, вже побував у Києві й Чернігові і, отже, побачив, як йому здавалося, чимало світу. Прочитав багато книжок, про які в Буркунах ніколи й не чули. У любовних листах, які Мишко писав Марійці в Буркуни, з'явилися такий хитромудрий стиль і такі вишукані метафори і порівняння, що Марійка, читаючи разом з подругами Мишкові послання, вмивалася від розчуленості і щастя слізьми, не догадуючись, що її коханий безсовісно перелицьовував і безсоромно привласнював собі ліричні пасажі героїв з творів української письменниці Ольги Кобилянської.

Одне слово, Мишко пройнявся вірою в себе як у людину, зовсім не схожу на інших хлопців з Буркунів. Та от люди в Бур-

кунах про це ніяк не могли здогадатися. Жили вони своїми буденними турботами й клопотами, не відаючи, що десь під Черніговом сходить яскрава зоря їхнього земляка Михайла Іванюти... І Мишко, сповнений жадоби визнання, почав замислюватися над тим, як би його наступного приїзду до Буркунів раз і назавжди звернути на себе увагу людей.

Довго він сушив голову над цією непростою проблемою. Хотів навіть відваром шкаралупи волоського горіха вимити голову, щоб геть повилазило волосся: в Буркунах цілковите облісіння мали за ознаку великої вченості. Але побоювався, що лисим він не сподобається Марійці... Найпростіше, звісно, з'явитися у селі з орденом на грудях. Та де його візьмеш?.. А ще б краще — з орденом і в білому костюмі. Білі костюми були в моді.

Коротше кажучи, на літні канікули Мишко вирішив приїхати до Буркунів хоч поки що і без ордену, зате в білосніжному костюмі з чудової лляної рогожки.

Це здавалося майже нездійсненною мрією, але допоміг щасливий випадок. У районній газеті, куди Мишко невтомно носив свої вірші, звільнилося місце літпрацівника. І Мишкові запропонували під час канікул попрацювати на цій клопітній посаді, сподіваючись, що моторний хлопчина зуміє постачати редакції бодай факти для інформаційних оглядів. Та Мишко показав себе здатним на більше. Роз'їжджаючи на велосипеді селами району, він потім писав нариси, репортажі, фейлетони в такій кількості, що секретар редакції за голову хапався, викреслюючи звідки до речі й не до речі яскраво змальовані краєвиди з барвистими світанками й надвечір'ями, які майже «не поступалися» тим, що полум'яніли на кращих сторінках тієї ж Ольги Кобилянської... Відповідальний секретар щиросердо вмовляв Мишка йти після десятирічки в журналістику, провіщаючи йому майбутнє короля серед вовків — газетярів районного масштабу.

А Мишкові тим часом усього й треба було — заробити собі на білу екіпіровку... І на середину канікул вона в нього з'явилася — новенькі, за останньою модою, білі штани й білий піджак, гостроносі білі парусинові черевики й білий кашкет з білим козирком.

Переїнятий нетерпеливим чеканням, рушив Мишко до рідних Буркунів, сповістивши про день свого приїзду тільки Марійку. Більше за найдорожчу коштовність беріг свій пошарпаний чемоданчик, де було дбайливо укладено білий костюм. А серце всю дорогу кричало німим криком: швидше б приїхати! Ось позаду важка пересадка з поїзда на поїзд у Києві. Попереду, через п'ять годин їзди, — Вінниця!.. Там ще одна пересадка — на вузькоколіїний поїзд, і ще за годину він уже побачить у зелені

левод Буркуні: поїзд там не зупиняється, але на підйомі вповільнює хід, і Мишко, як це робить багато хто, зіскочить на ходу з підніжки вагона. Марійка його стрічатиме...

Звісно, на той час він уже повинен бути в білому костюмі.

Без зайвих роздумів Мишко взяв свій чемоданчик і, пропхавшись через геть переповнений вагон, подався до вбиральні. Скоро він вийшов звідти білосніжно-осяяний, зніяковілий від спрямованих на нього здивовано-ошелешених поглядів багатьох пасажирів, переважно дядьків і тіток, що тулилися на лавах, на кошиках, скриньках.

Місце Мишкове вже уподобав якийсь дідок, і він мусив стояти у проході, остерігаючись торкнутися чийогось клунка.

Коли поїзд підходив до Фастова, поряд звільнилася друга полиця. Мишко враз закинув на неї чемодан і, впевнившись, що гола поверхня полиці виблискує чистотою після того, як її довго полірували боки попереднього пасажира, спритно заліз туди сам, спершу знявши піджак. Ліг горілиць, розправив на собі штани, накрився піджаком, хоч у вагоні стояла густа задуха; лежав, боячись ворухнутися, щоб не пом'яти білу, пройняту запахом свіжості пишноту, схвильовано розмірковуючи про близьку зустріч з рідним селом, вслухавсь у безугавне татакання коліс. Потім на нього навалилася сонливість, і незабаром Мишко ніби поринув у солодке небуття...

Прокинувся від поштовху поїзда, що зупинявся, й не відразу збагнув, де він і що з ним. Тільки вмить відчув невиразну тривогу.

— Яка станція? — злякано запитав він у пасажирів.

— Гнівань, — відповів низу дідусь.

На Мишка ніби хлюпнули окропом: проспав Вінницю! Він метушливо зіскочив з полиці, схопив свій чемодан і вибрався з вагона — серце лунко калатало.

Була друга половина дня. З вицвілого від спеки неба ясно й безтурботно світило сонце. А на душі в Мишка темно: хотілося голосити з досади — через годину в напрямку Буркунів відійде вузькоколіїний поїзд. І ніяк тепер не встигнути на нього: пасажирські у зворотний бік будуть тільки ввечері.

Напоумив хтось із залізничників: від водокачки піде зараз на Вінницю паровоз...

Мишко побіг між коліями до далекого паровоза, спотикаючись об шпали й горбочки жужелиці. Не помічав, що його білі черевки ставали сіро-плямистими.

Літній замурзаний машиніст, коли Мишко квапливо виклав йому своє прохання, подивився на нього з веселим здивуванням, потім охоче запропонував:

— Сідай, студенте! Мій паровоз таких чистеньких ще не возив.

У тісній будці паровоза було троє — худорлявий кочегар з чорним обличчям, що кидав вугілля в топку, машиніст, який устигав відчиняти кочегарові затулку топки, що аж ревла вогнем, і виглядати у вікно на дорогу, і Мишко, який стояв збоку, неправдоподібно білосніжний у цьому тісному й чадному царстві чорноти. Приречено й уже майже байдуже поглядав він на свої черевики, переступаючи з ноги на ногу, коли на них сипалося з переповненого тендера вугільне кришиво, зрушене з місця лопатою кочегара. Намагався тільки ні до чого не доторкнутися, щоб хоч костюм не забруднити, який і так уже припадав сірим пилом.

Машиніст, помітивши на обличчі Мишка страждання, змилювався. Він дістав звідкись чистеньку газету, простягнув її Мишкові й, одчинивши дверці — прохід з будки, що вів уздовж котла до передньої частини паровоза, сказав:

— Чемодан залиш тут, а сам іди вперед і сідай на газету. Там чистіше й вітер пилюку з тебе змете.

Тут, на маленькій площадці, в самому носі паровоза, й прирестився Мишко, приймаючи на себе струмінь прохолодного повітря й спостерігаючи, як стрімко летіла навстріч залізнична колія. Іхати було приємно й весело. Тільки вже у Вінниці, коли під колесами загуркотіли станційні стрілки, на Мишка упав занесений вітром від водокачки цілий фонтан бризок. І там, де на костюмі була вугільна пилюка, спалахнули сірі плямисті зірки...

Мишко встиг на вузькоколійку. Розгублено-щасливий, сидів він біля відчиненого вікна невеликого вагончика й підставляв бік сонячному вітру, сподіваючись, що плями на піджаку висохнуть і поблякнуть.

Нудно тягнувся час, але ось поїзд після короткої зупинки у Вороновиці важко піднявся по стрімкій дузі, що перетинала знайомий ліс, який чомусь називався Бобковим, і Мишко побачив, як забовваніли високі столітні липи, що вартували в'їзд до Буркунів. Коли поїзд порівняється з ними й почне на підйомі зменшувати швидкість, можна вже буде виходити на площадку. Не помітив би тільки провідник: стрибати на ходу поїзда заборонялося.

Добре, що Мишко сів неподалік од виходу. Він узяв чемодан, проминув вбиральню й натис на ручку дверей. Двері не піддавалися... Посіпав.

— Не старайся, хлопче, провідниця на ключ замкнула двері,— сказала чорнобрива молодиця, що стояла на виході.— Це щоб не стрибали в Буркунах.

Мишко ніби захлинувся повітрям, яке враз стало густим, і відчув, що упрів з голови до п'ят. А у вікні замелькали дерева крайніх левад. Що робити? Іхати п'ятнадцять кілометрів до наступної станції? І тут же згадав, що, коли був хлопчаком, бачив, як якийсь дядько перелазив на ходу поїзда з крайнього вікна вагона на площадку.

Мишко сіпнув на себе двері вбиральні, пірнув у тісну комірчину й замкнувся. Вікно одчинене. Його відділяє од площадки тоненька стінка... Мишко став на унітаз, проштовхнув у вікно чемодан, висунувся услід за ним по пояс і кинув чемодан на площадку. Потім, пристукнувши вузеньку, із запахом мазуту вітрову планку, почав вибиратися сам. Іще зусилля, ще, і він уже сидить на відкидній металевій перекладині над приступками вагона.

Коли зісکочив на площадку й узявся за ручку чемодана, відчув, що руки вимазані чимось липким. Поглянув на них... Мазут! А потім побачив таке, від чого в очах потемніло: на піджаку через усі груди й на правій голоші від паху до коліна була жаклива чорна смуга... Виявляється мазутом були змащені завіси вітрової планки... Господи, який же ти немилосердний!.. Хіба може одна людина за один день пережити одразу стільки нещасть!..

Мишко бачив, як ліворуч од площадки промайнули обличчя хлопців і дівчат, що вийшли до поїзда, чув їхні голоси...

Робити було нічого. Взявши в руки чемодан, Мишко пірнув під перекладину, став на нижню приступку вагона й сильно відштовхнувся од поручнів назад. Після короткої пробіжки услід за поїздом перескочив через кювет і, поки задні вагони ховали його від хлопців і дівчат, що гуляли по той бік колії, з полохливою спритністю побіг у чиїсь городи, до недалекої темно-зеленої стіни конопельника...

Відлежувався в чужих коноплях до ночі, караючись від горя й від думки про своє безталання.

Давно це було. Зараз молодшому політрукові Мишкові Іванюті аж смішно згадувати про ті далекі свої переживання. Та й що той дешевенький білий костюм проти парадної танкістської форми!..

Мишко із мстивою насолодою ніби подивився на себе очима Марійки. «Нехай покусає лікті, капосне дівчисько!»

Небо, перекреслене у вікні дротами, погасило останні зірки. поголубішало й зробилося ще вищим. Годинника у Мишка не було, і він, відігнавши спогади й думки про Марійку, неспокійно перевертався на твердому ліжку. Хотілося гукнути днювальному, запитати, котра година, але поруч спали солдати-зв'язківці, що недавно повернулися з якогось нагального завдання. І Мишко, випередивши думку про те, що треба вставати, щоб не проспати машину, яка йде на полігон, почав квапливо вдягатися.

За кілька хвилин він уже походжав по безлюдному плацу перед будинком штабу, з нетерпінням чекаючи, коли з'явиться машина чи хоч би вийде на ганок черговий по полку.

Раптом сонну тишу розпорів дивний клекітний шурхіт у небі. Й одразу ж у кінці плацу, біля загородженого шахетником автопарку, шугонув у клубках диму вогонь. Страшної сили вибух наче висмикнув у Мишка з-під ніг землю й злився з новими вибухами: сплески полум'я, що аж гримкотіло, й диму вкрили автопарк, спортмайданчик між казарменими будинками й самі будинки. Ніби вогняний ураган залетів на територію військового містечка...

Мишко, ще не розуміючи, яка сила кинула його на курний плац, зірвався на ноги й тільки тоді почув свист осколків. Тепер він упав на землю сам і, бачачи, як вибіг із штабу старший лейтенант Колодяжний, розгублено закричав йому:

— Куди вони стріляють? Тут же люди!

Мишкові чомусь здалося, що він проспав машину й уже почалося на артилерійському полігоні навчання. Але одразу зрозумів, що до полігону далеко, а снаряди летять з боку близького кордону... Невже війна?.. Але ні сам відповіді на це запитання, ні спитати в когось не міг, бо довкола зметнулася вже непроглядна вогненно-чорна стіна вибухів, і Мишко мовби поринув у моторошний сон. А він же вважав, що чудово знає, що таке снаряди й свист осколків. Багато читав про війну, бачив фільми, чув розповіді учасників боїв... Але щоб отак, з вулканічним гуркотом, ставала дибки в небо, як йому здавалося, вся земля, а небо, задихнувшись у диму й куряві, падало на землю, щоб скрізь стало жахливо тісно, коли не знайдеш собі місця ні за стіною будинку, ні в канаві, ні під деревом, коли не знаєш, куди подітися від стін, які осідають і з яких летить каміння, від груддя землі, від дерев, що падають, від страхітливо вогню й смерчу, що несамовито реве й давить на кожну клітину твого ества. І Мишко ніби знегамився й утратив відчуття

часу, метався у вирі вибухів між руїнами казарм, охопленими полум'ям машинами, падав у воронки, якийсь час непритомний відлежувався в них. І, як тільки новий важкий вибух гримів ближче, він знову, не розуміючи, що з ним діється, кудись біг, спотикався об мертві, пошматовані осколками тіла, обминаючи жакливі темні калюжі крові, здригаючись від людських криків, що линули з усіх боків.

Відчуття страхітливого мішка, тісного, зі стінками, що обпікають на смерть, мішка, який пронизують з усіх боків тисячі осколків, а вони шукають тільки тебе одного,— це невимовно жахне відчуття не випускало Мишка із своїх лещат, не даючи ні думати, ні управляти собою, щось робити... Надто вже несподівано постала перед очима багатолика й нещадна смерть. Ні оговтатися, ні зрозуміти, що сталося, ні навіть змиритися з тим, що отак, на порозі чогось справжнього, великого, раптом — лютий штурхан у спину, в прірву небуття.

І було лише одне в ньому жагуче бажання — вирватися з цього задушливого мішка, що гуркоче і виє осколками, і встояти перед розчакнутою прірвою, щоб хоч на мить передихнути від холодного страху смерті, огледітися і без панічної гярячкості щось зрозуміти — дуже важливе й дуже потрібне.

В густому надсадному гуркоті артилерійського нальоту Мишко не чув, як вибухали бензобаки палаючих в автопарку машин. Але звідти дихнуло таким жаром і смородом горілої гуми й фарби, що він трохи очуняв і почав управляти своїми метушливими перебіжками, намагаючись одійти від охопленого вогнем автопарку. Коли перебігав через спортмайданчик, важкий вибух страшною силою навалився на нього звідкілясь ззаду, штурхонував у потилицю і в спину, від чого Мишко кілька метрів пролетів над землею, встигши подивуватися з незвичайності свого лету й уже з покірливою байдужістю подумати, що це і є його остання мить... А коли впав на газон і озирнувся, то побачив, що врятувався чудом: снаряд вибухнув зовсім поряд, влучивши в яму з тирсою для стрибків у довжину, тому-то осколків не продірявили Мишка, а пішли в земляні стінки й угору. З неба на нього посипалося якесь місиво землі й рясний дощ тирси. Тільки тепер Мишко помітив, що десь загубив свого новенького кашкета, але відразу ж в якомусь отупінні забув про нього, може, тому, що побачив, як з димової завіси, наче зі сну, вирвалася група бійців з карабінами в руках, з протигазами через плече й кудись стрімголов побігла повз нього. Мишко зірвався на ноги й кинувся слідом за червоноармійцями, наче боявся загубитися в цьому страшному пеклі.

Отямився від тиші, що враз запала, і побачив, що лежить

на картопляному полі поруч з почорнілими, закіптюженими червоноармійцями, які важко й часто дихали. На деяких нечисто білили, встигши припасти пилюкою, або кривавилися свіжі пов'язки. Всі з жахом, болем і якоюсь гіркотою дивилися на військове містечко, що палало й диміло неподалік, точніше, на те місце, де шойно воно було. Снаряди там більше не вибухали, зате з боку кордону плив тугий, приглушений відстанню гуркіт і виразно відчувалося, як час від часу двигтіла земля, наче мостини в будинку, коли за стіною товчуть у ступі зерно.

На своє здивування, Мишко Іванюта побачив, як з містечка через картопляне поле бійці штовхали дві довгоствольні полкові гармати сімдесятишестиміметрового калібру й два передки із зарядними ящиками. А ліворуч, просто з диму, почав вибігати щільний ланцюжок піхотинців. Отже, не всіх і не все потрошили снаряди, як йому це здалося.

— Взвод, встати! — раптом почув він поруч надміру дзвінкий для запалолі тиші хрипкуватий голос. Озираючись й побачив сержанта — кремезного, незграбного, із замураним обличчям і перебинтованою головою, — який, скочивши на ноги й спираючись на карабін, старанно обтрушував штани. За його командою почали підніматися в картоплинні червоноармійці. Мишко теж квапливо встав, відчуваючи незручність, що виконує команду молодшого за званням. А коли ще згадав, що на його голові нема кашкета, та подумав про те, що цей сержант і ці бійці могли бачити, з якою панічною прудкістю він, молодший політрук Іванюта, завдавши ноги на плечі, дав чосу з-під обстрілу, зовсім йому зробилося кепсько, і, щоб якось приховати незручність, він з удаваною діловитістю запитав:

— Яке завдання виконує взвод?

Але сержант навіть бровою не повів у його бік, а почав неквапно, тицяючи перед собою пальцем, перераховувати бійців. Мишко зняковів, оцінивши мовчання сержанта як осуд його безглузлого запитання.

— А де Артюхов і Борін? — знову дуже голосно звернувся сержант до червоноармійців.

— Артюхов залишився в команді рятувати поранених, — відповів плечистий здоровань, в руках якого Мишко побачив ручний кулемет.

— А Боріна осколком... — сказав червоноармієць із забинтованою поверх гімнастерики нижче ліктя рукою. Голос його при цьому осікся, а білясті очі зробилися, здається, зовсім білі. — Різонуло на смерть...

— Що ви там шепочете?! — знову, ще голосніше, закричав сержант. — Де Артюхов і Борін?

Тільки тепер молодший політрук Іванюта збагнув, що сержант оглух від контузії. І поки боець-кулеметник кричав сержантові у вухо про Артюхова й Боріна, Мишко з цікавістю ковзнув поглядом по обличчях червоноармійців, мовби не вірячи, що й вони всі побували зараз у тому страшному вогняному мішку, з якого він якимсь чудом виборсався.

Так, не треба було бути великим психологом, яким, між іншим, Мишко Іванюта поки що й не був, щоб багато що прочитати в обличчях цих молодих хлопців, які неждано-негадано побачили, пережили й відчули все, що й він. Але їм, з усього видно, довелося куди важче, бо вони не тільки ховалися від вогню, а, виконуючи команди, рятували зброю, бойову техніку, виносили поранених, перев'язували один одного — робили свою велику, хоч і звичну солдатську справу.

Червоноармійці вловили на собі запитливий погляд незнайомого молодшого політука і збентежено почали позирати на нього. А коли Мишко зустрівся з очима сержанта — здивованими й водночас сповненими надії, зрозумів, що від нього чогось чекають.

— Товаришу молодший політрук! — звернувся до нього сержант усе тим самим гучним і високим голосом. — Що це?! Німці напали?! Війна?!

Мишко не дуже впевнено, проте ствердно кивнув головою й глянув у небо, де, купаючись у яскравому промінні вранішнього сонця й сповнюючи все довкола давким гулом, ішов на схід косяк літаків. Червоноармійці, які не знали, що таке бомбування, теж почали дивитися на них з цікавістю, поки літаки не сховалися за пасмами диму, що здіймався над військовим містечком.

Уже були поруч полкові гармати, що їх штовхали обслуги, уже ланцюжок бійців, що вибіг з містечка, на ходу перестроювався у дві шеренги й біг кудись далі. Навперейми їм кинулися червоноармійці на чолі з контуженим сержантом. А Мишко Іванюта усе ще не міг вирішити, що йому робити, куди податися і як бути з такою прикрою штукою, що він, молодший політрук, опинився без кашкета і в якомусь безглуздому становищі. Подумав був, що, може, варто повернутися в містечко та побродити по тих місцях, де він ховався від артнальоту, але ніби знову почув страхітливе виття снарядів, вибухи, що розколювали землю, і побачив, як розвалюються будинки... Ні, всі йдуть на захід, мабуть, до місця зосередження по тривозі... А він сам-один піде в зворотному напрямку? Що можуть подумати про такого молодшого політука?..

І Мишко Іванюта, який уперше застеріг, що нечисленний уцілілий гарнізон військового містечка висувається на захід, отже,

діє за чийсь наказом, теж пішов у той бік, спостерігаючи, як по росяному картоплинні поперед нього захиталася довготелеса тінь. Виходить, сонце тільки-но почало підніматися.

А на заході не переставало бухати й гриміти...

19

Вогневий наліт був страшний і згубний своєю смерчовою раптовістю, масованістю удару по заздалегідь розвіданих цілях і площах. На глибинні об'єкти — аеродроми, військові гарнізони, автобронетанкові й артилерійські парки, склади пального й боеприпасів — густо звалили бомбові вантажі армади фашистських бомбардувальників. Моторизовані частини німецького вермахту, які були сконцентровані на головних напрямках і які мали велику перевагу, рушили в навальну атаку.

«...Я ні на мить не сумніваюсь у великому успіхові», — писав Гітлер у листі до Муссоліні за день до початку війни.

Так, успіху, безперечно, було досягнуто, хоч і не того, на який сподівався Гітлер. Німецькі війська змусили радянські частини, що прикривали кордон, приймати бій в районах розквартирування і в тих самих угрупованнях, в яких вони перебували до початку ворожої агресії. Радянському командуванню було дуже нелегко організувати *оперативну* протидію німецьким арміям, які почали розвивати наступ. Цілі військові підрозділи, частини й навіть з'єднання, вступаючи у двобій з фашистами, опинилися на тому відтинку замкненого кола, де те, що відбувалося, було останнім у житті їхніх солдатів і командирів... Ніхто не хотів помирати. Але й ніхто не хотів ховати віру в безсмертя Радянської держави. І її безсмертя радянські воїни утверджували того чорного червня своєю смертю...

Ніби меч з поганого сну, страшний своєю безплотністю, жорстоко відтяв минуле і з грубим насильством відкинув його кудись у небуття. Один лише сьогоднішній ранок і початок спекотного дня... А вже безодня пролягла між таким обжитим минулим і таким жахливим сьогоднішнім днем, який хистко простягся в загадковий морок майбутнього. Приголомшений Мишко Іванюта відчув усю трагічність того, що сталося. Так, на широкій дорозі життя розверзлася безодня... Десь, недосяжно далеко за нею, виднівся безхмарний вчорашній день з його сподіваннями й бажаннями, які не збулися.

Болісно гнітила тривога, гнітило напружене чекання... І невідступно переслідувало запитання: «Чому все це сталося ось так,

незрозуміло?..» А може, нічого страшного? Адже це кордон... А позаду величезна країна з величезною армією! Та й тут яка ж бо сила, коли зібрати її в кулак...

Мишко наче блукав у пошуках відповіді на ці болісні питання, вже забувши про себе й про те, що у вирі подій йому треба думати про своє місце, треба братися за свою справу дивізійного газетяра.

Можливо, цього першого полудня першого дня війни в ньому взяло гору начало воїна — вроджене чи прищеплене в училищі. Поступово шезав страх, яснішало на душі; навіть не хотілося вірити, що ранок у військовому містечку з жахливою зливою вогню й неймовірним гуркотом, з диханням смерті в обличчя був не кошмаром, а дійсністю. Згадуючи, як метався він між вибухами снарядів, Мишко вже сором'язливо підсміювався над самим собою й дивувався, що міг так злякатися... Тепер усе видавалося не таким уже й страшним. Навіть проймає цікавість: вибухнула справжня війна!.. Чого ж тим фашистам треба?.. Ну, хай спробують... Узнають силу й Червоної Армії, й свого пролетаріату... Напевне, німецький робітничий клас уже виходить на барикади... Нищівні удари з фронту й революційна пожежа в тилу... Не збирався Мишко Іванюта побувати в Берліні, а тепер доведеться... Цікаво, чи скоро?.. Через тиждень, а може, через три?.. Тільки даремно він згодився піти в газету. Люди воюватимуть по-справжньому, громитимуть фашистів, ходитимуть в атаки, звершуватимуть подвиги... Навіть ордени одержуватимуть...

З цими думками молодший політрук ішов уздовж косогору по житньому полю, положистий схил якого, перекочуючись хвилями, спадав до яскраво-зеленої смуги трав'янистого берега сяючої під сонцем річечки. Цей берег із соковитою травою й з такою мальовничою річечкою розгонисто охоплював ледь горбасте поле, а потім на повороті зникав десь у вибалку. Тут, на косогорі, у високому житі, мовчки окопувалися червоноармійці, що прибули з недалекого військового містечка й ще звідкись. Мишко був новачком у дивізії й не міг знати, де ще в найближчих місцях дислокуються військові частини, як не міг знати, за чийм наказом висунуті сюди ці не такі вже й численні підрозділи й хто саме обрав для оборонного рубежу це духмяне хлібне привілля... Багато чого ще не знав молодший політрук Іванюта — навіть того, що річечка, яка виблискувала внизу золотою лускою, називалася на топографічній карті Іглицею.

Дивлячись, як бійці окопуються, Мишко подумав про те, що високе жито заважатиме їм вести прицільний вогонь, хоч зовсім не вірилося, що саме тут може відбутися справжній бій — над

цією непримітною й тихою річечкою, в цьому дрімливо-спокійному полі, де повітря напоєне таким парким настоем трав. Одначе десь не так уже й далеко на заході мовби перекочувалися громи. Їхній протяжний обвалистий гуркіт Мишко відчував і ногами — так бувало в дитинстві, коли восени батько перекидав над роззявленою пащекою глибоченного льоху на тридцять глиняних сходинок віз картоплі; льох з протяжною басовитістю стугонів своєю утровою, а земля під босими ногами Мишка, що стояв поруч, злегка двигтіла.

Торкнувшись думкою далекого напівсирітського дитинства, Мишко не почув, як з окопу в окоп прокотилася вздовж косогра команда — розчистити сектор огляду та обстрілу. Побачив тільки, як уже почалася косовиця, що вражала своєю протиприродністю: бійці, вийшовши за окопи, присідаючи й розкарячючись, розмахували перед собою саперними лопатками чи прикладами карабінів, збиваючи густе, майже дозріле жито й нещадно топтали його важкими чобітьми. У Мишка перехопило подих... Але чи тільки в нього?.. Скільки серед цих, ніби під тягарем напівзгнутих «косарів», що в своєму протиприродному завзятті йшли все далі й далі по схилу вниз, було селянських синів, які розуміли, що вони не лише руйнують чужу працю, а й піднімають руку на найсвятіше з усього, що народжує земля за велінням людського розуму й за допомогою його зусиль... Але розуміли, мабуть, і інше: прийшла біда, яка поламала всі звичні поняття... Позаду за червоноармійцями лишалося знівечене поле, поламані і обезглавлені стебла... Картину жорстокого спустошення обрамляла розрита земля, що зяяла окопами й чорніла свіжими горбочками брустверів.

Попереду, в групі командирів, Мишко Іванюта впізнав старшого лейтенанта Колодяжного — того самого чергового по полку, з яким він лише вчора ввечері познайомився і який обіцяв сьогодні вранці відправити його на полігон. Командири про щось говорили, і Мишко заквапився до них з наміром розпитати Колодяжного про обстановку й поремствувати на те, що все тут робиться не зовсім так, як велить статут і як було на тактичних заняттях і навчанні. Нема глибокого ешелонування бойових порядків, нема бойової охорони попереду. Ідучи вздовж окопчиків, він ніде не чув, щоб хтось із командирів ставив перед бійцями завдання. А він, молодший політрук Іванюта, почав би саме з цього. Він напам'ять знав усі пункти наказу в їхній статутній послідовності, умів, згідно з цими пунктами, придумувати вступні завдання для будь-якого виду бойових дій на найрізноманітнішій місцевості, вдень чи вночі, умів приймати рішення за командира підрозділу, аж до батальйону, а може, й полку,

І розвивати в уяві динаміку бою на всіх його етапах. Адже навчально-польова практика в Іванюти немала, а випускна екзаменаційна оцінка з тактики — найвища!..

Молодший політрук Іванюта підходив до командирів. Уже здалеку примітив його старший лейтенант Колодяжний і приязно підморгнув, як доброму знайомому. І в цей час хтось із спостерігачів на всю горлянку заволав:

— Повітря!.. Літаки противника!

— Повітря! — різноголосо покотилося вздовж окопів і там, унизу, де були «косарі».

Шістка літаків уже робила бойовий захід, а люди на узвишші з цікавістю дивилися на неї, нічого не роблячи. Враз хтось із командирів отямився й енергійним голосом скомандував:

— Ля-га-а-й!.. Припинити рух!

Команда була вочевидь запізніла, одначе не зайва. Червоноармійці, що «косили» жито, одні кинулися до своїх окопів, інші залягли там, де їх захопила команда. Мишко Іванюта, бачачи, що старший лейтенант Колодяжний і інші командири побігли до вільних окопчиків, теж вскочив у найближчий окопчик, виритий для стрільби з коліна, скоцюрбився в ньому й, повернувшись обличчям догори, почав стежити за літаками.

Ведучий бомбардувальник перший зірвався в стрімке піке і з пронизливим ревом став падати просто, як здалося Мишкові, на його окоп. І, ніби важкий прес, він почав втискувати тіло в землю. Літак збільшувався на очах, його високе наростаюче виття робилося нестерпним. Мишко виразно бачив у прозорому гратчасто-округлому носі бомбардувальника дві голови у чорних шоломах; льотчики, здається, теж бачили Мишка... Від черева літака відірвалося кілька темних крапель. Це ж бомбі!.. Літак, показавши на димчасто-жовтих крилах чорні хрести в білих трикутниках, вийшов з піке й шугнув угору. А замість нього вже падав навздогін виючим бомбам інший літак. Мишко заплющив очі, стиснувся в клубок. Довкола загуркотіло з такою жахливою силою, що на якісь хвилини він наче перестав існувати, устигши відчути при цьому, як в окоп вдерся вихор — гарячий і смердючий від згорілого тротилу.

І навіть крізь густу куряву Мишко знову побачив в округлому носі бомбардувальника, який падав на нього, німецьких льотчиків. Ось вони, ось! Мишко вперше згадав про свій наган. Одним нервовим рухом вихопив його з кобури й, прикусивши губу, прицілився у випуклу гратчатку носа... У гарячці не помітив, як вистріляв увесь барабан, а літак, скинувши бомби, вже виходив з піке, наче втікав від чергового літака, що зірвався з високості.

«Ех, карабін би!» — обпекла Мишка думка, і тут він згадав, що поруч, в окопах, бійці з гвинтівками, ручними й станковими кулеметами! Ту ж мить ніби побачив свого викладача з тактики полковника Чернядьєва, який вимогливо запитав у нього: «Ваше рішення, курсанте Іванюта?»

Мишко, коли збоку відгриміла серія вибухів, трохи висунувся з окопу й щосили закричав:

— Увага!.. Слухай мою команду!.. По повітряній пікіруючій цілі! Приціл три!.. Випередження один корпус! Залпом!.. Вогонь!..

— Вого-о-нь! — покотилося від окопу до окопу.

Залп не вийшов, але вздовж косогуру спочатку рідесенько, а потім дружніше заторохкали постріли... Зататакав десь один кулемет, потім другий... Пікіруючий літак похапцем скинув бомби, збочив і вийшов з піке, набираючи висоту.

— Ага, не подобається? — почув Мишко із сусіднього окопу піднесений голос Колодяжного.— Молодчага, молодший політрук!

Мишко не відразу збагнув, що останні слова звернені до нього, а коли зрозумів, то не зрадів — від дороги докотилася інша команда:

— Припинити вогонь! Економити боеприпаси!

Передавалось ще якимось розпорядження, але воно заглухло десь на середині узвишшя, бо «юнkersи» — це були саме вони — бомбили й далі.

— Не стріляти! Економити патрони! — знову передавалося по рядах.

Та вже неможливо було приборкати бажання бійців дотягнутися піхотним вогнем до літаків. Стрілянина хоч і послабшала, але не припинилася, тим більше, що, можливо, в ці хвилини в багатьох серцях уперше гостро спалахнула ненависть. Адже бомби робили свою жакливу справу: з'явилися перші вбиті й поранені. До Мишкового слуху долинув чийсь приглушений відстанню крик, від якого аж струсувало:

— Пристреліть!.. Браточки, добийте мене!.. Рідненькі, добийте!..

Над житнім полем пішов у піке шостий, останній літак, тоді як перші, зробивши розворот, уже починали пікірувати на дорозу, що ховалася неподалік у долині.

Окопи й далі огризалися вогнем. Мишко навіть помітив, що до літака, який з виттям падав униз, полетіли димчасто-сізі нитки трасуючих куль, випущених чийось кулеметом. Можливо, їх побачили й німецькі льотчики, бо, скинувши бомби, вони почали пікірувати назустріч трасам, щоб, як подумав Мишко,

накрити новою серією бомб кулеметне гніздо... Ось літак усе нижче й нижче... Вже виразно видно білі обличчя льотчиків в обрамленні чорних шоломів. Мишко ще встиг помітити, як у розчинені стулки бомбового люка вивалився цілий рій бомб і що літак при цьому здригнувся, ніби на мить зупинився в повітрі, а потім, гойднувшись, ліг на крило й так, у напівперевернутому положенні, падав далі.

Мишко ураз збагнув, що «юнкерс» некерований, що ось-ось він вріжеться в землю, й відчув непереборне бажання вискочити з окопу й відбігти хоч трохи вбік... Але пізно... Руки несамохіть обхопили непокриту голову, й сам він щосили втиснувся в дно окопу. І наче опинився на бричці, що мчала на бруківці: так задвигтів під ним окоп; земля й небо мовби розкололися на частини від страшного гуркоту, який, здавалося, розчавив увесь простір.

Не бачив Мишко найдивовижнішого: бомби, що вибухнули біля окопів, дихнули могутньою тугою хвилею назустріч літаку, перекинули його догори черевом, і бомбардувальник, метляючи опущеним униз хвостом, якимось перекобочившись, пролетів над схилом, де залягли в житі «косарі», і врізався в зелений берег Іглиці, лунко гахнувши металевими нутрощами, й одразу ж утратив усяку подобу крилатої машини.

20

Коли молодший політрук Іванюта, отямившись і обтрусивши з себе землю, визирнув з окопу, то побачив, як по купинястому схилу з рудими плямами свіжих воронок бігли до річки, розмахуючи руками, десятки червоноармійців — з дальніх окопів, до яких не сягали бомби. Мишкові теж нестерпно захотілося побігти до літака й подивитися на нього, такого грізного ще хвилину тому, поглянути на льотчиків, живих чи мертвих,— загадкових і вже до краю ненависних людей, але в цей час в очі Мишкові впало й інше: далеко за річкою, на неозорому полі, де в мареві спекоти плавно коливався низькорослий сізий овес, забовваніли темні постаті людей. Вони брели по коліна у вівсяній повені від темного лісу великими групами, між якими видніли групки менші.

«Німці»,— обпекла думка.

Людей за річкою розгледів не тільки молодший політрук Іванюта. Праворуч і ліворуч далеко й близько почувлися нервово-квапливі, тривожно-гучні чи приглушені відстанню команди:

— Противник з фронту!..

— Приготуватися до бою!..

— В окопи!.. До бою!..

— Мінометникам приготуватися до бою!..

У небі затихав гуркіт «юнкерсів»: другим заходом побомбивши дорогу у видолинку й залишивши там два кручені стовпи диму, вони тепер на великій висоті йшли на захід. Після вибухів запала тиша, і, може, через це навіть віддалені й приглушені команди долинали з тою виразністю, яка тільки й можлива в безгомінному полі.

Почувши владні голоси, бійці, які в азартному запалі бігли до уламків літака, зупинилися, затупцювали на місці, а потім, підстьобнуті словами «противник з фронту», із ще більшим завзяттям повернули назад. Кинулися до своїх окопів і «косарі», так і не встигши прим'яти жито до самого берега.

На лінії оборони все заворушилося. Квапливо поглиблювалися окопчики й маскувалися бруствери, прилаштовувалися на брустверах карабіни й кулемети, в ручні гранати вставлялися запали, голосніше застогнали поранені й швидше заметушилися біля них санітари.

Мишко Іванюта, жалкуючи, що не має надійної зброї, згадав, що і в барабані його нагана тільки порожні гільзи. Треба було їх виштовхнути з отворів і вставити останні сім патронів, які зберігалися в кишеньці кобури. Тільки почав виштовхувати шомполом гільзи, як почув над собою вибачливий голос:

— Товаришу молодший політрук, дозвольте зайняти свій окоп.

Мишко підняв голову й побачив смаглявого й горбоногого старшину у виляючій гімнастерці, на якій і петлиці з чотирма рубінового кольору трикутничками в кожній теж були вицвілі. Поблискуючи трохи косуватими степовими очима, старшина тримав в одній руці карабін, а другою притискував до лівого боку чимось набиту польову кирзову сумку з брезентовим, перекинутим через плече ремінцем.

— Хвилинку,— пригнічено відповів Іванюта, прокручуючи барабан нагана й заганяючи в його гнізда патрони. З окопу виліз лише після того, як згріб у пелену гімнастерки стріляні гільзи й сховав їх у кишеню.

— Гільзи ні до чого зберігати,— з посмішкою сказав старшина.— Адже не на стрільбище вийшли.

Іванюта промовчав, вдивляючись за річку, де на вівсяному полі замелькало ще більше людських постатей.

— Товаришу молодший політрук,— вмощуючись в окопі, запитав старшина,— а я вам медальйон вручив?

— Який медальйон?

— Ну, смертельний... На випадок, коли уб'ють...

— А якщо я не з вашої частини? — з проблиском якоїсь зацікавленості спитав Іванюта.

— Це не має значення.— І старшина поліз у сумку.— Наказано всім роздати... Тільки не забудьте заповнити ярлик, а то, на випадок чого...

Мишко невидючими очима розглядав ребристий пенальчик з чорної пластмаси, що опинився в його руках. У вухах його нав'язливо лунали слова старшини: «А то, на випадок чого...» Він знав, що в медальйоні лежить згорнутий руркою ярлик, що його треба заповнити, написати дані про себе й адресу, на яку надішлють повідомлення «...на випадок чого...». Але не став розгвинчувати медальйон. Огледівся й побачив Колодяжного. Старший лейтенант з якимось тупим напруженням на обличчі вдивлявся поверх окопного бруствера в бік вівсяного поля. Ніби відчувши на собі погляд Іванюти, він нервово обернувся до нього.

— Ти що, у тещі на млинцях? — розлючено крикнув Колодяжний і, показавши на лопатку, що лежала біля його окопу, роздратовано додав: — Швидше окопуйся!

Мишко ніби навіть зрадів такій невідкладній справі. Поблизу від окопчика Колодяжного він почав швидко копати собі окоп, намагаючись відволіктись од неспокійних і суперечливих думок. І справді, всі тут при своїх підрозділах, знають своє завдання, а він ніби якийсь сторонній спостерігач. Почнетесь зараз бій, а при ньому лише наган, і він при нагані. Сім патронів... Ні стрілець, ні командир... Коли уб'ють, в редакції нічого й не знатимуть. І він нічого не буде знати, що це за такий раптовий бій. Адже піхоти — кіт наплакав, ні танків не підтягли, ні артилерії...

А люди на вівсяному полі все ближче й ближче. Ціла хмара!.. Добре, коли в бою добуде зброю. А якщо ні? Таж він чудово орудує багнетом!..

Земля була пухка, копав Мишко завзято, й окоп ставав дедалі глибшим, а бруствер перед ним — вищим. І водночас зростав гнітючий неспокій, відчуття своєї непотрібності тут і розуміння, що нічого змінитися не може. Мишко нізащо не піде звідси, та й іти нікуди, бо нема й не може бути іншої справи, яка зда-лася б йому важливішою від тої, яку він зараз робить. Раптом Мишка вколола ущиплива думка: «А чи не боїтеся ви, товаришу молодший політрук Іванюта?»

Ця думка мовби одним ударом перекреслила й відкинула всі його сумніви. Він обернувся до Колодяжного й з упертою вимогливістю сказав:

— Старший лейтенанте, у мене лише наган... Накажіть своїм, щоб гранатами зі мною поділилися.

— У мене теж, крім пістолета, нічого нема,— понуро відповів Колодяжний і, одвернувшись убік, комусь закричав: — Що там роблять мінометники? Чого не відкривають вогонь?

І раптом з лівого флангу, від дороги, покотилася від окопу до окопу команда:

— Відставити «до бою»! Не стріляти!..

— А-а, це наші відступають,— висловив здогад Колодяжний, пильно вдивляючись за річку.

Так воно й було. Оскільки дорога за лісом робила величезний гак, юрми людей, переважно мирні жителі, робітники загонів, що будували укріплення, і серед них — військові, легкопоранені чи рештки розбитих підрозділів, які перші прийняли на себе удари ворога, кинулися через поля навпростець, боячись, що їх наздоженуть німецькі танки. Перед Іглицею вони подалися ліворуч, до мосту, й посунули через лінію оборони строкатим нескінченним потоком.

Мишко Іванюта, кинувши свій окоп, теж попрямував був до мосту, щоб поговорити з кимось із тих, хто побував уже в бою. Але в цей час над головою ковзнув клекотливий шурхіт, ніби з коника на залізному даху зірвалася пласка брила льоду: одразу ж позаду, в житі, бабахнув снаряд, а за ним прогримів ще цілий обвал снарядів... Мишко й незчувсь, як знову опинився в своєму окопі. А праворуч і ліворуч покотилися команди:

— До бою!

— Танки з фронту!

— Підготуватися до відкриття вогню!..

Далеко за річкою, там, де у вівсяне поле мисом врізався ліс, Мишко побачив вихори куряви, звідти блиснули спалахи. Повітря над окопами аж ніби завило, але снаряди упали десь біля дороги. Скоро можна було розгледіти, що справді йдуть танки, що вони, на ходу роз'їжджаючись праворуч і ліворуч, лаштуються в бойовий порядок для атаки.

Заметушилися на вівсяному полі темні постаті відсталих біженців. У паніці шарахнулися вони врізнобіч, ніби від вогню. В цей час із шлейфів пилюки, збитої гусеницями, роєм вилетіли мотоциклісти і, обігнавши танки, почали полювати на людей. Притишені відстанню, долинали черги їхніх кулеметів. Із-за танків услід за мотоциклістами кинулися вперед бронетранспортери з піхотою. З їх бортів теж ударив шквал вогню по людях, що металися в смертельному страху. Мишко, затамувавши подих, не спускав очей з двох білих плямочок, які мовби летіли над полем. Здогадався: косинки... Це бігли дівчата. За

ними гнався мотоцикл з двома солдатами... І ніяк не допомогти нещасним на такій відстані!

Незабаром поле наче проковтнуло біженців, не мерехтіли більше над зеленим обширом білі косинки...

Німці стрімко наближалися. З висоти косогору виразно було видно велетенський клин, вістря якого становили мотоциклісти й бронетранспортери з піхотою, а основу — кілька ешелонів танків і самохідних гармат.

Мишкові Іванюті не хотілося вірити у неминучість бою. І, можливо, через те не хотілося, що надто вже нерівні сили; було абсолютно ясно: не стримати залеглим в окопах червоноармійцям цю сталеву лавину, що насувалася на них у хмарах куряви й гуркоті стрілянини. І взагалі все, що діялося, здавалось жахливою неправдою... Дальній вогневий наліт на військове містечко... Бомбардування... І раптом — танки. А з нашого боку ні літаків у небі й нічого іншого, схожого на те, як раніше уявлялася відсіч ворогові... Невже отак, не встигши нічого як слід зрозуміти й нічого не зробивши, можна вмерти?..

Від дороги враз почулися гучні гарматні постріли. Їм вторували десь у тилу, в житі, уривчасті удари мінометів. Перші ж вибухи мін розкидали мотоциклістів. А перші снаряди вже знайшли свої перші цілі: було добре видно, як завмерли на місці два передні танки...

Та це тільки початок бою. Знову майже одночасно вихлюпнулись із стволів танкових гармат і самоходок короткі вогняні спалахи. І узвишшя ніби закипіло й задиміло. Гуркіт цього кипіння, курява, сморід, вищий ступінь гнітючого напруження й інстинктивний страх — усе це здавалось нестерпним. І Мишко Іванюта, підігнувши, наче ватяні, ноги, сів на дно окопу. Треба було чогось чекати. Але чого саме, він поки що не знав, пригнічений тяжким відчуттям непоправного.

Він визирнув через бруствер тільки тоді, коли почув, що без будь-якої команди знялася над окопами рушнично-кулеметна стрілянина. Побачив, що бронетранспортери з піхотою, розділившись на групи, вже перемахнули через річку й повзли схилом угору. А танки, смалячи з гармат, чомусь звернули ліворуч, у той бік, звідки ще час од часу стріляли наші гармати й де була дорога.

«Гранатами треба, гранатами!» — промайнула у Мишка думка, коли він побачив, що просто перед ним, обійшовши уламки літака, почали підминати жито три бронетранспортери. І навіть не помітив, як ця думка матеріалізувалася в слова.

— Гранатами їх, гадів! — закричав він, кинувши нетерпеливий погляд на окоп старшого лейтенанта Колодяжного.

Побачив, що Колодяжний, який устиг десь роздобути гвинтівку, старанно мружив око й посилав уперед кулю за кулею.

— Чуєш, старший лейтенанте!..— Мишко горлав що є сили, наливаючись обуренням чомусь проти Колодяжного.— У кожний кузов — по гранаті!

Колодяжний щось крикнув йому у відповідь, потім, відклавши вбік гвинтівку, почав цілитися в бронетранспортер з ракетниці.

«Здурів від страху»,— подумав Мишко й відчув, як всередині в нього народжується напад нервового сміху. Простежив очима, як ракета описала над полем дугу й упала позаду бронетранспортерів, і тут же побачив, що бронетранспортери зупинилися. З їхніх бортів посипалися на землю солдати, розбігаючись на всібіч. Деякі з них, мовби спіткнувшись, падали й більше не піднімалися.

Німці вилаштувалися в цеп і, приклавши до животів автомати, з ходу вдарили по гребеню схилу такою зливою трасуючих куль, що стрільба з окопів одразу ж стихла. В цей час пролунав високий голос Колодяжного:

— Гранати до бою!

— Гранати до бою! — дзвінко, по-молодецькому закричав і Мишко. Може, підкоряючись звичці чи навіть інстинкту, виробленому на тактичних заняттях в училищі, він потім, як і годилося в подібних ситуаціях, протяжно скомандував: — Приготуватися до контратаки-и!

Й одразу ж з радістю відзначив, що команду його почули.

— До контратаки-и!.. До контратаки-и! — перекотисто полинуло вздовж окопів.

Ця команда ніби зняла страх, що охопив бійців перед градом трасуючих куль, які замиготіли над їхніми головами хижими світлячками. Вогонь з окопів знову посилювався. Гахнули вибухи перших гранат, які були кинуті передчасно, а тому й не долетіли до німців.

Дивно, що холод, який пробіг по жилах, мовби змів страх. Поклавши руку з наганом на бруствер, Мишко старанно прицілювався в кремезного широкоплечого солдата в касці, із засуканими рукавами, який уже починав бігти, щось горляючи й тримаючи перед собою автомат, що плювався вогнем. Постріл віддався поштовхом у руку, але... німець біг далі... Ось цеп ще ближче... З окопів, описуючи круті траєкторії, полетіли гранати — тепер уже точно по цілі. Їхні вибухи здивилися такою щільною стіною, що німці враз залягли й теж почали вихоплювати з-за ременів гранати з довгими ручками. З наших окопів знову полетіли, перевертаючись у повітрі, зелені «пляшечки».

— Пора! — крикнув Мишко в бік окопу Колодяжного й навіть сам не зрозумів, яка сила викинула його на бруствер. Ставши на повен зріст, з якоюсь картинністю й показним зухвалим молодецтвом, він, підвищивши голос, щодуху скомандував: — У контратаку-у!.. За Батьківщину! За Сталіна! Впере-е-ед!.. За мно-ою!..

Краєм ока побачив, як з окопів ніби висунулися погрудні демонстративні мішені: так буває на стрільбищі. Але тут же мішені ожили і обернулися на постаті людей. Більше Мишко не озирався й, відштовхнувшись од бруствера, який осів під чоботом, кинувся вперед. Він не побачив, що червоноармійці, вискочивши з окопів, перш ніж кинутися в контратаку, шпурнули у залеглих німців по гранаті. І, коли там здійнялися десятки вибухів, Мишко на мить зупинився, наче грудьми наткнувся на перешкоду. А німці — ось же вони, ось... Уже декотрі попідводилися на коліна й висмикували шнури з ручок гранат. Навіть розгледів у золотистій оправі окуляри на блідому обличчі солдата, який, спрямувавши в його бік автомат, ударив довгою чергою трасуючих куль. Мишкові здалося, що всі кулі летять йому в обличчя: їх світлячки з несамовитим вищанням десь зникали просто перед очима, залишаючи тільки різкий запах згорілого пороху, а на зубах — присмак металу.

— Ур-ра-а! — закричав поруч Колодяжний, обганяючи молодшого політрука Іванюту.

І все поле наче вибухнуло бойовими, тріумфальними вигуками.

— А-а-а! — линула по схилу вниз жива, розлючена лавина, оширившись багнетами.

Мишко Іванюта з цієї миті наче втратив відчуття реальності, і час для нього ніби зупинився. Перед очима мелькали перекошені страхом чужі обличчя, тріщали автоматні черги, гриміли вибухи гранат, лунали передсмертні зойки й хрипи. А він, коли зрозумів, що його наган уже не стріляє, вирвав з рук тяжкопораненого, в попелястого кольору мундирі солдата чорний незнайомий автомат, але не одразу зрозумів, як поставити його на бойовий звод. Коли відтягнув на себе бойову пружину з ударником і прицілився в гітлерівців, що тікали до річки, автомат виплюнув коротку чергу й замовк: у магазині кінчилися патрони.

Потім у його руках опинився вже інший автомат, а за халявою чобота — запасний магазин. Здивовано озирнувся на Колодяжного, який одштовхнув його в бік від охоплених полум'ям бронетранспортерів; Мишко так і не зрозумів, чого вони загорілися. Але довго роздумувати було ніколи, бо вцілілі німці, збуривши воду, кинулися в річку, й по них треба було стріляти.

Потім з'явилися танки. Всього лиш три танки з чорними хрестами на баштах! Мабуть, це з тих, які, пропрасувавши вогневі позиції артилеристів і мінометників, прорвалися до дороги. Вони завернули на виручку своїй мотопіхоті й ударили по червоноармійцях з тилу.

У чистому полі людина супроти танка безпорадна... Тільки небагатьох врятувало те саме жито, яке не встигли покласти на землю «косарі». Коли танки, опинившись ззаду, на лінії окопів, застрочили з кулеметів, а потім почали давити гусеницями червоноармійців, що металися по схилу, Іванюта, Колодяжний, і з ними ще з десятка бійців, вибігши до річки, круто повернули праворуч, ховаючись за жито, яке стояло стіною вздовж берега. Так вони бігли щодуху до того місця, де берег на вигині поріс верболозом. Пірнули в буйну кучеряву зелень, упали на болотисту землю й, важко дихаючи, почали прислухатися, чи нема погоні.

21

Наближався час, коли Молотову треба було покинути кабінет Сталіна. Політбюро доручило йому від імені Радянського уряду звернутися по радіо до народу із заявою про напад німецько-фашистських військ.

Сталін то походжав уздовж столу, за яким сиділи заклопотані члени Політбюро, то зупинявся, більше, ніж звичайно, димів люлькою. Інколи він, змахнувши рукою, ставив запитання, але нікому їх не адресуючи, ніби розмовляв сам із собою про щось болісно-складне, що не вкладалося в його голові, йшло всупереч із його поняттями.

З усього було видно, що Сталіну нелегко. Здавалося, він усе ще не вірив до кінця в те, що сталося. Чи ніби сподівався на чудо й чекав, що ось-ось пролунає дзвінок з Генштабу і йому скажуть, що ніякої війни нема, що німці затіяли нечувану провокацію й тепер треба залагоджувати складний, з далекосяжними наслідками кривавий конфлікт.

Пройшовши до свого робочого столу, він сірником вичистив над попільничкою люльку.

— Так, не вистачило часу, прорахувалися в строках,— сказав він таким тоном, ніби тільки зараз утвердився в цій істині.— А зважували, здається, буквально все й демонстрували свою щирість у прагненні до миру. Ми не збиралися ні на кого напасти й дотримувалися відомого правила, згідно з яким щирість у політиці й дипломатії є матір правди й вивіска чесних людей... Однак на якийсь час трохи забули, що в них і в нас — різні

виміри, різна правда й різне уявлення про чесність... От і прораховувалися... Але Гітлер, віроломно порушивши договір, проразувався рішуче у всьому! Він буде знищений!.. Якщо навіть Гесс справді добився якихось гарантій від Черчілля, фашистському фюреру нема на що сподіватися!.. Нема! Хоч і нам доведеться дуже нелегко...

Куранти на Кремлівській вежі саме відбивали без чверті дванадцятю, й над Красною площею плив м'який мелодійний передзвін, коли із Спаських воріт один за одним виїхали два закритих лімузини. У другому, на задньому сидінні, відкинувшись на зачохлену білою парусиною спинку, сидів Молотов. Обличчя його було похмуре, очі під пенсне, що таїли тривожні думки й гіркоту, яка отруювала серце, суворі. Їхав він на Центральний телеграф, у будинку якого, з боку провулка, містилася радіостудія.

Лімузини перетнули Красну площу, потім Манежну. І коли вїхали на вулицю Горького, Молотов, одірвавшись від важких думок, раптом побачив, як на тротуарі праворуч весело відходили вбік перехожі, даючи дорогу весільному кортежу, що дзвенів гітарами й піснею. Попереду йшли наречена в білому платті, з осяйним обличчям й опущеними очима і жених, високий, гарний юнак з широкими плечима молотобійця.

Молотов здригнувся від думки, що москвичі ще нічого не знають!.. Люди жили своїми радощами, щоденними турботами і світлими, як у тих щасливих молодят, надіями... А за кілька хвилин він повідомить країну про війну, і все померкне довкола, життя мовби зупиниться на місці, щоб потім повернути свій біг туди, де сама невідомість!.. Скільки ж сліз проллють жіночі й дитячі очі!.. Як завирують людські почуття!.. А для всіх отаких наречених і женихів цей день обернеться важким днем смутку й розлуки, можливо, назавжди...

І коли вже він сидів у студії перед мікрофоном, відчуваючи на собі через квадратну шибку операторської перелякани й водночас цікаві погляди людей, які вели передачу його виступу на всі радіостанції Радянського Союзу, коли схвильовано вимовляв суворі фрази, що засуджували кліку кровожерних фашистських правителів і закликали радянський народ до згуртованості і єдності, щоб забезпечити перемогу над ворогом, йому пригадалися веселі й безтурботні обличчя тих робітників — хлопців і дівчат на вулиці Горького... Так, у них є що захищати від поневолювачів... Заключні фрази він вимовив як ствердження віри, що в остаточному підсумку має право на торжество: *«Наше діло справедливе. Ворог буде розбитий. Перемога буде за нами»*.

Від Центрального телеграфу до Кремля — дорога коротка, але знову встиг побачити незабутнє: ніби не цією вулицею він їхав менше ніж годину тому. Люди — одні кудись поспішали із схвилюваними обличчями, другі стояли гуртом і збуджено розмовляли, треті, які ще нічого не знали, здивовано озиралися на всі боки, не в змозі збагнути, що сталося й чому так багато жінок тулять до очей хусточки...

Коли увійшов до кабінету, Сталін у цей час розмовляв по телефону з кимось із військового керівництва.

— З'ясовуйте й доповідайте! — суворо сказав Сталін і поклав трубку на апарат. Помовчав, вдивляючись в обличчя Молотова й напружено про щось думаючи, потім із стриманим невдоволенням промовив: — Ось бачиш, а ти пропонував, щоб по радію виступав я... Вони досі нічого не знають! — Сталін мав на увазі того, з ким розмовляв по телефону. — Нічого конкретного не знають, що діється на кордоні!.. Павлов не має зв'язку навіть зі штабами армій!.. Каже, запізнилася у війська директива... Чому запізнилася?! Чому так поставлено справу, що вона запізнилася?! А якби ми взагалі не встигли дати директиву? Хіба армія без директиви не повинна перебувати в бойовій готовності?! — Сталін вийшов з-за столу й швидше, ніж звичайно, заходив по кабінету, з гнівом говорячи далі, наче виправдуючись: — Хіба я повинен наказувати своєму годиннику, щоб він ішов? Хіба треба нагадувати серцю, щоб воно не зупинялося?!

Повернувшись до столу, Сталін узяв олівець і щось записав у календарі. Потім знову підвищив голос:

— Довелося послати Павлову няньок — маршалів Шапошникова й Кулика... А ти пропонував, щоб я виступав!.. Мені ще доведеться виступати!..

Робочий день у Кремлі тривав, перший военний день, коли збуджені думки всіх були звернені туди, в прикордонні області.

Ні Сталін, ні будь-хто інший у Кремлі ще не розуміли тої жакливої трагічності, з якої почалося для наших військ вторгнення. Та й не могли поки що розуміти, не знаючи, як усе сталося, особливо там, у передпіллі Західного особливого військового округу. А сталося те, що, крім оперативної раптовості агресії, фашистам повною мірою вдалася й тактична раптовість, яка завдала нам важких утрат.

Зрозуміла річ, у своїх судженнях ніхто не може претендувати на категоричність. Можна лише висловлювати здогади. Але цілком ясно одне: тактична раптовість дозволила противнику домогтися значніших, ніж це могло бути, успіхів на найважливіших оперативних напрямках і в остаточному підсумку досягти стратегічної ініціативи. Кризова ситуація попервах посилилася ще й

тим, що наша передвоєнна теорія не розробляла способів організації й ведення стратегічної оборони, хоч і не заперечувала її як закономірного різновиду збройної боротьби.

Уряд СРСР і Центральний Комітет партії, роблячи все можливе для організації відсічі агресорові, водночас чуйно прислухалися до життя планети. Як реагує людство на смертельний герць двох соціальних систем?.. Чи є у світового пролетаріату можливість хоч заявити про своє ставлення до того, що над першою в світі пролетарською державою нависла така серйозна загроза?.. Нарешті, як поведуться буржуазні уряди, і в першу чергу уряд Англії, що перебуває в стані війни з Німеччиною?.. Адже саме лукавство Англії, спадкова підступність нащадка роду Мальборо — Уїнстона-Леонарда-Спенсера Черчілля — з їхньою політикою нацькування Німеччини на Радянський Союз породили в Європі туманну атмосферу, в якій важко було розгледіти уявні й справжні небезпеки.

Перші повідомлення, що надійшли в Москву по дипломатичних каналах, свідчили, що політичні кола англійської столиці зітхнули з полегкістю, дізнавшись про напад Гітлера на СРСР. «Неділю, 22 червня 1941 року, треба вважати днем порятунку для Англії...»

Уїнстон Черчілль цього «дня порятунку» був у своїй офіційній заміській резиденції Чекерс,— хоч попередні суботи й неділі, побюючись нальоту на Чекерс німецьких бомбардувальників чи десанту терористів, він проводив у багатого приятеля Рональда Трі в маєтку Дітчлі. Звістку про вторгнення фашистів на територію СРСР Черчілль сприйняв як щедрий і неоплатний дарунок божий і ввечері 22 червня виступив по радіо з промовою, яка справила таке враження, ніби прем'єр-міністр мав можливість приготувати її завчасно. У цій промові Уїнстон Черчілль висловив корінні інтереси свого народу й повідомив світ про те, що Англія виступає на боці Радянського Союзу у війні з Німеччиною. Перед лицем усього людства Черчілль визнав, що, виступаючи на боці Росії, Англія рятує й себе... «Вторгнення Гітлера в Росію — це лише прелюдія до спроби вторгнення на Британські острови...— сказав він.— Ось тому небезпека, що загрожує нам і Сполученим Штатам, так само, як справа кожного росіянина, який б'ється за своє домашнє вогнище,— це справа вільних людей і вільних народів у всіх кутках земної кулі!»

Але щоб у ворогів комунізму не залишилося сумнівів щодо справжнього ставлення Черчілля до суспільного ладу в СРСР, він у тій самій промові заявив: «За останні двадцять п'ять років не було послідовнішого противника комунізму, аніж я. Я не від-

мовлюсь од жодного слова, яке сказав про нього». Інакше кажучи, Черчілль не приховував своєї ненависті до Радянського Союзу, але оскільки Гітлер, якщо СРСР зазнає поразки, може повернути свої сили проти Англії, то Англія, щоб урятувати себе, ладна допомогти Радянському Союзові в його боротьбі проти Німеччини.

У цій же промові Черчілль не посоромився й пролити крокодилячі сльози. Він сказав: «Я бачу російських солдатів, що стоять на порозі своєї рідної землі... Я бачу, як вони захищають свої домівки, де їхні матері й дружини моляться — так, бувають часи, коли моляться всі,— про безпеку своїх близьких... Я бачу десятки тисяч російських сіл... де існують споконвічні людські радощі, де сміються дівчата й бавляться діти. Я бачу, як на все це насувається огидна нацистська воєнна машина...»

Вранці 23 червня Сталін читав промову Черчілля... Це був другий воєнний ранок, що заступив другу безсонну ніч...

Ясна річ, легше линути думкою в майбутнє, коли знаєш, що у війні, тимчасові межі й напругу запеклості якої ще важко виміряти, твоя держава не самотня. Хай навіть невідомо, які діяння можуть стояти за словами англійського прем'єра, котрий доклав чимало зусиль, щоб штовхнути нацистську воєнну машину в бік Радянського Союзу...

Довго сидів Сталін, вчитуючись в округлі фрази, перекладені з англійської. Що думав він, хто вважав себе в політиці й дипломатії стороною, що диктує й творить закони? Де снували його думки, що звикли спиратися в теорії на істину, підтверджену життям, чи на авторитет аксіом, породжених мудрістю великих мислителів?

За довгим столом сиділи члени Політбюро: перед кожним з них теж лежав текст промови англійського прем'єр-міністра.

Сталін нарешті підвів голову. Очі його зблиснули болісною жовтизною, а під вусами на губах затремтіла в'їдлива посмішка; і в той же час на втомленому обличчі його промайнуло якесь сум'яття. Постукавши кінчиками пальців по столу, він заговорив:

— Хто та перша людина на землі, яка сказала неправду?.. І цікаво, з приводу чого вона збрехала вперше?

Усі дивилися на Сталіна з подивом і тривогою.

— Ти що, не віриш у цю заяву? — трохи затинаючись, спитав Молотов, дивлячись йому просто в обличчя.

— Річ не в тім: віриш не віриш... Я вірив і в правдивість останнього листа Черчілля до мене, де він повідомляв про перекидання німцями в південну частину Польщі трьох бронетанкових дивізій... Але я був переконаний, і дуже твердо переконаний тепер, що намаганнями Черчілля щось подібне, але вже про

пересування Червоної Армії, одержав і Гітлер. Його теж попереджали про небезпеку... з нашого боку... І те, що ми не стримали Гітлера й сьогодні воюємо,— це якоюсь мірою перемога Черчілля... Адже досі англійський уряд тримає в суворій таємниці, чого до них прилетів Гесс і які вони провадять з ним переговори... А за умов чесної політики про це мав би вже знати увесь світ. Ну, гаразд, хай не світ... Міг же Черчілля, якщо він так щиро піклувався про нашу безпеку, повідомити нас, яке завдання доручив Гітлер Гессу?.. Щоб ми знали справжню ціну договору, укладеного з Німеччиною!.. Це, очевидно, могло б вплинути на нашу оцінку всіх попереджень, у тому числі й Черчілля, про наміри Німеччини напасти на нас.

Сталін змовк, одсунув від себе аркуші з текстом промови англійського прем'єра й перевів похмурий погляд на якийсь інший папір, що лежав у нього на столі.

— То яка ж твоя думка, товаришу Сталін? — порушив тишу маршал Ворошилов.— Як ми повинні ставитися до заяви Черчілля?

— Як ставитися? — Сталін ніби чекав такого запитання.— Зрозуміла річ, ми будемо вітати цю заяву. Але ми не можемо не замислюватися й над тим, в яких ситуаціях, за яких обставин капіталістична держава може подати руку допомоги соціалістичній державі... В цьому випадку маються на увазі капіталістичні держави — Англія й Сполучені Штати Америки... Так, вони придуть нам на допомогу, але не раніше й не пізніше, як у той момент, коли створиться будь-яка з трьох таких ситуацій... Перша: коли ми як держава опинимося на краю загибелі... Вони поспішать нам тоді на допомогу, боячись, що Німеччина, перемігши Радянський Союз, поставить на порядок денний завоювання Великобританії... Друга: коли їм здасться, що ми знекровлені й можемо згодитися на перемир'я, якщо раптом Німеччина нам його запропонує... Ну, а третя ситуація... Про неї говорити рано. Це буде тоді, коли Червона Армія розгромить армію Гітлера. Тоді армії Англії і США ринуться на Європейський континент,— з одного боку, щоб добивати фашистів, з другого — головним чином дбаючи про те, щоб ніде в Західній і Південно-Східній Європі не утвердився соціалізм...

22

Генерал Чумаков зробив усе, що було в його можливостях, і навіть більше того. На що ж сподіватися тепер? Що зробити? На який крок зважитися?

Тільки третій день іде війна, а позаду немов нескінченна за-

душлива мішанина п'їтми й свїтла, гуркоту й кривавого сум'яття, сила-силенна пережитого й передуманого, побаченого й звершеного. Здається, вже витрачені всі до краю сили й у грудях млоїть од відчуття безвиходї. Але вищий суддя людини — її розум, охоплюючи все, що відбувається, не хотїв змиритися з тим, що гору беруть загарбники.

Чи є у вікових коморах військової мудростї те єдине осягнення, яке, зглянувшись на добро, здатне в цих важких умовах нерівностї допомогти добру вистояти перед таким страхїтливим злом?.. Голос мудростї нїмував у своєму безсилї. Корпус генерала Чумакова вже бився в тилу ворога.

Свїй спостережний пункт Федїр Ксенофонтovich влаштував на спадистому схилї косогору, порослого густою лїщиною. Тут колись був лїс, який відступив тепер на вершину косогору й навис взад, розбїгаючись праворуч і лїворуч, стїною мїдностовбурових сосон. Припавши очима до стереотруби, генерал Чумаков бачив, як далеко попереду, за зеленим величезним лугом, на горбастїй рївнинї, горїли танки його корпусу й горїли нїмецькї танки вперемїж із самоходками й бронетранспортерами: там загальмувалася атака ворога. А праворуч, уздовж дороги, скїльки сягало око, темнїли уламки нїмецьких бронемашин, мотоциклїв і теж димїли коробки танкїв. Це ще до атаки фашистський головний загїн наразився на кинджальний вогонь артилерїйського полку танкової дивїзїї. Вийшло так, що Федїр Ксенофонтovich, одержавши данї від своїх мотоциклїстів про те, що по дорозї наближається броньована колона ворога, встиг викинути їй назустріч половину своєї рухомої ударної групи — десятку «тридцятьчотвїрок»; вона з далекої відстанї обстріляла нїмцїв і, не прийнявши бою, відїйшла назад. Нїмцї спочатку розгорнулися для тарану, але, не зустрївши опору, знову згорнулися в колону. І ось результат: страхїтливе мїсиво з нїмецького залїза й людських тїл. Це було вранцї, пїсля чого артилерїйський полк, витративши всі снаряди, відїйшов за наказом Чумакова на схїд; добре, якщо його колону не перехопили на маршї бомбардувальники і якщо пощастило десь по дорозї залити пальним баки вантажних машин, що тягли гармати...

Зараз ворог знову насїдав. Нашї застарїлї танки Т-26 і ВТ-7 могли, в кращому разї, дїяти із засїдки чи проти пїхоти. Але й у них кїнчаються снаряди й пальне, а допомоги чекати нема звїдки... Федїр Ксенофонтovich бачив, як далеко лїворуч, серед горбкїв, наближених до очей окулярами стереотруби, спалахував то один, то другий його танк, а від них бїгли темнї постатї танкїстів. Так наказав вїн, генерал Чумаков. Наказав битися до останнього снаряда, до останнього патрона, чавити ворога гусе-

ницями й таранити бронєю, а коли кінчиться пальне, знімати кулемети, підпалювати машини і відходити в ліс. Іншого виходу не було, як не було сили повірити в реальність цього всього. Наче завірюха клекотіла в грудях.

Другу добу механізований корпус генерала Чумакова вів бій з німецькими танками й мотопіхотою, сили яких набагато переважали його власні сили. Третій день авіація ворога від світанку й дотемна із завиванням сирен пікірувала на марш-маневри колон чи на бойові порядки корпусу. Ось-ось знову з'являться над полем бою бомбардувальники.

Триматися далі нема ніякої можливості. Зв'язок зі штабом армії не діє з позавчорашнього вечора...

Третій день іде війна...

Що ж сталося за ці страшні три дні?

Якби генералові Чумакову наказали зробити в умовах мирних буднів тільки соту частину того, що встиг він зробити зі своїм штабом за якихось перші десять-двадцять годин після початку війни, він вважав би того, хто віддав такий наказ, людиною, яка нічого не тямить ні в роботі штабів, ні в можливостях і призначенні великого механізованого з'єднання... А тепер змістилися всі загальноприйняті в керуванні військами поняття, перекреслені всі вивірені практикою нормативи часу, відведені хоча б на елементарні розрахунки, на висування частин на вихідне положення й здійснення маршів, на не передбачене нікими статутами зведення штабних підрозділів у довільні ударні групи й на їхнє бойове розгортання.

Услід за першим наказом командуючого армією, коли був розпечатаний пакет, надійшов другий наказ, що вимагав якомога швидше висунути дивізії корпусу на рубіж по східному березі річки Нарев, зайняти оборону в смузі Уздола — Качибори й відбити наступ противника, який прорвався через оборону передових частин прикриття.

Це була вже хоч якась ясність, що дозволяла розмірковувати предметно в пошуках рішень і діяти з розумінням мети. Передусім намітив нові маршрути дивізій у бік Нареву й вислав по них на чолі зі штабними командирами поспіхом підсилені механізовані загони. Їхнє завдання — закріпитися на узвишсях уздовж Нареву, а також осідлати дороги, що перетинають річку, й, ведучи розвідку противника, утримувати зайняті рубежі до підходу своїх головних сил.

А тим часом із жорстокою категоричністю провадилася мобілізація всіх транспортних засобів: військових і тих, що опинилися напoxваті, «народногосподарських», завчасно приписаних

до корпусу на випадок війни. З величезним переваженням садовили на машини й на броню танків піхоту і, незважаючи на авіацію, яка лютувала в повітрі й від якої зазнавали чималих втрат, посилали полки по дорогах і путівцях услід передовим загонам, пробиваючись крізь лавину біженців і заслони диверсантів.

Добре, що генерал Чумаков вчасно висунув свій командний пункт на напрямок танкової дивізії полковника Вознюка, який загинув од рук диверсантів. Коли колони дивізії наближались до Нареву, її передовий загін уже стримував натиск німецьких танків, що прорвалися на східний берег... І спалахнув зустрічний бій... З масованості ворожих атак, з активності авіації Федір Ксенофонович визначив, що саме тут, біля села Качибори, завдається один з тих ударів, який, за планом командування противника, повинен закінчитися вклиненням в оперативну глибину частин, що тримають оборону. Довелось перенацілювати сюди артилерію із сусідньої дивізії, створювати на цій ділянці порівняно потужний танковий резерв і безперервно маневрувати ним...

Ех, якби все було зроблено завчасно, якби суцільна лінія оборони та більше снарядів і пального!.. Та хоч якесь прикриття з повітря чи кілька дивізіонів зенітної артилерії!.. Авіація ворога, крім ударів по наземних цілях, звичайно ж, систематично вела розвідку й доповідала своєму командуванню про пересування радянських військ, про зайняті рубежі й не зайняті ділянки...

І, незважаючи ні на що, частини корпусу генерала Чумакова стояли на смерть. Горіли наші танки, але горіли й німецькі, танули наші сили, але ж ворожі солдати теж встеляли своїми тілами землю Західної Білорусії.

Першого дня війни інколи з'являвся зв'язок зі штабом армії. Штаб запитував про обстановку, а від штабу вимагали хоч би снарядів і пального. Увечері, коли сіло сонце й затих бій, коли дивізії корпусу генерала Чумакова, втримавши свої рубежі, почали перегруповуватися, щоб удосвіта відбити нові удари ворога, надійшов наказ: залишити на Нареві заслони, а основні сили корпусу повернути на північ, назустріч німецьким танкам, які прорвалися з боку Гродно. Це здалося неймовірним...

Федір Ксенофонович, сівши в броньовик, поїхав до штабу армії — слідом за мотоциклом зв'язку, екіпаж якого знав найближчу дорогу. За бронею було нестерпно душно й повно пилюки, і генерал, посадивши на своє місце, поруч з водієм, баштового стрільця, висунувся з люка башти, підставивши обличчя й груди в розстебнутій гімнастерці пружному струменю повітря. Це, здається, були перші хвилини, коли він за цей день, а точ-

ніше, за добу, трохи розслабив нерви. Але ніяк не відволіктися думками од війни. Навіть крізь гуркіт мотора броньовика було чути вибухи, небо прокреслювали миготливі пунктири трасуючих куль, то там, то тут злітали над полем, над лісом ракети, по дорозі все йшли і йшли на схід поранені й біженці, їхали підводи, машини. Нічне повітря було просякнуте терпким запахом пилюки й задухою згарищ.

Командний пункт армії був розташований за п'ятнадцять кілометрів на південний захід од Белостока, на галявині невеликого лісу. В палатці генерал-майора Голубева, командуючого армією, горіла електрична лампочка від автомобільного акумулятора. Голубев сидів за столом над розгорнутою картою. А поруч — похмурий лобастий генерал-лейтенант Болдін, заступник командуючого фронтом. Перед ними стояли два штабних командири, зморені, геть у пилюці, й, дивлячись на свої карти, які розтягнутими гармошками звисали з їхніх рук, доповідали, доповнюють один одного, підсумкову обстановку, що склалася на фронті армії наприкінці дня — першого дня війни.

Голубев і Болдін, певно, чули, як генерал Чумаков розмовляв при вході в палатку з вартовими й порученцем командарма, тому-то його поява їх не здивувала. Голубев, широкоплечий, могутньої статури, ковзнув по обличчю Федора Ксенофонтовича якимсь зацькованим поглядом, міцно потис руку й показав на вільний стілець. А Болдін, з яким Чумаков був знайомий ще по академії, усміхнувся йому самими очима під трохи набряклими повіками, втомлено підвівся назустріч. По-братському обнялися, тужно подивилися один одному в очі, без слів усе розуміючи.

— Молодець, Федоре! — звично хриплувато промовив Болдін. — Корпус твій не підкачав... Але справи наші дуже кепські... Сідай і слухай.

Командири доповідали далі, і Голубев, не відриваючи очей від карти, синім і червоним олівцями робив на ній позначки — розмашисто й вільно, і одне це вже свідчило, що йдеться про події чималих масштабів. Федір Ксенофонтович косував оком на змережану позначками карту командарма, слухав доповідь штабів-оперативників, і перед ним поступово вимальовувалася страшенно важка ситуація у смузі їхньої оборони.

...Цілих три армійських корпуси німців при масованій підтримці авіації навалилися своєю ударною силою на п'ятий стрілецький корпус, що прикривав лівий фланг армії! У перші ж години бою, вчинивши ворогові упертий опір, дивізії п'ятого корпусу зазнали великих втрат. Німцям удалося нависнути з півдня над белостоцьким виступом, і генерал-майор Голубев,

щоб перепинити їм шлях, розгорнув на річці Нурець тринадцятий механізований корпус генерала Ахлюстіна, який, подібно до його, Чумакова, корпусу, мав лише невелику кількість слабеньких танків старого зразка... У центрі, проти першого стрілецького корпусу, німці кинули, крім наземних сил, незліченну кількість авіації, намагаючись перешкодити відходу будь-яких частин на схід. Коли ворогові вдалося глибше вбити в нашу оборону свої танкові клини з півдня й розколоти її із заходу, на річці Нарев спочатку було розгорнуто шостий механізований корпус генерал-майора Хацкілевича, потім, праворуч,— корпус Чумакова. А зараз нависла смертельна загроза ще й з півночі. Прорвавшись із сувалкського виступу на Гродно, німецькі танкові групи ринули на південь, у тил радянським військам, що обороняли Белостоцький плацдарм.

З'ясувавши обстановку, Федір Ксенофонович, коли в палатці вони залишилися втрюх, уже не став, як збирався раніше, доводити, що його дивізії зазнали втрат, що кінчаються пальне й боеприпаси і що, коли зняти корпус з рубежу оборони, ворог тут безперешкодно ринеться на схід, розтинаючи белостоцьке угруповання на всю його глибину. Він уже знав, що командуючий фронтом Павлов наказав Болдіну створити кінно-механізовану ударну групу з двох-трьох механізованих корпусів і однієї кавалерійської дивізії, розгорнути її фронтом на північ і контратакувати ворожі частини, що прорвалися з боку Гродно, перепинивши їм шлях на Волковиськ.

Наказ є наказ. Його треба виконувати, хоч віддано його без додаткового ознайомлення з обстановкою, в якій опинилися війська, без розуміння тих переваг, яких вдалося досягти німцям внаслідок раптового нападу переважаючими силами. Але якби й не було цього наказу, ніщо не змінилося б. Федір Ксенофонович дуже добре розумів, що будь-який маневр, так само як і стійка оборона утримуваних позицій, вже ніяк не зможе помітно поліпшити на нашу користь загальну ситуацію. Можливо думати й про те, щоб відвести частини на схід, враховуючи цілковите панування противника в повітрі, його незрівнянні переваги в маневреності добре оснащених танкових груп. Сила й мобільність на боці ворога. Отже, всі дії радянських військ повинні бути підкорені лише одному завданню: якомога більше скувати ворожих сил і якомога довше затримувати їх на місці з тим, щоб там, у тилу, на сході, війська других ешелонів і армій, які висувуються з глибини країни, встигли на якомусь рубежі утворити стабільну лінію фронту. Де буде цей рубіж? На колишньому кордоні! На Березині! Звісно ж, не далі...

Цієї ночі, виставивши заслони на Нареві, корпус генерала Чумакова згорнувся в колони й почав рухатися на північ... Федору Ксенофонтівичу згадалося, як віддавав він наказ майору Нікітіну залишитися зі своїм мотострілецьким полком на місці й прикрити головну дорогу на схід у смузі, яку корпус покидає.

— Завдання ясне,— буденно, ніби йшлося про якусь нескладну справу, відповів майор Нікітін, дивлячись просто у вічі генералові.— Будемо триматися...

Федір Ксенофонтівич розумів, що залишає Нікітіна і його полк на неминучу загибель. Розумів це й Нікітін. Але жоден м'яз не здригнувся на обличчі майора; тільки рішучість у нездоровому блиску очей та в голосі почуття трагічної необхідності...

Розмова ця відбувалася в лісі, в штабній палатці, яскраво освітленій акумуляторною лампою. На задній стінці палатки повісили карту з нанесеною обстановкою, і генерал-майор Чумаков, водячи по ній прутиком-указкою, знайомив командирів частин і начальників служб штабу з обстановкою в смузі армії і з завданням, яке поставлене перед корпусом.

Коли майор Нікітін вийшов з палатки, до карти проштовхався полковий комісар Жилів і, якимось не дуже доречно взявши під козирок, звернувся до Федора Ксенофонтівича:

— Товаришу генерал! — Жилів, по-військовому ставний, але якийсь настовбурчений, вимогливо дивився в очі Чумакова.— Прошу пробачити... Я не знаю, з чим зустрінеться корпус завтра, а Нікітін з полком прийме на себе головний удар. Дозвольте мені залишитися з ним!

Федір Ксенофонтівич ніби спіткнувся під час бігу, враз загубивши нитку думки, яку почав розвивати біля карти. Дивився в чисте, ясне обличчя Жилова, яке почало під його суворим поглядом злегка бліднути, й думав про те, що всі ці важкі дні він постійно відчував поруч із собою присутність політпрацівників, яка була ненабрідлива; так здорова людина відчуває своє серце — більше думкою... В атмосфері постійного напруження політпрацівники мовби надавали, сказати б, забарвлення настроям людей. І не розмовою, не гаслами. Тільки особистий приклад, конкретна діяльність, постійне перебування в найгарячіших місцях... Адже сьогодні сам Жилів завів з ним розмову: «Не придумали ще справжньої форми для політпрацівників. Особливо для такого випадку». — «Що ви маєте на увазі?» — «Нам би зараз величезні зірки — на груди й спину! Щоб форма на комісарі й на політрукові червоним закликком полум'яніла!» — «Це занадто. І так диверсанти нишпорять». — «Зате якщо хтось сторопіє перед ворогом чи піддасться паніці, жива зірка навіть здалеку приборкає страх». — «Хочете бути ходячими бойовими

прапорами?» — «А що? Колір прапора й колір зірки одного, пролетарського, походження і, як бойові символи, кличуть до однієї мети». — «І ще б вам гучні репродуктори замість кашкетів!» — зі сміхом сказав тоді Чумаков. А ось тепер він погамував запал полкового комісара Жилова.

— Не раджу, — відповів йому зі стриманим роздратуванням. — У полку є свої політпрацівники. А ви як мій заступник по політичній частині зобов'язані, я повторюю, зобов'язані бути там, де головні сили корпусу. Можу вам гарантувати, що нам буде не легше, ніж майору Нікітіну і його полку.

Жилов похнюпив голову, відійшов од карти й загубився в групі командирів...

Скільки ж разів у ці дні бачив Федір Ксенофонтівич, як перед неминучістю смертельної загрози люди мовби зрікалися самих себе і, наче не відаючи страху перед загибеллю, хоч страх смерті живе в серці кожного, виконували свій військовий обов'язок!..

Учора, надвечір, коли притих бій, через бойові порядки німців прорвалася машина незнайомої марки. У величезному кузові з високими бортами повно червоноармійців. Мчали по дорозі повз сторопілих німців, майже впритул смалили в них з кулеметів і автоматів, переважно трофейних, і на всю горлянку кричали «ура». А коли вскочили до лісу, Федір Ксенофонтівич, який ішов у цей час до галявини, щоб пробратися на спостережний пункт, аж задихнувся від подиву: він побачив за кермом машини... пораненого шофера-сержанта із закривавленою пов'язкою на очах! Поруч з ним сидів старший лейтенант, який, тримаючи руку разом зі сліпим шофером на кермі машини, командував йому, де й як повертати, де гальмувати, а де натискувати на повний газ.

— Старший лейтенант Колодяжний! — відрекомендувався він генералові, вискочивши з кабіни машини, яка зупинилася на лісовій дорозі. — Помічник начальника штабу по розвідці моторілецького полку!..

— Молодший політрук Іванюта! — просто з кузова дзвінко відрепортував юнак, у якого шоки аж палали від збудження. І додав: — Військовий журналіст!

Журналістові особливо зрадів Жилов: йому потрібна була людина, яка змогла б замінити загиблого інструктора політвідділу, що вів журнал політдонесень.

Почалася розмова.

— Звідки у вас ця машина?

— Захопили у німців!

— Де добули автомати?

- Відібрали у німців!
- Чого кричали «ура»? Не в атаку ж ішли.
- Щоб свої не обстріляли.

Про всяк випадок представник особливого відділу почав перевіряти у Колодяжного й Іванюти документи. Але в цей час на недалекій галявині знялася стрілянина, почулися крики:

- Німці! Оточують!
- Автоматники прорвалися на КП!

Страшний такий крик, особливо в лісі, коли важко відразу оцінити обстановку й прийняти правильне рішення. Треба діяти миттєво, інакше паніка...

- Всім до бою! — скомандував генерал Чумаков.
- Ей, оточенці, за мною! — гучно закричав старший лейтенант Колодяжний.

З бортів машини посипалися червоноармійці й кинулися за Колодяжним та Іванютою до галявини, де стрілянина посилювалася.

Трофейні автомати і тут добре прислужилися. Почувши знайомий дріб, виразно-своєрідний, німці вирішили, що зіткнулися зі своїми, й, вигукуючи застережливі слова, спокійно пішли на зближення. Чудово попрацювала група «оточенців». Додався трофейних автоматів і таких необхідних магазинів з патронами...

Старшому лейтенантові Колодяжному і його бійцям було доручено охорону командного пункту. Полковий комісар Жилів, спостерігаючи потім із траншеї, в якій стояла триніжка зі стереотрубою, як вони окопувалися, сказав генералові Чумакову, що був поруч:

- Дивно... Ніколи не замислювався над різницею між моральним духом і моральним станом.
- І якого ж висновку дійшли? — запитав Федір Ксенофонтівч у полкового комісара.

— Висновок на поверхні лежить. Моральний дух зараз у ворога високий. Сила на його боці, він тіснить нас... Але бойовий дух буває й у вовка, коли йому уявляється легка здобич. А ось моральна перевага, незважаючи ні на що, на нашому боці. Ми захищаємося від бандитів, умираємо за свою землю, за свою свободу, за ленінські ідеї. І поки в наших серцях живе це святе почуття, ми непереможні.

— Правильно.— Федір Ксенофонтівч засміявся, силкуючись згадати, де ж він читав ці знайомі розмірковування про суть моральної перемоги.— Але добре було б ще при нашій непереможності живими вибратися з цієї мишоловки...

І ось цей бій в оточенні, поділившись на багато вогнищ, наближається до трагічного кінця. Дедалі більше танків Т-26 і БТ-7 горить на горбастій рівнині за лугом. Як же вловити той момент на останній межі можливого, коли треба буде давати залп у небо з ракетниць — сигнал до відходу в рятівний ліс за спиною?.. Що чекає потім?.. Тільки не полон!.. Смертна година?.. Це не найстрашніше, хоч смерть єдино непоправна. Хто опиниться поруч у фатальну мить?

Федір Ксенофонович, потамувавши зітхання, одірвався від стереотруби й, відчуваючи легке запаморочення, огледівся довкола. Побачив полковника Карпухіна, який дивився в бінокль поверх бруствера траншеї. Карпухін за ці дні наче відвик розмовляти й сміятися. Різкий, вимогливий голос полковника тепер, здається, тільки й годився для того, щоб віддавати команди й розпорядження. І жести, рухи Степана Степановича мовби сповнені якоїсь жовчної енергії, роздратованості, ніби все він робив зі злості. Карпухін наче аж усох, став менший на зріст, його стомлені очі світилися сердитим розумом, а рот, що хижо перекошувався, таїв готовність будь-якої миті вивергнути команду або лайку. Але дивно, що крізь цю трансформацію почало прозирати в немолодому полковникові щось юнацьке — в поривчастості рухів, у легкості, з якою він вискакує з окопу на бруствер, і ще в чомусь непояснимому.

Із-за рогу траншеї вийшов полковий комісар Жилов. Поправляючи на грудях чорний ребристий автомат, ремінь якого був перекинтий через плече, Жилов, не приховуючи занепокоєння, сказав:

— У балці за дорогою знову скупчуються танки. Не протриматись нам до ночі... Час відходити в ліс.

Федір Ксенофонович давно відчував наближення хвилини, коли треба буде остаточно змиритися з тим, що корпус як бойова одиниця перестав існувати. А отже, й він, командир корпусу, вже не командир... Генерал без війська. Несила змиритися з такою думкою. Наче сам себе живим у землю закопуєш, але все не віриш, що зробиш це до кінця... Так, відчай не щадить і генералів... Слова Жилова пролунали для Чумакова як якийсь виправдання провини, нехай такої, що не існує, а все ж провини, яка гнітила його серце.

Дивлячись на Жилова довгим і болісним поглядом, Федір Ксенофонович якось мимохіть подумав, що у всіх політпрацівників є якась спільність у характерах і навіть у зовнішності, якийсь світіння відповідальності за все на світі... Справді ж бо, скільки в ці дні бачив він на найнебезпечніших місцях комісарів і політруків! І під бомбами на дорогах, де із розрізнених

груп бійців, що відступали, формували вони роти, й у передових загонах, які йшли назустріч ворогові, і в заслонах, які закопувалися в землю, щоб загинути, але хоч трохи затримати німців, і попереду тих, що йшли в контратаку... Мовби з початком війни їх чисельність подесятерилася у військах. Окрім політпрацівників корпусу, кого тільки не зустрічали на бойових перехрестях!.. Інспектори й лектори Головного політуправління й політуправління округу, стажери з Військово-політичної академії імені Леніна, військові кореспонденти... Ніхто з них не поспішав скористатися своїм правом покинути небезпечну зону, всі були при якомусь ділі...

— Так, час,— після болісної паузи сказав генерал Чумаков і звернувся до Карпухіна: — Грайте, Степане Степановичу, відхідний марш.

Карпухін тут же в ніші траншеї покрутив ручку телефону й наказав:

— Ракети в зеніт! Колодяжний, організуйте маскування!

Попереду за лугом у різних місцях злетіли в небо червоні ракети, а по лінії лугу знялися цівки димових шашок. Коли вітер підняв над полем дим і утворилася непроглядна завіса, Чумаков перший вивірився з траншеї й мовчки пішов у ліс, мовби цей відхід не означав найстрашнішого: здачу ворогові позицій. За генералом пішли Карпухін, Жилов, кілька командирів-оперативників, молодший політрук Іванюта. В кінці схилу, звідки насувалася димова завіса, забовванів цеп охорони, яким командував Колодяжний, праворуч і ліворуч потяглися до лісу зв'язківці, розвідники, сапери.

Коли до узлісся вже залишалось кілька кроків, сталось непередбачене. В лісі, з боку просіки, враз знялася гарматна й кулеметна стрілянина, долинув гуркіт танкових моторів. Уздовж узлісся побігли праворуч, щось несамовито вигукуючи, червоноармійці, які охороняли тил. І тут же з'явилися танки — один, другий, третій, десятий... Німецькі! Про це свідчили чорні хрести в білому обрамленні на їхній броні...

— Мерщій у дим! — закричав Карпухін. — За мною!

Усі рвучко повернули назад і по спадистому схилу щодуху побігли назустріч димовій хмарі, яка насувалася на ліс. Федір Ксенофонович розстебнув на ходу кобуру й вихопив пістолет. «Тільки не полон!» — пульсувала в голові думка. Він озирнувся назад і побачив, як два танки, перевалюючись на купинах, рвонулися за ними.

Косогором бігло чоловік двісті. Всі намагалися якомога швидше досягти димової завіси, а потім лісу, який за лугом вигинався

темною підковою. Устигнути б перетнути луг та проскочити болітцел..

А позаду ревли мотори, татакали кулемети, оглушливо гахкали гармати, над головами повискували кулі... Ось і некошений луг, густа трава сягає колін... Бігти важко... А тут ще вітер прогнав дим... Де ж танки?

Тільки б устигнути до того крила лісу, тільки б устигнути! Непорушно-загадковий здалеку, страхітливо-похмурий, ліс у цій атмосфері надлюдського напруження, страху і болісної ганьби, що ось так доводиться відступати по своїй землі, обіцяв порятунок або загрожував смертю, як і той, що зостався позаду. Тут, серед полів і перелісків, на драглистих лугах і бакаюватих болотах,— скрізь чатувала смерть або полон. Ліс міг зустріти вогнем автоматів, кулеметів, гармат — впритул кинджальним ударом і танковою атакою. Але міг і обійняти тишею, поглинути цих людей, які у відчай задихалися в кривавому безладді й озлобилися до самозабуття, сховати їх і загубити в своїй дикій безкрайності, щоб потім знову повернути кожному самого себе, вдатного тверезо мислити, знову володіти собою й щось робити...

Під ногами зачвакало болото, потім чоботи почали провалюватися крізь трав'яну кірку. Здається, у Федора Ксенофонтонича вже не було сил дихати...

Ліс зустрічав спокоем. Натовп, що борсався на болотистому лузі, рідшав, розпливаючись по галявині й укладаючи в цей несамопитий ривок останні сили, примушуючи свої легені ще хоч хвилину не задихнутися остаточно, а серце не розірватися.

Генерал Чумаков добіг до лісу в цілковитій знемозі. Переважився через рівчак і вже, не чуючи під собою ніг, ступив кілька десятків кроків серед густого підліска, потім упав обличчям у траву біля запліснявілого кореневища. З грудей рвався сухий, з присвистом хрип. Поруч упали Жилов, Карпухін, Іванюта, Колодяжний, які так і не загубилися в димному і гуркітливому сум'ятті.

— Подайте хто-небудь голос...— хрипло промовив генерал Чумаков.— Усім зібратися за два... ні, три кілометри... точно на захід.

— На-а за-а-хід? — ледь переводячи подих, перепитав Карпухін.

— Може, на схід? — дивувався Жилов.

— На захід! — сердито повторив генерал.— На сході перехоплять!.. Вони тепер нас не залишать.

Ближче за інших біля генерала опинився старший лейтенант Колодяжний. Він поглянув на Чумакова поштиво-здивованими

очима, потім ледве звівся на ноги й, усе ще важко дихаючи, з несподіваною силою пробасив:

— Слухай наказ!..

Довкола, серед ріденького підліска лежали люди. В натужному диханні високо й часто здіймалися під темними від поту гімнастерками їхні плечі.

— Слухай наказ! — гучно й владно повторив Колодяжний. — Усім зібратися за три кілометри точно на захід!.. Передати команду по цепу!..

У лісі залунали кволі й осиплі від бігу голоси, що повторили на різні лади наказ.

23

Шостий день ішла війна. Шосту добу абвергрупа Володимира Глинського, одягнена в форму військовослужбовців Червоної Армії, не знала ні сну, ні відпочинку, перебуваючи в тому гарячковому напруженні, яке, певно, відчували б вовки, якби вони опинилися в непевній людській подобі серед мисливців. Усе довкола горіло, обвалювалося, нерухомо висів курний серпанок над дологами, якими пливли колони біженців, брели розрізнені групи червоноармійців, їхали машини з пораненими. Понуро-каламутне й неглибоке небо з поодинокими хмарами, яке наче до нестями впилося всім, що піднімалося в нього із землі, раз у раз вивергало зі своєї далини косяки літаків і здавалося оглухлим від їхнього ревіння, від вибухів бомб і людських зойків, що стали в ці дні голосом землі.

Незважаючи на надійність документів, нібито виданих штабом фронту «майору Птицину», що очолював загін особливого призначення, диверсанти почували себе в прифронтовому сум'ятті кепсько: з першого ж дня вторгнення розладнався графік їхніх «дій по рубежах». Враховуючи досвід війни з Францією, передбачалося, що на схід ринуть, безладно відступаючи, колони радянських військ, перед якими треба буде висаджувати в повітря мости, створюючи скупчення багатотисячних мас і радируючи про це абверкоманді при групі німецьких армій. Але колон не було. По радіо надійшов наказ: мостів не руйнувати, росіяни захищаються до останнього солдата; мости потім будуть потрібні для проходження німецьких військ...

Усе відбувалося не так, як було на репетиціях за рельєфними картами. Адже передбачалося, що сьогодні, на шостий день війни, німецькі армії повинні були вже далеко залишити в своєму тилу Мінськ і просунутися за Березину, а вони лише вчора зламали опір червоних у районі Слоніма, але пробитися далі

танковими колонами крізь їхні розладнані порядки поки що не зуміли. А диверсантам стояти на місці не можна, вони повинні весь час перебувати в русі, весь час створювати видимість якихось активних і цілеспрямованих дій, щоб ні в кого не викликати підозрінь. Доводилося раз по раз займати оборону біля мостів, пояснюючи цікавим і патрулям з НКВС, що з наказу фронту охороняють їх від німецьких парашутистів.

Чутки про переодягнених парашутистів уже розлетілися по всій Білорусії. При в'їзді в міста й містечка влаштовувалися перевірки документів. Певно, якісь абвергрупи й одиночні агенти були викриті. Групі ж Глинського поки що щастило. Вона в поті чола попрацювала за кілька годин до початку війни над знищенням ліній зв'язку, потім висадила в повітря у Белостоці склад пального, перехопила й знищила шістьох делегатів зв'язку. Відкочуючись поступово на схід, сіяла паніку, поширювала чутки про викинуті попереду авіадесанти й про прорив німецьких танків. До тих мотоциклів, що вона мала, додалося, як і передбачалося, три машини із запасом бензину, які цієї ночі вдалося захопити під Городеєю. Щоправда, вантажні машини завдавали багато клопоту, бо їх кожного разу, коли зупинялися, обліплювали біженці.

Сьогодні абвергрупа з досвіту патрулювала дороги між Миром і Стовпцями. Очікувався нарешті прорив німецьких танків до Миру, і диверсантам було наказано в разі великого скупчення радянських військ на переправі через Німан підірвати на мосту мотоцикл, коляска якого набита толом. Але танки десь затрималися, а дорога наче кипіла: по ній сунув потік жінок і чоловіків, стариків і дітей. Ішли і їхали поранені, осібно брели групи бійців, що відстали од своїх підрозділів і тепер шукали «пункт збору». Для диверсантів серйозної роботи поки що не було.

Але де ж танки? Чому нема військ, які в паніці відступають? Ці питання хвилювали Володимира Глинського, бо він знав те, чого не знали інші: на запасних коліях кожної групи німецьких армій стояло напоготові по кілька ешелонів хімічних боєприпасів. Якщо німці не зуміють відкинути дивізії Червоної Армії силами своїх сухопутних військ і авіації, можна чекати застосування хімічної зброї. Тоді не минути лиха й диверсантам...

І раптом увечері радист прийняв наказ: «Через Новогрудок на Мир рухається велика автоколона росіян, в якій підмічено штабні й спеціальні машини. Зупиніть її в межиріччі Сервеч — Уша й прийомом «клин» відтісніть на північ до боліт за Сулою. Протримати колону до ранку».

Завдання було гранично ясне. Прийом «клин» диверсанти не раз опрацьовували на практичних заняттях...

Шість мотоциклів з дев'яти довелося втягти в кузови машин. У кожную машину сіло по сім диверсантів, решта шість сіли на три мотоцикли, що залишилися. Вантажні машини одразу ж помчали назустріч колоні росіян. Позад них, не поспішаючи, їхали мотоцикли — у колясці переднього сидів Глинський у формі майора радянських інженерних військ і з автоматом ППД на грудях. Назустріч, у бік Стовпців, як і на всіх інших дорогах, тяглися нескінченні потоки людей, валки возів, машин. Коли позаду залишився Мир, диверсанти на мотоциклах зумисне відстали од своїх машин і звернули ліворуч на безлюдний путівець, що петляв між закурених кущів. Коли від'їхали з півкілометра від дороги й зупинилися, радист налаштувався на умовлену хвилю. Хвилин за сорок надійшов сигнал од групи, що поїхала на машинах: усе йде за планом, автоколону зустріли, розминулися з нею й зайняли місце для вклинення, як тільки колона поверне назад.

Тепер настав час діяти Глинському. Для початку треба примусити росіян розвернути колону.

— Кидайте гранати, — тихо наказав Глинський своїм мовчазним поплічникам, сідаючи в коляску мотоцикла. Його загоріле обличчя, як щоразу перед небезпекою, трохи зблідло, набравши сірого відтінку.

Диверсанти, розвернувши мотоцикли до дороги, почали кидати в куці гранати.

...Недалекі вибухи за чагарником налякали біженців. Невідома небезпека завжди страшніша за видиму. Люди відскочили за дорогу. Почали зупинятися й деякі машини, водії яких помітили, що попереду щось негаразд. Ті, що сиділи в кузовах, занепокоєно почали оглядатися довкола, готові посипатися на землю, якщо з'являться літаки.

У цей час з путівця вирвалися один за одним три мотоцикли.

— Німці!.. Танки!.. — істерично загорлав з переднього загорілий майор у кашкеті з чорною околичкою. Це був Глинський.

— Танки! — стривожено полинуло вздовж дороги. — Німці!

Паніка — хвороба навально-заразлива. В деяких ситуаціях вона може умиць паралізувати волю багатьох людей, ніби позбавивши їх розуму. Ось і зараз звістка про наближення німецьких танків швиргнула людей у високе жито, у вибалок, що підступав до недалекого лісу. Машини почали швидко розвертатися.

Володимир Глинський, учепившись руками за скобу над коляскою, що підстрибувала, радів, спостерігаючи, як хвилі паніки, випереджуючи диверсантів, котилися далі й далі. Шалена швидкість мотоцикла не заважала Глинському примічати пере-

кошені страхом жовто-землисті обличчя жінок і чоловіків, їх метушню.

«Маєте, свині, погань нікчемна! — із мстивою насолодою думав він.— От і весь ваш героїзм, про який ви тільки в піснях співаєте!»

Дорога, скільки сягав зір, курилася під колесами машин, які вже мчали у зворотному напрямку, щоб звернути на перший же путівець, який вів на схід. Це було диверсантам як на руку ковінька, бо звістку про те, буцімто до Миру прорвалися німецькі танки, першими принесуть в автоколону росіян не вони. Але незабаром їм назустріч вискочили з хмар пилу два мотоцикли з ручними кулеметами на колясках. Водій переднього підняв руку, вимагаючи зупинитися.

— В чім річ? — суворо запитав Глинський, коли всі мотоцикли невеличким табунцем збилися на узбіччі.

— Товаришу майор,— звернувся до нього молодий лейтенант у синьому комбінезоні, в захисних окулярах.— Ми розвідка військової частини. Дозвольте дізнатися, звідки ви їдете?

— Звідки їдемо, там нас уже нема,— різко відповів Глинський.— Повертай, лейтенанте, оглоблі, а то попадеш в пазури до німців. Позаду танки!

— Ви самі особисто бачили?

— Бачили... Навіть рахували. Це входить у наші обов'язки. До Миру прорвалося понад двісті німецьких танків.

Лейтенант, трохи збліднувши, озирнувся на екіпаж другого мотоцикла, не знаючи, мабуть, яке прийняти рішення.

— Розвертайтеся! — Глинський уже наказував.

— Товаришу майор, але я маю завдання розвідати...

— Розвертайтеся і їдьте за нами! Я сам доповім вашому начальству про танки.

Поки велася ця розмова, дорога стала зовсім безлюдною. У Глинського майнула думка про те, чи не краще пропустити розвідників уперед, а потім постріляти в спину, але одразу ж похопився, що це нерозумно, бо там, у колоні, можуть стривожитися їхньою відсутністю й запідозрять щось недобре.

Лейтенант підкорився наказові суворого майора, і не минуло й двадцяти хвилин, як вони всі разом уже під'їжджали до великого населеного пункту. В холодку околичних будинків довгої вулиці Глинський побачив нескінченну валку машин. Попереду два броньовики, легковий автомобіль і спеціальні машини з фургонами, а далі вантажні машини із солдатами, командирами, з якимсь вантажем. Уздовж колони походжав, юрмився військовий люд, а попереду, біля броньовика, стояв в оточенні кількох командирів кремезний, оперезаний ремнями полковник.

Глинський зрозумів, що їх уже чекають, бо з високої верби коло крайнього будинку спускався спостерігач, відкинувши бінокль на ремінці за спину.

Глинський вискочив з коляски і з суворою діловитістю відрекомендувався полковникові:

— Майор Птицин. З оперативної групи начальника інженерного управління фронту,— а потім з хвилюванням доповів про дві сотні німецьких танків, які він разом зі своїми підлеглими бачив на власні очі, і про те, що дорога на Стовпці захоплена ворожою мотопіхотою.

Полковник звелів пред'явити документи. Глинський діставав їх з нагрудної кишені з цілковитою байдужістю, просячи при цьому полковника, якщо діє його рація, негайно передати дані про противника в штаб фронту.

Документи не викликали у полковника підозрінь, як і не було в нього приводу засумніватися у повідомленні про танки, бо перед початком маршу його попередили про можливість прориву німців з боку Барановичів, та й наслухався вже від інших «очевидців», які недавно промчали тут на машинах, не встигши проскочити через Мир на Стовпці.

Далі події розвивалися саме так, як і передбачали диверсанти. Колона розгорнулася, перебудувалася й рушила знову на північ. Вантажні машини з диверсантами в цей час уже йшли разом з нею, майже біля самої голови. Не доїжджаючи до Сервіча — притоки Німану, колона взяла праворуч, на польову дорогу, що вела на схід. Сутінки настигли її по другий бік верхів'я Німану. На цей час Глинський, що пересів у кабінку своєї передньої машини, вже знав, що це відводиться в тил штаб мотострілецької дивізії, яка не встигла сформуватися. Разом зі штабом йшли і його спецпідрозділи. Глинський тримав на колінах топографічну карту, уважно звіряв її з місцевістю, намагаючись до того часу, як стемніє, визначити найзручнішу точку, де він зупинить свої три машини, а позад них, як і належить, згідно з правилами пересування військових колон, загальмують всі інші машини, що розтяглися на кілька кілометрів. Коли голова колони відійде по обраному командуванням маршруту далеко вперед, Глинський потім поведе решту машин в іншому напрямку. Добре, що водії суворо дотримуються правила — йти за машиною, яка їде попереду; але шкода, що не попадуть у пастку автомобілі з головним начальством...

І ось уже ніч, вона палахкотить в різних кінцях загравами. Колона йшла, дотримуючись правил світломаскування. Лише машини, що прокладали маршрут, цідили із затемнених фар тонкі цівки синього світла на вузьку дорогу. Карта, яку Глин-

ський освітлював електричним ліхтариком, підказувала йому, що незабаром має бути роздоріжжя, і він наказав своєму шоферові гальмувати... Усе далі й далі відходила голова колони. Ще мить, і її мовби й не було на дорозі. Тільки курява. Почекали ще хвилини п'ять, уважно прислухаючись до того, що робилося ззаду... Все спокійно... Тепер уперед...

Скоро Глинський побачив роздоріжжя.

— Ліворуч,— наказав шоферові.

Дорога дедалі крутіше повертала на північ, огинаючи присульські бодота. Глинський триумфував. Іще через якийсь час його вантажна машина зупинилася на узбіччі. Інші дві машини з диверсантами пішли вперед: вони знали своє діло. За ними потяглася вся колона, в якій ніхто ні про що не підозрював.

Глинський чекав, поки пройдуть усі машини, щоб прилаштуватися їм у хвіст. Незабаром поруч з його машиною зупинилися три знайомих мотоцикли з диверсантами.

— Обганяйте колону й розвіدуйте дорогу,— наказав їм Глинський.— Тримати напоготові ракетниці на випадок зустрічі зі своїми.

Хвилини через п'ять після того, як мотоцикли з диверсантами помчали вперед, у хвості колони враз пролунали гудки машин. Потім вони почали наближатися, перекочуватися від машини до машини, обганяючи колону. Ось уже загули машини, що йшли повз Глинського, потім заревли гудки спереду. Ніби передавалася звукова естафета. І колона зупинилася серед теплої пітьми. Праворуч і ліворуч підступала до дороги тиша полів, яку порушували розтривожені голоси та стук дверцят кабін.

— Усім розійтися вздовж колони,— тихо наказав Глинський завмерлим у кузові диверсантам і сам одійшов далі від машини й почав жадібно, з тривогою прислухатися до розмов і до всього, що робилося навколо.

До голови колони промчали узбіччям два мотоцикли з кулеметами на колясках. Промайнуло повз Глинського знайоме обличчя лейтенанта-розвідника. І це особливо насторожило: адже моторозвідка рухалася попереду броневих автомобілів... Невже виявили зникнення колони?

— Що означають гудки машин? — запитав Глинський у командира, який зупинився поруч, прикурюючи від сірника цигарку.

— Наказ зупинити колону,— відповів той, блиснувши в темряві білками очей.— Збилися, мабуть, з маршруту.

Раптом попереду почулися крики, пролунали постріли, зататакали автомати, віялом здійнялися над полем світлячки трасую-

чих куль. Глинський похолов: у колоні, окрім як у переодягнених диверсантів, ні в кого не було автоматів.

Раптова стрілянина ніби розбудила всіх. З кузовів машин посипалися червоноармійці, почувся брязкіт зброї.

— Усім зібратися коло своїх машин! — почала перекочуватися вздовж колони команда.

Ніби шукаючи свою машину, Глинський все далі відходив у хвіст колони. Він зрозумів, що їх викрили, хоч і не міг здогадатися, як це сталося. Нестерпно хотілося рвонутися в поле, в ніч, далі від колони, але боявся, що тут-таки дістане кулю в спину.

Стрілянина враз спалахнула поперед нього — туди щойно пішли його люди.

— В колоні диверсанти! — почувся чийсь збуджений голос.

І зовсім поруч, з другого боку машини, хтось комусь наказував:

— Затримувати всіх, хто з автоматами! При найменшому опорі — стріляти. У них за старшого той майор.

Глинському здалося, що в нього втупилися сотні пар очей. Кидати автомата було вже пізно, і він, піднявши його, не тямлячи, що робить, почав смалити у всі боки, закрутився дзигною й кинувся через кювет у темряву. Охоплений жахом, він біг з усієї сили, переборюючи дивний параліч, коли, мовби уві сні, одбирає ноги. Похололою спиною відчував, як у нього ціляться десятки гвинтівок, і чекав фатального удару. І справді: позаду загриміли постріли, і він почув, як зацьвожкали над головою кулі. Але біг далі, розтинаючи грудьми і обличчям пружні хвилі колосся. Вже коли відбіг, здавалося, далеко, коли колона розчинилася десь у густому мороці, раптом гострим бодем обпекло праву ногу вище коліна. Глинський зашкунтильгав, але не зупинився, вкладаючи останні сили в цю несподівану втечу. І лише тоді, коли відчув, що легені вже відмовляються дихати, а чобіт зробився важким від крові, яка натекла туди й хлюпотіла під ступнею, упав на землю й крізь шалений стукіт серця й хрипіння легенів почав услухатися в приглушену відстанню стрілянину.

Трохи перепочивши, він, гнаний страхом, поповз ще далі, в глибину поля. Тільки після того, як машини, загуркотівши моторами, розвернулися й пішли у зворотному напрямку, Глинський завмер на місці, прислухаючись до тиші, що облягла його. Потім дістав з польової сумки індивідуальний пакет і почав перев'язувати просто поверх галіфе прострелену ногу.

Відчуваючи, що спина його все ще зберігає холод страху, він намагався обміркувати те, що сталося. Як могли червоні викрити їх у цьому людському мурашнику? Хто ще вцілів з його абвергрупи? Невже ніхто?.. Тоді Володимир Глинському не минути

лиха. Рука абверу карає жорстоко, тим більше, що його можуть запідозрити в зраді.

В зраді? Кому?.. Німцям?

Глинський бинтував ногу, намагаючись зробити пов'язку тугою, щоб зупинити кровотечу, й відчував, що думки його гаснуть, не встигнувши розгорітися, наче він боявся зазирнути сам собі в душу. Його охопила байдужість, незбагненна огида до самого себе, бажання одвернутися від запитань, які народжувалися ніби десь осторонь від нього й тут же вимогливо стукалися в його голову й серце, а він усе намагався одмахнутися від них, не зважуючись підвести на них очі. Легше було обернутися на хробака, влізти в землю, щоб ніколи більше не побачити неба, ніж відповідати на запитання, які ще не дозріли, не оформилися, але які вже з жорстокістю нагадували про себе й мовби казали про те, що не ухилитися від них, як не втекти од самого себе.

Несподівано перед очима постали обличчя генерала й полковника, яких він зустрів на пошті вночі напередодні війни, спалахнуло й погасло обличчя лейтенанта-розвідника. Згадалася суворість в очах полковника, що перевіряв у нього документи. І, здається, вперше він подумав про них усіх, як про сильних російських людей, на яких підняв руку з мерзенною, таємною, чужою зброєю. Як же сталося, що він прийшов на цю землю як лютий її ворог? І як йому тепер бути, коли навколо сама тільки невідомість?.. Але чому ж невідомість? Німці завоюють Росію, і він повернеться в маєток свого батька, відкопає свої коштовності... А що потім?

Глинському не хотілося ні думати, ні жити, ні відчувати цю ніч із завислими над нею тьмяними зірками, з далеким валуванням собак і сухим передзвоном колосків над головою. Він ліг на спину, заплющив очі й зітхнув так, ніби вирвалася з грудей його жива душа.

Згадалося далеке, згадався батько...

24

Старий граф Святослав Глинський ще від родовитих його предків успадкував переконання, що людина буває прекрасна або в первісній темноті своїй у межах трудового й життєвого досвіду, або пізнавши науки до самих вершин, коли розум вільно й гордо ширяє над складною суєтністю буття, а серце, що осягло закони краси, здатне черпати радість із розсіяної в житті поезії, пластики й гармонії. Пороками ж, на думку графа, уражено лише середній прошарок людства — саме той, який тільки доторкнувся до освіти й культури, але далі не пішов через свою

розумову неспроможність чи стидку бідність, яка з неї випливає.

Виходячи з такого погляду, поміщик Святослав Глинський робив усе можливе, щоб ніхто із селян, які працювали на його землях, і не думав і не гадав про навчання, щоб не набув згубно-нищих почуттів. Але був граф нечувано щедрий і навіть марнотратний, коли йшлося про освіту його синів — Миколи й на рік меншого Володимира. І з самого малку до них були приставлені виписані з-за кордону гувернери й учителі, які навчали їх французькій і німецькій мовам, гарним манерам і музиці. Зростаючи сини, радіючи поважних батьків здібностями, побожністю й добропристойністю. Коли вони дійшли зрілого віку, обидва вже мали університетську освіту: Микола — економічну, Володимир — юридичну. Зв'язки й знайомства батька, а також родовитість їхньої сім'ї гарантували їм високі посади при царському дворі чи в міністерствах. До жовтня сімнадцятого Микола вже встиг рік прослужити в Петрограді, ступивши на шлях благородної діяльності в ім'я процвітання царської династії й вітчизни, а Володимир тільки ще влаштовувався на посаду в губернську судову палату, щоб почати, як ніхто до нього, зміцнювати в народі віру, що влада уособлює в собі волю божу, утверджує закони добра й справедливості, за якими власність є святою недоторканістю, а її володарі — головна опора держави, закони якої до них прихильні.

Вибух Жовтня потряс не тільки всю Росію. В революційному припливі народного гніву захиталися вірування, що склалися протягом століть, уявлення про добро й зло, панівні поняття про прекрасне й потворне. Єдина вітчизна ніби під ударом блискавиці була розколота навпіл. Тріщина, взявши початок від розваленого фундаменту колишньої державності, пройшла по народних глибинах і породила нові начала: народний фундамент нової державності й вихор громадянської війни над ним.

Граф Глинський з обуренням переконався, що ті самі люди, які уявлялися йому прекраснодушними й непорочними в своїй споконвічній темноті, в затурканості, раптом зібралися під червоні прапори в озброєні юрмища і всупереч усім законам повернули страхітливий гнів проти своїх благодійників, які давали їм можливість добувати хліб насущний і оберігали від згубного впливу освіти.

Коли у Воронезькій губернії дедалі частіше почали палахкотіти заграви пожеж над поміщицькими садибами, Святослав Глинський поспішно викликав у свій родовий маєток обох синів. Темної ночі відбулася сімейна рада, на якій було вирішено, що Миколі й Володимирі не личить нічого не робити у важку для

вітчизни годину: треба брати до рук зброю. Потім батько вручив синам по гаманцю із золотими червінцями, на їхніх очах розділив решту свого багатства в золоті, коштовних самоцвітах, гербових паперах і, склавши одну половину в облите воском барильце, закопав його на краю садиби під віковою липою, а свою половину в блаґенькій валізі поклав під сидіння вже запряженого фаєтона. Потім, коли були осідлані дві кращі кобили з графської стайні й коли Микола з Володимиром з'явилися перед батькові очі при зброї, він благословив їх на ратні подвиги у святій боротьбі проти більшовиків і провів на шлях, давши настанови, як краще дістатися в пониззя Дону. Цієї ж ночі граф разом з дружиною поїхав у Лиски, щоб звідти поїздом добратися до Ростова.

Невідомо, чи довго шаленів би в збуджених думках Святослав Глинський, якби враз переконався, що все життя помилявся у своїх поглядах на походження людських пороків. Але, без сумніву, серце його не витримало б, якби він дізнався, що його високоосвічені й виховані в благородних традиціях російського дворянства сини незабаром звернули з битого шляху до найближчої діброви, дочекалися, поки проїхали на Лиски батьківський фаєтон і брчка з охороною, а потім вернулися на край садиби під стару липу. Відкопали барильце з коштовностями, по-братському розділили їх навпіл, а потім, ховаючись один від одного, зарили кожен свою частку в тільки їм відомих місцях.

Микола Глинський начебто в одному з боїв загинув од шаблі будьонівця. Пішов у непам'ять старий граф Святослав. А Володимир, здається, випив гірку до краю. Після громадянської війни доля закинула Глинського-молодшого в Париж, злиденного, змушеного чорною працею заробляти на шмат хліба, хоч десь там, на батьківщині, воронезька земля берегла багатства, яких вистачило б безтурботно прожити ціле життя. Люта ненависть до більшовиків надавала Володимирові сил, а безугавна мова серця не переставала твердити, що нещастя вкидає у відчай лише слабкі голови, а піднесені душі зміцнює.

І він терпів, вірив, чекав... Його терпіння зігрівалося надією, що простий народ, та сама голота, яка взяла силою нестримної стихії в свої руки владу, не зуміє цією владою користуватися. Бо влада — це велетенська машина, підоймам якої повинні надавати гармонійного руху тисячі, багато тисяч високоосвічених умів. Нехай навіть залишилася в Росії частина людей, що знається на таємницях управління. Але ж не буде вона служити голоті, масам робітників на чолі з Леніним і його помічниками. Не буде ж вона утверджувати на священних землях Русі несправедливість, яку називають диктатурою пролетаріату. І Глинський

ловив кожен рядок у газетах, де писалося про більшовиків, про червону Москву. Добре, що знав французьку й німецьку мови. Навіть почав цікавитися статтями про Леніна і його науку, намагаючись зрозуміти, якої ж помилки припустилися колишні правителі Росії, чому не встигли поборити в крові народний бунт і втримати в своїх руках владу.

Французькі, німецькі й інші «борці» з ленінізмом, посилаючись на відкриті геніальними умами закони цивілізованого світу, провіщали близьку загибель держави, яка будується на «проти-природних» ленінських переконаннях. Вони порівнювали ленінізм з лубочно-яскравим і оманливо дзвінким обручем, який котиться з гори й тягне за собою натовп... Колесо, що біжить з гори, й натовп, що біжить за ним, не зупинити. Це важко зробити. Але досить тільки пустити поруч з колесом зайця, як натовп затюкає й, забувши про обруч, кине́ться за зайцем. Це закон руху натовпу... Отже, вся справа в зайці, в якійсь новій ідеї. Її повинен народити освічений Захід і врятувати Росію від згубного шляху.

Ідеї народжувалися одна за одною, але вони не мали ні крил, ні ніг. Довелося засилати в Радянський Союз диверсантів і вбивць. Але й це не давало бажаних наслідків. Залишалося останнє — сподіватися на воєнну інтервенцію в країну Леніна.

Минав час. Зникали одні надії, з'являлися інші. Коли в Радянському Союзі закінчився неп, буржуазні теоретики стали покладати надії на стару інтелігенцію. Пересвідчиться, мовляв, вона, що в Радянській державі перспективи її обмежені сьогоднішнім днем, місячною зарплатою, що зароблений нею карбованець цілком витрачається на котлету й калоші, а прибутків ніяких не дає, і кінчиться її співробітництво з Радянською владою.

А з інтелігенцією, мовляв, не жартуй: вона знає, що за будь-якого ладу суспільство має складатися з двох верств — з тих, у кого більше обідів, аніж апетиту, і тих, у кого більше апетиту, аніж обідів; і якщо влада не враховує апетитів інтелігенції, то ця інтелігенція починає озиратися туди й сюди, шукаючи, кому б вигідніше запродати душу і на кого спертися в боротьбі з владою, яка її не влаштує.

А життя розмотувало клубок часу за своїми законами. По Франції прокотилася хвиля безробіття. Першими викинули на вулицю білоемігрантів, і серед них — опалювача майстерні гумових виробів, юриста, графа Володимира Святославовича Глинського.

Найважче було добувати гроші для оплати малюсінької кімнатки. Довелося продати все, що ще збереглося, — золоту обручку, годинник, костюм. Однак настав той момент, коли молодий

граф опинився без квартири. Почав ночувати в товаришів, у знайомих, але й це минулося. Пішов бродяжити. З'явилася небезпека зустрічей з поліцією, які звичайно кінчалися для людей без статків і батьківщини арештом, позбавленням картдідантіте — паспорта — й ув'язненням на певний строк. Після в'язниці бродяжі вручали вовчий квиток — де сорті — й пропонували протягом двох тижнів покинути країну.

Глинський, будиши юристом, попорпався в законодавстві Франції й знайшов старий закон, який засвідчував, що будь-яку особу, яка має при собі п'ять франків, не можна вважати бродягою, навіть коли вона не має ні житла, ні роботи. П'ять франків, звісно, гроші немалі для безробітного, але їх можна було зібрати, роблячи людям дрібні послуги.

А втім, Глинському пощастило заробити й на своєму відкритті. Відтоді в його паспорт була міцно вклеєна п'ятифранкова асигнація, і він уже не боявся ночувати в парках, під мостами, у під'їздах чужих будинків.

Потім Володимир Глинський почав співробітничати в мілюковській газеті «Последние новости». Головна тема його писань — страждання російських біженців на чужині й прокляття на адресу більшовиків. А якось його увагу привернув яскравий плакат, на якому французький легіонер стріляв у лева. Плакат закликав добровольців записуватися в іноземний легіон і обіцяв безтурботне життя й незвичайні пригоди. І за якийсь час Глинський опинився в Марокко як легіонер третього полку, того самого, який ще в 1855 році разом з дивізією зуавів генерала Боске перший вдерся на Малахів курган. І один з аксельбантів, що їх носив тепер російський граф, наче на глум, називався: «За Севастополь».

Служба в легіоні — ціла одіссея: участь у марокканській війні проти фанатичного війська племені рифів, яке на чолі зі своїм вождем Абдель Крімом напало на Іспанське Марокко, потім виснажливі погоні по Сахарі за бандами туарегів, які зі своїм вождем Бель-Касеном робили наскоки на поштові й торговельні каравани, потім придушення повстання племен дзурів у Сирії...

Доля виявилася прихильною до Володимира Глинського. Наче колишній російський граф прожив усе життя серед смертельних небезпек і неймовірних труднощів. Здоровим і цілим повернувся він 1935 року до Парижа — ще не старий, з невеликим запасом грошей. Влаштувався на роботу в білоемігрантському журналі. Через два роки випадок звів його з німецьким журналістом Мюллером. Від Мюллера вперше почув він про велике майбутнє, яке чекає німецьку націю у часі не такому вже й далекому і в просторах зовсім не абстрактних. Мюллер розбудив у Глинсько-

му надію. На його столі, що служив йому для холостяцьких трапез і творчих мук, з'явилися нові книжки. Багато книжок! Шопенгауер і Ніцше, Гітлер і Гінденбург, Гофман і Бетман-Гольвег...

О, в них були вже не «зайці», на яких колись так покладалися білоемігранти! Німеччина, тільки Німеччина покладе край більшовизму! Старий німецький дух знову проб'ється, якщо він навіть і змушений буде пройти крізь горнило пристрастей і страждань,— з релігійною переконаністю розтлумачував Глинському в своїх писаннях Поль фон Гінденбург. Німеччина, яка сприймала й творила стільки невичерпних цінностей людської цивілізації й культури, доти не загине, доки в ній жива буде віра в її всесвітньо-історичну місію.

А Гітлер з непохитним фанатизмом доводив, що ця віра жива в Німеччині. І Глинський вірив Гінденбургу, Гітлеру й молився на Фрідріха Ніцше, який без будь-яких зусиль переконав його, що війна необхідна для держави так само, як раб для суспільства. Адже так усе чудово й просто: війна створила рабство; в стражданні й трагедії люди створили красу; треба людей глибше занурити в страждання й у трагедію, щоб утримати в них почуття краси... Отже, бажання війни — здоровий інстинкт будь-якої держави. Людський розум, збуджений війною, творить чудеса!

Глинський був радий знайомству з журналістом Мюллером, хоч потім з'ясувалося, що той зовсім не журналіст. Але саме завдяки йому граф Глинський через кілька місяців переїхав до Німеччини і, як послідовний ворог більшовизму, одержав можливість спрямувати свою ненависть на конкретні діла з далекосяжними цілями.

В Німеччині Глинський потрапив у школу абверу, яка готувала шпигунів і диверсантів для дій на території Радянського Союзу.

Спочатку його, як юриста, примусили ретельно вивчити радянське законодавство, а потім він уже й сам викладав червоне правознавство, одночасно штудіюючи загальний курс навчання й поступово опановуючи систему розвідувально-диверсійних і каральних органів фашистської Німеччини.

На початку червня 1941 року в містечку Сулеювек, поблизу Варшави, на базі колишньої розвідувально-диверсійної школи «східного напрямку» створили оперативний штаб «Валлі» відомства Канаріса. Від нього потяглися нитки до німецьких армій, що висувалися до кордонів Радянського Союзу. При арміях почали функціонувати польові оперативні органи абверу — абверкоманди й підлеглі їм абвергрупи, які напередодні війни були

закинуті в прикордонні області Радянського Союзу. Однією з таких абвергруп і командував Володимир Глинський, що іменувався за врученими йому документами майором Червоної Армії Птициним.

25

Глинський відчув, що лежить потилицею на чомусь твердому, ребристому, воно завдає йому болю, й здавалося, крізь цю твердість в голову запливав разом з болем гул, який усе наростав. Розплющив очі, і на нього навалилося бездонне й сліпуче небо, роздроблене густими стеблами жита з нахиленими вусатими колосками. Ще не встиг зрозуміти, чому він лежить тут, як раптом виразно почув гуркіт моторів і побачив на рваному клапті неба шістку бомбардувальників з темно-червоними зірками на крилах. Вони пройшли низько. А над ними в голубій прозорості вранішнього неба розверталися для атаки два довготелесі, схожі на бабок «месершміти». Глинський із сонною байдужістю подумав про те, що вперше бачить радянські бомбардувальники й що для якоїсь елементарної гармонійності не вистачає в небі радянських винищувачів. І тут же, ніби народжені його уявою, здається, просто з жита вирвалися два тупоносих літачки. Задержавши обрубані носи, вони свічкою пішли в небо навперейми «месершмітам». Це здивувало Глинського, і він знову відчув гострий край під потилицею, зрозумів, що прокинувся, що небо з літаками не примарилося йому, і, мовби чогось злякавшись, рвучко підвівся на руках. Гострий, нестерпний біль раптом пронизав, здається, все його тіло, і перед очима попливли темні, в зелених іскрах кола, й до горла підступила нудота. Він тут же згадав усе, що з ним сталося, й застогнав уже не тільки від болю, а й від своєї цілковитої беспорядності. Забувши про літаки, про повітряний бій у піднебесі, зі страхом розглядав засохлі темно-коричневі плями на пов'язці поверх галіфе. Непідвладна нога здавалася чужою, ніби прикипілою до землі, а біль пошттовхами рвався в ній десь вище пов'язки.

У цей час з неба, ніби аж захилинаючись, зататакав кулемет і долинуло тонке завивання мотора, що все наростало на віражах. Глинський звів угору налиті мукою очі й побачив, що навскоси до землі летіла блискотлива в променях сонця «бабка», залишаючи за собою димну стежку. Але падав не лише «месершміт». Звідкись з невидимої для Глинського сліпучої глибини зірвався й охоплений полум'ям тупоносий літачок. Він стрімко прокладав через небо розпливчасту руду смужку. Глинський навіть не встиг помітити, як з літачка вивалився льотчик; тільки

враз побачив просто над собою білий купол, що ніби спалахнув, і темну фігурку людини на кінцях строп.

В якомусь панічному страху, не тямлячи, що й для чого він робить, Глинський схопився за автомат, що лежав поруч, звичним рухом звів курок і почав цілитися в парашутиста. Льотчик добре бачив Глинського в житі, бачив іще щось трохи збоку й кидав туди тривожні погляди. Помітивши націлений у нього автомат, він машинально затулився правою рукою, відпустив одну стропу й неприродно перекосив тіло. Глинський натис на курок, автомат гучно клацнув залізом, але пострілу не було: патронний диск був порожній. Відкинувши автомат, він схопився за кобуру пістолета. Льотчик, швидко наближаючись до землі, теж рвонувся рукою до кобури на боці.

І раптом десь зовсім недалеко, позаду Глинського, почувся дзвінкий молодий голос:

— Не стріляй! Тут свої!.. Оточенці!

Льотчик, лунко вдаривши чобітьми об землю за десять метрів од Глинського, втримався на ногах. Зів'яле біле полотнище купола хвилясто лягло поруч з ним на жито.

— Біжи мерщій сюди! — знову почувся близький голос.

Льотчик, одстебнувшись від парашута, вихопив пістолет і відбіг убік од Глинського.

— Давай до нас! — нетерпляче кликав його чийсь голос.

— А цей хіба не ваш? — насторожено спитав льотчик.

За хвилину Глинського оточили Іванюта, Колодяжний і кілька червоноармійців. Тут же стояв молоденький темноокий лейтенант у льотній тужурці, що спустився на парашуті; це був Віктор Рубльов, той самий, що за день до початку війни прогулювався в Ленінграді над Невою, бережно ведучи під руку Ірину Чумакову, й несміливо казав їй слова кохання. Зараз він полохливо озирався, запитливо вдивлявся в обличчя людей, що зустріли його на землі.

— Хто такий?! — здивовано запитав старший лейтенант Колодяжний у майора з перев'язаною ногою.

— Не бачиш? — сердито відповів Глинський; йому здалося, що роздратований тон скоріше змусить цих людей поставитись до нього з довірою.— Хіба на нас з тобою не однакова форма?

— Форма однакова.— Лейтенант Рубльов підняв із землі автомат, вийняв з нього диск і, переконавшись, що диск порожній, сказав:— А якби були патрони? В упор цілюсь в меңе!

— Я ж думав, що ти німець! — Глинський вибачливо скривив обличчя, ніби дуже страждав од своєї помилки.— Вибач, браточку... Діпоможіть, хлопці!.. З учорашнього дня тут помираю. По-

гнався від дороги за диверсантом і одержав кулю в зад, а колона пішла.

— А сам випадково не диверсант? — недовірливо спитав молодший політрук Іванюта.

— То якого ж біса я тут валявся б у тилу в німців?! — обурено закричав на нього Глинський і віртуозно матюкнувся. — Ну, тоді пристрельте! Я ж кроку ступити не можу!

Коди Глинського підняли попід руки, він побачив зовсім поруч ліс, якого вчора в темряві не розгледів.

Війна вирувала вже сьомий день...

Генерал Чумаков вів свою групу на схід стрімкими кидками з перечекуваннями і обходами вночі через поля, луки й болота, а вдень крізь ліс. Карта й компас, безперервна розвідка й хоробрість бійців, допомога місцевих жителів і боязнь німців одірватися від доріг і населених пунктів — усе взяв на своє озброєння загі. Після того, як перестав існувати корпус Чумакова, минуло чотири ночі й три дні. Йшли від смеркання до світанку, потім шестигодинний перепочинок у густих хащах під охороною сторожових постів і секретів, розвідка місцевості, диверсії на дорогах і добування їжі. Бувало, йшли і вдень, якщо траплялися болота, переліски, глухі луки й при цьому явно не загрожувала небезпека зіткнутися з ворогом. Полковник Карпукін за всіма правилами бойового статуту організував службу похідної охорони з головними й бічними дозорами, із спостерігачами за повітрям.

Федір Ксенофонтівич звернув увагу на те, що в нього, як і в більшості людей його загону, поступово ніби спадало напруження, хоч з усіх боків чатувала на них небезпека. А можливо, напруження вже ставало звичкою чи нормою їхнього стану, який не мав межі між фізичним і психічним. А втім, Федір Ксенофонтівич особисто для себе пояснював цей стан відчуттям свободи дій, що поступово міцніло в ньому, розкутості, коли ти на свій розсуд можеш робити те, що підкаже тобі твій розум, твоя оцінка тої чи тої ситуації. Ти відповідаєш за всіх, а в своїх командирських рішеннях підзвітний тільки собі. Тебе не обмежують у виборі маршруту рамки бойового завдання й нормативи часу. Твоє військо готове робити все, що готовий робити й ти... Ні, стан цей не з легких для генерала, коли гнуть до землі думки про все, що відбувається, гризе відчуття провини, нехай не особистої, але й особистої, бо ти відповідаєш перед людьми за всю армію; не полишають думки, що там, у прикордонних боях, не все, можливо, зроблено так, як треба, не всі сили використано розумно. І невідомість майбутнього важким тягарем давить на

серце. Що жде попереду? Чи вдасться пробитися до своїх? Як склалися там події?..

Розвідники чули в одному селі, що німці захопили Мінськ. Неймовірно! А Федір Ксенофонтович сподівався на укріплення за старим кордоном. Вів загін майже навпростець, відкидаючи думку Карпухіна пробиватися на південь, до Прип'яті. Адже там, у Пінських болотах, не розвернешся. Німці напевне сподіваються, що саме туди, де нема шляхів для танків, кинуться розрізнені підрозділи радянських військ, і постараються їх звідти не випустити.

Розмірковував Федір Ксенофонтович і над тим, що зараз у лісових просторах Білорусії блукає багато оточенців. Якщо зібрати їх усіх воедино, розбити на загони, дати зброю, вибухівку, радіозв'язок — і задимлять комунікації німців! Не зможе тоді наступати їхня армія, якщо розладнати постачання її боеприпасами й пальним!

Може, тому німецькі літаки безперервно баражували над На-либокською пущею й над іншими лісовими масивами? Вчора увечері два «месершміти» зафіксували рух на галявині, куди вийшов загін, і кинули навмання по кілька невеликих бомб. Постраждали три червоноармійці, зачепило й Федора Ксенофонтовича. Бомба вибухнула вгорі, в кроні сосни, і гострий біль обпik шоку нижче від лівого вуха, ударив громом у голову. Чумаков затис долонею рану й відчув під пальцями гарячий, із зазубнями хвіст осколка, що засів у зв'язці щелепних м'язів. Кров чомсь потекла з вуха.

Осколок наче впаявся в кістку — витягти його, здавалося, неможливо. Ні санітара, ні фельдшера в загоні не було, та й заходила ніч. Генерал забинтував рану разом з осколком і, пересилюючи страшний біль у голові, що ніби весь час народжувався у безугавному дзвоні, повів загін далі.

...На війні люди забувають, що дні мають свої назви. Цим ранком ніхто й не подумав про те, що настала неділя — друга воєнна неділя. А Федір Ксенофонтович згадав про це випадково, коли літній уже лікар, який, на щастя, виявився в групі оточенців, що вночі влилися в загін, зауважив, готуючись до нескладної операції:

— Товаришу генерал, ніяких знеболювальних засобів у мене нема. Ви можете знепритомніти.

— Ой устану я в понеділок...— невесело пожартував словами пісні Федір Ксенофонтович. І раптом згадав: — А сьогодні ж неділя!

Він сидів на пеньку, неквапливо розбинтовував голову й поглядав на бійців і командирів, що лежали навколо в траві. Позаду

важка ніч: одмахали кілометрів сорок. Навіть семижильний полковник Карпухін спав як убитий, поклавши голову на згорнуту плащ-палатку.

У цей саме час до Чумакова й підвели Глинського, який тримав поранену ногу над землею, а руками обхопив шию молодшого політрука Іванюти й незнайомого льотчика-лейтенанта.

— Ось поштовнення, товаришу генерал,— весело доповів Колодяжний, кивнувши на Глинського.

— Ви? — здивувався Федір Ксенофонтович, упізнавши майора, якого він зустрів був на пошті по дорозі в Крашани.

— Так точно, товаришу генерал! — Глинський усміхнувся.— Майор Птицин прибув за велінням примхливої долі у ваше розпорядження.

— А це хто? — Федір Ксенофонтович перевів погляд на лейтенанта в льотній тужурці.

— Лейтенант Рубльов! — відрекомендувався той, підтримуючи Глинського.

— Збили його зараз німці,— пояснив Іванюта.

— Я теж збив! — Рубльов сердито зиркнув на молодшого політрука.

— Товаришу генерал,— зніяковіло заговорив Колодяжний, дістаючи з кишені пістолет, забраний у Глинського.— Ви знаєте цього майора?.. Ми мало не подумали, що він диверсант.

— Диверсант? — Чумаков усміхнувся, пересилуючи біль.— Майор, ясна річ, нам не подарунок. Нести ж його доведеться... Але за умови, якщо він таки знає справу диверсанта.

Всі дивилися на генерала спантеличено, а крізь загар на обличчі Глинського проступила блідість.

— Ви вмієте, товаришу майор,— звернувся до нього Федір Ксенофонтович,— ставити фугаси, мінні пастки, робити замикачі?

— Я все вмію, товаришу генерал! — Глинський пожвавішав, зрозумівши, про що йдеться.— Фугаси з найрізноманітнішими й простими детонаторами — натяжними, тими, що діють під тиском, самовибуховими. Гранати, будь-який снаряд, міни — все згодиться! Навіть бомба, що не вибухнула.

— Дуже добре! — задоволено мовив Чумаков і знову невесело посміхнувся, бачачи, як Колодяжний засовує в кобуру майора його пістолет.— Призначаю вас, майоре Птицин, інструктором по підривній справі.

Потім, переборюючи біль, Чумаков одідрав від рани пересохлий бинт і, підкоряючись жесту лікаря, ліг на розстелену плащ-палатку. Його поступово охоплювала тривога, а може, й страх — затаєний, схований за зовнішнім спокоєм та повільними рухами. Було не по собі від того, що цей сивовусий лікар з темними

очима, які сухо палали крізь старомодне пенсне, зараз висмикне осколок, і раптом разом з осколком назавжди піде з його неповної дзвінким боєм голови свідомість — він помре, не догадуючись про свій кінець, і для нього так і залишиться невідомим, як же складеться війна, де й коли німці відчують той характер Червоної Армії, який кувався всі ці роки.

Як важко від думок, що холодять серце, і як твердо під головою, наче лежить вона не на шинельній скатці, а на розпеченому камені!

— Ну, що ж, почнемо, товаришу генерал,— почув Федір Ксенофонтівич далекий голос. Побачивши над собою пенсне, що зблиснуло зеленню — в ньому відбилося листя ліщини,— помітив поруч на плащ-палатці флакон з одеколоном, бритву з коричневою колодочкою і чорні шоферські плоскогубці.— Наберіться сили...

Яке знайоме обличчя... Кого лікар йому нагадує? Ці вуса, пенсне, сизуватий, у прожилках ніс... Для чогось підійшли, зупинившись над ним, чотири здоровані-солдати. Які ж височенні! І як тхне болотною гниллю від їхніх чобіт...

Змочений одеколоном ватяний тампон вогнем обпik нижче вуха. Від доторку пальців лікаря Чумаков відчув, як міцно застряв у щелепі осколок... А це для чого?.. Один солдат, сором'язливо ховаючи очі, всівся йому на ноги, два інших, розвівши руки, міцно притисли їх до землі, четвертий, ставши в головах на коліна, могутніми шкарубками долонями стис скроні.

— Ей, ви, не дуже старайтеся! — з болісною безпорадністю пожартував Федір Ксенофонтівич.— Не забувайте, що я генерал!

— Біль, на жаль, не щадить і генералів,— сухувато зауважив лікар.

Федір Ксенофонтівич ураз згадав: лікар дуже схожий обличчям на Нила Гнатовича Романова. Чи живий ще дорогий професор? Чи...

Біля вуха обпекло таким боєм, що зуби мимовільно скреготнули. Відчув, як на потилицю збігла, залоскотавши шкіру, тепла цівка.

— Терпіть! — почув Федір Ксенофонтівич владний голос лікаря й зрозумів, що той, зробивши бритвою розріз, намагається затиснути плоскогубцями хвіст осколка. В голові од доторкання заліза до заліза загуркотіло, ніби там стикалися кам'яні брили.

З приреченістю встиг подумати, що не здолати тілесний біль силою розуму, як раптом той самий біль навалився на нього з усією своєю страшною нещадністю. У голову, наче розколюючи її на шматки, вдерся вогняний рев. Федір Ксенофонтівич,

здргнувшись усім тілом, надсадно застогнав, але вже не чув свого стогону й не відчував самого себе. Світ для нього потьмянів, і сам він немов розчинився в клетотливій імлі.

...Як же він опинився тут, перед карбованим фасадом будинку військової академії, де провів цілих п'ять років — довгих, важких і радісних? Федора Ксенофонтівича майже не дивувало, що будинок академії, здійнявшись із казковою величчю вгору, губив свої верхні поверхи десь у білясто-голубому морі неба, серед рідких хмар, схожих на вибілені сонцем острови. Вікна будинку, відсвічуючи тривожно-врочистою блакиттю, дивилися на Чумакова з жахливою загадковістю. А по гранітних плитах фасаду в мовчазній задумі пливли вгору й униз, як порожні домовини, кабіни без дверей такого звичного, давно знайомого стрічкового ліфта. Багато тисяч командирів підняв цей ліфт до вершин військової науки... Де вони тепер?.. Ліфт має бути всередині будинку, а він ось зовні, але й з цього не подивувався Федір Ксенофонтівич.

Але чому його так непокоїть живий і похмурий поблиск вікон? Чому відчувається якась дивовижна неминучість?.. Що за фатальна межа чекає на нього попереду, межа, яку треба буде переступити?.. Раптом відчинилися масивні, з бронзовим полиском двері академії, і на порозі став знайомий сивоусий лікар у старомодному пенсне й з плоскогубцями в руці. Як опинився лікар тут? Адже він там, на заході Білорусії, де земля зараз, спливаючи кров'ю, стогне під бомбами й снарядами, під чобітьми й гусеницями ворога... Ба ні, це не лікар, а Нил Гнатович Романов!.. Але чому ж він не радий зустрічі зі своїм найкращим учнем? З-під пенсне сухо, зле зблискують очі, а сивий вус напружено посмикується, ніби професор ось-ось вилається.

«Ходімо,— суворо сказав Романов.— Ми на тебе чекаємо». Він узяв Федора Ксенофонтівича за руку, і вони легко злетіли вгору, вздовж порожніх кабін-домовин ліфта. Федорові Ксенофонтівичу згадалося, що він багато разів отак літав у снах, відчуваючи легкість у тілі й захоплення в серці. Але зараз такого захвату не було, а лише гнітючий тягар. Десь у ньому народжувалося почуття неоплатної провини, ніби він учинив щось жахливо ганебне, незрівнянно більше, ніж у змозі це зробити одна-єдина людина.

Поверх за поверхом, а вони все летять під похмурими поглядами вікон... І ось академічна вершина в передзимовій свіжості — простора зала з безтілесними стінами, на яких розвішані величезні химерні килими... Ні, це ж не килими, а полотнища топографічних карт з диспозиціями військ... І амфітеатр крісел. У них сидять і допитливо дивляться на нього якісь дуже знайомі

люди, вони аж сяють бойовими обладунками, вищими нагородами і військовими відзнаками.

Карти на безтілесних стінах ураз ніби розмиваються туманом, і Федір Ксенофонович починає розуміти, що це поля битв російських військ!.. Он веде ковиловим степом свою рать Святослав, утверджуючи силу Київської Русі... А он серед лісів, у білястому мареві льодової рівнини Чудського озера, душать у смертельних лещатах псів-рицарів полки Олександра Невського... Поруч ще якась битва... Та це ж поле Куликове! Мамаєєво військо покрило своїми тілами всю землю від Красного Холма до Красивої Мечі... В синій далині виблискує Полтава золотими банями: на узвишші стоїть Петро Перший і з посмішкою дивиться, як у смертельному жахові тікає з України до Туреччини шведський король Карл XII. А он димить битва під Кунерсдорфом, де російська армія доводить свою перевагу над пруським військом Фрідріха II... Далі видніють простори, на яких уславлюють силу російської зброї Румянцев, Суворов, Кутузов. У цих просторах беруть початок тисячOVERстові шляхи, якими пройшов переможними походами Олександр Суворов...

А ось і дороги Наполеона, що ведуть у Росію і з Росії!

Серпанком давнини оповиті міста й села, річки й поля, ліси й переліски. Розкинулася в мудрій задумі Бородінська земля... Мертвим зашморгом стислася на шії Бонапарта дорога від Бородіна, через Москву на Тарутіно: нею провів Кутузов свою армію.

Федір Ксенофонович здогадується, що професор Романов тяжко дорікає йому цими уроками історії.

«Навіщо це ви, Ниле Гнатовичу? — з болем у серці каже він йому. — Чи ж я не знаю про ці перемоги?..»

Мовчить і гнівно супиться старий професор; очі його дивляться кудись убік. Федір Ксенофонович теж переводить туди погляд і бачить неозорі простори, де відгриміла громадянська війна. Ні, це вже не поля, а саме карти — на них, мовби живою кров'ю, пульсують стріли — напрями ударів Червоної Армії по військах Антант, Колчака, Денікіна, Врангеля...

«Навіщо все це?» — знову з благанням у голосі питає Чумаков у професора.

Нил Гнатович бере його за руку й веде довгим проходом між кріслами амфітеатру, в якому сидять мовчазні люди. Федір Ксенофонович упізнає їх! Ось вибалушив на нього очі Карл XII, міряючи Чумакова пихатим і оцінюючим поглядом. А ось і сам Наполеон Бонапарт випнув уперед важке підборіддя; весь його вигляд — ніби скам'яніле запитання. З-за його спини тривожно

визирає останній із Гогенцоллернів — німецький імператор Вільгельм II.

У Федора Ксенофонтівича раптом пробуджується цікавість. Він пильно вдивляється в обличчя людей, які з вогнем і мечем ходили на російські землі, помічає в їхніх очах якесь збентеження... Звісно ж, вони повинні жадати повалення Росії Гітлером!.. Чи ні? Може, їхнє роздратоване самолюбство змушує їх дивитися на Гітлера з холодною неувагою? Ще б пак! На чолі великої Німеччини став єфрейтор і пнеється зробити те, що виявилось не під силу самому Наполеону Бонапарту!..

Ураз Федорові Ксенофонтівичу стало не по собі. Він подумав, що десь тут можна побачити й тих, хто уславлював російську зброю й гнав загарбників з російської землі.

«Так, вони тут»,— суворо сказав йому професор Романов, якоеь вгадавши його думку.

«Не треба, Ниле Гнатовичу,— почав благати Федір Ксенофонтівич.— Я не готовий стати перед їх очі!»

«А до чого ви готові, товаришу Чумаков?» — шролунав раптом чийсь дуже знайомий голос.

Федір Ксенофонтівич озирнувся й ураз побачив, що нема ніякої зали з людьми, які давно пішли з життя, нема старовинних стін академії, що випромінюють живі картини минулого. Є лише безлюдна Красна площа і він, що стоїть, виструнчившись, перед Мавзолеєм Леніна, як стояв, бувало, під час парадів. Звісно ж, усе це йому примарилося! Окрім Красної площі. А у вухах усе ще бринів знайомий голос, який ставив йому запитання.

«Я готовий умерти в ім'я Батьківщини!» — відповів Федір Ксенофонтівич.

«Цього мало!»

«Я готовий повести за собою військо, яке віддасть життя за Батьківщину!»

«Цього теж мало! Треба, товаришу Чумаков, повести військо й перемогти!..»

Федір Ксенофонтівич відчув, що чийсь із запахом одеколону руки бинтують йому голову, розплющив очі й побачив обличчя лікаря над собою.

— От і все гаразд, товаришу генерал,— заспокійливо сказав лікар.— Рана несерйозна, хоч жувати вам поки що буде важко. Заштукатував її днів на три стрептоцидовим порошком.

— Довго все це тривало? — запитав Федір Ксенофонтівич.

— П'ять-шість хвилин,— відповів лікар, зав'язуючи кінці роздвоєного бинта. Потім поправив пенсне й підвівся.— Полежете годинку-другу.

Федір Ксенофонович з подивом подумав про те, що за такий короткий час непритомності він устиг побачити довгий і досить доладний сон. Згадав, що вчора під час денного відпочинку в Налибокській пуші, коли йому не спалося, справді він довго роздумував над тим, що Росія бачила багатьох завойовників, багато пролила крові й натерпілася лиха, а її велич від століття до століття підносилося. І ось не згасли думки безслідно — повернулися в казковому оформленні, викликали картини битв, породжених уявою, ще коли він опановував історію воєнного мистецтва в академії.

Неподалік од того місця, де відлежувався генерал Чумаков, лікар уже взявся за Глинського, поклавши його під кущем вільшини на розетелену шинель.

— Доведеться розрізати, товаришу майор, ваще розкішне галіфе,— з жалем сказав лікар.— Нога розпухла. Чи, може, все-таки спробуємо його зняти?

Глинський дав стягти з себе штани. Хтось із бійців тут же взяв їх, потім прихопив чобіт з надрізаною халявою й пішов до недалекого струмка змивати з них кров, викликавши здивування Глинського тим, що це було зроблено без чийогось наказу. Вслухаючись у слова лікаря, який пояснював, що рана в нозі наскрізна, кістку не зачеплено, він озирався довкола, вірячи й не вірячи в те, що сталося, й у своє щастя. А цього ж генерала й он того полковника, що хропе під ялиною, він міг тоді, на пошті, пристрелити. Виходить, доля ще не повернулася до нього спиною. Тепер треба приглядатися до людей і чекати нагоди. Не вже не знайдеться в загоні хоч однієї людини, яка, збагнувши безвихідність їхнього становища, бачачи їхню приреченість, не погодиться потай піти з лісу з його запискою й звернутися до першого-ліпшого офіцера німецької армії? Треба передати радіограму в польову абверкоманду армії або в штаб «Валлі», повідомити свої координати й маршрут загону. Тоді окупиться його провал у штабній колоні росіян. Тут за всіма ознаками перебуває командування якогось великого з'єднання... Ану ж не поталанить? Ану ж цей генерал зуміє вивести загін до своїх, і він, граф Глинський, кадровий абверівець, опиниться по той бік?.. Адже не поскачеш із загону на одній нозі. «Майор нам не подарунок. Нести його доведеться»,— згадалися слова генерала. І понесуть, бидла! Он їх скільки. Скрізь виставили сторожові пости. Ще й диверсії проти німецької армії затівають... Що за люди? На що вони сподіваються?

Питання, що поставали перед Глинським, заводили його в безвихідь. Чогось він не міг збагнути. Щось дуже важливе він не розумів. І не міг розгледіти душі цих загадкових людей, цих

росіян. Адже вони зовсім не схожі на тих, що малювала його уява,— укритих коростою неутца, темних у прагненнях і бажаннях...

Увечері загін Чумакова знову рушив на схід, у ніч, яка гриміла й палахкотіла війною.

26

Ірина Чумакова зійшла з тролейбуса на зупинці біля кіно-театру «Художній». Звідси до входу в метро «Арбатська» всього лиш кілька десятків кроків. Саме там їй призначив побачення підполковник Рукатов. Так, так, той самий Олексій Олексійович Рукатов, «столоначальник» з управління кадрів. Саме з ним повинна зараз зустрітися Ірина, не знаючи про те, що її батько, генерал Чумаков, ставиться до цього Рукатова з огидою, як до людини, яка за безглуздим і випадковим збігом обставин носить звання старшого командира. А втім, якби Ірина й знала про ставлення батька до Рукатова, ніщо б не змінилося: на цю зустріч їй все одно треба було б прийти, хоч смішно й соромно, що він, такий поважний і немолодий, намагається залицятися до неї.

У світлому батистовому платті, з накинутою на плечі жовтогарячою косинкою, в нових черевичках, Ірина мала вигляд святоково-нарядний і, як завжди, приваблювала до себе погляди перехожих. В інший час вона, відчуваючи отакі здивовано-захоплені погляди, не пропустила б нагоди тайкома потішитися з них, подумати про те, що дуже приємно бути вродливою. Вона б ще вище підняла невелику, з акуратною зачіскою голову, надавши обличчю виразу безтурботності й байдужості до всього. Але зараз нічого не помічала навкруг і ніби не усвідомлювала, куди й для чого йде. Серце її переболіло за ці дні так, що в грудях ніби виріс холодний чорний камінь.

Війна... Звістка про неї несподівано звалилася в день їхнього приїзду на похорон Нила Гнатовича... Похорон був квапливий, малолюдний, хоч і з військовими почестями; грав військовий оркестр, під час панахиди виголошували прощальні промови представники академії, де багато років пропрацював Нил Гнатович Романов, а на Ваганьковському кладовищі червоноармійці дали три залпи з рушниць.

Після похорону тяжко захворіла Софія Веніамівна — старенька дружина покійного професора. Ірина з матір'ю днями й ночами навпереміну чергували біля її постелі. А тут ще відомості з фронту, від яких серце завмирало від страху. Німці захопили майже всю Прибалтику й більшу частину Білорусії, йдуть

запеклі бої на Україні... Де батько?.. Чи живий?.. Усе виходило не так, як уявлялося Ірині: чомусь Червона Армія не жене фашистів на захід і батько разом з іншими генералами не веде під бойовими прапорами полки в бік Берліна.

Софія Веніамінівна, прохворівши кілька днів, померла тихо й непомітно: заснула після денного чаю й не прокинулася.

Цей другий похорон завдав усім чимало клопотів. Хоч гірко про це думати, але, виявляється, одне діло — поховати генерала й зовсім інше — генеральську дружину, та ще в дні, коли вибухнула війна, зваливши на людей тяжкі лиха. Добре ще, що Ірина мати, Ольга Василівна, здогадалася подзвонити в Наркомат оборони батьковому другові й учневі професора Романова полковнику Микофіну, сам Микофін допомогти нічим не зміг, але, як і на минулий похорон, прислав дуже діяльного й дуже поважного підполковника. Це й був Рукатов, з яким Ірині потім судилося познайомитися ближче.

Після другого похорону мати поїхала в Ленінград, щоб зняти з ощадної книжки гроші й перевезти в Москву деякий одяг. І чомусь там затрималася. А Ірина, сама господарюючи в чужій квартирі, яка відтепер мала стати її рідною домівкою, залишилася зі своєю невсипущою тривогою про долю батька, про матір, що все не поверталася. Інколи спливав і спогад про льотчика Рубльова; він теж десь там, на заході, воює з німцями. Щоправда, дві зустрічі з Віктором не викликали в неї більш-менш серйозних почуттів, і навіть його обличчя не дуже виразно збереглося в пам'яті. Але залишилася якась туга, що інколи бентежила, як незаснулий жаль за чимсь утраченим, радісним і світлим.

Неквапливо пройшовши повз кінотеатр до входу в метро, Ірина піднялася по кількох сходинках і зупинилася біля ребристої колони. Глянула в бік недалеких будинків Наркомату оборони: стіни їхні були грубо помальовані рудою й темно-коричневою фарбою, щоб, як вона здогадалася, перешкодити спостереженню з повітря; на шибках вікон, як, між іншим, і в усіх будинках навколо Арбатської площі, білили наклеєні хрест-навхрест смужки паперу — це теж на випадок бомбардувань. Ірина перевела погляд на людей, що переходили площу між станцією метро й Гоголівським бульваром; серед них багато у військовій формі... Вона теж скоро надіне гімнастерку, зелену спідницю, взує кирзові чоботи, як дівчата, котрих бачила сьогодні на Можайському шосе: вони, не поспішаючи, йшли посеред дороги, тримаючи в руках канати, закріплені на підчерев'ї величезного, як морське чудовисько, балона з газом для аеростатів повітряного загородження. І ніяких тепер для Ірини інститутів — не той час. Вона

нізашо не залишиться в Москві, а піде на фронт, ближче до батька, до лейтенанта Віктора Рубльова... Тільки б швидше приїхала з Ленінграда мати та почути від підполковника Рукатова щось утішне про батька.

З Олексієм Олексійовичем Рукатовим Ірина вже зустрічалася двічі після похорону Софії Веніамінівни. Двічі після цих сумних побачень він проводжав її додому на Можайське шосе, розповідаючи по дорозі про важкі події на фронті. Якось дивно й хитромудро розмірковував він про життя, зітхав, бідкався, що не склалася його особиста доля. Але дізнатися щось про батька Рукатову поки що не вдавалося. Обіцяв сьогодні... Ірина знову глянула в бік Гоголівського бульвару й почала роздумувати над тим, що в житті багато дивного. Ось Олексій Олексійович Рукатов... Йому років сорок, коли не більше, а їй тільки вісімнадцятий. І ось упадає... В батьки годиться!.. Навіть перед людьми соромно... Чи оцей далекий-предалекій родич, Сергій Матвійович, який теж приїздив на похорон Ніла Гнатовича... Дивився на маму такими очима, що Ірина почервоніла. І все «Олечко», «Олюсю»... Сам батько так її не називає. Щось від неї, Ірини, приховують... Ні, вона примусить маму розповісти правду...

Але що б могла розповісти Ольга Василівна Ірині? Адже кожна людина має початок своєї долі, якісь її маяки, по яких, коли озирнутися в минуле, виразніше видно прожите...

Несподівана зустріч на Невському проспекті із Сергійком Романовим, тепер неспізнанно поважним і самостійним Сергієм Матвійовичем, воскресила в пам'яті Ольги Василівни Чумакової ті далекі й напівзабуті дні, коли її всі звали ще просто Олечкою...

Сергій Матвійович Романов і Ольга Василівна перебували в тих родинних зв'язках, які важко осягти думкою й про які в народі кажуть: десята вода на киселі. Він був троюрідний племінник Ніла Гнатовича Романова по батьку, вона ж була рідною племінницею дружині Ніла Гнатовича по матері. Саме завдяки цій, здавалося б, незначній обставині й познайомилися понад двадцять років тому Оля й Сергійко.

Знайомству передували важкі для Олі події: батькова смерть, продаж будинку, в якому вона виросла, розлука з рідною гімназією й переїзд з Воронежа в далеку й незнайому Москву до маминої сестри Софії Веніамінівни.

У Москві їхнім тимчасовим притулком була дача Ніла Гнатовича в Сокольниках.

А весною на сусідній дачі з'явилася сім'я Матвія Степановича Романова — інженера-шляховика, рідного племінника Ніла Гнатовича, а в цій сім'ї — дев'ятнадцятилітній Сергій, студент

університету... Сусіди, та ще далекі родичі... Природно, що Оля й Сергійко здружилися і незабаром мовби поринули в якийсь особливий світ своїх інтересів, бездумних веселощів, прогулянок по Москві, яка була чужою для Олі й трохи лякала її своєю метушнею.

Хоч Оля була на три роки менша від Сергійка, вона одразу ж взяла владу над ним — сором'язливим, небалакучим і вайлуватим. Збоку було аж смішно спостерігати, як високий і худорлявий юнак, що раніше завжди ходив із сонними очима, терпляче підкорявся жвавому дівчаті з тонкими руками і світлою косою, яка вічно ніби кудись летіла. Оля відразу ж відчула свою владу й понукувала ним, як хотіла. Можливо, все почалося з того, що в одну з перших неділь, коли на обидві дачі з'їхалося багато людей і було вирішено пообідати всім разом, Оля примусила Сергійка сервірувати стіл. І він, на подив своєї матері, опасистої й круглоликої Тетяни Павлівни, слухняно розкладжував на стільниці білу скатертину, розставляв великі й малі тарілки, розкладав ножі, виделки, серветки. Оля з превеликою серйозністю вчила його, з якого боку ставити чарки, а з якого — келихи, без діла й за ділом ганяла до буфета й на кухню. А він у своєму запопадливому і збудженому послухові увесь світився радістю й готовністю зробити все, що тільки заманеться Олі. Сергійкова мати, спостерігаючи за сином, розчулено хитала головою і так, щоб почула це Оля, кинула наспівним і солоденьким голосом:

— Кращої нареченої для Сергійка і бажати не треба.

Оля з дитячою наївністю подивилася на Тетяну Павлівну радісно-враженим поглядом, зовсім не зніяковівши, гадаючи, що так і має бути, оскільки вона всіх захоплює, і що ці слова зобов'язують її до ще більшого. Минав день за днем, і Оля з дедалі більшою діловитістю командувала Сергійком, як сама собою, — його часом, свободою, настроями, бажаннями, смаками. І він, безмежно щасливий, терпів це солодке рабство й тим самим ще більше захоплював добродібно-тиранічну активність своєї уже всіма визнаної нареченої.

Оля трохи знала французьку і зажадала, щоб Сергійко неодмінно брав у неї уроки. І він, що безуспішно вивчав французьку мову з учителем, а потім в університеті, за тиждень-другий, на невимовну радість своєї матусі, за обіднім столом уже жваво перекидався з Олею кількома французькими фразами... Ще в більшому захваті була від цього сама Оля: вона обожнювала Сергійка і не менше обожнювала себе, умліваючи від гордоців і щастя.

Не було кінця витівкам Олі. Її невтримна енергія, чарівність її захоплень надавали всьому дачному життю, всьому навколиш-

ньому якийсь особливий смисл, породжували святкові веселощі й цікаву заклопотаність.

Інколи в хвилини найбільшого збудження, коли Олин сміх було чути далеко за межами дачної садиби або коли незлостива сварка із Сергійком, в якій Оля завжди була стороною, що нападала і мала рацію, досягала найвищого розпалу, її підкликала мати й тихо казала заспокійливі, добрі слова. Якось вона сказала з прихованим смутком і тривогою:

— Олюню, доненько моя, пожалій себе... Не розтрачай марно свою доброту. Тобі ще довго жити...

Оля одразу ж знітилася, злякано й жалібно дивлячись на матір,— схудлу, бліду, із сумними очима, які мовби бачили таке, чого їй, Олі, ніяк не добачити. Оля знала про материну хворобу, завжди старалася бути слухняною і турботливою, але не могла зрозуміти причини тривоги в її словах. І тим більше не здогадувалася, що скоро залишиться круглою сиротою. Мати так їй і запам'яталася — сидить у кріслі з чорною шаллю на голові поверх шапочки, з-під якої визирає укладене в тугий вузол світло-каштанове волосся... Померла вона наприкінці літа.

Після смерті матері Олю забрали в свою сім'ю Софія Веніамінівна і Нил Гнатович. І Сергійкові, щоб побачитися з нареченою, доводилося їздити майже через усю Москву. Оля тепер стала трохи іншою: сирітство приборкало її веселість, і наче обмілів її сміх. І вона звикла до думки, що після того, як Сергій закінчить університет, вони поберуться, і, як і раніше, попихала ним, як хотіла, сама інколи дивуючись із свого навіженства і його безмежного терпіння, з того, що він виконував будь-яку її примху чи безглузду забаганку. І з часом настало те, що їй повинно було настати: Сергій палав до неї чистою і палкою юнацькою пристрастю, а вона відчула, що зустрічі з ним дедалі менше приносять їй радості; вона любила його, наче чужу дитину, яку зростила і навчила всього, що вміє сама... Одначе, коли весною двадцятого року Сергійка відправили на фронт, вона щиро, як він того вимагав, заприсяглася, що чекатиме його до самої смерті. І зовсім не сумнівалася, що дотримає обіцянки, бо всім уже було відомо: Сергій Романов — її жених, а вона — його наречена...

І ось неждано-негадано в її життя залетів хвацький кавалерійський командир, найкращий із учнів Нила Гнатовича, Федір Чумаков!.. І ніби прокинулася з дитячого сну, наче вперше зрозуміла, що вона доросла й дуже вродлива дівчина. І ще зрозуміла зовсім несподіване: вона ж по-справжньому ніколи не любила Сергія! А збагнувши це, потяглася до Федора, ні від кого не

ховаючи своїх почуттів. Залишився Сергійко десь у її дитячих забавах — милий, добрий, слухняний Сергійко...

Незабаром за схваленням Нила Гнатовича та благословінням Софії Веніамінівни Оля вийшла заміж за Федора. І тільки час від часу в її душі виникало почуття провини перед ненавмисне обдуреним Сергієм. Та згодом зникло і це почуття.

Минуло понад двадцять років, і раптом зустріч на Невському. Як зраділа їй Ольга Василівна! Щось подібне відчують сентиментальні дорослі люди, несподівано знайшовши улюблену іграшку свого далекого дитинства чи свій перший шкільний зошит. Подумки поспівчувала Ольга Василівна Сергієві, що в нього не дуже вродлива дружина з дивовижним ім'ям — Аїда. Але тут же пройнялася до неї палкими симпатіями, чого, можливо, не сталося б, якби Аїда виявилася вродливішою за Ольгу. А коли Ольга Василівна ще дізналася, що в Аїди нема в Ленінграді жодної знайомої, ні кравчині, ні капелюшниці й що Сергій дуже заклопотаний долею сина Петра, який рветься у військовоморське училище, а його не приймають через суворість медичної комісії, вона зрозуміла, що конче потрібна цим славним людям. І взяла з них слово, що вони неодмінно прийдуть до Чумакових у гості, що чоловік її, Федір, зможе допомогти Петру вступити до училища, а сама вона заходить з Аїдою коло дамських туалетів. Ясна річ, Ользі Василівні також хотілося, щоб Сергій познайомився з її Федором — двічі орденоносним бойовим генералом, побачив красуню Іринку й зрозумів, що вона щаслива і ніякого осуду з його боку не заслуговує...

Однак життя розпорядилося по-своєму. Несподіваний від'їзд Федора Ксенофоновича, потім смерть Нила Гнатовича... Щоправда, Сергій Матвійович теж поїхав з нею і з Іриною в Москву, на похорон. Ніяких обставин минулого не знала Ірина, окрім того, що Сергій Матвійович — троюрідний племінник покійного Нила Гнатовича Романова й друг маминої юності... Але чому мама затрималася в Ленінграді? Адже вчора повинна була неодмінно приїхати!

27

Підполковник Рукатов поспішав закінчити робочий день, хоч меж такого дня тепер не існувало: кадровики, як і всі в Наркоматі оборони, засиджувалися в кабінеті до пізньої ночі.

Він обережно взяв із шухляди стола шкіряну польову сумку, в якій були сховані чвертка горілки, пляшка лікеру, бутерброди і плитка шоколаду, так само обережно, щоб не булькало в пляшках, пристебнув її до кілець ременя й піднявся з-за столу. Але тільки-но ступив кілька кроків, як із сумки почулося прокляте

булькання. Рукатов з переляку завмер на місці й у позі великого мислителя приклав палець до лоба, ніби щось згадував. Потім, з тривогою косуючи очима на заклопотаних справами співпрацівників, повільним кроком вплив з кабінету.

Всі останні дні Олексій Олексійович був сам не свій. На похороні Нила Гнатовича він примітив незвичайної вроди дівчину — Ірину Чумакову, а через кілька днів доля звела з нею вже на похороні старенької Романової. І Рукатова мовби заворожили. Усі навколо тільки й жили новинами з фронтів, годинами простоювали біля карти, біля репродукторів, розгадуючи замисли німців і внутрішньо жахаючись з того, що вони так швидко просуваються на схід, а він, теж, звісно, не залишаючись байдужим до воєнних подій, весь час думав про Ірину, в думках бачачи її перед собою — неприступно красиву й гоноровиту.

Йому навіть не хотілося згадувати про свою дружину Зіну, що загостювалася з дітьми в Сталінграді в матері. Не хотілося думати і про полковника Гулигу, Зіниного батька, який десь на захід од Мінська, як і генерал Чумаков, залишився в оточенні, і навряд йому тепер, як і багатьом іншим, хто не вислизнув з німецьких кліщів, пощастить зберегти голову. Учора Рукатов подзвонив у Сталінград, викликав до телефону Зіну й суворо порадив їй, враховуючи воєнну обстановку, не поспішати вертатися в Москву. І тепер ранками він довше, ніж звичайно, затримувався біля дзеркала, розглядаючи своє трохи одутле рум'яне обличчя, голився з небувалою ретельністю і старанно пригладжував на голові смолянисте волосся, щоб прикрити на тім'ї лисину, що так рано пробилася.

Вийшовши на вулицю, яка ще дихала спекою, незважаючи на надвечір'я, Рукатов з діловито-заклопотаним виглядом подався до Арбатської площі.

— Сьогодні або ніколи,— тихо сказав він сам собі, відчуваючи, як серце його кудись падає. І несподівано подумав: «Була б вона краще донькою двірника, а не генерала...»

Скільки сумнівів, страху, роздумів через усе це! А раптом вибереться з оточення Федір Ксенофонтович? І як поведеться Ольга Василівна, коли дізнається, що він упадає коло Ірини?.. Добре, що хоч полковник Микофін поїхав у штаб Західного фронту. А Ольга Василівна повинна зрозуміти, що в такий грізний час несподівана любов має право на безрозсудність і на поблажливість долі... Адже за молодих літ доля не балувала його: служив він тоді у відірваному од світу гарнізоні й, здавалося, щиро покохав Зіну — доньку командира полку. Потім зрозумів, що ніякої любові нема ні в нього, ні в неї, але з командиром полку жарти погані: не можна було зразу розлучатися з його донькою.

А потім з'явилися діти. Та і руйнувати сім'ю — шкодити своїй кар'єрі.

А тепер, коли він, хоч що б робив і хоч які б вісті надходили з фронту, весь час думає про Ірину, тепер він зважився на все! Поки не приїхала Ольга Василівна, він чесно розтлумачить Ірині, що вона тримає в своїх руках не тільки свою власну долю, а і долю матері. Він скаже їй майже всю правду. Федір Ксенофонтівич попав в оточення, і, якщо не загине, полону йому не минути. А там розбирайся: добровільно він здався чи ні. А закон суворий. За здачу в полон відповідають і близькі родичі. Він урятує їх од цього. Поки нічого не відомо, Ірина візьме його, Рукатова, прізвище, а Ольга Василівна стане членом їхньої сім'ї. Таке благородство повинен оцінити і сам Микофін.

Рукатов ще здалеку помітив знайому жовтогарячу косинку і, не чуючи під собою ніг, серце в нього аж заходилося, помчав уперед. Скоро він палко потискував Ірині руку, мліючи від того, що торкається цього довершеного живого дива.

— Ну що, Олексію Олексійовичу? — Ірина дивилася на нього з благанням і страхом. — Хоч одне слово: тато живий?

— Живий, — Рукатов спохмурнів і опустив очі. — Але є деякі подробиці.

— Які?!

— Розмова не для вулиці. — Він подивився на Ірину багатозначно й загадково.

— А де? — У голосі Ірини бриніла тривога.

— Або у вас вдома, або в мене, — відповів Рукатов, хоч заправувати дівчину до себе й не збирався, бо в будинку на Пироговці, де він жив, була коридорна система і пройти в квартиру непоміченим було майже неможливо.

— Навіщо ж вдома? — В Ірининих очах промайнуло збентеження. — Давайте посидимо на бульварі.

— Ірусю... — Рукатов постарався надати своєму голосу якомога більше щирості. — Розмова дуже важлива.

— Ви лякаєте мене, Олексію Олексійовичу.

— Я... не хочу вас лякати... Але я мушу відверто поговорити в вас про дуже серйозні обставини... Сталося лихо...

Помітивши, як Ірина пополотніла, він поспішив трохи заспокоїти її:

— Ні-ні... Не найстрашніше лихо, яке може скоїтися в цей грізний час, коли там... гинуть тисячі.

— Але батько живий?!

— Живий Федір Ксенофонтівич. Живий. Давайте не будемо гаяти час. Я вам усе розповім, але тільки вдома — у мене або у вас.

Ірина, вся тіпаючись і здригаючись серцем від передчуття чогось жажливого, все-таки подумала, що запрошувати до себе в дім чоловіка, коли нема матері, незручно, і уже зважилась була їхати до Рукатова, але він, точно вловивши стан дівчини, вчасно попередив її:

— Ох, чорт!.. Я й забув!.. У мене нема телефону, а нам неодмінно треба подзвонити в Ленінград Ользі Василівні.

— Чого?

— Поїхали до вас, про все дізнається.

Воля Ірини опиралася розумові, але іншого виходу вона не бачила, і незабаром вони їхали тролейбусом на Можайське шосе. Зійшли біля кладовища й пішки попрямували на недалеку 2-у Візницьку вулицю, де в чотириповерховому будинку була квартира покійного професора Романова.

Коли Ірина, повотрузившись із замками, відчинила нарешті двері й пропустила Рукатова в темний передпокій, до його ноги дотркнулося щось живе. З несподіванки серце Олексія Олексійовича мовби обірвалося, й у голову із дзвоном ударила кров. Він одсахнувся, але в цей час Ірина, зачинивши двері, увімкнула світло, й Олексій Олексійович побачив біля своїх ніг кішку попелястого кольору. Вона вже з мурчанням терлася об Іринину ногу.

— Що за звірина? — отямившись від переляку, спитав Рукатов.

— Це Мікі, улюблениця покійної Софії Веніамінівни,— сумно відказала Ірина,— ангорської породи.

Олексій Олексійович присів навпочіпки і простягнув до кішки руку, але та позадкувала, засичала й загрозово підняла передню лапу, випустивши криві гострі кігті.

— Не чіпайте, вона чужих не любить,— попередила Ірина й нагримала: — Мікі, на місце!

Кішка двома стрибками досягла відчинених дверей, що вели в кабінет, і ковзнула вгору, здавалося, навіть не торкаючись кігтями їх білих фільонок. Мовби злетіла на двері й витяглася на них. Рукатов зачудовано поглядав на кішку, дивуючись, як вона може лежати на такому вузькому торці. Він тільки тепер розгледів, що очі в неї ясно-голубі, але в них такий звірячий блиск, що бере острах.

Ірина, зірвавши з плечей косинку, запросила Олексія Олексійовича увійти до кабінету-їдальні, але він затримався в передпокої, дивуючись, що, окрім того місця, де була вішалка, всі стіни й простінки заставлені заскленими шафами з книжками. У кабінеті, куди він увійшов з острахом, відчуваючи над головою злий погляд Мікі, теж були уздовж стін засклені полиці

з книжками. Тут був ще величезний різьблений буфет, поряд з ним — полірований стіл, поставлений навкоси до дивана, що тулився до стіни високою спинкою. А в кутку, біля широкого вікна, стояв завалений рукописами й книжками письмовий стіл... Увагу Рукатова привернуло чорнильне приладдя із позеленілого металу. Між двома чорнильницями — бойовими колісницями — стояв зі списом у руці воїн в залізному шоломі й кольчuzі. Біля чорнильного приладдя — телефонний апарат.

Позаду над письмовим столом висіли в рамках групові фотографії. Підійшовши до них, Олексій Олексійович з-поміж багатьох облич упізнав Фрунзе, Будьонного, Ворошилова, Куйбишева, Шапошникова... І на кожній фотографії — суворе сивовусе обличчя Нила Гнатовича.

В грудях Олексія Олексійовича ворухнувся страх від того, що він тільки зі своєї примхи опинився у цій дивовижній квартирі й хоче стати причетним до цих фотографій і, отже, до людей, зображених на них. Потім він знову повернувся до столу, і його погляд упав на аркушик відкидного календаря. Там було написано незграбним і непевним старечим почерком: «Дзвонили від Сталіна. Йосиф Віссаріонович дякує за лист і бажає поговорити з Нилом Гнатовичем». Нижче був записаний номер телефону.

Рукатов ще й ще перечитував ці дві фрази, написані, певно, рукою покійної Софії Веніамінівни, осягаючи їхній глибший зміст, ніж був він у самих лише словах і цифрах номера телефону. Очі його з острахом ковзнули по лискучій чорноті телефонного апарата... Невже ось просто сюди дзвонили від Сталіна?.. І досить тільки набрати цей номер... Він відчув неприємну слабкість в ногах і хвилю нудоти, що підкотилася до серця... Це ж головою накладеш в разі чого!..

Неслухняними ногами відійшов од столу, ніби від краю прирви. Йому здалося, що в кімнаті коливається жовтуватий туман, а разом з туманом гойдається і він; Рукатов мимоволі вхопився за книжкову полицю, пальці його торкнулися панелей радіоприймача, що стояв у ніші між полицями.

— Чому не здали приймач? — запитав він в Ірини, яка знічено стояла біля дверей, і мовби зрадив, що можна вести розмову зовсім не про те, заради чого сюди прийшов.— Можуть бути серйозні неприємності.— І тут промайнула думка: «Які там неприємності, якщо в цю квартиру сам Сталін дзвонить».

— Як же ми можемо здавати чужі речі? — ніби з порожнечі долинув до нього голос Ірини.

Олексій Олексійович, усе ще перебуваючи в стані крайньої розгубленості й уже думаючи не так про надії, що пішли пра-

ком, як про те, щоб якимось делікатніше вибратися з цього небезпечного становища, клацнув вмикачем приймача.

Незабаром почувся тріск атмосферних розрядів, а після того, як Рукатов покрутив ручку настройки, в кімнаті залунала не дуже чиста російська мова:

«Доблесні війська фюрера повністю завершили полонення частин Червоної Армії, оточених на захід од Мінська і в Прибалтиці. Німецькі армії ведуть успішний наступ у напрямку Ленінграда, Москви, Києва...»

Олексій Олексійович нервово натис на вмикач, і голос замовк.

— Я думав, що це Москва,— винувато сказав він, озирнувшись на завмерлу в дверях Ірину. Помітивши страх на її обличчі, він, уже зовсім оговтавшись, почав заспокоювати: — Брешуть фашисти... Вони ще й до Смоленська не дійшли.

— А на захід од Мінська? — Голос Ірини прозвучав ледь чути.— Там же батько...

Рукатов уже знав, як триматися. Він одійшов від приймача і, притискуючи рукою до стегна сумку, щоб не булькали кляті, тепер уже не потрібні пляшки, зупинився перед Іриною.

— Ірочко...— Й одразу ж похопився: — Ірино Федорівно. Я друг вашого батька, я весь час цікавлюся його долею. Якщо вірити чуткам, у вас страшно лихо... Федір Ксенофонтівч...

— Що з батьком? — В Ірини затремтіли губи.

— Ходять чутки, що він здався в полон... Але, бога ради, не поспішайте вірити! Поки не буде офіційного підтвердження. Ось я й вирішив попередити...

У цей час у передпокої пролунав дзвінок над дверима, але Ірина, наче оглухла, і далі стояла посеред кімнати: обличчя її пополотніло, а великі очі наповнилися слізьми. Дзвінок у передпокої задзвонив настирливіше, і вона, отямившись, вибігла.

Рукатов почув, як клацнули двері, потім до нього долинув жвавий голос Ольги Василівни:

— Здрастуй, Ірочко!.. Ми Петю Романова влаштували в морське училище. Тому й затрималася... Що з тобою, донечко?..

— Мамо,— почувся тихий плач Ірини.— У нас Олексій Олексійович...

Ольга Василівна рвучко увійшла до кімнати і, забувши привітатися, зупинилася перед Рукатовим, ніби задихнувшись. Її розширені очі, під якими враз помітнішими стали темні півкола й зморшки, дивилися на нього з дедалі більшим напруженням.

— Убитий?! — раптом скрикнула Ольга Василівна. Рот її перекосила гримаса жаху, а в обличчі не стало ні кровинки.

— В полоні!..— тихо, крізь сльози вимовила Ірина.— Олексій Олексійович каже, що тато здався...

Ольгу Василівну наче хтось штовхнув у груди. Вона відсахнулася од Рукатова, вдивляючись побілілими очима в його обличчя.

— Це брехня! — Голос Ольги Василівни прозвучав так надривно, що Мікі злякано зіскочила з дверей на диван, і в неї шерсть стала дибки.— Цьому я не вірю.

— Я теж не вірю! — Рукатов злякано шулився під її гнівним і водночас сповненим німого крику поглядом.— Так сказали ті, що прийшли звідти.

— Цього не може бути!.. Федір ніколи...— І Ольга Василівна заридала, обнявши Ірину, що підійшла до неї.

— Я й прийшов особисто сказати, щоб ви не поспішали вірити.— Рукатов через силу вимовляв неслухняним язиком заспокійливі слова.— Чого тільки не наплетуть панікери!..

Він виходив звідси, як у чаду, ненавидячи себе і ненавидячи цей чужий дім, що став ураз страшним для нього. Його душу гнітило передчуття близької небезпеки, поки що йому не відомої й тому ще грізнішої.

Через кілька днів Рукатов, якому вже було несила боротися зі страхом, що громадився в його збудженій уяві, почав наполегливо розпитувати про генерала Чумакова у всіх, хто тримав зв'язок із Західним фронтом. І раптом від знайомого оператора з Генштабу почув, що командир корпусу Чумаков зі своїм штабом і залишками спецпідрозділів пробився на Березині з оточення. Тут же Рукатов подзвонив Ользі Василівні і, стримуючи хвилювання, радісно повідомив:

— Не підтвердилися чутки, Ольго Василівно!

— І не підтвердяться,— холодно відповіла вона.

«Уже знає!» — з досадою і тривогою подумав Рукатов. А вона сухо провадила далі:

— Мій чоловік у полон ніколи не здасться. Запам'ятайте це.

— Чому ви так зі мною, Ольго Василівно?! Я ж з доброю...

— Тому,— зморено перебила вона,— що про генерала Чумакова поки що нічого не відомо. І поширювати про нього наклепницькі чутки я нікому не дозволю.

— Ольго Василівно! — несамовито закричав у трубку Рукатов, але у відповідь почув переривчасті гудки.

Він почав був знову набирати потрібний номер телефону, однак сухий і ворожий голос Ольги Василівни, що все ще звучав у вухах, зупинив його. Рукатов нерішуче поклав телефонну трубку й довго сидів за своїм столом у дивному заціпенінні, роздумуючи над чимось дуже важким. Коли після обідньої перерви до кабінету почали повертатися співпрацівники, він узяв аркуш

чистого паперу і став писати рапорт з проханням негайно відправити його в діючу армію. Рукатову здавалося, що тепер для нього найбезпечніше місце — на фронті.

Ліс на узвишші на схід од Чаусів, де розташувався штаб Західного фронту, нічим не відрізнявся від багатьох інших лісів, на які така багата земля Білорусії. Під густими кронами його дерев стояли палатки, курені, закидані гіллям машини; довкола видніли вириті в землі щілини на випадок бомбардування, у різні боки тягнулися підвішені до стовбурів дерев телефонні проводи.

Лісовою стежкою неквапливо прогулювалися маршал Шапошников і генерал Чумаков. Федір Ксенофонтович, на голові якого під кашкетом біліла пов'язка, розповідав Борисові Михайловичу про прикордонні бої, про тактику німців, про оточення.

Маршал слухав Чумакова уважно, ставив запитання, часто зітхав і поглядав на співрозмовника добрими й сумними очима.

Попереду, через доріжку, кудись поспішаючи, пройшла група командирів з речовими мішками і шинельними скатками на плечах. З-поміж них Федір Ксенофонтович упізнав підполковника Рукатова. Ворухнулося неусвідомлене бажання покликати його, але тут і згасло. Командири зникли в зеленій повені підліска.

На повороті до палатки оперативного відділу маршал і генерал зупинилися. Борис Михайлович поглянув на годинника і, збираючись прощатися, сказав:

— Так, голубе мій, не передбачили ми, що німці одразу наваляться такими силами... Але воювати треба. Зараз ми намацали їхні головні операційні лінії і в міру надходження резервів в'яжемо на них вузлики. Приходимо до пам'яті після першого потрясіння.

Федір Ксенофонтович наче в думці побачив ці лінії з кривавими вузлами на них. Хотілося уточнити в маршала, яке, на його думку, вони матимуть продовження, куди націлять німці свої дальші удари. Але невідступно мучило інше важливе питання. Що було б, якби встигли завчасно ввести в дію оперативний план, той самий, який йому, Чумакову, відомий? Що було б тоді?.. Згідно з ним в разі загрози війни провести в країні мобілізацію й відмобілізовані війська зосередити біля західних кордонів. Як би все склалося, коли б це було зроблено? Навіть за умови, що німцям не вдалося б скористатися фактором раптовості?.. Адже з нашою, поки що слабкою оснащенняю танками, авіацією, артилерією та й зенітними засобами нам попервах

все одно довго не вистояти перед ударами танкових колон ворога... Невже могли залишитися без резервів?..

Але поставити маршалові це запитання не зважився. Може, тому, що було страшно почути ствердну відповідь, а може, боявся показати свою недостатню обізнаність: хіба мало буває проектів оперативних планів.

— А що попереду? Коли може бути перелом? — Федір Ксенофонович несміло подивився в потемніле від утоми й безсонних ночей обличчя маршала.

— Про строки судити важко.— Борис Михайлович подав на прощання руку.— А перелом буде. І наше буде зверху.

— Ну, щодо цього ні в кого сумніву нема.

— Ось тому й буде, що немає сумніву.— Обличчя маршала посвітлішало в добрій усмішці.— До нових зустрічей, голубе мій. І бережіть себе. Вам ще дуже багато треба зробити...

КНИГА ДРУГА

1

Коли б хто-небудь напророкував Сергію Матвійовичу Романову, які випадуть на його долю в найближчі дні випробування, він, Сергій Матвійович, цілком серйозна й розважлива людина, вважав би такого віщуна за божевільного. А проте це сталося, і щось змінити неможливо, бо, як то кажуть, з дня сьогоднішнього не повернешся в день учорашній.

Почалось усе звичайно: його єдиний син Петро, якого минулого року відрахували через хворобу з першого курсу військово-морського училища, значно зміцнив своє здоров'я і, як слід було сподіватися, захотів повернутися на флот. Стати морським вовком була найвища мрія Петра, що хвилювала його майже з дитинства. Позначився тут і вплив матері: адже все її родовідне дерево сягало корінням у глибини історії російського морського флоту; сам легендарний адмірал Нахімов, як казала Аїда, був гілкою цього дерева.

Вирішивши допомогти синові повернутися на заповітний шлях морського життя, Аїда почала старанно готуватися до поїздки в Ленінград, узявши у військового госпіталі, де вона працювала хірургом, відпустку. А напередодні від'їзду рішуче заявила Сергію Матвійовичу:

«Батьку, ти їдеш з нами! Тобі буде легше, ніж комусь іншому, залагодити Петрусеві справи».

Останні роки жили вони у великому місті на Волзі, де Сергій Матвійович Романов посідав помітний пост головного інженера моторобудівного авіаційного підприємства. Саме в ці дні там ішла доводка нового двигуна бомбардувальника перед пуском у серійне виробництво, і головний інженер Романов, зрозуміло, не міг відлучитися, тим більше в особистих справах. Але Аїда й слухати не хотіла його: нічого, мовляв, неможливого не буває, в тебе є заступники, помічники, а доля сина — справа серйозна.

Сергій Матвійович догадувався: така наполегливість дружини пояснювалась іще й небажанням залишати його без нагляду, бо недавно Аїді донесли, що бачили, як пізно ввечері біля драмтеатру її чоловік саджав у свою службову машину молоденьку актрису.

Щось схоже справді було. На початку червня вони чоловічою компанією зібрались на директорській дачі пограти в преферанс. Пулька за пулькою — засиділись. Один з партнерів, чоловік тієї самої актриси, схаменувся перший: година, мовляв, пізня і його в театрі чекає дружина. От Сергій Матвійович і погодився виручити товариша: підвіз до театру, а потім уже обох додому.

Наступного дня, коли чоловік повернувся із служби, Аїда зустріла його похмурою мовчанкою. Насилу з'ясував він причину її неласки і, сміючись, розповів, як усе було. Аїда наче й повірила йому, але разом з тим жартівливо пригрозила:

«Май на увазі, мій дорогий, я хірург. Зловлю на зраді, тоді нарікай на себе...»

Від такого «жарту» Сергій Матвійович здригнувся, наче від холоду.

І ось тепер Сергію Матвійовичу треба було шукати виходу із становища: і в Ленінград не можна не їхати, і завод не можна залишати. Пішов до директора. Той не наважувався в таку гаччу пору відпустити головного інженера і не знав, як допомогти Сергію Матвійовичу.

Під час їхньої розмови подзвонив з Москви нарком авіаційної промисловості Шахурін. Після того як директор відповів на запитання, Сергій Матвійович, зважившись, попросив трубку. Нарком, вислухавши його прохання, спершу здивувався, а потім суворо сказав:

«Зараз нам дорогий не тільки кожний день, дорога кожна година! Завод запускає в серійне виробництво новий мотор! А головний інженер буде відсутній? Це злочин!..»

Сергій Матвійович мовчки вийшов з директорського кабінету і в приймальні побачив Аїду. Вона все зрозуміла з його засмученого вигляду й мовчки пішла до директора, а розлючений Сергій Матвійович подався в цех — далі від гріха. Там його вже метушливо розшукували, щоб покликати до телефону. Дзвонив директор.

«Гаразд, якось спробуємо обійтися без тебе, — похмуро сказав він. — Зникай на тиждень, але щоб жодна жива душа... Зрозумів?...»

На свою біду чи щастя, поки що невідомо, поїхав Сергій Матвійович у Ленінград, не сподіваючись, що там його жде

зустріч зі своєю юністю, з Оленькою... з Ольгою Василівною Чумаковою...

Адже, здавалося, минула вічність. Ще в двадцятому розлучився з нею, своєю нареченою, поїхавши на фронт, а потім дізнався, що Оля зрадила дану йому клятву і вийшла заміж за якогось Федька Чумакова — молодого кавалерійського командира, «академіка», надзвичайно здібного учня Нила Гнатовича Романова. Повернувшись із фронту, Сергій звіром заметався по Москві, застиснувши в кишені рукоятку нагана й згоряючи від мстивого бажання розшукати Олю і її чоловічка, щоб безжалісно прикінчити їх на місці. Але Федір Чумаков поїхав з академії на стажування в далекі краї і повіз туди свою молоду дружину.

Довго й тяжко переживав Сергій Романов. А коли добився душевної рівноваги, то почав клопотатися про переведення з університету до інженерно-економічного інституту, щоб стати не викладачем фізики й математики, а інженером широкого профілю, як наполегливо радив йому премудрий дідусь Нил Гнатович Романов.

Нестерпна образа на Ольгу, ревності й приниження, що ятрили серце, ніби додали йому сили. Він навчався запекло, водночас відвідував науковий гурток винахідників, поставивши перед собою завдання сконструювати такий незвичайний двигун, щоб йому подивувався увесь світ і щоб слава про його творця докотилась до Ольги...

Час і молодість — чудові ліки від любовних потрясінь. Та ще коли з'явилися студентські клопоти, нові друзі, коли науковий гурток насправді вивів на захопливий шлях технічних пошуків і коли знову здригнулося серце від нового кохання: він зустрів Аїду. І Сергієві здалося: він нарешті позбувся тяжкої недуги.

Багато весен відшуміло відтоді над землею. Давно склалася в нього гарна сім'я. І перше юнацьке кохання, запальне й трепетне, що розвіялося в часі, згадувалося Сергію Матвійовичу нехай і з сумом та замилюванням, але рідше й рідше. Про Ольгу думав він із поблажливою іронією: чомусь гадав, що мандрівне життя по далеких військових гарнізонах, постійна побутова невлаштованість, постійні домашні клопоти стомили її, вимучили, оміщанили, одірвали від культури, від колишніх високих інтересів, і Ольга стала тепер дебелою тіткою — споганілою, подурнілою і ще біс його знає якою. В усякому разі, таке склалось у нього враження, коли, приїхавши кілька років тому у відрядження до Москви і провідавши Нила Гнатовича Романова, він почерпнув од Софії Веніамінівни деякі скупі відомості про її племінницю. Десь у душі Сергія Матвійовича жевріло бажання побачити Ольгу, але розум підказував інше: краще не зустріча-

тися, нехай у його пам'яті живе та далека, ніби з чудової казки, мила рожевошока дівчина з темно-синіми чарівними очима, ласкавою, радісною усмішкою, гарною косою, яка весь час кудись наче летіла, і з таким особливим ніжним голосом, що, коли цей голос воскресав у його пам'яті, аж серце заходилося. Так, нехай живе в ньому її милий, уже трохи розпливчастий образ і нехай живуть радісні згадки про перше кохання і перші страждання. Йому було страшно, що все оце таємне багатство його душі може розсипатися на порох, коли він побачить Ольгу постарілою і зовсім-зовсім іншою...

І ось несподівана зустріч на Невському... Боже мій, він, здається, прокинувся від довгого, сірого сну й нарешті повернувся в осяяне красою й сповнене надій життя. В ту мить не спромігся осягнути розумом те, що сталося, та й від хвилювання не міг заглибитись у свої думки. Він побачив перед собою Олю, ту далеко, напівзабуту Оленьку, заради якої колись ладен був зректись батька й матері, самого себе, ладен був стати її тінню, її рабом. Це була та самісінька Оля, його наречена, тільки ще вродливіша, розквітла на всю силу жіночої привабливості. З німим захватом дивився він у її радісні очі й відчував, як у ньому закипає все колишне, що, виявляється, нікуди не поділося, не згасло.

А поруч стояла його дружина й насторожено обмацувала поглядом незнайомку. Він відрекомендував Аїді Ольгу, назвавши її родичкою. І це була правда: Оля доводилася рідною племінницею дружині Нила Гнатовича Романова.

Попрощалися з Ольгою, давши обіцянку прийти на її запрошення у неділю до них у гості. Відтоді Сергій Матвійович ні про що більше не міг думати. Розум підказував, що кохання, яке зненацька прокинулось у ньому, робить дурним його. Розумів, що Ольга — не якась там легковажна жіночка, та й він також не молодичок, йому перевалило за сорок, і все-таки він не міг позбутися спокуси, тільки тепер зрозумівши, що туга за Ольгою весь час дрімала в ньому, мучила його всі ці роки, а пам'ять стійко зберігала в своїх тайниках ті далекі весну і літо, коли вони познайомились і вона стала його нареченою... І чомусь йому вірилось, що нині все буде тільки так, як він забажає й вирішить. Адже недаремно ожило в серці й пам'яті все минуле і так шалено, несамовито злилося з тим новим, що спалахнуло й запалало... А як вона, Ольга? Адже не безпричинно променилися її очі, цвіла усмішка й переливався ласкою голос...

Було моторошно й радісно. Боявся відповідати на питання, які поставали перед ним. Ні, не помсти він жадав, не зневажене самолюбство володіло ним — ці почуття давно в ньому вмерли.

На нього наче звалилася тяжка хвороба, яка в його віці безслідно вже не минає. І ні на що рятівне неможливо було сподіватися, хоч у всіх складних випадках життя Сергій Матвійович завжди на щось покладав надію. А втім, ще світила одна маленька надія, пов'язана з візитом у родину Ольги. Він сподівався, що після знайомства з її чоловіком, генералом Чумаковим, почуття чоловічої солідарності і обов'язок елементарної порядності, можливо, візьмуть гору й приглушать інші почуття. Але Федір Ксенофонович раптово поїхав кудись у Західну Білорусію. Візит до Чумакових не відбувся ще й тому, що в кімці суботи в номер готелю «Європейський», де зупинилося подружжя Романових, подзвонила Ольга й сповістила сумну звістку про смерть Нила Гнатовича Романова. Того ж вечора вона з донькою Іриною від'їжджала до Москви.

Сергій Матвійович зажурився і, не кладучи телефонної трубки, почав благати Аїду поїхати разом з ним на похорон, добре знаючи, що вона не може цього зробити через сина. В інший час він і сам не поїхав би ховати такого далекого родича, хоч і глибоко поважав генерала Романова — визначного представника їхнього роду. Але зараз... І сам внутрішньо здригнувся від того, що, почувши про смерть не чужої ж людини, почав убиватися за нею дещо вдавано, розуміючи, що випадає нагода якийсь час побути разом з Ольгою.

І Сергій Матвійович, здивувавши Аїду неабиякою своєю прихильністю до небіжчика Нила Гнатовича, якої раніше чомусь не виявляв, поїхав на вокзал.

Коли сіли в поїзд, він, поглянувши на сумне, помарніле від сліз обличчя Ольги, відчув себе незручно. Було соромно перед самим собою, перед залишеною в Ленінграді Аїдою, яка швидко стривожилась за переживання чоловіка і навіть сплакнула, ховаючи в нагрудну кишеню його піджака заспокійливі таблетки. Сидячи в купе м'якого вагона навпроти Ольги, він боявся думки, що та раптом здогадається про справжню причину його поїздки в Москву. І замкнувся, спохмурнів — його мучила совість і недобрі передчуття. Не згадували минуле, не діяли одне одного розпитуваннями, хоч у купе вони були тільки втрюх. Ольга — донька — Ірина, юна й вродлива до неправдоподібності, — мовчки сиділа біля відчиненого вікна і, думаючи про щось своє, нерухомими очима дивилася, як за вагоном наливалася синявою біла ніч.

Ольга журилася за небіжчиком Нилом Гнатовичем і за овдовілою Софією Веніамінівною, згадуючи, як вони колись замінили їй батька й матір. А Сергій Матвійович дедалі більше страждав від мороку, що сповнював його душу.

Вранці, коли вони вийшли з вагона, Ольга помітила його по-темніле, змарніле за ніч обличчя і, взявши під руку, зі співучою ласкою сказала, ніби дитині:

— Любий Сергіюку, навіщо ти так побиваєшся?.. Ну що зробиш? Нил Гнатович прожив дай боже нам стільки!..

У Сергія Матвійовича від сорому набігли сльози на очі. І водночас ота жалість до нього, яка прохопилася в її словах, і сам її незвичайний грудний голос, що звучав для нього особливо ніжно, звихрили з новою непокірністю присмирнілу було дристрасть. Сергій Матвійович приречено подумав, що вже ніяка сила не зупинить його. Він, здавалося, був здатен на будь-яку дурницю, підлість, подвиг, самопожертву. Навіть під час похорону Нила Гнатовича не міг відвести палаючі очі від Ольги, від її зблідлого, зворушливо обрамленого чорною газовою шаллю обличчя. Повіки її очей були опущені, і лише іноді вона піднімала затуманений смутком погляд. А коли зустрічалася з поглядом Сергія Матвійовича, очі її ледь прояснювались, і він читав у них тихий, лагідний докір. Вона мовби намагалася заспокоїти його своїм поглядом, несміливо просила не дивитися на неї так, не страждати, не мучитись. Було схоже, що Ольга почала здогадуватись...

На Ваганьковському кладовищі вона тримала під руку стареньку й зовсім немічну Софію Веніамівну, яка, здається, не розуміла, де вона й що відбувається довкола. Старенька згаслими очима спокійно дивилась перед собою й наче силкувалася щось згадати.

Там, на кладовищі, коли над свіжим могильним горбом, який обріс вінками з квітів, тричі вдарив рушничний салют червоноармійської почесної варті, Сергій Матвійович звернув увагу, що на похороні не видно нікого з великого військового начальства. Це здивувало й засмутило його. Хотів був запитати про це в рум'янолицього підполковника, який стояв біля Ірини, Ольжиної доньки, і часто пригладжував рукою смолянистий чуб, що прикривав рожеву лисину, як раптом почув позаду розмову двох чоловіків.

— Чутки, мабуть,— невпевнено мовив один.

— Ні, не чутки.— Другий голос звучав занепокоєно.— Виступав по радіо Молотов. Війна!

— Війна?! — Сергій Матвійович усім тілом рвучко повернувся до них.

— Так, війна,— спокійно озвався рум'янолиций підполковник (це був Рукатов), делікатно відводячи трохи вбік Ірину, щоб дати дорогу запізнілим вінкам. Потім подивився на Сергія

Матвійовича, немовби він один знав істину, і, надіваючи кашкет, пояснив: — Сьогодні на світанку напали німці...

Страшна звістка спершу не жахнула Сергія Матвійовича. Він полинув збудженою думкою до західних кордонів і з посмішкою подумав про те, яку завдали німці роботу Червоній Армії на літо,— доведеться трошити їх і гнати до Берліна, а то й далі... І ворухнулось гонористе почуття: тепер нові авіамотори на ділі покажуть свою живучість; в них немала частка і його праці!

Згадка про мотори холодною голкою штрикнула серце. Аж піт виступив на чолі: почалась війна, на заводі йде на потік новий двигун бомбардувальника, а головний інженер десь мотається... Це ж трибунал!.. Треба негайно подзвонити директору.

На якийсь час Сергій Матвійович упустив з очей Ольгу. А коли огледівся, побачив її поміж Іриною і підполковником Рукавовим. Ольга беззвучно плакала, прикладаючи до очей хусточку. Підійшов до неї ближче і засмучено сказав:

— Олю, мені треба відлучитися. Війна...

— Я знаю,— ледве мовила Ольга: схлипування стискали їй горло.— Мій Федя, мабуть, уже воює...

Тільки тоді Сергій Матвійович згадав, що генерал Чумаков поїхав на кордон... Подивився в заплакане обличчя Ольги довгим тривожним поглядом.

— Я потім подзвоню Софії Веніамінівні,— сказав він і зник у поріділому натовпі, який раптом заквапився з кладовища.

Він приїхав до готелю «Москва», піднявся на п'ятий поверх, де був великий трикімнатний номер, який постійно абонує їхнє авіаційне підприємство для своїх численних представників. Взяв у чергової поверху ключ і зайшов до порожніх кімнат.

В кабінеті він сів до телефону і поряд з телефонним апаратом побачив знайомий відкидний блокнот для нотаток. На розгорнутій сторінці чийсь косим, нервовим почерком було написано: «Хто зустрине головного інженера Романова С. М., переказати йому, що він повинен негайно з'явитися до наркома авіапромисловості тов. Шахуріна». І дата: «21 червня».

Не відразу збагнув Сергій Матвійович, що цей запис стосується саме його. Ще раз перечитав написане. А коли нарешті зрозумів, тривожно ворухнулося серце: адже, крім Аїди, ніхто не знає, що він з Ленінграда поїхав у Москву... Що сталося? Навіщо він потрібен наркому? Може, повідомили про те, що не підкорився його наказу? І як все це пов'язано з тим, що сьогодні почалась війна?

Іншим часом за такого збігу обставин він почав би шукати найперше кільце ланцюжка подій: подзвонив би Аїді, потім

своєму директорові, а вже потім, зрозумівши обстановку, з'явився б перед грізні очі наркома. Але зараз війна!.. Його нещодавні душевні муки, новий несподіваний спалах любові до Ольги — все це раптом помітно померкло, відійшло вбік, тому що вибухнула війна, а він, головний інженер оборонного підприємства, виявився в такий час не на бойовому посту.

Сергій Матвійович підсунув до себе телефон і рішуче набрав номер приймальні наркома Шахуріна, готуючись до нелегких пояснень і, можливо, до тяжких для себе наслідків. Але телефон приймальні був зайнятий — почулися часті гудки.

«А що, власне, сталося?» — запитав себе Сергій Матвійович, поклавши трубку.

Він ніби побачив перед собою наркома — кремезного, міцного, з легкою усмішкою на чистому, округлому обличчі. Зовсім недавно, коли Сергій Матвійович доповідав на колегії про готовність їхнього підприємства до серійного виробництва нового двигуна для бомбардувальника, ця усмішка Олексія Івановича Шахуріна була особливо привітна, якась натхненно-заохочувальна, вона, здається, відсвічувалась і в його ясно-сірих, майже голубих очах, завжди допитливих, вимогливих і таких, що таїли в собі впевнене розуміння справи, невгамовність і твердість характеру. А як тепер зустріне нарком? І він ніби побачив, що усмішка на обличчі Шахуріна згасла, поступившись місцем перед суворістю, за якою проглядали та сама зібрана енергійність і неприйняття спокою.

Ну, нехай самочинно він, Романов, відлучився. Але ж справу залишив у надійних руках. Його заступник хоч зараз може стати головним, а саме такий наказ Шахурін і давав Сергію Матвійовичу, коли призначав його на цей пост: «Підготуєш собі там заміну — повернемо в Москву».

Можливо, й справді знову знадобився він у Москві? Адже ім'я Сергія Романова широко відоме в світі авіабудівників. Ще коли висота наркома й не мріялась Олексію Шахуріну і коли він посідав пост начальника науково-дослідного відділу Академії імені Жуковського, інженер Романов працював під його керівництвом і серед помітних величин був не на останньому місці. Адже Шахурін добре знає, як вільно й упевнено почуває себе Романов у підступному й звабливому безбережжі інженерії взагалі і в моторобудівництві особливо, як уміє він запалювати соратників своєю ідеєю і відважно ступати перші кроки в невідоме.

Полемізуючи в думці з наркомом і наливаючись роздратуванням, яке помітно гасило його тривогу, Сергій Матвійович знову рішуче простягнув руку до телефонного апарата, але відразу ж,

ніби обпікся, злякано відсмикнув її, бо саме в цю мить пролунав пронизливий дзвінок.

Це дзвонила з Ленінграда Аїда. Вона, виявляється, уже все знала про чоловікові справи: до неї, в номер готелю «Європейський», додзвонився директор і сказав, що Сергія Матвійовича негайно відкликають у розпорядження Наркомату авіапромисловості. Директор, дізнавшись, що Сергій Матвійович поїхав з Ленінграда в Москву на похорон професора Романова, пообіцяв розшукати його по телефону в столиці. Тепер Аїда уточняла, чи знайшов директор Сергія Матвійовича, і наполягала, щоб він негайно прибув у Ленінград і швидше завершив влаштування Петра в училище. Ось і все. І більше ніяких ускладнень.

Але куди ж мітить призначити його керівництво наркомату?..

2

За півгодини Романов уже був в управлінні кадрів. Там йому сказали, що колегія наркомату рекомендує його на пост директора авіазаводу, але якого саме — невідомо: почалася війна — обставини різко ускладнились, і потрапити того ж дня на прийом до наркома було просто неможливо. В усякому разі, на прохання Сергія Матвійовича, йому дозволили відлучитися на тиждень з Москви для влаштування особистих справ за умови, що він через день буде дзвонити кадровику, який ним опікується.

Сергій Матвійович відїжджав до Ленінграда, навіть не подзвонивши Ользі і не попрощавшись з нею. Почував, що лещата, які стискували серце, ледь-ледь послабли: у Ленінграді він залагодить синові справи, потім з Аїдою приїде в Москву і звідси відправить її додому, а Ольга тим часом уже поїде з Москви. І на цьому все обірветься. А там — нові клопоти й важка щоденна праця. В їхніх колах вважається, що одержати під своє керівництво авіаційне підприємство — це рівнозначно бути зарахованим до лику святих великомучеників, на яких побожно поглядають усі нижчестоящі і з яких деруть сім шкур вищестоящі, що контролюють і одержують заводську продукцію. Все залежить від того, чи вистачить у директора сили й розуму не лише давати план, а й налагодити справу в такий спосіб, щоб продукція твого заводу, згідно з конструкторською думкою, підносила авіаторів високо, далеко й бережно опускала на землю, будучи могутньою, витривалою й слухняною. Якщо ж з авіації почнуть надходити скарги, вважай, що народився ти під найнещасливішою зорею: з тебе спитають на бюро обкому, на колегії наркомату, в ЦК партії, в кабінеті Сталіна...

Наступного дня Сергій Матвійович уже був у Ленінграді, почав оббивати пороги військово-морського начальства, щоб улаштувати Петра. Всі були заклопотані невідкладними справами, пов'язаними з війною, від Сергія Матвійовича відмахувалися або дратівливо радили звернутись у найближчий військкомат і записати сина добровольцем на фронт. Навіть Аїдина заповзятливість, винахідливість не давала ніяких результатів. І раптом, коли майже всі надії на успіх розтанули, в їхньому готельному номері задзеленчав телефон. Трубку взяла Аїда й почула голос Ольги Василівни Чумакової.

— Уже приїхали?! — зраділа Аїда, згадавши, що Ольга обіцяла через свого чоловіка допомогти Петрові влаштуватися в училище.

— Приїхала, залагоджу справи й знову в Москву. А де ваш безсовісний Сергій?

— Тут.

— Як же йому не соромно! Як ви, Аїдо, живете з таким неотесаним мужлаєм? Після похорону Нила Гнатовича зник — і як у воду впав!.. Ні дзвінка, ні привіту. А ми ж слідом за Нилом Гнатовичем поховали і Софію Веніамінівну... Уявляєте, що я пережила, як настраждалася, намучилася?.. Кого зараз може зворушити смерть бабусі, якщо там, біля кордону, йдуть такі бої!..

Поклавши трубку, Аїда накинулася на Сергія Матвійовича:

— Як ти міг не піти на поминки до Нила Гнатовича?! Чому поїхав з Москви, не подзвонивши цій чудовій жінці? Чому не поцікавився самопочуттям Софії Веніамінівни? Як тобі не соромно? Як тепер подивився Ользі у вічі?

Дружинині докори Сергій Матвійович вислухав досить спокійно, погоджуючись з кожним її словом.

Незабаром з'явилась і сама Ольга Василівна, а з нею в готельні кімнати ніби вдерлися й промені ранкового сонця і свіжість, яка бадьорила душу. Любо поглянувши на Аїду, цмокнула її в губи, стрімко доторкнулась щокою до щоки Сергія Матвійовича, війнувши на нього ніжним ароматом парфумів, скуйовдила рукою цупкий чуб Петра, який замислено розглядав біля столу альбом з репродукціями картин Ермітажу, і з ходу за діло:

— З Петром не виходить?.. Вийде!

Тут же підійшла до телефону, присіла на краєчок стільця, як школярка.

Воркітливим голосом комусь доводила, що війна нікого не звільняє від обов'язку дружби, когось люб'язно просила, з кимось ледь-ледь кокетувала, по-змовницьки підморгуючи при цьому Аїді, яка не відводила від Ольги захопленого погляду.

А Сергій Матвійович, вийшовши у сусідню кімнату, зі щасливим смутком дивився в цей час у вікно на зелень скверу, в якому, казали, буде споруджено пам'ятник Пушкіну, і думав про те, що ні геніальні поети, ні великі вчені, ні знамениті полководці — ніхто не в силі позбавити себе найсвятішого, безсмертного почуття на землі — кохання. Він подумав і про те, що нинішня поява Ольги — це майже знак провидіння, поклик долі, що не прийняла його рішення принести в жертву грізному часу і обов'язку громадянина свою любов, яка прилинула з юності, — нерозтрачену, випробувану сумнівами розуму й муками серця.

Через кілька днів Петро, сяючи від щастя, перебрався в якийсь там підрозділ військово-морського училища, а вони — Сергій Матвійович, Аїда і Ольга — в геть переповненому вагоні їхали до Москви. На трьох пощастило захопити одне місце для сидіння в купейному вагоні.

Ніч була напружено-тривожна. На зупинках та й під час руху поїзда лунали страхітливі вибухи бомб, з вікна іноді було видно, як розтинали небо світлі мечі прожекторів, як прошивали його рухливі золоті намистини трасуючих куль і набухали колючі букети вибухів зенітних снарядів. Але війна з вікна вагона ще сприймалась як щось не зовсім реальне.

Після чергової зупинки поїзда, — а їх було чимало, — Ольга Василівна покликала до купе Аїду, щоб та сіла на її місце й відпочила, а сама протовпилася в коридор і стала біля вікна. Сергій Матвійович, відчувши доторк її плеча й уловивши знайомий запах парфумів, мимохіть глибоко зітхнув, наче простогнав. Почувши його зітхання, Ольга ще тісніше притиснулася до нього плечем і лагідно сказала:

— Не треба, Сергійку, з такою безнадією...

В її голосі водночас бриніла ледь відчутна іронія.

Не вловивши іронічної нотки, Сергій Матвійович подивився скоса на Ольгу і навіть у сутінках побачив її гарний, незвичайно ніжний профіль і величезні блискучі очі.

— А хіба в мене може бути яка-небудь надія?

Він ждав, що вона відповість, але вона напружено мовчала, ніби мимовільно підкреслюючи цією мовчанкою всі звуки вщерть переповненого нічного вагона. Чийсь старечий голос монотонно розповідав про минулу війну з німцями, хтось про щось сперечався, хтось кашляв. Десь зайшлася плачем дитина, стогнала бабуся. Хтось протовплювався повз них, війнувши запахом тютюну й перегару. Їм ставало то тісніше, то вільніше, то жаркіше, то прохолодніше. Ці голоси, ця тіснява немовби відгородили їх від усього світу. Сергію Матвійовичу часом здавалося, наче нікого й немає довкола, тільки він і вона, її гаряче плече, її

зворушливо-ніжний профіль, її голос, який змовк, але бринить у його серці...

Правда, було неможливо зовсім огородитися від близького стогону бабусі, як від живого людського болю, та незабаром і він зник: коридорна товкотнеча втиснула стару у відчинені двері купе, і Аїда, хоча й почувала слабкість і втому в ногах, посадила її на своє місце, а сама проштовхалася до вікна, де стояли чоловік і Ольга.

Ні Ольга, ні Сергій Матвійович не помітили повернення Аїди. Обое мовчали. Аїда вже почала була забуватися в дрімоті, як раптом її слуху торкнувся сумовитий, з якимсь надто оголеним боєм голос чоловіка:

— Невже в тебе все вмерло до мене?

«Про що це він?» — відігнавши дрімоту, подумала Аїда.

І раптом заговорила Ольга — ледь чутно, з незрозумілою гір-котю:

— Сергійку, не треба про це... Я тебе дуже прошу...

Аїда, здається, перестала дихати, ще не розумом, а почуттям осягаючи зовсім не просте значення почутого.

Сергій одразу ж відповів Ользі:

— Я знаю, якщо скажу тобі все, що відчуваю в ці дні, після зустрічі з тобою, ти почнеш говорити мені про обов'язок, про порядність. Адже так? — Він заглянув Ользі в обличчя.

— Ти не помилився, — сухувато відповіла Ольга. — Я навіть більше скажу...

— А як же мені бути з тією вельми важливою обставиною, що і я людина? Невже в мене немає обов'язку перед самим собою, перед своєю долею, перед званням людини? Чому я не маю права виконати найголовніший обов'язок перед самим собою, а потім уже думати про обов'язок перед іншими?..

Аїда відчула, як її чоловік став дихати глибше й частіше, в його голосі з'явилася знайома їй хрипкуватість, і це означало, що наближається найвищий ступінь його хвилювання.

А він тим часом говорив далі:

— Чому я не можу зробити так, як велить мое серце, і повинен прирікати себе на життя без любові? — кинув на Ольгу вимогливий погляд Сергій Матвійович.

Ольга мовчала, втупившись у зоряне небо над темним лісом, що впритул підступав до залізниці. Сергій Матвійович, здається, вже втратив був надію, що вона обізветься, і Аїді вдалося, що Ольга не хотіла вести далі розмову, та вона раптом зітхнула і все-таки заговорила:

— При бажанні все можна виправдати... Особливо коли вієш логічно мислити... Убивця й той знаходить виправдання своїм

жахливим вчинкам.— Ольга повернулася до Сергія Матвійовича обличчям і, стримуючи себе від хвилювання, сказала: — Сергійку, адже коли б не зустрівся мені Федя, я б, напевне, вийшла заміж за тебе. Клянусь, була б вірною тобі дружиною, але... можливо, все-таки з обов'язку... Я тільки потім зрозуміла, що ми з тобою гралися в кохання, не знаючи, що це таке. В усякому разі, я... А Федя запалив у мені істинне почуття, справжнє, ну... таке, про існування якого я й гадки не мала...— Ольга, мабуть, помітила, як від цих слів губи в Сергія Матвійовича немовби перетворилися в кам'яну складку, і змовкла. Відразу ж пригаслив голосом спитала: — Може, не варто про це?.. Хоч ти все-таки повинен знати, інакше не заспокоїшся... Так ось, дорогий мій, кожна людина до чогось призначена. Ти — до створення якихось машин, а я — до кохання... Так-так, і це не вульгарно, не банально, бо я маю на увазі кохання тільки до єдиного мого обранця, до нього одного — з усіма його славними й поганими рисами, але притаманними лише йому одному, з його розумом, з його добротою, безкорисливістю, незлобівістю і ще з його трудною солдатською долею, яку він любить і заради якої живе, вбачаючи в цьому свій головний людський обов'язок, віддаючи їй найсильніше в собі, а мені залишаючи свої слабкості, як лікарці... І я щаслива, що потрібна йому, що коханням своїм лікую його болі і даю йому радість і силу...

Сергій Матвійович не перебивав Ольгу, та вже й не заглиблювався в зміст співучого плину її слів, уловлюючи в їх мелодійному звучанні схвилювану й чисту щирість. Намагався силою думки скинути тугу, яка навалилася на нього страшним тягарем, погамувати біль серця й знайти хоч якусь зачіпку, щоб нехай частково, але зруйнувати цей чудово збудований у її уяві храм кохання й вірності.

Він не помітив, як Ольга замовкла, а коли отямився, піймав себе на тому, що не знає, як повести далі розмову. І сказав найперше, що спало на думку:

— Ти вважаєш: усе можна виправдати... ось і виправдала... Але ж чому ти, Олю, з цими своїми найблагороднішими принципами позираєш на світ надто не ангельськими очима? — сказав і жахнувся своїх слів, що прозвучали огидно й нікчемно.

— Ти хочеш сказати — поглядаю на чоловіків? — Ольга, на подив йому, не образилась, а, навпаки, пожвавішала.— І Федя на мене завжди гнівається за це...— Вона ніжно засміялась, наче побачила перед собою свого любого Федю.— Йому я не признавалась, а тобі можу... Звичайно, в тому, що ти раптом розтривожив у собі старе, і я трохи винна. Пробач мені, Сергійку, за це. Перед багатьма чоловіками, навіть досить солідними,

так би мовити, особами, я була винна... Але чи так уже й дуже?! — Вона торкнулась до його грудей і вибачливо засміялась. — Мене просто дратує і ображає самовпевненість і непостійність деяких чоловіків. І каюсь, я не одного серед таких самовпевнених індиків зводила з розуму — чи то мовби випадковим поглядом, чи то ніби безневинною усмішкою... Не заради забави, повір, а в ім'я веселої для мене помсти за обманутих ними жінок, за їхніх дружин.

Коли б Сергій Матвійович чи Ольга в цю мить оглянулись, то побачили б, як, затиснувши хусткою рот, од вікна, де вони стояли, пробиралась Аїда. Плечі її здригалися від ридань.

Поїзд уповільнив хід і невдовзі завмер. Настала та напружена й сторожка тиша, яка буває тільки вночі в нерухомому вагоні, коли чути найменший шерех і навіть легке зітхання. Ось і зараз чути було чиясь приглушене схлипування, але в ці дні людський плач нікого не дивував, він нагадував лише про війну. А втім, війна йі сама нагадувала про себе спалахами пожеж, які закривавлювали за вікном темний небокрай, гримкотінням далеких і близьких бомбардувань.

Незабаром поїзд знову діловито постукував колесами, з шумом пронизуючи пругку й свіжу вологість ночі. Сергій Матвійович відчував своїм плечем тепле плече Ольги і після того, що вона сказала, не міг продихатися й налагодити розмірений ритм поштовхів свого серця. Хотів заговорити, але заважала гірка сухість у роті і в горлі. Нарешті зважився і, нахилившись до Ольги, хрипко й болісно прошепотів:

— Найпрекрасніше в тобі — очі й усмішку — ти перетворила в знаряддя помсти...

— Ні, — майже сердито відповіла Ольга. — Найпрекрасніше в людині — її розум і серце.

— Ну добре, — примирливо сказав Сергій Матвійович, — а за які провини ти мстиш мені?..

Ольга помовчала, потім тихо засміялась і відповіла чи то виправдуючи себе, чи то осуджуючи його:

— Про тебе, признатись, я думала краще... І не забувала про свою давню провину перед тобою. Тому й не знала, як поводитися, щоб зрозуміти, простив ти мені її чи ні... Ну ось, а вишло негаразд... Та хіба зараз до цього?

В Москву приїхали в першій половині дня, коли над містом уже стояла задушлива спека. На Ленінградському вокзалі, серед штовханини й галасу, прощалися з Ольгою, яка поспішала в своє нове помешкання — квартиру покійних Романових, де на

неї чекала донька Ірина. Сергій Матвійович був здивований тим, що Аїда, умиваючись гіркими слізьми, нестямно цілувала Ольгу, мовби навіки розставалась із найдорожчою для неї людиною. А коли Ольга зникла в натовпі, Аїда, на його подив, ніби втратила слух і мову...

Сергій Матвійович мав відправити її додому, на Волгу. Поїхали на Павелецький вокзал, дістали там через військового коменданта квиток, а потім він посадив її в поїзд, що йшов у напрямку Саратова. Аїда весь час мовчала й ховала очі, а він, гублячись у тривожних здогадах, удавав, що не помічає її гнітючого настрою. Попрощались ніби й не холодно, але без слів. Він стояв біля відчиненого вікна, навпроти її місця в купе. Аїда виглянула тільки тоді, коли поїзд рушив. Сумовито, самими губами, усміхнулась, затаївши в невидющих очах нерухому, якусь гнівну журбу, і сказала:

— Подзвони мені, коли залагодиш свої справи.— Потім немов проснулась, кинулась до вікна, і з її очей великими горошинами покотилися сльози.

Поїзд набирив швидкості. Сергій Матвійович, нашттовхуючись на проводжаючих, ішов далі поряд з вагоном, з незрозумілим хвилюванням вдивляючись в обличчя дружини.

Він у думці бачив її обличчя весь час, поки їхав з вокзалу до готелю «Москва», щоб у «заводському» номері поголитися, поміняти сорочку й піти у наркомат. І чим більше думав про дивний і незвичайний вираз Аїдиних очей, тим дужче переймався неспокоєм.

У знайомому номері готелю нікого не застав, але по чемаданах у передпокої й вітальні, по туалетних речах у ванній кімнаті зрозумів, що людей тут повно-повнісінько. Відразу подзвонив у наркомат. Його дзвінку в управлінні кадрів зраділи й попросили негайно передзвонити наркому Шахуріну. І ось довгождана розмова.

— Дорогий Сергію Матвійовичу, час, сам знаєш, який,— енергійно карбуючи фрази, говорив у трубку нарком.— Ми рекомендували тебе на директора сибірського філіалу авіа моторного заводу. Але спочатку доведеться будувати його й провадити монтаж евакуйованого із заходу устаткування. Згоди твоєї не питаю: це наказ. Війна!..

— Зрозуміло, Олексію Івановичу.

— Не сьогодні-завтра буде рішення Політбюро з цього питання. Отож нікуди не зникай.— І нарком поклав трубку.

Ну що ж, рано чи пізно Сергій Матвійович ждав подібного призначення. Але в якому місці Сибіру буде цей завод? По телефону на таке запитання ніхто не відповість.

Він ніби побачив, як на безмежному просторі починають виростати корпуси цехів заводу... І раптом це короткочасне видіння витіснила знову тривожна думка:

«Ольга! Це Ольга встигла щось сказати Аїді з жіночої слабості! Але що їй навіщо?!»

Відчув, як рівномірними поштовхами загупала в скронях кров, почав різкими поворотами диска на телефонному апараті набирати знайомий номер.

Обізвалася Ірина. Голос її прозвучав чи то з сумом, чи то з відчуженістю:

— Слухаю вас...

— Ірочко, здрастуйте! Це Сергій Матвійович. Чому ви такі засмучені?

— Та так... Є причина...

— Розумію і не питаю. Можна Ольгу Василівну?

Ірина чомусь важко задихала в трубку, потім після болісної паузи приглушено сказала:

— Сергію Матвійовичу, а не можна пізніше? Мамі зараз дуже погано.

— Що сталося?! Захворіла?!

— Ні... Наш батько, кажуть, попав... у полон... до німців.— Потім почувся Іринин плач, який відразу ж потонув у частих гудках.

Жахливо!.. Сергій Матвійович стільки розмірковував про Ольгу й ні разу в ці дні не подумав про те, що з генералом Чумаковим може трапитися там, на фронті, непоправне...

Так, усяке коїться на білому світі. Іноді в житейському морі людину застигне такий несподіваний ураган страхіть і обставин, що треба бути трохи божевільним, аби вибратися з нього. Сергій Матвійович Романов пам'ятав цю безглуздість ще з студентських років, але вважав, що вона може стосуватися кого завгодно, тільки не його. В ці дні Сергій Матвійович почував себе надто кепсько. Ніби прокинувся в дурманливих сутінках і не знав, що настане після них — ранок і радісне сіяння дня чи морок ночі, що пронизує душу. Докоряв собі, що в такий час, коли йде війна, в його серці є місце для настільки особистого й далекого від того, чим живуть тепер усі.

З номера він виходив тільки для того, щоб спуститися на перший поверх і купити у вестибюлі свіжі газети з повідомленнями про події на фронтах. Чекав з напруженим нетерпінням дзвінка з наркомату й підсвідомо — дзвінка від Ольги.

Війна нищила людські життя, руйнувала долі, породжувала небувале сум'яття в душах, сіяла страх, змінювала подобу всього суцього. Біль і ненависть злились воедино... Але глибина страждання не піддається вимірам... Муки матері, яка втратила дітей, туга підкошеного кулею юнака, трагедія командира, на очах якого загинула його родина й гинуть його солдати... Не досягнути все це розумом і почуттям... А як повідати про розгубленість полку, дивізії, корпусу — тисяч і тисяч людей, приголомшених раптовим нападом, бомбардуванням, ураганами артилерійського вогню, розгублених, але не зламаних, які зарились у землю і з скреготом зубовним зустрічають навалу чергової лавини німецьких танків? І в усіх одна-єдина думка: зупинити ворога, вистояти, а якщо й попрощатися з життям, то спершу дізнатися, як тримаються товариші ліворуч і праворуч, чи розгорнулись війська в тилу? І як там у Москві, в Кремлі?.. Чи відомо Сталіну, що сталося і як усе відбувається?..

Так, про Москву і Кремль думали в ті дні з тривоною, болем, надією і вірою.

А як він?.. Про що думав у ці трагічні дні Сталін?

Ті, хто зустрічався тоді зі Сталіним, бачили, що він, ні на хвилину не усуваючись від сили-силенної невідкладних справ, які раптово звалилися на нього своєю суворою нагальністю, уперто розмірковував над причинами того, що сталося. Про це свідчили його гнівні докори на адресу військових керівників. Ніяк не міг він зрозуміти, як трапилось, що кілька найдорожчих годин, які відділяли суботній вечір 21 червня — момент підписання директиви Головного командування про приведення в бойовий стан військ прикриття — від моменту початку війни 22 червня, не були використані для негайного підняття всіх сухопутних, авіаційних і протиповітряних частин по бойовій тривозі. Москва вже знала про загрозу безпеки, командування прикордонних з'єднань також було не сліпе... А ось же сталося... Поки шифрували директиву в Генштабі, передавали її телеграфом в округи, поки там її розшифрували, всі, хто мав владу скомандувати арміям: «До зброї!» — втрачали найдорожчий час.

Але що могли змінити ці кілька годин? Не дуже багато, тим більше, що й сама директива Головного командування всього лише наказувала військам потай зайняти вздовж державного кордону вогневі точки укріплених районів, а авіації розосередитись і замаскуватися на польових аеродромах. Штаби згідно з цією директивою ще не одержали права в повному обсязі ввести в дію план прикриття.

А коли б і одержали? Адже скільки потрібно було часу, щоб розкидані по всій території прикордонних округів війська вивести на вихідні позиції, розгорнути й вишикувати до бою?

Захопити війська зненацька — наполовину виграти битву. Німцям випала нагода всіма силами напасти на перший ешелон наших, не приведених у бойовий стан армій прикриття, потім у зустрічних боях накинутися на другі ешелони цих армій, які тільки-но почали марш, а тоді вступити в бій з військами других ешелонів округів.

Всю складність оперативної обстановки, яка вирішувала долю першого стратегічного ешелону радянських військ, Головне командування розуміло ще неясно, відчувало її більше інтуїтивно. Але, незважаючи на те, що клубок грізних подій швидко намотувався і не можна було взяти в руки його первинні нитки, Сталін уже зрозумів, якою марною була його надія хоч на якийсь час стримати фашистського диктатора, поки Червона Армія докорінно переозброюється; спадало йому на думку й те, що радянська воєнна теорія серйозно не займалася проблемами великих оборонних битв.

У багатьох дослідженнях і документах твердилося, що перші операції початкового періоду війни хоч і можуть провадитися великими угрупованнями військ, проте ще не є вирішальними операціями з приведенням у дію основної маси Збройних Сил...

Гадаючи, згідно з теоретичними постулатами, що головні сили агресора можуть розгорнутися й вступити в бій не раніше, ніж через два тижні після початку прикордонних боїв, Радянське Головне командування відповідно й розробляло плани оборони країни. На ще хибнішому базисі будувало свої плани німецьке командування: розгорнувши великі військові угруповання в один стратегічний ешелон, воно сподівалося за кілька днів перемолоти сили радянських військ першого стратегічного ешелону й відкрити шляхи для безперешкодного просування до Ленінграда, Москви і в Донбас.

26 червня вранці Молотов приніс у кабінет Сталіну підготовлені Наркоматом закордонних справ СРСР проекти документів, що стосувалися перших кроків Радянського уряду по зміцненню контактів між країнами, проти яких воює Німеччина. Серед них — пропозиція уряду Великобританії укласти союз у боротьбі проти фашистської Німеччини і проект Угоди про спільні дії.

Сталін сидів за столом втомлений, з помарнілим від безсонних ночей обличчям. Перед ним стояла недопита склянка чаю, в якій плавало кружальце лимона.

— Надзвичайного нічого?..— спитав він, кинувши на Молотова оцікувальний погляд запалених очей.

— Від нас світ безперервно жде надзвичайного,— невесело відповів Молотов, поклавши перед Сталіним папку з документами й розгорнувши її.— Завтра повертається до Москви англійський посол Стаффорд Кріппс і з ним прибуває військово-економічна місія. Цілком можливо, що в англійців поки що немає конкретних пропозицій про створення воєнного союзу. Доведеться починати нам хоча б ось із таких попередніх кроків.

Сталін, не підводячи очей, підсунув до себе документи й почав читати. Вони були викладені коротко й чітко.

— І коли ми зможемо сісти з англійцями за один стіл? — Сталін виправив синім олівцем якесь слово й закрив папку. Взявши склянку, відпив з неї.

— Багато залежить від того, які повноваження дав Черчілль своєму послу,— відповів Молотов.— Адже англійці могли б уже запропонувати нам союз... Вичікують. Стежать за розвитком подій на фронтах... В усякому разі, поки ти як Голова Радянського уряду привселюдно не скажеш свого слова, не даси оцінки нашому становищу, канали дипломатичних спілкувань діятимуть не так, як нам треба в цих умовах.

Сталін задумався, зітхнув, потім з легким серцем сказав:

— Усі як змовились: кваплять мене з виступом... Але треба спочатку якщо не оволодіти ситуацією, то, в усякому разі, досконально розібратися в ній!.. Події на фронтах нарастають так швидко, що змінити становище ми можемо тільки своїми власними силами. Ніякий найреальніший союзник, якщо такий і виявиться, не встигне прийти нам на допомогу. А ось якщо Черчілль підпише зобов'язання,— Сталін постукав вказівним пальцем по папці з документами,— не вести за нашою спиною переговорів з Гітлером і не укладати з ним ні перемир'я, ні мирного договору, це буде дуже важливо.

— В цьому наша дипломатія повинна спертися і на твій авторитет,— з почуттям ніяковості сказав Молотов, побоюючись, що його фраза прозвучить як комплімент, схильності до яких у нього ніколи не було.

— Який авторитет?! — вигукнув Сталін.— Звідки ти взяв, що Сталін має в капіталістів авторитет?!

— Ну, може, «авторитет» не те слово,— з усмішкою відповів Молотов, здогадавшись, що роздратування Сталіна напускне.— Однак відомо, що Черчілль і Рузвельт до твого голосу прислухаються досить уважно. Коли Гітлер торік восени нав'язував нашій делегації переговори про поділ сфер впливу, неважко було вловити, що він зважав і на це. Тобі не менше за мене

відомо: голови урядів багато знають про достоїнства й вади один одного. На особливому рахунку в них популярність лідера серед свого народу і, між іншим, серед лідерів інших країн.

— Ти думаєш, що Черчілль чекає мого слова?

— Це само собою зрозуміло.— Молотов розвів руками.— Але треба ще зважити, що буржуазна преса, користуючись мовчанкою нашого уряду, активно вводить свої народи в оману. Наклепи ллються потоками. Багато хто вже нас ховає, щоправда, без жалобної музики.— Молотов відкрив ще одну папку, яку тримав у руці, взяв з неї газету англійською мовою з підколотим текстом перекладу і подав Сталіну.— Ось полюбайся зразком їхньої роботи, один з безлічі.

В газеті під крикливим заголовком було надруковано статтю про остаточний розгром Червоної Армії і вміщено карикатуру, під якою стояв напис: «Кремлівські верховоди тікають до Сибіру». На малюнку — Сталін, Молотов і Тимошенко, зображені в стрибку через Уральський хребет; усі зі шпорами на голих п'ятах, з кривими шаблями, що теліпалися при боці, в залатаних галіфе і будьонівках.

Побачивши карикатуру, Сталін коротко гмукнув і відразу ж погасив під вусами посмішку. Але його сіре від безсонних ночей обличчя наче трохи проясніло. Уважно роздивлявся малюнок, на якому він, хоч його постать і була скорочена в стрибку, був якийсь довготелесий, а Молотов і Тимошенко низькорослі, з кривими ногами.

— Жак! — Сталін усміхнувся самими очима.— Якби цей маляр знав, що я зростом куди нижчий за Тимошенка, він намалював би мене бог знає як!..

— Тут ми всі велетні.— Молотов засміявся.— Порівняно з Уральським хребтом.

— Ну що ж,— Сталін відсунув од себе газету й ляснув по ній рукою.— Вони відробляють свій хліб. Але й не думають, що, нагадавши своїм читачам про наявність у нас за Уральським хребтом просторів значно більших, ніж уся Європа, змусять багатьох з них замислитися: що це за держава — Радянський Союз і на кого Гітлер підняв руку? Адже географія безпосередньо стосується великої політики, військової стратегії і долі світу.— Сталін знову підсунув до себе газету, подивився на карикатуру й засміявся, здавалось, задоволено. Потім серйозно мовив: — Цим писакам варто було б краще подумати, куди тікатиме Гітлер зі своєю бандою, коли Червона Армія завітає в Берлін.

— На жаль, ми поки що не даємо буржуазній пресі приводу

для таких міркувань,— з гіркою зауважив Молотов.— Поки що вони тішаться нашими труднощами.

— Нехай потішаться. Тим гірше буде похмілля...

— Але за нинішньої ситуації в наших міжнародних справах з'явилось багато мертвих точок.

— У тебе цілий наркомат, штати дипломатів... Zobov'язani vporatisya.

Запанувала мовчанка. В тиші дзвякнула ложечка об склянку, яку Сталін, підводячись з-за столу, переставив на інше місце. Він пройшовся по кабінету, розкурив на ходу люльку, потім наблизився до Молотова і, ніби нарікаючи на когось, з підсиленням грузинським акцентом заговорив:

— Отже, Черчілль жде мого слова... Але що зараз може сказати Сталін? Ніякі мої слова, поки ми не зупинили німецькі війська, не справлять великого враження на світову громадську думку.

— Потрібна програма й хоча б доказове міркування вголос про наш воєнно-економічний потенціал.— Молотов зняв пенсне й, діставши з кишені хусточку, яка сяйнула білизною, почав протирати нею скельця.— Капіталісти також зважають на реальні факти. А наші ресурси, бойовий настрій нашого народу — річ більш ніж реальна.

— Необхідно ще подумати, чи варто розкривати наші можливості... А якщо варто, то якою мірою...— Сталін запитливо глянув на Молотова.— Мені інше не дає спокою: що думають про нас там, на фронті?.. І що народ думає?..— Очі його спалахнули жовтим блиском.— Лають Сталіна?..

— Боюсь, що лають. Але все-таки вірять і чекають, що ж ти скажеш.

— Треба розібратися... Розібратися не тільки з погляду наших завдань. Фашизм — це загроза всьому людству.— Сталін, походжаючи по кабінету, говорив тихо й повільно, немовби переконував сам себе.— Треба зміряти всю глибину небезпеки, реальніше відчутти силу Німеччини, зважити наші сили і сказати на весь світ правду.— Він зупинився перед Молотовим і вів далі: — Але ти маєш рацію, що зараз потрібна чітка програма, потрібне вагоме слово уряду. Тому треба прийняти на Політбюро директиву Ради Народних Комісарів і Центрального Комітету партії. Вона й повинна стати найближчою програмою дій для партійних і радянських органів, але поки що тільки прифронтових областей. Її лейтмотив — все для фронту, для перемоги над агресором! Треба відверто сказати в директиві, що йдеться про долю нашого народу, про долю Радянської держави.

З Москви в перші дні війни важко було побачити становище на фронтах таким, яким воно було насправді. Війна орала несамоовито, глибоко і на величезних просторах; її видимі й таємні демеші трошили все живе й потрібне живому, трошили скрізь, куди сягало їх страшне нещадне завзяття. З ходу були переорані й перестали пульсувати в колишньому ритмі важливі канали — великі й малі, які несли до вищестоящих штабів необхідну інформацію, а назад — накази й розпорядження. Послані на командні пункти фронтів високопоставлені й авторитетні в країні і Збройних Силах представники Ставки хоч і подали там певну допомогу, але істотно вплинути на розвиток подій не мали змоги, особливо там, де командування фронтів утратило керування арміями, як це сталося, наприклад, на Західному напрямі.

Природно, що і в Кремлі атмосфера ставала дедалі тривожнішою. Хоч які б питання розв'язувалися на Політбюро, в Раднаркомі, Президії Верховної Ради, незмінно перед усіма поставало головне питання: що відбувається в прикордонних областях, чи вдасться нашим військам стримати натиск німецьких армій, чи відповідають вжиті заходи тій обстановці, що складалася? Керівники партії і держави знали: ці тривоги холодними хвилями котилися й по всіх широтах країни.

Думки про небачене вторгнення і його невідомі наслідки мучили також акредитовані в Москві дипломатичні представництва, які в зв'язку з воєнним становищем зазнавали чималих труднощів у зборі інформації для своїх урядів. Планета з трепетною увагою прислухалася до всього, що хоч трохи стосувалося теперішньої смертельної сутички.

І радянська дипломатична служба в цей важкий час зобов'язана була якнайповніше інформувати Політбюро ЦК про реакцію урядів і громадськості інших держав на вибух війни, інакше неможливо було визначати першочергові завдання СРСР на міжнародній арені. А донесення радянських послів почали надходити із запізненням. Тому Наркомат закордонних справ вживав, здавалося, найнесподіваніших заходів, щоб Радянський уряд не почував себе на міжнародній арені із зав'язаними очима...

В ці дні в кабінеті наркома закордонних справ або його заступників побували голови дипломатичних представництв багатьох країн.

24 червня, через день після промови Черчилля, надійшла Заява президента США Франкліна Рузвельта про підтримку Радянського Союзу у війні з фашистською Німеччиною. Наступного

дня оголосив свій нейтралітет уряд Туреччини, а потім — уряд Ірану.

Буржуазна преса і радіо всього світу вирували пристрастями. Галасливо подавалися приголомшливі відомості про становище на радянсько-німецькому фронті, передбачалися варіанти закінчення війни і майбутнього радянських республік, робилися безглузді припущення про діяльність у ці суворі дні Радянського уряду. Багатьом політикам світу капіталізму уявлялося, що блиźкий крах СРСР неминучий. Лунали й тверезі голоси, але їх заглушали злобний галас, наклепи, істерія. Зловтішно висміювався договір СРСР з Німеччиною, укладений у 1939 році, незважаючи на те, що це був документ про відмову від агресії, про мир між двома державами; до того ж Радянський Союз останнім обмінявся з Німеччиною зобов'язаннями про ненапад, бо англо-німецька декларація від 30 вересня і франко-німецька від 6 грудня 1938 року також були, власне, пактами про ненапад.

І прозирало поміж рядків буржуазних газет жагуче нетерпіння почути, що скаже про ситуацію Сталін, чим виправдає він і як пояснить гіркі невдачі Червоної Армії, які до того ж надмірно перебільшували буржуазні «пророки».

4

Сталін підійшов до відчиненого вікна, видихнув хмарку тютюнового диму. Було помітно, що його мучили ще якісь неясності: звичайно він не затягувався глибоко, а, потримавши дим у роті й відчувши його приємну гіркоту, відразу ж видихав. Але коли хвилювався або сердився, в ньому прокидалася колись приборкана звичка молодості, і він вдихав дим глибоко, в легені.

Молотов, помітивши, що Сталін весь у роздумах, підвівся, щоб вийти.

— Зачекай,— сказав Сталін, не обертаючись.— Зараз придуть військові з інформацією. Послухаємо разом.

Молотов пройшовся по кабінету й зупинився біля сусіднього вікна. Мовчали. За довгі роки спільної роботи вони знали один одного настільки добре, що мовчанка одного з них не гнітила другого. Вони могли мовчати довго, кожен у своїх думках.

Зараз, коли мали прийти керівники Наркомату оборони, Сталін, звичайно, розмірковував про становище на фронтах, намагаючись за давно виробленою звичкою точно визначити, що досі робилося правильно, а що ні. Адже йшов лише п'ятий день війни, а ворог зумів домогтися багато чого. Дуже гірко було усвідомлювати, що в перші дні після вторгнення фашистів

Генеральному штабу Червоної Армії ніяк не вдавалося скласти близьку до правди картину подій у прикордонних зонах. Надходили уривчасті, іноді випадкові, суперечливі й навіть провокаційні повідомлення. Але на кінець першого дня війни визначилася безумовна, хоч така, що відразу ж і втратила значення, істина: зайве було остерігатися й робити в тій ранковій директиві наркома оборони уточнення, яке забороняло нашим військам під час контратаки переходити державний кордон, а артилерії — вести вогонь по чужій території. Сталін згадав про це зроблене ним уточнення, коли ввечері першого дня війни читав проект чергової директиви наркома. В ній уже вимагалось від радянських військ перейти на головних напрямках у контрнаступ, розгромити ударні угруповання ворога й перенести бойові дії на його територію.

...В сучасних війнах найперші рішення про дії армій найчастіше обумовлюються заздалегідь розробленими варіантами планів генеральних штабів. З подібного плану виходив першого дня Вітчизняної війни і нарком оборони СРСР маршал Тимошенко, вивчивши повідомлення розвідки фронтів і дійшовши висновку, що гітлерівська армія найбільше загрожує двома головними угрупованнями: на Західному фронті тим, яке завдає удару в районі Сувалок, на північ від Гродно, і на Південно-Західному — тим, що атакує з боку Любліна. На підставі такого висновку і при наявності відомостей про варшавсько-брестське угруповання ворога була складена директива військам за схемою плану оборони кордону. Північно-Західному фронту наказувалось контрударом з району Каунаса вклинитися у фланг сувалкському угрупованню німців і на кінець 24 червня знищити його у взаємодії із Західним фронтом, якому, в свою чергу, наказувалось, стримуючи противника на Варшавському напрямі, з півдня завдати механізованими корпусами й бомбардувальною авіацією удару в тил і фланг ворожим силам, що скупчилися на сувалкському виступі, і до кінця 24 червня оволодіти районом Сувалок на окупованій німцями польській території.

В основу ж задуму дій Південно-Західного фронту було покладено систему концентричних ударів двома арміями, кількома механізованими корпусами і всією фронтовою авіацією по угрупованню противника, яке наступало на фронті Володимир-Волинський — Кристинопіль, із завданням розгромити його, перенести бойові дії через кордон і під кінець 24 червня оволодіти районом Любліна.

Все було в цьому бойовому наказі ніби й розумне, й переконливе. Але щось усе-таки насторожувало Сталіна, коли він вчитувався в нього. Це був перший день війни. Звівши очі на мар-

шала Тимошенко, який прийшов погодити директиву, Сталін тоді сказав:

«Ви казали вранці, що командуючі фронтами Кузнецов і Павлов, не доповівши вам, поїхали у війська. І досі ви не знаєте, де вони?»

«Сьогодні зв'язок буде налагоджено, товаришу Сталін».

«Припустімо.— Сталін кивнув.— А ви впевнені, що штаби фронтів уже налагодили міцний зв'язок з арміями й корпусами? Що, наприклад, відбувається в районі Белостока?»

Тимошенко після важкої мовчанки відповів, що жодних відомостей, які давали б привід для серйозного занепокоєння, Генштаб поки що не має в своєму розпорядженні.

Між дев'ятою і десятою годинами вечора Головна Військова рада схвалила директиву, і вона за підписами наркома оборони Тимошенка, члена Головної Військової ради і секретаря ЦК ВКП(б) Маленкова і начальника Генерального штабу Жукова, хоч останній у цей час уже перебував на Південно-Західному фронті, була відправлена у війська. А незабаром надійшло вечірнє оперативне зведення Генерального штабу. Сталін тут же вголос прочитав його присутнім членам Політбюро:

— «Німецькі регулярні війська протягом 22 червня провадили бої з прикордонними частинами СРСР, маючи незначний успіх на окремих напрямках. У другій половині дня, після підходу передових частин польових військ Червоної Армії, атаки німецьких військ на переважній частині нашого кордону відбиті з утратами для ворога...»

Розмірковуючи над незбагненністю подій, Сталін тоді подумав про те, що коли німцям справді не вдалося першого дня нападу добитися серйозних успіхів, то тим більше треба випередити перегруповання їхніх сил і введення резервів, треба, не гаючи часу, відповісти на удар хай не потрійним, але могутнім ударом! Отже, остання директива нашим військам, безперечно, правильна, тим більше, що вона випливала зі старанно розробленого Генштабом плану прикриття, який так і передбачав: противника, який раптово прорвався, знищувати силами механізованих корпусів і ударами бомбардувальників..

А пізніше, того ж вечора, Політбюро ЦК ВКП(б) формувало Ставку Головного командування, скасовуючи Головну Військову раду. Тимошенко і Жуков у поданому вранці проекті постанови про створення Ставки запропонували, щоб Головнокомандуючим Радянськими Збройними Силами був призначений Сталін. Члени Політбюро підтримали цю пропозицію, враховуючи, що без відома Сталіна нарком Тимошенко все одно не давав військам

наказів оперативно-стратегічного порядку. Але Сталін мав свою думку щодо цього.

— Я проти того, щоб зараз Сталіна призначати головнокомандувачем, — сказав він про себе в третій особі. Свою заяву не мотивував.

Ставка Головного командування під головуванням народного комісара оборони С. К. Тимошенка почала функціонувати 23 червня 1941 року. Мине кілька днів, і вона з гіркотою почне переконуватися, що наказ про контрнаступ наших військ як спроба ввести в дію план прикриття не був наслідком глибокого знання обстановки. А з часом стане ясно, що, наприклад, Південно-Західний фронт міг досягнути вагоміших результатів, коли б упертими боями стримував просування ударних угруповань ворога, а силами стрілецьких і механізованих корпусів, які становили другий ешелон, зайняв міцну оборону в глибині смуги дій фронту по лінії укріплених районів, що прикривали старий кордон.

Сталося ж усе інакше, однак в рамках законів війни: якщо одна з воюючих сторін, нехай і без врахування реальної обстановки, напружує зусилля, що хоч в якійсь мірі мають у собі зерно розумного, для другої воюючої сторони ці зусилля обертаються неуспіхом. Німці ще не знали таких втрат у другій світовій війні, яких вони зазнали від наших контрударів. Наказ про контрнаступ став організуючим початком великої прикордонної битви в районах Дубно, Клевань, Берестечко, Луцьк, Ровно. Провівши маневр механізованими корпусами, командування Південно-Західного фронту завдало по військах ворога, які прорвалися, могутніх ударів. Тяжких втрат зазнали німці при зіткненні з радянськими частинами, які займали Рава-Руський і Перемишльський укріплені райони. Ворог так і не зумів у перші дні війни розвинути здобутий ним тут тактичний успіх в оперативний прорив. І тільки введення резервів, що було зроблено потім, дало змогу німцям змінити обстановку на свою користь.

Надто загрозливо склалися події на Західному фронті. Механізовані корпуси генералів Мостовенка, Хацкілевича і Чумакова кілька днів вели важкі, кровопролитні бої, намагаючись стримати угруповання противника, який прорвався з суwalkського виступу, але потім змушені були почати відхід. На лініях дій інших армій противник також глибоко вклинився в нашу територію. Над військами фронту нависла загроза з боку Вільнюса, але командування поки що про неї не догадувалось.

Так, було над чим замислитися Сталіну.

Мовчання затяглося, і Молотов, знаючи, що в робочому кабінеті на нього чекають невідкладні справи, з нетерпінням по-

дивився на годинник. В цей час у дверях з'явився Поскрьобишев. Сталін владно кивнув йому. Поскрьобишев зник, і тут же в кабінет зайшли маршал Тимошенко і генерал-лейтенант Ватутін — перший заступник начальника Генерального штабу. Вони привіталися, злегка пристукнувши каблуками чобіт, і почали розгортати на зеленому сукні довгого столу велику топографічну карту із зведеною оперативною обстановкою. Обличчя в Тимошенка й Ватутіна здавалися сухими й гострими від втоми і безсонних ночей, а крізь замкнутість і пригаслість їхніх запалених очей прозирала внутрішня напруженість.

— Дозвольте доповідати, товаришу Сталін? — спитав Тимошенко, випроставшись біля столу на весь свій високий зріст.

Сталін нічого не відповів, втупившись очима в лінію Західного фронту оперативної карти, де жирні сині стріли розтинали простір од Вільнюса майже до Мінська і від Бреста, через Барановичі, також до Мінська. Обличчя його стало землисто-сіре, чіткіше позначались поблідлі віспинки. Мовчки постоявши над картою, Сталін повернувся до свого робочого столу, взяв погаслу люльку, засунув її в рота і завмер на місці.

Лише вчора Ставка Головного командування наказала відвести війська 3-ї і 10-ї армій Західного фронту на рубіж, що пролягав від Ліди через Слонім на Пінськ. І раптом німці вже залишили цей рубіж далеко в себе позаду. А коли вчора ж приймали рішення про створення стратегічного фронту оборони по рубежу Західної Двіни і Дніпра, Сталін, не заперечуючи проти директиви, все-таки сподівався, що німці захлинуться там, на захід од Мінська.

— Дозвольте доповідати, товаришу Сталін? — якимось згаслим голосом знову спитав Тимошенко, болісно дивлячись у його згорблену спину.

— Що ж доповідати? — дуже тихо й стримано сказав Сталін, невидючими очима поглянувши на Молотова. — Що вони будуть доповідати?.. — Сталін підійшов до Тимошенка й Ватутіна, по черзі допитливо подивився їм в обличчя і глухо спитав: — Виходить, Мінськ під безпосередньою загрозою?

— Так, товаришу Сталін, — раптом захриплим голосом відповів Тимошенко. — Танкові групи ворога, користуючись своєю кількісною перевагою і доброю підтримкою з повітря, глибоко охопили фланги військ Західного фронту, незважаючи на важкі втрати, яких німці зазнали під Гродно, Лідою і в багатьох інших місцях Барановицького напрямку.

— Що ж відбувається? — Сталін, мовби не вникнувши в слова наркома оборони, знову глянув на карту. — Тільки-но вчора

ви послали четверту армію Коробкова двома корпусами... Які результати?

— Товаришу Сталін, командування Західного фронту досить активно маневрує резервами.— Це вже заговорив, стримуючи хвилювання, генерал Ватутін.— Ворогу завдано колосальних втрат! Але Павлов і його штаб припустилися ряду прорахунків. В перший день війни зв'язок із штабами армій був порушений. Павлов, звичайно, і ми також не знали, що робиться на лівому крилі фронту. А там німцям удалося прорватися і протягом дня просунути свої танки на шістдесят кілометрів. А Павлов вживав заходів тільки по ліквідації прориву на правому крилі... І допущено ще однієї — головної — помилки при розкритті оперативного задуму німецького командування.— Ватутін повернувся до карти.— Свої контрзаходи Павлов будував, виходячи з того, що противник концентричними ударами з боку Бреста і Сувалок спробує в районі Ліди замкнути кільце навколо військ фронту. І програв велику танкову групу, яка вклинилася між Західним і Північно-Західним фронтами.

— Ось ця група й прорвалася з боку Вільнюса до Мінська,— пояснив Тимошенко.— Вчора ми пробували зупинити просування її колон ударами з повітря силами дванадцятої бомбардувальної дивізії. Завдали втрат, але не зупинили. Тепер я сподіваюсь, що німці розіб'ють лоб об Мінський і Слуцький укріплені райони.— Тимошенко торкнувся до намальованих у центрі карти червоним олівцем двох довгастих овалів.— Ми вжили заходів для їхнього посилення. Починає діяти тринадцята армія.

— А що відбувається в районах Белостока, Волковиська, Кобрина? — Сталін одвернувся від столу, наче висловив незадоволення, що карта більше ні про що йому не промовляла.— Ви передбачали, що німці замкнуть кільце біля Ліди, а вони можуть замкнути його на схід від Мінська! Скільки ж це дивізій у пастці!.. Що повідомляють штаби армій?..

— У Павлова немає з ними постійного зв'язку,— відповів Тимошенко, приховуючи в зведених бровах і похмурому погляді біль і гіркоту.— Він утратив керівництво військами і не встиг вжити заходів, щоб врятувати белостоцьке угруповання.

— З вашого Павлова треба суворо спитати! — Сталін уперше підвищив голос.— За тиждень до війни він запевняв мене по телефону, що особисто виїжджав на кордон, ніяких скупчень німецьких військ там не виявив, а чутки про війну назвав провокаційними! І послався на свою розвідку, яка, за його твердженням, працює добре!..— Умовкнувши, Сталін, можливо, подумав про те, що серед інших поданих повідомлень про загрозу небезпеку запевнення Павлова не мали великої ваги, тому

свої гнівні думки перекинув на інше: — Чому мовчать Шапошников і Кулик?! Ми їх послали на Західний фронт не як сторонніх спостерігачів.

— Маршал Шапошников захворів, а Кулик поїхав у десяту армію, і відомостей про нього немає...— Потім Тимошенко, оскільки Сталін більше ні про що не питав, почав доповідати про становище на інших фронтах і про підготовлені ним директиви...

Мабуть, немає боліснішого почуття для людини, яка зосередила в своїх руках величезну владу, ніж почуття неможливості розумно й негайно скористатися цією владою, зробити щось надзвичайно важливе, від чого залежить усе найголовніше в твоєму житті, в долі твого народу. В останній рік Сталін, розв'язуючи важливі військові питання, найбільше спирався на владну твердість Тимошенка, рішучість і сміливість думки Жукова, на великий досвід і розсудливість Шапошникова. Але зараз маршал Тимошенко був якийсь розгублений, а генерал армії Жуков перебував на Південно-Західному фронті.

Відпустивши Тимошенка й Ватутіна, Сталін викликав Поскрьобишева і наказав йому зв'язатися з командним пунктом Південно-Західного фронту в Тернополі й запросити до телефону генерала армії Жукова.

— Треба негайно розкривати всю глибину небезпеки,— з помітним хвилюванням у голосі сказав він Молотову, сідаючи за стіл.— Доведеться відкликати Жукова до Москви.

В цей час Поскрьобишев доповів, що Жуков на лінії, і Сталін, піднявши трубку польового апарата, почав розпитувати його про обстановку на фронті, роблячи при цьому на чистому аркуші паперу помітки. Очевидно, повідомлення Жукова не дуже відрізнялися від даних ранкового зведення Генштабу, про яке щойно доповідав Тимошенко, і Сталін розмовляв спокійно, навіть якимось буденно. Потім, коротко розповівши Жукову про становище на Західному фронті, наказав йому негайно повернутися до Москви і поклав трубку.

Під час розмови з Жуковим до кабінету зайшли інші члени Політбюро. Кинувши на них короткий допитливий погляд, Сталін мляво посміхнувся і глухо, з якоюсь холодною багатозначністю мовив:

— Ось Жуков разом і допоможе нам розібратися, мав наш оперативний план оборони стратегічні помилки чи не мав.— Помітивши, що не всі зрозуміли його думку, Сталін з відтінком досади пояснив: — У нашому плані на випадок війни найнебезпечнішим стратегічним напрямком вважався Південно-Західний,

тобто Україна. А зараз події розвиваються так, що головним напрямком виявився Білоруський.

— А хто автор цього пункту оперативного плану? — насторожився Берія.

Сталін неквапливо підвівся з-за столу і в тривожній мовчанці всіх присутніх пройшовся по кабінету, ніби збираючись із думками. Потім зупинився і, розтягуючи слова, сказав:

— Якщо справді підтвердиться, що німці обрали головним стратегічним напрямком Західний, а не Південно-Західний, то в цій нашій помилці треба буде звинувачувати товариша Сталіна... Так, так, це саме я висловив припущення, що німці на випадок війни прагнутимуть в першу чергу захопити Україну, щоб мати хліб і дещо до хліба, а, відторгнувши Донецький басейн, позбавити нас вугілля й заодно відрізати від кавказької нафти...— Сталін на мить вмовк, ковзнувши запитливим поглядом по обличчях членів Політбюро.— Але я не пам'ятаю, щоб хто-небудь заперечував проти цієї думки Сталіна. Чи були інші думки?..

5

Цієї ж доби, 26 червня, пізно ввечері Сталін відпив од гіркої чаші істини таку дозу, що не кожне серце здатне було витримати її вбивчу отруту. Важко осмислити глибину потрясіння Сталіна, коли маршал Тимошенко і генерал Ватутін, які прийшли з вечірнім зведенням Генштабу, розгорнули на столі оперативну карту й почали вдруге того дня доповідати йому. Найбільше Сталіна вразило швидке погіршення ситуації на Західному фронті, невідворотно смертельна загроза Мінську, над яким уже з двох боків упритул нависли могутні броньовані клешні, і загроза нашим арміям опинитися в цілковитому оточенні.

Москва могла тоді тільки здогадуватися, який подвиг вчинили армії Західного фронту, мужньо прийнявши удар у дуже не вигідних для себе умовах, без належного прикриття з повітря, при порушених боєпостачанні і взаємодії. Німецьким військовим теоретикам і історикам пізніше доведеться довго мудрувати над тим, чому не вдався блицкриг, чому полетіли шкереберть розрахунки вишколених гітлерівських стратегів і як сталося, що німецький мілітаризм, спираючись на военний потенціал не лише Німеччини, а й окупованих країн Європи, в перші ж тижні війни збився з переможного кроку, зашкандибав і почав скиглити про «загадковість характеру російського солдата».

Сталін, звичайно, міг передбачати, що в перші дні війни можливі тяжкі втрати наших військ, можливі й територіальні втра-

ти, навіть значні. Але щоб уже нависла реальна загроза над Мінськом! Щоб наші армії опинились у мішку!.. Він спокійно, але з гнівними докорами звернувся до Тимошенка й Ватутіна. Їхні заперечення й аргументи ще дужче розпалили його обурення, можливо, тому, що ті заходи, які пропонували досі нарком і Генеральний штаб, а він, Сталін, схвалював, поки що не давали бажаних результатів. Підготовлені ж наркомом нові директиви командуючим фронтами вже викликали в Сталіна недовір'я, йому здавалося, що й сам Тимошенко тепер не зовсім переконаний у здійсненні своїх директив, і ця хисткість у настрої наркома мовби відсвічувала в мудрих і сумовитих очах генерала Ватутіна.

У відповідь на докори Сталіна зблідлі Тимошенко й Ватутін, приховуючи образи, висловили прохання послати їх у війська, на фронт.

— Фронт од вас нікуди не втече! — різко відповів Сталін, і обличчя його також зблідло.— А хто буде в Генштабі розплутувати ситуації, які склалися на фронтах? Хто буде виправляти становище?

В цей час у кабінет зайшов генерал армії Жуков, який щойно прилетів за викликом Сталіна до Москви з Південно-Західного фронту.

Жуков утомленим, трохи захриплим голосом доповів про своє прибуття, а всі, хто був у кабінеті Сталіна, з тривожною увагою вдивлялись у його обличчя. За ці кілька днів воно помітно змінилося: лягли темними пелюстками тіні під суворими очима, потоншали губи, ніби розширивши розріз рота, зникла округлість підборіддя, яке ледь-ледь виступало вперед. У змарнілому обличчі Жукова не тільки безсонні ночі, фізична втома, а й щось інше, що змушувало глибше вдивлятися в його очі, які встигли багато чого побачити, вслухатися в побляклий голос.

Коли з'явився начальник Генерального штабу, Сталін привітався з ним кивком і сказав, ніби той був у курсі розмови, яка раніше відбувалася тут:

— Товаришу Жуков, подумайте разом і скажіть, що можна зробити в цій ситуації? — і показав рукою на карту Західного фронту.

Жуков попросив у Сталіна хвилин сорок для вивчення обстановки й прийняття рішення і разом з Тимошенком та Ватутіним, взявши карти, вийшов у сусідню кімнату.

У загальних рисах Жуков був ознайомлений із становищем на Західному фронті з вранішньої телефонної розмови спочатку з Ватутіним, а потім зі Сталіним. Але протягом дня воно ще більше ускладнилось. Було ясно одне: надати реальну допомогу

нашим одинадцяти дивізіям, яким загрожувало оточення, неможливо. Інші війська фронту, зазнаючи великих втрат, і далі вели важкі оборонні бої або відступали під ударами переважаючих сил ворога. Тимошенко, Жуков і Ватутін розуміли, що Мінськ приречений. Не зважаючись відверто сказати про це Сталіну, радились між собою, як перегородити німцям шляхи до Москви, якими силами створити глибоко ешелоновану оборону, щоб, виснаживши противника, потім на одному з рубежів організувати контрнаступ. Такий був їхній спільний задум, і вони запропонували Сталіну використати другий ешелон армій з резерву Головного командування, який би негайно зайняв оборону на рубежі ріка Західна Двіна — Полоцьк — Вітебськ — Орша — ріка Дніпро до Лоева. Також запропонували одночасно створити двома арміями з резерву заслін на тиловому рубежі по лінії Нелідово — Бєлий — Єльня — Брянськ і одну армію висунути в район Смоленська.

Карта Західного фронту, на якій Ватутін тут же, в кабінеті Сталіна, олівцем накреслював червоні лінії майбутніх рубежів, широко розпласталась на зеленому сукні стола, і від неї наче віяло холодом.

Довго мовчав Сталін, вдивляючись, примруживши очі, в карту. Потім пройшовся по кабінету й повернувся до Тимошенка, Жукова і Ватутіна, які стояли, виструнчившись, очікувально дивлячись на нього.

— Наскільки я розумію,— несподівано тихим, але різким голосом заговорив Сталін,— йдеться вже про створення нового стратегічного фронту оборони?

— Цілком правильно, товаришу Сталін,— немовби зрадівши, відповів Тимошенко.

Настала тривожна пауза. Порушив її Жуков.

— Товаришу Сталін.— У приглушеному голосі генерала армії вчувалося приховане хвилювання.— Треба виходити з того, що війна буде затяжною. Гітлер і його генералітет пішли ва-банк. Нам важко доведеться.

— Це дуже серйозний висновок, товаришу Жуков,— після важкого роздуму відповів Сталін.— Нам важливий не туман гітлерівських меморандумів... Нам дуже важливо ще й ще з'ясувати для себе: німці йдуть на нас винищувальною війною чи з якоюсь обмеженою метою, наприклад, з територіальними домаганнями?.. Остаточо з'ясувавши це питання, ми точніше визначимо сили ворога, кинуті проти нас, визначимо характер усієї війни і завдання нашого народу.

Потім Сталін, подумавши, згодився із запропонованим йому

планом, і, коли військові, попрощавшись, уже виходили з його кабінету, він сказав їм услід:

— Якщо ми втратимо Мінськ, виходить, ми вже програли дуже важливий етап війни...

Не претендуючи на всеосяжні й вичерпні узагальнення, все-таки хотілося б сказати, що серед усіх мистецтв воєнне посідає особливе місце у філософсько-духовних градаціях, бо воно, очевидно, вимагає від полководців, які опинилися перед необхідністю його застосування, незвичайних моральних якостей і ні з чим не зрівняного напруження злютованих воедино мислення і почуття, коли, окрім реальних уявлень, народжуються внутрішнє бачення й підсвідоме відчуття величезного комплексу речей і явищ, з яких і складається війна. Багато що входить до цього комплексу: ворог з оперативно-стратегічними задумами його командування, наші війська — їх становище в даній конкретній ситуації, морально-бойовий стан, технічне оснащення, рівень оперативної підготовки штабів, можливості для маневру резервами, конфігурація передньої лінії, характер місцевості, погодні умови й багато, багато іншого, що іноді стосується уже моральних величин, але неодмінно присутнє в потаємних куточках пам'яті й серця полководця, коли той розробляє задум бойової операції. Істинність таланту полководця визначається гармонійним поєднанням усіх його якостей, спирається на мужність його розуму і зрештою допомагає мислити просторово, з величезною силою уяви.

Але, мабуть, не так просто привести в дію талант полководця, коли мислення, наштотхнувшись на опір реальності, не набуло активної творчої інерції, впевненості і відчуття справжнього співвідношення супротивних сил... Хто знає, може, переступивши поріг миру, полководець, беручи до уваги можливості своїх військ, стикається з безліччю й інших труднощів. Адже не так легко брати на себе відповідальність не лише за наслідки бойових операцій, за численні людські життя, але, зрештою, й за долі народів і подальші шляхи історії.

6

Учора ввечері, 28 червня, Мінськ опинився в руках німців. Не хотілося в це вірити. Просто не вкладалося в свідомості: за тиждень війни ворог проковтнув у смузі Західного фронту таку велику нашу територію. Танкові групи німців, нехай навіть ціною величезних втрат, але все-таки проломили собі дорогу до Мін-

ська з боку Вільнюса і з району Бреста й оточили війська 3-ї, 10-ї і частково 13-ї армій, які відчайдушно чинили опір. Що тепер відбувається на захід від Мінська? Чи зуміють вирватися з оточення одинадцять наших дивізій, знекровлених і виснажених у запеклих боях?..

У ці дні Сталін, здається, ні на хвилину не залишався в кабінеті сам. Люди приходили, виходили, члени Політбюро, обговоривши те чи інше питання, поспішали виконувати невідкладні справи, а Сталін весь час був тут — то сидів за своїм робочим столом, то ходив по килиму, вислуховуючи когось, розмірковуючи й неквапливо, глухуватим голосом висловлюючи свої думки й рішення.

На інших фронтах становище ще не прояснилось. У районі Шауляя два наших механізованих корпуси зустрічним таранним ударом завдали німцям серйозних втрат, на якийсь час паралізували їх дії. А що відбувається там зараз — треба чекати повідомлень. У Західній Україні, в районі Луцька, Ровна, Дубна, Бродів, п'ять наших механізованих корпусів у небувалій зустрічній танковій битві також добряче пошарпали ворога, зупинили його просування на схід, проте останні зведення штабу Південно-Західного фронту не мали нічого втішного.

Авіація прикордонних округів зазнала тяжких втрат від бомбових ударів німців по аеродромах. Але першого ж дня війни силами нашого першого авіаційного корпусу завдано удару-відповіді по Кенігсбергу. В наступні дні радянські дальні бомбардувальники побували над Данцігом, Констанцю, нафтоносними районами Плоешті.

Зараз у кабінеті Сталіна, крім кількох членів Політбюро, були наркоми Малишев і Паршин. Вони по черзі доповідали, як виконуються прийняті постанови Політбюро про мінометне озброєння і танкову промисловість, погоджували деякі перестановки керівних кадрів у своїх наркоматах.

Сьогодні обличчя Малишева, як ніколи, було виснажене, тому особливо вирізнялись великі очі, які світилися гострим розумом, і в них помітніше спалахували іскри невдоволення або відбивалася болісна тривога, коли він, енергійно жестикулюючи, нарікав на неоперативність постачальників і на недоліки в роботі залізничного транспорту.

Нарком Паршин, високий, з великим обличчям, витираючи хусткою краплі поту на високому чолі, неквапливо називав цифри з декадного графіка виробництва реактивних установок БМ-13, що запускалися в потік, установок, які незабаром назвуть фронтовики пісенним іменем — «катюша».

Сталін спокійно і дуже уважно слухав наркомів, часто зупи-

нявся біля них, допитливо вдивлявся в обличчя і ставив їм короткі запитання. І все-таки в цьому спокої вгадувалися напруженість і та стриманість, яка досягається постійним самоконтролем. Іноді його погляд загорався, відбиваючи спалах якихось почуттів, та відразу ж і згасав під опущеними повіками. Присутні в кабінеті люди, які знали його багато років, розуміли: Генерального секретаря гнітять невтішні вісті з фронтів — захоплено Мінськ, а одинадцять дивізій ведуть боротьбу на захід від Мінська в оточенні. Можливо, він у думці провадить важку й неприємну полеміку з кимось із відомих військових керівників або сам собі ставить запитання й не завжди знаходить на них відповіді: чому так сталося, що Червона Армія відступає? Як могло це трапитись? Як виправити становище?.. Як розгорнуться далі події?

Сталін ходив і ходив по кабінету... Його, звичайно, дратували затаєні запитання в очах членів Політбюро. Він не знав, що сказати їм, як пояснити те, що відбувається на фронтах; зведення про тяжкі події в прикордонних областях, особливо в Білорусії, стискали груди тим холодом, якого не позбутися силою розуму, не полегшити співчуттям близьких тобі людей.

Час від часу Сталін спрямовував примружений погляд у бік телефонних апаратів, які стояли в кутку на приставному квадратному столику. Так, він весь час чекав нових вістей з фронтів, чекав з тривоگوю і надією. Але телефони мовчали.

Коли наркоми Паршин і Малишев вийшли з кабінету, Сталін сів за свій стіл і подзвонив у Наркомат оборони. Був пізній вечір.

— Що відбувається на Західному напрямі? — втомлено спитав він у Тимошенка.

— Я вам доповім, товаришу Сталін, як тільки оперативне управління збере повну інформацію і завершить її обробку.

— Павлова усунули від командування фронтом?

— Поки що ні. Але наказ генерал-лейтенанту Єременку про призначення його командуючим Західним фронтом вручено. Він поїхав на фронт.

— Добре... Але що там, під Мінськом? Становище не стабілізувалось?

— Я не готовий доповідати, товаришу Сталін...

— Ви повинні весь час бачити все як на долоні, товаришу Тимошенко. І тримати нас у курсі подій.— Сталін з серцем поклав трубку й звів сповнені туги очі на Молотова, Маленкова і Берію, які залишилися в кабінеті.

Запанувала та мовчанка, яка пригнічує не менш, ніж погані вісті.

— Не подобається мені ця їхня необізнаність,— після роздуму сказав Сталін і знову змовк, поринувши в якісь нелегкі думи. Потім підвівся з-за столу і ствердно запитав: — А що, коли ми поїдемо зараз у Генштаб і самі ознайомимося із зведеннями з фронтів?..

З Боровицьких воріт виїхали кілька чорних легкових автомобілів і помчали затемненими вулицями.

Масивний будинок Наркомату оборони, посмугований сірою і коричневою фарбою для маскуванню, непорушно скелею височів над площею. Від Кремля сюди зовсім близько.

Кабінет наркома оборони Тимошенка містився на другому поверсі. Ніхто не встиг попередити маршала, що в будинку наркомату з'явилися Сталін, Молотов, Маленков і Берія. Там, де вони проходили — вестибюлем, сходами, коридором,— усе завмирало. Вартові, чергові, генштабісти, які снували між кабінетами з діловою заклопотаністю, побачивши Сталіна, зупинилися в захопленому оціпенінні.

У кабінеті наркома, крім самого Тимошенка, були Жуков, Ватутін і кілька генералів та полковників з оперативного управління Генштабу. На столах — розгорнуті величезні карти з нанесеними на них фронтами, розмежувальними лініями, напрямками головних і допоміжних ударів ворога... Полковники кольоровими олівцями переносили зі своїх карт на карти наркома найостанніші дані про зміни в розташуванні протиборствуючих сторін, коротко щось повідомляли генералові, який уточнював зведену оперативну карту.

В цей час у високих дверях кабінету з'явився Сталін — у напіввійськового крою, захисного кольору костюмі, в м'яких кавказьких чоботях і форменію без кольорового околиша кашкеті. За ним увійшли члени Політбюро.

Обличчя Тимошенка, який стояв біля вікна над картою і розмовляв з Жуковим, повільно налилося блідістю. Жуков змовк на півслові й, спохмурнівши, виструнчився. Ватутін, який саме витирав пітне обличчя, на мить завмер з хусткою в піднятій руці.

Після короткої розгубленості маршал Тимошенко, як і належало в такому випадку, вийшов на середину кабінету й чітко доповів:

— Товаришу Сталін, керівництво Наркомату оборони і Генерального штабу вивчає обстановку на фронтах і виробляє чергове рішення.

Сталін, мовчки вислухавши наркома, повернувся до карти Західного фронту, яка розпласталася на довгому столі, приставленому до робочого столу Тимошенка. Через хвилину в кабінеті

нікого з військових, крім Тимошенка, Жукова і Ватутіна, не залишилось.

А Сталін мовчки постояв над картою, потім перейшов до другої, але тут же знову вернувся до карти Західного фронту... Немовби сюди, в центр старої Москви, з грімкотливих далей стеклися всі складнощі кривавої боротьби з її неймовірним напруженням, людськими трагедіями, стражданнями, нерозв'язаними питаннями і заповнили собою цю страшну німоту кабінету.

Здається, зупинився час... Ні, було схоже, що зупинилась у своєму поступі сама Історія...

Мінливі тіні на враз спітнілому обличчі Сталіна, повіті болісною тугою очі з набряклыми й зволженими повіками нікому нічого доброго не обіцяли. Всі присутні в кабінеті ніби розчинилися в думках і почуттях, які заповнили кожного, розуміючи, а дехто, може, навіть осягаючи інтуїтивно по-особливому небезпечно-вибухову ситуацію. За синіми стрілами, які наче впеклися в карти і позначили прориви механізованих німецьких військ, Сталін силою чіпкої уяви побачив танкові клини, що зловісно гриміли своєю бронею, і відчув їх грізну міць.

Він обернувся до Тимошенка й Жукова і, дивлячись на них недобрими очима, з несподіваним спокоєм сказав:

— Ну, ми чекаємо, доповідайте, будь ласка, і пояснюйте.— Він зривив наголос на слові «пояснюйте».

Молотов, який стояв поруч і також устиг охопити поглядом на картах глибину ворожих проривів, бачачи вкрай засмучене і ніби зів'яле обличчя Сталіна, розумів, що цей спокій його голосу зовсім не відбиває внутрішнього стану. І найгірше та неоправдане, що може зараз статися,— це зміщення керівництва Наркомату оборони і Генерального штабу. Адже гнів — поганий порадник...

Тимошенко, Жуков і Ватутін, здається, подумали про те саме і, як справжні військові, відчувши небезпеку, внутрішньо зібралися. Жуков навіть ширше розправив груди, а очі його заблищали образою та обуренням.

— Товаришу Сталін,— з вимученою вибачливістю заговорив маршал Тимошенко, опутивши очі, ніби соромлячись свого величезного зросту перед невисокою кремезною постаттю Сталіна.— Ми ще не встигли узагальнити зібраний матеріал. Багато чого неясно... Є суперечливі повідомлення... Я не готовий доповісти.

І тут стався вибух.

— Ви просто боїтесь сказати нам правду! — майже прокричав глухим голосом Сталін.— Втратили Білорусію, а тепер хочете поставити нас перед фактом нових провалів?! Що робиться на

Україні? В Прибалтиці? Ви керуєте фронтами чи Генштаб тільки реєструє інформацію?

Спалах гніву Сталіна — це все-таки була розрядка. Та й різкість таку він міг дозволити собі не в тих крайнощах, за якими остаточне рішення. Тепер треба було чекати скорого затишшя і — нехай з почуттям ніяковості — ділової розмови.

Одначе Жуков... Ох уже цей начальник Генерального штабу Жуков — саме втілення нещадної і різкої прямої й відвертості!.. До речі, він єдиний з усіх, хто був зараз у кабінеті наркома, вже на власні очі бачив фашистську силу, був під бомбами, кулями й осколками, бачив кров, смерть, пожежі й муки відчаю; він, можливо, й мав право на таку досить безкомпромісну відповідь.

— Дозвольте нам закінчити роботу! — дивлячись в обличчя Сталіну, сказав Жуков.

— Може, ми заважаємо вам? — устряв Берія.

— Обстановка на фронтах критична! Від нас чекають вказівок!.. Чи, може, ви зумієте дати ці вказівки? — Жуков уп'явся очима в обличчя Берії.

— Якщо партія доручить, дамо! — відповів Берія.

— Це якщо доручить! — суворо кидав слова Жуков. — А поки що доручено нам! — Потім начальник Генерального штабу повернувся до Сталіна й несподівано спокійно сказав: — Вибачте мені за різкість, товаришу Сталін. Ми розберемось і самі приїдемо в Кремль...

Запанувала ніякова мовчанка. Здавалося, не минути нового вибуху гніву Сталіна. Але заговорив Тимошенко, намагаючись згладити ніяковість:

— Товаришу Сталін, ми зобов'язані перш за все думати, як допомогти фронтам, а потім уже інформувати вас...

Сталін одразу ж перебив його:

— По-перше, ви робите грубу помилку, що відокремлюєте себе від нас! А по-друге, про допомогу фронтам, про оволодіння обстановкою нам тепер треба думати всім разом. — Сталін обвів сумовитим поглядом членів Політбюро і, кивнувши їм, сказав: — Ходімо, товариші... Ми, здається, справді появилися тут нечасно...

Нікому не сказавши й слова, ні з ким не попрощавшись, Сталін сів у свою машину, і вона, виїхавши з двору Наркомату оборони, помчала в бік Арбатської площі. За нею рушили дві машини з охороною, а слідом — машини членів Політбюро.

Молотов думав, що Сталін зараз поїде в Кремль, що його машина поверне з Арбатської площі до бібліотеки імені Леніна, але вона перетнула площу, пірнула в Арбатську вулицю і, про-

поставивши вперед один із супроводжуваних автомобілів, помчала в бік Київського вокзалу.

Інші автомобілі, в яких їхали керівники країни, різко набрали швидкості й, залишивши позаду Арбат, поїхали до Кремля.

Тільки машина Берії біля Кутаф'їної вежі круто повернула праворуч і помчала на Лубянку.

Молотов, проїжджаючи бруківкою Кремля, подумав, що добре було б заглянути додому, відпочити. Згадав, що дружина й дочка за містом. А в Кремлі, в робочому кабінеті, невідкладних справ ціле море, в якому не було відпливів.

І справді, в кремлівському кабінеті на нього чекала робота. В стомленого помічника за вечір на настільному календарі вишикувався цілий стовпчик прізвищ відповідальних працівників ЦК, Раднаркому і наркоматів, яких треба було прийняти у невідкладних справах. Лежала на столі депеша від радянського посла в США, який повідомляв, що в Америці викрито великий німецький шпигунський центр і вже заарештовано близько тридцяти чоловік. Інша телеграма з-за кордону інформувала радянське керівництво про те, що петенівський «уряд Віші», який поширював свою владу на неокуповану частину Франції і деякі її колонії, підготував до опублікування заяву про розрив дипломатичних відносин з СРСР і схвалив розпочате формування загонів добровольців для участі у війні проти Радянського Союзу. Все це заслуговувало на увагу, але було не таке важливе в порівнянні з грізними подіями на радянсько-німецькому фронті.

У кабінет до Молотова один за одним зайшли Калінін, Мікоян, Маленков — мовчазні, заклопотані. Сподівалися, що Сталін, який поїхав на свою кунцевську дачу, ось-ось подзвонить, скаже про свої наміри. Але чекали даремно. Дзвонити ж самим за цієї ситуації бажання не було. Хоч привід був: позавчора, коли готувалася директива Раднаркому і ЦК ВКП(б) партійним і радянським організаціям прифронтових областей, більшість членів Політбюро, обмінявшись думками про події на фронтах, дійшли до єдиної думки, що не можна відкладати далі звернення Сталіна від імені партії і Радянського уряду до народу й Збройних Сил. Деякі члени Політбюро навіть зробили свої начерки для цього звернення. Сьогодні вранці, коли Молотов передавав ці папери Сталіну, той узяв їх без особливого ентузіазму і, зітхнувши, сказав:

— Мудрість — це мистецтво дивитися на речі з усіх боків... Ми вже встигли роздивитися? Чим будемо пояснювати народу відступ Червоної Армії?

Молотов нічого не відповів. Розумів, що в цих запитаннях Сталіна відбилися його тривожні думки.

Звичайно, незважаючи на пізній час, можна було зараз по-дзвонити Сталіну, сказати, що зібралися члени Політбюро і цікавляться, як поставився він до їхнього проекту звернення. Але формальні приводи не завжди є стимулом до дії... Крім того, Молотов своїм проникливим чуттям угадував, що Сталін зараз перебуває в тому незвичному для себе стані, коли між почуттями й думками ще немає єдності, коли воля, як згусток народжених бажань, не набула при роздумах тієї відомої соратникам Сталіна твердості, яку потім нічим не порушити. Недарма Сталін іноді повторював фразу з біблії, яка запам'яталася йому з часу навчання в Тифліській православної духовній семінарії: «Не думавши, нічого не роби, а коли зробиш, не кайся».

7

Ніч з 29 на 30 червня 1941 року, як почують про це через два роки з уст Сталіна за обіднім столом кілька чоловік — військових і невійськових, — була для нього неймовірно тяжкою і незабутньою: «Треба було зважуватися, усвідомлюючи все те, що належало зробити...»

...Перш ніж піднести свою думку до того рівня, коли вона виявиться здатною прокласти надійні містки поміж непоєднаним, вона, ця до краю напружена думка Сталіна, немало виходила заплутаних і затінених лабіринтів, пробилася крізь нетрі невідповідностей, через барикади протиборствующих суджень і висновків, досягнути які, здавалося, не під силу всім наукам, включаючи й діалектику, які пояснюють закони і форми людського мислення. Багато чого вона подолала, переступивши через густий частокіл понять і побудов, через, здавалося, незаперечні постулати й аксіоми, знищивши твердині, які базувалися на нібито вічних підвалинах закономірностей. І ці напружені пошуки Сталіна були в ім'я того, щоб досягнути те, що сталося, підняти завісу над майбутнім і, перш ніж на щось зважитися, зрозуміти всю суть трагічного, що вражає своєю несподіваністю. Адже вся обережність, вся обачність Радянського уряду, всі його зусилля відтягти війну не дали сподіваних результатів, і війна вогненними валами покотилась у глиб радянської території. Хіба можна було повірити, що уславлена Червона Армія змушена здавати німецько-фашистським військам місто за містом, район за районом?.. Над першою у світі соціалістичною державою нависла не примарна загроза! Хто міг припустити, що створеній Леніним державі запропонують «допомогу» в час смертельної небезпеки Англія і Америка...

А хіба можна збагнути випадок у Наркоматі оборони? І справа тут зовсім не в ураженому честолюбстві. Сталін був уже в

такому ореолі величі й мав таку владу, що чудово розумів: Тимошенко і Жуков могли дозволити собі різкі слова тільки в стані крайнього напруження. Адже всьому мають бути причини, і ці причини Сталіну дуже важливо було зрозуміти... Ну нехай Жуков — гострий, прямий і крутий характер,— можливо, побачив там, на фронті, таке, що підвели нерви при ширшому аналізі обстановки... Але Тимошенко!.. Чи, може, дійсно він, Сталін, своїм авторитетом, своїм становищем у партії і державі, своєю вимогою безперервно інформувати його про події на фронтах і погоджувати з ним найважливіші директиви військам сконує військових керівників, зв'яже їм руки і не дає можливості розумно використати таланти полководців? Так це чи ні?..

Багато, дуже багато питань і неясностей. Все треба продумати, зважити й накреслити єдино правильний план. Потрібні нові начала, нові, найнеобхідніші рішення. При цьому Сталіну було гранично ясно, що саме від нього чекають цих нових начал і рішень, саме на нього покладено тепер «знаходження... тої особливої ланки в ланцюгу процесів, вхопившись за яку, можна буде втримати весь ланцюг і підготувати умови для досягнення стратегічного успіху».

Під час цих багатогодинних роздумів Сталін то міряв кроками тонкий килим їдальні, яка правила йому тут, на дачі, і за кабінет, то зупинявся перед книжковою полицею, то сідав до столу. Зараз він сидів у кінці столу, поклавши перед собою чисті аркуші паперу. На верхньому аркуші чітким, знайомим багатьом людям почерком було написано:

«Товариші! Громадяни!

Брати і сестри!

Бійці нашої армії і флоту!

До вас звертаюсь я, друзі мої!

Віроломний воєнний напад гітлерівської Німеччини на нашу Батьківщину, розпочатий 22 червня,— триває...»

Мовби в пошуках подальшої думки Сталін ковзнув поглядом по книжкових полицях і затримав його на знайомому номері ілюстрованого журналу, який стояв за склом. На всю обкладинку журналу — портрет Сталіна.

Простягнув руку, взяв журнал і з сумовитою задумливістю почав розглядати фотографію. Такі знайомі і в той же час у чомусь незнайомі риси. Постаць з розправленими плечима здавалася високою, могутньою! Обличчя чисте, ясне, без єдиної зморшки, чоло круте, погляд з-під примружених повік добрий, спокійний і впевнений, усмішка заплуталась у вусах...

Глибоко зітхнувши, наче простогнавши, Сталін усміхнувся і, подивувавшись мистецтву фотомайстра, перевів погляд у бік

мармурового столика, де на потьмянілому від часу срібному підносі стояли склянка і пляшка з мінеральною водою; над столиком здіймалася різьблена стінка з дзеркалом у срібній оправі. У дзеркалі побачив своє схилене над столом обличчя — темне, із запаленими, затуманеними очима, які таїли в собі нерозтрачену силу розуму і визрівання чогось дуже важливого й непростого.

Він знову зупинив погляд на старанно відретушованій фотографії, і його обличчя на обкладинці журналу здалося йому ще дальшим, ніби у спогадах. І все ж таки якась таємнича приваблива сила виразно проглядалася в цьому портреті. В спокійних рисах обличчя, в допитливому погляді, який, здавалося, бачив щось недосяжне зараз навіть для самого Сталіна, в усьому осяяному глибокою думкою його обличчі вгадувалась не проста значимість, можливо, навіть велич. Проте, коли Сталін пильніше вдивлявся у фотографію, на його серце лягало тривожне почуття.

Знову суворо-запитливо і з відтінком здивування глянув у дзеркало, вперше відірвавшись од тяжких роздумів, які мучили його, і йому враз чомусь здалося, що все-таки справжній, потрібний народу і державі Йосиф Сталін — саме тут, на обкладинці журналу, а там, у дзеркалі, якась близька йому людина, яка допомагає мислити і яку він часто бачить чи то уві сні, чи то ось так, як зараз, у глибинах дзеркальних відображень.

Ще помітив Сталін, що на портреті нема в його образі того нальоту побутовізму, який загалом принижує кожну людину, настирливо нагадує про тимчасове перебування її на білому світі. Так, на фотографії він дихає нетлінністю; Сталіну подумалося, що саме такий вигляд він має, коли сидить з пером у руці за столом і пише, вдивляючись у засіки своїх знань, вільно й щедро розпоряджаючись слухняними думками, надаючи їм енергії, з цікавістю визначаючи в них нові начала і зв'язки між багатогранністю наукових понять і виявами життя, роблячи кожну написану фразу гранично ясною. Тільки в стихії мислення, коли в уяві зазвучать матеріальні властивості його роздумів, почуває він себе щасливим і впевненим у прийдешніх ділах... Звичайно, на тисячоліття наперед мав рацію Пушкін, який ствердно й гордо питав з високого п'єдесталу своєї геніальної поезії: «В чому ж велич людини, як не в думці».

Так, думка... Саме зараз, як ніколи, він, Сталін, повинен підвестися думкою над усією грізною реальністю сьогоднішнього дня, над усіма невідповідностями моменту, щоб від імені Центрального Комітету впевнено сказати усьому світові, з чого має скластися повсякденність партії, народу і Радянських Зброй-

них Сил — повсякденність грізна, многотрудна, можливо, напівголодна й така, що простерлася в межах часу, які поки що не осягнути.

Сталін неквапливо подивився на аркуш паперу, де карбованими сходишками лягли перші слова його майбутньої промови. Від цих початкових сходинок треба було прокладати дальні дороги кривавої боротьби, застилаючи їх викуваними партією більшовиків духовними монолітами віри, надії і високоорганізованої сили. Напруженням усіх своїх почуттів намагався якнайконкретніше уявити кожен етап шляху, який проляже крізь пожарища війни. Думка його при цьому мимоволі зверталась у минуле, ніби прагнула з глибини десятиліть масштабно охопити дивовижне нагромадження майбутніх ускладнень і перепон, яких ніяк не уникнути. Все далі йшов думкою в упокоєну, а колись вибухову стихію минулого, поки не опинився в часові двадцятидвохлітньої давності.

То був найкритичніший момент соціалістичної революції... Йшов липень 1919 року; імперіалісти рушили у вирішальний похід проти молодої Радянської держави, вклавши всі свої сили в армію Денікіна. Ленін написав у ті дні мудрий документ «Всі на боротьбу з Денікіним!», що був опублікований як лист ЦК РКП(б) до організацій партії. Зробивши короткий аналіз попередніх спроб імперіалізму звести нанівець перемогу Жовтневої соціалістичної революції, великий вождь закликав Радянську республіку напружити всі сили, щоб відбити навалу Денікіна і розгромити його, в той же час не зупиняючи переможного наступу Червоної Армії на Урал і Сибір. Визначаючи основні завдання моменту, Ленін закликав усіх комуністів, усіх робітників і селян, усіх радянських працівників підтягтися по-воєнному і підпорядкувати свої зусилля на безпосередні завдання війни. Робота всіх установ перебудовувалася по-воєнному. Радянська республіка повинна була стати єдиним військовим табором.

Сталін відчув, що в ньому пробуджується те довгождане хвилювання, за яким з'являться найголовніші думки, проступить у них матеріальність, а потім виникнуть рішення. В такі щасливі хвилини він відчував, як у його серце вливалася сила, а перед думкою наче розвіювався туман. Він підвівся з-за столу, розкурив давно згаслу люльку і, пройшовшись по кімнаті, зупинився перед книжковими полицями навпроти Зібрання творів Леніна. Його раптом обпекла думка, здається, зовсім не несподівана, але тривожна, як удар на сполох:

«Адже нині йдеться про те, бути чи не бути створеній Леніним державі!.. В цьому суть, і тільки з цього треба виходити в усіх найближчих рішеннях і ділах...»

Повернувшись до вікна, Сталін побачив, що там крізь темінть дерев дачного саду і лісу проступав світанок. Але вже за мить він не помічав ні вікна, ні світанку, напружено й владно вдивляючись у свої думки. Перед ним, ніби на неосяжному, як сама уява, екрані, почали з'являтися картини, які зазвучали багатоголоссям завтрашнього дня. Він бачив, як з глибин Радянської держави рухаються резервні армії — крокує піхота, гарцює кіннота, мчать танки й самохідні гармати, пересуваються колони артилерії, летять літаки. І ні кінця, ні краю цим живим, грізним потокам, що течуть крізь безбережжя держави, під небом з померклим сонцем від димів тисяч і тисяч заводських і фабричних труб... А з заходу на схід мчать по рейках ешелони з технікою, із заводським устаткуванням, сільськогосподарськими машинами, здійсмають куряву на дорогах Росії нескінченні гурти худоби — все на службю оборони країни і нічого ворогу, котрий, як пересвідчилися поневолені народи Європи, примушує будь-які діючі колеса обертатися в свій бік... Нічим загарбник не повинен користуватися, скрізь буде підстерігати його смерть.

Але скільки мук доведеться витерпіти радянським людям, якого відчути напруження сил!.. Там, де найважче, стануть комуністи...

Сталіну здалося, що в своїх думках і яскравих сплесках уяви він вочевидь побачив живий і багатоликий образ самої війни — Вітчизняної війни радянського народу проти фашистських поневолювачів, побачив, як Радянська держава перетворюється на справжній військовий табір.

Танула безсонна ніч. Уляглися в рівні рядки на аркуші паперу тези майбутньої промови, які треба обговорити на Політбюро. Але не танула тривога, що стосувалася суто воєнних справ. Незалежно від того, які вісті про події на фронтах принесе ранок, Сталіну, як голові уряду і Генеральному секретареві ЦК, сьогодні треба прийняти важливі воєнні рішення і вийти з ними на Політбюро.

«Так, саме воєнні рішення!» — ніби переконуючи самого себе, думав він.

В його пам'яті знову постали роки громадянської війни: тоді він вважав себе майже професіональним військовим, опановуючи в ході боротьби все те, без чого не можна було керувати армією. Та коли став Генеральним секретарем ЦК, він віддався цілком політиці й будівництву соціалізму.

«Але що таке політик? — з якимось неусвідомленим роздратуванням подумав Сталін, наче докоряючи собі.— Для політика найголовнішими проблемами класової боротьби є саме питання війни і миру!»

І ніби на підтвердження цього він почав відновлювати в пам'яті ті положення із своїх лекцій «Про основи ленінізму», які базувалися на військових категоріях. Адже такий важливий його політичний трактат, як «Стратегія і тактика», не відірвеш од практики збройної боротьби, бо стратегія і тактика в політиці, в класових битвах багато в чому принципово схожі з суто військовою стратегією і тактикою, хоч останні й залежать від перших.

В пошуках надійних містків у сьогоднішній день Сталін розмірковував над тим, як Ленін і Центральний Комітет РКП(б) визначали тоді на кожному етапі найвирішальніший фронт і як, долаючи неймовірні труднощі, разом з органами стратегічного керівництва створювали на цьому головному військовому театрі перевагу сил і засобів. У ті часи основним видом бойових дій Червоної Армії був рішучий стратегічний наступ. А скільки йому, Сталіну, довелося докласти зусиль, щоб кожного разу стратегічний наступ набирав форми ряду послідовних масованих ударів одним або двома фронтами, до того ж у стрімкому темпі, щоб не дати ворогові перепочинку й, переслідуючи, завершити цілковитий його розгром.

А якщо, виходячи з цього досвіду, поглянути на сьогоднішній день? Поки не будуть зібрані й підтягнуті великі резерви, мова може йти тільки про стратегічну оборону, що ґрунтується на завданні ворогові відчутних контрударів. Отже, зараз слово за стратегією...

Знайти можна лише там, де є що шукати. Сталін шукав у своїй пам'яті, у своєму досвіді, багато в чому почерпнутому з досвіду Леніна, в досвіді всієї партії, шукав уперто, прислухаючись до загостреної інтуїції. З роками його знання, природно, збільшувалися, ускладнюючи й так не простий духовний світ, витончуючи почуття і надаючи більшій глибини судженням. В останні роки все, пов'язане з найновішими військовими теоріями й доктринами, з еволюцією ідей і настроїв у військовій справі, цікавило Сталіна. З його участю не раз обговорювалися нові способи й форми оборони і наступу, оперативного застосування різних родів і видів військ у найскладніших бойових умовах; його кабінет у Кремлі, та й цей, на кунцевській дачі, в останні роки мовби стали головною висотою, звідки надто пильно й дбайливо вивчалася все, що стосувалося переозброєння армії, авіації і флоту, військово-технічного прогресу, завдань навчання військ та штабів і підготовки країни до оборони в цілому! Адже й радянсько-фінська війна дечого навчила. Аналізу її уроків і

осмисленню досвіду другої світової війни, яка тоді вже почала-ся, був присвячений у березні 1940 року спеціальний Пленум ЦК ВКП(б). Його рішення лягли в основу програми подальшої перебудови й переозброєння армії.

В середині січня цього ж року на засіданні Головної Військової ради за участю Сталіна були виявлені, здавалося, останні невідповідності й прорахунки, в тому числі і в розстановці керівних військових кадрів.

А в квітні 1940 року з ініціативи Політбюро ЦК було скликано нараду Головної Військової ради з участю керівних діячів партії і держави, на якій знову обговорювалися найважливіші питання зміцнення армії.

...Головна Військова рада 13 січня 1941 року. Цьому засіданню передувала кількадедна розширена нарада вищого командного складу армії, на якій були заслухані та обговорені доповіді визначних воєначальників, а потім проведена велика оперативно-стратегічна гра під керівництвом наркома оборони Тимошенка і тодішнього начальника Генерального штабу Мерецкова.

Там, у кремлівському кабінеті Сталіна, Наркомат оборони, по суті, звітував перед Політбюро ЦК і перед урядом про стан Збройних Сил. Сталін в ході засідання піддав гострій критиці деяких визначних військових діячів, вказав на недооцінку ними особливостей майбутньої війни, на недоліки польового статуту, на необхідність у вік механізованих і моторизованих армій створювати в обороні перевагу сил не лише за рахунок місцевих резервів, вказав на помилки у формуванні з'єднань і оснащенні їх танками. Були накреслені завдання по дальшій механізації і моторизації Червоної Армії, а потім ухвалено рішення про призначення начальником Генерального штабу воєначальника з яскравим мисленням — генерала армії Жукова — і рішення про переміщення ряду командуючих військовими округами.

На жаль, не всі переміщення командуючих військовими округами виявилися вдалими. Думка про це тужним болем гніздилась у серці. Скільки разів у ці дні Сталін згадував про Павлова, намагаючись глибше зрозуміти міру своєї помилки, коли згодився півроку тому на його призначення в Мінськ, а також з'ясувати об'єктивну міру провини самого Павлова в тому, що сталося на Західному фронті. Якщо навіть зважити, що до передвоєнних хиб комплектування і постачання військового округу Павлов не був причетний, то й тоді міра його провини здавалася Сталіну великою: новий командуючий та його штаб, запалившись бажанням домогтися високих показників у підвищенні виучки військ, спланували літне бойове навчання, табірні збори

та інші заходи без урахування загрози воєнного нападу, а як тільки почалася війна, втратили управління арміями фронту...

І тепер німці, намацавши тут слабке місце, з усіх сил намагаються зім'яти війська, що обороняються, і спрямувати свої танкові колони до Москви... Треба зміцнювати Західний фронт арміями з групи резерву Ставки. Треба негайно зміцнювати командування фронтом... Щоб оволодіти там ситуацією, потрібна постать, найпомітніша в армії,— зі світлою головою, рішучим характером і залізною рукою. Може, Тимошенко?.. Так, саме нарком Тимошенко повинен очолити фронт, який прикриває Москву! Але ж так багато докорів кинув він, Сталін, маршалу в ці дні. Чи не надто пригнічений нарком? Схоже, що ображений і навіть розгніваний... Та й впевненість, здається, підточена невдачами на фронтах... А може, Жукову вручити долю Західного фронту?.. Два могутніх військових зубри... Але Жуков очолює Генштаб. Ні, в такий важкий час небажано міняти начальника Генштабу. Генеральний штаб — мозок армії. Сталін згадав, що так назвав свою відому тритомну працю Шапошников. У 1929 році, коли Борис Михайлович був начальником штабу РСЧА, він подарував Сталіну свої книги з дарчим написом, напівкустарно об'єднавши їх під однією палітуркою.

Сталін підійшов до книжкових полиць, упевнено простягнув руку до широкого зеленого корінця із золотим тисненням. Ось він, «Мозок армії»... Розгорнув книжку на перших сторінках, і в очі тут же впали слова, які він колись підкреслив червоним олівцем:

«...Якщо ця драма (війна) неминуча — до неї треба бути готовим виступити з повним знанням своєї ролі, вкласти в неї все своє ество, і тільки тоді можна розраховувати на успіх, на вирішальну перемогу...»

«Правильні слова,— подумав Сталін,— і праця цінна, хоч «дід» Шапошников зайве в ній кокетує і вибачається перед освіченим військовим читачем...»

Поклавши книгу на місце, Сталін задумався, а потім спроквола, ніби з полегшенням, мовив:

— ...З повним знанням своєї ролі... вкласти всього себе... тільки тоді можна розраховувати на вирішальну перемогу.

8

На одному з будинків по Можайському шосе, неподалік від його злиття з Дорогомиловською вулицею, ще з Травневих свят висів величезний портрет Сталіна. Проїжджаючи тут на машині, Сталін інколи бездумно ковзав поглядом по портрету. І лише

сьогодні звернув увагу, що портрет цей скопійований із знайомої йому обкладинки журналу.

Згадався 1937 рік, морозяний січневий чи лютневий день. Одразу після приїзду в Кремль він прийняв німецького письменника-антифашиста Ліона Фейхтвангера. Розмова велась через перекладача. З прямою, яка межувала з безцеремонністю, Фейхтвангер, після того як Сталін відповів на його запитання, заговорив про безмірний культ особи Сталіна в Радянському Союзі. Сталін погодився з цим і жартома сказав «Що вдієш? У робітників і селян така натура: якщо люблять, то до безмежжя; якщо ненавидять, то йдуть на барикади».

«Але навіщо на демонстраціях і на фасадах будинків сотні тисяч збільшених до неймовірних розмірів портретів людини з вусами?» — спитав Фейхтвангер, очевидно, більше цікавлячись не суттю запитання, а тим, як Сталін викрутиться з незручного становища.

Сталін ледь насмішкувато примружив очі, видихнув у бік Фейхтвангера хмарку тютюнового диму й відповів:

«А щоб ця вусата людина в разі необхідності йти на барикади вказувала правильний шлях.— Сталін знову задимів люлькою й вів далі: — Те, що надто великі портрети,— від несмаку. Трудова людина буде соціалізм з таким ентузіазмом, що в галузь культури вторгається тільки тоді, коли цього вимагає її справа... Настане час, і простий народ надолужить прогагане... Але мушу також сказати, що, коли я бачу велику кількість портретів Сталіна, я при цьому ще й бачу, що в мускулястих руках підняті ті ідеї, за які бореться за заповідями Леніна Сталін, бореться партія більшовиків».

«Я і сам також дійшов такого висновку,— серйозно мовив Фейхтвангер.— Але ж буває, що ваші люди, які безсумнівно мають смак, виставляють бюсти і портрети Сталіна в місцях, не зовсім для цього зручних. Наприклад, величезний бюст при вході на виставку Рембрандта. По-моєму, Сталіну під одним дахом з Рембрандтом незатишно».

«Справді там виставлено бюст?» — здивувався Сталін і спохмурнів.

«Так, я бачив...»

Запанувала тиша. Сталін почав ходити по кабінету.

«Дурні,— нарешті заговорив він без усякої запальності.— Серед інтелігенції є люди, які не зразу стали в наші ряди. Деякі з них стараються довести свою відданість Радянській владі з подвійною ретельністю. А дурень-підлабузник чинить шкоди більше, ніж сотня ворогів... Не виключено й лихий замір, щоб дискредитувати Сталіна».

«Тільки я не хочу бути причиною розслідування,— благально зауважив Фейхтвангер.— У вас за такі обвинувачення загрожує важка кара».

«Так, з ворогами ми не дуже церемонимось,— твердо сказав Сталін.— Але все-таки я не думаю, що бюст Сталіна поставили зумисне для виставки Рембрандта. Мабуть, він стояв там і до виставки».— І Сталін, підійшовши до свого столу, зробив олівцем помітку в календарі.

І тепер, коли машина мчала вже по Арбату, йому згадалася Першотравнева демонстрація, колони радісних людей з портретами Леніна, Сталіна, членів Політбюро, з транспарантами, гаслами, квітами. Повінь усмішок, шквал вигуків — щира любов, глибока віра і відданість народу зримим осяйним потоком заливала трибуну Мавзолею і його, Сталіна...

Це так було... Та інакше й не могло бути, бо тоді, коли через життя народу прокотилося лихо, пов'язане з нехтуванням законності, воно ще не ототожнювалось з іменем Сталіна. У свідомості переважної більшості людей будь-хто міг бути винен у жорстоких перегибах класової боротьби, тільки не Сталін. І коли настала пора воєнних випробувань, народ, природно, звертав свої запитливі погляди до нього, а він — до народу і його історії...

Кортеж чорних лімузинів, в одному з яких їхав Сталін, промчав через Боровицькі ворота на території Кремля.

У своєму кабінеті Сталін задивився на портрети Маркса, Енгельса й Леніна. У цей час зайшов Молотов. Він привітався і здивовано простежив за спрямованим на стіну поглядом Сталіна.

Кивнувши у відповідь на привітання, Сталін помітив здивування Молотова, усміхнувся й пояснив:

— Прикидаю, де краще портрети повісити.

— Чий портрети? — Молотов здивувався ще більше.

— Твій і мій.

— Жартуєш, Кобал — Молотов коротко засміявся.

— А чий ж тоді? — Сталін з веселою цікавістю подивився на Молотова.

Молотов, згадавши вчорашню гостру розмову у Наркоматі оборони, засміявся голосніше й відповів:

— Можливо, Тимошенка й Жукова?

— Це ближче до істини,— відповів Сталін, ставши враз серйозним.— Портрети Тимошенка й Жукова, може, повісимо тут після нашої перемоги. А зараз треба, щоб поруч з Леніним ми бачили портрети Суворова і Кутузова.

— Так, у цьому є резон,— погодився Молотов.

Обидва сіли: Сталін — у своє робоче крісло, Молотов — на стілець біля столу. Розуміючи все без слів, з тінню гіркоти й тривоги поглянули один на одного.

— Чаю хочеш? — спитав Сталін.

— Дякую,— заперечно хитнув головою Молотов.— Чаювання настроює мене до неквапливих розмов. А справ безліч. По-перше, настирливо атакує англійський посол. Дуже ображається пан Кріппс, чому ти не поспішаєш прийняти його.

— Наша неквапливість, зважаючи на те, що пір'я летить з нас, а не з Черчілля, не принизить нас в очах англійців і ще декого...

— Посол дає зрозуміти, що Черчілль доручив йому зустрітись в першу чергу особисто з тобою.

— Нехай іще понудиться... Розберемося зі своїми труднощами, накреслимо програму дій, потім почнемо зустрічатися з дипломатами.

— І по-друге,— висловлював Молотов раніше почату думку,— сьогодні на Політбюро і Раднаркомі треба розглянути проект загального мобілізаційного народногосподарського плану на третій квартал цього року. Інакше заморозимо діяльність Держплану.

— Гарзд,— погодився Сталін і почав натоптувати тютюном люльку.— Але давай, товаришу Молотов, все по порядку. Скажи, будь ласка, тобі не здається, що нам треба рішуче й негайно зосереджувати цивільну і військову владу в одних руках?

Молотов глянув на Сталіна, розуміючи причини його тривог і, потарабанивши пальцями по столу, роздумливо відповів:

— Так, ця думка не раз хвилювала й мене. Треба, щоб усі в країні глибоко зрозуміли й відчули, що партія бере на себе повну відповідальність за керівництво народом і армією в такі тяжкі дні. Це піде на користь і вищому військовому командуванню. В нього з'явиться більше впевненості й розкутості в думках, у прийнятті найважливіших рішень, які набиратимуть сили закону після схвалення... вищою військово-партійною, чи що, інстанцією... Не знаю, як точніше її назвати.

— Я пам'ятаю, як було в листопаді вісімнадцятого,— сказав Сталін.— Ускладнились справи на фронті, і ВЦВК негайно заснував Раду Робітничої і Селянської оборони під головуванням Леніна. Нам потрібен якийсь такий орган з широкими функціями.

— Цілком з тобою згоден,— переконано сказав Молотов.— Так легше буде мобілізувати наші військові і матеріальні можливості, легше підпорядкувати роботу державного апарату потребам фронту... А втім, я бачу, що ти вже виносив якусь певну

структуру.— Молотов простягнув руку до стосика паперу на столі Сталіна. Поклав перед собою чистий аркуш і взяв олівець.— Почнемо формулювати проект документа?

За багато років спільної праці вони навчилися розуміти один одного з півслова.

— Так, є в мене начерки в думці,— сказав Сталін, замислено задивившись у відчинене вікно.— Цей орган пропоную назвати Державним комітетом оборони, або скорочено ДКО.

Обмінювалися думками, уточнювали формулювання, і олівець у руці Молотова залишав на аркуші паперу рядок за рядком: «Президія Верховної Ради СРСР, Центральний Комітет ВКП(б) і Рада Народних Комісарів СРСР у зв'язку з виниклим надзвичайним становищем і з метою швидкої мобілізації всіх сил народів СРСР для відсічі ворогу, що віроломно напав на нашу Батьківщину, визнали за необхідне створити Державний комітет оборони під головуванням тов. Сталіна Й. В.

У руках Державного комітету оборони зосереджується вся повнота влади в державі. Всі громадяни і всі партійні, радянські, комсомольські і військові органи зобов'язані незаперечно виконувати рішення і розпорядження Державного комітету оборони».

Коли проект постанови ще раз прочитали вголос, Сталін сказав:

— Тобі, товаришу Молотов, бути заступником голови ДКО.

— А кого пропонуєш у члени?

— Це питання не таке вже просте.— Сталін стримано засміявся і пояснив причину своєї миттєвої веселості: — Тут, як в одній картярській грі: недобір — погано і перебір — не краще.

— Порівняння сумнівне,— іронічно зауважив Молотов,— але думка ясна.

— Думаєш, Сталін боїться образити когось із членів Політбюро? Зараз не до особистих образ!

— Що з цього впливає? — Молотов трохи був збентежений.

— Треба порадитися з Леніним,— замислено відповів Сталін.— Вночі я перечитував дещо... Наприклад, у листі «Всі на боротьбу з Денікіним!». Володимир Ілліч ніби для сьогоднішнього дня дає нам поради. Хіба не по-сучасному звучать такі слова Леніна? — Відвівши убік очі, Сталін почав згадувати: — Всяке роздування колегіальності, всяке перекручення її, що веде до тяганини, до безвідповідальності, всяке перетворення колегіальних установ на говорильні є величезним злом... Правильні слова?

— Дуже правильні,— погодився Молотов.— Якщо мене не зраджує пам'ять, нижче в цьому листі Володимир Ілліч розвиває цю думку. Він каже, що далі абсолютно необхідного

мінімуму колегіальність не повинна йти ні щодо числа членів колегії...

— Ні щодо ділового ведення роботи,— доповнив Сталін.

— А потім ідеться про стиль роботи.

— Так, про стиль. Ленін категорично нагадує, що колегіальність повинна бути зведена до найкоротшого обговорення тільки найважливіших питань в найменш широкій колегії, а *практичне розпорядження* установою, підприємством, справою, завданням треба доручати *одному товаришеві*, відомому своєю твердістю, рішучістю, сміливістю, умінням вести практичну справу, який користується найбільшим довір'ям... Ось, товаришу Молотов, як учить нас Ленін!

— Наука ця дуже на часі.

— І від неї ми ні на крок! — Сталін ребром долоні злегка вдарив по столу.— Зараз особливо треба звиряти наші справи за Леніним. А якщо хто ображатиметься на твердість...

— Не звикати до цього,— перебив його Молотов.

— Правильно... Тому я запропоную на Політбюро ввести в Державний комітет оборони поки що тільки тебе, Ворошилова і Маленкова.— Тут же на чистому аркуші паперу під рукою Сталіна ліг стовпчик прізвищ.

— Розумію.— Молотов, згоджуючись, кивнув.— Кожен курирує одну з головних сфер.

— Зараз треба поставити справу так, щоб усі ці сфери злилися в цільний організм. І ми повинні безперервно тримати руку на його пульсі. А потім справа покаже, кому ще треба бути членом ДКО.

Після короткої паузи Молотов з прихованою тривою спитав:

— Що на фронтах?

— Ще не доповідали.— Сталін поглянув на електричний годинник, вмонтований у стіну над входом у кабінет.— Сьогодні ж, як тільки затвердимо Державний комітет оборони, візьмемо за переміщення у військовому керівництві.

— Які переміщення? — насторожився Молотов.

Сталін помовчав, роздумуючи, переклав з місця на місце папери, які лежали перед ним на столі. Здавалося, він зараз скаже щось дуже важливе, виношене в муках сумнівів. І Сталін справді сказав:

— Гадаю, буде правильно, якщо в цій критичній ситуації Західний фронт очолить особисто нарком оборони Тимошенко.

— Сам Тимошенко? — Молотов спрямував на Сталіна погляд, у якому причаївся неспокій.

— Так, Тимошенко.— Сталін загадково усміхнувся і ткнув під вуса люльку.

— Йосифе, а чи не здається тобі,— Молотов не відводив од нього напруженого погляду,— чи не здається тобі, що військові можуть подумати, ніби вчорашній конфлікт став причиною такого призначення?

— Так, на жаль, можуть подумати,— погодився Сталін, і на його обличчі промайнула тінь досади.— Тим більше, що справді вчорашній вечір дав поштовх для роздумів щодо цього.

— Ось бачиш...

— Але...— Сталін підняв над столом долоню правої руки, ніби попросив слухати його далі,— конфлікту, як такого, не було ж. У нас не виникло різних поглядів на стан справ... Була знервована розмова, яка нас не прикрашає... Причини її — мінська трагедія... Я певен, що військові сприймуть таке рішення правильно: на найнебезпечніший фронт їде перша людина у Збройних Силах... Щоб Тимошенко почував себе там впевненіше і ми почували себе спокійніше, членом Військової ради буде в нього товариш Мехліс, а першим заступником — товариш Будьонний, враховуючи, що обставини змушують включити резервні армії Будьонного до складу Західного фронту.

— В цьому плані треба було б поговорити з Тимошенком і Жуковим,— поміркувавши, запропонував Молотов.

— А це вже зайве! — заперечив Сталін.— Будемо повертатися до вчорашнього інциденту, їм здається, що ми справді надаємо йому значення.

— Так, але з Єременком не зовсім добре вийшло,— згадав Молотов.— Він же сьогодні приступає до командування Західним фронтом.

— Нічого. Генерал-лейтенанту Єременку не буде соромно стати одним із заступників маршала Тимошенка.

— А Ставка? Ти не забув, що Тимошенко — також і голова Ставки Головного командування?

— Ні, не забув.— Поглянувши на збентеженого Молотова, Сталін пригасив в очах сумовиту лукавинку.— Функції голови Ставки за логікою речей механічно перекладаються на голову ДКО... З часом Ставку ми перетворимо на Ставку Верховного командування.

— Ну, товаришу Коба!.. Я бачу, ти цю ніч серйозно попрацював! — Молотов похитав головою.

— Так, попрацював,— погодився Сталін, і його втомлене обличчя спохмурніло і ніби зменшилося.— Приймав, як бачиш, рішення взяти на себе керівництво воєнними діями. Іншого виходу не знаходжу.

Після довгої паузи Молотов спитав:

— Зовсім не спав?

— Якщо ми опинилися в такому становищі, хтось повинен же мало спати і багато думати.— Сталін затарабанив пальцями по столу й, не піднімаючи набухлих жовтуватих повік, мовив далі: — Треба ще подати допомогу й командуванню Північно-Західного фронту: послати туди когось із сильних генштабів.

— Очевидно, мова може бути про Ватутіна? — Молотов пильно подивився в обличчя Сталіна.

— Можливо... До речі, він сам просився на фронт.— Сталін звів на співрозмовника замислений погляд.— А що?.. Справді треба послати генерал-лейтенанта Ватутіна... Нехай придивиться, а потім очолить штаб Північно-Західного...

— Не командуючим?

Задзвонив на столі один з телефонів, і Сталін, поклавши руку на апарат, відповів Молотову:

— Він чудовий начальник штабу... А потім подивимось.— І підняв трубку: — Слухаю.

Дзвонив Мехліс, просив прийняти його.

— На ловця і звір біжить,— сказав Сталін, видихнувши хмарку тютюнового диму.

— Слухаю вас, товаришу Сталін.

— Дуже важко зараз на Західному фронті. Ми порадилися і вирішили, що буде правильно, якщо ви поїдете туди як перший член Військової ради.

— Товаришу Сталін,— у голосі Мехліса відчувалося хвилювання,— ви вважаєте, що я не справляюся на посту наркома Державного контролю?

— Запитання поставлено неправильно,— невдоволено сказав у трубку Сталін.

— Зрозумів, товаришу Сталін! — Хвилювання Мехліса набуло урочистості.— Кому накажете здати наркомат?

— А не треба нікому здавати,— спокійно відповів Сталін.— Нарком Тимошенко буде командувати Західним фронтом, а один із заступників голови Раднаркому і нарком Держконтролю Мехліс буде в нього членом Військової ради.

— Дякую за довір'я, товаришу Сталін! — Голос Мехліса звучав піднесено.

— Оце інша розмова,— сказав Сталін і тут же спокійним, владним тоном додав: — Прибудете на Західний, обговорить на Військовій раді, хто там іще, крім Павлова, винен у серйозних помилках...

— Єсть, товаришу Сталін!

Сталін поклав трубку на апарат, і в цей час у кабінет один за одним увійшли члени Політбюро. У всіх — втомлені, заклопотані обличчя. Привітавшись із Сталіним і Молотовим за руку,

вони сіли за стіл, розкрили принесені з собою папки з документами.

— Товариші Тимошенко і Жуков! — доповів, з'явившись у дверях, Поскрьобишев, обсмикуючи під широким ременем гімнастерку.

— Нехай заходять.— У дзвінкій тиші слова Сталіна пролунали з буденним спокоєм. Він підвівся з крісла із знайомою неквапливістю.

Тимошенко і Жуков привіталися з усіма, кивнувши головами і пристукнувши каблуками блискучих чобіт. Вигляд у них був змучений: в потемнілих суворих обличчях напруження, а в очах мало не самозречення.

Сталін, не поспішаючи, наблизився до них, подав руку спочатку Жукову, а потім Тимошенку, дихнув з люльки сизою хмаркою диму, на мить кинув незворушний погляд на їхні помури обличчя.

— Товаришу Жуков, перевірите, чи здав Павлов командування фронтом, і доповісте мені.— Голос Сталіна був, як завжди, рівний, ніби під час останньої зустрічі з військовими він і не закипав од гніву.

— Єсть, доповісти про Павлова, товаришу Сталін!

9

Поки війна не почалась, генералу армії Дмитру Григоровичу Павлову здавалося, що вона й не почнеться, що її вдасться уникнути, хоч обстановка на кордоні була дуже тривожна. Навіть на світанку 22 червня, коли в штабі Західного особливого військового округу розшифрували директиву Генштабу і коли цей запізнений наказ передали в нижчестоящі штаби, Павлов і тоді ще не вірив у реальну можливість великої агресії. Адже в ту ніч йому знову вимогливо нагадували з Москви: пильнуй, не дай спровокувати себе на збройну сутичку... Може, війна, а може, ще й ні...

Найнебезпечнішим напрямком у смузі округу вважався Белостоцький, і Павлов, не знаючи, що через півгодини почнеться війна, викликав до телеграфного апарата командуючого 10-ю армією, яка прикривала цей напрямок, генерала Голубева. Паралельно з переданою шифровкой попередив його: «...Цієї ночі можливий провокаційний наліт фашистських банд на нашу територію... Наше завдання — узяти в полон банди. Державний кордон переходити забороняється». І згідно з тією ж директивою Генштабу наказав привести війська в бойову готовність...

А коли стало ясно, що всі зусилля «не спровокувати» агресію ні до чого не привели і що, здається, вибухнула справжня, старанно підготовлена німцями війна (це переконливо підтвердив і повітряний наліт на Мінськ), командуючий Західним особливим військовим округом Павлов відчув небезпеку, перед якою опинилися війська трьох підлеглих йому армій, які прикривали державний кордон, і уявив обсяг всього того, що належало невідкладно зробити, але на що вже не було часу.

Треба було знати круту вдачу цього сорокачотирирічного генерала армії. Обурений, в своїх запальних і уривчастих судженнях він не щадив нікого — ні керівників Наркомату оборони, які так наполегливо попереджали про можливі провокації, ні себе, що сліпо повірив, ніби початок війни повинні в першу чергу передбачати не генерали, а дипломати й політики, і тому на порозі війни не зробив багато того, що міг зробити; не милував командуючих арміями, які ні разу рішуче не вдарили в тривожні дзвони; не прощав і своїм штабникам, які уважно прислухалися до думки начальства, а на повідомлення армійських розвідок, що дихали грозою, дивилися з недовір'ям. Однак обурення командуючого фронтом уже нічого не могло ні змінити, ні зміцнити. Що більше виявлялося винних, то менше залишалося шансів швидко виправити наслідки їхньої провини. Стало ясно, що війська не встигли до моменту нападу ворога вийти з таборів чи гарнізонів, кинути полігони, залишити місця робіт і розгорнутися в бойові порядки, зустріти агресора організованою оперативною протидією.

Штаб Західного фронту по тривозі переїхав з Мінська в Красне урочище — недалеко від міста. Але ніякі зусилля налагодити стійкий телефонний чи радіозв'язок із штабами армій і корпусів не давали результатів. І Павлов спішно зібрався туди, на захід, до армій, а точніше — в 10-у армію, на ділянці якої, як він гадав, відбувалися головні події і куди раннім ранком полетів його заступник генерал-лейтенант Болдін. Сподівався, що своєю особистою участю він хоч як-небудь вплине на події, вживе щось важливе й невідкладне і, зрештою, як слід розбереться, що ж сталося.

Чим далі автомобіль Павлова від'їздив на захід, тим тісніший ставав на дорогах потік біженців — піших, на автомашинах і на підводах, з колясками, візками і велосипедами. Йшли і їхали жінки й діти, дідусі й бабусі, підлітки й поранені червоноармійці. Чути було різномовну балачку: російську, білоруську, польську, єврейську.

Біля мостів через ріки й річечки, на розвилках доріг і на перехрестях, на в'їздах у міста й містечка і на виїздах з них зухва-

ло орудували переодягнені фашистські диверсанти. А тут іще безперервні бомбардування з повітря...

Пробитися на командний пункт 10-ї армії було просто неможливо. Цього дня командуючий фронтом постежив за розгортанням кількох частин другого ешелону, віддав деякі розпорядження, наслухався всіляких неймовірних запитань, на які не міг відповісти, і від почуття безпорадності, від цих запитань, у яких звучали докори й недомовки, дедалі більше шаленів.

Під вечір його розшукав зв'язковий-мотоцикліст, який привіз записку від начальника штабу. Генерал Климівських повідомляв, що нарком оборони суворо наказує Павлову негайно повернутися на командний пункт фронту...

У штабі фронту Павлов застав маршала Шапошнікова, що прилетів з Москви. Борис Михайлович сидів у землянці оперативного відділу і похмуро вдивлявся в карту, на якій були нанесені перші, дуже неповні й від цього ще грізніші зведення про ворога...

Прибуття маршала Шапошнікова, а через кілька днів приїзд маршала Ворошилова підбадьорили Павлова. Досвідчені військові начальники, вони досить по-діловому взялися допомагати йому, щоб швидше розгадати наміри ворога, належно оцінити оперативні ситуації, прийняти рішення, якнайкраще використати резерви. Але Павлов не відчув полегшення, бо не міг перекласти на маршалів свою відповідальність за розвиток подій у смузі фронту; він тільки немовби знайшов у їхній особі досить авторитетних свідків своєї діяльності в цих надто важких умовах, коли не було стійкого зв'язку з діючими військами, а в небі переважала німецька авіація.

Всі дні і ночі першого тижня війни були сповнені копіткої штабної роботи й тривоги нелюдського напруження. Павлов сидів біля апаратів зв'язку чи над картами й документами — сам чи з начальником штабу, з начальниками управлінь і служб фронту, часто з маршалами Ворошиловим і Шапошниковим. Робили все, щоб прикрити підступи до Мінська, безперервно маневрували резервами, намагаючись зв'язати ворогу руки, якнайбільше скувати й перемолоти його сил і створити ситуації, які привели б німецьке командування до промахів. Маршал Шапошников вкладав у це всі свої знання, своє уміння передбачати, розгадувати й оцінювати.

Досягли лише одного: завдали фашистській армії, яка вторглася в межі Білорусії, відчутних втрат. Проте німецьке командування, хоча й уповільнило темп наступу, досить мобільно нарощувало сили.

Павлов, та й не тільки він, не міг досягнути справжнього стану речей. У його свідомості події, стрімко ускладнюючись, зливалися в єдиний загрозливий потік. Одні надто важкі ситуації породжували інші, ще небезпечніші, які загрожували досить тяжкими наслідками. Навіть під час короткого сну не знав він спокою. Тільки заплющував очі, як перед ним або виникала неосяжних розмірів рельєфна карта, або ввижався простір з лісами і полями, ріками й дорогами, і цю карту-простір у різних напрямках пронизували, мов блискавки, живі стріли — жовті, сині, червоні, зелені, чорні, що позначали оперативну обстановку. І він болісно намагався зрозуміти їх грізне значення, холоючи від здогаду, що ніяк не встигне чогось запобігти, вжити щось дуже важливе. Прокидався розбитий, змучений і, знайомлячись із суперечливими донесеннями з району бойових дій, переконувався, що дійсність не обіцяє нічого втішного.

А 30 червня вранці на командному пункті, який у той час уже розташувався в лісі на північний схід од Могильова, з'явилися генерали Єременко і Маландін — новий командуючий і начальник штабу Західного фронту.

Дмитро Григорович саме снідав, коли в палатку увійшов генерал-лейтенант Єременко. Вони давні знайомі, і Павлов запросив гостя до столу, не дуже й здивувавшись його появі. Але Єременко від сніданку відмовився і простягнув йому папір — наказ наркома оборони.

Прочитавши документ, Павлов спохмурнів: вразив не тільки сам факт зміщення його з поста командуючого фронтом, а й та обставина, що він, генерал армії, Герой Радянського Союзу, повинен здати фронт всього лише генерал-лейтенанту, який командував до цього корпусом і зовсім недовго армією на Далекому Сході. До того ж Єременко років на десять пізніше від нього закінчив військову академію. Але розмірковувати над цими нехай і гіркими, та все-таки другорядними обставинами було ніколи, і Павлов, нічим не виказавши свого засмучення, майже байдуже спитав:

— Начальника штабу теж зняли?

— Так.

— А куди ж тепер нас?

— Не знаю, — з почуттям ніяковості відповів Єременко, розуміючи, що діється зараз у душі Дмитра Григоровича.

Павлов у загальних рисах ознайомив нового командуючого з обстановкою на фронті, потім наказав оперативному черговому скликати керівних працівників штабу фронту, а сам пішов у палатку маршала Ворошилова.

Климент Єфремович сидів за столом у майці, був похмурий і непривітний. З його настрою Павлов зрозумів, що маршал уже знає про зміну командуючого і начальника штабу фронту, і не став нічого його питати. Тільки, зітхнувши, сказав:

— Що може зробити Єременко? Зламає шию, як я зламав.

— Не поспішай справляти по собі панахиду,— невесело відповів Ворошилов.— Ідь у Москву й розкажи про все Сталіну.

Ворошилов підвівся з-за столу, відсунув убік карту, над якою сидів, і кивком випроводив з палатки ординарця, який підшивав до його гімнастерки свіжий підкомірць...

— У чому саме я винен? — Павлов не зводив з Ворошилова болісно-напруженого погляду.

— Не робив того, що тобі як командуючому прикордонним округом належало робити і що не входило в компетенцію уряду! Треба було відповідно до планових навчань зібрати війська і привести їх у бойову готовність. Чому артилерія в такий час опинилася на полігонах і з боеприпасами тільки для навчальної стрільби? А як можна було так підставити під удар свою авіацію?..— Ворошилов змовк, бачачи, що Павлов пополотнів, а очі його потемніли. Потім махнув рукою: — Гаразд, не будемо про це. Не час, та й ні до чого.

— Отже, мене викликають у Москву, щоб я там відповідав? — згаслим голосом спитав Павлов.

— Мене ніхто не уповноважував давати тобі якісь пояснення,— сердито відповів Ворошилов.— Одне раджу: приготуйся до нелегкої розмови в Москві.

10

У кабінеті Сталіна клубочився в променях електричного світла запашний тютюновий дим, і всім було задушливо від того, що для світломаскування зсунуті на вікнах нові темні штори. В ці дні Політбюро, здається, засідало безперервно.

Нечутним кроком до столу Сталіна підійшов з червоною папкою в руках Поскрьобишев і, не підводячи очей, поклав її, розгорнувши перед тим.

— Шахуріна запросили? — спитав Сталін, ледь схиливши голову над папкою.

— Так,— відповів Поскрьобишев і, кинувши погляд на членів Політбюро, які сиділи за довгим столом, вийшов.

Повільно, ніби насилу розбираючи написане, Сталін почав читати вголос зведення про втрати в повітрі і головним чином на землі наших бойових літаків першого дня війни. Вони були гнітючі. А скільки в подальші дні?

У Сталіна, схоже було на те, кров кипіла в жилах від обурення. Він потемнів на обличчі і якийсь аж зіщулився. Уже вкотре за останній час роздратовано подумав про генерала армії Павлова... Авіачастини його фронту зазнали найбільше втрат!.. Як їх компенсувати? Чи є в німців перевага в літаках?

Він багато чого знав про німецьку авіацію. Постійно вимагав од розвідуправління Генерального штабу все нову інформацію. Генштабу було добре відомо, що ще в двадцятих роках Німеччина, порушуючи Версальський договір, почала таємно конструювати військові літаки й укладати угоди із закордонними фірмами на їх будівництво. Уже тоді в розвідданих проскакувало ім'я конструктора Ернеста Хейнкеля. Потім увагу радянської розвідки привернула молода «Літакобудівна компанія в Бамбергу» Віллі Мессершмітта. Вона нібито займалася будівництвом спортивних, навчальних і поштових літаків. Скоро після захоплення влади фашистами стало ясно, що спортивні й навчальні літаки Мессершмітта — не що інше, як закамфльовані бойові винищувачі, а «поштарі» — бомбардувальники. Немало знав Сталін і з того, що стосувалося легіону «Кондор», який потім діяв в Іспанії (до нього входили й різні частини німецьких військово-повітряних сил). Іспанія стала не тільки дослідним полем бою, на якому Гітлер, знищивши тисячі людей, випробував можливості люфтвафе, а й грізною пересторогою для інших країн і урядів. Кривава трагедія Мадріда і Барселони, Герніки й Нулеса, над якими практикувалися фашистські льотчики, сіючи смерть і стираючи з лиця землі міські квартали, повинна була дечого навчити близьких і не зовсім близьких сусідів Німеччини. Навчила дечого... Нагадала відому істину, що одна година, витрачена з користю, іноді варта багатьох років, проведених в обіймах спокою. І хоч Радянський Союз за останні роки не знав жодної години спокою, йому треба було набирати тієї особливої швидкості, за якої перешкоди беруть з ходу. Треба було дуже поспішати, хоч на початок 1939 року число наших літако- і моторобудівних заводів проти останнього року першої п'ятирічки збільшилось утричі.

Треба було поспішати, незважаючи на те, що на кінець тридцятих років радянська авіація вразила людство небувалими перельотами і фантастичними рекордами в повітрі, а також малий найшвидкохідніші в світі літаки. Стояло завдання якнайскоріше переозброїти Радянські Військово-Повітряні Сили новою технікою.

У 1939 році Радянський уряд прийняв ряд дуже важливих постанов про реконструкцію існуючих і будівництво нових авіаційних заводів. У 1940 році в апараті ЦК партії були створені

авіаційний відділ і спеціальна комісія, які щоденно спрямовували будівництво підприємств авіаційної промисловості. На кінець 1941 року планувалося подвоїти число авіаційних заводів, збільшити кількість агрегатних і приладових. А в науково-дослідних інститутах, у конструкторських бюро вже не помічали, де день, де ніч, з розважливою сміливістю переступаючи через неможливе. Собі на допомогу залучили всі доступні науки, які сприяли людині новими зусиллями розуму розсувати межі відомого й доведеного. І вже лічили не місяці і навіть не тижні, а дні й години, коли йшлося про конструювання, випробування, доводки й пуск у серійне виробництво нових бойових літаків.

У пошуках найкращого варіанта машини повітряного бою змалася велика група обдарованих конструкторів та інженерів. У сороковому році на суд державної комісії було подано добрий десяток самих тільки винищувачів, які претендували на серійний запуск. Але в складних випробуваннях взяли гору літаки молодих конструкторів Мікояна і Гуревича, Яковлева, Лавочкина, Горбунова і Гудкова. Їхні літаки виявилися кращими. Поза конкуренцією проходили броньований штурмовик — «літаючий танк» Ільюшина, пікіруючий бомбардувальник Петлякова і бомбардувальник Туполева.

Лозунг «Кадри вирішують усе!» був залізним законом, який невтомно запроваджували в життя на Старій площі, в Кремлі і в усіх ланках партійно-державного апарату. Кадри вирішували все... Це ясно як божий день. Але гранична ясність іще не свідчила про легкість завдання. Потрібні були зусилля, розумні, не швидкоплинні, з чітким усвідомленням того, що для великих тривог є вагомі причини: світ знемагав у передчутті кривавих потрясінь.

У 1937 році начальник управління Цивільного повітряного флоту Молоков попросив Сталіна призначити йому заступника в зв'язку зі збільшенням обсягу роботи. Вислухавши Молокова, Сталін доручив одному з секретарів ЦК підібрати потрібну кандидатуру. Через кілька днів йому назвали Шахуріна Олексія Івановича, парторга ЦК найбільшого в країні авіаційного заводу. Олексій Шахурін робітничого походження, за його плечима інженерно-економічний інститут, серйозні самостійні кроки як спеціаліста в колективі авіаційного заводу, робота у Військово-повітряній академії імені Жуковського. Багато разів Шахуріна обирали до керівних партійних органів.

— Так, кандидатура підходить,— погодився Сталін, задоволено відзначивши, що Шахуріну всього лише тридцять два роки.— Поговоріть з ним і призначайте.

Через день-два секретар ЦК збентежено доповів Генеральному секретареві:

— Товаришу Сталін, з Шахуріним не виходить.

— Чому?

— Запрошував я його до себе і до Молокова посилав на розмову. Просить не забирати його з поста парторга ЦК авіазаводу. Працює він там недавно, тільки освоївся, познайомився з людьми... Каже, колектив заводу не зрозуміє, чому це він піде від них... Вам вирішувати, товаришу Сталін.

— Що ж тут вирішувати? — після паузи роздумливо мовив Сталін. Він розгорнув папку, в якій лежала довідка про Олексія Шахуріна, подивився на пришпилену до анкети фотокартку.— Товариш Шахурін зріло міркує про роль представника ЦК на заводі. І звичайно ж, треба зважити на думку колективу. Молодець, що не спокусився високим постом.

— Рекомендує замість себе двох товаришів.

— Кого саме?

— Семенова або Белахова — обидва з Академії імені Жуковського. Добре їх характеризує.

— Зацікавтесь ними. Рекомендаціям такої людини, як Шахурін, можна вірити...— Потім, трохи подумавши, Сталін додав: — Гарне в ньому поєднання: принциповий партієць, озброєний комплексом знань авіатехніки... Передайте Шахуріну, нехай залишається на заводі. А для себе завважимо, що це ненадовго.

...Перші кроки в трудовому житті Олексій Шахурін зробив на заводі «Манометр» підручним коваля. Потім його робітнича молодість наповнилася комсомольськими турботами. І напруженим навчанням... Хоч де б потім працював, у заводському цеху чи в лабораторії академії, завжди його тривоги й радощі склалися з двох майже рівнозначних величин — з того, що створили його розум і руки інженера, і з самовідданого служіння громадсько-партійній справі. Коли через деякий час із Військово-повітряної академії Шахуріна послали на авіаційний завод парторгом ЦК, він не поставився до цього як до великої зміни в своєму житті, бо нібито й не залишав своєї стихії. Просто почав глибше осягати клопоти й характери нових людей, за яких тепер відповідав, і спрямовувати партійну роботу, яка стала змістом його життя.

І раптом знову — виклик на Стару площу, пропозиція обійняти пост одного з керівників Цивільного повітряного флоту. Це трохи порушило душевну рівновагу Олексія Шахуріна, навіть змусило подумати про себе з деяким здивуванням, але кидати тільки-но розпочату справу вважав за неможливе.

І відверто сказав про це.

Йому дали спокій, але ненадовго. Через кілька місяців знову покликали в Центральний Комітет партії.

— Товаришу Шахурін, Центральний Комітет рекомендує вас першим секретарем Ярославського обкому партії,— сказали йому.— Ідьте на завод і здайте справи.

— Але ж сьогодні субота, робочий день закінчився.

— Треба... В понеділок ви повинні бути на місці.

— Але ж я у військовій формі. У мене навіть немає цивільного костюма.

— В понеділок вас чекають у Ярославлі... До побачення.

«Треба...» В ті часи одне це слово набатним кличем піднімало людей з насиджених місць. Треба споруджувати Дніпрогрес!.. Треба будувати Магнітку!.. Треба, щоб на Амурі вирісло місто Комсомольськ! Треба допомогти республіканській Іспанії... Треба захистити рубежі на Халхин-Голі!.. Легіони добровольців завжди готові були відгукнутися на кожне «треба»: народ перебував у стані духовного й громадянського оновлення. А імена людей, які вміли розуміти, відчувати і, головне, спрямовувати ці оповиті революційною романтикою пристрасті в річище прогресу й творчості, звучали в країні як символ полум'яної енергії, добра й справедливості.

Так незабаром зазвучало на Ярославщині ім'я молодого партійного керівника Олексія Шахуріна. А добра слава людини завжди біжить попереду неї. Не минуло й року, як Шахурін уже став першим секретарем комітету партії Горьковської області — однієї з тих прославлених областей, заводи якої становили промислове серце держави.

Нелегко бути керівником величезної партійної організації, яка спрямовує роботу цього крицевого серця, не так просто забезпечувати ритмічне биття пульсу десятків підприємств і відповідати за нормальне життя сотень тисяч людей. Треба... І нехай немає меж твоєму людському напруженню, нехай не буде в тебе відпочинку, не буде особистого життя... Такий час... Час найвищого натхнення — день і ніч, ніч і день, тиждень за тижнем, місяць за місяцем. Але й немає душевної втоми, а є піднесене почуття твоєї особистої причетності до історичного творення. Нащадки можуть позаздрити такій наповненості життя. Індустріалізація країни для тебе — не голосне газетне слово, а повсякденна захоплююча справа, твоя доля, твоя партійна біографія. В будь-який час доби дзвінок з Москви, з ЦК партії, не повинен захопити тебе зненацька. Ти знаєш, ти зобов'язаний знати все, що робиться на автозаводі, на «Красном Сормове», на верстаті- і на багатьох, багатьох інших заводах, у районах,

вузах, установах. Ти відповідаєш не тільки за Горький, але й за Дзержинськ, Муром, Павлов, Арзамас, за сільське господарство області, охорону здоров'я, освіту, культуру...

Так, Москва всьому голова. Хоч що б ти робив, хоч яке б рішення обласний комітет партії приймав, завжди в думці звертаєшся до Москви, ніби радишся. Адже з висот Москви видно далі: вся панорама битви за соціалізм перед її очима. І коли ти чогось не додивився, якщо в твоєму неозорому господарстві щось не так, Москва неодмінно це помітить, бо область живе не сама по собі, а тисячами нервів пов'язана з усією країною.

Дзвінок із столиці пролунав і одного з січневих вечорів 1940 року. Дзвонив секретар ЦК.

— Товаришу Шахурін, можете сьогодні виїхати в Москву? — спитав він після звичайних привітань.

— Так, є поїзд через дві години, — відповів Олексій Іванович. — Але річ у тому, що в нас зараз відбувається сесія обласної Ради депутатів трудящих. Я на ній головую.

— Скажіть, що вас викликають у ЦК, і передоручіть вести сесію комусь іншому. Сьогодні ж виїжджайте...

Якщо викликають у ЦК партії і не кажуть, з якого приводу, то запитувати не заведено. Шахурін не запитав і цим прирік себе на невідання до завтрашнього дня. Але коли наступного дня його запросили в кабінет секретаря ЦК, теж не відразу дізнався про причину виклику.

— Зараз ми з вами поїдемо до товариша Сталіна, — тільки й почув Шахурін.

Недалека дорога від Старої площі до Кремля, але Шахурін, хвилюючись і гублячись у здогадах, багато чого встиг передумати. Згадав, як у президії Вісімнадцятого з'їзду партії, коли Сталін, вітаючись, подав руку, Олексій Іванович назвав йому себе «Шахурін з Горького».

«Я вас знаю», — відповів Сталін, окинувши його коротким оцінюючим поглядом.

На цьому з'їзді Шахурін виступав з промовою і був обраний членом ЦК.

Згадався зовсім недавній «шапковий аврал», як охрестили його в області.

Сталося це 31 грудня годині о десятій вечора — за дві години до нового, 1940 року. В кабінеті Шахуріна пролунав дзвінок з Москви.

«Скільки тисяч змогли б дуже швидко виготовити в Горькому шапок-вушанок, таких, яку носить Сталін? — це питав усе той же секретар ЦК. — І рукавиць з двома пальцями, щоб було зручно стріляти? Люди на фінському фронті мерзнуть».

Відповіді на таке запитання відразу Шахурін не міг.

«Години до дванадцятої підрахуйте й подзвоніть мені. Це буде наш новорічний подарунок Йосифу Віссаріоновичу».

З усмішкою згадав Шахурін, з якими труднощами довелося розшукувати вночі людей і, на превеликий їхній жаль, забирати з-за веселих новорічних столів...

Хоч як би там було, а о другій годині ночі в Москву доповіли про кількість шапок і рукавиць, які найближчими днями буде виготовлено й відправлено з Горького в діючу армію. Як потім виявилось, це було справді невідкладне завдання.

Але чого ж тепер викликають його до Генерального секретаря?..

Вперше зайти в кабінет Сталіна — навіть для члена ЦК і секретаря обкому — вважалось подією незвичайною...

— Заходьте, вас чекають, — такими словами зустрів їх у приймальні бригоголовий чоловік середнього віку у напіввійськовій формі. Шахурін знав, що це Поскрьобишев — помічник Сталіна.

Коли увійшли до кабінету, за довгим столом уже сиділи Ворошилов і Молотов, а Шахурін, привітавшись, залишився стояти недалеко від дверей, дивлячись, як з глибини кабінету неквапливою ходою до нього наближається Сталін.

— Здрастуйте, товаришу Шахурін.— Сталін простягнув для потиску руку.

— Здрастуйте, товаришу Сталін.— Шахурін відзначив для себе, що вони зі Сталіним однакового зросту, і погляди їхні немов зіткнулись, а не зустрілися.

Сталін, якому, здається, це не сподобалось, повернувся кругом і неквапливо рушив у глибину кабінету, замислено дивлячись собі під ноги. Але з півдороги вернувся і, наблизившись до Шахуріна, доторкнувся вказівним пальцем до його грудей.

— Товаришу Шахурін,— повільно мовив Сталін знайомим глухуватим голосом.— Ми маємо намір призначити вас наркомом авіаційної промисловості... Як ви до цього поставитеся?

Від несподіванки Шахурін відчув сухість у роті, а язык наче здерев'янів. Недоречно згадалися чиїсь слова, ніби Сталін не любив, коли під час розмови з ним відводили погляд, і, згадавши про це, Шахурін одразу ж відчув, що не може нічого зробити із своїм власним поглядом: очі його стали неслухняні, звести погляд на Сталіна чомусь було важко. Але все-таки переборював себе і, дивлячись просто в темні зіниці Генсека, сказав:

— Товаришу Сталін, це так несподівано... Я не готовий до такої великої роботи... Я не справлюся, товаришу Сталін.

— Ну ось, не справиться! — з усмішкою вигукнув Ворошилов.— Такою областю керував! Керуватимеш і тут.

— А яку роботу ви виконували у Військово-повітряній академії? — спитав Молотов, з цікавістю спостерігаючи, як Шахурін бореться зі своєю розгубленістю.

— Очоловав науково-дослідний відділ, — відповів Шахурін.

— А пам'ятаєте, — знову мовив Сталін, ступивши в глибину кабінету, — ви попросили не забирати вас з поста парторга ЦК авіазаводу? Ми тоді погодилися з вами. Це було правильно... А зараз нам потрібний в авіапромисловості енергійний керівник, який знає специфіку справи.

В цей же час до кабінету зайшов Поскрьобишев і щось тихо доповів Сталіну.

— Нехай заїде, — відповів Сталін.

У кабінеті появился авіаконструктор Яковлев — кряжистий, високочолый, з постійною заклопотаністю в очах під густими темними бровами. По-військовому доповів, що прибув за викликом.

Сталін привітався з ним за руку і, звертаючись до Шахуріна, спитав:

— Ви знайомі з товаришем Яковлевим?

— Ні, не знайомий.

— Тоді знайомтесь, — Сталін повернувся до Яковлева, показуючи на Шахуріна: — Це новий нарком авіаційної промисловості... Скільки вам зараз років, товаришу Шахурін?

— Тридцять п'ять.

— Ось бачите, який у вас молодий нарком! — Сталін, сказавши ці слова Яковлеву, знову звернувся до Шахуріна: — А товариш Яковлев — ваш заступник по дослідному літакобудуванню.

Шахурін і Яковлев потиснули один одному руки, а Сталін з ледь помітною усмішкою, скоса спостерігаючи за їх настороженим знайомством, почав уголос згадувати:

— Ще в двадцять першому році Ленін в одній із статей гостро критикував членів партії, які не вміють спрямовувати роботу спеціалістів... Таких комуністів у нас багато, писав він, і я віддав би їх дюжинами за одного досвідченого буржуазного спеца, який сумлінно вивчає свою справу. Ось як ставилось питання. — Сталін знову наблизився до Шахуріна і Яковлева. — А зараз ми можемо сказати, що не візьмемо й сотні буржуазних спеців за одного справжнього нашого спеца-комуніста...

Олексію Шахуріну стало ясно, що питання про його призначення дискусії не підлягає.

— Товаришу Сталін, дозвольте мені поїхати в Горький здати справи? — спитав він.

— Ні, не треба вам їхати, — рішуче відповів Сталін, ніби чекав цього запитання. — Ознайомитесь з новим господарством і самі переконаєтесь, що вам і дня не можна гаяти. У Горький поїде

представник ЦК... Кого б ви рекомендували там на своє місце?

Шахурін, не задумуючись, назвав голову облвиконкому Михайла Івановича Родіонова, корінного горьковця. Досі той працював секретарем райкому партії, а потім третім секретарем обкому.

З того часу народного комісара авіаційної промисловості СРСР майже щодня викликали в Кремль до Сталіна, і Шахуріну іноді здавалося, що не він, а сам Сталін очолює авіапромисловість країни, а йому, нарком Шахуріну, доводиться бути недремним оком Сталіна і виконавцем його суворої волі, бути його першим заступником і радником у дуже складних питаннях літакобудування, відповідати за все, не маючи права помилятися.

Сказати, що Олексію Шахуріну було дуже важко, ще нічого не сказати: він ніби постійно розв'язував задачу з багатьма невідомими, не вкладаючись у відведений на це час і здригаючись під докірливими поглядами суворих екзаменаторів. Іноді йому здавалося, що доля з чиєїсь лихої волі зле пожартувала над ним, визначивши йому таке важке місце на землі.

А втім, з якого боку подивитися на труднощі. Хіба можна на них зважати, коли тобі ще далеко до сорока, а ти вже народний комісар! Нарком... Щось легендарне й пісенне вчувається в цьому гордому й звучному слові. Наче крила вирости в тебе, і віриться — все під силу!.. І розум твій по-особливому світлий, і думки твої сягають сміливо й далеко, і ти гордий з того, що довірили тобі величезну справу, що ти причетний до долі багатьох великих людей: адже поруч з тобою вчені, конструктори, винахідники, імена яких або відомі всьому світові, або поки що захищені за сімома замками. І в твоїй уяві вже зводяться на сході країни громаддя нових заводів, а в небі линуть виплекані з твоєю участю нові літаки, яким призначено літати найвище, найдаліше, найшвидше...

Проте кожен прожитий день наркома надмірно жорсткий. У метушні сили-силенної справ глухне в серці радість, бо надто тривожно в світі і надто похмурі горизонти.

Минуло трохи більше року, як Олексій Шахурін став наркомом. Авіапромисловість країни зробила багато, але багато й не встигла: вибухнула війна...

І ось сьогодні черговий виклик у Кремль, до Сталіна. Завжди, коли автомобіль стрімко мчав, легко думалося, наче думки під час швидкої їзди, позбувшись якоїсь в'язкості, розкріпачувалися й вільно буяли, а в пам'яті за дивною закономірністю поставали зворушливі для твого серця картини минулого — пережитого й баченого. Так бувало у повсякденності... Але, коли ти їдеш у Кремль, де тебе зустрине погляд Сталіна, запитливий і вимогли-

вий, думки твої напружено звертаються до сьогоднішніх турбот, а груди гнітять тривога: чи все ти зробив так, як треба? Які вісті з фронту, яка інформація від секретарів обкомів, котрі в межах своїх областей також невтомно займаються авіаційною промисловістю? Ні, це не боязкість, а почуття величезної відповідальності. Це розуміння тих неймовірних труднощів, що їх відчувають на плечах і в серцях своїх люди, яким довірено очолювати партію і державу... Адже вони відповідають перед народом і історією...

За вікнами автомобіля поринала в сутінках воєнна Москва. Неосвітлені тротуари з поріділим потоком пішоходів, білі паперові смужки, хрест-навхрест наклеєні на шибки вікон, насторожена пригашеність світлофорів, ліхтарі в руках постових міліціонерів — усе це ніби вилучало тебе з реального життя.

Згадався не такий і далекий день, коли Сталін, уже як Голова Ради Народних Комісарів СРСР, уперше скликав засідання Раднаркому. І Шахурін мовби побачив кремлівський зал засідань, наркомів, які сиділи в ньому. На трибуні — Сталін. Він говорив тихо, як завжди, неквапливо, точно формулюючи думки, ґрунтовно розвиваючи аргументи й лаконічно підбиваючи підсумки сказаному. Погляд його злегка примружених очей з лукавинкою усмішки блукав по обличчях наркомів, а знайомий жест руки з витягнутим вказівним пальцем наче ставив крапку після кожної закінченої думки. Шахуріну здавалося, ніби тільки він сам був у залі й роздумливі слова Сталіна стосувалися лише його самого. І справді, змахнувши вказівним пальцем правої руки, Сталін пильно подивився в бік Шахуріна і з усмішкою повів далі розмову:

«Я останнім часом майже щоденно зустрічаюся з молодим наркомом авіаційної промисловості товаришем Шахуріним. Повинен сказати, що від цих зустрічей я маю певну користь. Упевнений, що й товаришеві Шахуріну є користь з нашого спілкування...»

Потім, після засідання Раднаркому, коли вийшли до машин, Шахуріна взяв під руку Петро Іванович Паршин, тоді ще нарком загального машинобудування, і чи то жартома, чи то з легкою досадою мовив:

«Тобі легко розв'язувати питання. Ти щодня зустрічаєшся зі Сталіним. А ось я до свого шефа раз на три місяці з труднощами потрапляю».

«Справді,— підтвердив Шахурін.— Коли буваєш у Сталіна, всі питання розв'язуються швидко...» А собі подумав, що зустрічатися зі Сталіним щодня — це, мабуть, важче, ніж ходити по канату над прірвою...

Але це було в мирний час, в передчутті війни, до якої готувалися і якої хотіли уникнути. Але не уникли... Війна звалилася неймовірно важким тягарем, і зараз все ускладнилося настільки, що немає часу відокремлювати роздуми від дій. Вони злилися в єдиний процес і вже набули стрімкого ритму, який узяв початок від перших же рішень радянського партійного й державного керівництва. Сполохом злетіла над країною сувора пісня, примусивши заклично здригнутися серця людей:

Вставай, страна огромная,
Вставай на смертний бой
С фашистской силой темною,
С проклятою ордой.

Піднялася країна... Директива РНК СРСР і ЦК ВКП(б) від 29 червня, втілюючи в собі ленінські ідеї і вказівки про захист Соціалістичної Вітчизни, стала бойовою програмою для дій, для боротьби. Цю програму розвинув і конкретизував за дорученням Політбюро ЦК партії Й. В. Сталін у своїй промові 3 липня.

Боролась армія, боровся народ, боролась партія, згуртувавшись у єдине ціле — велике й складне, рішуче й могутнє...

Коли Шахурін зайшов у кабінет Сталіна, там відбувалося засідання Політбюро. Сталін, сидячи за своїм столом, говорив про евакуацію промисловості на схід, і Олексій Іванович, слухаючи, сів на крайній стілець. Сталін, побачивши його, замовк, заглянув у папір, який лежав у нього під рукою, потім запитав:

— Товаришу Шахурін, кого ви рекомендуєте директором авіазаводу в Нижньомихайловськ?

— Романова, спеціаліста по моторах повітряного охолодження.— І Шахурін відкрив портфель, щоб дістати заготовлені документи.— Головного інженера нашого підприємства на Волзі.

— Романова? — з незрозумілим здивуванням перепитав Сталін.

— Так, Романова Сергія Матвійовича. Чудовий організатор.

— Він має якесь відношення до професора військової історії Романова? — Сталін чомусь зітхнув і посуворішав.— До Ніла Гнатовича?

— Так, вони родичі,— відповів Шахурін.— Сергій Матвійович Романов зараз у Москві, приїжджав на похорон Ніла Гнатовича. Я затримав його тут.

Сталін потягнувся був до попільниці, в якій лежала згасла люлька, тоді раптом пристукнув рукою по столу і, вражений, майже пошепки спитав:

— Професор Романов помер?

— Так, нема більше Ніла Гнатовича,— підтвердив Калінін, який знав генерала.— А з ним пішла ціла епоха у військовій науці.

Сталін схилив голову і довго не підводив очей, думаючи якусь важку думу. Може, згадався йому лист професора Романова, в якому той переконливо доводив, що Гітлер неминуче почне війну проти Радянського Союзу, може, жалкував, що не вдалося зустрітися зі старим ученим.

11

Ольга Василівна Чумакова виявилася спадкоємицею всього, що залишилось у просторій квартирі померлих Нила Гнатовича і Софії Веніамінівни Романових, а також значної суми грошей, частина яких лежала в домашньому сейфі, а частина — на ощадній книжці. Сказати, що це було для неї цілковитою несподіванкою, не можна. Незадовго до смерті Софія Веніамінівна обмовилась: оскільки ні в Нила Гнатовича, ні в неї немає когось близького за Ольгу, вони ще рік тому склали заповіт, за яким усе майно, всі заощадження й цінності, що їм належать, після їх смерті перейдуть в Ольжину власність.

Де зберігався цей заповіт, Ольга Василівна уявлення не мала, а наводити довідки їй і на думку не спадало, коли там, де перебував її чоловік Федір, лилася кров, йшли тяжкі бої, коли німці все далі й далі просувалися по нашій землі, коли чутки, одна за одну тривожніші, перекочувалися по Москві. А тут іще важка поїздка в Ленінград, а потім несподіваний візит підполковника Рукатова із страшною звісткою про те, що її Федір — генерал Чумаков — нібито здався німцям у полон. Ольга з гнівом відкинула цю безглузду чутку, майже вигнала з квартири непроханого співчувальника, а сама по кілька разів на день зазірала в поштову скриньку — чекала вісточки від чоловіка: на дверях своєї ленінградської квартири вона приклеїла записку для листоноші з проханням передавати адресовану Чумаковим пошту сусідам...

Днями з Ленінграда їй переслали листа. У конверті був казенний папір однієї з московських нотаріальних контор, у якому повідомлялося, що громадяниці Чумаковій Ользі Василівні належить з відповідними документами прибути до Москви і з'явитися до нотаріальної контори в справі відписаної їй спадщини. Того ж дня, коли надійшов лист, у квартиру з'явилася комісія в складі старенького кербуда Бачуріна, молоденького дільничного міліціонера й вусатого, із змарнілим обличчям двірника. Бачурін знав Ольгу ще відтоді, коли вона, дівчинка-сирота, жила тут, у родині Романових, які замінили їй батька й матір; звідси її віддавали заміж, тут вона завдяки піклуванню покійної Софії Веніамінівни була досі не виписана з домової книги, і кербудові Бачуріну не раз доводилося викручуватися перед міліцейським

наглядом, який суворо стежив за дотриманням паспортного режиму.

У квартирі Романових Бачурін і його супутники поштиво оглядали старовинні меблі, затримувались біля розвішаних на стінах фотографій, де серед уславлених людей упізнавали й небіжчика Нила Гнатовича. Ольга Василівна, розуміючи, що люди ці прийшли недаремно, напружено дивилася на кербуда Бачуріна, впізнаючи й не впізнаючи його. Не будши й раніше богатирем, тепер він зсутулився і ніби зсохся: чуб його, зовсім сивий, настільки порідів, що крізь нього просвічувалася по-дитячому рожева шкіра. Тільки темні очі на зморшкуватому, костистому обличчі залишились такі ж великі й зажурені, як і колись.

Бачурін, побачивши Ірину, зраділо змахнув своїми кістлявими, важкими руками й стримано засміявся, кинувши по-батьківськи добрий погляд на Ольгу й пояснивши при цьому:

— А я бачу: з'явилася в нашому будинку дуже знайома чимось громадяночка. Ніяк не міг утямити, що це ваша донька! А вона ж копія з вас тих років!..

Дільничний міліціонер, діловито хмурячи брови на загорілому обличчі, з задумливою занепокоєністю постояв біля радіоприймача, який належало здати, потім з цікавістю оглянув на письмовому столі чорнильниці з позеленілої бронзи — дві бойові колісничі, поміж якими стояв у кольчuzі і в шоломі, тримаючи в руках спис, стародавній воїн. Ковзнув поглядом по календарю, де на верхньому його аркушику виднівся давній, зроблений ще рукою Софії Веніамінівни запис: «Дзвонили від Сталіна. Йосиф Віссаріонович дякує за лист і хоче поговорити з Нилом Гнатовичем». Міліціонер прочитав цей запис, і його ніби хтось відштовхнув од столу. Опинившись посередині кабінету, він почав витирати хусткою враз спітніле обличчя, затримав погляд на Ірині, здавалося, також не вірячи, що йому не привиділось у сутінках затіненої квартири це гарненьке юне створіння. А потім прохальним голосом, наче кудись заквапившись, звернувся до Бачуріна:

— Давайте починати!..

— Так, мабуть, почнемо, — погодився Бачурін і винувато подивився на Ольгу Василівну, на Ірину, які стояли поряд біля дверей кабінету і з тривогою спостерігали за пришельцями. — Згідно із законом, дорога Ольго Василівно, — пояснив Бачурін, — ми повинні дотриматися деяких формальностей: узяти під охорону все, що є в цій квартирі.

— Від кого ж ви будете охороняти? — зі щирим здивуванням спитала Ольга.

Від її запитання Бачурін сторопів. Він розгублено подивився на дільничного, тоді зупинив погляд на залізній скриньці —

домашньому сейфі, який стояв у кутку на тумбочці під гіллястим старим фікусом, що ріс у дубовій діжечці.

— Там, у сейфі, має бути пакет,— сказав Бачурін, звертаючись до Ольги.— Сейф відімкнутий?

— Я не знаю.

Бачурін підійшов до сейфа й переконався, що він замкнутий.

— Дайте ключ.

— У мене немає ключа,— розгублено відповіла Ольга Василівна.

— Ключ у столі, у верхній шухляді,— чомусь роздратовано сказав Бачурін. Він підійшов до письмового столу, висунув верхню шухляду й, порившись у ній, знайшов в'язку ключів.— Дивіться: оцей ось — від сейфа, цей — від комірчини, що у підвалі, а цей треба віддати на службу Нила Гнатовича...

Кербуд Бачурін, виявляється, знав усе на світі — в цьому домі він завжди був як свій. Він підкликав до сейфа міліціонера, вусатого двірника й Ольгу Василівну. Побряжчавши ключами, відімкнув залізні дверцята. Перше, що впало всім у очі, був маленький пістолет, який лежав на верхній полиці сейфа. Дільничний міліціонер одразу ж узяв його і поклав у свою польову сумку. А в руках Бачуріна опинився цупкий конверт із сургучевою печаткою з написом: «Розкрити після моєї смерті»,— і підписом Софії Веніамінівни.

У пакеті були заповіти, завірені нотаріусом: другий їх примірник, як пояснювала приписка, зберігався у нотаріальній конторі — в тій самій, звідки Ольга Василівна отримала листа. Нил Гнатович заповідав на випадок своєї смерті розпорядитися всім майном і грошовими заощадженнями дружині Софії Веніамінівни, яка, із свого боку, все назване вище заповідала єдиній їхній родичці, племінниці Чумаковій Ользі Василівні; заповіт Софії Веніамінівни, для певності, чи що, був підписаний і Нилом Гнатовичем, а обидва їхні підписи завірені нотаріусом.

Бачурін трохи врочистим, гучним голосом читав заповіт, а Ольга Василівна, зворушена написаними там словами, мовчки плакала, прикладаючи до почервонілих очей хустку.

Потім із сейфа вийняли й поклали на газетний столик, затиснутий між двома шкіряними кріслами, досить товсті пачки грошей, ощадну книжку, виставили чималу скриньку чорного дерева з родинними коштовностями Софії Веніамінівни.

Двірник, що ніби зійшов з кіноекрана — так картинно стовбурчились його пишні вуса і такий чистий та випрасуваний був на ньому білий фартух,— розгублено стояв трохи збоку і усім своїм виглядом ніби промовляв: я тут ні при чому, мені наказали — я й прийшов, але мені все це ні до чого. А коли на га-

зетному столику появилися пачки грошей, а в одчиненій скриньці зблиснули коштовності, обличчя його раптом стало червоне, а в очах загорілися жовті зблиски.

— Ангел ти мій, яка краса!..— хрипко мовив він.

Ольга Василівна аж перестала плакати: її здивувала ота миттева зміна на обличчі двірника. Поглянула на дільничного міліціонера, і в його похмурому погляді також прочитала якесь затаєне недобре запитання й відчула себе в чомусь винною перед цими людьми. Хотілося пояснити їм, що прибутки відомого вченого генерала Романова уже багато років переважали витрати його маленької родини, а коштовності перейшли Софії Веніамінівні від її матері і від бабусі... Та її стримував кербуд Бачурін, який поводився цілком спокійно, ніби він і раніше знав, що було в сейфі, і тепер задоволений тим, що все виявилось на місці. Він ще раз перечитав заповіт, потім підніс його до очей дільничного міліціонера і сказав:

— Бачиш? Підкреслюють: єдина родичка!

— То й що? — не зрозумів міліціонер.— Єдина то й єдина.

— Навіщо тоді ці формальності? — Бачурін, здається, починав сердитись.— Описати все майно, поррахувати гроші — тут на два дні роботи! Навіщо? Все одно через півроку Ольга Василівна буде всьому цьому хазяйкою!

— Закон вимагає чекати півроку,— мляво розвів руками дільничний.

— Та не знайдеться більше родичів!.. Ну, тоді сам і описуй! — Бачурін рішуче попрямував до дверей, бурмочучи на ходу: — Мені війна і так підкинула по саму зав'язку всяких клопотів!

Дільничний, кинувши чомусь докірливий погляд на Ольгу Василівну, поспішив слідом за Бачуріним. Чути було, як вони і далі сперечалися на сходах. А двірник, відшукавши в передпокої свого картуза, вклонився Ользі Василівні з несподіваною галантністю, якось двозначно усміхнувся ї, пригладивши рукою вуса, сказав, виходячи з дверей:

— Мое вам шануваннячко, ангеле ви мій...

У квартирі запала гнітюча тиша. Ольга Василівна так само стояла біля газетного столика, дивлячись відсутнім поглядом на пачки грошей, на знайому з дитинства скриньку. Ірина не відводила очей од матері, сівши в кутку кабінету на дивані. Здавалося, вона хотіла запитати щось надто важливе, але чи не намілювалася, чи їй забракло слів. Нарешті таки спитала:

— Мамо... Чому ти раніше нічого не казала про спадщину?

Ольга Василівна глянула на дочку здивовано, підійшла до дивана й присіла поруч неї.

— Я й сама як слід не знала,— сказала вона, ніби про щось незначне.

— Що ти робитимеш з такою купою грошей?

— Не знаю... Треба буде замовити надгробник небіжчикам.. З батьком порадитись би...

Ірина підвелася, несміливо підійшла до столика і зупинила погляд на скриньці.

— Мамо, я хочу подивитися.

— Не треба,— невдоволено озвалася Ольга Василівна.— Що, коли вони повернуться, а ми вже...

— Що «вже»? — здивувалася Ірина.— Хіба ми чуже привласнили?

— Розумієш, Іринко... Тато може не схвалити.

— Що не схвалити?

— Навіщо нам чужі гроші, чуже добро?

— Хіба бабуся Софія чужа?

— Ну, не чужа... Про що ти кажеш!

— Ось бачиш...

Іринина рука мимовільно потяглася до скриньки і взялася за золоту застібку перлинного намиста, яке тьмяно мерехтіло серед інших коштовностей. Трохи піднявши, Ірина обережно труснула ним, почувла глухий, майже металевий шерех.

— Перли? Справжні? — розширивши очі, недовірливо спитала вона у матері, яка підійшла до неї.

— Справжні,— тихо відповіла Ольга Василівна.— Теж перейшли в спадщину до покійної тьоті Софії.

Ольга Василівна згадала, як вона, ще дівчинкою, якось, коли не було вдома Софії Веніамінівни, надівши на себе і це намисто, і браслет, і персні, крутилася перед дзеркалом і не почувла, коли в квартиру зайшли Нил Гнатович і Софія Веніамінівна. Помітивши, як вона засоромилась, вони вдали, що нічого особливого у її вчинку не було. Софія Веніамінівна, поправляючи на Олі прикраси, почала розповідати історію кожної — кому раніше в їхньому дворянському роду вона належала.

Більш як двадцять років не бачила Ольга Василівна цих коштовностей і тепер звернула увагу на те, що, здається, їх не збільшилося і не зменшилось. Почала викладати все зі скриньки й показувати Ірині... Ось діамантова брошка в золотій оправі, а ось золотий перстень з діамантами. А це смарагдові сережки і сапфірові запонки. А ось золоте кільце з лазуровими вічками бірюзи... Ось платинові сережки з голубим аквамарином. А цей зелений камінь у заколці — хризоліт, а бузково-синій у брошці — аметист... Різнокольорова пишнота каміння, назви яких Ольга Василівна і не запам'ятала, лінивий блиск золота,

матове світіння перлин. Все важке, старовинне, ніби викопане із землі, де пролежало століття.

Ірина дивилася на коштовності з цікавістю і з деяким розчаруванням. Коли читала в книжках про перли, про золото, про їхню владу над людиною, то уявляла собі якесь неймовірно виразне сяйво. А тут — просто гарні, блискучі камінці, втиснуті в оправу з мовби завітреного золота, — і нічого незвичайного!

Перебираючи коштовності, Ольга Василівна краєм ока стежила за дочиним обличчям і помітила, що Ірина думає про щось своє, далеке від цієї старовини, яка лежала на столі. Було, звичайно, приємно, що Ірина байдужа до цього дивовижного багатства, яке з'явилося нібито з чужого світу й нажите невідомо чією працею. Але водночас — тривожила похмура задумливість, у яку дочка часто поринала в ці дні. Що мучить Ірину, які клопоти бентежать її серце? Але ж ось так, прямо, не питаєш: уже не маленька. Та й час такий. Не лише рідна донька — все довкола змінилося. Війна десь там, далеко на заході, а тут, у Москві, вже багато що стало не таким, як було колись. Хоч зовнішні зміни не дуже й помітні. Але люди змінилися: щось пригасло в них, а щось значиміше стало прояснитися. Ольга Василівна відчула це навіть у собі, в Ірині, в спокійній доброзичливості кербуда Бачуріна, в сусідів. В усіх щось переплавлюється в серці, всім болить одне, найголовніше, — війна...

— Про що ти думаєш, доню? — обережно, ніби без особливої цікавості запитала Ольга Василівна.

Проте Ірина кинула на матір здивований погляд і з прикрістю відповіла:

— Хіба нема про що думати?

— Мабуть, про екзамени в інститут? — Ольга Василівна вдала, що не помітила доччиного роздратування. — В цьому році великого конкурсу в Бауманському не буде. Хлопців у армію призвали.

— Мамо... — Ірина повернулася до неї обличчям і, напружено дивлячись у вічі, з сумом мовила далі: — А знаєш, я в інститут не збираюся.

— Оце так новина!

— Я на фронт піду...

— Що?.. Тоді давай разом!.. — У голосі Ольги Василівни пролунала гірка іронія. — Мені також знайдеться що робити на фронті! До осені війна закінчиться, повернемось додому героями, а біля дверей нас уже чекатиме батько... Скаже: «Ну, зустрічайте...» І ми відчинимо запилену, задушну квартиру...

— Мамо, я тобі кажу серйозно.— Сині Іринині очі потемніли, а виточене обличчя залила блідість.— Я вже була у військкоматі. Мені обіцяли...

Ольга Василівна подивилася на Ірину довгим докірливим поглядом, знизала плечима й мовчки відвернулася до вікна, давши зрозуміти, що вона розгнівалася не на жарт.

— Мамо, я вже не маленька і не перший рік комсомолка...— Ірина приготувалася до нелегкого поединку.— Я не маю права відсиджуватися вдома в такий час.

— Що ж ти сказала у військкоматі? — з холодною поблажливістю спитала Ольга Василівна, не відриваючи погляду од вікна.

— Сказала, що вмію перев'язувати рани, накладати шини, склала норми на «Ворошиловського стрільця»...

— А про батька сказала?

— Що про батька?

— Те, що чула від того підполковника... Рукатова.

Слова Ольги Василівни ніби шмагнули Ірину по обличчю; вона притиснула долоні до блідих щік, зупинивши на матері зляканий погляд. Потім неслухняними ногами підійшла до вікна, де стояла Ольга Василівна, припала до її плеча, і в тиші прошелестів по-дитячому благально-жалісливий голос:

— Але ж це неправда... Ти сама казала...

Ольга Василівна помітила, як Ірину охопив жах, але не квапилася заспокоїти дочку, розуміючи, що тепер тільки так можна втримати її від поспішних рішень. І з холодним розрахунком спитала:

— А якщо правда?

— Ти про щось дізналася?! — Ірина вже захлиналася в сльозах, боячись почути від матері щось неймовірно жахливе.

Здригнувшись внутрішньо від жалю до Ірини, Ольга Василівна рвучко повернулася до неї, обняла, притиснула до грудей її голову і тихо заплакала, відчуваючи жагучу потребу розповісти дочці про свої тривоги й безсонні ночі. Ні, вона, звичайно, не могла повірити, що її Федір здався в полон або наклав головою, не могла повірити хоча б тому, що, крім усього іншого, не уявляла собі подальшого життя без нього, без очікування його приїзду, без туги по ньому — живому, без усього, з чого складалось їхнє кохання; адже вона, здається, тільки заради нього й жила на світі, в ім'я його важливих справ, його душевного спокою й рівноваги. І не могла собі уявити Ірину без батька, як і себе без чоловіка, хоч і розуміла, що і з Федором могло статися те непоправно жорстоке, що трапляється з людьми на війні. І якщо долі заманеться звалитись на них з Іриною тяжким горем, то їм треба бути тільки разом, тільки поруч...

— Мамо, ти щось від мене приховуєш? — благально, крізь сльози допитувалася дочка.— Тобі стало щось відомо про тата?

— Нічого не відомо,— витираючи сльози, відповіла Ольга Василівна.— Але ж ти не маленька... Все може бути... Чутки не вітер розносить.

— Але ж наш батько швидше помре, ніж підніме руки перед фашистами!

— Звичайно... Та поки ми не дізнаємося про нього чогось певного, не ходи у військкомат.

— Мені треба подумати.

В передпокої пролунав дзвінок.

— Піди відчини,— сказала Ольга Василівна, а сама заметушилася по кабінету, шукаючи поглядом, чим би прикрити газетний столик.

Під руку потрапила домашня куртка Ніла Гнатовича, яка висіла на спинці шкіряного крісла. Нею і прикрила пачки грошей і коштовності.

В цей час з верхнього торця дверей, які вели до кабінету, стрибнула на підлогу Мікі. Мружачи ясно-голубі очі, ангорська кішка потерлася об ногу Ольги Василівни і, стрибнувши на столик, почала вкладатися на куртці. Тільки тепер згадала Ольга Василівна, що тут, на цьому столику, завжди пестила кішку покійна Софія Веніамінівна.

А Ірина, відчинивши вхідні двері, побачила перед собою двірника.

— Даруйте, ангеле ви мій.— Двірник, запобігливо усміхаючись, переступив поріг і зняв картуза.— Опису робити не звелили. Доручено тільки простежити, щоб негайно здали радіоприймач.

— Куди ж його здавати? — розгублено спитала Ольга Василівна.— Та й як його підняти? Важкий же...

— Ангеле ви мій! За цим мене й прислали! — Двірник, окинувши Ольгу Василівну ласкавим поглядом, звичним жестом розгладив вуса й дістав звідкись з-під білого фартуха носильні паси з двома ручками.— Якщо дозволите...

— Будь ласка, бога ради! — зраділо мовила Ольга Василівна, знімаючи з приймача старі журнали.— Буду вам дуже вдячна.

Мовби ненароком подивившись на газетний столик і побачивши зверху на куртці кішку з пухнастою, попелястого кольору шерстю, двірник на якусь мить завмер від здивування, а потім увзявся за діло. Він легко зняв громіздкий радіоприймач на підлогу й почав розмотувати носильні паси. Очі його в цей час оцінює дивилися то на кришталеву люстру, яка звисала з високої стелі, то на плитки молочно-білого нефриту, якими був облицьований димохід каміна, то перескакували на важку, з яскра-

вим розписом вазу японського фарфору, що стояла на старовинному секретері червоного дерева, то нишпорили по живописному полотну в овальній рамі темного дуба,— там у сизому серпанку височіли гори, а їхні вершини випромінювали сяйво від ще не видимого сонця на сході.

Паси щільно обхопили жовтий глянець приймача, і двірник послужливо звернувся до Ольги Василівни:

— Треба, мій ангеле, щоб хто-небудь з вас з паспортом пішов зі мною до поштового відділення. Там приймають оці штуковини.

— Ірочко, прогуляйся, будь ласка,— сказала Ольга Василівна доньці, а сама вибігла у передпокій і, взявши зі столика під дзеркалом свою сумочку, ніяково спитала двірника: — Скільки з мене за ваші турботи, бо я, повірте, не знаю... Ви такі люб'язні...

— Прошу вас, не треба, ангеле мій! — Обличчя у двірника світилося щирою добротою, а в глибині очей сплеснула дивна, здається, навіть погордлива посмішка.— Не беру милостиню...

— Пробачте,— розгублено сказала Ольга Василівна.— Але ж такий клопіт...

Коли вона залишилася в квартирі сама й вологою ганчіркою витирала пил у ніші між книжковими полицями, де стояв радіоприймач, її все не полишала якась неспокійна думка про двірника, про його манеру триматися. І ніби чула його солодкий голос: «Ангеле ви мій...» — і бачила затаєну на дні його очей дивну посмішку.

Від думок про двірника її відвернув товстий зшиток у сірій сап'яновій оправі, який стояв сторчма між книжковою полицею і тим місцем, звідки тільки що забрали радіоприймач. Зачеплений ганчіркою, зшиток упав, лягнувши сап'яною гладінню по записаній поверхні полиці.

Ольга Василівна взяла зшиток, з цікавістю розгорнула його і на першій сторінці побачила крупний напис, зроблений чорним чорнилом рукою Нила Гнатовича: «Думки між іншим», — а нижче, в дужках, підзаголовок: «Свої, іноді підслухані». Перегорнула ще сторінку і прочитала рядки, які звучали ніби епіграф:

«Хто не знає правди про своє минуле, той не гідний майбутнього...»

І далі:

«Неправда про героїчне минуле народу породжує недовір'я до сучасного... Така неправда затьмарює красу найвеличніших звершень сучасності і ображає народні почуття».

Ольга Василівна сумно посміхнулася, немовби почувши в цих строгих висловах живий, нуднувато-повчальний голос Нила Гна-

товича. В них, здається, була вся суть вдачі покійного професора і його основне покликання в житті: думати, дошукуватися Істини і висловлювати її.

Далі гортати не стала, догадуючись, що весь зшиток заповнений багатьма цікавими записами, які треба читати повільно, вдумуючись і осягаючи зміст, наче невеликими дозами вживати сильнодіючі ліки. Але коли клала зшиток на полицю, він сам розгорнувся десь на середині, і Ольга Василівна не втрималася — прочитала рядки, які найперше впали їй у вічі:

«Якщо хребет друга може стати сходинкою, щоб піднятися вище, то немає надійнішого східця! Користуйся! Ти один, обранець, а друзі знайдуться... Нові друзі — нові східці... Все вище і вище... На жаль, відомі випадки, коли, дотримуючись цієї моралі, деяким персонам вдається досягнути незаслужених висот, особливо в науці, мистецтві, літературі... Вірю, що в новому суспільстві недовге життя штучних величин...»

Людино! Якщо ти воістину Людина, бережи друга свого! Бо найпрекрасніший дарунок, даний людям після мудрості, це дружба».

Довго й нерухомо стояла Ольга Василівна, тримаючи в руках зшиток, роздумуючи над цими словами, що пронизали її серце. Згадала про чоловікові страждання, коли його одного разу зрадив друг. Обережно, ніби живу істоту, поставила зшиток на полицю за скло — на найпомітнішому місці, щоб не забути про нього...

Ледве згадала, що хотіла зробити. Підійшла до газетного столика і прогнала Мікі з куртки. Кішка, зіскочивши на підлогу, з солодким муркотінням потягнулася і відійшла до дивана. Розлігшись на килимку, почала рожевим язиком прилизувати здіблені шерстинки. Ольга Василівна, відкинувши куртку, збрала з столика в скриньку коштовності і разом з грошима склала в сейф. Туди ж засунула пакет із заповітом. Але замкнути сейф не поспішала, щось турбувало її. Вона подивилася довкола, зупинила задумливий погляд на зшиткові, який виблискував сап'яною оправою з-за скла. Підійшла до книжкової полиці, взяла зшиток і поклала в сейф. Тільки тоді замкнула його на ключ і, забряжчавши в'язкою, кинула її у верхню шухляду стола.

Чомусь знову згадала двірника і подумала про ту дивну загадковість у його солодко-усміхненому вусатому обличчі. Відчула незрозумілу тривогу. І ще подумала, що була нетактовна: не спитала його імені й по батькові.

Ні, не загинув од шабельного удару будьоннівця старший син родовитого поміщика з Воронежської губернії графа Глинського, Микола, як доніс це людський поголос до його меншого брата Володимира, котрий утік після розгрому врангелівської армії за кордон. Тільки пішов у небуття сам старий граф Святослав Глинський із своєю дружиною: поглинув їх кривавий вир громадянської війни.

В той час як молодший Глинський, Володимир, поневірявся на чужині, а потім у німецькій розвідницько-диверсійній школі «східного напрямку» готувався до «визвольного» походу на Радянський Союз, старший Глинський, Микола, встиг змінити кілька паспортів, поки обставини не змусили його знайти притулок в одному з московських будинкоуправлінь і надіти личину бравого двірника — стража чистоти, порядку й вірного помічника міліції.

Все почалося з того незабутнього шабельного удару під час жорстокої січі з будьоннівцями під станицею Єлоховською. Поранений у плече, Микола Глинський звалився з коня і втратив свідомість. Опритомнів на чиемусь сіннику, перев'язаний, передодягнений у простий селянський одяг. Перше, що побачив у скісному сонячному промені, який падав крізь прорідну солом'яну стріху, був глечик на колінах у дівчини, яка сиділа біля нього. Поки вона напувала його водою, він розгледів її великі темні очі під жагуче-чорними, ледь надломленими бровами, її смугляве гладеньке обличчя південної красуні. Хоча справжню красу Ганни, доньки багатого козака, на хуторі в якого тайкома відлежувався Микола, розгледів він пізніше і, хоч як це банально, закохався; з трепетом чекав, коли принесе вона йому їжу або прийде робити перев'язку.

За свій порятунок денікінський офіцер Глинський пообіцяв багатому козаку не тільки велику винагороду. Знемагаючи в любовній лихоманці, пообіцяв і титул графині для його дочки Ганни. І дотримав свого слова. Коливилікував шабельну рану і зміцнів, тихцем пробрався у Воронежську губернію, темної ночі з'явився поблизу рідного гнізда — колишнього маєтку Глинських — і в заповітному місці на краю садиби відкопав ним же зариту свою частку батьківського багатства: золото, коштовне каміння і гербові папери (нехай ці папери й утратили цінність за нової влади, але все-таки зігрівали душу надією). Потім повернувся на хутір і без зайвих весільних церемоній обвінчався з Ганною.

Важко було втаїти від людей, що прижився в них по сусід-

ству «недобитий білячок», як назвали Миколу дотепники з сусідньої станиці, хоч таких білячків немало зачалось і по інших станицях та хуторах. Ще важче було вгамувати людську цікавість: чим знадив він красуню Ганну, по якій сохли куди кращі парубки?

Микола, зустрічаючись із станичниками, прикидався хворим, що нібито втратив після контузії пам'ять, а тому й не міг зносити довгих розмов. Під приводом поїздок на лікування часто залишав хутор, вештався по недалеких містах і містечках, сподіваючись здібати своїх людей та разом з ними подумати над тим, що робити, як жити далі. Водночас на прохання тестя з'ясував, як там з комерцією.

Але не кидала Миколу вже не вдавана, а справжня хвороба — гостра туга за минулим, звичним; тужив душею, не міг збагнути своє майбутнє. Триматися, не занепасти духом допомагала йому тільки Ганна, її зваблива південна врода, її неприборкана вдача; почував себе поруч неї ніби в солодкому хмелю, хоч внутрішньо здригався і червонів од сорому, коли Ганна допитувалась у нього, чи справді вона графиня, і тишилась його стверджувальною відповіддю, а потім по-дитячому журилася, що не можна про це сказати привселюдно.

Розумів, що треба якось подбати про Ганнину освіту, щоб змінила дружина звички, погляди, але не знав, як до цього приступити. Та й, незважаючи на палке кохання, сумнівався... Сумнівався в міцності їхнього шлюбу, дарма що він освячений церквою. Щось протестувало в тайниках його душі. І ніби чогось чекав, сподівався на якийсь порятунок. Від чого? Він і сам не знав, боячись серйозно задуматися, що ж на них з Ганною чекає попереду.

А втім, про себе він думав багато й повсякчас. Болісно розмірковував над тим, *де і як* застосувати свою університетську освіту, щоб мати надійний життєвий притулок і щоб працею своєю, нехай поки що й не розхитувати, то хоча б не зміцнювати нову владу. І ніяк не міг змиритися, що ця влада помітно набирає сили, що все довкола, незважаючи на розруху, входить у річище цілком розумних норм, а неспокійне дові людське море починає умиротворятися й світитися якимсь весняним оновленням, наче йому справді стало дихати вільно і легко.

Пильно стежачи за всім цим і проникаючи в нього неспокійною думкою, почав розуміти й інше: якщо головним його почуттям стає люта ненависть, отже, рано чи пізно він почне боротися. Але поки що треба було вичікувати, вживатися в незвичні умови, звикати до нового, далеко не графського становища. Намагався вгадати, чи зуміють більшовики в таких важких умовах зубожін-

ня й руйнації країни, яка перенесла світову й громадянську війни, не допустити катастрофічних помилок в економічному становленні молодій державі. Вчитувався в кожен рядок газет, які потрапляли йому в руки. Іноді здавалося, що передумови для таких помилок уже створюються, і не лише природними труднощами, а й чиїмись підпільними зусиллями. О, якби він трохи раніше розгадав роль Троцького і його прибічників!.. Заради великої мети можна було б на якийсь час перефарбуватися, надіти чужу шкуру, заговорити чужим голосом, затаївши свої справжні наміри...

Він не збагнув і стратегії Леніна. Спочатку не повірив своїм очам, коли прочитав про нову економічну політику, яку запропонував вождь пролетаріату і яку схвалив X з'їзд РКП(б). Глинському здалося, що Ленін страшенно прорахувався і штовхає країну на згубний для більшовиків шлях. Цей шлях, у найгіршому разі, прийнятний для нього, Глинського, і багатьох тисяч таких, як він. Здавалось, Ленін елементарно не врахував шаленства сили збагачення, корисливості, які за вільного приватного господарювання стихійністю гірських обвалів впадуть на суспільство й роздушуть у ньому всі зміцнілі начала соціалізму.

І справді, думав Микола Глинський, що станеться з Радянською владою, якщо володарем у країні буде приватний капітал? А саме так повинно статися, гадав Глинський, якщо більшовики так необачно для себе замінюють продовольчу розверстку натуральним податком. Це призведе до того, що в селян неодмінно створяться надлишки продуктів, вони безконтрольно попливуть у місто, і, оскільки держава дозволила приватну торгівлю, дозволила приватним особам створювати чи орендувати дрібні підприємства, почнеться товарообмін, який не піддається контролю,— відкриються клапани для наживи, для конкуренції, для розорення слабких сильними, і вітер фінансово-економічної анархії навічно погасить запалені тим же Ленінін маяки на шляхах до зміцнення диктатури пролетаріату і створення нового суспільного ладу.

Міркуючи, Глинський дійшов висновку, що все неминуче станеться саме так, як він думав. Тому скоро зник з хутора і з'явився в Ростові-на-Дону. Почав там шукати дозволене владою комерційне «діло», маючи при собі для його початку золотце. Переїхала до нього і Ганна, а ще через деякий час на одному з малопомітних особняків поблизу міського центру з'явилася величезна вивіска: «Антикварний магазин». У ньому на стінах були розвішані старовинні картини, рами з інкрустаціями, люстри чистого і підробленого кришталю, дзеркала у плетених рамах

горіхового і пальмового дерева, позолочені бра, навіть дві позолочені клітки для папуг, якась сухозлітка арабескового вигляду. На полицях і полчках стояли хитромудрих форм важкі підсвічники з срібла, статуетки, вази, вазочки, агатові ступки, кабінетні годинники в дорогих оправках і багато інших осяйних, блискучих, потемнілих скарбів, часом досить сумнівної вартості. У далекому кутку, за скляною шафою з розмальованими фарфоровими дрібничками, продавалися і купувалися старовинні книги. Вивіска на магазині, як і весь його вміст, були для Миколи Глинського надійною ширмою: за нею він розгорнув таємну спекуляцію золотом і коштовним камінням, на якому добре розумівся. Роз'їжджав по містах Дону, Кубані, Кавказу, наганяв страх на спекулянтів, які збували простачкам підробні коштовності, а сам не гребував купити за безцінь нібито штучний перл чи діамант.

Коли ж нагромадив чималий капітал, купив двоповерховий особняк з двором, стайнями, завів слуг, коней, багатий фаєтон, трохи згодом побудував тестю паровий млин, відкрив винний магазин, налагодив ділові контакти з іноземними концесіонерами; сподівався з їхньою допомогою стати таємним вкладником надійного закордонного банку чи власником акцій солідної компанії.

Широко, капітально розмахнувся Микола Глинський! Славився в Ростові як один з найбагатших і найгостинніших непманів. Не скупився на подарунки і хабарі потрібним людям, був з усіма люб'язний, ввічливий, поступливий. І почував себе в безпеці. Одне гнітило душу: не ладилося у них з Ганною. Непомітно згасла і його колишня пристрасть, уляглася по-юнацькому палка схвильованість, і він поступово розгледів у дружині звичайну собі жіночку, нехай і вродливу, але зовсім позбавлену тих інтересів, якими жив він, примітивну й убогу в своїх думках, почуттях, прагненнях. Страждав від її докорів, що немає в них дітей, розуміючи, що винен у цьому саме він, бо незадовго до революції невдало впав із скакуна, і коли лікував травми, лікар напроорокував йому таке горе в майбутньому. І зовсім засмутився і навіть злякався, коли почув якось, що Ганнині подруги — пусті й нікчемні жінки — відкрито величають її графинею, а вона, як довідався потім, з царською щедрістю обдаровувала їх то персями з камеєю, то прикрасами, дорожчими за різьблений онікс.

А потім закралась у серце вже панічна тривога. Як і передбачав Глинський, неп уже за кілька років дав результати. Розцвіла торгівля, ожививши артерії товарообороту, відродилося сільське господарство, одержала сировину легка промисловість, створились передумови для розгортання важкої промисловості.

Але як трапилося, що приватний капітал не став володарем становища? Чому всі командні висоти опинилися в руках соціалістичного сектора? Як вдалося більшовикам поставити всю приватну торгівлю в залежність від державної, а також домогтися повної монополії зовнішньої торгівлі?.. Це ж страхітлива пастка для непманів, для всіх тих, хто нагромадив кошти і вклав їх у торгівлю і в промислові підприємства!

Ні, не справилися надії, які так гріли ворогів Радянської влади, що неп — не тактика, а еволюція більшовизму. Нова економічна політика виявилася геніальним стратегічним маневром Леніна.

Микола Глинський почав розуміти, що прорахувався, що став невірним підсобником у зміцненні нової влади, що скоро настане крах усім непманам. Треба було, не гаючи часу, ліквідувати антикварний і винний магазини, звільнити агентуру, яка постачала йому золото й коштовне каміння, продати будинок, коней, перевести всі гроші в коштовності і зникнути з Ростова.

Прийнявши таке рішення, поїхав до Москви в Головконцеском, де працювала одна надійна людина, з якою можна було порадитися.

Побоювання Глинського справилися. Той, з Головконцескому, схвалив його намір і запропонував місце в Москві. Але діло було небезпечне. В столиці уже провадилася робота по організації контрреволюційних сил різних мастей і напрямків... Глинський дав згоду взяти участь у цій роботі і через день попрощався зі своїм прізвищем: йому вручили нові документи — фальшивий паспорт на ім'я Антосика Івана Прокоповича і посвідчення, в якому було написано, що «Антосик І. П. є старший інспектор Особливої колегії по нагляду за діяльністю товариств взаємного кредиту».

Під вивіскою «Особливої колегії», яка реально не існувала, але мала в банку свій рахунок, діяла оперативна група контрреволюційного центру. Ця група не тільки виконувала функції зв'язку й координації, а й витягувала гроші у фонд «колегії» з багатьох товариств взаємного кредиту, яких чимало розплодилось в двадцятих роках.

Глинський ще як слід і не запам'ятав своє нове прізвище, а воно вже встигло захистити його від непоправного і змусило ще більше повірити в дивовижну владу провидіння. Тільки-но зайшов у вестибюль готелю, в якому він зупинився, як до нього підступило двоє у шкірянках. Не виймаючи рук з кишень, один з них з уїдливою іронією тихо спитав:

— Пан офіцер денікінської армії граф Глинський?

— Помилились, товариші,— відповів Глинський, відчувши, як у його серце ринула туга.

— Ваші документи. Ми з ОДПУ...

Трохи оволодівши собою, Глинський дістав паспорт,

— Моє прізвище Антосик...

Чудом уникнувши арешту, в Ростов він більше не повернувся. Через посильного дізнався, що його магазини опечатано, майно описано, а Ганна, яка не дуже й крилася, що вийшла за графа, перебуває під наглядом удома, як приманка для Глинського.

З величезних капіталів при ньому залишилося кілька дорогих діамантів, зашитих у підкладці бекеші, десяток золотих червінців, пачка радянських грошей та можливість стягнути деякі борги з своїх колишніх іногородніх агентів, які скуповували за його дорученням коштовності.

І почали розмотуватися важкі роки боротьби й страху. Ще й ще міняв прізвище, місце роботи і все покладав надію на Англію і Францію, які, з чуток, що поширювалися серед підпільників, ось-ось мали піти війною проти СРСР. У тридцяті роки, після того, як НКВС намацав нитки, які вели до їхньої організації, Микола Глинський якийсь час жив без прописки в Одесі, потім у Харкові. Тоді знову з'явився в Москві, маючи надійні документи на ім'я Губаріна Никанора Прохоровича. Влаштувався двірником і мешкав у невеличкій кімнатці напівпідвального поверху. Ганнині сліди загубилися разом з її батьком, якого розкуркулили ще в тридцятому...

Про те, що наближається війна з Німеччиною, Микола Глинський не раз чув від нині покійного Нила Гнатовича, коли вони, сидючи на лавці у сквері, вели неквапливі розмови. Мешканці будинку не раз з веселим зацікавленням спостерігали, як двірник і генерал про щось сперечалися або щось обговорювали...

І ось збулося. Тепер для Миколи Глинського ніби сонце почало сходити із Заходу. Раніше зустрічав кожен ранок молитвою і думками-прокльонами більшовикам, а тепер — слуханням радіотрансляції останніх вістей. Вони тішили його. Вірив, що німці скоро прийдуть до Москви і тоді знову настане його час, час графа Миколи Святославовича Глинського!

Ні, в нього не було ясного уявлення про те, з чого він почне своє нове життя після приходу німців. Багато чого ввижалося йому: і державна кар'єра у звільненій від більшовиків Росії, і повернення в його власність батьківських земель та маєтку у Воронежській області; там, як йому було відомо, нині якийсь санаторій. Марилось і те, щоб одержати владу й поквитатися з усіма, з чієї вини стільки натерпівся за ці роки.

А зараз, зігнувшись під вагою приймача і відчуваючи, як паси тиснуть на плече, Микола Глинський ішов тротуаром по малолюдній вулиці. Чув, як позаду вистукувала каблучками Ірина, і думав про те, що будь-яке становище людини в державі все-таки нічого не варте порівняно з нетлінним багатством, якщо воно в неї є. Тому добре було б, як придуть німці, відкрити де-небудь на Арбаті чи на Тверській ювелірний магазин... І пора нарешті подумати про сім'ю: адже йому тільки сорок вісім... Ех, запропонувати б руку й серце оцій розкішній дамочці — родичці покійних Романових, яка хазяйнує в їхній квартирі... Гарна!.. Певно, не відмовиться стати графинею... А квартира покійного Нила Гнатовича з її старовинними меблями, картинами, люстрами, посудом — чи не найкраща в будинку. І кабінетний сейф, як він сьогодні переконався, недаремно займає місце... Навіть дивно, що до наших днів збереглися такі коштовності, в яких ця симпатична Ольга Василівна, мабуть, нічогісінько не тямить! Цікаво, чи залишиться вона з дочкою тут, коли німці підійдуть до Москви? Треба постаратися, щоб залишилася...

13

Ірина дрібно цокала каблучками, ледве встигаючи за двірником, який широко ступав попереду.

Був ранок, політ водою тротуари й бруківка ще не висохли й дихали теплою свіжістю, змішаною з пахощами квітів — тонкими, оновленими, — які пливли із зелених дворів 2-ї Візницької вулиці. Неповдалі у провулку височів цегляний будинок школи, де розташувався призывний пункт. Вже другий тиждень там дуже людно. Трамвай, наближаючись до провулка, уповільнює хід і довше, ніж колись, затримується на зупинці.

Двічі приходила Ірина в цю школу. Але обидва рази зустріли її там непривітно: «Треба буде — надішлемо повістку! Фронт — це не танцюльки!..» Тоді вона спробувала щастя в районному військкоматі: крізь натовп новобранців пробилась у кабінет до суворого капітана, який, вислухавши схвильоване Іринине прохання послати її на фронт і заглянувши в джерельну чистоту дівочих очей, полагіднішав, із зітханням записав її прізвище й пообіцяв допомогти, але пізніше. «Зайдіть, — сказав, — через тиждень, коли відправимо мобілізованих за Указом...»

Зараз Ірина журливо думала про те, що тиждень тягнеться дуже довго. А фашисти вже захопили Мінськ, Ригу, прорвались до Пскова і Ленінграда, просуваються в глиб України... Лютують, убивають, грабують... Як же це так? Хіба можна сидіти склавши руки?..

Ось уже й той провулок, де призивний пункт, і трамвайна зупинка. Там, здається, щось трапилось: люди заповнили весь тротуар і частину брукувіки, юрмились і в провулку. Натовп швидко ріс — до нього вливалися з усіх боків чимось схвильовані чоловіки, жінки, діти...

Двірник, який ішов попереду Ірини, збентежено оглянувся на неї, блиснув потемнілими зіницями очей і теж заквапився туди. Охоплена тривогою, наддала ходи й Ірина. Коли вона наблизилася до натовпу, то здивувалася з тиші й напруженої настороженості, що панувала довкола. З металевого репродуктора, прикріпленого до стовпа, почула знайомий розмірений голос:

— Товариші! Громадяни! Брати і сестри! Бійці нашої армії і флоту!.. До вас звертаюсь я, друзі мої!

«Сталін!» — пекуче пронизала Ірину думка.

Йй чомусь стало страшно: так Сталін ще ніколи не говорив. Його голос був тихий, глухий і стримано-схвильований. Крізь помітну грузинську вимову чулося здавлене дихання в мікрофон. Думалося, що Сталін зараз скаже неможливе, сповістить про щось непоправне.

— Віроломний військовий напад гітлерівської Німеччини на нашу Батьківщину, розпочатий двадцять другого червня, триває, — повільно говорив Сталін. — Незважаючи на героїчний опір Червоної Армії, незважаючи на те, що найкращі дивізії ворога й кращі частини його авіації вже розбиті й знайшли собі могили на полях бою, ворог продовжує лізти вперед...

Голос його уже лунав рівніше, ніби переборов важку втому і вибрався на рівну дорогу: у неквапливості слів Сталіна відчутно забриніла якась притягальна сила і впевнене розуміння ним чогось, поки що незбагненого для Ірини, надто важливого й значного.

Сталін з прихованою в голосі гіркотою сповістив про наші територіальні втрати, називав міста, які бомбардують фашисти.

— ...Над нашою Батьківщиною нависла серйозна небезпека... — сказав він, і Ірині здалося, що Сталін потамував зітхання, і це його нечутне зітхання щемливим боєм стиснуло її серце, і вона, охоплена жалістю, не стримала сліз, відчула, як бризнули вони з очей і, прокладаючи гарячі доріжки, побігли по холодному обличчю.

Ірина чомусь забула про репродуктор, і їй здавалось, що Сталін говорить, стоячи перед натовпом, десь на розі цього дерев'яного двоповерхового будинку, з відчинених вікон якого висунулись люди, і вона, спинаючись навшпиньки, витягнувши шию й молитовно стиснувши на грудях руки, силкувалася подиви-

тися вперед, але чиясь спина в зеленій гімнастерці затулила перед нею мало не весь світ.

А Сталін з непохитною переконаністю пояснював далі, що німецько-фашистські війська тільки на нашій території зустріли серйозний опір і вони будуть розбиті, як були розбиті армії Наполеона і Вільгельма.

Натовп на вулиці зростає, розбухав, поруч дедалі більше зупинялося, завмирало трамваїв і машин обабіч трамвайних ліній. Обличчя в чоловіків були зосереджені, суворі, а більшість жінок беззвучно ронили сльози. В одному місці промови голос Сталіна осікся, всі почули, як він, дзенькнувши склянкою, ковтнув води. Здавалося б, нічого незвичайного, але цей глухий дзенькіт скла в руці Сталіна, що здригнулася, віддався в серцях тим морально оновленим боєм, який, здається, був не схожий на жодний людський бій.

Усе земне відринуло від людей, крім гостро-щемливого почуття Батьківщини, над якою нависла небезпека... Відчужено-задумливі обличчя, гіркі складки уст і недобра суворість очей... Люди ніби перестали дихати, боячись порушити тишу. І в цьому мовчанні натовпу була якась грізна й урочиста сила, ненаситна жадоба віри, рішуча відторгнутість од усього, що не пов'язане з найголовнішим боєм, викликаним нападом ворога на рідну землю.

А він наче не слова вимовляв, а клав найбільшої міцності цеглини, зводячи могутню стіну святої людської віри. Здавалося, всі потоки людських почуттів зливалися нині в єдине річище рішучості і самозречення в ім'я того, про що говорив від імені партії Сталін: все підпорядкувати інтересам фронту, відстоювати кожну п'ядь радянської землі, битися до останньої краплі крові, забезпечувати Червону Армію всім необхідним, розгорнути партизанську боротьбу в тилу ворога...

— Війну з фашистською Німеччиною не можна вважати військовою звичайною,— вів далі Сталін з якоюсь новою силою прозоріння, вселяючи це прозоріння всім, хто чув його аж ніяк не ораторський голос.— Вона не є тільки військовою між двома арміями. Вона є разом з тим великою військовою всього радянського народу проти німецько-фашистських військ. Метою цієї всенародної Вітчизняної війни проти фашистських гнобителів є не тільки ліквідація небезпеки, що нависла над нашою країною, а й допомога всім народам Європи, які стогнуть під ярмом німецького фашизму...

Можливо, лише одна людина серед величезного натовпу, що завмер біля стовпа, на якому, скособочившись, висів посріблений дзвін репродуктора, що звучав рівним і приглушеним голосом Сталіна, не відчувала того, що відчували інші. Цією людиною

був Микола Глинський. Промова Сталіна занепокоїла його своєю спокійною непохитністю й діловитістю. Для Глинського цей голос звучав так, ніби Сталін знав, що серед натовпу стоїть ворог, який ховається під чужим прізвиськом, який жадає загибелі Радянській владі, і Сталін, не маючи змоги показати на нього пальцем, пояснює народу, що і як треба робити, щоб Радянська влада все-таки вистояла всупереч бажанням цього ворога. І Глинський зі страхом почав ловити себе на думці, що мимовільно вірить: вона справді вистоїть, і всі його надії на повернення старого даремні.

Опираючись магичній силі слів Сталіна і панічно не бажаючи, щоб у ньому осіла хоч краплинка чужої, супротивної йому віри, Глинський почав скося поглядати на людей, намагаючись знайти в їхніх обличчях хоч щось для себе обнадійливе. Та марно. Довкола стояли військові, робітники, робітниці, інтелігенція, домогосподарки, студенти, школярі... Дивлячись на них, Глинський наче гортав книжку, з якої струмували бентежні почуття, і в цих почуттях — тривога, непорушна віра в слова Сталіна, в більшовицьку партію і рішучість, від якої терпло його, Глинського, серце... Біля себе він побачив Ірину і злякався, що вона могла прочитати на його обличчі і в очах затаєні думки.

Ірина саме наштоткнулась ногою на ящик радіоприймача, що стояв на тротуарі, і справді поглянула на двірника, але ніби й не помітила м'якої, хижої посмішки в куточках його очей. Зате він у її обличчі встиг прочитати надзвичайне відчуття радості і навіть захвату, які вщерть наповнили її; ці почуття пульсували в Ірині так гостро й багатозначно, що з чистої синяви її очей немовби вихлюпувалося страждання.

О, він добре розумів цю чарівну дівчину з чуттєвими устами, розумів, куди прагнули її звихрені жадобою діяльності думки. Не міг лише збагнути, де, коли і ким було посіяно в її серці почуття святого права на помсту, хто заронив у її душу віру в неминучість цієї помсти і коли саме народилася в неї ця неперепелива потреба негайно карати те, що в її уяві було злом.

Сила й глибина людських переживань, які вирували в цей час довкола Глинського, сколихнули в ньому ненависть і тривогу. Все ество колишнього графа протестувало проти того, що він зараз бачив, і кликало до якихось дій. Але діяти сам він не вмів і боявся, а всі зв'язки з однопдумцями обірвалися ще в кінці тридцятих років. Як же йому бути?..

Так, важко видавати себе за свого серед чужих. Він був переконаний, що досягнув вершин витонченого розуміння більшовицького світу і взаємин між людьми в ньому, вірив у непохитність своїх життєвських формул, пізнаних і вистражданих у

незатиhaючих штормах людських пристрастей. А зараз раптом почав розуміти: тисячами невидимих перегородок відокремлений він од Росії, від її людей. Давно осягаючи зміст і сутність їхнього життя, він, виявляється, дивився довкола себе невидючими очима сліпця, затуманеного схоластикою власних нездійснених фантазій. Адже хіба не вона, ця схоластика, переконала його: коли рух — суть життя тіла, то мислення — суть життя душі. І він мислив, спостерігаючи, і, мислячи, спостерігав, вперто вишукуючи невідповідності в чужому йому суспільстві. І він глибоко вірив, що душа в ньому живе полум'яним життям! І тишився цією думкою. А нині віра — його єдина втіха — так несподівано захиталася. І Глинський внутрішньо здригнувся, холонучи від думки: чи не живе він з мертвою душею, якщо виявилось, що всі колишні мудрування безплідні, а надії марні.

Ну й нехай він мрець!.. Адже існує й така незаперечна істина: в час суспільних потрясіннь можуть бути небезпечними навіть мерці. Якщо вони діють... Треба шукати... Ох, який жаль, що в дитинстві і в університеті його більше навчали французької мови, ніж німецької! Але все-таки він дещо пам'ятає. А якщо погортати словник... Звичайно, він струсне пам'яттю, у нього чудові здібності до мов. Він ще заговорить по-німецькому так, що більшовикам аж у носі закрутить!.. Він повинен вступити до Москви разом з німцями. Тільки так!

І тут же послужлива уява почала малювати перед ним райдужні для його душі картини. Ось він з'являється в німецькій військовій формі, викликає кербуда Бачуріна... Ні, Бачурін — комуніст, він утече. А як же ця мила жіночка? Навряд чи вона і її красуня донька залишаться в Москві...

Перед ним з'явилися сумовиті й красиві очі Ольги Василівни. І ніби наяву побачив усю її — струнку, молоду, сильну: вона стоїть поруч Бачуріна біля газетного столика, а на ньому виставлена з домашнього сейфа скринька... з камінням і золотом, яким немає ціни.

І в Глинського забуяла потреба діяльності...

Ірина прибігла додому схвильована, окрилена, думаючи, що мати ще нічого не знає про виступ Сталіна. А Ольга Василівна зустріла дочку щасливими сльозами й одразу ж потягла на кухню, де було увімкнено репродуктор.

— Вдруге передають! — радісно сказала вона дочці, рвучко обнявши її за плечі.

І так вони, обнявшись, як дві подруги, простояли, аж поки Сталін закінчив свою промову, заново переживаючи кожне слово.

— Тепер уже ти, гадаю, розумієш, що мені не можна відси-

дживатися вдома? — спитала Ірина, з надією зазираючи в роз-
тривжені материні очі.

— Розумію... І мені не можна. Але тільки не на фронт.

— Чому це?! Ні, мамо, ти так міркуєш, що тато не схвалив би!

— Як би він повівся, це ще невідомо, але якщо я тобі мати,
то робитимеш те, що я тобі скажу!

— Ну, навіщо так, мамо?.. Ну, правильно, я твоя дочка...
Але ж я дочка і своєї Вітчизни..

— Вітчизна поки що не вимагає, щоб ти неодмінно йшла на
фронт!

— Коли вимагає моє серце, отже, вимагає й Вітчизна!

— Не треба, Ірочко, гратися красивими словами!

— Мамо... Клянусь тобі татом — це не слова. Ти тільки вду-
майся: якщо я загину, то ти дуже настраждаєшся, але все-таки
будеш жити... Якщо, боронь боже, з тобою що-небудь,— для мене
не придумати більшого горя, але... жити доведеться. А якщо
розтопчуть Батьківщину, якщо по Москві ходитимуть фашисти,
то ні мені, ні тобі, нікому з чесних людей уже не буде життя!

— Господи! — Ольга Василівна вражено подивилася на доч-
ку.— Та з тобою неможливо сперечатися.

— Тоді й не сперечайся, а наберися мужності знести все!

— Гарзд,— махнула на Ірину рукою Ольга Василівна і за-
спокійливо усміхнулась.— Ще є час подумати... А я ось про що
хотіла тобі сказати.

— Про що?

— Треба гроші й коштовності, які перейшли у спадщину, від-
дати.

— Кому?

— Не знаю кому. На оборону...

— Ой, правильно! — Ірина зовсім по-дитячому сплеснула рука-
ми, а потім раптом стала серйозною.— Мамо... а можна я ви-
беру собі найменшеньку брошечку — на згадку про бабусю Со-
фію?

— Звичайно, можна! А я собі візьму сережки.

— От коли б на них танк можна було купити,— замріяно мо-
вила Ірина, наче й не питала тільки що про брошечку.— І напи-
сати на ньому: «Нил Романов. За Батьківщину!»

— Правильно! — радісно засміялася Ольга Василівна.— Як я
сама не додумалася?

— Ні, ні, не танк! — похопилася Ірина, згадавши, що в неї є
знайомий льотчик — лейтенант Віктор Рубльов.— Краще літак!
Яструбок.

— Гарзд,— погодилася Ольга Василівна.— А може, там ви-
стачить і на танк, і на літак?

— Оце було б здорово, якби вистачило! — Ірина зітхнула.

А Ольга Василівна додала:

— Щоб і на землі, і в небі громив фашистів Нил Романов...

У передпокої несподівано сипло дзенькнув електричний дзвінок, і вони обидві, ніби чогось злякавшись, принишкли, здається забувши, що треба йти відчиняти двері. Дзвінок ожив удруге, задзвенів протяжливо й нетерпляче.

— Хто б це?! — спитала Ірина і побігла у передпокій, а за нею поспішила й Ольга Василівна.

Біля дверей, коли їх відчинили, стояв Сергій Матвійович Романов — широкогрудий, високий, тримаючи під руками якісь згортки. Його широке, грубувате, міцне обличчя світилося стриманою усмішкою. Великі сірі очі під густими бровами, на які насувся капелюх з рисової соломки, теж усміхалися, але дивилися трохи невпевнено, ніби запитували: чи вчасно він прийшов і чи немає нових звісток про генерала Чумакова.

Привітавшись, Сергій Матвійович вийняв із згортків і поставив на стіл біля вішалки пляшку шампанського, кілька пачок морозива і коробку шоколадних цукерок.

— З мене належить! — надмірно жестикулюючи, жваво сповістив він, кинувши на Ірину й Ольгу Василівну зніяковілий погляд.— Дочекався нарешті нового призначення!

— Куди ж? — спитала Ольга Василівна, відіславши Ірину на кухню варити каву.

— Зараз усе по порядку.

Сергій Матвійович зняв із себе й повісив на вішалку піджак, а потім упевнено попрямував у кабінет — тут все для нього було знайоме й звичне. Всівшись у крісло біля газетного столика, неквапливо розповів про те, що завтра він їде в Сибір, у Нижньо-михайловськ, куди одержав призначення.

— Влаштуюся там, тоді спробую розшукати Аїду...

— Як це «розшукати»? А де вона? — здивувалася Ольга Василівна.

— Призвали на фронт. Вона ж хірург...— У голосі Сергія Матвійовича прохопилася досада.— А в мене ж, у Нижньо-михайловську, при авіаційному заводі свій військовий госпіталь буде, і хірурги знадобляться.

— Молодець Аїда! — Ольга Василівна мрійливо зітхнула.— Коли б я була хірургом, а не бібліотекарем, узяла б Ірину — і теж на фронт. А саму її боюся відпускати.

— Вона рветься на фронт?

— Рветься... Не знаю, що й робити. Уявила себе санітаркою.

— Санітарки й мені будуть потрібні! — Сергій Матвійович підвівся з крісла і пройшовся кабінетом.— І, між іншим, бібліо-

течні працівники також.— Він зупинився перед Ольгою Василівною і турботливо сказав: — У Ленінград вас не пустять, а в Москві залишатися небажано. Війна тільки набирає розгону. Усім треба поспішати знайти своє місце й працювати з усіх сил.

Ольга Василівна стояла перед ним посеред кабінету притихла, з поблідлим обличчям і розширеними очима, в яких затаїлися тиха печаль, безпорадність і розгубленість. І він подумав ще й про те, що всі ці дні носив у собі переливчастий звук її грудного голосу, блиск її чарівних очей, привабливість її обличчя, її стрункої постаті, її гордовитої і вільної ходи.

— Я зроблю так, що ви з Іриною одержите з військкомату повістки й будете направлені в Нижньомихайловськ...

У кабінеті запахло свіжозвареною кавою.

Увійшла Ірина, несучи на таці малесенькі чашечки з блюдцями.

— Ні-ні! — з удаваною веселістю вигукнув Сергій Матвійович, побачивши на таці каву.— Спочатку питимемо шампанське!..

14

Це були кризові дні, коли на авансцені історії розігрувався найгостріший акт страшної кривавої драми. Історія ще не раз змусить людську совість звернути до тих грізних днів допитливий і вимогливий погляд, щоб нагадати їй, часом дрімотній і простодушній совісті, нагадати в ім'я загиблих, в ім'я правди і духовного здоров'я нинішніх і прийдешніх поколінь: людство тільки тому не втратило свого минулого й майбутнього, не опинилося в тяжкому й ганебному фашистському ярмі, що радянський народ мав такі невичерпні скарбниці щирих вірувань і переконань, породжених новим суспільним ладом, такі нашарування сил і можливостей, яким не було рівних.

А тим часом страшні жорна війни день за днем розмелювали липень 1941 року. Радянським керівникам, враженим невдачами Червоної Армії в прикордонних битвах, тоді ще багато чого належало збагнути, але немало вже вони й збагнули. Роблячи все нові й нові аналізи й зіставлення, провідні радянські політики й дипломати ніби заново розглядали в сутінковому тумані міждержавних відносин таємні надії урядів головних західних країн, намацували найбільочіші вузли суперечностей, які роздирали світ імперіалізму, розгадували справжню суть нових хитросплетінь світової міжнародної політики. І, може, вперше так ясно відчули нервову реакцію урядів тих держав, яким навислі чорні хмари фашизму загрожували неминучою національною катастрофою, подібною до тієї, яку переживали Франція, Чехосло-

ваччина, Польща... Куди за цих умов поведуть за собою розгублений буржуазний світ його правителі? Чи забажають вони об'єднати свої зусилля з Радянським Союзом, який боровся вже сам на сам з фашистськими полчищами?.. Радянське керівництво поставилося до перших доброзичливих щодо СРСР кроків керівників Англії і США насторожено. Проте зрозуміло, що для нагнення антифашистських сил на всіх континентах дуже важливо було, не гаючи часу, сповістити світ про створення антигітлерівської коаліції держав. Сповістити... Але не так уже й просто створити військовий союз ще вчора напівворожих держав з різною соціальною основою.

Про ці складності, звичайно, знала й фашистська верхівка, яка до того ж спиралася в оцінці міжнародних ситуацій на свої військові доктрини, в основі яких лежали погляди прусського дворянина Карла фон Клаузевіца. Він, Клаузевіц, з розумінням особливостей буржуазного суспільства, повчав, між іншим, своїх майбутніх послідовників: «У природі міжнародних відносин закладені такі фактори, що обумовлюють вступ союзників у війну лише пізніше; іноді союзники подадуть допомогу тільки для відновлення уже втраченої рівноваги».

У цих твердженнях Клаузевіца чітко проглядалася його прихильність до філософії Гегеля, в даному випадку до гегелівського діалектичного методу.

Сталіна й раніше цікавив Клаузевіц, до поглядів якого про взаємозв'язки війни й політики і про застосування діалектики до різних питань військової справи неодноразово звертався Ленін. Адже Клаузевіц перший у буржуазній військовій науці почав трактувати війну як суспільне явище. Але, розкривши залежність війни від політики, від суспільних умов, він не розгледів її класової суті, загрузнувши в ідеалістичному розумінні самої політики і багато іншого, що стосувалося теорії й практики війни.

Саме в ці дні на письмовому столі на кунцевській дачі Сталіна з'явилася праця Клаузевіца «Про війну» — два томи в сірій дерматиновій оправі, а разом з ними і книжки Мольтке, Людendorфа, Ніцше, Леера, Дельбрука, Жоміні. Поруч лежав столик паперів з виписками з останніх праць німецьких теоретиків, що містили концепції сучасної війни; ці виписки зробили за його завданням працівники розвідуправління Генштабу. Сталіна цікавили питання, здавалося, не першорядного значення, зважаючи на становище на наших фронтах, і не такі вже нові для нього. Він намагався ще й ще раз з'ясувати: наскільки визнає гітлерівська вояччина закономірності війни як соціального явища? Якщо визнає, то якою мірою генерали німецького вермахту могли ви-

ходити з наукових досліджень, плануючи війну проти СРСР? Як тісно пов'язані в стратегічних задумах німецького генерального штабу і його оцінках сил і потенціальних можливостей Радянського Союзу проблеми суто воєнні і соціально-економічні?

І лише пізніше з'ясується, що нічого елементарно пересічного не було в цих запитаннях Сталіна, який добре знав праці Енгельса про воєнне мистецтво, знав струнку систему поглядів Леніна на війну і політику, та й сам не раз писав про залежність воєнного мистецтва від економічного й політичного ладу держави і характеру війни. У такій кризовій ситуації, коли на карту поставлені долі народів і шляхи історії, для Сталіна, який узяв на себе керівництво воєнними діями, було важливим уявити собі глибини й принципи воєнного мислення головного німецького командування й особисто Гітлера, з якими він, Сталін, разом з Генштабом, по суті, вступив у стратегічне єдиноробство. Сталіну потрібно було уточнити, наскільки в німецьких військових колах став панівним головний погляд на війну кумира буржуазної воєнної думки Клаузевіца, поглиблений потім Мольтке, Людендорфом; цей погляд заперечував закономірності війни й доводив, що основою керівництва воєнними діями є не наука, а інтуїція, натхнення генія. Війна — це «царина випадкового,— писав Клаузевіц,— царина невірогідного... поряд з випадковістю, у війні велику роль відіграє невідоме, ризик, а разом з ним і щастя». Чи додала що-небудь нового до цих, у даному разі ідеалістичних мудрувань військова думка фашистського генералітету, крім авантюристичної ідеї «блискавичної війни»?

Намагаючись розгадати джерела поглядів Гітлера на воєнні операції, зрозуміти «психологічний механізм», який управляв його рішеннями в ході війни, Сталін, як можна гадати, не цурався й повчань знаменитого італійця Нікколо Макіавеллі, чий трактат «Про воєнне мистецтво» також лежав на столі на кунцевській дачі. В цій книзі Макіавеллі, якого Енгельс назвав «першим, гідним згадки військовим письменником нового часу», повчає, що «надто важливо знати, який у супротивника полководець і ті, хто оточує його...», і що «розгаданий задум дає перемогу тому, проти кого він спрямований».

Майбутнє покаже, наскільки звертання Сталіна до поглядів воєнних мислителів минулого були доцільні в час, коли здавалося неможливим прикладати теоретичні істини до живих і грізних подій війни, яка вже палахкотіла.

У ці дні всі наші фронти в кровопролитних оборонних боях і далі перемелювали наступаючі угруповання німецько-фашистських військ, виграючи час для концентрації свіжих сил, для створення умов, за яких можна буде перехопити у ворога

стратегічну ініціативу. Бойові дії розгорнулися на величезних просторах і відзначалися ще не баченою маневреністю, напруженням і динамічністю. Але перевага в силі була на боці агресора. Зазнаючи великих втрат і чинячи запеклий опір, радянські війська відступали на схід. На Північно-Західному напрямку ворогу вдалося пробитися до Західної Двіни, на Західному — в широкій смузі був прорваний стратегічний фронт наших військ, а на Південно-Західному ворог стрімко наступав у напрямі до Житомира.

В такій кризовій ситуації треба було вживати крайніх заходів, мобілізувати додаткові сили, вводити в дію великі стратегічні резерви.

І в першій декаді липня зі стратегічних резервів на Західному фронті вводилися в бої нові армії — 19-а, 20-а, 21-а і 22-а, в яких налічувалося тридцять шість дивізій. У складі дев'яти дивізій було створено 18-у армію на Південному фронті, а на Північно-Західному заново сформовано 11-у армію. Незабаром на Західний напрям будуть висунуті ще три армії — 16-а, 24-а і 28-а.

...Одним з важливих заходів у ці тривожні дні було призначення маршала Тимошенка на пост командуючого Західним фронтом. Багатьох у Москві це збентежило: адже Тимошенко був наркомом оборони і очолював Ставку Головного командування Збройних Сил СРСР...

15

А сам Семен Костянтинович Тимошенко сприйняв рішення про своє призначення спокійно, з властивою йому суворою зосередженістю. Але душу його все-таки бентежили тривожні почуття. Гнітила провина, нехай навіть непряма, за поразку в прикордонних боях, бо все те незбагненно трагічне, що там сталося, страшенно розбігалось з планом прикриття, за який він відповідав, як відповідав ще й за перші рішення про контрудари радянських військ, що істотно не вплинули на оперативну обстановку... Нині ж маршалу надано можливість оволодіти ситуацією на Західному фронті, яка й досі була надто критичною, — це розумів не лише він.

Згадалося гнівне обличчя й потемніла глибина зіниць Сталіна, коли той, несподівано з'явившись у Наркоматі оборони, побачив на карті ще загостренішу обстановку на Західному напрямку. Ця згадка викликала в маршала болісне каяття за свою колишню поступливість Сталіну, який тепер, мабуть, його ж і звинувачує за неї. Сталін проявляв політичну обережність. Що ж,

можливо, він по-своєму і мав рацію. А вони, військові, що зобов'язані робити свою справу незалежно ні від чого?

Тепер уже важко навіть з'ясувати, чому вони з Жуковим так і не змогли вплинути на Сталіна, не зуміли переконати його, походючи з виявлених і оцінених Генеральним штабом і особисто ними німецько-фашистських військових угруповань, стягнутих до радянських кордонів, що війна вже на порозі і що Гітлер, в ім'я досягнення стратегічної раптовості, готовий, як видно, піти на піроломство...

Багато з тих, хто часто або рідко зустрічався зі Сталіним, хто був близький до нього чи далекий від нього, відчували незбориму межу у стосунках з ним, ніби доходили якогось мало не таємничого порога, за який не можна було переступити, або відчували сковуючу, ніби гіпнотичну силу Сталіна, скоряючу загадковість його мислення і знань, його переконливості. Своїми відчутно ясними формулами, твердістю своїх вірувань, своїми зауваженнями, часом дотепними і ущипливими, він на якомусь етапі наче заморожував мислення співрозмовників, перетворюючи його в своєрідне дзеркало, яке відбивало те, що говорив і твердив сам Сталін. Цей дивовижний за своєю психологічною суттю стан, коли деякі глибоко обізнані зі своєю справою, впевнені в своїх знаннях і висновках люди, прийшовши в кабінет Сталіна, нерідко наче роззброювались, починали дивитися на все, особливо на питання великої політики, його очима і бачення Сталіна частіше охоче, іноді із згаслою в серці непокорю, уже сприймали як своє власне.

Але вибухнула війна... Нарком оборони і начальник Генерального штабу стали свідками того, як переживав Сталін втрату надії, ніби дипломатичними маневрами і дотриманням пактів договору з Німеччиною він, Сталін, зуміє відвернути агресію, а тим німецьким генералам, які, на його думку, таємно від свого уряду жадали спровокувати воєнне зіткнення, Червона Армія приводу не дасть.

Маршал Тимошенко, звичайно, почував себе причетним до цих невинуваних передвоєнних надій Сталіна, і, коли їхав з Москви, в нього було одне-єдине, нехай трохи і образливе, але невгамовно гостре, схоже на виснажливу спрагу бажання — якнайшвидше залагодити справи на Західному фронті. Йому здавалося, що тепер, коли він зосередить усю свою увагу на одному напрямі, то неодмінно знайде ті найдоцільніші і рятівні рішення, які з розгортанням резервних армій стабілізують лінію фронту і підготують передумови для контрударів по ворогу.

Наркома оборони супроводжували в штаб Західного фронту генерал-майор Белокосков (за посадою — генерал-ад'ютант) і

працівник оперативного управління Генерального штабу полковник Гречко. Летіли наркомівським літаком Лі-2. У салоні було просторо. Маршал, напівпотонувши в заохлоному кріслі біля круглого столу, переглядав свіжі газети. Поруч, на вузькому дивані, сиділи, про щось стиха розмовляючи, генерал-майор Белокосов і полковник Гречко. Ближче до кабіни пілотів, припавши до круглих віконць, ад'ютант наркома і начальник охорони спостерігали за небом, у якому десь ішла, охороняючи літак, четвірка яструбків.

Поклавши на стіл газету, маршал віддався думкам, які краями його серце. Збоку могло здатися, що Семен Костянтинівич, схиливши масивну поголену голову на руку і напівзаплющивши очі, дрімав. Але сон до нього не йшов. Думками він уже був там, у штабі фронту і на командних пунктах армій. До болю напружував уяву, намагаючись запалити в собі стійке просторове бачення, яке раніше в розпаленій атмосфері боїв і навчань слухняно спалахувало в ньому, освітлюючи думки, підказувало найпростіші способи розв'язання оперативних завдань, давало ключ до задумів противника, допомагало розумно маневрувати резервами, своєчасно вловлювати якимось особливим чуттям зміни в обстановці. Маршал Тимошенко, не так завдяки своїй військовій ученості, як завдяки природному таланту, вмів у сум'ятті бойових колізій і в зміні оперативних обставин схоплювати силою внутрішнього бачення найсуттєвіше для кожного моменту. І сам театр бойових дій завжди поставав у думці маршала з майже фізичним відчуттям його об'ємності, з розкиданими на ньому містами, селами й ріками, лісами й полями, дорогами, височинами й низинами. Володіючи таким щасливим даром просторового бачення, мовби перед ним простелялася рельєфна карта, Семен Костянтинівич водночас ніби оголеними нервами доторкався до розташованих на цій випуклій карті армій, корпусів, дивізій, намагаючись угадати їхню силу чи слабкість, зібраність чи роз'єднаність, готовність до маневру, насиченість зброєю, технікою...

Так завжди було з ним раніше. А як вибухнула війна, коли події почали складатися стрімко і в дивовижній невідповідності з тим, як вони передбачалися в плані прикриття, коли всі переваги розташування наших армій, що мали завдання в разі агресії навалитися на ворога могутніми контрударами, перестали бути перевагами, маршал відчув хиткість свого внутрішнього бачення. Порушилася послідовність сприйняття всього, що відбувається, а картинність уяви почала розмиватися або братися за гугу манцем через неможливість охопити думкою все відразу — наступальні дії ворога й швидкозмінні ситуації, в яких опинялися радянські війська.

Тільки карта з нанесеною обстановкою, карта, яку безперервно уточняли, дозволяла надавати думкам силу для пошуку рішень і для знаходження відповідей на багато грізних питань. Зараз Семен Костянтинович намагався поєднати в своїй уяві знайомі простори Білорусії і прилеглої до неї західної частини Росії з оперативною картою, на яку перед самим від'їздом з Москви полковник Гречко наніс останні відомості з фронту. Але ніяк не міг відродити в пам'яті накреслення бойових порядків своїх армій, які оборонялися, через безперервну рухомість фронту. Вони були в ці дні як контури хмар у штормову погоду.

— Ану, давайте ще поглянемо на карту,— втомлено сказав маршал генералу Белокоскову і полковнику Гречку, які сиділи навпроти.

Гречко приніс туго складену карту і ніби почав розбирати її на частини, розгортаючи крило за крилом. У цьому дійстві, коли добре складена карта з нанесеною обстановкою поступово розкриває себе, Семен Костянтинович завжди вловлював якусь миттєву урочистість. Він любив, щоб карта велася точно і щоб накреслення й написи на ній були зроблені твердою і вправною рукою. Маршал при нагоді навіть повчав: «Покажи мені, як ти ведеш карту, і я скажу, який ти командир». А потім пояснював, що стан карти, її зовнішній вигляд значною мірою відбивають ступінь чіткості і ясності мислення командира.

Нарком знав, що полковник Гречко, наносячи на карту становище протиборствующих сил, їх розташування, дії і задуми командування, чимось невловним, може, тональністю ліній і штриховок, характером округлостей у накресленні стріл — напрямків ударів і контрударів, у гостроті й розгорнутості їхніх наконечників, які таїли в своїй умовності зовсім не умовний зміст, — умів передати якоюсь мірою і саму драматичність бойової ситуації на тій чи тій ділянці фронту, і вся карта загалом під його рукою немовби здобувала живу плоть і душу. Можливо, тому начальнику оперативного управління Генштабу доручив саме полковнику Гречку вести найголовнішу — зведену оперативну карту обстановки.

Але коли б з цією картою не треба було щодня, а то й двічі на добу їздити до Сталіна... Десь у глибині душі, хоча в цьому важко було собі признатися, маршал Тимошенко іноді досадував на надто прозору ясність і чіткість карти. Сталін, лиш глянувши на неї, вже майже не потребував ніяких пояснень і, перш ніж вислухати рішення наркома, нерідко давав волю своїм роздратованим почуттям... Це були важкі хвилини для Семена Костянтиновича...

І ось карта вляглася своєю серединою на круглий стіл — по краях її підтримували генерал Белокосков і полковник Гречко — і кинула в очі червоні й сині накреслення... Все, що було відбито на ній: червона обводка приблизних рубежів наших дивізій, які боролися на захід од Мінська в синьому ворожому кільці, 13-а армія генерала Філатова, що спливала кров'ю в оборонних боях на Березині, частини 3-ї і 10-ї армій, які виходили з оточення і вливалися у 13-у армію,— все породжувало гнітюче почуття напруженої неясності. І при цьому здавалося: щось дуже важливе про противника вислизає від реального осмислення. Ворог уявлявся поки що примарно, в той же час пригнічував своїми повітряними армадами, своєю, здавалося, безмежною можливістю заповоняти неосаянні території ударними угрупованнями, пронизувати великі простори досить розумно націленими танковими колонами.

Багато з того, що збіглося на цю оперативну карту, ще не піддавалося розчленуванню на просте, на сходження від невідомого до відомого, і тому викликало тривогу, розхлюпувало в грудях тужливе почуття невпевненості.

Відійшовши од карти і затамувавши віддих, маршал мляво махнув рукою: складіть, мовляв.

Полковник Гречко звично складав полотнище карти, а рухи його рук поступово уповільнювалися. Тимошенко звернув на це увагу, запитливо глянув в обличчя полковника і вловив у ньому, в глибині його виразних очей, якусь неспокійну думку.

— Ви щось хочете спитати в мене, товаришу полковник?

Щоки полковника спалахнули двома червоними плямами, і він, не відводячи очей, які блиснули прихованим хвилюванням, від вимогливого, прямого погляду маршала, зніяковіло відповів:

— Боюся бути набридливим, товаришу нарком...

— На фронт рветися?

— Так точно, товаришу маршал.

— Ви ж тільки-но прийшли в Генштаб.

— Тому й не так важко буде замінити мене.

— А що скаже Жуков?

— Не знаю, товаришу маршал... Але після академії, враховуючи те, що йде війна, я дуже хочу в діючу армію.

Роздумуючи над почутим, Тимошенко сумовито дивився на зазмерлого в очікуванні його відповіді полковника. Адже Семен Костянтинович також не був старий: йому всього лише сорок шість років. Але на молодших він дивився з доброю заздрістю, внутрішньо журячись, що йому не вдалося так глибоко, як їм, поринути в надра воєнної науки. В того ж полковника Гречка,

при його молодості і перевіреній бойовою і службовою практикою обдарованості, за плечима вже дві військові академії — імені Фрунзе і Генерального штабу. А він, маршал і нарком оборони, який пройшов через вогонь трьох воєн, теж, звісно, збагачений досвідом величезної командної практики, одержав теоретичну підготовку лише в рамках вищих академічних курсів, потім курсів командирів-єдиноначальників і поповнював свої знання постійною самоосвітою.

— Гаразд! — нарешті сказав нарком. — Підете в діючу армію... Я поговорю з Жуковим.

— Дякую за довір'я, товаришу маршал!..

У Гнездові, поблизу Смоленська, куди відкотився штаб Західного фронту, вже чекали приїзду нового командуючого. Досвідчене око маршала, як тільки він заїхав у дачне селище, це відразу запримітило: напружена підтягнутість вартових, спритність чергового командира біля шлагбаума на повороті до Красного бору, неприродна безлюдність вулиці, надмірна діловитість штабників, які мелькали де-не-де поміж будинками, соковита свіжість зелені, якою були прикриті лінії зв'язку.

Кавалькада з трьох машин рушила асфальтованою дорогою через Красний бір до Будинку відпочинку колишнього Білоруського військового округу — там розміщалося керівництво Західного фронту. Попереду мчала «емка» з охороною, в середньому лімузині — довгому важкому ЗІСі — їхали маршал Тимошенко, генерал-майор Белокосков і полковник Гречко, а в задньому автомобілі — начальник охоронної групи і капітан Никифор Єрмак — ад'ютант наркома з його особистими речами. Показалася огорожа. Двоє вартових, поквапливо розчинивши ворота і притиснувшись спинами до дверей, віддали честь — «по-єфрейторському на караул».

За воротами — повні квітів; про війну нагадували тільки проводи зв'язку, які були підвішені до дерев, обсновували двоповерховий дерев'яний будинок з мезоніном, та щілини в землі, вириті серед кущів бузку і під соснами. Деякі щілини були перекриті накатами з колод, обкладені зверху для маскуванню клаптями прив'ялого дерну, недавно политого водою.

Передня машина круто розвернулася навколо клумби й опинилася позаду всього кортежу. Автомобіль маршала Тимошенка, уповільнивши хід, проїжджав біля крайнього допоміжного будиночка, наближаючись до будинку з мезоніном. У цей час Семен Костянтинович побачив генерала армії Павлова. Той з якоюсь визивною картинністю стояв усередині будиночка перед навстіж відчиненим вікном, яскраво освітлений скісним, роздробленим у

ялинових гілках промінням. Поки машина проїжджала повз вікно, маршал встиг розгледіти обличчя Павлова, яке змінилося до невпізнання і таїло в своїй жовтуватій землистості знак приреченості. Воно було суворе якоюсь кричущою суворістю, а страшний погляд запалих очей, що втратили свій колишній блиск, відсвічував тьмяною, ніби припорошеною червоністю. Павлов відвернувся од вікна і похитнувся. Семену Костянтинівичу здалося, що генерал п'яний. Маршал журливо подумав про те, що доля воєначальника, можливо, ніколи не буває такою небезпечною, як тоді, коли він досягнув вершин своєї військової кар'єри. І ще здивувався, що Павлов устиг так швидко повернутися з Москви. Не добившись там прийому у Сталіна і в нього, наркома, він поки що був без діла. А одержане Павловим завдання формувати танковий корпус з розрізаних груп, що виходили з оточення, навряд чи зараз можна здійснити...

З парадних дверей двоповерхового будинку зустрічати наркома неквапливо вийшли маршали Ворошилов і Шапошников. Попереду них поспішав з рапортом начальник штабу фронту генерал-лейтенант Маландін, бо командуючий — генерал Єременко — в цей час був десь під Борисовом. Усі — в начищених хромових чоботях, у польовій, трохи прим'ятій формі; обличчя в них потемнілі, змарнілі, в запалених очах відбивалася фізична й душевна втома. З почуттям якоїсь своєї провини відзначивши це собі в думці, Семен Костянтинівич вийшов з машини і сухувато усміхнувся. Перервавши помахом руки рапорт Маландіна, він ніби зняв цим офіційність зустрічі й почав по-дружньому вітатися з усіма.

— З приїздом, наркомє! — подаючи руку, хрипувато сказав Ворошилов, метнувши з-під нахмурених брів неспокійний погляд.

Маршал Шапошников вітав наркома з пригашеною радістю, і ця скупа радість, що трохи просвітлила його обличчя, ще чіткіше підкреслила набряклі мішки під очима і глибокі зморшки; Борис Михайлович мав вигляд нездорової або морально пригніченої людини.

Скрипучими сходами піднялися на другий поверх, похапцем перекусили, попили чаю і посідали довкола столу, на якому генерал Маландін розстелив оперативну карту з нанесеною свіжою обстановкою. Герман Капітонович був вищої штабної культури професіонал: ще зовсім недавно він очолював оперативне управління Генерального штабу. Встигнувши одволіктися від своїх колишніх клопотів і глибоко пройнявшись трагічними складнощами Західного фронту, нині він був чимось схожий на лікаря, який, вийшовши від тяжкохворого, з крайньою стурбованістю

розповідав про його стан своїм досвідченим колегам, що зібралися на раду. Його худорляве інтелігентне обличчя віддавало жовтизною, а запалі очі були в червоних прожилках — наслідок безсонних і напружено тривожних ночей. Але голос у Маландіна звучав вільно, хоч і чути було в ньому хвилювання й гіркоту. З властивою високоосвіченому генералу чіткістю, стислістю і послідовністю він доповідав про все, що було відомо про становище, сили й задуми противника, який діяв у смузі Західного фронту, про наші війська, які оборонялися й виходили з оточення, про бази постачання, про резерви, що просувалися в район бойових дій, про неприкриті фланги фронту; доповідав і про штаб, про його ослаблені можливості планувати бойові операції, доводити до відома військ накази й розпорядження і забезпечувати їхні дії.

Коли, вислухавши начальника штабу, маршали почали обмінюватися думками, з боку Смоленська долинула стрілянина зенітних гармат. Постріли були різкі, приглушені відстанню, а вибухів снарядів і гулу авіамоторів зовсім не було чути. Але тут же долинув протяжливий ступінчастий гуркіт бомбування, від якого задвигтіла під ногами підлога і повільно покотився по карті круглий червоний олівець...

Війна пізнається значно глибше, коли сам її відчуваєш: «почуттєві дані», почерпнуті від інших людей і з донесень, не можуть повною мірою допомогти оцінити складові частини того, що відбувається. Проте маршал Тимошенко зацікавлено почав розмову з генералом армії Павловим, коли той через деякий час після приїзду наркома в Красний бір прийшов до нього на прийом.

Зайшовши до Тимошенка, Павлов за всіма військовими правилами, хоча й згаслим голосом, відрекомендувався, потім чітко відкарбував крок од дверей до столу, щоб потиснути руку маршалу, який підвівся йому назустріч. Перед Тимошенком був уже не той Павлов, якого він мигцем побачив кілька годин тому. Поголений, наодеколонений, повітлілий, підтягнутий. Біла смужечка підкомірця рівною лінією охоплювала шию. Тільки погляд його був, як і раніше, болісно-гострий, бентежний і ніби висловлював німий протест.

Сіли один проти одного, не знаючи, з чого почати важку розмову.

— Я поспішив повернутися до штабу фронту, як тільки почув у Москві, що вас призначено на Західний,— першим заговорив Павлов, змучено усміхнувшись млявою посмішкою.— Можливо, тут зумію доповісти переконливіше...

— Що доповідати? Треба виправляти становище.— Тимошенко зітхнув і перевів погляд з обличчя Павлова на вікно.— Все склалося так, що важко повірити...

— Лає там мене хазяїн? — з тугою в голосі спитав Павлов, маючи на увазі Сталіна.

— Лає — не те слово.— По обличчю маршала ковзнула гірка посмішка.— І не тільки вас. Усіх нас лає.

— Та вже ясно, якщо наркома прислали фронтом командувати.— Павлов досадливо лягнув себе долонею по коліну.— Може, мені рапорт написати?

— Про що?

— Хочу пояснити, що на моему місці й Суворов нічого не зробив би.

— Це вже точно.— Тимошенко гмукував.— Суворов і поняття не мав ні про танки, ні про літаки.

— А що з того, що я маю ці поняття? — Павлов приклав руку до грудей.— Адже тільки один механізований корпус був укомплектований матеріальною частиною! А авіація? Тільки тридцять процентів літаків нових конструкцій, та й на них ще не навчилися літати!

— Спокійніше, спокійніше, Дмитре Григоровичу.— Тимошенко спохмурнів.— Все це нам відомо. І про те, що люди ненавчені, і про недостачу кабельних засобів зв'язку, і про невідготовленість в інженерному відношенні театру воєнних дій. І все інше відомо!.. Але такі втрати дивізій, авіації і територіальні втрати...

— Як утримати, коли на тому ж Брестсько-Барановицькому напрямі проти наших семи німці кинули п'ятнадцять своїх дивізій? В тому числі п'ять танкових.

— Давайте зараз не будемо займатися арифметикою.— У голові Тимошенка забриніли суворі нотки.— Хоч що б ви казали, а прикордонні бої програні нами. І ви, як командуючий, виявилися не на висоті становища.

— Які ж тепер висновки? — Павлов підвівся.

— Сідайте,— спокійно наказав йому маршал, і, коли Павлов сів, голос наркома пом'якшав.— Можливо, ви будете почувати себе краще на Південно-Західному фронті?..

В цей час до кімнати квапливо зайшов чимось схвилюваний генерал Маландін.

— Товаришу нарком, вибачте, що без виклику... Тяжка подія.

— Що сталося?

→ Наші бійці випадково застрелили начальника штабу Двадцятої армії...

— Та що ви?! Генерала Корнеева?! — Маршал так дивився

на Маландіна, ніби той був особисто винен у тому, що сталося.— Як це так — застрелили?

— Біля мосту через річку утворилася пробка. Корнєєв саме під'їхав і почав наводити лад,— пригнічено розповідав Маландін.— А хтось пустив чутку, що це переодягнений німецький диверсант...

— Самі диверсанти й пустили чутку! — обурено висловив припущення Павлов.— І, напевно, вони ж і застрелили! Це не перший випадок, знайомий почерк.

— Цілком можливо,— погодився Маландін.

Тимошенко помовчав, хмурячи брови, потім звернувся до генерала Павлова:

— Ну ось, Дмитре Григоровичу, для вас поки що й робота. Ідьте в Двадцятку армію, з'ясуйте, що там діється, і допоможіть генералу Курочкіну навести порядок. Про обставини загибелі Корнєєва доповісте письмово...— Замовкнувши, маршал дивився на Павлова з якоюсь важкою думкою. Можливо, він думав про те, що Сталін не на добро для Павлова вчора цікавився ним. Потім Тимошенко заговорив знову:— А тим часом з'ясується питання, як бути далі. Гадаю, що вам справді доведеться поїхати на Південно-Західний командувати мехкорпусом...

Приїхавши на фронт, маршал Тимошенко не поспішав одразу приймати масштабні рішення. Він знав, що значна частина сил стратегічного резерву ще тільки підтягувалася до визначених рубежів, і в пошуках форм кращого застосування свіжих з'єднань маршалу ще нічого було класти на чашу терезів. Він, як командуючий фронтом, поки що не міг переконливо сказати якесь оперативне «так» чи «ні», розуміючи, що на війні закон суперечностей набирає особливої сили: надто жорстоко мстить за розбіжність з істинністю в оцінках, висновках, рішеннях. Перипетії воєнної стратегії, розвиваючись за певними закономірностями, перетворюють тут у закономірність також свої випадковості і мінливості. І це завжди бентежить полководця, завжди змушує насторожено пильнувати за діями ворога, щоб відгадати, які з них удавані, які просто відвертають увагу і які головні, спрямовані на досягнення вищих задумів.

Маршал Тимошенко ще в Москві знав, що обстановка на Західному фронті вкрай складна, а найзагрозливіша — на Вітебському напрямі.

Вітебський напрям прикривала 22-а армія генерал-лейтенанта Єршакова. Підійшовши з Уралу, вона при підтримці авіації контратакувала війська третьої танкової групи Гота в районах Дісни і Вітебська, завдала ворогу великих втрат і зупинила його.

Але зараз рубежі оборони армії розтяглися на цілих двісті кілометрів — од Вітебська до Себезького укріпрайону, а проти неї наступала велетенська сила: два армійських корпуси 16-ї армії фон Буша і третя танкова група Гота, яка вже встигла оговтатися після контрудару. До того ж дві дивізії 9-ї німецької армії насадили на її правий фланг.

Ставка Головного командування розуміла, що німці будуть провадити проти центру 22-ї армії скоувальні наступальні дії, а основними силами завдадуть концентричних ударів, щоб вийти у фланг і тил усьому Західному фронту. Саме так і почала складатися обстановка, і Ставка перекидала на Вітебський напрям 19-у армію генерал-лейтенанта Конєва.

Зараз було ясно, що частини Конєва не встигають своєчасно вийти в район бойових дій, і маршалові Тимошенку треба було вжити якихось заходів, щоб зірвати задум німецьких генералів або хоча б загальмувати розвиток подій. Дошукуючись рішення, він зібрався побувати на командних пунктах армій генералів Єршакова, Курочкина і Ташутіна. Але приїхали Будьонний і Мехліс, і довелося зачекати з від'їздом, щоб провести засідання Військової ради фронту.

Генерал-лейтенант Маландін, водячи указкою по величезному, розп'ятому на стіні полотнищу карти, переповідав останній наказ Ставки Головного командування, який вимагав од військ Західного фронту виснажувати противника в межиріччі Березини і Дніпра, не допустити, щоб він прорвався на північ і на схід, створити вздовж Дніпра оборонну лінію і забезпечити розгортація на ній стратегічних резервів, які підходили зі сходу.

Всі уважно слухали Маландіна й дивилися на карту. А Мехліс іще встигав кидати стурбовані погляди то на маршала Тимошенка, то на його генерал-ад'ютанта Белокоскова. Щось явно непокоїло армійського комісара першого рангу — завжди невгамовного. У своїх вчинках він часто бував крутий, безкомпромісний і категоричний. Траплялося, що коли людина сподобалася йому своїми вчинками або навіть тільки висловлюваннями, Мехліс тут же підносив її і, якщо це було в його владі, наділяв великими повноваженнями; а коли вже не припадала до серця, а ще коли припустилася промаху або, борони боже, чимось завинила, — був до неї надто нещадний. На Мехліса зважали, знаючи, що Сталінові подобалися його наполегливість і заповзятість, але декого вражала жорстокість вдачі армійського комісара.

Коли Маландін закінчив доповідати, Мехліс одразу ж ввернувся до Тимошенка:

— Товаришу маршал, я одержав вказівку від Йосифа Віссаріоновича... Військовій раді доручено з'ясувати, хто саме з

командного складу Західного фронту винен у тому, що було втрачено керування військами. Йдеться про керівництво і про командирів з'єднань...

— Я зараз не готовий займатися цим,— після напруженої паузи сухувато мовив Тимошенко.— Мені треба побувати на командних пунктах армій. Та й вам...

— Що накажете доповісти товаришу Сталіну? — з підкресленим спокоєм запитав Мехліс, і в цьому спокої відчувався прихований виклик.

— А що хочете,— з несподіваною байдужістю відповів Тимошенко.— Ви одержали вказівку, вам і доповідати.

— Ну, що ж... Ніколи не ухиляюся од відповідальності! — В голосі Мехліса війнуло значно більше холоду, ніж це можна було допустити в розмові з наркомом оборони. Проте він і далі мовив з такою ж прихованою збудженістю: — Але я повинен нагадати вам...

Тимошенко помахом руки змусив його замовкнути. Під натягнутою шкірою похмурого обличчя маршала ворухнулися жовна, і здавалося, що тепер уже не обійдеться без гострої розмови. Однак маршал заговорив спокійно, ніби демонструючи цим спокоєм свою перевагу в чомусь:

— До речі, товаришу армійський комісар першого рангу, нас також сюди прислала партія не в kota й мишку гратися, і перед партією ми відповідаємо за кожен свій крок.

— Звичайно, звичайно, товаришу маршал.— Мехліс досадливо скривився.— Я хотів...

Тимошенко знову перепинив його:

— І якщо ви будете підкреслювати, маючи якийсь привід чи не маючи його, що на вас покладено більшу відповідальність, ніж на інших членів Військової ради, нам з вами буде важко.

— Товаришу маршал, хто ж заперечує! Я просто хотів нагадати, що прокурор не дасть санкції на арешт кого-небудь з генералів, поки постанову про це не затвердите ви, як народний комісар оборони... Адже головне слово за вами...

Тимошенко, здається, сторопів, його осклілий погляд зупинився на Мехлісі. Після тривалої мовчанки він нарешті сказав:

— Навіть так ставиться питання?..

— Так... Генерала армії Павлова викликано до Москви і віддано до суду.— Мехліс чомусь поглянув на ручний годинник.— Хіба ви не затверджували постанови про його арешт?

І знову настала тиша, було чути, як унизу, на першому поверсі, вистукували дріб апарати вузла зв'язку.

— Але ж Павлов повернувся з Москви,— пригнічено сказав Тимошенко.

— Повернувся?! — У голосі Мехліса забриніла тривога.—
А де ж він зараз?

— Я послав його в Двадцятую армію...
Знизу знов долинув перестук апаратів.

16

Ніч була задушлива і, як багато ночей на фронті, таємниче тривожна. Високо під зорями, що дивилися крізь густе плетиво гілля чорного лісу, все летіли й летіли німецькі бомбардувальники, сіючи на землю нудотний, схожий на стогін гул. З того боку, де сходить сонце і куди повзли по небу невидимі, перевантажені літаки, час від часу долинав тугий, приглушений віддаллю відгомін, а на заході, за Друття, мовби відповідаючи на далеку гуркотняву бомбових обвалів, озивалися тривожною стрільбою по німцях наші гармати.

Фронтний сон чутливий. Спали в курнях, у кабінах і в кузовах автомашин, яких було кілька в розпорядженні групи генерала Чумакова, а більшість вляглася просто на траві, під ліщиновими кущами. Федір Ксенофонтович Чумаков, відчувши звечора, як занили під бинтами зачеплені осколком щелепні м'язи, ліг спати в палатці на брезентовій підстилці, на купі ялинового гілля,— побоювався дощу. Рана все ще турбувала: стрептоцид, яким вона була присипана, повільно знімав запалення, і нижня щелепа майже не рухалася: Федір Ксенофонтович ледве міг їсти тільки розмочені сухарі і сьорбати ріденький суп. Коли ж розмовляв, то в лівому вусі, на яке майже перестав чути, і в нижній частині скроні прокидався тупий, пульсуючий біль. Іноді щелепний суглоб зненацька заклинювався, і Чумаков на якийсь час втрачав мову. Але про ці свої муки він нікому не признавався.

Крізь дримоту, що розслабила тіло, чув іноді оклики вартових, хрускіт хмизу під чиймись чобітьми, шелест кущів, поодинокі постріли за лінією охорони. Здавалося, що ось-ось може спалахнути, як це було в оточенні, тріскотнява автоматів, і тоді треба буде схоплюватися, хапати зброю, не знаючи, де ворог і що він собою являє.

У Федора Ксенофонтовича важко було на серці, і він, силою волі вгамовуючи в собі тяжкі думки, хотів швидше заснути. Але поруч солодко похропував полковий комісар Жилов, і, щоб не чути комісарового хропіння, відсунувся на край підстилки, під трохи піднятий бік палатки. Проте натягнута парусина, наче резонатор, посилювала всі інші звуки, якими жив нічний ліс, і

Федору Ксенофоновичу стало чути, як розмовляли й пересміювалися молодший політрук Іванюта і старший лейтенант Колодяжний, котрі влаштувалися на нічліг неподалік. Хотів був гримнути на них, але Колодяжний аж зайшовся таким щирим, заразливим сміхом, що Федір Ксенофонович сам мимоволі гмукнув і почав прислухатися, намагаючись зрозуміти причину веселощів молодиків.

— ...Ні, правду тобі кажу! — долинув хрипкуватий Іванютин говор.— Та ти ж пам'ятаєш: це була, здається, сьома наша контратака, на конюшиновому полі! Товкмачу: хлопці, якщо хочете вціліти, тримайтеся від мене праворуч і ліворуч, але багнетом не орудуйте, а стріляйте по тих гітлеряках, які в мене ціляться. І вийшло!.. Продираюся ото під їхньою охороною і орудую довгим уколом з випадом. Карабін, як іграшка, летить вперед!.. Ну, інколи там — правий чи лівий відбиваю вниз... За таку роботу на штурмовій смузі в училищі мені завжди п'ятірку ставили.

— І багатьох уколошків? — з недовір'ям поцікавився Колодяжний.

— Жодного! — Іванюта засміявся.— Адже я з відстані, викиданням карабіна!.. Розумієш? Щоб багнет тільки торкнувся, але... неодмінно голови! І падають, як снопи!.. Від шоку... Утямив?.. Довгий випад назустріч, легкий удар вістрям багнета в обличчя, або в лоб, або в шию,— і кидає фашист автомата, копита в різні боки, і бувай здоровий!

— Ти диви! — схвально хихотнув Колодяжний.— І всі твої тілохранителі вціліли?

— Всі до одного!.. Повірили, що я заворожений. Циркачем мене прозвали... А знаєш, як я таку механіку придумав?

— Це ж елементарно.

— Хе! Коли знаєш! — Іванюта знову зайшовся сміхом, здається, зовсім дурним, безпричинним. І тут же почав пояснювати: — В нас у селі був колись один хитрий дядько. Архипом звали. Так ось цей Архип одного разу підкупив циганку, щоб наворожила його сусідам те, що йому треба.

— А що йому було треба?

— Ти послухай. Циганка спочатку переконала Архипових сусідів, що вона ясновидиця: кожному розповіла все, що було в його житті,— звичайно, Архип її просвітив. А потім запевнила, що точно знає, коли хто з них помре... Першого назвала Архипа, але сказати про час його смерті рішуче відмовилася. А сусідам його наворожила більш-менш конкретно: «Ти, Іване, помреш після Архипа, того дня, коли по ньому будуть справляти сороковни... А ти, Платоне, рівно через сім місяців віддаси богу душу після Архипа...» Третьюму сусідів, Савці, зі слів циганки, випа-

дало прощатися з білим світом через рік, знову ж таки після Архипа...

— Ну й чого ж твій Архип домігся такою брехнею? — дивувався Колодяжний.

— Не розумієш?! — Іванюта знову зареготав. — Райського жителя домігся! Тільки візьметься Архип за лопату, щоб грядку скопати, або за косу, щоб трави корові накосити, а сусіди вже навипередки біжать на поміч... Гляділи його, як мале дитя! Закашляє чи застогне він — може, з перепою чи ще чогось, — і, будь ласка: Іван спішить з глечиком меду, Платон — з грудкою масла, а Савка несе настояну на цілющих травах горілку — лікуйся, мовляв, дорогий сусідоньку, та не поспішай умирати... Просто на руках його носили... А то якось Архип справді-таки захворів: об'ївся сусідськими частуваннями, й шлунок почав давати осічку... Ох і забігали ж сусіди: і лікарів до нього, й знахарів! Ніщо не допомагає. Тоді зібралися на раду й вирішили... А ти зваж: скупі дядьки були!.. Отож вирішили послати Архипа на курорт. Хто продав пару овець, хто теличку, хто свиню, збрали гроші й внесли їх куди треба, а документи надіслали сусідові поштою, нібито від медичних властей...

Колодяжний, забувши, що довкола сплять, голосно зареготав. І тут же хтось збоку незлобливо нагримав:

— Дайте поспати, чорти!

Друзі замовкли, запанувала тиша, і Федір Ксенофонович не помітив, як і заснув... Йому приснилося, що він удома, в Ленінграді. За піаніно сидить Ірина, її пальці прудко бігають по клавішах, але музики він чомусь не чує і занепокоєно дивиться на дочку, в якій на обличчі застигла якась жалюгідна, благальна усмішка, а з великих гарних очей котяться великі горошини сліз... Потім з-за піаніно виходить Ольга, чомусь у циганському вбранні — в довгій широкій спідниці, квітчастій кофті, з барвистою хусткою на плечах і з золотими сережками. Округливши злякані очі, вона щось схвильовано каже, він силкується розібрати її слова, але чує лише дзвін срібних молоточків та знайому мелодію:

Ах вы, сени, мои сени,
Сени новые мои,
Сени новые, кленовые...

Федір Ксенофонович відчуває, як у нього починає боліти серце від того, що він ніяк не може зрозуміти слів дружини, у яких, незважаючи на веселий гомін срібних молоточків, угадується щось трагічне. Наче Ольга попереджає його про якусь лихо, що загрожує йому, про щось благає, а він ніяк не знаходить сили вникнути в її слова, не знає, як подолати свою безпо-

радність, і з жахом починає усвідомлювати, що лиха тепер не минути і що Іринині сльози — сама вона кудись уже зникла — саме цим і були викликані...

Під ранок він прокинувся розбитий, змучений, відчув задуху, бридку теплу сирість, яка, мабуть, накочувалася з недалеких болотистих ковбань. Серце в грудях билосся часто і лунко, наче після довгого бігу. Пригадався сон, і Федір Ксенофонтівич, ще не очунявши як слід, почав зажурено думати про дружину, про дочку. І ніби й не думав, а просто перекладав з місця на місце свої думки, які вже відболіли, вдвлявся у них і страждав від того, що все могло статися куди гірше... Що було б, коли б його трохи раніше призначили на корпус і Ольга з Іриною встигли перебраться до нього в Крашани?.. Спіткала б їх доля родини Карпухіна, що залишилася під руїнами будинку? Або катувався б тепер він, як полковий комісар Жилов, дружина і двоє синів якого, очевидно, не встигли вибратися із зони бойових дій і залишилися десь там, за Мінськом...

Але якби раніше прийняв він корпус, то, можливо, не було б приводу для цього поки що загадкового непорозуміння? І чи непорозуміння це?.. Якою інформацією про дії в прикордонних боях його механізованого корпусу могло користуватися командування фронтом? Чим він, генерал Чумаков, викликав невдоволення у вищого начальства?..

Здається, Федір Ксенофонтівич ще ніколи не зазнавав такого глибокого морального потрясіння, як під час учорашньої телефонної розмови з начальником штабу фронту генерал-лейтенантом Маландіним. Герман Капітонович — його давній і добрий знайомий, саме втілення коректності й витримки — сказав йому слова, які отруйними стрілами встромилися в душу... Що стоїть за цими словами?.. Маландін даремно обвинуваченнями не кидається. Виходить, щось є... Що?.. Про які наслідки йшлося? Чого чекати тепер генералу Чумакову?..

Надто багато виникало питань, зв'язаних в один вузол. Пригадалися спочатку вражені, а потім злякані очі полковника Карпухіна, коли передав йому наказ прибути з бойовою документацією до штабу фронту.

«Чому не вам?.. — Бронзове й сухе обличчя Карпухіна раптом ніби вкрилося попелом. — Що сталося?»

«Не знаю. Мені кинуте докір, що я не командував корпусом...»

Може, справді, погано командував? Може, інший на мою місці домігся б більшого?..

Після від'їзду Карпухіна думки Федора Ксенофонтівича і далі бентежно й болісно металася в темному лабіринті припущень і здогадів. Одного разу в голові невиразно майнула думка про

підполковника Рукатова, який чомусь старанно уникав зустрічі з ним на збірному пункті в Могильові, і відразу ж ця думка згасла, бо, як гадав Федір Ксенофонтівич, тут Рукатова не міг стосуватися стародавній персидський вислів: «Бійся того, хто тебе боїться...» Адже Чумаков нічим Рукатову не загрожував.

На війні час щільно спресований. Буває, що на фронті людина переживає за годину значно більше, ніж за все своє життя.

Минуло лише дві доби, як генерал-майор Чумаков вивів з оточення свою групу — понад чотириста чоловік. У ній — уцілілі працівники штабу корпусу, бійці і командири спецпідрозділів, що обслуговували штаб, люди з танкової дивізії, яка останньою виходила з бою, витративши все пальне й боеприпаси, а також з інших частин, ті, що приєдналися в дорозі, як приміром, льотчик лейтенант Рубльов.

Рядових і сержантів, окрім механіків-водіїв, зв'язківців і саперів, одразу ж влили до одного з полків, який з останніх сил тримав оборону на Березині, поранених, у тому числі й майора Птицина (колишнього графа Володимира Глинського), так і не розгадавши в ньому німецького агента-диверсанта, влаштували в польовий госпіталь, а решту, за вже заведеним порядком, на попутних машинах відправили на збірний пункт у Могильов.

Природно, що генерал Чумаков, як тільки опинився по цей бік фронту, почав з'ясовувати місцеперебування командного пункту своєї 10-ї армії, її штабу і самого командарма генерала Голубева. Але його зусилля були марні. Ось чому Федору Ксенофонтівичу більше нічого не залишалось, як з'явитися в штаб фронту.

Іхав він туди трохи збуджений, з відчуттям людини, яка, пройшовши через силу-силенну смертельних небезпек, чесно зробила все, що могла зробити в таких неймовірно важких ситуаціях. Був переконаний, що його неукомплектованому корпусу вдалося зробити більше того, що було в межах можливого, а сам прорив штабної групи крізь бойові порядки німецьких військ теж уявлявся генералу Чумакову не простою подією. Сподівався, що в штабі фронту зустрінуть його коли не як героя, то в усякому разі оцінять по заслугі. Але Федору Ксенофонтівичу й на думку не спало, що ступінь складності воєнних ситуацій іноді можна збагнути тільки тоді, коли тісно пов'язати з ними свою власну долю.

У лісі під Чаусами панувала нервово-напружена атмосфера; штаб фронту збирався переїжджати в район Смоленська. Ні до командуючого, ні до начальника штабу потрапити не вдалося: вони були на командному пункті. Кожен інший високопоставле-

ний працівник штабу, до кого звертався Федір Ксенофонтівич, спочатку запалювався духом, почувши, що він той самий генерал Чумаков, командир механізованого корпусу, що бився в складі групи генерал-лейтенанта Болдіна під Гродно. Але як тільки починав розуміти, що корпусу більше не існує, відразу ж знічувався і втрачав до Чумакова інтерес або навіть виявляв роздратування, ніби цей генерал з перебинтованою головою і огрубілим, стомленим обличчям у чомусь ошукав його, позбавив надії не лише на несподіване одержання бойового з'єднання, а й на якесь одкровення, на пізнання якоїсь нової і важливої, може, чудодійно рятівної істини, принесеної в готовому вигляді звідти, де починалася війна.

Розстаючись із таким командиром, Федір Ксенофонтівич з боєм у серці думав про те, що ці люди, кожен відповідаючи за якусь важливу ділянку роботи штабу фронту, нині були у відчаї. На них то находила фанатична віра, що вони за всяку ціну все-таки оволодіють обстановкою і нарешті почнуть диктувати ворогу свою волю, то їм здавалося, що тільки якесь чудо не дасть фашистським військам остаточно розітнути й оточити всі сили Західного фронту. І ще: своєю мимовільною реакцією на хвилю важких вістей з районів боїв, реакцією, що часом переходила в озлоблення, в якому відчувалося моральне страждання від того, що вони, уособлюючи собою розум військ фронту, поки що не в змозі вжити якихось рятівних заходів,— ці люди, як здавалося Федору Ксенофонтівичу, ніби осуджували в душі когось, в тому числі і його, генерала Чумакова, за те, що ось він, мовляв, не зумів стримати ворога біля кордону і прирік їх тепер нести весь тягар страшного лиха.

Федір Ксенофонтівич блукав у лісі, де розташувався штаб, засмучений, збентежений, дедалі більше відчуваючи, як і його охоплює відчай. Йому також було поки що не під силу зрозуміти взаємозв'язок причин, які визначали нині атмосферу в штабі фронту; ще зовсім недавно він був штабом округу, в діяльності якого серед бойових девізів витав, як застереження, і девіз про обережність, про стримування німецької вояччини смиренністю і щирими миролюбними жестами. Тепер штабісти мовби соромилися один одного, ніби сприймали те, що відбувалося, як відплату, і з неймовірним напруженням робили все можливе, щоб виправити становище... Можна, звичайно, забиті в дошку цвяхи витягувати й зубами, перед тим розколовши дошку сокирою. Але «сокири» поки що не було, і це дратувало людей, змінювало їхні характери, озлоблювало, штовхало на самозречення...

Так, усе було дуже складно і водночас просто, як коловорот людської думки, що не має ні початку, ні кінця. Трагедія держави стала особистою трагедією кожної людини; але відчуття трагедію своїм серцем у ту першу пору ще не означало досягнути думкою її глибини і грізні наслідки. Це були дні душевного сум'яття, коли в багатьох військових людей ще не був зруйнований логікою подій бар'єр природної суб'єктивності уяви, яка в кожного ґрунтується тільки на тому, що він знає і на яке коло понять спирається в своїх висновках і судженнях. Ця суб'єктивність і змушує людину, коли вона поринає в море ідей і уявлень, пов'язаних з війною чи з іншими соціальними потрясіннями, відкидати багато з них, а іноді і всі, шукаючи тільки ті, які виражають її власне «я». І в ці дні вузькість мислення декого з тих, які уявляли себе стратегами, заважала їм зрозуміти, що прийшла страшна й довга війна, якої ще світ не знав, і що треба рішуче ламати систему колишніх уявлень, які стосуються законів воєнної стратегії і оперативного мистецтва.

Деякі з цих думок Федору Ксенофонтовичу навіяв маршал Шапошников, з яким він зіткнувся на лісовій стежці біля палатки оперативного відділу. Зустріч була нерадісна. Але своїми міркуваннями Борис Михайлович ніби розсунув задушливий морок, у якому заблудився Чумаков. Потім, вислухавши розповідь Федора Ксенофонтовича про те, що той бачив і пережив там, далеко на захід від Мінська, порадив якнайшвидше оформити документацію про бойові дії корпусу, а потім особисто доповісти командуванню фронту і бути готовим, якщо, звичайно, не турбує рана, до призначення на новий бойовий пост.

З цим і поїхав, трохи заспокоєний, генерал Чумаков на збірний пункт до Могильова, де серед сотень інших колишніх оточенців знемагали і його люди. Збірний пункт розташувався у двоповерховому будинку однієї з міських шкіл і в її просторому дворі. Полковник Карпукін і полковий комісар Жилів зуміли вибороти собі для роботи одну класну кімнату і, не гаючи часу, упорядковували документацію штабу і політвідділу. Чумаков узявся допомагати їм. Разом з Карпукіним уточнював за уцілілими робочими картами і документами оперативні донесення, намагаючись день за днем і годину за годиною, по можливості повно й точно, відобразити свої рішення, бойові дії і пересування частин корпусу. А полковий комісар Жилів і молодший політрук Іванюта сиділи над зведеним політдонесенням.

Але хто б міг подумати, як це нелегко знову пережити, пропустивши через свій розум, через своє серце все недавнє, яке ще не відболіло, все, що відбулося протягом короткого, але, здається, нетлінного для людської пам'яті відтинку часу...

Коли Федір Ксенофонтівич, обклавшись картами й паперами про бойові дії корпусу, почав складати підсумковий документ, йому здалося, що після поїздки до штабу фронту його буде гнітити в'їдливе бажання посперечатися з деякими штабістами, щоб вселити в них думку про величезну різницю бачення і оцінок зі штабу фронту і з командного пункту командира корпусу. Хотілося висловити для них свою думку не лише в письмових, а й у графічних документах, що задум першого контрудару групи механізованих корпусів Західного фронту по ворогу, який прорвався, не відповідав співвідношенню і розстановці протидіючих сил. Але скоро це почуття згасло. З'явилися жвавість і ясність думки, які, спираючись на звичну енергійність душі і бажання тільки правди, приглушили дрібні жадання вразливого самолюбства. Оцінка сили, намірів і дій ворога, контрдії корпусу, яким він, генерал Чумаков, згідно з наказом командуючого фронтом, давав початок своїми рішеннями і впливав на їх розвиток, уся складна динаміка боїв день за днем і супутне їм ущільнення для зручності управління і маневрування колишніх штатних форм дивізій і полків — все це в карбованих стислих фразах лягало тепер на папір і разом з накресленими схемами владно пробуджувало, прояснювало думку, кликало поглянути очима розуму на все те неймовірно складне, героїське і водночас трагічне, що зробили люди його корпусу між Белостоком і Гродно та біля берегів Німану. Тепер важко, майже неможливо було повірити, що через усе це пройшли вони самі — Чумаков, Жилів, Карпукін і багато, багато інших, хто підкорявся їхній волі... Федір Ксенофонтівич навіть з якимось острахом і здивуванням поглядав на своїх бойових соратників.

Але через годину-другу в глибині його душі ворухнувся сумнів. Ніби потай від нього самого несподіваним відгуком торкнулася серця думка: нині, в ці тяжкі дні, коли на всіх тисне грізний прес щохвилиної небезпеки, коли боротьба з агресором досягає критичного напруження, хто матиме час і потребу вчитуватися в його оперативну писанину, нехай вона й містить у собі яскраві важливі думки, які збагачують військовий досвід?.. Не хотілося давати волі цим розпаленим сумнівам. Адже скільки втрачено на тих просторах і в ті дні людських життів, скільки пролито крові і яких втрат зазнав ворог!.. Нехай зараз немає можливості віддати належне тим його бойовим побратимам, які вже не повернуться додому, але треба пам'ятати, що в прийдешніх днях виникне необхідність оглянутися на початок цього важкого часу...

Мабуть, і в гадці не мав генерал Чумаков, що в голові його і в серці діялося щось важливе й складне: в цьому скорботному

розмаїтому скупченні фактів, які жеврили в його свідомості, в тих висновках і аргументах, що спиралися на глибини раніше засвоєних ним наук і на військовий досвід, який зміцнів у перших боях, започатковувалися нові якості його мислення як воєначальника.

Коли Федір Ксенофонтівич, на хвилину відірвавшись од роботи, помітив, що полковник Карпухін кудись вийшов з кімнати, він попросив полкового комісара Жилова, який писав з Іванютою політдонесення, не забути особливо відзначити серед тих воїнів, що виявили себе в боях, начальника штабу корпусу полковника Карпухіна — «людину із залізним серцем», як вони не раз називали його між собою. А сам в одному з документів, формулюючи досягнуті ним принципи управління, стиль роботи командирів і штабів в умовах відриву механізованого корпусу від своїх військ, також написав нехай і скупі, зате місткі і навіть захоплені слова про Степана Степановича, на очах у якого загинули під руїнами будинку дружина і діти, але він не втратив самовладання, чітко виконував у неймовірно важких умовах все те, що належало робити начальникові штабу з'єднання, являючи собою приклад зібраності й витримки.

У цій же могилівській школі день і ніч працювала комісія по перевірці, її назвали тут «санпропускником». В обов'язки комісії входило захистити війська фронту від проникнення в них під виглядом оточенців ворожих агентів, а також виявляти дезертирів, баягузів, панікерів і тих, хто в перших боях припустився нерозпорядливості чи злочинного головоотяпства. У складі комісії були представники управління кадрів, політичного управління і особливого відділу. Вони викликали до себе колишніх оточенців, головним чином тих, хто пробився через лінію фронту не з своїми підрозділами або поодинці, вивчали їхні документи, ставили контрольні запитання і розпитували про все, що і як відбувалося в перші години і дні війни там, у прикордонних областях; від декого вимагали письмових пояснень, як і коли одірвалися від своїх частин, а іноді — опису важливих обставин, які характеризували тактику дій ворожих військ і диверсійних загонів. Все це було, звичайно, потрібно.

Із штабної групи генерала Чумакова, одержавши список її складу, майже нікого не потурбували, за винятком кількох командирів-танкістів і тих, хто приєднався до неї в оточенні, а також ознайомилися з бойовими документами штабу корпусу і зведеним політдонесенням.

Федір Ксенофонтівич звернув увагу, що в комісії по перевірці засідав і підполковник Рукатов. Не подивувався з цього, бо вчо-

ра здалеку бачив Олексія Олексійовича на території розташування штабу фронту. Але спілкуватися з Рукатовим бажання не виникало, тим більше, що той мав заклопотаний і втомлений вигляд. Колишній його рум'янець на щоках набув нездорового синюватого відтінку, а сірі очі зробилися настільки світлі, що, здавалося, нікого й нічого не бачили довкола.

Але якимось особливим чуттям Федір Ксенофонович уловлював, що Рукатов не помічав його зумисне, і він, Чумаков, також уникав зустрічі з ним, потамовуючи в собі жовчну гіркоту від того, що бачить надто неприємну людину в ролі мало не вершителя їхніх долі. Вже хто-хто, а Федір Ксенофонович знав йому справжню ціну. Але як міг Рукатов при всій своїй спритності так швидко опинитися на фронті, просто незбагнено. Щоправда, окопався він далеченько від тих місць, де свистять кулі...

Не догадувався Чумаков, що своєю появою в полі зору Рукатова викличе в його серці бурю суперечливих почуттів. Тваринний страх перед ним, Чумаковим, почуття самозбереження змусять Рукатова, використавши свою причетність до перевіряючої комісії, приділити немало уваги всьому, що було пов'язано з іменем Чумакова, витлумачити факти в такий спосіб, щоб біле стало чорним...

Коли у дворі збірного пункту серед колишніх командирів-оточенців з'явився генерал Чумаков, на Рукатова навалилося болісне почуття небезпеки, яка нависла над ним. Чекав, що Федір Ксенофонович помітить його і ось-ось підійде. Панічно боявся цієї зустрічі і намагався уникнути її. Але ще більше злякався, коли зрозумів, що генерал не бажає зустрітися з ним. За цим Рукатову марилося щось невідпорно грізне. Мучився від невідання: чи надіслав уже Федір Ксенофонович звісточку своїй дружині, Ользі Василівні?.. Адже рано чи пізно вона повідомить чоловіка (чи, може, уже й повідомила?!), що це саме він, Олексій Олексійович Рукатов, сказав їй страшні слова, нібито генерал Чумаков добровільно здався німцям у полон... А коли ще й Ірина зізналася матері, що він залицявся до неї!.. І чомусь поставав перед очима незграбний почерк, яким на настільному календарі в квартирі покійного професора Романова було написано, що дзвонили від Сталіна і що Йосиф Віссаріонович хоче поговорити з Нилом Гнатовичем. А нижче — записано номер телефону, по якому можна було подзвонити до Сталіна. Рукатова чомусь найбільше лякав цей номер. Він здавався йому якимось всесильним, страшним ієрогліфом.

Трохи побадьорішав Рукатов тільки після того, як Чумаков, завершивши працю над документами, переселився з своєю групою з Могильова до лісу, в розташування других ешелонів.

Федір Ксенофонович теж був задоволений, що так ні разу й не зустрівся з Рукатовим віч-на-віч, не здогадуючись, що, можливо, ця зустріч урятувала б його від серйозних прикросів і що, зустрівшись з Рукатовим, він міг би дізнатися, де перебуває зараз його сім'я, і з запізненням почути скорботну звістку про смерть Нила Гнатовича Романова і його дружини Софії Веніамінівни.

І ось учора ввечері після передислокації до лісу Чумаков подзвонив з армійського вузла зв'язку на командний пункт фронту начальнику штабу генерал-лейтенанту Маландіну і доповів йому, що після виходу з оточення готовий прибути з документацією про бойові дії корпусу. Відповідь Маландіна спочатку збентежила його, а потім приголомшила. Завжди коректний, витриманий і доброзичливий, Герман Капітонович, який знав Чумакова особисто, холодно відповів на його привітання і сухувато сказав:

— Я думаю, що ви нічого не додасте до того, що вже відомо Військовій раді. А подробиці оперативно-тактичних ситуацій мене зараз не цікавлять.

— Дозвольте, Германе Капітоновичу! — Чумакову здалося, що Маландін не зрозумів, хто з ним розмовляє. — Це говорять Чумакові!

— Чую, Федоре Ксенофоновичу.

— Я вас не зрозумів!.. Хіба штаб армії уже встиг доповісти про дії нашого корпусу? Але ж йому відомо тільки про нашу оборонну операцію на Нареві! А коли корпус розгорнувся, згідно з директивою, на північ, зв'язок з командармом був порушений.

— Товаришу Чумаков! — У голосі Маландіна пролунали нотки нетерпіння й досади. — Я вам повторюю: про головне нам уже доповіли!

— Хто доповів?! Хто міг знати, крім мене і мого штабу, як складалася обстановка під час дій неукомплектованого корпусу, без підтримки авіації, без зв'язку, без постачання і взагалі без оперативного тилу! — Федір Ксенофонович почав втрачати самовладання. — Я ніяк не можу зрозуміти вас, Германе Капітоновичу!

— Мені теж багато чого не ясно, — уже м'якше, з якоюсь гіркотою озвався Маландін. — Але ж у нас є документ, в якому особисто ви, товаришу Чумаков, як командир корпусу, маєте не зовсім привабливий вигляд.

— Навіть так?! — Федір Ксенофонович відчув, як жвавили в нього під пов'язкою щелепні м'язи і їх почала зводити судомма. — Тим більше я прошу вас негайно прийняти мене й ознайомитися з оперативними документами штабу корпусу!

— Товаришу Чумаков,— знову перебив його Маландін,— тоді вже надішлеть документи зі своїм начальником штабу!.. Йому зручніше буде доповідати, адже він командував корпусом. А ви... чекайте нашого висновку.

Відчувши, як м'язи в пораненій щоці раптом закам'яніли, щільно зімкнувши щелепи, Федір Ксенофонович не зміг вимовити більше жодного слова.

Маландін сприйняв його мовчанку по-своєму, важко зітхнув і поклав трубку.

Хвилин через двадцять, коли масажем поверх бинтів Чумаков угамував біль у рані і відчув, що судомо відпустила і він знову може розмовляти, ще раз подзвонив Герману Капітоновичу. Але того на місці вже не було.

17

Вранці, коли сонце тільки-но кинуло скісні промені на прифронтовий ліс, із заходу, назустріч сонцю, насунула сіра хмара й пролилася невеликим дощем. У лісі посвітлішало від листя й трави, які заблищали краплями води, гостріше запахло квітами і глищею, глухіше почав долимати гарматний гуркіт з-за Друті, ніби лінія фронту відсунулася назад, і навіть шум недалекої рокадної дороги став за стіною вмитого дощем лісу менш чутний.

Але серед усіх звуків навкруги зараз міг зацікавити генерала Чумакова, здається, тільки один — гуркіт мотоциклетного мотора: полковник Карпукін учора ввечері поїхав з мотоциклістом у штаб фронту, і Федір Ксенофонович чекав його повернення з напруженою тривоگوю. Займався ранковим туалетом ніби вві сні. Здається, чужі, а не його руки шкребли безпечною бритвою обличчя, потім хлюпали в нього з лісового струмка холодну, пропахлу гнилизною воду... Думками ж був там, куди поїхав Карпукін,— у штабі фронту, і чомусь саме в палатці Маландіна, хоч навряд чи Карпукін міг добитися до самого начальника штабу фронту.

Поруч, за кущами, де диміла польова кухня, старший лейтенант Колодяжний комусь переповідав почуту вночі від Іванюти історію про хитрого Архипа та його обдурених сусідів, багато безсоромно вигадував і дуже реготав при цьому, а йому азартно в кійлька горлянок вторували слухачі. Голос Колодяжного на якийсь час відвернув увагу Федора Ксенофоновича, він також згадав підслухану вночі розповідь молодшого політрука й почав сам собі посміюватися.

— Як же далі було, Іванюто? — почувся нетерплячий голос Колодяжного.

— Ти про Архипа? — озвався Іванюта звідкись із глибини лісу.

— Авжеж! Це ж люкс-комедія! Ходи-но сюди!

— Ніякої комедії, Колодяжний.— Голос Іванюти наблизився.— У дев'ятнадцятому році біляки з банди Зеленого сказали Архипу останнє слово...

— Ну-ну... Розкажи! — Веселість Колодяжного згасла.— Убили?

Іванюта якийсь час не відповідав, мабуть, збирався з думками, а потім почав розповідати:

— Налетіли «зелені» на село, фуражем запасилися та й заночували; ділили добро, награбоване вдень у немирівських євреїв... Погром був... Уранці Архип нагодував вісом і почистив, як йому було наказано, коней тих бандитів, що ночували в його хаті... Сусіди, звісно, допомогли попорати коней... Старший із «зелених» підійшов до конов'язі, перевірів роботу і похвалив Архипа. А той візьми та спитай у нього: «Навіщо ви убиваєте тих бідних євреїв? Люди ж!» — «Вони, батьку, розп'яли нашого Ісуса Христа! — відповів бандит.— Ти що, не знаєш хіба?» — «Коли це було... Та й чи було?.. Невже ви, ваше благородіє, вірите?» — «А ти не віриш?!» — «Ну хто може пам'ятати таку давнину? І при чому тут немирівські?..— гнув своє Архип і заходив з другого боку: — Переб'єте євреїв, а нам як тоді? Ні курки, ні яйця нікому не продаси... Звідки тоді мужикові грошей брати? Ми, селяни, без них зачахнемо... Не можемо ми без них...» — «Не можете?! — перепитав бандит і скомандував своїм: — Хлопці, ану, всипте цьому хриstopродавцеві півсотні гарячих для про-світління мозку!» І всипали... Може, з десятку ударів шомполами витримав Архип і віддав богові душу...

Іванюта замовк. Не чути було й інших голосів.

Федір Ксенофонтівич, закінчивши пришивати підкомірець, підвівся з пня, одягнув гімнастерку і знову подумав про Карпухіна.

В цей час долинув голос Колодяжного:

— Слухай, Мишко, а як же сусіди? Кому циганка наворожила після Архипа першому помирати?

— Івану,— відповів Іванюта.— Через сорок днів після Архипа.

— Невже справді від страху помер?

Іванюта засміявся, мабуть, згадавши щось своє, і відповів:

— Діло потім ось як було... Іван справді почав лаштуватися до відходу на той світ: розпорядився по господарству, кому з дітей що має належати, віддав борги і сам собі змайстрував домовину. Не домовину, а хороми з дубових дощок! На сороковий

день помився, переодягнувся, попросився з рідними, земляками і послав за священником. Приходить священник, а Іван випровадив усіх з хати, лежить у домовині, склавши руки. Причастив його батюшка, відпустив гріхи, як заведено було тоді, і пішов. А в дворі голосить жінка, плачуть діти, родичі журяться. Півсела збіглося. Це тобі не жарт: живцем людина в домовину лягла! Увечері заходять у хату, а Іван лежить, лупає очима. Поскаржився, що мухи кусають і не дають умерти. Води попросив. Одне слово, три дні й три ночі промучився чоловік у домовині, а потім устав, попросив їжу на стіл, самогону. І як розгулявся: цілий тиждень воскресіння своє святкував!

— Ну, а потім? — У Колодяжного в голосі іскрилася весела нетерплячка.

— Потім... через дев'ять місяців... — Іванюта розтягував слова і посміювався.

— Що, помер усе-таки?

— Ні! — Іванюта вже зареготав на все горло. — Через дев'ять місяців у матері я народився!

— То це був твій батько?!

Від реготу аж луна покотилась лісом.

Федір Ксенофонович також засміявся і не почув, як по затіненій мокрій стежці злетів на лісовий горб мотоцикл. Побачив його вже поруч, коли він зупинився.

З коляски вискочив незнайомий молодший лейтенант у танкістському комбінезоні і, палаючи рум'янцем щік, жваво прокуриків, віддаючи честь:

— Товаришу генерал, дозвольте звернутися!

— Звертайтеся,— відповів Федір Ксенофонович на привітання.

— Пакет для генерала Чумакова.

— Я Чумаков.

Федір Ксенофонович з завмерлим серцем спостерігав, як молодший лейтенант діставав з польової сумки пакет.

Розпечатав і прочитав на фірменому бланку довоєнного зразка машинописний текст. Це було адресоване йому розпорядження командуючого армією генерал-лейтенанта Ташутіна:

«...Наказом командуючого фронтом від 4 липня ц. р. рештки управління механізованого корпусу генерал-майора Чумакова Ф. К. разом з підлеглими йому підрозділами вливаються до складу армії. З одержанням цього генерал-майору Чумакову особисто прийняти на східній околиці Довська і включити в свою групу 213-й окремих автобатальйон, завантажити його транспортні засоби боеприпасами згідно з нарядом, який додається, одержати пальне... передислокувати батальйон у район

розташування групи генерала Чумакова...» — і вказувалися координати.

Але що він повинен робити після всього цього, для Федора Ксенофонтовича залишалося загадкою. Як і неясно, чому він особисто має приймати автобатальйон і для якої мети одержувати снаряди і таку кількість патронів і гранат, не маючи в своєму розпорядженні військ. Але наказ є наказ.

Довськ, невеличке містечко, стояв на схрещенні двох доріг — магістралі Ленінград — Одеса і шосе, яке пролягало від Бобруйська в напрямку до Кричева. Багатьом кадровим військовим добре було відоме це містечко завдяки великому параду військ після закінчення Білоруських маневрів у 1937 році. Парад відбувся в районі Довська на широкій рівнині. Щоправда, генерал Чумаков лише чув про цей парад, бо сам тоді був у Іспанії.

Відібравши групу командирів, у тому числі й старшого лейтенанта Колодяжного, Федір Ксенофонтович познайомив їх із завданням і наказав зайняти місце в кузові півторатонки, а сам сів у кабінку, поруч з шофером. Через три години, подолавши задушливу куражу, сморід пожарищ, побувавши під бомбуванням біля мосту через Ухлясть, вони прибули в Довськ. Розшукали командира 213-го окремого автобату й приступили до виконання того немудрого, але клопіткого й трудомісткого завдання, яке належало виконати згідно з наказом командарма. У другій половині дня автобатальйон, дотримуючись застережних заходів, щоб не потрапити під бомбові удари, рушив автострадою на північ, у бік Могильова. До вечора він повинен був з боєприпасами і всією технікою прибути до лісу, де розташувалася група генерала Чумакова. Сам Федір Ксенофонтович, залишивши при собі Колодяжного і взявши з автобатальйону в своє розпорядження легкий броньовичок, затримався в Довську. В ньому жевріла надія, що, оскільки це містечко стоїть на магістралі, яка веде до Ленінграда, цілком можливо, вціліла телефонна лінія і йому пощастить додзвонитися додому...

«Надія — хліб нещасливця», — пригадав Федір Ксенофонтович вислів, коли залишав пошту. «У Ленінград?.. Що ви!.. З першого дня війни далі Орші не можемо пробитися», — звучав у його вухах голос милої дівчини-телефоністки з блідим, утомленим обличчям.

Через кілька хвилин Федір Ксенофонтович уже йшов тінистою вуличкою до того місця, де залишив під доглядом старшого лейтенанта Колодяжного броньовик. Вуличка була тиха, і він не міг не звернути уваги на дві «емки», які обігнали його. Легкові машини були розмальовані зеленою фарбою різних відтінків;

по формі задньої «емки» він угадав у ній броньованого всюдихода й зрозумів, що приїхав хтось з високого начальства. Метрів за двадцять попереду від нього машини зупинилися. Із задньої вийшов кремезний генерал, блиснув орденами на гімнастерці. Щось знайоме вловив у ньому Федір Ксенофонтівич і, придивившись, упізнав генерала армії Павлова.

З передньої машини вийшов високий моложавий полковник інтендантської служби і, показуючи Павлову рукою на відчинені ворота двору, в глибині якого стояв одноповерховий цегляний будинок, запрошував його іти до будинку. Але Павлов побачив і впізнав Чумакова і, чекаючи, поки той підійде ближче, дивився на нього похмурим і мовби відсутнім поглядом.

У Федора Ксенофонтівича стиснулося серце від того твердого й понурого погляду. Здавалося, що це був не Павлов, а схожа на нього людина, так різке змінився він зовні. В його запалених очах ніби вселилося щось недобре, обличчя зі впалими щоками зістарилося.

Павлов зняв кашкета і, пильно дивлячись на Чумакова, який наближався до нього, гладив рукою поголену голову.

— Що ти тут робиш? — спокійно і якимось байдуже спитав Павлов, простягаючи Федору Ксенофонтівичу руку після того, як той відкозиряв йому.

Чумаков, виструнчившись, доповів про завдання, яке виконував у Довську. Павлов, надівши кашкет, слухав його і невдоволено супився.

— Хіба ти не знаєш, що я не командуючий? — з легкою досадою спитав він.

— Чув, — зітхнувши, відповів Чумаков. — Співчуваю тобі.

— Не люблю співчужань... Чого тягнешся?!

— Можна не відповідати? — Чумаков посміхнувся.

— Можна. — Павлов теж зітхнув і, показавши поглядом на пов'язку, спитав: — Серйозне поранення?

— Неприємне. Зачеплено щелепний суглоб і пошкоджено барабанну перетинку.

— Так, неприємне. Тому, мабуть, і не приступив до командування корпусом?

— Як це не приступив?! З першої хвилини, як тільки прибув у Крашани, все взяв у свої руки і за все відповідав. За перші бої корпусу твій заступник, генерал-лейтенант Болдін, навіть похвалив.

— Чортівня якась! — знизав плечима Павлов.

— І наказ про те, що приступив до командування, встиг розіслати разом з бойовим наказом про висунення дивізій на вихідне розташування.

— А чим же тоді пояснити...— Павлову, здається, було ніяково від необхідності ставити неприємні запитання і тому він говорив повільно, добираючи слова: — Чим же тоді пояснити претензії до тебе?

— Чиї претензії? І які?

— Що ти усунувся від керування корпусом.

— Нічого не розумію...— Федір Ксенофонович вражено дивився в похмурі і втомлені обличчя Павлова, чекаючи відповіді.

Але Павлов мовчав.

— Дмитре Григоровичу! — В голосі у Чумакова вчувалося обурення. — Ти мене знаєш... Що відбувається? Учора ввечері генерал Маландін також вліпив мені по телефону ляпаса. А вранці, мовби нічого й не сталося, навіщоось вливають у мою групу окремих автобат, дають навіщоось боеприпаси...

Невдоволено глянувши на протилежний бік вулиці, де зібрався гурт жінок і дітей, щоб подивитися на військових, Павлов спитав у Чумакова:

— Час є?

— Є.

— Тоді ходімо зі мною, перекусимо разом... Я від'їжджаю на Південно-Західний фронт. Більше такої нагоди поговорити, може, й не випаде.

Перетнули двір, зайшли до будинку і тут же опинилися в кімнаті з накритим, непогано сервірованим столом. На столі — графин з горілкою, спітнілі пляшки з лимонадом, парникові помідори, огірки, м'ясні й рибні закуски. Стільці, що стояли довкола столу, зачохлені в білу парусину... В кутку кімнати — фікус, на стіні навпроти єдиного вікна — портрети Сталіна і Калініна. Федір Ксенофонович навіть не зрозумів, де вони перебувають: в окремій кімнаті їдальні чи в приміщенні якоїсь установи.

— Сідайте, — запросив Павлов Чумакова і полковника інтендантської служби, перший сідаючи за стіл. — Для початку давайте заморимо черв'ячка.

Випили по чарці горілки, почали закушувати. Чумакову їсти було важко, до того ж він весь час напружено ждав, що зараз скаже йому генерал армії Павлов. А Дмитро Григорович думав про щось своє, не підводив очей від тарілки. Потім, певне, або відчув ніяковість, що мовчання так довго затягнулося, або ж згадав, що Чумаков чекає його слів, і заговорив, знову наливаючи горілки в чарки.

— Дорогий Федоре! Тебе звинувачують у тому, що ти не командував як слід корпусом, перекавши цю нелегку справу на

плечі свого начальника штабу. А той, приголомшений загибеллю сім'ї, теж не проявив себе. І ніби ти сам підтвердив це у своєму донесенні.

— Нісенітниця якась! — стиха мовив Федір Ксенофонович.

— Втрати твого корпусу пояснюються головним чином цією обставиною... І мені...— у голосі Павлова війнув холодок,— не байдуже знати істину, щоб зрозуміти ступінь і своєї провини.

— Жах якийсь! — Очі Федора Ксенофонтовича дивилися так, що Павлов одвів свій погляд.— Але тобі відомо, що на Нареві дивізії мого корпусу не відступили ні на крок? А потім, згідно з твоїм наказом, корпус розгорнувся в бік Гродно. Я, правда, не впевнений, що це треба було робити, а точніше, упевнений, що не треба...

— Я виконував директиву наркома! — сердито перебив Павлов.

— А я виконував твій наказ, і корпус, маючи дев'яносто старих танків замість чотирьохсот нових, як це належало, зробив усе, що міг, і навіть більше! Про приблизні втрати німців від ударів корпусу я написав у донесенні.

— Ось бачиш! — З грудей у Павлова вихопилось важке зітхання.— Всі пишуть точні дані, а ти — приблизні.

— Дмитре Григоровичу, побійся бога! — В голосі Чумакова відчувався біль його змученої душі.— Пам'ятаєш, в Іспанії ти зі своїми танкістами якось у нічному бою допоміг нам вибратися з кільця? Ти зумів би вранці доповісти точно, яких втрат завдав ворогові? Про справжні втрати на війні дізнаються після війни.

Павлов мовчав. Все-таки безмірна влада, перед якою відчиняються ворота правди, визнається за розумом.

— Бій в оточенні з переважаючими силами противника. Немає важчого і страшнішого бою! — Федір Ксенофонович ніби міркував уголос.— І як ми трималися! Один тільки арtpолк танкової дивізії Вознюка розбив дощенту величезну танкову колону німців. Хто міг точно підрахувати, скільки танків, бронемашин, мотоциклів, яку кількість живої сили перемололи наші снаряди!.. Нам кілька разів удавалось навалитися на ворога, коли він рухався колонами. Що таке вогневий артилерійський удар кинджальної дії? Страшно сказати! Прямою наводкою із засади цілим дивізіоном по скупченню машин і людей. І в лобових зіткненнях при розгорнутих бойових порядках, поки були боеприпаси й пальне, наші люди не осоромили себе. Коли корпус виявився розчленований, навіть тоді... Е-е, та що там казати! Писав я підсумкове донесення, а самого гризло: розумів, що керівництву зараз не до читання паперів...

— Але ж саме на твої папери й посилаються! — Павлов підняв чарку, цокнувся з чаркою Чумакова, яка стояла на столі.— Посилаються на підписані тобою документи.

— Хто посилається? Де?

— Учора вранці на командному пункті фронту я випадково був присутній, коли Лестеву¹ і Маландіну доповідали про чергові підсумки роботи комісії по перевірці. У висновках про тебе відгукуються не зовсім добре.

— Там навіть виготовили окремий документ,— уперше втрутився в нелегку розмову полковник із зеленими петлицями.

— Окремий? — здивувався Павлов.

— Так. Для Військової ради фронту. Пам'ятаєте, ще Лестев спитав отого бригадного комісара в авіаційній формі... Такий, невеликого зросту... чому він особисто не підписав документ?

— А-а, правильно! Той відповів, що з Чумаковим не говорив, і звелів підписати якомусь підполковнику, який викликав твоїх людей і вивчав документи твого штабу і політвідділу...

— І цей документ підписав підполковник? — насторожився Федір Ксенофонович.

— Так,— відповів полковник.

— Прізвище його, звичайно, Рукатов? — У голосі Чумакова різко прозвучала зла іронія.

— Точно, Рукатов,— збентежено підтвердив полковник.

— Тоді все ясно.— Чумаков, здається, заспокоївся після цього. Він хвацько, з якоюсь несподіваною веселістю випив чарку горілки, з хрускотом відкусив шматок огірка, мовби й не була поранена в нього щелепа, і вперше усміхнувся: — Рукатов — мерзенний тип, якого я колись вигнав з полку. Під час іспанської епопеї він також писав на мене, в НКВС. Жаль, не дотягнулись тоді руки роздушити гниду!

Все правильно вгадав генерал Чумаков. Сам Рукатов, скориставшись із того, що в зведених бойових і політичних донесеннях особливо підкреслювалися бойові і моральні якості начальника штабу корпусу полковника Карпухіна, і знаючи, що генерал Чумаков міг не встигнути прибути в корпус до початку війни, виготовив документ, який ганьбив генерала, був упевнений, що підпис під документом поставить керівник їхньої групи і у воєнному сум'ятті правда загубиться. Страх перед Чумаковим робив підлу душу Рукатова ще підлішою.

— Ну ось, тепер ясно,— після паузи сердито мовив Павлов і вимогливо подивився на полковника.— Візьміть, будь ласка, цього Рукатова...

¹ Дивізійний комісар Лестев Д. А.— начальник управління політпропаганди Західного фронту.

— Рукатова, — підказав полковник.

— ...Візьміть його на себе... Щоб і духу його...

— Єсть, буде виконано! — Полковник одразу ж щось занотував собі в блокнот.

Це був останній наказ, який віддав у своєму житті генерал армії Павлов...

Обід тривав. На столі появились тарілки з окрошкою, засмаченою сметаною, крізь яку виднілися ребристі грудочки льоду.

Павлов з болісною цікавістю розпитував у Чумакова про перший день війни, про перші її години. Слухав розповідь Федора Ксенофонтівича, низько схиливши голову й опустивши важкі повіки. Почувалося, що біль пече йому серце і важкі думи не дають спокою.

— Що тобі відомо про генерала Ахлюстіна? — спитав він про командира 13-го механізованого корпусу.

— Мигцем бачив його на КП командарма, — відповів Федір Ксенофонтівич. — Директива до них спізнилася. Все, як і в Крашанах... О четвертій ранку на Бельськ налетіли німецькі бомбардувальники, вдарили по головних об'єктах штабу корпусу і спецслужб. Заразом перепаало і штабу 5-го стрілецького корпусу, який був по сусідству. Частини Ахлюстіна по тривозі зайняли рубежі на річці Нурець, а наступного дня вже відбивали натиск ворога. Билися чудово...

— Ахлюстін живий чи ні?

— Минулого тижня, перед виходом з оточення, до моєї групи приєднався один з його командирів. Розповідав, що двічі на Ахлюстіна робили замах диверсанти. Але він уцілів, а ось його заступника генерала Іванова вбили. Впритул застрелив Василя Івановича переодягнений у нашу форму диверсант...

— А з Дмитром Карповичем Мостовенком не зустрічався?

— Ні. Мені здається, що наказ про контрудар групи генерала Болдіна, до якої входив і одинадцятий мехкорпус Мостовенка, до нього не дійшов. Корпус діяв згідно з планом прикриття.

— Крутий чоловік, незговірливий, — зітхнув Павлов, ніби відчуваючи якусь провину перед Мостовенком.

— Крутий, це правда. — Чумаков усміхнувся, згадавши, що хтось розповідав йому про суперечку між Павловим і Мостовенком, котрий перед тим, як прийняв корпус, очолював автоброне-танкове управління штабу округу.

— Слухай, Федоре Ксенофонтівичу! — Павлов трохи пожвавішав, підняв на Чумакова уважно-запитливі очі. — А як тобі вдалося так швидко вирватися з оточення?

— Воєнне щастя виявилось на моєму боці, — роздумливо відповів Чумаков. — Розгадали ми, що німці тримаються доріг,

не потикаються в лісі і на болотисті масиви. Ось тут полковник Карпукін особливо проявив себе. Проклавши на карті маршрут, він суворо стежив за точним дотриманням азимута на кожному відтинку шляху, за діями охорони. А маршрут вибирали такий, щоб можна було просуватися не тільки вночі, а і вдень. Придбали трофейні маскувальні накидки, а в кого не було, брали з собою на відкриті місця в'язки гілля. Тільки-но загуде літак, як уже лунає команда «лягай!». Але без зіткнень не обходилося... Продукти і боеприпаси відбивали у фашистів. Без втрат, зрозуміло, також не обійшлося...

— Ну, що ж...— Павлов тремтячою рукою знову наповнив чарки. Очі його мовби посвітлішали, зникли червоні прожилки на білках.— Вип'ємо по останній за наші важкі дороги... Хоч би якими вони були, але ми зобов'язані пройти ними до кінця і з честю!

В цей час двері до кімнати прочинилися і з-за них хтось поманив явцем полковника, який сидів скраю. Той вийшов і скоро повернувся розгублений і блідий.

— Товаришу генерал армії,— звернувся він до Павлова,— вас просять зайти в сусідню кімнату.

— Хто просить? — невдоволено спитав Павлов.

— Представники Наркомату оборони. Кажуть, невідкладна справа.

Павлов підвівся, розправив під ременем гімнастерку, застігнув на комір верхній гудзик і неквапливо вийшов...

...У сусідній кімнаті на нього чекало трое — похилого віку генерал-лейтенант в окулярах, із сивиною у вусах і на скронях, і двоє у польовій формі без будь-яких військових знаків — моголаві, плечисті, чимось схожі один на одного. Ці двоє стояли по обидва боки столу, на якому білів невеликий клаптик цупкого паперу — на чверть аркуша. Генерал зустрів Павлова, стоячи серед кімнати, віддав йому честь і відрекомендувався, назвавши своє прізвище і управління Наркомату оборони, в якому він служить.

Серце у Павлова недобре ворухнулося, коли він пильно поглянув у сумовиті очі генерала і вловив у ньому якийсь неприродне напруження.

— Дмитре Григоровичу,— долаючи хвилювання, стиха сказав генерал,— я вас прошу підійти до столу й ознайомитися ось із цим документом... Нам наказано виконати досить неприємну місію...

Павлов, пронизавши коротким затуманеним поглядом генерала, ступив до столу і тут почув те, про що неясно вже почав здогадуватися:

— Іменем Радянської влади ви заарештовані...

Рвучко взявши зі столу білий папірець, він уп'явся в нього невидючими очима...

Довгастий білий папірець із зубчастими слідами обриву вгорі — «Ордер на арешт»... Постанову про арешт затверджено народним комісаром оборони СРСР Маршалом Радянського Союзу Тимошенком. У лівому куточку — санкція на арешт за підписом заступника прокурора СРСР Софопова. Все правильно, все за законом...

— Навіщо все це? — пригнічено, чужим голосом спитав Павлов, невимовно страждаючи від почуття цілковитої безпорадності, тягара страшного і безповоротного лиха.

Сидячи за обіднім столом, так і не дочекався Федір Ксенофонтович повернення Павлова. Почувши, як поїхали з двору машини, занепокоївся. Але тут зайшов полковник інтендантської служби, винувато розвів руками і, ховаючи очі, зітхнувши, мовив:

— Поїхав Дмитро Григорович... Просив вибачитись... Невідкладні справи...

— На Південно-Західний поїхав?

— ...Ні.

Пригнічений, з непояснимою тривогою залишав генерал Чумаков цю невеселу гостину. На нього теж чекали справи.

18

І знову насторожений ліс. Хоч уже й пізній час, а ще було видно навіть у лісі: липневий день довгий.

Поблизу заново уторованої дороги, що тяглася від шосе, яке перетинало ліс, стояли, розмовляючи, Карпукін, Жилів, Іванюта і Володимир Глинський, який несподівано з'явився тут і якого знали як майора Птицина. Сьогодні, повертаючись із штабу фронту, полковник Карпукін побачив Глинського з речовим мішком за плечима на перехресті доріг. «Майор» махав рукою шоферам попутних машин. Наказавши мотоциклісту зупинитися, Карпукін, який сидів у колясці, запропонував Глинському місце позаду водія. І невикритий німецький диверсант, вельми здивіюючи зустрічі зі знайомим начальником штабу, охоче заліз на сидіння.

Глинський тут же розповів Карпукіну, що польовий госпіталь, у якому він доліковував свою рану, сьогодні згорнувся і поїхав кудись на схід, а йому, Глинському, оскільки рана майже зажила, їхати в тил «не дозволила совість»... Він сподівався розшукати свій інженерний батальйон фронтового підпорядкування,

але вже у госпіталі довідався, що батальйону більше не існує, і тепер він буде радий, якщо йому дозволять вернутися в групу, з якою він виходив з оточення: що, як, мовляв, пощастить знову втрапити під керівництво «чудового генерала Чумакова».

Карпухін не засумнівався в тому, чи має він право брати в свою штабну групу майора Птицина, бо й інші командири, які влилися в групу там, у тилу ворога, поки що теж залишалися в ній. Щоправда, всі вони пройшли в Могильові перевірку, заповнили бланки обліку кадрів, стали на облік кожен за своїм родом військ. Але ж не пізно дотриматися цієї формальності і майору Птицину,— на цьому Карпухін і заспокоївся.

І зараз, перемовляючись і димлячи цигарками, вони з тривогою чекали повернення з Довська генерала Чумакова. Дорога, якою він мав їхати, в районі Бихова вже була під обстрілом ворога. Передові частини противника в кількох місцях вийшли там до Дніпра і зробили спроби форсувати його. Сьогодні, коли переданий групі автобатальйон переїжджав з Довська сюди, в район Могильова, дві його машини попали під німецькі снаряди. Найбільше хвилювався Карпухін; він краще за всіх знав, які важкі бої йшли нині на рубежах Березини, Оли, Друті. Німці ось-ось могли прорватися до Дніпра, і з хвилини на хвилину могло надійти якесь розпорядження від командування.

Глинський з розумінням справи розповідав, як німці обладнують свої танки, щоб переправляти їх по дну річки: у госпіталі він, мовляв, зустрічався з очевидцями таких переправ...

А Мишко Іванюта сумував. Сьогодні полковий комісар Жилів, який їздив у Могильов, дізнався, що його, Мишкова, дивізія з оточення поки що так і не вийшла, і Жиліву наказано відрядити газетного працівника, молодшого політрука Іванюту, в резерв при політуправлінні фронту. Вранці Мишко прощатиметься з усіма, з ким пройшов нелегкий шлях майже від самого кордону...

На ліс повільно опускався теплий морок. Ажурне шатро з гілля і листя над головою, здавалося, розмивалось глибокою чорнотою. Десь неподалік, коло заболоченого струмка, тихо закладала синьошийка, переमेжовуючи низькі тони вуркотінням. На її голос озвалася флейтовим свистом малинівка. Але в цей час від Дніпра долинув черговий гул вибухів, і птахи змовкли.

На дорозі нарешті блиснули сині мечі світла, що падало із затемнених фар броньовика. Машина, порівнявшись з полковником Карпухініним, який вийшов їй назустріч, зупинилася. Її залізні дверцята вже були відчинені, і Чумаков стомлено ступив на землю, а слідом за ним виліз старший лейтенант Колоджний.

— Стру-унко! — приглушено, проте владно скомандував усім, хто був поблизу, Карпукін і почав доповідати: — Товаришу генерал...

— Вільно! — перебив його Чумаков і буркотливо пояснив: — Якщо є новини, то не обов'язково доповідати про них на весь ліс...

— Ясно,— ніяково відповів Карпукін.— Як доїхали, Федоре Ксенофонтовичу?

— З об'їздами і під обстрілом... Усяке було. Німці рвуться через Дніпро, а шістдесят третій корпус комкора¹ Петровського топить їх.— Розповідаючи це, Чумаков пильно вдивлявся в очі Карпукіна, намагаючись відгадати, які новини той приготував для нього.— Давно повернулися?

— В першій половині дня.

— У Маландіна були?

— Ні, не вдалося... Був у оперативників. Прийняли документи й сказали, що ми, мабуть, перейдемо до армії генерал-лейтенанта Ташутіна. А щодо вашої вчорашньої розмови з генералом Маландіним,— Карпукін винувато розвів руками,— ніхто нічого не знає. Я і так, і сяк. Відмахуються всі: адже німці на всіх ділянках пруть зі страшною силою, не до цього штабістам.

— А я дещо розвідав,— утрутився в розмову полковий комісар Жилов. Вони відійшли вбік, і Жилов провадив далі: — Сьогодні в Могильові розмовляв з начальником управління політпропаганди фронту дивізійним комісаром Лестевим.

— До нього попало ваше підсумкове політдонесення? — з підкресленою зацікавленістю спитав Федір Ксенофонтович.

— Так, він читав його. Але вийшло прикре непорозуміння. Якийсь підполковник з комісії по перевірці з кимось вас переплутав, не розібрався в документах і наплів у своєму висновку всяких дурниць. Ось я й допоміг Лестеву розібратися в цій плутанині.

— Ніякої плутанини там немає.— Федір Ксенофонтович важко зітхнув.— Зумисне наклепав підполковник.

— Зумисне?! — суворо перепитав Жилов.

— Так... Не варто про це.

— Чому?..— Жилов знизив голос.— Вам щось відомо?

— Дещо... Не до Рукатова зараз.

— І прізвище вам відоме?! А ви знаєте, Федоре Ксенофонтовичу, що я за розпорядженням Лестева пробував знайти цього

¹ Комкор — військове звання вищого командного складу Червоної Армії до введення генеральських звань. Л. Г. Петровському невдовзі після цих подій було присвоєно нове військове звання — генерал-лейтенант.

Рукатова... Але він ніби крізь землю... Хтось кудись встиг сплатити його з штабу фронту.

— Нічого, може, ще коли-небудь трапиться мені на дорозі,— спокійно й суворо сказав Чумаков.

У кінці цієї ночі надійшов наказ: штабна група генерала Чумакова доукомплектовується і перетворюється в штаб зведеної оперативної військової групи; до її складу входять одна артилерійська і одна танкова бригади, мотострілецька дивізія полковника Гулиги, яка пробилася з оточення, і ще кілька, також пошарпаних у боях, частин. Всі вони займали нині оборону по тилловому рубежу мілководної річечки Лежі, яка впадала в Березину, а артилерійська бригада двома широкими заслонами сідала головну в смузі оперативної групи дорогу, що тяглася із заходу на північний схід.

Командиром групи призначався генерал-майор Чумаков, начальником штабу — полковник Карпухін. Штабу належало терміново прибути в район села Палинь, на південний схід од Борисова, прийняти війська групи, налагодити управління і розпочати підготовку до негайних наступальних дій, а генералу Чумакову з'явитися до командарма Ташутіна за одержанням бойового завдання.

Піднявши по тривозі свій поповнений автобатальйоном «лісовий гарнізон», Федір Ксенофонтівич ознайомив Карпухіна, Жилова і ще кількох командирів з наказом і доручив Карпухіну вести колону на північний захід, до малопомітного на карті сільця Палинь, а сам вирушив броньовиком до штабу армії. Всю дорогу думав над тим, про які наступальні дії за нинішнього становища, та ще й без старанної підготовки може бути мова, губився в догадках, думаючи, що командування затіває контрудар з якоюсь обмеженою метою, мабуть, щоб відвернути увагу ворога від чогось важливішого. І недалекий був од істини...

Справді, командуючий фронтом маршал Тимошенко, розібравшись, наскільки це було можливо, в обстановці і виконуючи наказ Ставки Головного командування, спішно групував усі наявні в смузі Західного фронту сили в такий спосіб, щоб в оборонних боях на рубежі Березини і в межиріччі хоч якоюсь мірою виграти час, поки підійдуть до Дніпра резервні війська. Проте на Вітебському напрямі з кожною годиною все очевидніше назривала небезпека проривів ворога на флангах 22-ї армії, виходу його великого угруповання в тил Західного фронту і прориву до Смоленська. А 19-а армія генерал-лейтенанта Конєва, яка висунулася зі сходу, так і не встигала відвернути цю серйозну загрозу. Ось

чому маршал Тимошенко запропонував Військовій раді фронту варіант флангового контрудару по німецькому угрупованню, яке загрожувало проривами.

Схвалена Військовою радою фронту директива пропонувала командуючому 20-ю армією генерал-лейтенанту Курочкіну силами двох механізованих корпусів, при підтримці авіації, завдати контрудару в напрямках Сенно і Лепеля. Цей задум наступного дня буде схвалений і Ставкою Головного командування, але з істотним уточненням: Сталін тоді запропонує для забезпечення успіху дій механізованих корпусів завдати допоміжного удару ще двома-трьома з'єднаннями армії генерал-лейтенанта Ташутіна з району на південний схід од Борисова. Саме в цьому допоміжному контрударі, у взаємодії з двома стрілецькими корпусами, і візьме участь група генерал-майора Чумакова.

Федір Ксенофонтович під'їжджав до штабу армії рано-вранці, коли сонце, наче боячись побачити, що накоїла війна за ніч, несміло піднялося над задимленим обрієм і зазірало в усі куточки, куди тільки міг проникнути його промінь. У мішаному лісі, переважно сосновому, в який вкотився з першими сонячними променями броньовичок, повсюди були сліди страшного, мабуть учорашнього, бомбування: ближче до узлісся виднілося багато повалених, знівечених осколками дерев, кущі підліска з поламаним і пом'ятим гіллям були припорошені земляним кришивом і густим шаром пилу, на сучках і вгорі на кронах то там, то тут висіли закинуті туди повітряними хвилями обривки телефонних проводів, кінської збруї, а то й маячила сіра шинелька або посічена на шматки плащ-палатка...

Важко було дивитися на ці страшні сліди буйства смерті і сліпої стихії, вгадувати за ними все те, що пережили тут люди, які чули над зеленим шатром лісу завивання пікіруючих бомбардувальників і не бачили, куди націлюють вони свій смертоносний вантаж.

У глибину лісу, до штабу, вела ледь прим'ята в трав'янистому й купинястому перелозі дорога. На її поворотах були прибиті до стовбурів дерев тесові стрілки-показчики з недбалим написом «ПЗД», що означало пункт збоку донесень. Часто праворуч і ліворуч серед дерев можна було бачити вантажні машини, похідні кухні, штабелі якихось ящиків, а поміж них — заклопотаних бійців.

Дорога пірнула в похмурий байрак, затоплений дрімуче густим дрібноліссям, а при виїзді з нього, серед заростей глоду, забілів березовий шлагбаум з червоним прапорцем посередині...

Після перевірки документів — все та сама дорога, той же ліс, в якому темніли обабіч курені, зроблені з жердин та гілля,

виднілися парусинові палатки, а де-не-де горбилися над землянками закидані зеленню накати з колод.

За другим шлагбаумом — розташування командного пункту. В'їзд туди було заборонено. Залишивши броньовик обіч дороги, генерал-майор Чумаков поспішив у тому напрямку, куди вели телефонні проводи... Його зустрів енергійний старший лейтенант з червоною пов'язкою на рукаві; здавалося, черговий тільки тим і був заклопотаний, що з нетерпінням чекав Федора Ксенофонтівича. Поглянувши на його особове посвідчення, він заквапився поперед нього до добре замаскованої великої палатки госпітального типу, владно махнув рукою на вартових, які стояли біля входу, і відкинув перед генералом запону.

— Проходьте, будь ласка, — сказав пошепки.

У невеликому тамбурі назустріч генералу Чумакову підвівся порученець командарма — смаглий красень капітан з великими блискучими очима, над якими розкинулися тонкі чорні брови.

— Товариш генерал Чумаков? — шанобливо спитав капітан, підвівшись з-за маленького столика з телефоном.

— Чумаков.

— Ось, будь ласка, для вас карта. — І капітан простягнув старанно складену топографічну карту.

Потім Федір Ксенофонтівич зайшов у яскраво освітлену електролампами палатку, і йому здалося, що він опинився у просторому кабінеті, де провадили чи то обговорення навчань, чи то якийсь інструктаж. У глибині за столом сидів маршал Тимошенко, а поруч з ним — армійський комісар першого рангу Мехліс, який у цей час говорив, звертаючись то до ставного, років сорока, командарма генерал-лейтенанта Ташутіна, що стояв біля величезної оперативної карти з указкою в руці, то рвучко простягаючи руку до самої карти, розвішеної на бічній парусиновій стіні. Біля протилежної стіни, навпроти карти, стояли й сиділи генерали і старші командири, уважно слухаючи армійського комісара.

Федір Ксенофонтівич одним поглядом, в одну мить охопив те, що відбувалося в палатці, навіть помітив, як поблякли перетомлені Тимошенко і Мехліс — моложаві обличчя їхні змарніли, очі запали, навіть польова форма на обох була досить прим'ята. Почуваючи ніяковість через те, що змушений доповісти про своє прибуття і привернути до себе увагу всіх цих заклопотаних і втомлених людей, ступив по-стройовому вперед, стиха мовив Мехлісу:

— Прошу вибачити, товаришу армійський комісар першого рангу... — І голосно звернувся до Тимошенка: — Товаришу Маршал Радянського Союзу!.. Генерал-майор...

— Сідайте,— махнув рукою в бік Федора Ксенофонтівича Тимошенко й поглянув на командарма, що стояв біля карти, ніби щоб пересвідчитись: «Ваша людина»?

Переборюючи почуття ніяковості і шулячись під запитливим і явно роздратованим поглядом Мехліса, Чумаков підійшов до інших генералів і, затулившись чиеюсь спиною, почав гладити рукою бинт, під яким раптом розболівся щелепний суглоб.

Тим часом Мехліс говорив далі:

— Нині кожен червоноармієць, кожен командир, нехай це буде сержант чи генерал, повинні в усьому своєму естві містити могутню силу нашої армії, як кожна молекула міцнющої броні становить її силу!..

Ці вільно й роздумливо мовлені слова здалися Федору Ксенофонтівичу досить влучними й близькими йому, наче багато років носив він їх у собі й ждав нагоди, щоб сказати, а тут несподівано почув від нового члена Військової ради фронту...

— Одначе броня тільки тоді стає бронєю, коли сталь для неї добирається особлива — з потрібною якістю,— мовив далі Мехліс.— Так відбувається і з людиною: за деяких умов сплав її почуттів міняється, і тоді душевна напруга гасне...

І ці нехай трохи й пишномовні слова сприйняв генерал Чумаков з радісним здивуванням, як голос досягнутої ним самим правди. Навіть відійшла образа, що кольнула була серце, за роздратований погляд, який кинув на нього армійський комісар. І ніби на виправдання цього миттєвого роздратування Мехліса у Федора Ксенофонтівича майнула думка про те, що в такі суворі дні випробувань кожна людина, мабуть, може висловлювати свої почуття стосовно інших людей з тією вимогливістю, яку диктує висота її становища і міра відповідальності перед суспільством...

Мехліс, окинувши присутніх у палатці пронизливим поглядом, мовив далі:

— Військові частини й підрозділи, які нині пробиваються на схід з ворожого тилу, з одного боку, сильні своїм бойовим досвідом і випробуваною в небезпеках згуртованістю, а з другого боку — виснажені тим, що чимала частина їхніх людей приголомшена і навіть налякана воєнною могутністю гітлерівців...

«Щира правда!» — у думці погодився Чумаков.

— В усіх них райдушна надія,— з суворістю в голосі говорив Мехліс,— що досить їм тільки вирватися з ворожого кільця, як вони побачать уже суцільний і могутній фронт наших військ, об який фашисти розіб'ють собі лоба. Але цього, як вам відомо, поки що не сталося, і в багатьох колишніх оточенців, котрі не знають про наші резерви,— вони йдуть з глибини держави,— здригнулося або може здригнутися серце...

З цією думкою армійського комісара Федір Ксенофонтівич теж погодився, бо навіть він сам, коли пробивався зі своїми людьми сюди, за Березину, болісно переживав, не побачивши тут всього того, що сподівався побачити.

— Так ось, товариші! — Мехліс, здається, закінчував і кидав у слухачів слова, ніби досвідчений майстер забивав у дошку цвяхи.— Ми з вами знаємо потенціальні сили нашої країни, нашої армії, ми віримо в наш народ і в нашу партію! Треба, щоб такою ж непорушною вірою перейнялися всі, хто тримає нині в руках зброю. Ми повинні розумно й активно скористатися з допитливості кожної людини, яка завжди намагається досягнути справжню суть того, що відбувається! Ця суть у всій її повноті, з найглибшим аналізом подій, явищ і всіх наших завдань міститься в промові товариша Сталіна!..

Генерал Чумаков за давньою звичкою несподівано для самого себе гаряче плеснув у долоні, але відразу ж зняковів і опустив руки. Одначе заплескали й інші... Мехліс переcheckав, поки оплески стихнуть, сказав:

— Промова товариша Сталіна від третього липня — програма нашої діяльності. На фронті не повинно бути жодного воїна, який би її не знав... Але, товариші... я хочу вам по секрету сказати, що з дня на день стане відома й інша, дуже гірка й тяжка правда... Стануть відомі імена людей, з чияї вини — а цілком можливо, що й через їх підлу зраду — Червона Армія так далеко відкотилася від наших кордонів... Ці люди, незважаючи на їхні колишні військові звання й минулі заслуги, стануть перед судом і понесуть суворе покарання!..

Федору Ксенофонтівичу спочатку здалося, що він не дочув через своє поранення або щось не так зрозумів. Тоді відчув, як чоло його вкривається липким потом, а сам він мовби провалюється в холодну жакхливу порожнечу. З усіх сил хотілося йому стримати це падіння, хотілося повернутися думкою до мовлених тут слів, але до слуху його знову долинув знайомий своєю твердюю різкістю голос Мехліса.

— Вибачте, товаришу генерал,— Мехліс звертався до командарма Ташутіна, котрий якимось розгублено стояв біля топографічної карти.— Я не збирався багато говорити. Думав кинути репліку, а вийшло, що перебив вас надовго...

— Ваше право, товаришу член Військової ради,— трохи закриплим голосом відповів Ташутін, якого Мехлісове повідомлення також, видно, вразило. За той час, коли говорив армійський комісар, він випустив нитку своєї перерваної розповіді і тепер не знаходив слів, щоб повести далі розмову про оперативну об-

становку в смузі армії і про одержану директиву командування фронтом.

Федір Ксенофонтівич ніби й не почув відповіді командарма: тільки тепер йому став зрозумілий зміст всього, що сталося в Довську,— виходить, не випадково не повернувся за обідній стіл генерал армії Павлов...

Федір Ксенофонтівич міг повірити в будь-що, у найтяжчі помилки Дмитра Григоровича, але тільки не в його зрадництво. Навіть сама думка про це здавалася безглуздою... І якщо він правильно зрозумів Мехліса, не тільки про Павлова йдеться... Про кого ж ще?.. Може, Мехліс мав на увазі щось інше, якихось інших людей?.. Адже справді, коли там, у прикордонних боях, складалося безвихідне становище, коли треба було гинути задля того, щоб жили й перемагали інші, коли смерть у бою була неминуча, але ніколи не прекрасна й не солодка, у деякого в розмові прохоплювалася думка, а то й передавалися чутки, що в якісь там ланки вищих штабів, мабуть, проникли вороги і діють на користь фашистам, бо часом інакше нічим було пояснити катастрофічну невідгідність нашого становища й навдивовижу вигідне становище противника. Але тоді гадав, що ця думка і ці чутки повзли від провокаторів, які пролізли в наші ряди. Тим більше, що переодягнених у форму Червоної Армії і закинутих на радянську територію фашистських холоуїв чи професіональних диверсантів не раз ловили на місці злочину й розстрілювали...

Але навіть там, у хвилини страшної жорстокості чи крайнього відчаю, коли доводилося з багнетом іти проти танків, навіть там ніхто серйозно не надавав значення чуткам про зраду. Невже помилялися?.. Невже справді викрито свідомих винуватців загиблі тисяч і тисяч наших людей?

Пірнавши у вир цих болісних думок, Федір Ксенофонтівич не помітив, як генерал-лейтенант Ташутін підняв указку до позначок на карті і повів далі свою розповідь. Тільки сила внутрішньої цілеспрямованості, яка зміцніла за багато років, змусила Чумакова вчасно опам'ятатися й прислухатися до того, що говорив командарм. Чуючи його короткі й міцно збиті фрази, Федір Ксенофонтівич занепокоївся, що Ташутін, про щире відвертість якого він знав з давніх-давен, дозволяє собі в присутності маршала Тимошенка й армійського комісара першого рангу Мехліса надто безапеляційно і значно ширше, ніж належить командуючому армією, оглядати й оцінювати оперативну обстановку на Західному фронті і, здається, не збирається скоро доповідати про те головне, з чого складається рішення і бойовий наказ командарма для виконання задуму й наказу командування

фронтом. Ніби серед усіх присутніх тут тільки перед самим Ташутіним відкрився справжній стан справ на просторах Білорусії і наче він збирається докладно пояснити це тим, хто зібрався в його штабі. З непорушним спокоєм і, здається, навіть з адресованим комусь докором генерал-лейтенант Ташутін стверджував, що в прикордонних боях Західний фронт не зміг виконати завдання, яке покладалося на нього, і тепер нерозумно виправляти ситуацію латанням дірок, висуваючи на загрозові ділянки розрізнені частини і з'єднання.

Федір Ксенофонтівич, кинувши при цих словах погляд на маршала Тимошенка, помітив, як той сердито повів бровою і щось занотував собі в блокнот, що лежав перед ним. Ташутін також вловив цю реакцію наркома і тут же з почуттям душевної рівноваги почав пояснювати, чим викликані ці його міркування.

— Нам, командуючим військами першого ешелону,— казав він, повернувшись спиною до карти,— дуже важливо було відчути — і ми це відчули,— що ця очевидна реальність стала очевидною і для Головного командування. Внаслідок цього, як ми бачимо, нині удари по ворогові вже націлені з глибини, де створюються великі військові угруповання.

— Прощу, ближче до вашого завдання! — невдоволено кинув Мехліс, зрозумівши, що командарм досить легко викрутився з незручного становища.

— Ось я й наблизився до нього,— сухувато відповів генерал Ташутін і, подумавши, додав: — Проте мені здається, що біда командуючих арміями, які перші прийняли на себе удар ворога, в тому й полягає, що, крім невідповідності і далеко не повної оснащеності військ, вони й самі опинилися ніби із зав'язаними очима: одразу й зрозуміти не могли — чи справді вибухнула війна, чи німці лише нав'язують воєнний прикордонний конфлікт!

— Але ж для вас становище зараз ясне?! — Мехліс починав уже сердитися, а в гніві армійський комісар, як це було всім відомо, не делікатничав, не щадив нічийого самолюбства і був крутий у своїх рішеннях.

— Зараз ясне, товаришу член Військової ради,— спокійно відповів генерал Ташутін, поглянувши на Мехліса спідлоба.— Я лише не розумію, як можна запідозрювати в зраді командармів, на місці яких міг опинитися кожен з нас. Інша річ — головотяпство, нерозпорядливість...

Мехліс, здається, збентежився, чи, може, його стурбували вперте мовчання й непричетність до цієї розмови маршала Тимошенка. Скоса поглянувши на Семена Костянтиновича, побачивши його насуспені брови й опущені очі, Мехліс побагровів і суворо відповів Ташутіну:

— Ви, товаришу генерал, сунете носа туди, куди не треба! Я по секрету поінформував вас, а ви... поспішаєте випередити події! Буде наказ по Червоній Армії, він і внесе повну ясність... А поки що ми подивимося, як виконаєте ви бойове завдання! З незав'язаними очима...

У палатці запанувала ніякова тиша. Увага всіх присутніх була прикута до Мехліса, до його по-своєму загадкової вдачі. А втім, для мислячих людей і тих, хто добре знав Мехліса, особливої загадки в ньому не було. Багатьох захоплював він збудженістю свого духу і гнучкістю розуму. Інші вбачали в ньому сильну особу з вибуховою вдачею: під час соціальних бур і загальних потрясінь у таких характерах проявлялося все найсильніше і найгірше, іноді змішуючись, стикаючись одне з одним і створюючи незбагнений конгломерат складної людської індивідуальності. Такі люди можуть з надмірною запопадливістю виконувати вищу чужу волю, виявляючи в ділянках своїх усю силу власної волі, можуть із сліпою впертістю чіплятися за догми, які втратили своє значення, і заперечувати, відкидати істини, які народжуються. Вони, ці люди, страшні зі своєю роздратованою фантазією, вони ефектні зі своєю послідовністю і енергією. Вони завжди одержимі якимось надзвичайним діянням, часто навіть не маючи надії здійснити його. Якщо бачать у людині щось гарне — то найкраще, якщо бачать погане — то найгірше. Їм найбільше подобаються ті люди, які покірливо, а ще краще — із захопленням поділяють їхні думки.

Генерал Чумаков, вдивляючись у трохи засмучене обличчя Мехліса, котрий, мабуть, теж відчув ніяковість від тривалої мовчанки, чомусь пригадав десь прочитане: *впертість не є дефектом розуму...* Впертість — *дефект темпераменту*. Непіддатливість волі, дратівливе ставлення до чужих доказів впливають із особливого *самолюбства*, для якого найвище задоволення — *тільки своїм розумом володарювати над собою та іншими...*

Тиша в палатці ніби почала наповнюватися чимось зловісним. Однак нічого не сталося: її порушив досить буденно-діловий голос генерал-лейтенанта Ташутіна.

— Товаришу армійський комісар першого рангу, — звернувся він до Мехліса, і по обличчю командарма ковзнула холоднувата посмішка. — Я щиро прошу вибачити мені, якщо сказав щось неадекватне... А бойове завдання ми виконаємо!

— Оце вже слово комуніста! — усміхнувся вдоволено Мехліс. Потім він повернувся до Тимошенка й почав про щось тихо розмовляти з ним.

— Так, ми виконаємо завдання, — з натиском повторив командарм, — хоч обидва наші стрілецькі корпуси сильно ослаблені,

а зведена оперативна група генерала Чумакова ще й не набрала форми військового з'єднання. Ми розітнемо бойові порядки наступаючих німецьких військ, візьмемо Борисов і розгорнемо удар на північний захід, але за умови, якщо відомості про ворога, — Ташутін повернувся до карти й постукав указкою по тому місцю, де був позначений номер німецького моторизованого корпусу, — відповідають дійсності... Якщо тут виявляться ще якісь інші ворожі з'єднання, про які нашої розвідці нічого не відомо, ми зробимо тільки те, що зможемо.

Помітивши, що на його останні слова ні Тимошенко, ні Мехліс, розмовляючи між собою, не звернули уваги, командарм на очах у всіх незадоволено розвів руками, потім діловито прокашлявся й почав роз'яснювати бойовий наказ.

Чітко, дохідливо генерал Ташутін давав оцінку противникові, показував на карті його розташування, викладав задум командуючого фронтом, пояснював завдання, поставлене перед його армією, і завдання сусідніх армій, трохи хизуючись, формулював своє рішення...

Федір Ксенофонтівч усе це надійно відкладав у своїй натренованій пам'яті, робив помітки на розгорнутій карті і силою уяви створював багатоступінчасту картину зустрічного контрудару по ворогу, що рвався на схід. І при цьому відчував професіональне задоволення, чуючи, як Ташутін упевнено й точно накреслює схему майбутньої бойової операції, збагачує її подробицями завдань, покладених на ті чи ті частини.

Але коли командарм почав говорити про завдання, яке стоїть перед зведеною оперативною групою, Чумакова охопила тривога: завдання не таке вже й просте, а точніше — неймовірно складне завдання. Головна його суть — могутнім кулаком пробитися в глибину захопленої противником території на сто кілометрів, скувати якнайбільше ворожих сил, загальмувавши цим просування його моторизованих військ на схід, і зайти в тил 57-му моторизованому німецькому корпусу. Що це в разі невдачі означало, генерал Чумаков дуже добре розумів.

І його охопило нетерпіння. Час!.. Потрібен час!.. Треба використати кожную хвилину. Адже ще не створено навіть штабу групи. Треба точно розставити в ньому людей, яких послали в Палинь і яких він ще не бачив, треба довести до відома військ наказ, підготувати їх, організувати взаємодію, налагодити постачання боєприпасів, пального, харчування... На все це і на багато чого іншого є лише один день і одна ніч. Здається, просто неможливо встигнути зробити все, що належало зробити... Однак треба!.. Адже закони військової науки, на які спирається управління військами, передбачають, що будь-який військовий начальник,

якщо він, приймаючи рішення, настовхується на якісь перешкоди, неадаптованості, має право переступити рамки воєнних законів (нормативних та інших); без цього не можна піднятися думкою до точного визначення своїх можливостей, не можна домогтися кінцевої мети в пошуках форм застосування підлеглих тобі пілськ.

Коли прізвище Федора Ксенофонтівича пролунало в наказі командарма ще раз, Мехліс раптом насторожився, дістав свій блокнот, зазирнув у нього і спитав генерала Ташутіна:

— Пробачте, про якого це Чумакова йдеться? Чи не про того, чий мехкорпус завдавав контрудару у бік Гродна?

— Так точно! — відповів Ташутін.

— Він тут?

— Тут! — Федір Ксенофонтівич ступив півкроку вперед.

— Як ви сюди потрапили? — Мехліс свердлов його недобрим поглядом.

— Згідно з наказом командарма...

— Ні, я питаю, як ви опинилися тут без свого механізованого корпусу?.. Де ваші танкові дивізії, де артилерія?

Запитання пролунали в могильній тиші, як гучний ляпас.

Розуміючи, що виникли ці запитання з лихої і мерзеної волі Рукатова, Чумаков все ж таки поблід від сорому та образи.

— Більше того, що я написав у підсумковому бойовому донесенні, нічого додати не можу, — стиха відповів він, відчуваючи, як під пов'язкою вогнем спалахнула ще незагоєна рана, і зрозумів, що м'язи щелепного суглоба зараз скам'януть.

— Придумувати донесення легше, ніж командувати корпусом! — з жадливою різкістю мовив Мехліс. — А як ви командували, Військовій раді фронту відомо!..

У Федора Ксенофонтівича вистачило сили тільки розкрити рот, але вимовити хоч би одне слово він уже не міг. Гострий біль ніби розітнув його голову навпіл, м'язи під бинтами навколо щелепного суглоба випнулися, і йому здалося, що десь поруч ударили у величезний дзвін і безугавний, пронизливий гул заповнив собою все довкола.

На нього дивилися вражено і навіть злякано. Небачене вище: виструнчений генерал з широко розкритим, нерухомим ротом і некліпними очима; одна половина обличчя бліда, друга — багрова. Здавалося, що Чумаков зараз упаде.

І тут підвівся з табуретки невисокого зросту дивізійний комісар з орденом Леніна і орденом Червоного Прапора на гімнастерці; зблиснули по два ромби на його петлицях. Без жодної зморщечки обличчя дивізійного комісара світилося юнацькою задерикуватістю, а очі дивилися з відважною проникли-

вістю. Це був Лестев — начальник управління політпропаганди фронту.

— Дозвольте внести ясність, товаришу член Військової ради? — енергійно промовив дивізійний комісар.— Документ, який ганьбить генерала Чумакова, виготовлений на недостовірних фактах, а висновки документа не мають нічого спільного з дійсністю. Я перевірів усе особисто й несу відповідальність за кожне своє слово. Генерал Чумаков проявив себе як командир корпусу якнайкраще...

— Звідки ж тоді взявся такий документ? — здивовано і, здається, з радісним полегшенням запитав маршал Тимошенко.

Федору Ксенофонтівичу саме до речі було б розповісти про все й на цьому припинити шарпання нервів, але він ще перебував у безпорадному стані.

— Один підполковник наплів,— відповів Лестев.— Яка причина брехні — поки що невідомо. Можливо, просто якесь непорозуміння.

— Гаразд, зараз не будемо її дошукуватися,— суворо мовив Тимошенко.— Немає часу... Товаришу Лестев, я прошу вас докінчити цю справу. Підполковника розжалувати в майори. Які б там не були причини...

В цей час Мехліс нахилився до маршала і щось зашепотів йому. Тимошенко скрушно почухав потилицю і стиха сказав армійському комісарові:

— Простежте, будь ласка, щоб прізвище Чумакова не потрапило в телеграму до товариша Сталіна.— Потім звернувся до Федора Ксенофонтівича: — Товаришу Чумаков, ви що — погано себе почуваете?.. У вас серйозне поранення?

Федір Ксенофонтівич зрештою знайшов вихід: він поклав уздовж рота між зуби вказівний палець, так, щоб до нього доторкався язик і шепеляво прогугнявив:

— У мене заклинило щелепний... суглоб... Він пошкоджений...

— То, може, вам треба в госпіталь? — Тимошенко дивився на Чумакова із співчуттям.— Як же ви будете командувати?

— У Чумакова заклинює лише перед начальством,— кинув дотеп хтось з генералів.— А перед німцями він горластий!

Аж гойднулася парусина палатки, так дружно вибухнув у ньому й вихлюпнувся в ліс регіт, подивувавши цим штабних людей, до яких він докотився. Адже в ці суворі дні високому начальству було не до сміху.

Почув би цей регіт Гітлер... Тільки вчора на нараді в ставці він заявив своєму генералітету:

«Я весь час намагаюся поставити себе в становище противника. Практично він уже програв війну. Добре, що ми розгромили танкові і військово-повітряні сили росіян. Росіяни не зможуть їх більше відновити».

19

Володимир Глинський належав до тих позбавлених батьківщини, стомлених мандрівним життям і ненавистю інтелігентів, психіка яких за межами зрілого віку скидалася на добряче розхитаного, з ненадійними осями воза. Відчуваючи порушення свого колишнього душевного стану, Глинський намагався пояснити це природною, що з'являється з віком, досвідом і осягненням філософських наук, внутрішньою зрілістю. Проте не все піддавалося поясненню, і це непояснимо в його психіці часто бентежило допитливу думку Глинського, затягуючи в трясовину містики.

Коли Глинського знемагали якісь сумніви чи мучили погані передчуття, він починав вимогливо вдивлятися і вслухатися в самого себе. З часом йому почало здаватися, що він відчуває в собі якесь роздвоєння: в ньому ніби прокидалася ще одна людина, якась незбагненна сила, що самостійно думала, мала внутрішній голос; вона затівала з Глинським важку, іноді небезпечну суперечку. Ця суперечка починалася із запитань його таємничого двійника, і легше іноді було накинути на шию зашморг, ніж відповідати на них. Але Глинський вважав за свій обов'язок негайно відповідати тому голосу почуття, а також шукати шляху до компромісу між отими двома в ньому сперечальниками. Однак не завжди знаходилися відповіді, не завжди вдавався компроміс, і тоді починався затяжний розлад у його душі, тоді народжувалися нові тривоги й страхи, а майбутнє оповивалося мороком.

З часом Глинський почав невиразно запідозрювати, що внутрішній голос, який оживав у ньому, сперечався з ним,— це голос самого неба. І якось на сповіді він поділився своїм прозрінням з духівником. Той слухав його уважно, потім, схиливши чоло до святого письма, довго мовчав. І коли Глинському здалося, що святий отець забув про нього, той врешті вибухнув довго схвильованою й урочистою тирадою. Священик переконав, що він, Володимир Глинський, справді позначений святим знаменням, що вищі сили істинно благоволять до нього і до його душі зримо для святого отця тягнеться золота нитка Аріадни, допомагаючи йому йти гріховними лабіринтами земного буття.

І ніби яскравий, теплий промінь освітив тернові дороги графа Володимира Глинського, але тільки дороги вже пройдені. Йому стало ясно, чому доля вберегла його від будьоннівських шабел у громадянську війну, тоді як його старшого брата Миколу Глинського, за чутками, не вберегла; стало ясно, як зміг він уціліти, пройшовши через криваву одіссею марокканської війни у складі французького іноземного легіону... А тепер він розумів, що доля не випадково звела його, вишколеного німецького диверсанта, з генералом Чумаковим і полковником Карпукініми: він їх зустрів на пошті вночі в переддень війни; це короточасне знайомство потім зробило його, таємного їхнього ворога, пораненого червоноармійською кулею, «своїм» у загоні Чумакова й допомогло після виходу в розташування радянських військ і нетривалого лікування у військовому госпіталі поселитися під надійним дахом одного з більшовицьких військових штабів. У цьому чималю роль зіграли його «легенда» — запозичена біографія — і добре виготовлені в німецьких шпигунських лабораторіях документи.

Так, усе минуло, з усіма важкими болями, труднощами й смертельними небезпеками, тепер проектувалося в його свідомості як таке, що відбувалося при опікуванні таємничих добрих сил. Але що віщує йому майбутнє? Куди пролягають крізь криваве марево його дороги? І як складеться надалі перебування в таборі ворога? Глинський спочатку навіть не міг вирішити: чи залишатися йому тут, чи, як вимагала його таємна служба, вчинивши серйозний терористичний акт, постаратися зникнути і десь у затишному місці дочекатися приходу німецьких військ, а потім... Важко було передбачити, що могло статися потім. Нитка Аріадни в його уяві рвалася. Йому ввижались страшні кари за те, що його абвергрупа у межиріччі Сервеч — Уша не виконала завдання абверу, була викрита червоними й знищена. Та ще і як сприйме відомство Канаріса його самовкорінення «під дах» більшовиків?

Глинського бентежила та обставина, що аспірантам шпигунсько-диверсійної школи «східного напрямку», яких закинули в тил Червоної Армії, не давали такого завдання — проникати під виглядом «своїх» у військові частини, осідати там і займатися агентурною розвідкою. Більше того, їм втовкмачували, що під час перших же операцій на просторах між західними кордонами СРСР і ріками Західна Двіна і Дніпро основні сили Рад будуть знищені, а потім німецька армія стрімко й безперешкодно вжене свої моторизовані клини в глибину радянської території, перешкодивши цим відмобілізувати нові більшовицькі з'єднання і паралізувавши окремі червоні дивізії в центрі країни. А щодо

армій, які перебували в Сибіру і на Далекому Сході, то вони не бралися німецьким командуванням до уваги, бо, як твердили гітлерівські стратеги й політики, більшовики не наважаться оголити свої східні й південні кордони в зв'язку з напруженою там атмосферою.

Так, все це втовкмачували їм, таємним лицарям абверу, але обставини склалися зовсім не так. Глинський не гайнував часу й уже знав, та й на власні очі бачив, що Червона Армія хоч і зазнала в перших битвах важких втрат, але не була розгромлена і зламана. А з глибини країни назустріч військам Гітлера вже підтягувалися свіжі, непогано оснащені сили. Отже, війна може набути затяжного характеру і, якщо послухатися здорового глузду, абвер схвалить його рішення залишитися тут, де його вже знали як колишнього оточенця з групи генерала Чумакова, де на нібито призваного із запасу «майора Птицина Володимира Юхимовича» заведено кадрову «особисту справу», в якій зазначено, що він за освітою і мирним фахом — механік-поліграфіст, а за військовою спеціальністю — сапер.

Тепер, здається, все було ясно: треба знайти можливість установити зв'язок з керівництвом польової абверкоманди при 4-й німецькій армії генерал-полковника фон Клюге або з оперативним штабом «Валлі». Однак ця ясність була примарною, бо в душі Володимира Глинського всупереч його волі знову прокинувся знайомий застережний голос. Глинський виразно чув його, але ще не міг розібрати слів, а точніше, і не намагався, не хотів прислухатися, бо здогадувався про їхній страшний, протиприродний для його становища зміст. Запитливий голос почуття вимогливо ожив у ньому ще там, у госпіталі, коли він, Глинський, з перебинтованою ногою сидів поблизу щілини, викопаної під сосною, готовий пірнути на її дно, тільки-но з'являться німецькі літаки. Поруч на носилках лежала поранена дівчинка, біля якої сиділа літня жінка — її бабуся, мати якогось генерала, котрий, з її розповіді, залишився зі своєю частиною воювати на кордоні. Матір дівчинки вбили по той бік Мінська, а її поранили, і ось бабуся, яку осколки від бомб помилували, разом з лікарями та медсестрами виходжувала онуку.

Глинського здивувало й аж розвеселило, що проста сільська баба може бути матір'ю генерала. Знічев'я і щоб підкріпити свої думки про невисокі, напевно, достоїнства мужика-генерала, він завів балачку із старою жінкою і трохи не виказав себе здивованим вигуком, коли почув, що вона сподівається пробитися з онукою до себе додому, у Воронезьку область, у село Глинське — селище колишнього маєтку його батька...

Жінка була висока, трохи сутула від прожитих літ, з широким, посмугованим зморшками обличчям і широко поставленими запалими очима, які дивилися з суворим і мудрим спокоєм. Нічого незвичайного в ній не було, хіба що неприродне, як на її вік, чорне, без сивини волосся, що вибилося з-під тонкої синьої в білий горошок хустки, якою вона по-селянському пов'язала голову. На бабусі була злиняла гімнастерка, заправлена в довгу чорну спідницю, що спадала до самих п'ят численними зборками.

Хоч як вдивлявся в обличчя землячки Володимир Глинський, а чогось знайомого так і не воскресила його пам'ять. Погамувавши своє хвилювання і намагаючись не дивитися жінці у вічі, він мовби з удаваною цікавістю запитав:

— Чому так дивно називається ваше село — Глинське?..

— Назва як назва. У нас є й урочище Глинське, і старий млин Глинським називається.

— Глинисті місця у вас, чи що?

— Еге ж, є й глинисті,— журливо відповіла жінка й зітхнула, мабуть, згадавши село.

— Звідси й назва села? — допитувався Глинський.

— Може, й звідси.— Жінка ворухнула сутулими плечима.— А може, й ні... У нас поміщик, царство йому небесне, теж Глинським прозивався. Графом був...

— Невже досі пам'ятаєте?

— А чого ж не пам'ятати? — здивувалася жінка, ковзнувши байдужим поглядом по співрозмовнику.— Двадцять років з гакком — це зовсім недавно... Ох і напрацювалася на їхню світлість... І графиню пам'ятаю, і двох синків пам'ятаю... Все на орловських скакунах гарцювали полями.

Глинський у думці благав бога, щоб стара, яка поправляла в цей час подушку під головою онуки, не глянула на нього. Він відчув, як од його обличчя відхлинула кров, а перед очима почали розбігатися чорні кола. А бабуся, не відводячи сумного погляду від обличчя онуки, тим часом казала далі:

— У революцію розлетілися хто куди... Тільки старший син об'явився за непу.— Вона знову звела очі на свого співрозмовника, затримала на ньому журливий допитливий погляд.

— Як об'явився?! — Глинський, здається, почав утрачати над собою контроль.

— Та отак,— байдужно відповіла стара, знову кинувши погляд на Глинського.— Приїхав, поблукав довкола колишнього батькового маєтку, а наступного ранку тільки сліди від коляски побачили. У Ростові, кажуть, мільйонами орудував.

— І більше не чути про нього?

— Ні, не чути.

— А чому ж село не перейменували? — уникаючи зустрітись очима, Глинський дивився поверх голови жінки.— Навіщо селу носити графське прізвище?

— А воно не графське! — Стара спохмурніла.— Народне це прізвище, а пращур нашого графа прилип до нього, прибрав собі, значить...

— Дивно.— Глинський поблажливо посміхнувся, вміло приховавши досаду.— Можна подумати, що воно відлите з благородних металів.

Не зрозумівши іронії співрозмовника, стара мовчала. Але, мабуть, ці слова не пройшли повз її увагу, і після довгої паузи вона сказала:

— Простий народ придумав це прізвище для доброї людини, а благородним воно припало до душі. Ось і взяли.

— Може, розкажете, як це було?

— Давня бувальщина. Не знаю навіть, за якого царя.— Бабуся присунулася ближче до сплячої онуки, щоб відганяти комарів.— Дід мій розказував. Люди жили тоді по хуторах, біля своїх нив. І мої пращури були хутірськими. Так ось, на нашому хуторі був один сліпий солдат: з царської служби без очей вернувся. І сталося так, що в ту пору ворог знову на Русь напав. Не пам'ятаю хто, бусурман якийсь, багато їх роззявляло роти на наші землі... Ось усіх парубків і чоловіків з кіньми й забрали до війська. А сліпий солдат знову захотів, поки живий, Русі послужити. Знав він недалеко від наших місць найкраще глинище з білою, як лебедине пір'я, глиною. А біла глина — це чисті гроші. Без хліба ще можна на картоплі перебути, а без білої глини не можна, тому що хати ми свої всередині і ззовні білими й по цей день тримаємо... Ну так от,— розповідала бабуся, відганяючи гілочкою комарів од блілого личка і худеньких рук онуки,— сліпий солдат змайстрував собі возика, впрігся в нього і поїхав по білу глину... День у день від рання до смеркання розвозив він її і продавав за копійки та п'ятаки. Отак збирав гроші, а потім здавав у казну. Тому люди й прозвали солдата Глинським... Якось він з'явився на нашому хуторі і, як завжди, подає голос: «Біла глина!.. Кому білої глини?!» Люди повибігали до нього з цеберками, з мішками і раптом бачать, що в солдатовому возику не біла, а звичайнісінька жовта глина, якої скільки хочеш поряд, у нашому яру над річкою. «Беріть, хуторяни, білу глину! — З такою радістю в голосі благає солдат, що жінки аж слізьми вмилися.— Нове глинище показав мені один добрий чоловік,— каже.— Старе обвалилося...» Люди переглянулися між собою й почали брати жовту глину, а солдатові кидати в картуз мідяки... Чутка про жовту глину полинула попереду сліпого

солдата на всі хутори... Так і розвозив він її, поки наші ворога не розгромили...

У небі пролунав гуркіт моторів, і жінка замовкла, насторожилася. Але літаки пролетіли збоку. Глинський, що з прихованим хвилюванням чекав закінчення її розповіді, хрипло спитав:

— А що було далі?

— Далі сталося лихо. Солдат якось дізнався, що продав жовту глину замість білої, і пішов шукати того чоловіка, який обдурив його, може, з доброти своєї сердечної. Знайшов і підпалив його хату... Присудили солдатowi каторгу, а люди розгнівалися, відбили солдата в стражників. І покотилася чутка про це по землях руських, поки до царевої столиці не дійшла. Дізнався цар про вірність відставного солдата і звелів помилювати його. А потім прислав папір, в якому солдату Глинському було подаровано великі гроші, землі й ліси.

— Ну, а хто ж забрав це прізвище в солдата? — добирався до головного для себе Глинський.

— Різні казали люди, — відповіла стара. — Ніби після смерті солдата його землями і лісами заволодів якийсь панич, а щоб ніхто це багатство не відсудив, приписав він собі і прізвище солдатове.

— А дворянський титул звідки? — допитувався Глинський.

— Дворянство вже потім було дане. — Стара пильно подивилася на Глинського й загадково посміхнулася. — Ти, Володимире Святославовичу, повинен краще за мене, напівграмотну бабу, знати, з яких колін прийшло графство до твого прадіда.

По жилах у Глинського раптом ринула холодна хвиля жаху, з нестримною силою пронизавши серце. Здається, він не міг сказати хоч яке-небудь розумне слово. Закам'яніло сидів над щільною в землі ї, відчуваючи, як лоб його вкривається липкою, холодною росою, безмовно дивився на стару. А вона усміхалася до нього самими очима й спокійно, з добрим усміхом казала:

— Я ще вчора тебе запримітила... Бачу: викапаній синок нашої графинечки, як дві краплі води. Але подумала, що, може, обізналася. Хіба мало схожих людей на світі буває... А ось, як почали ми з тобою оце балакати, тепер уже зовсім упізнала... Тільки ніяк не зрозумію: мій Потап на два чи на три роки менший за тебе, а вже до генерала дійшов, а ти лиш у майори вбився.

«Заперечувати не треба... Не можна!.. Не можна заперечувати!» — молотком стукала в голову Глинського думка. І він, зібравши в кулак усю свою волю, ослабим голосом відповів:

— Я ж не кадровий військовий... Я із запасу.

— Так я й подумала.

В цей час Глинський помітив, що до них квапливо наближались два санітари, і спочатку відчув гидкий холодок у грудях, а потім теплу вагу пістолета в кишені. Не заспокоївшись іще від потрясіння, він уже бачив нову небезпеку і готовий був, здається, на безрозсудність.

Та санітари не звернули уваги на Глинського. Звично підняли носилки з дівчинкою, і один з них мовив бабусі:

— Мамашо, збирайтеся! Відправляємо вас у санітарний поїзд.

Стара підводилася із землі повільно й важко, ніби піднімала на собі всі свої прожиті роки.

— Приїжджай, Володимире Святославовичу, в рідні місця, коли Гітлера доконаєте,— сказала вона Глинському на прощання, чемно кивнула й несподівано широким, майже чоловічим кроком рушила слідом за санітарами до автобуса, на боці якого в білому колі червоний хрест.

Того ж дня Володимир Глинський залишив госпіталь, і того ж дня на перехресті доріг його підібрав полковник Карпукін, який проїжджав мотоциклом.

20

Палинь, як виявилось, була затишним і в чомусь дикуватим лісовим сільцем; тільки з десятків його хат разом з господарськими будівлями — сараями і клунями, — ніби відбиті від череди телята, вибігли з лісу й розбрелися по пагорку в неспокійних хвилях білястого жита і в темній зелені картоплі, кукурудзи, буряків. Решта дворів, одгородившись тинами й штахетниками від вулиці, що заросла споришем, тулилася до кучерявого лісу, який півколом нависав над смарагдовими квадратами чепурних городів.

З боку пагорка сюди долинав нерівний, приглушений десятком кілометрів подих війни: мовби чиїсь невидимі руки час від часу бухкали у велетенський барабан і били по різній висоті басових струнах якогось величезного інструмента. Уривчастому гудінню далеких басів вторувало грізне гурчання бомбардувальників, що пролітали поза селом, а інколи вся ця какофонія звуків потопала в раптовому в'їдливому й хижому свисті жовтопузих «мерсершмітів», які нищпорили над самим верхів'ям дерев, чигаючи на поживу.

За Палинню починався весь в осиках і березах яр, по сирому дну якого стелилася дорога. На схилах яру і далі в лісі розташувалися штабна група генерала Чумакова і автобатальйон. Марш-кидок до Палині був зроблений майже без втрат і точно за часом, розписаним полковником Карпукіним у таблиці мар-

шу. Карпухін розумно врахував досвітні години і туманний ранок для проходження колони магістральною дорогою і для переправи через Дніпро, які завидна часто піддавалися нападу з повітря; у межиріччі маршрут пролягав кружними путівцями, серед лісів, полів і боліт.

Тільки двічі пікірували там на колону ворожі літаки, випадково помітивши її.

...Володимир Глинський все старанно фіксував у своїй чіпкій пам'яті й дивувався, що група, ще, по суті, не набравши форми військової частини, вже мала таку високу рухливість і маневреність. Він хотів було внести свої поправки в графік Карпухіна — приготував гранату-лимонку, прив'язавши до її кільця блискучий жовтий ремінець від знайденої командирської планшетки. Сподівався, що під час чергового повітряного нальоту, коли люди розбіжаться від колони, йому вдасться на одній з передніх вантажних машин непомітно втиснути між ящики зі снарядами гранату, вивіши нагору, де під час руху сиділо по кількя червоноармійців і командири, ремінець. Хто з них не спокуситься новеньким ремінцем і не потягне його до себе?.. Від вибуху гранати мають здетонувати снаряди...

Але знову довелося дивуватися Глинському: машини зі снарядами і боеприпасами не залишали без догляду ні на хвилинку, і граната з намотаним на неї ремінцем так і лежала, відтягуючи йому кишеню. А щось учинити б диверсантові вже пора. Адже потім у нього вимагатимуть звіт за кожен день перебування серед більшовиків, за кожен його крок. Доповідати ж про вигадані диверсії і вбивства, хоч без цього, здається, й не обійтись, ризиковано, бо абвер часто перевіряє достовірність інформації, яка надходить від людей неарійської раси. Не тільки допитами полонених і тамтешніх жителів, оглядом місць, де вчинені диверсії, а й свідченнями очевидців. Глинський не міг ручитися, що поруч з ним не «прижився» ще хто-небудь із того боку. В ці дні, крім 800-го навчального полку особливого призначення «Бранденбург», кадри військових розвідників-диверсантів поповнювалися і за рахунок ініціативних заходів командування німецьких польових військ. Ці заходи набули особливо широкого розмаху після успішних дій «Бранденбурга» на заході, коли Гітлер високо похвалив начальника управління розвідки і контррозвідки Канаріса. В групах німецьких армій, арміях, корпусах і навіть у дивізіях почали активно готувати власні підрозділи і групи диверсантів для дій у смузі наступу своїх з'єднань. Коли для їхнього комплектування не знаходилося таких, що знають російську мову, вітчизняних чи зарубіжних німців, до доморощених диверсантів приставляли провідників-перекладачів. А штаб

«Валлі» координував по лінії абверу дії всіх німецьких диверсійних сил.

Ось якби Володимиру Глинському вдалося встановити з ким-небудь з абверівців або «військовиків» контакт і з їхньою допомогою налагодити втрачений зв'язок з керівництвом своєї абверкоманди і вберегти себе від можливих там підозрінь, що він перекинувся до червоних... Аж здригнувся, коли згадав страшні холодні очі майора Геттінга-Зеебурга — офіцера зв'язку управління Канаріса, прикомандированого до групи армій «Центр». У переддень війни, перед тим як абвергрупу закинули на радянську територію, він сказав, звертаючись до Глинського за його агентурною кличкою: «Колего Цезар, ви один з небагатьох росіян, яким ми так довірилися... Цінують це і пам'ятайте, що руки в абверу дуже довгі...» У словах Геттінга-Зеебурга звучала відверта погроза і образливе почуття своєї переваги.

Він виправдає довір'я. Тут його вважають за майора Птицина Володимира Юхтимовича: з хитро розпочатих розмов з пораненими командирами Глинський переконався, що ближчим часом ніхто не зможе перевірити родоводу «майора Птицина», а тим більше звірити заведені на нього документи з «особистою справою», яка нібито на початку війни повинна була надійти до штабу Західного особливого військового округу з Тракайського райвійськкомату під Вільнюсом. Якщо «справа» в Мінськ не встигла прийти — це не провина призованого з запасу майора Птицина, та й не тільки він один з «перемінників»¹ опинився в такому становищі; тому хоч-не-хоч, а давай йому місце в бойовому строю радянських військ.

Все старанно зважував у думках Володимир Глинський, блукаючи після переїзду до Палині по лісу, заводячи балачки з командирами і чогось напружено вичікуючи.

І ось від чергового до чергового, від машини до машини покотилося різноголосся команди:

— Командирам і політпрацівникам зібратися біля штабного автобуса!..

Автобус утиснувся під розлогі ліщинові кущі обіч широкої галявини. З усіх боків поспішали сюди командири, політруки, комісари — ті, які прибули в складі штабної групи генерала Чумакова, і ті, яких послали в район Палині з резерву при штабі Західного фронту.

Біля відчинених дверей автобуса стояли в колі старших командирів полковник Карпухін і полковий комісар Жилов, про

¹ «Перемінниками» називалися командири, призовані до армії на перепідготовку ще до початку війни.

щось перемовляючись; Карпукін сьогодні був надто похмурий і стурбований, раз у раз він поглядав то на ручний годинник, то на галявину. Коли, здавалося, чекати вже не було кого, Карпукін відійшов трохи вбік, і пролунав його різкий і вимогливий голос:

— Увага, товариші!.. Слухай мою команду... В колону по чотири шикуйся! — Піднявши вгору руку, він показав початок строю.

Коли колона вишикувалася, Карпукін повернув її праворуч, вирівняв чотиришеренговий стрій і, вийшовши перед ним на середину, подав команду «вільно». Від автобуса до нього підійшли старші командири, і Карпукін, звертаючись до колони, відрекорментував тих, що підійшли, як начальників відділів штабу, призначених штабом фронту. Командири по черзі називали своє прізвище і посаду, а потім почалося те, що найбільше вразило завмерлого в четвертій шерензі на своєму місці по ранжиру Глинського: не в апартаментах вищого штабу, з вивченням представлень і характеристик, коли виважуються всі «за» і «проти», а просто тут, у лісі, почалося комплектування штабних відділів, яким належало очолити різні роди військ і служб з'єднання. Після того як Карпукін сказав: «Розібрати людей по службах», — перед колоною пролунали команди начальників:

— Оперативники, вийти з строю і — кроком руш за мною!..

— Розвідники, в шеренгу шикуйся!..

— Артилеристи, до мене!..

— Командири інженерних військ, до мене!..

— Зв'язківці!

— Політпрацівники!..

— Автобронетанкові війська!..

— Хіміки!..

— Топографічна служба!..

— Служба тилу!..

Минуло кілька хвилин, і чотиришеренгова колона розпалася. Зате в різних кінцях галявину і за її межами стояли невеликі групи за родами військ і служб. Відбувалося взаємне знайомство, вручалися топографічні карти, давалися завдання майбутньої бойової операції, про яку вже, виявляється, в загальних рисах знало керівництво штабу.

Глинський, як і належало «майору Птицину», стояв у строю інженерної служби і поїдав очима свого начальника — невисокого, губастого, в окулярах підполковника Тарасова, який виблискував під час розмови великими перлисто-білими зубами. В Тарасова, виявляється, вже був список усіх цих людей у кашкетах з чорними околичками і з чорними петлицями на гімнастерках. Йому тільки залишалося особисто познайомитися з

ними і, перекинувшись кількома фразами, уточнити, хто чим заїматиметься у відділі — інженерною розвідкою, дорожньо-мостовими роботами і переправами, мінними загородженнями, розгородженнями й мінуванням мостів, перешкодами, обладнанням командних і спостережних пунктів...

Прізвища Птицина в списках не було, і підполковник Тарасов навіть зрадів: у нього не вистачало людей. Але Глинський насторожився, хоч і розумів, що заповнені ним документи ще не встигли надійти до штабу фронту. Тарасов, а'ясувавши, що майор Птицин сапер-підривник, дав, одначе, йому завдання, яке не було пов'язане з його військовою спеціальністю.

— На посаду зроблю подання на вас потім,— сказав Тарасов, підбадьорливо усміхнувшись і блиснувши скельцями окулярів у темній оправі.— Якщо, звичайно, не відберуть вас у мене політвідділівці: на поліграфістів у них дефіцит. А зараз беріть два взводи саперів, три взводи піхоти — і кроком руш у розпорядження полковника Карпухіна. Будете спішно обладнувати передовий, а потім проміжні командні пункти.

— Завдання зрозуміле,— відповів Глинський, хоч уявлення не мав, як буде виконувати його.

— Розрахунки знаєте? — про всяк випадок поцікавився підполковник Тарасов.

— Ну, я... сподіваюся, що командири саперних взводів... теж професіонали,— викрутився Глинський.

Слово «професіонали» не було у вжитку у військових, і воно, різонувши слух Тарасова, змусило його кинути на майора Птицина збентежений погляд. Від цього погляду серце в Глинського раптом ніби припорошило снігом, проте він, удавши з себе наївного простачка, так само очікувально світив очима на Тарасова.

— То що, розрахунків не знаєте? — перепитав Тарасов і заходився чогось порпатися у своїй польовій сумці.

— Н-не знаю... Як слід не знаю.

— Ось візьміть. Тільки з поверненням.— І підполковник протягнув книжечку в дерматиновій оправі — «Довідник з військово-інженерної справи» Д. Карбишева.— І деякі відомості ви пишете про запас,— порадив Тарасов, пильно вдивляючись Глинському в обличчя. Мабуть, майор чимось йому сподобався, бо, подумавши, він додав: — Заразом вестимете карту саперних робіт по замінуванню.

— Єсть, вести карту!..

В цей час до галявини під'їхав броньовик, і з нього вийшов генерал-майор Чумаков. Лише зуби й очі блищали у Федора Ксенофонтівича — весь він, від кашкета до чобіт, був покритий

шаром рудого пилю. Поглянувши в бік автобуса, де стояв полковник Карпукін у колі командирів і начальників, які щойно прибули сюди із з'єднань і частин і які становили зведену оперативну групу, Чумаков схвально подумав про чітко організовану роботу в такій важкій обстановці штабу армії Ташутіна й заходився роздягатися. Струснувши пилюку, кинув на покіс кашкет, ремінь, гімнастерку, потім зняв вологу майку й підставив долоні під відерце з холодною водою, яке ніби чекало на нього в тіні автобуса і тепер опинилося в великих руках плечистого вусаняшофера з двома сержантськими трикутничками в чорних петлицях, що підбіг до генерала.

Помившись до пояса й витершись не дуже білим рушником, якого подав йому шофер-сержант, Федір Ксенофонтівич одягнувся й попрямував до автобуса, назустріч полковнику Карпукіну, що здалеку спостерігав за ним, а тепер, скомандувавши всім, хто був поблизу: «Струнко!», поспішав назустріч з рапортом.

Після рапорту Карпукіна про передислокацію і проведену штабом роботу генерал Чумаков почав знайомитися з командирами й начальниками штабів з'єднань та частин і приймати їхні рапорти. Перший ступив до нього командир мотострілецької дивізії полковник Гулига, якого Федір Ксенофонтівич знав добрих півтора десятка літ, але не бачив дуже давно. Високий, сухорлявий, з огрубілими рисами загорілого до чорноти обличчя й червоними повіками, Гулига хрипко, але чітко вимовляв кожне слово, і Чумакову здавалося, що не тільки обличчя полковника, а й голос у нього спікся на гарячих військових вітрах.

— Товаришу генерал,— доповідав Гулига,— мотострілецька дивізія в складі одного зведеного мотострілецького, одного зведеного танкового й одного артилерійського полків з недоукомплектованим штабом і спецпідрозділами займає оборонний рубіж у другому ешелоні по річці Лежі...

Зі слів Гулиги Федір Ксенофонтівич уявив дуже ослаблену дивізію. Було цілком зрозуміло, що смугу наступу для неї треба максимально стискати, а дії її в глибині оборони противника безперервно забезпечувати ударними танковими групами і підтримкою з повітря... Вломитися в бойові порядки ворога, який сам вишукує слабкі місця в нашій обороні, стрімко забиває в них клини, можна лише масованим ударом. Дивізії Гулиги це не під силу... Треба створювати єдиний кулак, використовуючи нерозтрачені можливості танкової й артилерійської бригад...

Федір Ксенофонтівич запитував полковника Гулигу про кількість танків Т-34 в танковому полку його дивізії, про готовність екіпажів, про наявність засобів зв'язку. Гулига так само відповідав чітко, впевнено, іноді уточнюючи відомості у свого началь-

ника штабу — жовтолицького, з розкосими очима підполковника Дуйсенбієва, в якого був забинтований лікоть лівої руки. Командир і начальник штабу дивізії розуміли один одного з півслова, Гулига поводився з набагато молодшим за віком Дуйсенбієвим підкреслено шанобливо, і це сподобалося генералу Чумакову. Він бачив перед собою вже не того недалекого й простакуватого майора Гулигу, якого він знав колись як командира відсталого у бойовій підготовці стрілецького полку. Було лише прикро, що думки про Гулигу якимось чином перекидалися до його зятя підполковника Рукатова, хоч ні згадувати Рукатова, ні думати, а тим більше говорити про нього з Гулигою не хотілося, та й не до Рукатова було тепер: треба встигнути виважити свої сили, дати попередні розпорядження і якнайшвидше відпустити для їх виконання начальників штабів, а самому разом з командирами негайно їхати до лінії фронту на рекогносцировку і там уже виробляти й видавати уточнений бойовий наказ.

Федір Ксенофонтович і не здогадувався, що полковник Гулига, відповідаючи на його запитання, також думав про Олексія Олексійовича Рукатова, не знаючи, чи варто доповідати генералу Чумакову про те, що два дні тому підполковник Рукатов прибув у його дивізію з призначенням на посаду начальника артилерії, хоч в армії й не годилося при таких родинних зв'язках тримати двох людей під дахом одного з'єднання або частини. Гулигу, щоправда, стримувало те, що Рукатов попросив його поки що нікому не казати про їхні родинні стосунки, а як тільки дивізію виведуть на переформування (Олексій Олексійович був у цьому впевнений), він пошлеться тоді саме на це й відразу перейде куди-небудь, можливо, на самостійнішу посаду.

Потім доповідали командири артилерійської і танкової бригад — два молодих полковники, які ще не були в бою і прагнули помірятися з ворогом силами, хоч їх і бентежило, що на підготовку бойової операції майже не залишалось часу. Зведеної групі генерала Чумакова дано наказ почати наступ сьогодні ж, о вісімнадцятій годині...

На траву лягло полотно топографічної карти з нанесеною обстановкою. Генерал-майор Чумаков почав давати попередні розпорядження щодо майбутнього контрудару.

21

У першій половині цього дня в мотострілецьку дивізію полковника Гулиги прибуло поповнення із створеного при штабі фронту резерву — група командирів і політпрацівників. Серед них був і Мишко Іванюта. Ще сидячи на соломі в кузові машини,

яка у хмарах пилуги мчала грейдерною дорогою на захід, Мишко сумовито розмірковував про те, що тепер уже не доведеться йому більше ходити в розвідку, піднімати бійців у атаку, форсувати під запеклим вогнем ріки й річечки, як це було в перші дні війни. В нагрудній кишені його гімнастерки лежав документ, де написано, що він, молодший політрук Іванюта Михайло Іванович, призначений інструктором-літератором дивізійної газети «Красноармейський залп». Мабуть, так треба... Йому наказано взяти в руки його найголовнішу зброю, і він повинен працювати у фронтових умовах так, як не працював ще жоден журналіст на світі. А в атаку ходитимуть інші... І бойові ордени прикиплять не до його грудей... Так треба... Він даватиме по ворогові залпи зі сторінок газети, намагатиметься розмовляти з бійцями по-особливому зворушливо й натхненно, прославлятиме справжніх героїв, поширюватиме їхній досвід... Ніби непогано виходило в нього в багатотиражці училища. І недаремно понад два роки вивчав він військову справу. А якщо до цього додати все те, що встиг побачити й пережити з перших хвилин війни і по цей день... Але все-таки воюватимуть інші?.. А він опиниться на задвірках фронтового братства? Другий ешелон буде його притулком?..

Мишко розмірковував крізь дрімоту, гамуючи в собі непроханий смуток за якимись нездійсненими надіями. І зовсім не думав про те, чим може закінчитися ця жажлива війна. Щоправда, таке питання перед Мишком поставало, але звучало воно в його свідомості дуже просто: чи скоро Червона Армія постукає в залізні ворота Берліна?

Іванюта й не помітив, коли звернули з грейдера на глухий путівець, хоч машина й стрибала на вибоях, перевалювалася з боку на бік. І раптом настала тиша, перестало трясти. Потім озвався чийсь заспаний басюра:

— Приїхали!.. Вилазь!..

Мишко побачив, що вантажні машини стоять на просіці похмурого соснового лісу, в глибині якого виднілися палатки, курені з гілля, машини й автобуси.

Взявши речові мішки й шинельні скатки, всі злізли з машин і з'юрилися в одному місці. Чекаючи розпоряджень, посідали під кущами. Але сидіти довго не довелося: прибіг звідкись рожевощокій політрук з вицвілими бровами й білястими очима і запросив політпрацівників іти за ним.

...З прибулими розмовляв начальник відділу політпропаганди дивізії полковий комісар Федулін — здоровенний на зріст чоловік з добродушним, веселим обличчям і хитруватим поглядом, який, здавалося, пронизував наскрізь. Він сидів за столом, якщо

так можна назвати дошки на забитих у землю кілках, і розпитував політпрацівників, що повсідалися на траві. Запитання його були іноді зовсім несподівані.

— Які з найбільш музичних інструментів ви знаєте? — із смішиною в голосі спитав він молодшого політрука Льова Рейнгольда, який прибув на посаду начальника клубу.

У Льови, який схопився на ноги, спочатку спалахнули вуха, потім червоні плями виступили на обличчі й шиї.

— Я назвав би скрипку,— якимось обережно відповів Льова.

— А ще що?

— Флейту...

— А ще?

— Арфу...— Молодший політрук Рейнгольд уже дивився на полкового комісара злякано.— Знову не вгадав?

— І не вгадаєш, якщо не чув і не бачив.— Федулін голосно й добродушно засміявся.— Так ось, голубе, запам'ятай, що тобі скаже старий кавалерист... До найбільш музичних інструментів належать... ноги коня, коли той біжить...

Всі задоволено засміялися, а найголосніше — щупленький, з кирпатим, якимось пташиним обличчям молодший лейтенант, мабуть, як здогадався Іванюта, радіотехнік, бо він стояв збоку навколішках перед розібраним на розстеленій плащ-палатці радіоприймачем і чаклував над лампами, водночас прислухаючись до розмови.

Федулін кинув погляд на молодшого лейтенанта і, помітивши, що в нього збитий на потилицю кашкет, зсунутий набік ремінь і розстебнутий комір гімнастерки, звернувся уже до Іванюти:

— А це запитання газетяріві... Хто зафіксував на папері істину, ніби навмисна неохайність в одязі витлумачується болісно гонористими людьми як ознака геніальності?

— Не знаю, товаришу полковий комісар,— розгублено відповів Іванюта, виструнчившись і не зводячи захоплених очей з сяючого ордена Леніна на грудях Федуліна.

— Шкода,— зітхнув Федулін, скоса спостерігаючи, як поквалливо застібав комір і поправляв ремінь присоромлений молодший лейтенант.— Я також забув... Тоді, може, відповіси, товаришу...— він зазирнув у список, що лежав перед ним,— молодший політрук Іванюта, яка найвища нагорода Батьківщини? Тільки не будемо торкатися звання Героя...

— Найвища нагорода — орден Леніна! — Іванюта аж усмінувся, що йому випало таке легке запитання.— Це символ ідей, за які ми боремося.

— Правильно, орден Леніна — найвища нагорода,— згодився Федулін.— А крім ордена? Подумай...

Обличчя в Іванюти почервоніло, очі мимоволі закліпали.

— Якщо говорити не про ордени,— виручив його полковий комісар, ніби й не помітивши, що Мишко розгубився,— то найвища нагорода Батьківщини — це її довіра, яка тебе звеличує у власних очах... Тобі, товаришу Іванюта, Батьківщина довірила бути працівником партійної преси. Сподіваюся, ти сам розумієш, яка це честь, і я вітаю тебе з прибуттям на свій бойовий пост... А тепер скажи: під бомбами бував?

— Ого, ще скільки разів!

— Яке найстрашніше бомбування?

Замислившись на мить, Мишко весело сяйнув очима й вигукнув:

— Те, яке ще не скінчилося!

— Правильно! — серйозно відповів Федулін під схвальний сміх політруків, які сиділи на траві.

Мишко Іванюта йшов лісом у той бік, де, як йому сказали, розташувалася редакція дивізійної газети «Красноармейський залп». Редакція, як виявилось, була майже поряд з політвідділівською палаткою, і першим, кого Мишко тут побачив, був роздягнений до пояса солідного віку чоловік, який сидів на підніжжі замаскованого автобуса. (Всі, хто був старший за Мишка на років п'ять-шість, здавалися йому старими). Схилившись до прилаштованого на гілці дзеркальця, чоловік старанно намалював помазком обличчя.

— До мене? — спитав він, помітивши молодшого політрука.

— Мені редактора — політрука Казанського.

— Я редактор...

— Може, почекає? — зніксовів Мишко.

— Давай зараз. Чого й звідки прийшов?

— Молодший політрук Іванюта!.. Прибув у ваше розпорядження для проходження подальшої служби на посаді інструктора-літератора!

— О, це діло! — Казанський окинув Мишка зацікавленим поглядом, схвально кивнув і взяв у руки безпечну бритву.— Ну, розповідай про себе... Хто ти, з чим тебе їдять, що вмієш, що встиг побачити?..

Квапливо й плутано розповідаючи свою куцу біографію, Мишко бачив, як з-під мильної піни оголялося під бритвою широке, побите віспою обличчя Казанського. Поголившись, він узяв під кущем казанок з водою й простягнув його Мишкови:

— Злий, будь ласка.

Казанський умивався з веселим завзяттям — охкаючи й ухкаючи, верескливо покрекуючи. Тоді старанно витерся сіро-попе-

дистим рушником, хлюпнув на обличчя потрійним одеколоном і, тамуючи щем, почав одягатися. Потім дбайливо підняв з трави широкий ремінь з двома портупеями, польовою сумкою, кобурою з пістолетом і, накинувши на плечі портупеї, міцно підперезався ременем. А коли надів іще планшетку на тоненькому ремінці і розправив під ременем зборки гімнастерки, тоді виступався — широкогрудий, кремезний, якийсь по-особливому доладний, стрункий.

— Політрук Казанський...— І простягнув Мишкові руку.— Данило Степанович... Будемо на «ти»... Згоден?

— Згоден,— ніяково усміхнувся Мишко й швидко потиснув простягнуту руку: редактор йому явно подобався.

— Крім нас із тобою, в редакції нікого,— повів далі розмову Казанський.— Є ще два складачі й шофер. Всі інші полягли в оточенні. І автобус із друкарською машиною залишився в Німані.

— А як же випускати газету?

— А ніяк... Не виходить поки що газета. Завтра вранці їду в найближчі райцентри шукати друкарську машину. Постараюсь і друкаря знайти.

В цей час по лісу передали команду:

— Командирам і політпрацівникам — на шикування!..

— На шикування-я!..— вторували вартові біля землянок.

Поки на краю просіки збирався для шикування штабний народ, у палатці підполковника Дуйсенбієва відбувалася нарада. Щойно одержали витяг з наказу командуючого фронтом. У ньому зазначалося:

«Підполковника Рукатова Олексія Олексійовича за брехливі дані, що ганьблять дії в прикордонних боях командування одного із з'єднань, понизити у військовому званні на один ступінь. Попередити майора Рукатова, що надалі такі його вчинки будуть розцінені як службовий злочин... Наказ оголосити перед строем командного й начальницького складу управління дивізії».

У палатці, крім начальника штабу Дуйсенбієва, були полкові комісари Жилов і Федулін. Дуйсенбієву було цікаво знати, що саме вчинив начальник артилерії Рукатов, який прибув до них кілька днів тому, та і, як начальник штабу, він зобов'язаний був негайно оголосити наказ. Але зараз була дорога кожна хвилина: до початку наступу дивізії залишалися лічені години, а в штабистів справ по саму зав'язку. Яке там шикування. Тому Дуйсенбієв запропонував викликати підполковника Рукатова, дати йому прочитати наказ і зняти по одній шпалі з петлиць, а потім уже оголосити наказ по управлінню дивізії.

Несподівано начальнику штабу допоміг полковий комісар Федулін. Запитливо поглянувши на Жилова, який мовчки курив, Федулін сказав:

— Я вважаю, що нічого з наказом не станеться, якщо він полежить без руху день-другий. Не можна так приголомшувати начальника артилерії перед самим наступом.

— Золоті слова! — пожвавішав підполковник Дуйсенбієв. — Рукатову треба зараз добряче помізкувати. Дивізіони артполку зв'язку між собою не мають. Нема проводу.

— Накази видаються, щоб їх виконували, — холодно мовив Жилов. — До того ж Рукатову треба ділом спокутувати свою провину, отож, він повинен знати про те, що суворо покараний і що буде відповідати ще й перед парторганізацією.

— Ти, товаришу Жилов, маєш право наказувати, — з легкою посмішкою відповів йому Федулін. — Ми перед тобою, як то кажуть, в положенні «чого бажаєте». Але я все-таки хочу висловитися до кінця.

— Та звісно, — Жилов усміхнувся. — Ти не змовчиш.

— Ну, то слухай. — Повне обличчя Федуліна стало суворе. — Якщо говорити відверто, то контрудар, в якому візьме участь наша дивізія, — це одна із спроб загальмувати наступ німців. Адже так?

— Може, й так, а може, й ні. — Жилов також спохмурнів, очі його зробилися колючі. — Зі мною командує фронт не радився. Я знаю завдання нашої зведеної оперативної групи: просунути в глиб захопленої ворогом території на сто кілометрів і разом із сорок четвертим і другим стрілецьким корпусами охопити з тилу п'ятдесят сьомий моторизований корпус німців. Якщо ми це завдання виконаємо, то само собою зрозуміло, що наступ противника загальмується.

— Ну, а я ж про що? — Федулін дивився на Жилова з докором і, здається, вагався, чи варто казати далі. Але все-таки сказав: — Я посилаю всіх політвіддільців у батальйони забезпечувати атаку. І сам теж піду. Якщо вдасться прорив, штаб дивізії не залишиться на місці. А німці, звичайно, будуть контратакувати і бомбити... Контратакувати під основу прориву. Отож і штабу перепаде.

— Давай коротше, — спокійно перепинив Федуліна Жилов. — Що ти пропонуєш?

— Я притримав би наказ про Рукатова до кінця розв'язання завдання.

— Он як?.. А чи знаєш ти, що, коли б випадково підлість Рукатова не була викрита... Саме підлість Мерзенна, гидотна!.. Коли б не піймали його за руку, то генерал Чумаков пішов би

під розстріл! А може, й ще хтось з ним... Тобі це зрозуміло? Прізвище Чумакова вже фігурувало в проекті телеграми товаришу Сталіну серед тих, кого віддано до суду військового трибуналу!..

— Питання зрозуміле! — завершив суперечку підполковник Дуйсенбієв. — Ходімо шикувати бійців. Я зачитаю наказ.

— Враховуючи напруженість моменту, не треба переривати роботу штабу, — тоном наказу мовив полковий комісар Жилов. — А політвідділ нехай шикуються. Рукатова треба викликати сюди.

Дуйсенбієв вийшов з палатки, щоб відмінити шиккування командного складу й викликати Рукатова. Федулін витер хусткою спітніле обличчя й скрушно мовив:

— Діла-а... Ось тобі й Рукатов. А на мене справив враження мислячої людини. Академію закінчив.

— З підлою душею ученість гірша за неуцтво, — роздратовано відповів Жилов.

В цей час повернувся Дуйсенбієв, а незабаром за ним прибіг вахканий Рукатов. Побачивши в палатці Жилова, він зблід, а очі його зробилися зацьковані, аж безглузді якісь. Доповів наче чужим голосом:

— Підполковник Рукатов з'явився за вашим наказом!

— Чому ви думаєте, що саме за моїм? — не приховуючи іронії, спитав Жилов. — Звідки вам відомо, що я тут старший за посадою?

— Я сьогодні довідався про сформування зведеної групи генерала Чумакова. А ви... Я вас бачив у Могильові. — Рукатов стояв перед Жиловим із застиглим на обличчі чеканням.

— А Чумакова ви в Могильові хіба не бачили? — удавано здивувався Жилов.

— На жаль, ні. Не довелося.

— А коли побачили б? У вас були до нього якісь питання?

— Так, були деякі питання... І міг розповісти йому про його сім'ю. Я бачив Ольгу Василівну і Ірину перед від'їздом на фронт.

— Де бачили?! — Жилов намагався приховати хвилювання, яке охопило його: він знав, що генерал Чумаков втратив зв'язок з дружиною й дочкою й болісно переживає.

— У Москві, в квартирі покійного професора Романова. Вони переїхали з Ленінграда... Дуже переживають: хтось пустив у Наркоматі оборони чутку, що генерал Чумаков здався німцям у полон.

— І вони повірили?!

— Звичайно, ні! Я їм всіляко доводив, що такого бути не може...

— А як же тоді ви могли написати про Федора Ксенофонтовича таку жахливу брехню?! — Жиров не хотів запитувати про це Рукатова, розуміючи, що ніяка відповідь не задовольнить його, проте не стримався: все-таки хотілося побачити, як поведеться Рукатов, припертий до стіни.

Очі Рукатова поблискували від хвилювання, потім вони розширилися, а щене обличчя набрало землистого відтінку.

— Я писав те, що мені казали... — Він дивився на Жирова скам'яніло-холодним поглядом, ніби готуючись до смертельного двобою. — А за висновки я не відповідаю.

— Ознайомте його з наказом! — суворо сказав Жиров підполковнику Дуйсенбієву, відчувши, що задихається від обурення. Потім звернувся до Федуліна: — Ходімо, поговоримо тепер з людьми...

— ...Треба так попрацювати в ротах, щоб кожен червоноармієць і сержант не тільки добре знав бойове завдання, а щоб душа в нього кричала від ненависті до загарбників, від бажання перемогти! — з молодечим запалом говорив, звертаючись до працівників політвідділу дивізії, які стояли в строю, батальйонний комісар — шуплий, окатий, з блідим обличчям. — Перевірте, щоб у всіх була листівка з промовою товариша Сталіна. І взагалі не забувайте: ідейне загартування бійців породжує в бою молодців! Немає міцнішої броні, ніж віра!..

Батальйонний комісар звичним жестом дістав з кишені бриджів срібну цибулину старовинного годинника, глянув на нього, потім повільно подивився в глиб лісу, де видніла палатка начальника штабу.

Скориставшись паузою, Мишко Іванюта пошепки спитав у Казанського, який стояв поруч з ним:

— А хто цей батальйонний?

— Рідкорєбров — заступник начальника політвідділу, — не повертаючи голови, стиха відповів редактор. — Мішок з цитатами.

— Він і без цитат розумний, — втрутився в розмову Іванютин сусід зліва — білявий політрук, який першим зустрів сьогодні поповнення політпрацівників.

— Не заперечую. Але чого в парубках ходить?.. Не знаєш? — Казанський засміявся. — А тому, що освідчувався дівчатам у коханні цитатами й прислів'ями.

— Вам би, політрук Казанський, якби ви їх знали, вони також не зашкодили! — зауважив Рідкорєбров, і стрій озвався сміхом. А батальйонний комісар, обірвавши сміх суворим поглядом, повчально мовив: — Прислів'я — це набутий досвід всіх на-

родів і здоровий розум усіх століть, трансформований у формули.

Казанський не зумів щось відповісти, а з правого флангу хтось дзвінким голосом запитав:

— Звідки цитата?

— Це мудрість, якої декому не вистачає.— Рідкорєбров, кинувши на редактора газети насмішуватий погляд, заявив:— А політрук Казанський піде в батальйон забезпечувати атаку разом зі мною.

— Я, на жаль, уже маю завдання!— з удаваним жалем відповів Казанський.

— Виконують останнє,— спокійно нагадав йому батальйонний комісар. Однак про всяк випадок поцікавився:— Чим і яке завдання?

— Начальник політвідділу наказав дістати друкарську машину,— з почуттям неприступності відповів Казанський.

— А-а... Ну гаразд, прибережемо вас на майбутнє.— Рідкорєбров дістав з планшетки аркуш паперу, розгорнув його й сказав:— Всі, чії прізвища зачитаю, негайно йдуть у батальйони. Завдання— особистим прикладом забезпечити успіх атаки.

Гранична ясність і категоричність наказу озвались у грудях Мишка Іванюти бентежним холодком; його прізвище теж було назване.

Ось тобі й газетна робота... Знов атаки!.. Мишко Іванюта досить добре знав, що таке атака. За плечима у нього одинадцять атак. Одинадцять— і не менше. Тут уже з рахунку не зіб'єшся, бо одна річ— вихвалитися перед товаришами, як ти вмєєш з довгим випадом кидати вперед по лівій руці гвинтівку з багнетом, а інша— атакувати в цепу, а тим більше поруч з незнайомими тобі бійцями, коли ще не звикли один до одного, коли ти не переконав своїх сусідів, що неодмінно прокладеш багнетом шлях собі і їм, якщо вони тільки захистять тебе від пострілів впритул. Адже в багнетній атаці, якщо казати правду, борються вже тільки ті, які не встигли перестріляти один одного під час зближення... Так, кожна атака— це судомні обійми смерті, з яких треба не лише вирватися завдяки напруженню своїх сил і своєму вмінню, а й подолати в собі страх і відчуття, що саме в тебе летять усі кулі, а найголовніше— наблизитися неушкодженим, ударитися цепом об цеп і перехитрувати всіх, хто кинеться на тебе...

Уточнивши за списком, кого в який полк послати, і повідомивши, що в секретаря політвідділу треба одержати під розписку топографічні карти і в нього ж з'ясувати місце розташування командних пунктів, батальйонний комісар Рідкорєбров знову

подивився в глибоку лісу, і саме в цей час там завиднілися постаті полкових комісарів Жилова й Федуліна.

Поява Жилова так здивувала молодшого політрука Іванюту, що він, механічно виконавши команду Рідкорєброва «струнко!», навіть не розчув слів його рапорту. Тільки про одне-єдине думав Мишко: як і чого тут опинився Жилів, з яким він лише вчора ввечері попрощався в лісі на південний схід од Могильова? Може, за ним приїхав? Адже полковий комісар якось пропонував йому стати інструктором по інформації... А що?.. І ніяких тобі батальйонів і атак.

Але полковий комісар Жилів мовби й не впізнавав Іванюту, хоч, виступаючи перед строем політпрацівників, не раз зупиняв погляд на його здивовано-усміхненому обличчі. Зі слів Жилова Мишко зрештою зрозумів, що їхня дивізія тепер підлягає генералу Чумакову, що Західний фронт в кількох напрямках завдає по ворогові контрударів і що це буде найкращим відгуком на історичну промову товариша Сталіна... Але чому Жилів не впізнає його, чому такий суворий і твердий погляд у полкового комісара? Тривога все більше тиснула Мишкові груди, і він почав подумки вдивлятися у не такі вже й далекі дні — може, завинив чимось?

І раптом — як несподіваний постріл над головою.

— Молодший політрук Іванюта, вийдіть із строю! — наказав Жилів, коли закінчив свою промову.

Іванюта навіть не ворухнувся, думаючи, що з ним відбувається щось дивне. Але його підштовхнув політрук Казанський, і він зрозумів, що то не вчулося йому, а справді Жилів викликав із строю.

«За що?!» — обпекла Мишка думка.

Він вийшов наперед і, зробивши поворот «кругом», став обличчям до строю.

— Товариші,— пролунав позаду вже зовсім не суворий голос полкового комісара Жилова.— Я користуюся нагодою і хочу сказати, що до вас послано на роботу в редакцію молодшого політрука Іванюту... Ось він перед вами. В оточенні Михайло показав себе славним хлопцем... Серед інших, які відзначилися з нашої групи, молодший політрук Іванюта представлений до бойового ордена...

Мишкові здалося, ніби земля, на якій він стоїть, хоче помінятися місцем з небом: ліс, просіка і двошеренговий стрій на просіці гойднулися з боку на бік і від цього в нього перед очима застрибали променисто-зелені зорі.

Тим часом Жилів закінчував говорити:

— Зараз такий час, що нагороди не скоро знаходять героїв,

і я від імені служби поки що оголошую молодшому політруку Іваноті подяку...

— Служу Радянському Союзу! — випалив Мишко схвильованим голосом, і від слів ліс і просіка перестали гойдатися.

«Тільки в батальйон, у роту, в атаку!..» — ніби вигукнув хтось усередині в Мишка, і він відчув, як його серце наливається бойовим завзяттям.

Коли стрій розпустили і всі поспішили за картами, Казанський гукнув Іванюту:

— Михайле, зачекай!

— Мені за картою треба.

— Встигнеш. Ось що я хотів.— Казанський ніби відчував якусь незручність перед Мишком.— Не забувай там, що ти журналіст. Тримай напоготові блокнот. Вернися з друкарською машиною, і ніяких більше для тебе атак без особливої потреби. Одразу ж почнемо робити газету.

— Усе зрозуміло.— Мишко не хотів відстати від політвіддільців.— Буде для тебе матеріал. Може, й напишу там що-небудь.

— Ти, головне, залишся живим,— сумовито порадив Казанський.

— Та вже спробую.

— У справжніх атаках, мабуть, не бував?

— Не бував, то побуду! — У Мишкових очах заскакали пустотливі бісики.

— Це тобі не на танці бігати.

— А ти ходив в атаку? — поцікавився.

— Коли б не ходив, то не повчав би тебе.

— Ну, тоді повчай.

— Ти біжи за картою, а коли залишиться час, я тобі дещо підкажу. А то одна річ — штурмова смуга в училищі, а інша — коли на тебе летить тисяча чортів з налитими кров'ю очима.

— Гаразд, я швидко,— побіг Мишко, але обіцянки не виконав: біля палатки політвідділу вже стояли напоготові машини.

22

У дні першої декади липня німецькі війська групи армій «Центр», посилюючись за рахунок резервів і проводячи під час наступу перегрупування, люто атакували радянські частини на рубежах Західної Двіни, Дніпра й Березини. Головних ударів вони завдавали по передмостових укріпленнях у районах Могильова, Бихова, Рогачова, Жлобіна і на захід од Вітебська. Бойові порядки німецьких дивізій набули стійкої форми для наступальних дій; броньовані згустки їхніх ударних сил з природною

закономірністю тяжіли до тих місць, де було зручно форсувати під прикриттям пікірувальників річки, де більш прохідна місцевість і були дороги для розвитку оперативного успіху з меншими для себе втратами.

Гітлерівський генералітет не міг навіть припустити, що радянські війська, зазнавши куди більше втрат, ніж німецькі, можуть перейти в наступ. Більше того, німецьке верховне командування в ці дні було впевнене, як свідчив один з документів, датований 4 липня, що «на фронті групи армій «Центр» можна забезпечити просування танкових частин аж до самої Москви, а піхоти — за Західну Двіну й Дніпро. На фронті групи армій «Північ» можна забезпечити просування танкових частин до Ленінграда і піхотних з'єднань до рубежу Великі Луки, Дно, Псков, Тарту».

Тим часом Військова рада Західного фронту дала своїм військам завдання: міцно втримуючи рубежі на Західній Двіні і Дніпрі, зранку 6 липня завдати контрударів на Лепельському, Борисовському і Бобруйському напрямках. Головне завдання покладалося на 7-й механізований корпус генерала Виноградова і на 5-й механізований корпус генерала Олексієнка, які, маючи до початку наступу загалом 700 танків, повинні були з району на південний захід од Вітебська завдати контрудару на глибину 140 кілометрів у напрямку Сенно і Лепеля і знищити лепельське угруповання противника.

На півдоби раніше, о 18 годині 5 липня, сковуючого удару з району на південний захід од Орші в напрямку на Борисов завдавали два стрілецьких корпуси і зведена оперативна група генерал-майора Чумакова.

...Коли частини зведеної групи вийшли на вихідний рубіж, зайнявши під прикриттям димових снарядів або маскуючись кущами й лісом траншеї двох знесилених у оборонних боях наших дивізій, генерал Чумаков прибув на свій передовий командний пункт. КП містився на зарослій карликовим осичняком висоті, яка нічим не вирізнялася серед інших таких висот і висоток, що ніби жирним зеленим пунктиром продовжили собою вигнутий мис лісу, схожий на гігантський ріг. Цей ріг і острівці висот, що були попереду нього, півколом заходили в білясту широчінь хлібів. За тремтливим маревом, над затоками жита й пшениці кучерявилася зелень, а за нею вгадувалася річка (там причаїлася наша оборонна лінія); на тому боці річки — старий чагарник з рудими лисинами піщаних галявин, з ярами і пагорбками. Він захопив простір до самої окорайки дальнього похмурого лісу й ховав у своїй горбатості ворожі сили.

Залишивши машину в яру перед висотою, де стояли закидані

Гіллям інші машини, генерал Чумаков в оточенні кількох працівників оперативного і розвідувального відділів став підійматися схилом висоти, визначаючи досвідченим оком, як розташувалися і замаскувалися допоміжні служби. Незабаром вони зайшли в хід сполучень, що вів на командний спостережний пункт повз відгалуження до бліндажів начальників родів військ і служб. Тут, на спостережному пункті, Федір Ксенофонович побачив полковника Карпухіна; начальник штабу щось суворовтовкмачував майору — начальнику зв'язку, який виструнчився перед ним.

— Усе встигли? — запитав у Карпухіна генерал, кинувши погляд на широку амбразуру, крізь яку було видно, здавалося, півсвіту.

— Замалий резерв зв'язку, — поскаржився Карпухін, дозволивши майору піти займатися своїми справами, а потім почав знайомити Федора Ксенофонтовича з уточненнями в плановій таблиці майбутнього бою, що він затвердив після того, як віддав командирам частин бойовий наказ про наступ.

До початку масованого артилерійського удару по розвіданих цілях і розташуванню переднього краю ворога залишалось трохи менше як година. Слідом за вогневим нальотом ринуть в атаку танки й мотопіхота. Кілька десятків Т-34 повинні здійснити прорив, а танки старого зразка — розвивати наступ, маючи попереду авангардну групу також з «тридцятьчотвірок»...

Федір Ксенофонович звернув увагу, що телефоністи й радисти, які схопилися при його появі, тримали в руках чи то газети-багатотиражки, чи то великоформатні листівки. Придивився: листівки з промовою Сталіна...

Прому Сталіна генерал Чумаков прочитав іще вчора, і, здається, досі не вляглося в ньому хвилювання, не відболіли думки, збуджені словами, на весь світ мовленими там, у не дуже далекій Москві. Федора Ксенофонтовича вразила впевненість Сталіна, водночас породивши тривожне запитання: чи знає Йосиф Віссаріонович справжній стан справ на фронті? Прочитавши ще кілька фраз, повірив: знає. Обізнаність Сталіна, як здалося Чумакову, виявилася саме в тому, що він трохи применшував поразки й територіальні втрати, яких ми вже зазнали, хоч і казав про них із затамованим болем. І вразила простота, глибина і логіка думок, ніби виплавлених з вікової народної мудрості і вивірених досвідом історії. Якимось особливим чуттям вловив, що переконливість у словах Сталіна поєднувалася із суворістю пережитих ним почуттів. Але на першому плані була ясність завдань, які впливали з аналізу стану справ, історичних аналогій і виважених можливостей соціалістичної

держави. Розмах же всього того велетенського, що навіть виходило за межі оборони країни й що належало звершити під керівництвом партії радянському народові і його Збройним Силам, здається, неможливо було досягнути думками.

Чумаков ще міг зримо уявити собі багатомільйонне, багатоліке хоробре військо, яке рветься до бою, але воно буде безпорадною юрбою, якщо його зусилля не об'єднають, не спрямують полководець і штаб; щоб це військо перемогло, полководець має переважати свого противника талантом, а штаб — умінням, практикою і працездатністю. Але як устигнути привести в дію таку силу-силенну клітинок, з яких складається велетенська держава, як знайти найголовніший шлях і спрямувати по ньому помисли й прагнення багатьох десятків мільйонів людей, щоб з їхніх зусиль і самовідданості, з їхньої любові й ненависті потекла могутня й стрімка ріка історії, здатна в суворому бігові своєму пересилити зустрічну всепоглинальну течію й почати крутити лопаті війни в протилежний бік?

Так, на шляху історії час од часу та й назрівають такі небезпечні, критичні моменти, коли треба рішуче й негайно сколихнути класову активність народу, щоб він, народ, до кінця виявив свої сили й почав творити, здавалося б, неможливе, зазнаючи неймовірних жертв і важких злигоднів. Такі злети людського духу потім століттями світять у відшумілому житті, як пам'ятники величі людських звершень.

Відчувши різь в очах, генерал Чумаков одхилився від окулярів стереотруби, яка дивилася лінзами крізь амбразуру командного спостережного пункту на згасаючий день, і стомлено сів на дощані нари. Під накатами просторого бліндажа було вже майже темно, а там, над околицями дальнього лісу, куди перекинувся бій, небо, простромлене чорним живим стовпом диму від пожежі, палахкотіло призахідним саявом.

— Спитайте в «Сокола», що там горить,— сказав Федір Ксенофонович у темний куток, де перешіптувалися зв'язківці й пописувала увімкнута рація.

І відразу ж пролунав ламкий юнацький голос:

— «Сокіл»! Це «Сокіл»? Перший питає, що там горить? Чуєш? Він, виявляється, чує... То відповідай, холера б тебе взяла!..

У цей час хтось увімкнув акумуляторну лампу, попередньо завісивши плащ-палатками амбразуру і дверний проріз, і ніби весь світ звузився до розмірів цього бліндажа.

— Товаришу генерал, «Сокіл» просить вас до апарата,— доповів зв'язківець.

94

Федір Ксенофонович узяв трубку і почув пригнічений голос командира танкової бригади:

— Товаришу перший, у нас біда. «Месер» підпалив дві цистерни з паливом!

— Ваше рішення? — спокійно спитав Чумаков, відчуваючи, як у його руці похолола трубка. — Чим запровалятимете танки?

— Прошу вашої допомоги! — відповів командир бригади.

— Це не рішення.

— Іншого виходу в мене немає.

— Шукайте вихід! Пошліть уперед розвідку із спеціальним завданням! Наказую добути паливо в німців.

Минуло всього чотири години, як почався бій. Раптовий масований наліт з важких і середніх артилерійських систем по німецьких військах, що приготувалися до наступу, груповий удар наших бомбардувальників по скупченнях механізованих частин ворога, а потім стрімка атака танків і піхоти — все це було для німців таким несподіваним і неймовірним, що вони, звикнувши битися з ворогом, який тільки обороняється, почали в паніці швидко відступати.

Генерал Чумаков добре розумів, що паніка в бойових порядках німців озвалася замішанням і в їхніх штабах; там зараз метушливо визначають сили й задум росіян, намагаються загальмувати відступ своїх частин і, мабуть, підтягують резерви. Проте вночі німцям навряд чи вдасться ввести в бій свіжі сили через неясність обстановки. А цю «неясність» Федір Ксенофонович передбачив у своєму задумі й бойовому наказі, націливши танкову бригаду, яка наступала в смузі дивізії полковника Гулиги, двома клинами: один — вздовж дороги, що пролягає до Борисова, другий — правим берегом притоки Березини, яка петляла в тому ж напрямку. А поміж танковими клинами наступало без ліктьового зв'язку кілька ударних груп, пробиваючись уперед лісовими масивами і торфовищами. Артилерійська ж бригада після артпідготовки й успішної атаки танків і мотопіхоти зосереджено просувалася обабіч дороги з незначним віддаленням від осьової лінії: якщо була можливість, на півтора-два кілометри, а якщо не було такої можливості, — розосереджувалася вглибину. З проміжних вогневих позицій дивізіони вели стрільбу таким чином, щоб забезпечити просування один одному вперед і не залишати без підтримки частини в наступі, користуючись цілевказівками, які передавалися з передових спостережних пунктів і КП загальновійськових командирів.

Слідом за наступаючими полками рухався у бойовій готовності резерв генерала Чумакова — танковий батальйон, два артилерійських дивізіони й кулеметна рота.

Федір Ксенофонтович знав, що після ночі настане важкий день, за яким розкриється невідомість, знав, що його зведене з'єднання бере участь у допоміжному ударі, а головного удару буде завдано двома корпусами завтра на світанку на північний захід од Орші. Але й ті два корпуси наступатимуть з обмеженими цілями, без надії, що на випадок успіху їх наступ підтримають інші армії. Не підтримають... Головні резерви лише підтягуються. А ворог оскаженіло рветься на схід, незважаючи на свої втрати. З усього випливало: битися доведеться до цілковитого виснаження, скільки стане сили, а потім... Важко сказати, що буде потім, бо на війні немає нічого каверзнішого, ніж вихід з бою, коли за твоею спиною ворожі танки, а над головою вісять ворожі літаки.

Крім усіх грізних тривог, які гнітили серце, десь у душі пекло й своє, далеке: сьогодні Федір Ксенофонтович дізнався від Жилова, що його сім'я переїхала до Москви й дуже стурбована дивною і жахливою чуткою, що дійшла до неї, ніби він потрапив до німців у полон. І знову причетний до цієї тривоги все той же Рукатов... Так, життя справді чимось схоже на полотно, зіткане з міцних та гнилих ниток, пофарбованих у світлі й безрадісні тони. Ось і сталося так, що не Федір Ксенофонтович виряджав у останню путь дорогих і близьких йому людей — Нила Гнатовича і Софію Веніамінівну, а якийсь Рукатов. Пішов з життя Нил Гнатович. Не почує більше його повчань, на зразок цього: «Серце живе в сучасному, розум — у майбутньому; а в полководця повинні жити сучасним водночас і серце, і розум, і весь комплекс почуттів, які пов'язують його зі світом». І ще журився Федір Ксенофонтович, здавалося б, через дурницю: не запам'ятав він московської адреси покійних Романових; знав вулицю, зупинку трамвая, добре пам'ятав будинок, квартиру на третьому поверсі, а от як адресувати листа — не знав. А блокнот його з адресами й телефонами залишився в кинутому під Гродном чемодані. А втім, зараз все одно не до листів.

Задумавшись, Федір Ксенофонтович не помітив, як під накатом його спостережного пункту зайшли полковник Карпухін і Володимир Глинський.

— Товаришу генерал,— почув голос Карпухіна і ніби повернувся з іншого світу.— Час і вам рушати. Проміжний КП готовий: майор Птицин прибув доповідати.— Степан Степанович показав рукою на Глинського, гімнастерка в якого помітно зблякла на плечах від сонця й потемніла на грудях від поту.— Поки доберетесь туди, встигнуть дати зв'язок.

— Добре, командуйте, кому слід згортатися,— сказав Федір Ксенофонтович, зустрівшись із пронизливим, якимсь завжди зане-

таємним поглядом майора Птицина, якого він після повернення з госпіталю не бачив. Спитав здивовано: — Ви знову з нами?

— Так точно! — відповів майор.

— Майор Птицин очолює саперний наряд при штабі,— пояснив Карпухін,— але незадоволений, що використовують його не за призначенням.

— Я мінер, підричник, шляховик...— уставив і своє слово Глинський.

— Майор пропонує організувати групу з добровольців і доручити йому захопити міст через Березину в Борисові,— доповів Карпухін з подивом.

— До Борисова ще треба пробитися,— байдуже й похмуро відповів Федір Ксенофонович, думаючи над тим, що взагалі замість цього контрудару треба було б закопуватися в землю і знесилювати німців у тривалих оборонних боях.— Виконуйте, майоре, що вам доручено.

— Єсть, виконувати, що доручено,— зів'ялим голосом відповів Глинський.

23

На черговому командному спостережному пункті перед ранком, коли генерал Чумаков, прикрившись шинеллю, поринув у короткий сон, його розбудили до телефону. Командир танкової бригади радісно доповідав, що в селі Петровичах після того, як там побували наші розвідники, танкістам з десантом на броні вдалося захопити склад з паливом і боеприпасами. Командир бригади доповідав уже з Петровичів, куди слідом за танкістами пробилася мотопіхота. Водночас полковник повідомив і тривожну звістку: захоплений у полон німецький фельдфебель дав показання, що прибув сюди з-під Мінська тільки вчора і його частина належить до 47-го моторизованого корпусу. Документи вбитих німців також підтверджують появу свіжого корпусу.

На таку серйозну новину треба було зважати, і про неї перш за все повинен знати генерал-лейтенант Ташутін. Але телефонний зв'язок зі штабом армії вночі порушився, і його намагаються налагодити, а рації РБ таку далечінь не «пробивають».

Зі сходом сонця перед дивізією полковника Гулиги раптом ніби почалося виверження десятків вулканів — заговорила німецька артилерія, вдарили міномети. Артилерійську підготовку було чути і на командному пункті, який розташувався тепер на галявині похмурого ялинового лісу, вже не в бліндажах, а в напіввідкритих виритих окопах і в палатках. У відділах штабу

заунали телефони, ожила рація — нижчестоящі штаби доповідали, що німці приготувалися до контратаки.

В палатці Федора Ксенофонтонича, що стояла в глибині лісу неподалік од галявини, зібралася верхівка штабу: полковник Карпунін, старший лейтенант Колодяжний, виконуючий обов'язки начальника розвідвідділу, і начальник оперативного відділу майор Думбадзе, жагучо-чорний, запальний грузин, котрий умів, як про нього казали, бачити все крізь землю на чотири метри. Обступивши стіл, на якому стояв телефонний апарат і була розгорнута карта з нанесеною обстановкою, допитливо, бентежно дивилися вони на круто увігнуту в бік Борисова лінію фронту, розуміючи, що чим більше її увігнути, чим далі вони і їхні лівофлангові сусіди просунуться на північний захід, тим глибший утвориться мішок, в який вони самі влазять з доброї волі та ще й з важкими боями. Але тільки так можна скувати значні сили ворога і зруйнувати його оперативні плани на ближчі дні. А тут ще така сила з'явилася у німців — цілий механізований корпус...

— Нам треба бути ближче до військ,— заклопотано сказав Чумаков.— Треба, наскільки це можливо, скоротити відстань між штабами і переднім краєм. А то можемо опинитися в ізоляції від своїх частин.

Карпунін, Думбадзе і Колодяжний поділяли думку генерала. Вони гадали, що артилерійська підготовка, яку нині провадили німці, це елементарний маневр. Після неї противник створить видимість наступу з фронту, а в цей час ударить десь у такому місці, де легко зав'язати мішок. Ясно і просто, як усе на війні. Але цю простоту весь час супроводять небезпека, невідомість, випадковість і потреба вкрай напружувати фізичні й духовні сили. Все це разом становить для воєначальника не таке вже й просте завдання.

Федір Ксенофонтонич в думці ставив себе на місце противника, щоб з'ясувати, чи вигідніше німцям зімкнути кільце і, прикувавши до нього чимало своїх сил, пробувати знищити або забрати в полон оточених, які битимуться до кінця, чи, може, ворог віддасть перевагу витісненню радянських військ, які провалилися в його розташування, щоб потім розгромити їх під час переслідування. У цій війні гітлерівське командування частіше вдавалося до першого варіанта. Але місцевість не дуже сприяла фланговому удару: в лісах і на торф'яних болотах з танками не розгуляєшся. Можливий і третій варіант: німці спробують броньованим кулаком розітнути ударом в лоб бойовий наступальний стрій і, вийшовши йому в тил, замкнути горловину. 108

як би там було, а зараз треба виконувати одне найголовніше завдання: якнайдовше сковувати ворожі сили.

У цей час запрацював порушений уночі зв'язок з штабом армії. Тільки-но хотів Чумаков зв'язатися з генерал-лейтенантом Ташутіним, як на столі зазмерив телефон: командарм сам викликав його. Федір Ксенофонович почав був доповідати про обстановку, але Ташутін різко перепинив його і з тривогою в голосі сказав те, що Чумаков мав намір сказати йому: про появу тут у німців 47-го моторизованого корпусу. Потім командарм вклопотано повідомив останні дані авіаційної розвідки: як і здогадувався Чумаков, німці націлюють удар по основі дуги, що утворилася з правого боку, користуючись широкою просікою з гатками, по якій прокладено чи то високовольтну лінію, чи трасу майбутньої дороги. Просіки цієї на наших картах немає, і про неї довідалися тільки тепер. Треба негайно вжити заходів. Все, чим міг допомогти командарм,— це послати для удару по танковій колоні і, якщо не пізно, то й по гатках шестірку бомбардувальників. Як далеко від дороги, вздовж якої наступає з'єднання Чумакова, перебувають зараз німецькі танки, важко сказати, бо пропускна спроможність гаток невідома..

На прощання командарм дорікнув Чумакову, що він слабенько веде перед собою розвідку: не знає про появу у противника перед його фронтом цілого мехкорпусу,— і на цьому розмову закінчив.

Поклавши на дерев'яну коробку телефонного апарата трубку, Федір Ксенофонович помовчав, а тоді сухо мовив:

— Прогавила розвідка просіку!.. І трохи була не прогавила появу перед нами нового корпусу. А він уже заходить у тил нашим головним силам.

Старший лейтенант Колодяжний, який відповідав за розвідку, зітхнув і, спохмурнівши, винувато опустив очі.

— Дорога кожна хвилина,— суворо мовив Федір Ксенофонович, коротко виклавши суть ситуації. І звернувся до Колодяжного:— Беріть, старший лейтенанте, відділення мотоциклістів, рацію, вибухівку, протитанкові міни і— стрімголов по дорозі вперед. Розшукайте цю прокляту просіку. Вона підходить до дороги праворуч. Звернете на просіку назустріч німецьким танкам. Завдання: визначити їхнє місцеперебування й доповісти мені по радіо. Якщо танки ще не пройшли через гатки, зірвати хоч одну й розставити міни...

Повторивши наказ, Колодяжний одразу ж зник з палатки. Генерал Чумаков ще не встиг попередити про небезпеку полковника Гулигу, а три мотоциклісти вже помчали шукати про-

сіку. Невдовзі, навантажена вибухівкою й мінами, подалася на чолі з Колодяжним решта мотоциклістів.

Полковник Гулига виправдовувався по телефону: вночі ні він, ні його розвідка не помітили просіку. Доповів, що контратаку німців з фронту дивізія відбиває поки що успішно.

Попередивши Гулигу про небезпеку удару по ньому з тилу і наказавши надійніше укріплюватися на рубежах, які займає дивізія, генерал Чумаков зв'язався з командиром артилерійської бригади. Виявилось, що полковник Москальов знає ту просіку. Вона кілометрів за шість, у тилу другого рубежу — вогневих позицій третього дивізіону...

— Негайно послати туди розвідку! — чітко вимовив у телефонну трубку свій наказ генерал Чумаков. — Всі дивізіони розвернути на сто вісімдесят градусів. Другий рубіж стає першим!.. Авіація противника є над вами?

— Оце щойно відбомбилася по тилах господарства Гулиги і по одному моему пункту боєпостачання! — відповів Москальов.

— Добре замаскуйтеся і приготуйтеся до стрільби прямою наводкою по танках. Однією батареєю, якщо встигнете, все-таки приготуйтеся закупорити вихід з просіки на дорогу... Я їду на ваш КП. Не сприйміть два моїх танки за ворожі... — Потім до Карпухіна: — Ви, Степане Степановичу, поки що залишайтеся на місці і командуйте лівим клином. Зберіть у кулак все, що можна, в разі небезпеки займіть кругову оборону. Зв'язок зі мною — по радіо і мотоциклістами. Безперервно ведіть розвідку...

Потім повернувся до майора Думбадзе, який напружено дивився у заклопотане обличчя Чумакова, побоюючись, що він не запросить його з собою на гарячу справу.

— Вам, майоре, в танк і — слідом за мною.

— Єсть, товаришу генерал! — Думбадзе, радісно блиснувши очима, вибіг з палатки.

Своєму резерву, який просувався слідом за наступаючими полками, Федір Ксенофонович дав наказ по рації уже з танка — зосередитися в районі вогневих позицій артилерійської бригади Москальова й чекати його наказу.

«Тридцятьчетвірка» Чумакова, виїхавши на дорогу, випустила хмару чорного диму і, ревнувши мотором, помчала вперед. Швидше б ця клята просіка! Федір Ксенофонович, висунувшись з башти, часто прикладав до очей бінокль. Позаду й трохи збоку по вируючому краю шлейфа куряви мчав танк майора Думбадзе.

Праворуч і ліворуч від дороги, близько й далеко, — скрізь

виділи сліди нічної баталії: згорілі німецькі й наші танки, розбиті гармати, тягачі й вантажні машини. І трупи, багато трупів... Скільки обірвалося тут людських доль і скільки не народиться людей з вини цієї війни!..

Танк пірнув у яр, і перед очима генерала Чумакова постала картина, написана вогнем і залізом, що впало з неба: тут на ворожу танкову колону вчора напали наші бомбардувальники...

І ось нарешті знову почався ліс, то наближаючись до дороги, то віддаляючись од неї.

Раптом позаду танка пролунав вибух, а на броні перед баштою і на стволі гармати спалахнули й погасли якісь світлячки, залишивши по собі чомусь сині довгасті сліди. Федір Ксенофонович не встиг збагнути, що ж сталося, як над головою, заглушивши гудіння танкового дизеля, заревів, виходячи з піке, «месершміт»: він, виявляється, обстріляв танк з гармати й кулемета.

— У ліс! — скомандував Чумаков, пірнувши в башту і зачинивши люк.— Думбадзе, їдьте за мною!

У лісі, недалеко від дороги, перечекали, поки пролетить «месер», і в цей час стрілець-радист почув по увімкнутій рації позивний Колодяжного. Федір Ксенофонович квапливо надів навушники.

Колодяжний доповідав, що просіку знайшов, але вихід з неї вже міцно заблокований німецькими автоматниками, певно, авіадесантниками або мотоциклістами, а танкова колона противника десь зовсім недалеко, судячи з того, що наші бомбардувальники заходять на бомбометання просто над дорогою. Колодяжний втратив один екіпаж з мотоциклом, який наразився на кинджальний німецький вогонь.

Наказавши Колодяжному діяти далі за вказівками полковника Карпухіна, Чумаков спитав у майора Думбадзе, рація якою була настроєна на ту саму хвилю, чи все йому зрозуміло, і, одержавши ствердну відповідь, скомандував екіпажам рухатися далі й не забувати, як він сам забув, стежити за повітрям...

Ось і просіка — таємнича й ворожа через те, що знаєш: по ній підкрадається ворог, а обабіч неї на узліссі зачаїлися німецькі автоматники. Зовні — ніяких ознак небезпеки. Навіть не видно нашого мотоцикла з розстріляним екіпажем: устигли заховати... На ходу вдаривши по узліссю картечню й густо пронизавши його кулеметним вогнем, два танки помчали далі.

Незабаром на дорозі помітили червоноармійця, який підняв червоний прапорець. Це маяк, виставлений полковником Москальовим. Не доїжджаючи до нього, Чумаков зупинив «тридцятьчотвірку», виліз із башти й пильно оглянув у бінокль місцевість,

намагаючись виявити вогневі артилерійські позиції. Але побачив лише зелені острівці розкиданого поблизу і вдалині чагарника; ліс у цьому місці розгонисто відступив від дороги на кілька кілометрів, ніби природа заздалегідь підготувала це купинясте, у дрібному чагарнику поле для смертельного поединку.

Але коли ж з'являться тут німецькі танки?

Один з воєнних теоретиків минулого вирахував, що коли б хтось захотів рушити сто тисяч чоловік однією колоною, без дистанції між частинами, то хвіст такої колони ніколи не прибув би того самого дня до призначеного пункту разом з головою. Щось схоже сталося і з танковою колоною ворога: артилеристи, приготувавшись до бою, нудилися в напруженому чеканні її досить довго. Але часу не марнували: гарматні обслуги нарощували бруствери, поглиблювали рівчак для номерів і снарядів, старанно натягували маскувальні сітки і замінювали зрубане гілля чагарника, якщо воно в'януло.

Спостережний пункт полковника Москальова розташувався на далекому узліссі, яке тепер опинилось позаду вогневих позицій дивізіонів. У кронах трьох високих і товстих ялин, що росли близько одна від одної, обладнано поміст, міцно прикріплений до стовбурів великими залізними скобами. До помосту піднімалася міцна, грубо збита драбина з надійними шаблями. Внизу коло драбини вириті щілини-схованки, в одній з яких сидів біля апарата телефоніст. Збоку стояли посічений осколками газик полковника Москальова і два танки, на яких прибули сюди генерал Чумаков і майор Думбадзе.

Москальов, шуплявий блондин із сірими колючими очима, наче влитий був у свою добре припасовану польову полковницьку форму й через те, а особливо через каску на невеликій голові, здавався ще худіший. Разом з Федором Ксенофоновичем вони сиділи на помості спостережного пункту, біля підніжок триноги стереотруби й мовчки чадили цигарками. Здавалося, все уже обговорено, всі накази віддано: батареї першого рубежу оборони приготувалися бити по танках упритул, з близької відстані, а з другого рубежу навісним вогнем будуть бити по цілях, що рухатимуться за танками. Проте всього не передбачиш. Адже куди простіше було намертво замкнути вихід з просіки, але час прогаяно, та й не втягнути тоді великі сили противника в тривалий бій. Навіть не готували загороджувальний вогонь по міжлісовій тіснині, де пролягала дорога, щоб дати можливість німцям у похідному строю натрапити на нашу протитанкову оборону й надовго засісти тут.

Обидва досвідчені солдати, Чумаков і Москальов розуміли, що буде вирішальна сутичка, в якій артилеристи все-таки марють

шанси протриматися довго, бо перед їхніми рубежами досить обмежена можливість маневру для танків. А коли б при цьому ще було прикриття з повітря та густіше зенітних засобів!.. Одна батарея ДЗА¹ і батарея установок зчетверених кулеметів — це дуже мало, хоч також щось важить...

Сержант-розвідник, який спостерігав за дальньою дорогою крізь оптику стереотруби, притишеним голосом раптом мовив: — Ідуть!.. — І поступився місцем біля тринози генералові.

Полковник Москальов старанно гасив об настил цигарку, і ця нарочита старанність виказувала його хвилювання. Відкинувши недокурок, він прокашлявся, ніби збирався зараз співати, помацав пальцями гудзики на комірі гімнастерки, поправив на голові каску й гукнув униз телефоністу:

— Передати на вогневі: до бою!

Федір Ксенофонтович, відчувши, як запекла в нього під пов'язкою поранена щелепа, ступив до стереотруби. Припавши очима до окулярів, знову побачив у багато разів наближене широке, купинясте, розтяте дорогою поле, що плавно коливалося вгору і вниз, у ритм ялинам, які гойдалися під вітром, а на дальньому краю поля, біля самого лісу, хмару, яка все збільшувалася й збільшувалася. Незабаром вже можна було запримітити танки, що рухалися дорогою й полем. Знайома генералові Чумакову картина: таким же танковим клином, розрахованим на розтин оборонних порядків, артилерією і танками його корпусу він уже громив німців під Гродном другого дня війни. У голові клина — Т-4, середні танки з міцною лобовою бронею, їх багато, а за ними трохи позаду рухалися Т-3 і Т-2. Здавалося, що передні танки пливли в повітрі на тлі рудої хмари, яка клубочилася, мов жива. Федору Ксенофонтовичу навіть здалося, що він чує їхній залізний брязкіт і скрегіт, і його спину під гімнастеркою ніби облекло морозом. Сильніше дунув вітер, відхиливши вбік завісу з пилу, і з висоти ялин стало видно глибину колони: слідом за танками, прикриваючись їх бронею й дотримуючись строю, густими табунами їхали мотоциклісти, а за ними виповзала, вимотувалася з міжлісся густа темна колона машин з мотопіхотою і тягачів, які буксировали міномети й гармати.

Танки наближалися так швидко, що здавалося, ніби їх ставало дедалі більше. Тепер уже можна було визначити, що рухаються вони колоною у передбойових порядках, впевнені у своїй незламності і в тому, що їм удасться маневр — раптовий вихід у тил великому угрупованню радянських військ.

¹ДЗА — дрібнокаліберна зенітна артилерія.

Німецькі танки були вже на тій відстані, коли артилерист може з першого снаряда попасти в танк, а може й промахнутися, може пробити броню, а може тільки викресати вогонь з неї, але постріли у відповідь з танків, екіпажі яких помітять гармати, не забаряться. І Федір Ксенофонович, поступаючись місцем біля стереотруби Москальову, якому треба було управляти боєм, подумав про те напруження, яке відчувають зараз причаєні на вогневих позиціях люди.

Хтось з верхнього щабля драбини простягнув генералу масивний трофейний бінокль, і Чумаков, помітивши, як тремтіла рука, що подавала бінокль, швидко підніс його до очей, наче побоюючись, що чия-небудь тремтяча рука там, на першому рубежі, без його нагляду передчасно випустить снаряд і викаже позиції.

Бінокль у вісім разів наблизив усе до Федора Ксенофоновича: він бачив, що вже метрів з шістсот відділяло передні машини від батареї... П'ятсот... Чотириста... Генерал відчув, що і його рука з біноклем здригнулася, і в цю мить перед батареями першого рубежу звихрилися жваві хмарки диму й пилу, потім долинув протягливий залп, у який злилися постріли гармат.

Фашисти, певно, не думали, що вже в цьому місці наразяться на опір, а тим більше на розгорнутий у їхній бік оборонний рубіж. Не встигли вони отямитись, як попереду кучеряві кущі знову блиснули спалахами. Залпи впритул, коли снаряди летять без промаху, відразу ж зробили свою справу: багато танків зупинилося — одні почали випускати клуби чорного жирного диму, з двох майже одночасно злетіли башти від вибуху боеприпасів усередині, а треті просто закам'яніли на місці купами мертвого заліза. Та ось шоківий стан минув. Німецькі танкісти метушливо і навмання почали стріляти з гармат і кулеметів, маневруючи при цьому, щоб вийти з-під вогню. Танки, які рухалися позаду, розповзалися в усі боки, намагаючись знайти безпечний напрямок для атаки, і їх одразу ж розстрілювали з близької відстані інші батареї.

Із спостережного пункту полковника Москальова танковий клин у ці критичні хвилини нагадував розворушений мурашник. Машини, здавалося, безглуздо тісними ватагами переміщалися по фронті, безперервно стріляючи з гармат і кулеметів і потрапляючи під наші снаряди.

— Тридцять вісім... Тридцять де... сорок! — рахував підбиті й підпалені танки сержант-розвідник, який стояв на помості спостережного пункту поряд з генералом Чумаковим.

Полковник Москальов подав телефоністу чергову команду, й відразу ж з-за першого рубежу вдарив нависним вогнем цілий дивізіон по мотоциклістах, що заметалися за танками, по скуп-

чесно мотопіхоти, по машинах і тягачах на дорозі. Жахливий був цей ураган осколочно-фугасних гранат і бризантних снарядів шрапнельної дії.

— Сорок шість... сорок дев'ять...— незворушно бурмотів сержант, ведучи далі рахунок.

Генерал Чумаков бачив, як там, далеко позаду броньового трикутника, що вже розпадався, швидко почали розповзатися в обидва боки від дороги машини й тягачі. Метушилися чорні постаті бойових обслуг, розгортаючи гармати й міномети.

«Оце атакувати б їх танковим батальйоном»,— засмучено подумав Федір Ксенофонович, оглядаючи простір уздовж правого узлісся, по якому можна було б провести танки. Але зважитися на це небезпечно: далі можуть бути ще критичніші хвилини.

Чумаков бачив, що дедалі більше завмирає на місці підбитих і підпалених танків і атака хваленого німецького клина заглинається. Але багато машин зуміло вийти із зони вогню, і зараз вони групувалися для удару по лівому флангу протитанкового рубежу, а деякі, боячись підставити під снаряди борт, і далі задкували, щоб тільки швидше опинитися на безпечній відстані.

На вогневих позиціях артилерійських батарей, які виявили себе, попереду й позаду, праворуч і ліворуч почали вибухати німецькі міни й снаряди.

— Майоре Думбадзе! — гукнув униз генерал Чумаков.— Передайте командирі танкового батальйону, нехай точно покаже своє розташування зеленою ракетою!

Через хвилину побачив: небо пронизала зелена ракета, випущена з чагарника, що був попереду й праворуч від другого рубежу протитанкової оборони.

— Бачу! — озвався на ракету Федір Ксенофонович.— Батальйону приготуватися до контратаки!

— Приготуватися до контратаки! — долинув з танка приглушений голос Думбадзе.

Генерал Чумаков, торкнувши за плече Москальова, сказав:

— Орієнтир праворуч від другого рубежу — зріз чагарника, що прилягає до лісу.

— Бачу! — відповів Москальов, крутнувши на стереотрубі барабан горизонтальної наводки.

— Поставити в глибину димову завісу довжиною дві тисячі метрів!

— Що ви задумали, товаришу генерал? — насторожено спитав Москальов, одірвавшись від стереотруби.

— Прогуляюся по їхніх тилах.

— Не треба, Федоре Ксенофонтовичу! — Москальов дивився на генерала благально. — Я зараз додам туди вогню.

— Не розпоршуйте сили. Бийте по танках... Як побачите, що я вийшов у фланг їхніх батарей, забирайте звідти свій вогонь.

— Ну, нехай без вас танкісти вдарять!

— Треба вийти у фланг безпомилково. Мені легше вивести, я зорієнтувався. — І Федір Ксенофонтівич почав квапливо спускатися драбиною. — Димові шашки покладете, коли я підйду до батальйону! — уточнив він раніше відданий наказ.

Полковнику Москальову нічого не лишалось, як виконати наказ. Він бачив, що танк Чумакова, вибравшись на узлісся, повернув праворуч і повним ходом помчав до чагарника, в якому зосередився танковий батальйон. А на помості спостережного пункту з'явився дуже схвильований майор Думбадзе.

— Що він робить?! Чому не послав мене? — вигукнув Думбадзе. — Чому я повинен сидіти в танку й слухати позивні? — Потік сердитих слів ніяк не міг скінчитися. — Навіщо генералу ходити в атаку? Хто нас виведе з цього мішка, коли з ним щось скоїться?! — Думбадзе підбрав на настилі залишений Федором Ксенофонтівичем бінокль, підняв його до очей і замовк, вражений панорамою, яка відкрилася перед ним.

За командою Москальова снаряди один за одним лягли бездоганно рівним ланцюжком майже до далекого краю лісу, і жовто-бурий дим, гнаний вітерцем, навскоси поповз стіною через поле бою. Прикриваючись димовою завісою, два з половиною десятки наших танків, серед них шість «тридцятьчетвірок», стрімким ривком вийшли на рівень німецьких батарей і, не бачачи їх через дим, все-таки точно зробили розворот ліворуч: намічені з висоти орієнтири не підвели генерала Чумакова.

В цей час у небі з'явилися важко навантажені «юнкерси».

— Тридцять два бомбовози, — повідомив сержант-розвідник, підраховувавши кількість літаків. — Тридцять дві тисячі кілограмів бомб зараз гахне на нас!

Коли «юнкерси» наблизилися до поля бою, над порушеними бойовими порядками німців почали злітати ракети — по дві червоні і по одній зелені.

— Другому дивізіону! — негайно передав команду телефоністу полковник Москальов. — Ракети: по дві червоні, одна зелена — в цені!

На вогневих позиціях уже самі здогадалися, що до чого, і над першим рубежем одразу почали злітати в небо ракети.

«Юнкерси» вишикувалися у величезну карусель і хвилини з п'ять кружляли над полем, намагаючись розібратися, де свої, а

де чужі. Може, збив їх з пантелику й танковий батальйон, що його повів у контратаку генерал Чумаков. Після повороту ліворуч, обігнавши димову завісу, танки підійшли до самісіньких позицій німецьких артилеристів і мінометників. Ще якась мить, і під їхніми гусеницями заскреготіло німецьке залізо; з танків ударили впритул по гітлерівцях і їхній техніці гармати й кулети...

А в цей час наші зенітники, самі того не бажаючи, допомогли зорієнтуватися «юнкерсам». Батарей ДЗА, яка прикривала перший рубіж, коли літаки пролітали над нею, часто закашляла, випустивши цілі касети снарядів. У небі біля «юнкерсів» одразу ж густо спалахнули темні хмарки вибухів.

У відповідь на таке зухвальство ведучий бомбардувальник зірвався в круте піке, націлюючи бомбовий удар по припишклій лівофланговій батареї. За ним, виючи, кидався до землі кожний черговий «юнкерс» і, перш ніж вийти з піке, над самою землею випускав з-під черева чорні краплини бомб...

Федір Ксенофонович навіть не здогадувався, що зараз господарюють над полем бою німецькі бомбардувальники. Вишикувавши батальйон уступом ліворуч, він стрімко вів його до дороги, знищуючи на шляху все, що можна знищити гусеницями й гарматно-кулеметним вогнем. Але німці, які розташувалися за дорогою, вчасно помітили небезпеку й швидко розвернули гармати назустріч танкам. До того ж звідкись узялося там кілька самоходок, і для батальйону, в якому були переважно танки старого зразка, що працювали на бензині, така ситуація загрожувала розгромом. Побачивши це в окуляр прицілу, генерал Чумаков послав два снаряди в найближчу самохідку й скомандував батальйону відходити під прикриттям «тридцятьчетвірок» до лісу, а потім — під захист своїх артилеристів. Та, здається, вже було пізно. Близько двох десятків німецьких танків Т-4 і кілька самохідних гармат, відірвавшись від бойового порядку, який перешиковувався за дорогою, пішли на перехват батальйону, сподіваючись на легку перемогу.

Помітивши небезпеку, Федір Ксенофонович, стримуючи хвилювання, швидко заговорив у мікрофон:

— Думбадзе! Думбадзе! Дайте відсічний вогонь! Дайте відсічний вогонь!

Але Думбадзе чомусь не відповідав, і генералу Чумакову нічого іншого не залишалось, як прийняти бій...

Павлову важко було повірити, що все це сталося з ним насправді, що це не страшне сновидіння, не жорстоке марення в гарячці. Водночас десь у глибині серця, в потаємних куточках розуму ніби й раніше жило в ньому невиразне передчуття нехай і не такого трагічного повороту своєї долі, але все-таки чогось неминуче фатального. Може, це від того, що останніми роками надто вже гладенький і висхідний був його шлях, а в людини нерідко живе неусвідомлена тривога, якщо фортуна тривалий час ласкава й щедра до неї. Іноді, здебільшого вранці, коли Павлов одягав гімнастерку і його погляд зупинявся у дзеркалі на блискучих орденах і Зірці Героя на грудях, петлицях з п'ятьма зірочками генерала армії на кожній і широких золотих шевронах на рукавах, а догідлива думка при цьому нагадувала, що він командуючий військами величезного округу, серце його радісно здригалося од відчуття чогось величного й світлого, в грудях ставало просторо й тепло... Та раптом ніби навалювалося летаргічне оціпеніння, ніби тінь падала на серце, і десь починала жевріти холодна й трепетна, без словесної плоти думка... І він уже здогадувався про віще значення цієї ще не дозрілої думки. Відразу ж відчував, що в грудях стає тісно, а те величне й світле, що якусь мить тому сповнювало його радістю, раптом починало або ж меркнути, або ж кудись падати, і неосяжні до цього межі його святкових почуттів стискалися в холодне сталеве кільце.

Приступи такого розслаблення Павлов уперше став помічати ще в Москві, коли був начальником автобронетанкового управління Червоної Армії. Тоді вже зрозумів, що звучать у ньому тривожні струни від якоїсь невпевненості в собі. І силою вдачі тамував ту невпевненість. А хто знає, чого хоче, той наполовину досягає бажаного,— так думалося Павлову.

І він, здавалося, досяг свого. Відтоді як почав командувати округом, ніхто не помічав у ньому невпевненості, хоч сам він все-таки іноді оглядався здивовано на свій пройдений шлях. А після того як зустрівся в приймальні начальника Генштабу зі своїм давнім академічним учителем, професором і доктором військових наук генерал-майором Романовим Нилом Гнатовичем, тривога почала навідуватися до його серця частіше...

Старенький професор, коли Павлов зайшов у приймальню, метушливо підвівся з крісла, в якому напівдрімав, когось чекаючи, вітаючись вклонився ї, примружуючи під скельцями пенснетями очі, усміхнувся якось вимучено-жалісно. Павлов, як і більшість тогочасних слухачів Академії імені Фрунзе, схилився

перед професором, відомим знавцем історії війн і воєнного мистецтва, і радо кинувся до нього, щоб потиснути руку, сказати сердечне слово. І раптом відчув дивну ніяковість перед старим і навіть ніби якусь винуватість. Павлову згадалося, що ще в двадцять п'ятому році, коли його, молоденького командира кавалерійського полку, не так уже і обтяженого військовими знаннями, прийняли в академію і він уперше потрапив на лекцію до Нила Гнатовича Романова, старий уже тоді носив у петлицях по три ромби, що відповідало нинішньому званню «генерал-лейтенант».

Нил Гнатович, ніби здогадався про причину зніяковіння свого колишнього слухача, з удаваним молодечством випнув груди й усміхнувся вже по-доброму, від чого його зморшкувате обличчя засвітилося, поширшали ріденькі вицвілі вуса, а очі заіскрилися і зволожилися.

— А-а, здрастуй, золотий мій Дмитре світ Григоровичу! — Професор Романов простяг назустріч Павлову розкриті ніби для обіймів руки, але тільки поручкалися.

— Радий вас бачити, шановний Ниле Гнатовичу! — Павлов справді був радий зустрічі з Романовим, хоч і побоювався його прямої в розмові. — Як ваше здоров'я, професоре, як настрої?

— Нічого, хвалити бога, — зовсім не по-військовому відповів Нил Гнатович. — Гірше, як було, але краще, ніж буде... Хе-хе... А ти рвонув!.. Таким округом командуєш! — Потім, придивившись до зірочок у петлицях Павлова, охнув від здивування: — Уже генерал армії? Голубе ж ти мій!

— А що ж робити, Ниле Гнатовичу? — Павлов стримано засміявся.

— Так це ж чудово! — схвильовано сказав старенький професор і, взявши Павлова за рукав, потягнув його в куток, до дальнього вікна. — Це прекрасно, коли ось таким молодим, освіченим уряд не жаліє високих чинів!

— Який же я молодий? Сорок три роки! — Павлов нахмурих високе чоло, провів долонею по голеній голові, а потім додав: — А за спиною все-таки цілих три війни, три міхи смертей.

— Звичайно, дорогий мій. — Романов торкнувся грудей Павлова, на яких поблискували під Золотою Зіркою Героя три орденни Леніна й два орденни Червоного Прапора. — Якщо виходити з того, що Фрідріх Другий у двадцять вісім років виграв війну з Австрією, а Наполеон у тридцять шість років уже був великим полководцем, то ти, звісно, обігнав їх віком. Але в них був ще й інший лік часу. Вони, якщо не брати до уваги Наполеона, з чотирьох-п'яти років училися під наглядом високоосвічених наставників, а ти, я пам'ятаю, на першому курсі академії ніяк не

міг вимовити ім'я Нікколо Маклавеллі і з святою наївністю плував інтуїцію з коаліцією. І який же ти був зворушливо прекрасний у цій своїй наївності!

— Але ж ви самі вчили, що у воєнному мистецтві досвід важливіший за будь-яку філософську істину.— Павлову стало ніяково від згадок про минуле, але він намагався приховати це.

— Правильно, дорогий Дмитре Григоровичу,— знову усміхнувся професор Романов,— якщо до цього ще додати, що філософія і досвід підтримують одне одного... Та я не про це. Про твоє звання... Дуже погано, коли вищі військові звання приходять до обдарованих, досвідчених полководців тільки в старості. Адже звання — це важіль для підняття, сила для діяльності, це — впевненість у собі, у своїх можливостях. Це — право для звершення великих справ і розуміння величезної відповідальності перед державою, це, зрештою, крила для польоту... Не приховую, є у високих званнях і небезпека, якщо людина сліпо повірить, що разом з черговою генеральською зіркою на петлиці в неї засяяла і нова зірка в лобі... Але за тебе, дорогий Дмитре Григоровичу, я радий. Я знаю твою цілеспрямованість і твердість і не хочу думати, що ти... випередив самого себе... Ну, а якщо раптом відчуєш, що все-таки в чомусь випередив... вибач старому за щирість: тільки добра тобі зичу... якщо відчуєш це, адже таке іноді буває з людьми, та й з тобою вже було, тоді дуже проникливо вдивляйся вперед, не живи сьогоднішнім днем і неодмінно май поруч діяльних і розумних помічників... І вислуховуй їх до кінця, перш ніж зважишся на щось велике...

В цей час генерала армії Павлова запросили до кабінету начальника Генштабу, і він, трохи посмутнілий, стримано подякувавши своєму старому вчителю за добрі поради, попрощався з ним.

І ось відтоді слова професора Романова час від часу воскресали в пам'яті Павлова, викликали зітхання, а частіше роздратування, і тоді Дмитро Григорович подумки починав з професором запальну полеміку.

Павлов, звичайно, здогадався, що мав на увазі професор Романов, натякнувши йому, що він уже обганяв самого себе на шляху військової діяльності і що при цьому в нього не вистачало далекоглядності. І ця правда, яку хотілося забути, зачіпала самолюбство. Професор Романов, звичайно, натякав на досить близьку причетність Павлова до тієї веремії, що закрутилася довкола корпусної організації танкових військ.

...Ще в 1932 році в Червоній Армії, набагато раніше, ніж в інших арміях, були сформовані перші великі танкові з'єднання. Через два роки, коли кількість наших танкових корпусів подвої-

лась, подальше їхнє формування загальмували, сподіваючись знайти кращу структуру організації бронетанкових військ. А влітку тридцять дев'ятого року, коли комкор Павлов був начальником автобронетанкового управління Червоної Армії, Головна Військова рада створила досить авторитетну комісію, якій доручила провести роботу по поліпшенню організаційних форм різних видів Радянських Збройних Сил з урахуванням характеру сучасної війни і рівня розвитку техніки і засобів озброєння. Як і слід було сподіватися, комісія найдокладніше заходила вивчати проблеми використання танкових військ, а він, Павлов, всебічно не осмисливши досвід боїв у Іспанії, в яких сам брав участь, почав раптом доводити, що корпусна організація танкових військ надто громіздка, і, підтриманий головою комісії маршалом Куликом, запропонував розформувати танкові корпуси...

Більшість членів комісії, особливо Шапошников, Тимошенко, Мерецков, Щаденко, були проти цієї пропозиції, ґрунтуючись на тому, що бойові дії в Іспанії, які розгорталися в гірській місцевості і в населених пунктах, ще не можуть бути мірилом доцільності застосування великих танкових з'єднань взагалі.

А втім, Павлов не дуже й наполягав на своїй пропозиції. Але коли через деякий час були помічені недоліки в діях двох наших танкових корпусів під час визволення Західної України і Західної Білорусії (хоч ці недоліки найбільше стосувалися служб забезпечення), пропозиція Павлова про розформування танкових корпусів сплила знову, вже безпосередньо на Головній Військовій раді, і 21 листопада 1939 року було ухвалено замість корпусів створювати окремі моторизовані дивізії.

Коли вже було все зроблено й пристрасі вщухли, почали лунати тривожні голоси військових авторитетів, що закликали пильніше придивитися крізь теоретичну призму стратегії до конкретної практики ведення німецькими військами бойових дій у Західній Європі. Навіть для не зовсім освічених людей стало ясно, що німці виконували завдання розвитку успіху в оперативній глибині головним чином з'єднаннями та об'єднаннями бронетанкових і механізованих військ. А тут іще у військових журналах з'явилося кілька досить сміливих статей генерал-майора Чумакова...

Погано себе відчув тоді Павлов, хоч йому ніхто й не докоряв, бо зрештою рішення про долю танкових корпусів схвалював не він особисто.

А події розвивалися за законами осягнення істини. На початку червня 1940 року в Наркоматі оборони був узагальнений досвід бойових дій на Заході, і Сталіну доповіли про одностайну

думку, що треба негайно знову почати формувати в Червоній Армії механізовані корпуси. Сталін, дорікнувши військовим керівникам за їхні скороспілі колишні висновки, дав відповідну вказівку, а нарком оборони Тимошенко відразу ж затвердив план формування дев'яти, а на початку 1941 року — ще двадцяти механізованих корпусів. І на відомій грудневій нараді того ж 1940 року генерал Павлов у своїй доповіді «Використання механізованих з'єднань у сучасній наступальній операції і введення механізованого корпусу в прорив» уже, здається, з легким серцем говорив з трибуни:

«...Наші погляди щодо застосування танків виявилися найбільш правильними й дістали своє підтвердження в діях німецьких танкових з'єднань у Польщі й на Заході. Німці нічого не вигадали, вони взяли все, що в нас було».

Цілком зрозуміло, що професор Романов, дорікнувши Дмитрові Григоровичу за те минуле, нагадав, що і в майбутньому може всяке статись, якщо не вистачить у нього мудрості і його висновки як відомого воєначальника будуть випереджати глибинний аналіз. Слова Ніла Гнатовича не тільки зачепили Павлова. Було прикро, що колишня і вже виправлена необачність все-таки живе в пам'яті військових верхів і кидає тінь на його репутацію. Звичайно ж, потім для декого був як сіль в оці, адже так швидко рвонув до генерала армії та ще став командуючим одного з головних військових округів. Може, дехто з військових тому й пам'ятає, що добродійка доля така лагідна й щедра до нього? Але ж так було не завжди...

Народився Дмитро Григорович у загубленому серед Кологривських лісів селі Воноух. Ріс там, як і всі діти сільської бідноти, в труді, жив швидкоплинними буденними радощами, склав екстерном екзамен за чотири класи гімназії, а в 1914 році, сімнадцятирічним, добровільно пішов на фронт. У липні 1916 року в боях на Стоході був поранений і захоплений німцями в полон.

Тільки на початку 1919 року повернувся Дмитро на батьківщину. Пильно придивився до життя земляків, заглибився з висоти вже чималого свого досвіду в суть того, що відбувалося довкола, і зрозумів, де його місце в цей бурхливий час народження нового життя. Незабаром Павлов став бійцем Червоної Армії і членом партії більшовиків.

Саме з цього часу він відчув себе завзятим творцем своєї долі. Вдома дивом дивувалися, одержуючи від Дмитра з армії короткі, але захоплені листи, а іноді й фотознімки, на яких красувався молодий кавалерійський командир — то на коні поряд з бронепоездом у степах під Перекопом, то з товаришами на вулиці визволеного від поляків Проскурова чи Тернополя. А на по-

чатку 1921 року прислав знімок у формі курсанта Омської вищої військової школи Сибіру. Це була остання фотографія Дмитра без військових знаків на петлицях, бо незабаром він став помічником командира кавалерійського полку, а ще з часом — на Туркестанському фронті — вже командиром полку.

Минав час, змінюючи й саме життя і наповнюючи новими почуттями людські душі. Пройшла в Дмитра хлопчача пристрасть фотографуватися в картинних позах. Та й листи дедалі рідше надсилав додому. Але земляки вже твердо повірили в нову зірку Дмитра, сина Григорія Павлова. Здалека стежили, як упевнено йшов він у житті. Шанобливо вимовляли магічні слова «військова академія», в якій навчався їхній земляк, потім почули, що знову командує він кавалерійським полком. Справді, Дмитро Павлов після закінчення Військової академії імені Фрунзе успішно командував полком у боях на КСЗ, за що одержав перший бойовий орден. Потім на курсах при Військово-технічній академії перекувався на танкіста. А в 1936 році про нього нічого не стало чути... Зате в далекій Іспанії, в жорстоких боях за Сесенью і Мадрид, у лавах республіканської армії виявляли чудеса хоробрості танкісти під командуванням «генерала де Пабло».

І якщо досвід боїв в Іспанії не став у добрій пригоді комкору Павлову під час вирішення влітку 1939 року долі танкових корпусів Червоної Армії, то вже у фінську війну цей досвід дав чималу користь йому, коли Павлов командував резервною групою Ставки.

І ось фінська війна позаду... Дмитро Григорович Павлов призначений командуючим Західним особливим військовим округом. Саме тоді він остаточно повірив у себе, в свої сили і наче позбувся відчуття меж своїх можливостей, які так часто заважають художникам і... полководцям. Здавалося, ніякі — ні небесні, ні земні знамення не могли тепер похитнути його впевненість у собі. Навіть тримався з тими, хто його оточував, суворіше й незалежніше, мало клопочучись тим, як про нього думатимуть і говоритимуть.

І раптом це делікатне застереження Ніла Гнатовича!.. Спочатку роздратовано відмахнувся від нього, але воно, як надокучлива оса, поверталось й настирливо дзвеніло, дзижчало то в мозку, викликаючи злість, то десь у серці, розсипаючи ледь відчутний біль, то виринали зі сну... Кілька разів повторювався той самий сон: босоніж він стомлено брів кудись по ранковій росі, і все його тіло пронизували холодні голки. Прокидався з тривогою на серці, й одразу ж, ніби від удару електричного струму, вгадувалися слова професора Романова: «Не хочу думати, що ти

обігнав самого себе... Ну, а якщо раптом відчуєш, що все-таки в чомусь обігнав...» Ці слова породжували думки: «Так, високо злетів... Не спіткнутися б! Надто високо... Ну й чудово!.. Якщо не я, то хто ж тоді?.. Не на блюдечку ж усе це мені піднесли...»

А десь, на самому дні душі, все-таки лежало щось затінене, не освітлене думкою, і коли відчував це згасаючим серцем, починав заклопотано розмірковувати над своєю складною повсякденністю командуючого військами округу, над неосяжно багатогранною роботою штабу, над тим, чим займалися армії на всій глибині розташування їхніх частин... Здається, ніщо не розбіглося з планами бойової підготовки і директивами наркома. Всі свої найважливіші заходи, як і належало, погоджував з Генштабом. І був діяльний, як ніколи в житті. Ніщо також не затьмарювало його взаємин з колегами по Військовій раді, штабу, з політпрацівниками... То в чому ж справа?

Якщо сумніваєшся, то шукаєш дорогу до істини. І одного разу він мовби прозрів. Це сталося після телефонної розмови з маршалом Куликом, заступником наркома оборони. Кулик, як і Павлов, колишній кавалерист; і після того, як Дмитро Павлов став генералом танкових військ, маршал іноді буркотливо нагадував йому про його кавалерійське «походження». І ось, коли Павлов відповів Кулику на якісь там запитання з поточних справ, маршал, ніби між іншим, зауважив:

«Не забувай, козаче, що округом командувати — не клинком махати».

«Наче не забуваю... Ви про що, товаришу маршал?»

«А про те, що надто істеричні розвіддані з твого округу надходять».

«Ми фіксуємо факти, товаришу маршал».

«Завжди спочатку фіксують, а потім хтось візьме та й бабахне по німецькому літаку... Дивись, козаче, накладеш головою, якщо даси привід для воєнного конфлікту».

Павлов почав згадувати, що й нарком завжди суворо наказує — триматися в прикордонних районах обачно, та й Сталін не раз казав, що німецька вояччина прагне скористатися будь-яким приводом для розв'язання війни проти СРСР. Звичайно, нічого нового для Павлова в цьому не було. Він і сам весь час нагадував командармам, працівникам штабу й політуправління про те, що німці можуть спровокувати війну і наше завдання — не піддатися на провокацію. Але коли цю істину так категорично сформулював маршал Кулик і коли вона у свідомості Павлова лягла поряд із застережними словами професора Романова, він раптом повірив, що тільки тут його й може підстергти небезпека. Ніби туман розвіявся довкола. Якщо досі

робив усе, щоб навіть випадковий постріл не пролунав на нашому боці кордону, то відтепер якнайміцніше закрутив гайки: викоріював «німцебоязнь», викоріював «надмірну» пересторогу штабів військ прикриття і будь-які їхні спроби протиставляти щось явним приготуванням гітлерівців по той бік кордону. І при цьому глибоко вірив, що, коли Москва попереджає так суворо, отже, їй видніше, отже, Генштаб і Наркомат закордонних справ добре знають воєнно-політичну ситуацію і не прогавають на випадок чого... В загрозу війни йому не хотілося вірити ще й тому, що війська округу не зовсім були до неї готові, а він як командуючий ще не зробив чимало з того можливого, що зробив би, коли б вірив: війна все-таки вибухне.

25

І ось, ніби видіння з поганих снів, побоювання і тривоги обернулися страшною дійсністю. Цього ранку в землянку, де Павлова тримали під охороною, увійшов незнайомий йому старший батальйонний комісар. Віком він був значно старший за Дмитра Григоровича, схильний до повноти, з не дуже густим, у димчастій сивині волоссям, темними насупленими бровами, старанно поголеним обличчям. Важко було вгадати вдачу цієї людини з міцним ротом, коли б не каштанові, в зелених іскорках очі, які дивилися із співчутливою увагою. У них світилися вольовий розум і твердість переконань.

Хоч Павлов не відзначався особливим умінням швидко й глибоко проникати у властивості людського характеру, тим більше, коли йшлося про людину не такого вже високого військового звання і, як видно, становища, він, придивившись до обличчя й очей старшого батальйонного комісара й відчувши владну силу його розуму, подумав, що розмова буде складна. З кам'яним обличчям витримав його зустрічний допитливий погляд, мовби даючи зрозуміти, що вже всякого набачився в житті й що навіть у цьому побляклому вбранні й на цьому жалюгідному пружинному ліжку він не вважає себе позбавленим високих звань і великих заслуг перед державою.

Старший батальйонний комісар, певно, вгадавши думку Павлова, глибоко зітхнув, розуміючи щось неприступне для Павлова в його нинішньому становищі. І, тамуючи в собі хвилювання, сказав:

— Ви вимагали зустрічі з наркомом оборони...

— Я й тепер вимагаю,— з напруженим спокоєм відповів Павлов.

— Нарком не може залишити командний пункт фронту. Я представляю керівництво слідчої частини...

— Ні на чії запитання, поки я не поговорю з маршалом Тимошенком, відповідати не буду!

У цей час двері землянки відчинилися, і в променях електричної лампочки зблиснув червоною емаллю частокіл ромбів у петлицях Мехліса.

— Чому не будете відповідати?! — грізно запитав Мехліс, який, виявляється, почув останні слова Павлова. Він зупинився посеред землянки і, ковзнувши поглядом по батальйонному комісарові, що виструнчився й відступив у куток, втупив у Павлова суворі очі.

— Я вимагаю, щоб мені дали можливість зустрітися з наркомом оборони. — Павлов так і залишився сидіти на ліжку.

— Крім того, що я член Військової ради фронту, я — заступник Голови Раднаркому СРСР!.. Цього вам мало?

Павлов якусь мить зацьковано дивився на Мехліса, потім тихо спитав:

— У чому мене звинувачують?

— У зраді! — різко кинув страшне слово Мехліс.

— Та це ж абсурд!

— Факти — річ уперта! — Мехліс вороже дивився у скам'яніле, бліде обличчя Павлова, чомусь переконаний, що каже істину.

— Кому ж наказано мене судити? — з якимось прихованим викликом тихо спитав Павлов.

— Військовій колегії Верховного Суду СРСР!

— Суд буде закритий?

— Так, суд буде закритий!

— Я вимагаю, щоб мене судили в присутності наркома оборони і начальника Генерального штабу! Я все-таки генерал армії!

— Нарком і начальник Генштабу намагаються зараз виправити наслідки вашої зради! Ім не до вас!.. А щодо того, що ви колишній генерал армії, то треба пам'ятати: справжня велич людини вимірюється тільки обширом того добра, яке вона зробила, і тієї користі, яку принесла Вітчизні... Отже, нема про що нам з вами говорити, громадянине Павлов! Тепер слово за правосуддям! — І Мехліс, повернувшись, швидко вийшов із землянки.

Після того як він пішов, Павлов і старший батальйонний комісар кілька хвилин мовчали, не дивлячись один на одного, і ця мовчанка ніби зблизила їх. Нарешті Павлов тихо спитав:

— Що вам від мене треба?

Старший батальйонний комісар сів на табуретку до простого,

жовтого кольору столика, по той бік якого сидів Павлов, і дістав планшет блокнот.

— Дмитре Григоровичу,— з почуттям якоїсь ніяковості почав старший батальйонний комісар.— Ви, звичайно, розумієте, що член Військової ради товариш Мехліс повів розмову зопалу... Ви ще не засуджені, і звань ніхто вас не позбавляв. Але вас узяли під варту й віддають до суду.

— Я знаю, що це означає,— суворо кинув Павлов.

— Тим більше... Мене прислав до вас особисто нарком оборони. Хай моє невисоке проти вашого військового звання не бентежить вас... Я представляю слідчу частину свого управління, але зараз хочу порозмовляти з вами за дорученням маршала і як старий більшовик...

— Про що ж розмовляти, коли мені пришивають зраду! — Очі Павлова блиснули лютюю.

— Ні,— спокійно заперечив старший батальйонний комісар.— Ось я вам зараз зачитаю формулювання звинувачення, яке вам пред'являть, коли почнеться офіційне слідство.— Він погортав блокнот.— Тут йтиметься не тільки про вас.

— Он як? Хто ще заарештований?

— Поки не знаю...— І почав читати:— Такі й такі, «перебуваючи на зазначених посадах на початку воєнних дій фашистської Німеччини, виявили боягузтво, бездіяльність, нерозпорядливість, припустили розвал управління військами, задачу зброї і боеприпасів ворогові... Внаслідок свого боягузтва, бездіяльності й панікерства завдали серйозної шкоди Робітничо-Селянській Червоній Армії, створили для ворога можливість прориву фронту на одному з головних напрямків і тим самим вчинили злочини, передбачені статтями сто дев'яносто три дріб сімнадцять «б» і сто дев'яносто три дріб двадцять «б» Кримінального кодексу Російської Федерації...»

У землянці запало важке мовчання. Коли старший батальйонний комісар сховав у планшетку блокнот, Павлов тихо запитав:

— Кому все це треба?

— Дмитре Григоровичу, невже не розумієте? — Старший батальйонний комісар дивився на Павлова сумними очима.— Я ось говорив з пораненими, які вирвалися з-за Мінська... Розмовляв з командирами, що прибувають звідти. Всі приголомшені! Скільки людей там залишилось, скільки нашої техніки знищено! Так, точаться розмови й про зраду... І, звичайно ж, про вину керівництва. Хоч дуже важко сукупність усіх причин, які призвели до того, що сталося, вкласти у вузькі й чіткі рамки.

— А якщо обставини винні? — болісно запитав Павлов.

— Але ж їх теж створюють люди... А ось частини, що попали в оточення, стали жертвами обставин...

— Ясно...— Павлов важко зітхнув.— Я тепер водночас і жертва обставин, які створили німці, і творець обставин, в які попали війська фронту... Але навіщо ж тоді ще когось арештовувати? Всі виконували мої накази! Але і я свої розпорядження не з пальця висмоктував.

— Ось давайте про це й поговоримо. Не для слідства... Я, мабуть, почав би з вашої пропозиції, що ви подали два роки тому, про розформування танкових корпусів.

— То була моя помилка,— сухо відказав Павлов, з боєм подумавши про те, що нічого не забувається.— Але рішення про ліквідацію корпусів приймав не я.

— А це рішення завдало шкоди нашій бойовій могутності?

— Так. Хоч ніщо велике не робиться без сумнівів і помилок.

— Чого ж ви не поспішили першим сказати урядові про цю помилку?

— Помилку ми виправляли колективно. Я зробив доповідь на грудневій нараді...

— Це відомо,— перебив Павлова старший батальйонний комісар.— На цій же нараді нарком оборони і начальник Генерального штабу зажадали від командуючих військовими округами тримати в постійній бойовій готовності війська. Особливо наголошувалося на необхідності боєготовності зенітних засобів і протитанкових гармат. Чого ж ви не виконали цих вказівок?

— Як це не виконав?! А чим же займалися війська округу, як не бойовою підготовкою? Але головне не в цьому. Ви не гірше від мене знаєте, що з усіх механізованих корпусів, що тоді створювалися в окрузі, тільки один мав у повному обсязі матеріальну частину. А якщо докласти до цього все інше, чого нам не вистачало...

— Не забігайте наперед, Дмитре Григоровичу.— Старший батальйонний комісар нахилився над столом і уважно подивився Павлову в очі.— Скажіть, як могло статися, що в передбаченні війни зенітна артилерія округу опинилася на полігоні на схід од Мінська? Особливо це стосується Четвертої армії... І не лише зенітна... Чому й наземну артилерію стягли в табори в район Мінська, та ще й з мізерною кількістю снарядів — для навчальних стрільб?.. Сапери теж з'їхалися на окружний збір. А скільки стрілецьких військ виконували різні роботи поза своїми гарнізонами... Як усе це пояснити? Або чому ви тримали в районі Бреста, просто на кордоні, так багато військ? Це ж пастка!.. Чому саме в день початку війни в Четвертій армії мали прово-

дити на Брестському полігоні показове навчання, куди було наказано прибути всім командирам з'єднань і частин?

— Щодо навчання на Брестському полігоні, то його відмінили ввечері напередодні війни,— похмуро і вже зовсім пригнічено відповів Павлов.— А всі інші полігонні й табірні збори проводилися згідно з планом бойової підготовки військ округу, який я відмінити не мав права.

— Чому?

— План затверджений Генштабом.

— Але ж ви бачили, що пахне порохом і кров'ю! Невже не могли зрозуміти, що всі бойові засоби повинні бути на своїх місцях?

— Тепер легко так розмірковувати!

— Але ж це елементарно! Хто вам заважав хоч би зібрати в місця дислокації війська й доповісти про це наркомові?

— Я не мав відомостей, що війна справді вибухне! — Кожне слово Павлова тепер звучало зі злою впертістю.

— Ви самі зобов'язані були добувати ці відомості й доповісти про них урядові.— В голосі старшого батальйонного комісара відчулося приховане роздратування.— Незадовго до початку війни ви доповіли товаришеві Сталіну, що особисто виїжджали на кордон і ніякого скупчення німецьких військ там не виявили, а чутки про це назвали провокаційними... Коли це було?

— Приблизно в середині червня.

— Куди саме ви виїжджали?

— В район Бреста.

— І були на прикордонних спостережних пунктах?

Павлов дістав хусточку, витер спітнілу бриту голову, приклав її до коротеньких вусів і, не підводячи очей, відповів:

— Ні, я довірився розвідникам Третьої і Четвертої армій.

Старший батальйонний комісар важко зітхнув, поглянув на Павлова якимось сторопіло, а потім дістав з планшетки кілька аркушів паперу з машинописним текстом і заговорив:

— Ось копія вашого травневого розпорядження... Тут для кожної дивізії визначені позиції, які вони повинні зайняти на випадок небезпеки, але тільки за сигналом бойової тривоги. Коли ви дали військам округу такий сигнал?

— Після того як розшифрували директиву наркома оборони й начальника Генштабу.

— Але в ніч напередодні війни нарком і начальник Генштабу попереджали вас по ВЧ¹, що директива підписана й треба діяти?

¹ ВЧ — телефонна лінія зв'язку високої частоти.

— Прямих вказівок про бойове розгортання військ вони по телефону не давали. А, згідно з інструкцією, такі дії можна розпочинати лише після надходження офіційного наказу уряду чи наркома оборони... Але я скажу більше: директива Головного командування не вводила повною мірою в дію наш план оборони державного кордону, а тільки вимагала од військ прикриття зайняти вогневі точки укріпрайонів, а від авіації — розосередитися по польових аеродромах і замаскуватися.

— Ну, гаразд... Але ж могли ви хоч би наказати вивести з військових містечок гарнізони?

— Якби я це зробив, а Гітлер не напав, мені б одразу ж стягли голову.

— Цікаве визнання.— В очах старшого батальйонного комісара засвітилися лихі вогники.— Ви боялися за свою голову і втратили тисячі, якщо не сотні тисяч голів червоноармійців і командирів!

— Коли б то все знати наперед!.. Так ми повинні були б уже разів з десять покидати військові містечка.

— Скажіть, Дмитре Григоровичу... Якби нарком по телефону прямо наказав вам діяти по бойовій тривозі... Діяли б?

— А якщо б потім німці не напали?.. І не надійшла директива?.. Хто б з нас ходив у провокаторах?

Старший батальйонний комісар узяв цигарку з пачки, що лежала на столі, й спочатку простягнув запаленого сірника Павлову, який теж дістав цигарку, потім прикурив сам, з тужним неспокоєм дивлячись у суворе й бліде обличчя свого співрозмовника, в його світлі й уперто-колючі очі, що виражали душевну муку й стривоженість думок. Після тривалого мовчання, погасивши в алюмінієвій попільничці недокурок, сказав, зітхнувши:

— Я спочатку дуже сумнівався у вашій провині... А зараз переконався: ви як воєначальник — винні...

— Виходить, по-вашому, я, командуючи округом, нічого не зробив для зміцнення його боєготовності, а потім, командуючи фронтом, теж нічого не досяг? — Погляд Павлова був напружений, очі, здається, сипали іскри.

Старший батальйонний комісар після недовгого вагання відповів:

— Якби командування Західного фронту нічого не робило після початку агресії, німці, можливо, були б уже біля стін Москви... Слідству треба буде знати не лише те, що корисного зробив колишній командуючий Павлов, а й те, що він повинен був зробити, та не зробив, і з яких причин не зробив... Цим цікавиться й нарком оборони.— Старший батальйонний комісар ковзнув замисленим поглядом по обличчю Павлова.— Ось ви

кажете про свою роль у зміцненні боєготовності військ округу. Цього ніхто не заперече. Але ж зміцненням могутності армій Західного особливого, як і інших військових округів, безперервно займалися вище командування, вся країна, партія й уряд. Це не гучна фраза, а щира правда. Згадайте про нові формування на території округу, про кількість одержаної бойової техніки, про комплектування частин командним складом, про чимало інших заходів... І ви особисто зробили багато з того, що вам належало зробити. Навіть дуже багато!..— Він на мить замовк, ніби спіткнувся об думку, що говорить так повчально з людиною, яка ще вчора мала величезну владу. Одначе провадив далі: — Але не все, що вимагалось, і не зробили дуже суттєве, за що й відповідаєте, бо ваші прорахунки призвели до важких наслідків. Я починаю вловлювати психологічну суть ваших помилок і хочу сказати вам про ту, можливо, вашу провину, яку ніхто фіксувати в документах не буде. Пост командуючого військовим округом, мабуть, ще не відповідав ні рівню вашого мислення, ні зрілості характеру справжнього полководця, ні глибині необхідних знань.

— З цим я не можу погодитися,— після недовгого мовчання глухо сказав Павлов,— хоч щось подібне мені колись сказав мимохідь мій учитель професор Романов...

— От бачите,— трохи пожвавішав старший батальйонний комісар.— Вам усе-таки треба з цим погодитись...

— Та не звик я відмовлятися од наказів!

І знову посипалися запитання, в яких упевнено звучало знання розпоряджень, що надійшли з Москви в округ, поінформованість про ступінь і якість їхнього виконання, знання обсягу діяльності командуючого військами округу й фронту, конкретних його справ; у цих запитаннях звучали й логічно точно побудовані припущення й здогади. Формулювалися вони таким чином, що вже в самій їхній постановці проглядалися відповіді, які потрібні будуть слідству...

Павлов з цих запитань відчував, що доля його вирішена наперед, розумів, що й старший батальйонний комісар знає, чим усе скінчиться. І найстрашнішою для нього виявилася нинішня ситуація: те, що раніше було білим, тепер категорично мало вигляд чорного. Навіть у його власних очах. Після застереження Москви не піддаватися на провокацію він, у свою чергу, осмикував підлеглих сердитим окриком, особливо розвідників, які розпалювали атмосферу. Адже ж здавалося, нема нічого на світі, чого б він боявся. Ходив у шабельні атаки на біляків під Перекопом і в районі Тернополя, бився з ворогами в пісках Туркестану й на Китайсько-Східній залізниці, вривався на тан-

ку в колони франкістів в Іспанії... А тепер його звинувачують у боягузтві... Він боявся не самої війни, яка тільки десь назрівала, а того, щоб якийсь безглуздий випадок на кордоні не викликав ускладнень з німцями, за що довелося б йому розплачуватися, й інформація, яка йшла зі штабу округу в Москву,— це було спокійне звучання своєрідного камертона в передгрозовій атмосфері. Цей камертон Павлов тримав у своїх руках і для одержання бажаного вищому керівництву звучання з обачливою силою ударяв ним: рідше об сувору твердинь істини, частіше — об порожнечу, гадаючи, що до цього звучання все одно ніхто серйозно не дослухається.

І йому довелося, дивлячись правді в очі, визнати, що напередодні війни він як командуючий округом не зробив багато чого з того, що зобов'язаний був зробити.

Вирок суду був нещадний...

26

Кажуть, що такі білосніжні тумани низько стеляться липневими ночами тільки на лугах білоруських лісів. Мишко Іванюта нічого подібного ще не бачив у своєму житті. Він прокинувся од відчуття давкої вологості, і йому здалося, що він осліп. Злякано підняв до широко розплющених очей руку й ледь розгледів її — вона розпливлася в густій білості, яка щільно огорнула Мишка. Наче він опинився на дні забіленого молоком ставка (Мишкові зринув у пам'яті знайомий ставок у рідних Буркунах, в який одного разу влітку перекинувся віз з бідонами молока). Серце його охопив неусвідомлений переляк, але тут же він почув неподалік од себе чиесь богатирське хропіння й ураз згадав, що лягав спати поруч з гарматною обслугою на вогневій позиції біля захисних рівчаків. У цей час спалахнула тріскотнява автоматів, неподалік почувлася сварка саперів, що лаштували через річку наплавний міст. Мишко поривчасто підхопився над своїм ложем — розстеленою на траві плямистою плащ-палаткою німецького крою, — і ніби випірнув з молочної купелі, відчувши простір, в той час як його ноги, руки, весь тулуб до нагрудних кишень гімнастерки залишилися десь унизу, під непроникною для погляду білістю.

Ще остаточно не прочумавши і не зрозумівши, що з ним відбувається, Мишко сторопіло покрутив головою і розгледів у побляклому нічному мороці луг, наче засипаний снігом, в якому потонули до верхівок щитів гармати й кущі, що підступали з обох боків до вогневої позиції. Настовбурчена постать вартово-

го теж до колін потопала в цій білій, хисткій, як уже помітив Мишко, повені.

«Туман!» — нарешті зрозумів він...

Дивовижний туман! Білий як сніг, він ліниво, майже непомітно для ока клубочився над лугом, зашторивши недалеко дорогу з вирвами від бомб і снарядів, накривши з головою артилерійську братію, що спала на траві біля гармат, і змінивши все довкола... Диво, та й годі! Мишко сидів на плащ-палатці, проткнувши головою пелену туману, і, як і раніше, не бачив ні своїх власних ніг, ні рук. Справді, мовби ніжився в молочній купелі. Ліс за дорогою, піднімаючись над білим покривалом, адавався приземкуватішим, ніж звичайно, й таким темним, наче його вирізьбили з брил чорного мармуру, а досвітне небо над лісом було в ніжному рожевому світінні; аж не вірилося, що коли зійде сонце, воно наповниться виттям мін і снарядів, страхотливим гуркотом моторів літаків, димами війни...

Сон у Мишка зник, хоч спав він не більше як три години. Схопившись на ноги, він підняв з трави, з-під туману, трофейну плащ-палатку й трофейний автомат. Акуратно згорнув палатку, закріпив її кінці ремінцем і надів через плече, як скатку, а автомат повісив на шию. Розминаючи ноги, підійшов до вартового — хлопчини першого року служби. Безбровий, з відстовбурченими вухами, що підпирали пілотку, він аж похитувався — так зморив його сон.

— Не втрачайте пильності! — по-начальницькому нагадав Іванюта вартовому, розправляючи під широким ремнем гімнастерку.— У такому тумані ворог може непомітно підповзти.

— А як він побачить, куди треба повзти? — Вартовий зрадів можливості поговорити й розігнати сон.— Присядеш — і як в ополонці.

— Давно туман ліг?

— Коли я заступав на пост — уже біліло.— Вартовий ураз хитнувся від втоми, і його глибоко запали очі на хлопчачому обличчі, здається, перестали бачити.

— Тебе як звати? — запитав Іванюта, намагаючись не показати в голосі жалості.

— Женья... Червоноармієць Єршов! — Вартовий змучено всмінувся, показавши рідкі зуби.

— Ну, ось що, йоржику... Пірнай на дно та поспи! — суворо наказав Іванюта.— А я за тебе повартую. Мені все одно не спиться.

У цей час почувся хрипкий зі сну голос:

— Хто це тут моїми людьми розкомандувався?! — І поруч з ім'ям випірнула голова смаглявого сержанта, командира гармати.

Упізнавши Іванюту, він байдуже кинув: — А-а, товариш молодший політрук...— І знову зник у тумані, вклавшись спати.

Мишко Іванюта, залишившись біля гармати сам, завмер на місці: прислухався, як прокидалася в навколишніх лісах війна, готуючи на ранок свої несподівані й страшні каверзи.

Тут, на батареї, молодший політрук Іванюта з'явився вчора пізно ввечері, після того як побував за дорученням Жилова на командному пункті дивізіону й розпитав у заступника командира по політчастині про героїчні вчинки його артилеристів. Замполіт — не з кадрових — крихкотілий, опасистий, поранений удень в плече німецькою кулею, не хотів іти в медсанбат, і, страждаючи від болю, може, тому був неговіркий, і не вдавався в подробиці. Йі довелося Іванюті самому прогулятися для збору матеріалу по батареях, які замаскувалися в різних місцях на лузі, затиснутому між лісом і річечкою — безіменною притокою Березини. Дивізіон, як гадав Мишко, прикривав будівництво переправи через притоку, за якою в дрібноліссі зосередилися штаб зведеної групи генерала Чумакова, його невеликий резерв і штаб зовсім поріділої дивізії полковника Гулиги. Штаби приготувалися до переправи на цей бік, щоб разом із залишками частин військової групи пробиватися на схід,— це ще було таємницею, але молодший політрук Іванюта знав про неї.

Мишко заночував на вогневій позиції через те, що ввечері не встиг докладно поговорити з батареяцями, які в ці дні точним влученням снарядів висадили в повітря склад німецьких боеприпасів, спалили вісім танків і шість бронетранспортерів. Уранці Мишко мав намір записати в блокнот прізвища командирів гармат і навідників, які відзначилися, а також уточнити тактичне тло баталій.

Записів у блокноті Мишка було вже чимало. Їх особливо помітно додалося після того, як розвідгрупа на чолі зі старшим лейтенантом Колодяжним пробилася з тилу ворога й вивела з собою на ділянці батальйону, в якому був Іванюта, кількясот оточенців. Вони одразу ж влилися в підрозділи дивізії, і Мишко у них теж поповнив свої записи про героїв фронту. Він досить докладно занотував розповідь очевидців, як у районі Волковиська й Зельви хоробро билися танкісти 31-ї танкової дивізії і як танковий екіпаж братів Кричевцевих — Костянтина, Єлисея й Мيني,— беручи участь у контратаці поблизу села Лапи, знищив кілька німецьких гармат, кулеметних гнізд, підпалив два танки. А коли в їхню «тридцятьчєтвірку» влучив німецький снаряд і вона загорілася, брати не стали виходити з бою й рятувати себе, а, розігнавши свою охоплену полум'ям машину, врізалися у фашистський танк.

Про цей геройський і трагічний епізод розповів Іванюти сержант-зв'язківець; він заїкався від контузії, але здавалося, що слова важко йому даються через хвилювання. А сержант справді хвилювався. Його худе, із загостреними вилицями обличчя вкрилося червоними плямами, а очі із запаленими повіками сльозилися й дивилися так, мовби вони й зараз ще бачили ту незабутню мить, коли три брати Кричевцевих ішли на смертельний таран.

Усі, хто слухав розповідь сержанта, теж схвилювалися, дехто забув навіть про кашу з м'ясом, що парувала в казані (це відбувалося в тилу бойових порядків батальйону, в ялиннику, куди приїхала польова кухня). Схвилюваний був розповіддю й Мишко Іванюта. Він дивився на сержанта теж як на героя, і йому хотілось якось віддячити хлопцеві, сказати якісь особливі, зворушливі слова. Одначе потрібних слів знайти відразу Мишко не зумів і, підкоряючись душевному пориву, несподівано для самого себе простягнув сержантові німецький парабелум, підібраний на полі бою поруч з убитим есесівцем.

Зробивши сержантові такий щедрий подарунок, молодший політрук Іванюта вчинив не зовсім обачно, бо тут-таки знайшлося ще кілька очевидців інших, не менш героїчних подвигів; ці очевидці так жадібно почали обмацувати очима багаті Мишкові трофеї — бінокль на грудях, чорний ребристий автомат, масивний компас на польовій сумці й кинджал у шкіряних піхвах на ремені, що Мишко тут же посуворішав, одгородившись від них стіною відчуження. І коли двоє легкопораних червоноармійців з уславленої соті дивізії генерала Руссіянова, перебиваючи один одного, розповіли, як на Логойському шосе їхній батальйон під командуванням капітана Тертичного спалив пляшками з бензином двадцять німецьких танків, молодший політрук Іванюта рішуче зажадав свідків цих подвигів. І свідок раптом знайшовся. Він напролом кинувся від кухні до Мишка, мало не збивши його з ніг, і почав тиснути в обіймах. Це був молодший політрук Микита Большов — однокашник Мишка по Смоленському військово-політичному училищу, з яким вони розлучилися понад місяць тому, хоч обом здавалося, що з того часу минула ціла вічність і що їхнє зовсім недавнє курсантське життя вирувало все-таки в якомусь далекому, іншому, наче із сну, світі. Большов, ніби на виправдання свого гучного прізвища — великий, незграбний, губатий — обхопивши Іванюту величезними ручищами, м'яв і ламав його, як ведмідь телятко, весело гримкочучи басистим, дикуватим реготом і виблискуючи міцними білими зубами. З хвилину поохавши, потискавши один одного й поштов-

хавши кулаками, Мишко й Микита, ніби подурнішавши з радості, почали безладно розповідати про своє життя-буття.

Молодший політрук Большов, як з'ясувалося, теж служив у дивізії генерала Руссіянова і разом зі своєю ротою був відрізаний од батальйону, коли провадилися ар'єргардні бої на північний захід од Мінська. Микита підтвердив розповідь двох своїх червоноармійців, і Мишкові Іванюті з жалем довелося розлучитися з бойовими трофеями — компасом і кинджалом. А трохи пізніше — і з біноклем. Микита Большов майже силоміць забрав його, перед тим розповівши Мишкові бойовий епізод, від якого перехоплювало подих.

Того недавнього дня молодший політрук Большов очолював розвідувальну групу. Сховавшись у дрібноліссі на висотці, вони спостерігали за ділянкою шосе Молодечно — Радосшковичі, яким рухалася колона німецьких танків, бронетранспортерів і автоцистерн. Раптом над колоною ворога з'явилася ескадрилья червонозорих дальніх бомбардувальників. Літаки завдали точного бомбового удару, і на шосе відразу ж запалали димові вогнища. Коли бомбардувальники, звільнившись од грізних «гостинців», ішли на схід, несподівано осколками німецького зенітного снаряда пробили бензобак ведучого літака, і його охопило полум'я. Бомбардувальник, порушивши стрій, кинувся в піке, намагаючись збити вогонь. Але марно — ніякі маневри не допомагали; і тоді літак ліг на крило, круто розвернувся й живим смолоскипом полетів до шосе, націлившись на скупчення танків і автоцистерн... Важкий вибух розметав десятки ворожих машин.

Розповідаючи про цей подвиг, молодший політрук Большов ще не знав, що був свідком безстрашної загибелі мужнього екіпажу капітана Миколи Гастелло...

Згадуючи все це, вчорашне, Мишко Іванюта походжав біля вогневої позиції батареї, притримуючи на грудях трофейний автомат і спостерігаючи, як срібний покрив туману непомітно набував бузкового відтінку, а подекуди зовсім тоншав, перетворюючись на легку напівпрозору імлу. Тільки біля лісу туман, здається, густішав, і що більше світліло небо над лугом, то яскравішим ставав дальній край туманної пелени, наче її там оздоблювали переливчастими перловими разками.

Мишко зараз думав про ефрейтора Свиридкова, який позавчора підірвав німецький танк, кинувшись під його гусениці з двома в'язками гранат. Мишко потім бачив згорілий танк і пошматоване тіло Свиридкова, розпитував у командира взводу — молоденького голубоокого молодшого лейтенанта з дівочим обличчям: «Який він був, ефрейтор Свиридков?..» — «Звичайний... Нічим не вирізнявся... торік десятирічку закінчив...» А Мишкові

кортіло дізнатися щось особливе про Свиридкова, яке, звісно ж, повинно було бути. Дивно тільки, чому у взводі ніхто не помітив цього особливого.

На сході небо дедалі більше займалося, ніжно-рожева смуга світанку розпливалася по небокраю, гасячи в ньому зірки. Туман довкола рідшав, і молодший політрук Іванюта вже добре розрізняв артилеристів, що спали край річка.

«А я... міг би ось так само з гранатами під танк?» — подумав Іванюта. І мерзлякувато пересмикнув плечима, мовби почув гуркіт бою й побачив, як він з в'язками гранат у руках піднявся навстріч сталевому громадищу... Німецький танк уже зовсім поруч!.. Він затулив собою майже півнеба, з нього безугавно б'є кулемет, і світлячки трасуючих куль розпорюють повітря просто у Мишка над головою!.. Все нижче хилиться до землі жерло гармати: німецькі танкісти намагаються взяти Мишка наприціл, але він надто близько до танка — у «мертвому» просторі... Танк зупиняється, потім задкує, але Мишко наздоганяє його. Німці безладно стріляють по ньому крізь оглядові щілини з пістолетів, але Мишко наче заворожений — кулі летять повз нього. Він намагається обігнати танк, щоб кинути в'язку під гусениці, але танк раптом круто розвертається, б'є Михайла всім своїм залізним тулубом і відкидає вбік. Мишко встигає різко струснути гранатами, відчуті їхню грізну вагу й почути хиже клацання ударника, що зірвався з бойового зводу... Через чотири секунди гранати вибухнуть!.. І тут же він кидається з гранатами під гусениці...

Від цієї фантазії Мишко знову мерзлякувато пересмикнув плечима. Серце у нього в грудях закалатало так, ніби він насправді вступив у двобій з ворожим танком, а думки переплуталися, і йому навіть важко було зараз сказати: чи справді зумів би він, молодший політрук Іванюта, звершити такий подвиг, як звершив ефрейтор Свиридков? Десять років у глибині його душі щемливо заговорив протест: чи не занадто дешево — за один ворожий танк віддавати своє молоде життя?.. Десять років у школі, потім два роки у військовому училищі готували Мишка до чогось великого й значного... Він мріяв про велике, був упевнений, що чимось здивує світ, зробить щось незвичайне і слава про нього долине до Буркунів... А тут ураз все повинно кінчитися через якийсь один танк... І він навіть не дізнається, коли і як Червона Армія зламає хребтину фашистам... Так, але якщо він, Іванюта, не зупинить ворожий танк, то не виключено, що під його гусеницями чи від його вогню загинуть десятки інших людей, можливо, той же генерал Чумаков чи полковий комісар Жиллов...

Тут, здається, сумніви Мишка скінчилися: він починав вірити, що без вагання підірве танк, одначе при цій думці у нього всередині пробігав огидний холодок, а на серце налягала така тоскна тяжкість, що хотілося криком кричати.

«Що, Михайле, не подобається тобі вмерти з власної волі?» — ущипливо запитав він у самого себе, підозрюючи, що в разі подібної ситуації не вистачить у нього рішучості кинутися під танк. Але зізнатися собі в цій принизливій підозрі він ніяк не хотів і, наче на виправдання такого ганебного небажання, згадав учорашній день, коли в розташуванні дивізії полковника Гулиги з'явилися полковий комісар Жилів і батальйонний комісар Рідкорєбров.

Дивізія, полки якої через малу кількість людей були зведені в батальйони, а батальйони — в роти, до вчорашнього дня щосили атакувала німців. Німці ж уперто контратакували між безіменною притокою Березини й лісисто-болотистою низиною. Ось тому полковник Гулига, не маючи можливості глибоко ешелонувати свої бойові порядки, обачно поставив на пряму наводку полкову артилерію і навіть доданий гаубичний дивізіон. Про наступ з такими силами не могло бути й мови.

Мишко Іванюта здебільшого був у мотострілецькому батальйоні як представник політвідділу дивізії. Минуло тільки три дні боїв, а здавалося, що почалися вони неймовірно давно... Так, у той надвечірній час, коли почався контрнаступ, знову довелося Мишкові йти в атаку попереду цепу червоноармійців. Але, всупереч побоюванням, не наразилися вони на кинджальний вогонь кулеметів і автоматів, а лише зім'яли ріденький, розшарпаний нашим артвогнем заслін польової охорони й несподівано для німців вийшли на вогневі позиції їхньої артилерійської частини, що приготувалася супроводжувати вогнем наступ своїх танків. Та наступ не відбувся: по танковій групі встигли завдати щільного масованого удару наші бомбардувальники й дивізійна артилерія... Потім Мишко брав участь у танковому десанті, який захопив у німців склад пального й розгромив військову частину, що відпочивала в лісовому селі. В боях Іванюта придбав трофейну зброю, бінокль, компас і плямисту плащ-палатку.

І ось учора, повернувшись з передової на КП батальйону, Мишко застав там полкового комісара Жилова й батальйонного комісара Рідкорєброва. Командний пункт містився на висотці в молодому осичняку, який густо піднявся на місці вирубаного лісу. Мишко побачив Жилова, що сидів на почорнілому пеньку. Перед ним була розстелена топографічна карта, на якій щось показував, ставши на одне коліно, широкоплечий майор з пере-

бинтованою головою — командир полку, що зараз очолював зведений батальйон.

Не наважуючись привертати до себе увагу високого начальства, молодший політрук із заростей осичняка закоханими очима дивився на Жилова й мовби знову переживав почуті від нього слова перед строем у штабі дивізії: «В оточенні Михайло проявив себе славним хлопцем... Молодий політрук Іванюта представлений до бойового ордена...» Зараз Мишко бачив наче іншого Жилова: мускули його широкого обличчя здавалися закам'янілими, а шкіра набула майже коричневого відтінку. Очі полкового комісара, в яких завжди виблискувала весела іскорка, глибоко запали, стали чужими, надто суворими чи смертельно втомленими.

О, який би був безмежно щасливий Мишко Іванюта, якби йому випало зараз захищати полкового комісара від якоїсь небезпеки!.. Він жодної миті не вагався б заслонити собою Жилова від куль і осколків чи від ворожого багнета!

Полковий комісар, ніби відчувши на собі чийсь погляд, звів очі й якийсь час суворо дивився на обвішаного трофеями молодшого політрука, потім кивнув йому, покликав до себе. Мишко швидко побіг до Жилова, за кілька кроків перейшов на карбований крок і зупинився, натреновано клацнувши підборами запилених чобіт і чітко приклавши до полинялої пілотки праву руку.

— За вашим наказом молодший політрук Іванюта...

Жилов стомлено махнув на Мишка рукою, але сказати нічого не встиг, бо саме в цей час десь близько завилла міна. А Іванюту це мовби не обходило: він, як і належить, поїдав очима начальство, показуючи готовність слухати й виконувати будь-який наказ. Міна оглушливо бабахнула метрів за п'ятдесят, її осколки шпарко вдарили знизу по молодому осичняку й навкоси співаючо полетіли вгору.

— Ну, як, тримаєшся? — спитав Жилов, і в його очах блиснув знайомий Мишкові веселий вогник.

— Тримаюся, товаришу полковий комісар!

— Молодець! — Жилов усміхнувся, і було незрозуміло, стосується його похвала того, що Михайло не вклонився міні, чи взагалі його перебування в батальйоні. Потім Жилов посуворішав і сказав: — Ти мені потрібен. Не зникай...

Знову почулося виття німецької міни, воно наростало, і всі насторожено припишкли. Михайло навіть не стямивсь, як опинився біля полкового комісара, з того боку, з якого повинна була, на його думку, впасти міна. Важкий вибух справді зметнув-

ся з того боку — й не дуже далеко. До ніг Жилова упала відтята над його головою осколком верхівка молодої осички.

— Зараз почне біглим смалити,— стривожено сказав майор.— І скомандував: — В укриття!

Бліндажів на командному пункті не було, і мінометний обстріл перецікували у виритих в землі щілинах...

Потім Іванюта супроводив полкового комісара Жилова на вогневі позиції артилеристів і мінометників і весь час тримався попереду нього, був у напруженій готовності прийняти на себе кулю ворога. Це аж ніяк не скидалося на молодецьке хизування з його боку. Мишко навіть не намагався здаватися байдужим до обстрілів, а просто відчував гордість і щастя від того, що він поруч з Жиловим і що потрібен йому. Це почуття дзвеніло в його серці дуже сильно й виразно, як урочиста пісня, від якої він був трохи хмільний; адже всі вони — полковий комісар Жилов, генерал Чумаков, полковник Карпукін — здавалися йому не просто людьми, що мали високі звання, а уявлялись як вища й мудра державна сила, яка яскраво проявилася особливо там, далеко на захід од Мінська, зібрала всіх їх, оточенців, в один кулак, озброїла вірою й рішучістю. Мишкові навіть бракувало слів, щоб виразити своє ставлення до цих незвичайних людей, поруч з якими нічого не було страшно. Та й не потрібні були слова, якщо вже від самої думки про те, що він виконує наказ генерала Чумакова чи полкового комісара Жилова, у нього ніби виростали крила, додавалося сили, а серце переповнювалося радістю й непохитністю.

Жилов, мабуть, усе-таки помітив старання молодшого політрука Іванюти мовби ненароком бути близько біля нього й саме з того боку, звідки найвірогідніше могли вискнуту кулі. Можливо, через це, коли вони підходили до вогневої позиції мінометників, полковий комісар з удаваною буркотливістю зауважив:

— Чого ти весь час метляєшся перед очима? Весь світ застуєш!

Мишко удав, ніби не розчув докору Жилова.

Потім, уже на командному пункті батальйону, Жилов запитав у нього:

— Язик умієш тримати за зубами?

— Як буде наказано,— ухильно відповів Мишко.

— Наказую не базікати.— І Жилов, узявши Мишка під руку, відвів його вбік.— Ми в оточенні... Вдалося німцям перехопити горловину в нашому тилу. Одержано наказ прориватися на схід...

В Іванюти замлоїло в грудях: він знав, що таке прориватися з ворожого кільця й скількох людських життів це коштуватиме,

— Тобі дуже важливе завдання,— провадив далі полковий комісар похмуро.— Пройдись по батальйонах і запиши най-іскравіші приклади героїзму.

— Ясно!

— На вечір прибути в розташування нашого штабу.

— Штабу генерала Чумакова? — уточнив Іванюта.

— Так.— Жилів показав на карті, де міститься штаб.— Зні-меш копію своїх записів для мене... Якщо під час виходу з оточення зі мною щось трапиться — передаси в політвідділ мій наказ: жоден подвиг не повинен бути забутий!.. Жоден!.. Допоможеш скласти політдонесення, й треба буде простежити, щоб надійшли подання на нагороди.

— Усе зрозумів, товаришу полковий комісар...

— Давай дій і поведься обережніше,— полковий комісар ляснув Іванюту по плечу, потім на прощання подав руку.— На вечір бути в штабі!

— Єсть, бути в штабі!..

Наказ було виконано з усією ретельністю. На кінець вчорашнього дня молодший політрук Іванюта приніс полковому комісару Жиліву зібрані матеріали.

Обстановка на цей час ускладнилася: ворог посилив атаки на праве крило групи військ генерала Чумакова, намагаючись притиснути ослаблені частини до безіменної притоки Березини й розгромити їх на заболочених берегах. Федір Ксенофонович розгадав цей немудрий задум і, оскільки було одержано по радіо наказ концентрувати сили для прориву з оточення, вирішив «грати з німцями в піддавки» — з боями відводити частини саме до притоки, проклавши перед тим по заболочених берегах три леженьові дороги й побудувавши переправи, щоб потім під прикриттям заслонів переправитися кидком через протоку й, висадивши в повітря переправи, відкочуватися межиріччям назад, не витрачаючи багато сил на захист флангів.

Щоправда, була загроза, що німці, маскуючись лісами, які протяглися на захід, переправляться через Березину на трикутник межиріччя й нав'яжуть тут виснажливі бої. Враховуючи це, генерал Чумаков висунув на небезпечний напрямок кулеметну роту й на випадок прориву танків наказав окопатися на лузі за притокою артилерійському дивізіону, щоб він прикрив наведення переправи.

Мишко Іванюта вирішив перебути ніч на одній з батарей цього заслону, а зараз, підмінивши вартового, походжав уздовж вогневої позиції, спостерігаючи, як дедалі дужче розгорявся в рум'янці зорі липневий ранок.

Біле покривало туману попереду вогневих позицій батареї вже помітно розтануло, на лузі чітко позначилися кущі, кущики, купини, зарябіли квіти. Тільки вдаліні, під лісом, туман згорнувся в посріблений джгут, ніби збирався підперезати собою лісову пушу. Але з часом цей джгут теж почав розмотуватися й повзти білястими пасмами вгору, спочатку заволікуючи темні обриси лісу, а потім здіймаючись у бездонність неба.

Згадуючи своє перше відчуття, коли він прокинувся в тонкій пелені туману й, піднявшись над нею, побачив біле безбережжя, Мишко Іванюта фантазував над тим, що добре було б штучно створювати в потрібний час ось такий туман, що розпластується, і під його укриттям непомітно підповзати до німецьких окопів...

Ураз думки Мишка спурхнули й розтанули, як зграйка горобців, що забачили скрадливого kota: він почув від лісу чіткий дріб кулемета й по звуку впізнав голос «максима». Тут же мовби прокинулися зі сну ще кілька станкачів — застрочили довго й нервово. На кулеметні черги озвалася густа тріскотня танкових гармат. Туман, що напоїв собою небо над лісом, почав осягатися примарними спалахами сигнальних ракет — білими, зеленими, червоними.

— Батарея, до бою! — незміцнілим зляканим голоском вигукнув зв'язківець, що чергував в окопі біля телефону й одержав наказ із спостережного пункту.— По місцях!

— По місцях! — трохи картинно здублював команду Іванюта й, бачачи, як по-діловому кинулися до гармат і окопчиків зі снарядами артилеристи, відчув свою неприкаяність.

Починався ще один кривавий день. Кожен мав своє діло, кожен знав своє завдання, і тільки він, молодший політрук Іванюта, враз опинився сам по собі, наче поза строем. Ось почнеться зараз битва, з'явиться противник, усіх охопить азарт бою. А що робити йому? Стріляти з автомата? А якщо танки? У нього ж нема жодної гранати... Можна, звісно, піти через переправу в штаб, доповісти Жилову... Але ж він не встиг записати прізвищ командирів і навідників гармат, які відзначилися. А втім, це не пізно зробити й зараз, поки ворог десь там, біля оповитого туманом лісу. Попереду стоять ще три батареї, і, можливо, бій не докотиться сюди. Та не міг молодший політрук Іванюта піти з батареї саме тепер. Як тут підеш? Що подумують бійці про людину, яка в хвилину, коли заgrimів бій, повернулася до нього спиною й подалася в тил?.. Ну, хай там, за переправою, теж не тил. Звідти теж долинає стрілянина. Але все одно...

Як і передбачав генерал Чумаков, німці не пропустили нагоди перешкодити його виснаженій оперативній групі зосередити-

ся під прикриттям Березини в один кулак для прориву з оточення. Певно, противнику вдалося також зафіксувати місце наведення переправи через притоку, бо саме сюди націлів він вістря свого удару кількома десятками танків з автоматниками на броні.

Першою стала до бою кулеметна рота, що окопалася далеко за дорогою, попереду третьої батареї, яка разом з другою батареєю повинна була на випадок появи німецьких танків на виходах з лісу замкнути їх там і не випустити на луг. Але гітлерівці відразу ж посунули з лісу широким фронтом, і перепинити їм шлях не вдалося. Наші кулеметники вихором свинцю змітали з німецької броні прилиплих до неї автоматників. Але ворог на втрати не зважав. Кілька самоходок, розмальованих брудно-зеленими плямами, кинулися далеко праворуч, щоб з флангу підтримати наступ своїх танків. А танки, їх виявилось до п'яти десятків, задимленими коробками рушили, ведучи на ходу вогонь, на третю батарею, не підозрюючи, що в їхні борти націлені гармати другої батареї, що окопалася в дрібному чагарнику по цей бік дороги.

Не бачив крізь задимлену далину молодший політрук Іванюта, як драматично для німців склався початок бою. Про це можна було тільки здогадуватися, бачачи за дорогою пошматовані клубки чорного мазутного диму, що здіймався в небо над охопленими полум'ям танками. Але дедалі рідшою ставала гарматна стрільба, що могло означати найстрашніше — загибель передніх наших батареї.

Потім увагу Мишка поглинула шестірка «юнкерсів», що з'явилися над полем бою. Літаки звично вишикувалися в коло й почали пікірувати на майже готову переправу через притоку. Батарея, на якій був Іванюта, безпосередньо прикривала цю переправу від танків і була від неї метрів за двісті. І коли перший «юнкерс» пірнув з горизонтального польоту в стрімке піке, на вогневій позиції всі шмигнули в захисні рівчачки, гадаючи, що бомбардувальники націлилися саме на батарею.

За притокою, де в дрібноліссі маскувалися штаби й додані їм підрозділи, по літаках ударив зчетверений зенітний кулемет. Здається, аж загуло в небі від густого свинцевого струменя. Але кулемет тут же чомусь захлинувся й замовк, зате протяжливо гримнув рушничний залп. Мишко уявив собі червоноармійців, що вляглися на спину й спрямували в небо рушниці. Ліс рушниць!.. По команді, з прицілом по літаку, який пікірував, вони давали залп за залпом. І — о, диво! — перший же бомбардувальник не зміг вийти з піке. Здавалося, що він падав услід за бомбами просто на батарею... Але бомби пролетіли кудись за річку, а ще

далі впав, врізавшись у ліс, «юнкерс». Від вибуху здригнулася земля й прокотилася гучна луна, яка потім ніби перейшла в густий клекіт зчетвереного кулемета, що знову ожив. Черговий бомбардувальник, почавши пікірувати, відійшов убік і косим польотом націлив бомби на батарею. Тепер, здавалося, справді — іншої цілі, крім вогневої позиції, тут не було.

Серія важких вибухів гойднула, здибила землю. Одна бомба впала на вогневій — вибухнула на краю захисного рівця, де сховалося двоє бійців. Рівець став їхньою могилою...

Як падав ще один збитий «юнкерс», Мишко Іванюта вже не бачив, бо його слух і серце різонув чийсь зляканий осиплий голос:

— Танки!.. Танки з фронту!.. По місцях!

Тепер уже всі, хто прибіг до гармати, бачили, як задимленим дугом, трохи внизу, повзли дев'ять танків і дві самохідки.

Навідник — спритний боєць з облупленим носом і побілілими зі страху очима — швидко вигрібав з корзинки для панорами землю, закинуту туди вибухом бомби, потім тремтячими руками закріплював у ній панораму.

Увагу Іванюти, який теж опинився біля гармати, привернула величезна вм'ятина на броньовому щиті — слід від осколка бомби. Сплющений ребристий осколок лежав на землі біля колеса, й від нього здіймалася вгору тоненька цівочка рудуватого диму.

— Політрук! — До Мишка звернувся сержант — командир гармати. — У мене зарядника й установника вбито! Допоможи!..

— Кажі, що робити! Заряджати?

— Ні, подавай снаряди!

— Єсть, подавати снаряди!

Простеживши очима, звідки бійці, яких він мав заступити, несуть схожі на гвинтівкові, але дуже великі й важкі патрони, Іванюта взявся за діло, чуючи, як біля гармати почалося вже найголовніше:

— По правому танку, бронейним, відбивач нуль, кутомір тридцять нуль, приціл постійний, наводити вниз... Вогонь!

Різкий постріл довгостолої гармати гаряче вдарив по барабанних перетинках, і Мишко, підносячи відразу два снаряди, згадав, що під час пострілу треба відкривати рота. Майже в цей же час праворуч ударили сусідні гармати батареї.

— Вхопив, гадюка! — радісно загорлав хтось. — І другий падає!..

Коли Мишко знову біг за снарядами, страхітливий гуркіт рвонув землю на бруствері вогневої позиції, і якась сила, болем увірвавшись у вуха, штовхнула його просто в рівець, на лотки

зі снарядами. Зляканий, він виліз із рівця, прихопивши з собою важкий снаряд, і побачив, як сержант, в якого з вуха текла цівка крові, відтягав убік мертвого навідника, що впав на казенник. Мишко не встиг ще підбігти до гармати з черговим снарядом, а сержант уже припав до гумового наочника панорами, покрутив рукоятки маховиків і смикнув за спуск. Гармата вистрілила, зметнувши поперед себе хмару пилюки і якогось місива. Мишкові здався постріл глухим, наче вуха в нього були заткнуті ватою. Це збентежило його, він подумав, що, мабуть, негаразд щось з гарматою, й пильно простежив за накатом ствола. А сержант знову припав оком до панорами, тоді як замковий відкрив затвор, а зарядник підхопив гарячу гільзу й жбурнув її геть... Ні, все гаразд...

— Давай снаряди, чого рота роззявив! — люто закричав на Іванюту зарядник — рідкозубий, з великими відстовбурченими вухами й безбровим обличчям боєць; Мишко ледь впізнав у ньому Женю Ершова, якого підміняв на посту.

Голос зарядника пролунав, здавалося, здалеку, але Мишко не лише почув його слова, а й глибоко обурився ними; молодшого політрука особливо зачепили непоштиво вибалушені, злі очі Євгена і образила невдячність.

Кинувшись притьмом до лотків за черговими снарядами, Мишко відчував, як клетотить у ньому злість і мстиво подумав про те, що після бою він дасть цьому капловухому грубіяну так, що до нових віників пам'ятатиме, як треба розмовляти з начальством! І чомусь навіть не здивувався, коли другого разу на тому ж місці, як тільки нахилився над рівцем зі снарядами, знову відчув гарячий, пружкий удар у спину, вслід за яким так загуркотіло, ніби тріснула земна куля. Мишко впав у рівець, перечекав, поки перестануть падати з неба грудки землі, а коли виліз із нього, — не впізнав вогневої позиції. Якась жахлива сила показувала в гарматному окопі, розвернувши бруствер, понівечивши й пригнувши до казенника гармати щит і, найстрашніше, розкидавши на всі боки людей, що лежали в страхітливих позах, присипані дрібним кришивом землі. Відчувши, як похололи й зблідли в нього щоки, як завмерло, облившись кров'ю, серце, Мишко, не випускаючи з рук снаряда, підбіг до гармати. Першим побачив капловухого... Женя був мертвий... Потім побачив сержанта... Він, притискуючи щось криваво-червоне до живота, намагався підповзти ближче до стінки окопу. Мишко, поклавши на землю снаряд, кинувся допомагати сержантові. Але той, відсторонивши його рукою й звівши дикий безтямний погляд, зривистим голосом сказав:

— В-вддар!.. Наведи по стволу!..

Мишко випростався, подивився поверх зігнутого щита й усе зрозумів сам: метрів за сто попереду на окоп насувалася поплямована брудно-зеленою фарбою, схожа на величезну жабу самохідка. Ствол її важкої гармати, здається, дивився Мишкові просто у вічі, і якусь мить йому було несила відірвати погляд од чорної пашеки цього ствола: мовби Мишко хотів уловити момент пострілу й устигнути впасти.

— Наведи по стволу...— долинув до Мишка хрипкий голос сержанта.

І він, наче очунявши від жахного сну, смикнув правою рукою на себе рукоятку затвора, не забувши, як його колись учили, натиснути великим пальцем на натискач, поки клин не вдариться об буфер. Замок одчинився легко. Мишко зазирнув у ствол, щоб, як радив сержант, крізь нього навести гармату на ціль, але нічого не побачив: після пострілу в стволі ще густо клубочився дим.

Тоді Мишко поглянув на панораму: вона виявилася на місці й ціла! То в чому ж річ?! Він швидко підняв із землі снаряд, увів його в казенну частину, енергійним порухом правої руки подав патрон у канал ствола — так, що ведучий поясok снаряда з дзвоном ввійшов у нарізи, потім зачинив затвор і припав до панорами... Самохідка в цей час повернула в бік переправи, її екіпаж, мабуть, вирішив, що гармата замовкла навіки. Мишкові це було на руку. Він виразно бачив у приціл самохідку й, перевіривши відстань до неї по шкалі, прикипів міркою прицілу до її передньої частини. Ще мить — і він рвучко смикнув за рукоятку спускового механізму.

Постріл пролунав несподівано, знову здійнявши перед стволом демаскувальний пил. Але Мишко встиг помітити, що не промахнувся: снаряд влучив у моторну частину самохідки, під чорним хрестом у білих косицях. Самохідка враз зупинилася, огорнута хмарою диму.

Що сталося наступної миті, Мишко не встиг і збагнути. Він раптом почув праворуч гуркіт і побачив, як, здибившись, вповзав на бруствер гарматного окопу німецький танк — просто над його, Мишковою, головою, над сержантом, затихлим під стіною. Мишко навіть не встиг злякатися, не встиг подумати — чи це поганий сон, чи жахлива дійсність. Він сахнувся від гармати, вклавши в кидок назад усю свою силу. І це було вчасно, бо танк усім своїм громадям упав на гармату, підім'яв її, закретготав днищем, забрязкотів гусеницями. Залізо гармати, здається, щось заклинило в ходовій частині танка, і він ніяк не міг злізти з неї й вибратися на протилежний бруствер. Тому, посовавшись на купі залізачя, почав розвертатися просто в окопі. Мишко,

щоб не бути розчавленим, вискочив нагору, на бруствер, опинившись над танком, ще не розуміючи, що іншого виходу в нього нема, бо від танка, як він знав, не втечеш, і, не замислюючись, що він робитиме потім, наче в лихоманці, стрибнув з бруствера на броню... І відразу швидко заліз на башту, щоб не дати німцям одчинити її й розправитися з ним. Огледівся довкола, на щось зважаючись. І тут в його свідомості ворухнулася думка... Він ще раз поглянув на поле бою... Ясно. Танк, на який він виліз, був останній, єдиний. Решта догоряли на лузі чи стояли мертвим громадям!

Танк почав обережно вибиратися з окопу, а всередині його чулися тривожні голоси. Хтось різко подавав команду, щось комусь наказував. Мишко відчув, як повернулася під ним башта, націлюючи гармату в напрямку переправи, і рішення прийшло само собою. Він швидко зняв із себе скатку плащ-палатки, розгорнув її й накинув на оглядові щілини. Танк осліп. А для певності, взявши в руки автомат і намацавши під палаткою оглядові щілини, пальнув у них короткими чергами...

Потім побачив, що від переправи, маскуючись чагарником, біжить група людей. У передньому Мишко впізнав молодшого політрука Большова.

— Тримай їх, гадів! — горлав Большов, розмахуючи затиснутою в руці пляшкою з бензином...

...За хвилину німецький танк запалав чадним вогнищем...

27

Коли йде важка битва, нема в полководця часу для думок про самого себе, про свою особу і навіть на аналіз тієї роботи, яку він виконує, керуючи військами. В цьому вже не раз переконувався генерал Чумаков Федір Ксенофонович: обстановка, що безперервно мінялася, раптові кризи, необхідність розгадувати й попереджати хитрощі й маневри противника, — все це й ще багато чого іншого поглинає увагу й почуття, виснажує, забирає весь час. Ти можеш перебувати в нелюдському напруженні, можеш здригатися від швидкоплинності подій, за якими страшенно важко встигати, але не повинен дозволити затуманитися в пам'яті зведенням про ворога, про сили своїх військ, які щодень тануть, не повинен знизити активну дієвість і сміливість у керуванні битвою — відповідно до поставлених завдань і конкретної обстановки.

А коли неспокійна думка полководця стикається з неможливістю розв'язати те чи те питання, коли несподівано вкрадаються в річище спрямовуваних ним подій трагічні хвилини, коли ні

досвід, ні вивірені підпори теорії, ні просто здоровий глузд не підкааують, як вчинити, що треба й що не треба зробити? Як бути тоді? Адже нема важчого й боліснішого моменту в бойовій діяльності полководця! Але нема й більшого щастя для нього, аніж коли він зусиллям розуму, виявом мужності й іще якихось інших високих якостей долає цей момент... Генерал Чумаков іноді помічав, як у такі важкі хвилини до краю напружувалося його ество й прокидалася сила пам'яті — енергійно й тривожно, наче звернена до забутих сновидінь, якихось мріянь, а насправді — до років навчання в академії, до впертих сидінь над книгами, картами й схемами; найчастіше в його уяві яскравим спалахом висвітлювався близький і дорогий образ професора воєнної історії Романова. Мовби в галюцинації, бачив старенького Нила Гнатовича й чув, як він вибачливо, одначе з незмінною повчальністю промовляв якусь аксіоматичність, що давно набила оскому, на зразок ось такої: «...Правила й принципи не навчають усього того, що треба робити, але вказують на те, чого слід уникати». І траплялося щось незбагненне: торкнувшись розумом традиційного, узвичаєного, далекого від того тупика, в якому опинявся, генерал Чумаков ураз знаходив не відповідь на питання, що його мучило, а напрямок, яким треба йти до цієї відповіді, щоб досягнути те найголовніше, що потрібно в цю критичну хвилину.

І осягав, певно, не догадуючись, що в цей момент напруження розуму й волі робив новий крок до того, що досі, можливо, не відоме ще ні в практиці, ні в теорії війни. Новий крок давався часом з болісними сумнівами, бо на цій війні багато чого виявилось не таким, як уявлялося в академічних аудиторіях і на польових навчаннях. Та й саме завдання, яке розв'язувала зведена оперативна група в ці задушливо-спекотні липневі дні, виходило за межі статутних принципів. Попервах групі було наказано пробитися крізь ліси до Борисова, оволодіти ним, а потім розв'язати удар на Докшиці, щоб охопити з тилу 57-й моторизований корпус противника, якому головного удару завдавали на північ від Орші два механізовані корпуси 20-ї армії.

Але в районі Борисова група несподівано зіткнулася з 47-м моторизованим корпусом німців, який щойно там зосередився, і керівництву фронту стало ясно, що взяти Борисов і оточити 57-й корпус противника не вдасться. Командуючий армією в ході операції уточнив завдання оперативної групи генерала Чумакова: якомога глибше вклинитися в розташування ворога, скільки буде змоги прикувати до себе його сил, щоб забезпечити розгортання на рубежі Дніпра наших резервних армій.

Ні, це було не спрощення завдання. Це — наказ битися до

кінця, до останньої можливості, наказ на смертний бій в ім'я того, щоб інші з'єднання в інших місцях зуміли виконати важливіше, головне завдання. Але це не означало, що група частин генерала Чумакова могла діяти не за чітким задумом, з туманною кінцевою метою. Якби така думка закралася в душу Федора Ксенофонтівича, він як командир відчув би себе розаброєним. Він знав важливий для воєначальника закон: уміти відчувати велике в тому, що ти робиш, уміти співвідносити дії підлеглих тобі військ зі всім грандіозним, що відбувається на просторах полях війни...

Генералові Чумакову здавалося — він володів цим умінням, і не лише тому, що грамотно з воєнного погляду міркував про становище на театрі бойових дій і передбачав напрямок найближчих операцій противника, а й тому, що з першої ж хвилини після одержання наказу про сформування зведеної оперативної групи й про її завдання Федір Ксенофонтівич майже зримо уявив собі модель усієї майбутньої операції корпусів Західного фронту й схему поетапних дій своєї групи в цій операції. А найголовніше — з початком бойових дій він змусив себе відчувати військову групу як монолітну силу, хоч за своїм складом подібні їй з'єднання не були передбачені ніякими штатними розписами, а тому нелегко було визначати її можливості у розв'язанні завдань на полі бою.

Коли операція набрала розмаху, Федір Ксенофонтівич, на свій подив і радість, почав відчувати народження злитності з підлеглими йому частинами, гнучкість і оперативність роботи штабу на чолі з полковником Карпухіним, відчувати через партійно-політичний апарат, очолюваний полковим комісаром Жилувим, биття пульсу й настроїв особового складу частин. У перші ж години бою не лише утвердилося народжене вчора з'єднання, а й ніби всіх їх — Чумакова, Карпухіна, Жилова, Думбадзе, Колодяжного, командирів і політпрацівників частин групи, а також рядових воїнів — осяяло несподіване внутрішнє одкровення, додавши їм моральної сили. Головна суть цього одкровення була, певно, в тому, що всім стало ясно: їм доручили завдання, виконання якого пов'язане з неминучою загибеллю більшості з них. Але ніхто не злякався, хоч, звісно, нікому не хотілося вмирати; ішли в бій, громили ворога, розуміючи: що далі вони просунуться вперед, то менше шансів, якщо не станеться чуда, втриматися на останньому рубежі чи вийти з бою. В чудо ніхто не вірив, але кожного зігрівала надія, що в смертельному двобої добра і зла добро завжди бере гору над злом, і тому не було місця почуттю приреченості — мужність, яка творила історію, не знала такого почуття.

Федір Ксенофонович справді відчував свою військову групу як частину самого себе, як єдиний механізм, ритм і потужність роботи якого залежали від його, генерала Чумакова, наказів і розпоряджень. Він відчував виснаженість і знекровленість мото-механізованої дивізії полковника Гулиги, тому звів її полки в штурмові батальйони, підсиливши їх полковою артилерією й танками супроводу. Він розумів утруднення в маневрі артилерії, а тому артилерійську бригаду, зважаючи на місцевість, використовував то масовано, то подивізіонно, застосовуючи при цьому маневр вогнем з однієї позиції. Танкова бригада, що зазнала чималих втрат від ударів з повітря, що є сили протаранювала проломи на головному напрямку й захищала правий фланг групи, що на третій день боїв був уже дуже послаблений.

Удень і вночі частини вели бойові дії. Вдень німці хазяйнували в повітрі, і їхня авіація завдавала непоправних втрат. А вночі не можна було в умовах лісної місцевості повною мірою застосувати артилерію й танки. І, однак, генерал Чумаков, часто перемищуючись з одного командного пункту на інший, під обстрілом і бомбами, під загрозою прориву до командного пункту німецьких автоматників, керував баталією, що розгорнулася по фронту на вісімнадцять кілометрів. Він встигав уловлювати критичні ситуації на різних ділянках у смузі бойових дій і, маневруючи резервними загонами й вогнем артилерії, вміло диригував боем. У міру того, як танули сили й зростав натиск ворога з фронту і з флангів, він помічав, як збивається ритм бою, коли стає важко латати дірки, захищати фланги, забезпечувати взаємодію й підтримувати зв'язок. Та все це закономірно. Він і підлеглі йому штаби і частини до кінця повинні були виконати свій військовий обов'язок. І виконували як справжні лицарі, а не приречені.

Тільки одного разу, на другий день після бою, відчув Федір Ксенофонович муки відчаю й безнадії. Це сталося позавчора, коли могутня танкова колона німців, що прорвалася просікою в тил його з'єднання, наразилася на не менш могутню артилерійську засаду бригади полковника Москальова, а він, генерал Чумаков, щоб позбавити німців вогневої підтримки, зважився пройтися по вогневих позиціях їх артилерії і мінометів танковим батальйоном із свого командирського резерву. Коли його танки, завдавши ворогові стрімкого удару, почали тулитися до лісу, щоб стати під захист своїх артилеристів, їм навперейми кинулося понад двадцять середніх німецьких танків і кілька самохідних гармат. Федір Ксенофонович, перебуваючи у своєму командирському танку, міг протиставити броньованому кулаку німців тільки шість «тридцятьчетвірок» і близько двох десятків танків

старого зразка, з бензиновими двигунами. Здавалося, ніщо вже не могло врятувати батальйон від поразки в такому нерівному поединку... І тільки залишалося віддати своє життя якнайдорожче з користю для справи і якнайефектніше — для прикладу іншим. Але щоб страх не затуманив голову й щоб не захлинулося передчасно серце, треба було перебороти кілька миттєвостей... Кілька миттєвостей, коли ти зрозумів, що смертельна небезпека неминуча, відчув, що настали твої останні хвилини. І якщо ти встояв перед несподіваним напливом цього страшного осягнення, не заметушився, намагаючись все-таки уникнути небезпеки, а розлютився й, згнітивши серце, кинувся їй навстріч, виходить, ти не капітулював у душі. Виходить, якщо випадє загинути, то в смертну хвилину в твоєму серці не зостанеться місця для найважчого суму, який може перенести людина. Напруга самозречення, сміливого бойового завзяття й ненависті до ворога витіснить з твоїх грудей усі інші земні почуття.

Але при цьому ой як не легко, коли ти як воєначальник відповідаєш за долі тисяч людей, за виконання завдання й гинеш не на своєму капітанському містку, а на узбіччі початої тобою битви, гинеш тому, що піддався спокусі встигнути тут і встигнути там, щоб якомога швидше розбити ворога...

Тільки випадок виручив тоді генерала Чумакова й танковий батальйон, який приготувався був вступити в нерівний двобій. Німці раптово припинили атаку й вийшли з бою. Це, як потім дізнається Чумаков, був момент, коли німецьке командування, відчувши силу ударів двох наших механізованих корпусів на північ від Орші, розгадало задум маршала Тимошенка й почало спішно готувати контрзаходи. Головні сили 47-го німецького танкового корпусу, що зав'язли в бою із зведеною групою частин генерала Чумакова, одержали наказ негайно припинити бій і вийти в район Трухановичів і Сенно...

Страшна і жорстока це була наука для Федора Ксенофонтівича, про яку йому хотілося б забути, залишивши тільки в пам'яті своїй висновки з неї. Але людина, на жаль, не владна наказувати своїй пам'яті. Хоч скільки в ці напружені дні відбувалося подій, в яких він, генерал Чумаков, грав першу скрипку, спрямовуючи наступальні і оборонні бої в потрібне річище, маневруючи силами, вигадуючи пастки для ворога, аналізуючи дані розвідки й знову вживаючи різних заходів відповідно до обстановки, що постійно змінювалася, а пам'ять докірливо повертала його до другого дня контрнаступу, коли він водив батальйон в атаку. І мовби питалася: «А що було б тепер, якби ти не повернувся з тієї атаки?..» «Незамінних нема!» — сердито відповів сам

собі Федір Ксенофонтович, але не переставав його гризти хробак, надто тоді, коли він знаходив чергове важливе й несподіване рішення, яке хтось інший на його місці міг би й не знайти...

І ось сьогоднішній бій, що вибухнув раннім імливим ранком, коли німці, потайки переправивши через Березину могутній танковий кулак, намагалися розітнути ним військову групу Чумакова, зруйнувати переправи й почати цілковите знищення взятих у кільце частин. Федір Ксенофонтович, з-поміж інших тактичних ходів німецького командування, передбачив і цей і завчасно виставив у потрібному місці міцненький, наскільки дозволяли сили, заслін. Об нього й розбив противник свій «кулак».

З правого берега притоки, вилізши на башту замаскованого танка, генерал Чумаков уважно стежив за тим, як розгорталася по той бік битва. Сапери вже закінчили на ранок наведення переправи, і в Чумакова була можливість в крайньому разі кинути назустріч танкам і самохідкам німців, що прорвалися, останній і дуже нечисленний танковий резерв. Але ж попереду ждало тепер головне — прорив ворожого кільця. Треба було страшенно економити сили. І Федір Ксенофонтович наказав висунути до переправи на пряму наводку єдину батарею полкових гармат, що ще була при штабі.

Щоб зайняти позицію з добрим обстрілом, довелося перетягувати гармати по болотистому ґрунту, й на це пішло чимало часу. Але коли німецький танк опинився на вогневій позиції найближчої до переправи гармати, батарея вже приготувалася до бою. Ще якась мить — і її снаряди полетіли б до цілі.

У цю мить на башті ворожого танка з'явилася людина. Навідники гармат одразу ж побачили її через оптику своїх панорам, а генерал Чумаков, вдивляючись у бінокль, навіть впізнав у людині молодшого політрука Іванюту!..

Потім, коли Мишко Іванюта, зморений, брудний і безмежно щасливий, став перед начальством, Чумаков спитав у нього:

— Що ви робили на батареї?

— Збирав матеріал про героїзм.

— Чому не повернулися в штаб, коли почався бій?

— Як же я міг повернутись? Що подумали б червоноармійці?.. З'явилися німецькі танки, а молодший політрук поспішає в тил!..

— Ну гаразд,— погодився Федір Ксенофонтович.— А навіщо вам треба було вилазити на танк? Могли ж наші збити!

— Не знайшов іншого виходу,— щиро зізнався Іванюта.— На танку було найбезпечніше місце в ту хвилину!..

Здається, смішна розмова. Відвертість і логічність доказів молодшого політрука Іванюти були незаперечні й на якийсь час

навіть розвеселили всіх, хто чув цю розмову. А Федір Ксенофонович несподівано для себе відчув полегшення: його перестала допікати совість за той випадок, коли він, залишивши спостережний пункт, повів танки в атаку. Адже справді, на війні існує своя логіка, кожна ситуація диктує свої особливі вимоги, і ще не знайшлося мудреця, який би всі вчинки людини в бою розклав по полицях, точно визначивши ступінь їхньої корисності.

«Ніхто нічого не знає»,— такою обтічною формулою закінчив поєдинок з самим собою Федір Ксенофонович і почав віддавати розпорядження про задимлення місцевості й вихід частин до переправи.

Скориставшись шоківим станом німецького командування, яке прорахувалося в своїх сподіваннях на раптовий танковий таран, група генерала Чумакова швидко відкочувалася на схід, концентруючи сили для удару по ворожих військах, що замкнули в її тилу лінію фронту.

Наприкінці дня неподалік од штабу, який здійснював марш, сів на лісову галявину маленький двокрилий літак— розмальований зеленою фарбою різних відтінків. Лютчик вручив генералові Чумакову записку від начальника штабу армії. В ній говорилося: «Генерал Ташутін поранений. Командуючий фронтом наказав вам прийняти армію. Посилаю за вами літак».

Федір Ксенофонович роздумував недовго й ні з ким не радився. Написав відповідь, що просить дозволити йому очолити армію тільки після виводу своїх частин з оточення. І наказав посадити в літак тяжкопораненого червоноармійця.

Коли літак полетів, полковий комісар Жилов ображено запитав у генерала:

— Федоре Ксенофоновичу, чого прилітав літак? Що у вас за таємниці від мене?

— Ніяких таємниць! — Чумаков розповів полковому комісарові геть-чисто все.

Жилов спохмурнів:

— З наказами командуючого фронтом не жартують!

— А хто збирається жартувати? Наказ буде виконано.— Федір Ксенофонович оглянувся на ліс, де відпочивали командири й політпрацівники.— Як твій Іванюта сказав? «З'явилися німецькі танки, а молодший політрук поспішає в тил?..» У його словах велика правда. Вона стосується й генералів...

Історія вже не раз бачила й закарбовувала в своїй пам'яті, як зажерливі завойовники, намагаючись швидше проникнути до серця Росії— Москви, обирали одні й ті самі шляхи, що пролягли на північ від Полісся, через Мінськ, Смоленськ, Вязьму.

І гітлерівський генеральний штаб, розробляючи загарбницький план «Барбаросса», був вірний цій історичній традиції. Уже в перших числах липня 1941 року німецьке командування, досягнувши певних оперативних успіхів у прикордонних боях і гадаючи, що основні сили Червоної Армії на центральному напрямку розгромлені, націлило на Смоленськ свої 2-у й 3-у танкові групи, об'єднані для зручності керування в 4-у танкову армію під командуванням фельдмаршала фон Клюге. Гітлерівці були впевнені, що на підступах до Смоленська вони знищать решту з'єднань Червоної Армії, що прикривали Московський напрямок, і безперешкодно рушать до столиці СРСР.

Це були дні, коли радянське військове керівництво, проаналізувавши важкі події перших двох тижнів війни й розгадавши стратегічні задуми німецького генерального штабу, спішно підтягувало на загрозові напрямки армії резерву Ставки.

Маршал Тимошенко, прийнявши командування Західним фронтом, що простягся від Ідриці на півночі до Речиці на півдні, напружував разом зі своїм штабом і під керівництвом Ставки Верховного командування зусилля для стабілізації лінії оборони за рахунок шести армій резерву, що висувалися на захід, і досить знесилених з'єднань 4-ї армії, які відходили з боку Бобруйська. З цією метою у смузі фронту було почато контрнаступ двома механізованими корпусами, які мали в своєму складі близько 700 танків, і ще кілька великими з'єднаннями.

Сталося так, що коли німці, перегрупувавши сили, відновили рішучий наступ у бік Смоленська, зненацька грянули зустрічні удари на Лепельському, Борисовському й Бобруйському напрямках. Це було для ворога таким неймовірним і несподіваним, що в його військах почалася паніка.

Німецьке командування, відчувши силу атак двох мехкорпусів генерала Курочкина, нагально ввело в бій основні сили свого 2-го повітряного флоту, кілька танкових дивізій і скинуло в район танкової битви великий повітряний десант, розраховуючи в такий спосіб паралізувати дії цих корпусів.

За чотири доби впертих боїв радянським частинам вдалося перемолоти багато живої сили й техніки ворога і відкинути загарбників на кілька десятків кілометрів.

Наступальні дії механізованих і стрілецьких корпусів Західного фронту тривали до 9 липня. Завдаючи німцям важких утрат, наші з'єднання разом з частинами, які пробивалися з ворожого тилу, зруйнували розрахунки й плани загарбників, не дозволивши їм у призначений час вийти в район Вітебська й до Дніпра біля Орші.

Другого дня, 10 липня 1941 року, почалася історична Смолен-

ська битва — на найкоротших шляхах з Білорусії до Москви. У цій битві, як потім стане ясно, радянські війська зупинили найсильнішу ворожу групу армій «Центр». Майже на два місяці противник вимушений був перейти до оборони — вперше після початку другої світової війни. Саме Смоленська битва поклала початок краху гітлерівського плану «блискавичної війни» проти СРСР.

28

«Ну, нащо я це зробив?.. Не треба було, не треба!.. Ох, чорти б мене вхопили!» — подумки картав себе Володимир Глинський, сидючи біля вікна вагона, переповненого пораненими. Стояла задушлива ніч, вікно було відчинене, і в нього разом з вітром вривалися пахощі стиглих хлібів. Санітарний поїзд прямував до Москви.

Гнітило Глинського те, що залишив для керівництва абверкоманди при 4-й німецькій армії звіт про свої дії, своє становище й місцеперебування, а через годину був тяжко поранений — осколок міни роздробив йому кисть лівої руки. І тепер бився як риба об лід: пришлють когось на зв'язок з ним, а його вже нема, та ще, боронь боже, зв'язковий попадеться чекістам...

У вагоні було темно. Тільки вряди-годи спалахували електричні ліхтарики в руках санітарок, коли вони заходили до поранених чи пробігали в проходах у якихось своїх справах. Глинський намагався не вслухатися в стогони, в гарячкове марення скалічених людей, у безугавний крик обгорілого танкіста в кінці вагона. Він дбайливо доглядав свою забинтовану руку, відчуючи її як згусток чогось пекучого, важкого й чужого. Не встигла загоїтись кульова рана на нозі, як упіймав рукою осколок. Поранило Глинського під Борисовом, коли частини зведеної оперативної групи генерала Чумакова на четвертий день боїв одержали наказ пробиватися з оточення. Глинському було доручено замінювати міст через річку Можу. З-під мосту Глинський ішов останній, засунувши між брусками толу пакет з написом по-німецькому: «Увага! Дуже важливо! Передати в штаб 4-ї армії» — і перерізав електричні проводи. Міст залишився цілим з невідомою для більшовиків причини, з'ясувати яку після того, як по ньому промчали німецькі танки, ніхто вже не міг. Будуть німецькі сапери прибирати з-під мосту вибухівку, наткнуться на пакет... А поранило його, коли перебігав дорогу, щоб устигнути залізти на броню танка, в який полковник Карпукін повантажив своє штабне господарство. Треба було перечекати обстріл в окопі, а він, боячись відстати, побіг...

З-поміж різних важливих відомостей, що їх передав Глинський керівництву абверкоманди, був майже дослівний запис розмови Чумакова й Карпухіна по радіо й телефонної розмови між Карпухініним і командуючим армії Ташутініним. Користуючись тим, що «майор Птицин» був начальником саперного наряду при штабі, він зайшов у палатку полковника Карпухіна, щоб той показав на карті місце чергового проміжного командного спостережного пункту. Було це на другий день боїв на території, відбитій у німців. Генерал Чумаков, викликавши Карпухіна по радіо, наказав йому негайно зв'язатися з генерал-лейтенантом Ташутініним і передати те, що він говоритиме... І почався цей діалог:

«Танки, що прорвалися в наш тил лісовою просікою, справді належать сорок сьомому моторизованому корпусу німців,— доповідав Чумаков, а Карпухін слово в слово усе повторював у телефонну трубку.— Артилерія Москальова танки зупинила. Підбито й спалено п'ятдесят шість машин! Під час контратаки наш танковий батальйон знищив дві гарматні й три мінометні батареї, розбив їхні тягачі й вантажні машини. Противник зазнав великих втрат в живій силі».

Далі Чумаков повідомляв те, заради чого була затіяна ця розмова при посередництві Карпухіна:

«Після виходу танкового батальйону з контратаки на нього напали середні німецькі танки. Зав'язалася гарматна дуель. А потім сталося незрозуміле: німці раптом припинили бойові дії і, згорнувшись в колону, рушили під прикриттям танків назад. Бомбардування, що тільки-но почалося, теж ураз припинилося, і літаки пішли на північ. Зараз артилеристи Москальова ведуть зосереджений вогонь по колоні, яка відходить».

Що все це означало, Чумаков, ясна річ, здогадувався, але не міг не попередити командарма, що стовпище німецьких танків з'явиться в якомусь іншому місці...

«Здогади твої правильні,— відповів Чумакову генерал Ташутін через Карпухіна.— Припекло німцям на Лепельському напрямку, от і забігали... Наступайте далі!..»

Ще два дні після цього наступала група генерала Чумакова, але пробитися до Борисова все-таки не змогла.

Неприємно згадувати про все це Володимирі Глинському, бо разом зі спогадами ніби повертався ганебний страх, що він його пережив під час прориву із замкнутого німцями кільця, коли по пробитому радянськими танками вузькому коридору з флангів смалили десятки німецьких мінометів, а потім ще навалилися «юнкерси». Страхався Глинський не самої смерті, хоч і її теж боявся: жахала думка про те, що загине він у чужій подобі й

буде похований в одній ямі з людьми, проти яких повстав із зброєю в руках, а там, в абвері, його внесуть до таємного списку, як такого, що зник невідомо куди, не виправдавши довір'я й порушивши клятву... А якщо вже не кривити душею ні перед богом, ні перед собою і не прислухатися до голосу, який час від часу пробуджувався в його душі, то все куди простіше: Володимир Глинський не хотів умирати на шляху повернення в свою обитель, іти в небуття у переддень визволення Росії від більшовизму, не хотів, щоб пережиті ним страждання й злигодні не були оплачені світлими днями, наповненими радістю, щастям і діяннями на благо заново знайденої батьківщини.

І ще було щось незбагненне в його вчинках. Коли минув гарячковий стан через поранення і коли зрозумів, що якби він навіть відстав од червоних і німецькі лікарі зберегли йому розтрощену осколком руку, то все одно він уже не солдат секретної армії особливого призначення, а каліка на гітлерівських задвірках, без місця в житті й без майбутнього. Щоправда, коли він сидів на броні радянського танка, його серце пронизав підступним запитанням той схований у ньому чоловічок, який не терпів неясностей: «Хіба мало буде справ для графа Глинського, нехай інваліда, у звільненій од більшовиків Росії?..» Ні, в нього чомусь зникло бажання прислухатися до таких запитань, замислюватися над ними й відповідати на них... Якщо напередодні вторгнення німців у межі Радянського Союзу його уява в пастельних тонах малювала картини з кришталевими палацами й райськими кущами, приготованими долею для нього, графа Глинського, який смертельно втопився від сумного й злиденного життя на чужині, то тепер якась гіпнотична сила скорила його фантазію, а його думки, колись такі стрімкі й сміливі, чомусь почали дедалі частіше збиватися в якийсь безформний клубок, який треба розплутувати, розсмикувати, але тоді він неодмінно зрозуміє щось для себе небажане, відкріє якусь ганебну докірливу таємницю, щось розпізнає нове в цьому ворожому й ненависному світі, в цих довірливих людях, які прийняли його за свого, за такого собі «майора Птицина».

Така плутанина почуттів і думок призвела до того, що Глинський і сам до пуття не знав, як і для чого пробився він зі штабом Чумакова на цей бік фронту і зараз їде в Москву... Так, так! Саме в Москву везе його цей санітарний поїзд, повний-повнісінький поранених, серед яких в одному з вагонів лежить на підвісних ношах тяжко поранений генерал-лейтенант Ташутін, командуючий армією. Володимир Глинський у вічі не бачив цього Ташутіна, і це прізвище вперше почув з вуст полковника Карпу-

хіна; а тепер завдяки випадку поранення Ташутіна позначиться, мабуть, на долі Володимира Глинського.

...Генерал-майор Чумаков, призначений командуючим армією, примчав у Могильов на вокзал, до санітарного поїзда, яким відправляли Ташутіна. Глинський гукнув Федора Ксенофонтовича з вікна, коли генерал, побачившись з Ташутіним і про щось поговоривши з ним, покидав запруджений людьми перон... Від Чумакова він і почув, що санітарний поїзд іде в Москву. Але головне не в цьому: побачивши й упізнавши «майора Птицина», генерал Чумаков щиро зрадив і навіть схвилювався. Боячись, що поїзд ось-ось рушить, квапливо й плутано почав розповідати йому про свою сім'ю, яка переїхала з Ленінграда в Москву, і про те, що він не пам'ятає її московської поштової адреси. Потім Федір Ксенофонтович, переконавшись, що майор Птицин — ходячий поранений, попросив його по приїзді в Москву віднести дружині записку й накидав на аркуші паперу план, за яким зовсім не важко буде розшукати потрібний будинок на 2-й Візницькій вулиці. Отже, і Москва для Глинського буде не такою ворожою й загадковою...

Ніч за вікном вагона ставала дедалі глухішою. Поїзд ішов точно на схід по якійсь одноколіній лінії, і було дивно, що його не затримували на маленьких станціях, забитих ешелонами.

«Доброго дня, Ірочко!

Минула вічність з тої сумної хвилини, коли ми попрощалися з тобою біля твого дому. І, як належить, протягом вічності відбулося подій куди більше, ніж за все моє колишнє життя. На третій день після розлуки з Ленінградом ми вже були в бою. Що це таке — краще тобі не знати: все відбувалося не так, як мені уявлялося раніше. Але зате я відкрив бойовий рахунок... Коли вперше вилітав у складі ланки навперейми «юнкерсам», думав про тебе й вірив, що неодмінно зіб'ю фашиста. А коли зчепилися з «месерами», вже нічого не думав; виявляється, якщо погляд на прицілі чи зайнятий пошуком у сфері, думки зникають і залишається тільки жагуче бажання: знайти фашиста й зрубати його з неба, увігнати в землю.

На сьомий день я збив «месера» (до цього — двох «юнкерсів»), але не вберігся й сам: мене теж збили. Спустився на парашуті за лінією фронту й одразу ж опинився серед своїх, що пробивалися на схід. А потім дізнаюся, що в генерала, який вів наш загін, таке саме прізвище, як у тебе, — Чумаков. Ну, думаю, з генералом, твоїм однофамільцем, не пропаду. І справді: вийшли ми з оточення, і тут же я розшукав свою частину, де мене вже спи-

сали... Довелося воскресати. Тепер ми їдемо одержувати нові машини, і ось з дороги, а точніше, з Москви, пишу тобі цього листа й дуже мені прикро, що Ленінград надто далеко від нашого маршруту. Хоч би здалеку побачити тебе...

Пиши мені, будь ласка, листи, і як тільки повідомлю тобі свою адресу, надішли відразу всі.

Міцно тебе цілую, твій назавжди

Віктор Рубльов».

Цей лист переслали в Москву, на 2-у Візницьку вулицю, з відділу «До запитання» Центрального поштамту Ленінграда, куди Ірина наважилася послати уклінне прохання, сподіваючись, що це прохання потрапить у руки таким самим, як вона, закоханим у когось дівчатам і вони не залишать без відповіді її послання.

І сьогодні в домі свято. Іра ніколи б не стала ділитися з матір'ю своєю таємницею, якби в листі не було згадки про генерала Чумакова. Звісно ж, ідеться про батька! Мати, прочитавши листа, заплакала щасливими сльозами, почала цілувати Ірину, кажучи їй якісь милі дурнички... Сидячи на дивані, вони ще й ще раз перечитували листа, сміялися, раділи й знову плакали.

— Чому ж ти не сказала йому, що в тебе батько — генерал? — дивувалася Ольга Василівна, поглядаючи на доньку щасливими очима.

— Розумієш, мамо...— Ірина й сама до пуття не могла пояснити все.— Він мені, мов дурненькій, дуже старанно розтлумачував, що від ефрейтора до лейтенанта відстань більша, ніж од лейтенанта до генерала. І мені було так смішно... Але я взнаки не дала й навіть зумисне обмовилася, що в нашому роду нема військових і я нічого в цьому не тямлю. А він іще вище задер носа... Проте був такий славний у цій маленькій чванькуватості й безневинному хизуванні, що я не наважилася його розчарувати...

День сьогодні повний щасливих несподіванок. Не встигли мати з донькою порадіти з приводу цього листа й добрій звістці про батька, як у передпокої обережно дзенькнув дзвінок. Ірина підбігла до дверей, відчинила їх і побачила на сходовій площадці їхнього привітного бороданя двірника, скуйовдженого, із збудженими, немов хмільними очима й якоюсь нетерплячою, бентежною усмішкою. А з-за його спини виглядав незнайомий майор із забинтованою на черезплічнику лівою рукою.

— Приймайте гінця з доброю звісткою і з особистим посланням від генерала Чумакова! — з театральною врочистістю й поклоном сказав двірник.

Майор делікатно відтіснив двірника, ступив ближче до Ірини й, приклавши руку до кашкета, відрекомендувався:

— Майор Птицин!..

Ну, що за день сьогодні!..

29

Полководець, що програв битву, ще довго й не один раз блукає потім страдницькою думкою по звивистих шляхах обставин і своїх рішень, і часто, на докір своїй недремній совісті, знаходить простіші й розумніші рішення. З особливою гостротою й чутливістю осягає він для себе істину, і його починає переслідувати болісне бажання чуда — повернутися в минуле й повторити битву, про яку він тепер думає з іншою енергійністю, з поясненням причин свого неуспіху.

Щось подібне в ці липневі дні відчував Сталін: його нестерпно мучив учорашній день, минулий місяць, здається, боліли самі його думки про те, що Червона Армія за три тижні війни вимушена була віддати на поталу ворогові Латвію, Литву, Білорусію, частину Правобережної України й Молдавії. Страшно дивитися на карту: фашисти прогризли півшляху від кордону до Москви!

Але тепер просування ворога різко уповільнилося й подекуди припинилося, чіткіше налагоджено управління фронтами, а щоб ще більше наблизити стратегічне керівництво до військ діючої армії, створено Головні командування на трьох стратегічних напрямках радянсько-німецького фронту: Північно-Західному, Західному й Південно-Західному, головнокомандуючими яких призначені члени Ставки маршали Ворошилов, Тимошенко і Будьонний. Головою Ставки призначено Сталіна, який незабаром за рішенням Політбюро ЦК став народним комісаром оборони СРСР і верховним головнокомандуючим. Дано розгін у всьому, з чого складаються потреби війни, знайдено після потрясіння духовну рівновагу в армії і в народі, усвідомлено кінцеву мету й важкі шляхи до неї.

Цього дня, прийшовши на засідання Політбюро ЦК і Державного комітету оборони, багато хто звернув увагу, що Сталін був не такий похмурий, яким звикли його бачити останнім часом, і навіть якась лукавинка світилася в його жовтуватих неспокійних очах. Можливо, причина цього — успішне завершення переговорів з англійською місією на чолі з послом Стаффорд Кріппсом і підписання угоди між урядами СРСР і Великобританії про спільні дії у війні проти Німеччини, а може, обнародовані Радінформбюро зведення про те, що за перші три тижні вій-

ни Німеччина втратила в живій силі — вбитими, пораненими й полоненими — в чотири рази більше, ніж Радянський Союз? Але чи точні ці зведення?..

До кабінету Сталіна увійшов Борис Михайлович Шапошников — новий член Ставки Верховного головнокомандування. Сталін зустрів його на середині килимової доріжки, привітався за руку й, вдивившись у стомлене обличчя й сумні очі маршала, знову спохмурнів.

Запросивши Бориса Михайловича сісти, Сталін звернувся до членів Політбюро:

— Ми викликали товариша Шапошнікова із Західного фронту для участі в переговорах з англійською місією. Зараз переговори вже позаду, і ми хотіли б почути від Бориса Михайловича як нового члена Ставки його думку про стан справ на Західному фронті і взагалі на наших фронтах.

Шапошников був один з небагатьох, кого Сталін називав на ім'я й по батькові.

Маршал, що було сів на стілець, підвівся і з трохи розгубленою усмішкою відповів:

— Товаришу Сталін, я не готувався до такої доповіді.

— Сидіть, будь ласка,— спокійно сказав Сталін, теж сівши за свій письмовий стіл.— Йдеться, товаришу Шапошников, не про доповідь... Ви наш відомий військовий теоретик... Поясніть, будь ласка, членам Політбюро й Державному комітету, чому, на вашу думку, Червона Армія так далеко відступила.

— Що я можу сказати...— розважливо мовив Борис Михайлович, збираючись з думками. Голова його злегка сіпалася від прихованого хвилювання.— Як вам відомо, ворог завчасно висунув до наших кордонів три вихідні угруповання військ: «Північ», «Центр» і «Південь». Зараз ці угруповання після тритижневих боїв вийшли на лінію Пярну, Тарту, Псков, Вітебськ, річка Дніпро й далі — Житомир, Могилів-Подільський. На цій лінії ми вперше за час воєнних дій досягли деякої стабілізації фронту... Я не беру на себе сміливість аналізувати причини наших невдач але, наскільки ми поінформовані про задуми Гітлера, німці не досягли намічених ними цілей, які полягали в тому, щоб вихідними угрупованнями знищити головні сили Червоної Армії в прикордонних боях і відкрити шлях для безперешкодного просування своїх військ до Ленінграда, Москви й у Донбас. Більше того, з введенням у дію наших стратегічних резервів і внаслідок перегрупування військ ми, як я вже казав, дещо стабілізували становище.— Маршал Шапошников замовк, вдивляючись в непроникне обличчя Сталіна, в його чіпкі очі, що наче свердлили співрозмовника.

— Говорить далі,— тихо сказав Сталін, і з інтонації його голо- су було незрозуміло, як він поставився до всього почутого.

Прокашлявшись, Борис Михайлович провадив далі:

— Я не впевнений, чи поділяє мої думки Климент Єфремович, з яким ми разом репрезентували на Західному фронті Ставку Головного командування... Але з приходом на Західний фронт маршала Тимошенка оперативне керівництво військами помітно поліпшилося. Відіграли свою роль контрудари механізованих і стрілецьких корпусів: ворог зазнав великих втрат, особливо в районах Сенно, Лепель, на Борисовському напрямі, під Бобруйськом... Серйозних втрат завдала ворогові в оборонних боях, використовуючи споруди укріплених районів, армія генерала Єршакова. Добре билися армії Курочкіна й Філатова. Стійко захищають наші війська підступи до Смоленська, хоч там дуже важко... Я гадаю, що ворог уже не зможе внаслідок відсутних втрат наступати одночасно на всіх фронтах. Його розрахунки на «блискавичну війну» не виправдались, і тепер задуми обох сторін будуть диктуватися обставинкою, яка реально складається. З послідовним введенням у бій основних сил другого стратегічного ешелону радянських військ і подовженням комунікаційних ліній противника створилося становище, при якому є надії досягти на головних напрямках рівноваги сил, яку німці можуть порушити тільки прихованим маневром військ, а також перекиданням на схід дивізій із заходу. Але при цьому ще треба враховувати, що німецька армія і зараз мобільніша за нашу... Отже...— маршал запнувся, ніби слова, які він хотів сказати, пекли його.

— Отже, найближче майбутнє не обіцяє нам...— Сталін змовк, очікувально дивлячись на Шапошнікова.

— Так, товаришу Сталін, відступати доведеться,— неголосно, але дуже чітко відповів Шапошников, і голова його сіпнулася дужче, ніж звичайно.

Запала тиша — раптова й тривожна, наче після пострілу.

Сталін піднявся з крісла, але тут же знову сів, права рука його потяглася до стосика книжок на столі, ковзнула пальцями по їх корінцях, але не зупинилася на жодній. Раптом він заговорив з якимось внутрішнім напруженням:

— Нам не можна забувати ось чого,— він обвів поглядом членів Політбюро, мовби пересвідчуючись, чи слухають його, зупинив очі на маршалі Шапошникові й провадив далі:— У статті «Про «ліве» хлоп'яцтво й дрібнобуржуазність» Ленін нагадував, що серйозно ставитися до оборони країни — це означає ґрунтовно готуватися й суворо враховувати співвідношення сил... Щиро скажемо, що встигнути зробити задумане нам не дали, і ми, враховуючи співвідношення сил, повинні вжити найрішучіших

лходів, щоб кінець кінцем це співвідношення перейшло на нашу користь...— Сталін замовк і, схиливши голову, опустил очі, ніби сказані ним зараз фрази пролунали поза його волею.— Ленінські слова я нагадав, щоб у нас було правильніше, тверезіше уявлення про хід воєнних подій... Але зовсім не для того, щоб ми виправдали наші невдачі ленінською думкою, бо мобільність пинішньої німецької армії, як підкреслив зараз товариш Шапошников, ще зберігається. Ми повинні битися за кожен метр нашої землі!.. Я сподіваюсь, що всі розуміють мене так, як треба.— Сталін обвів поглядом зосереджені обличчя членів Політбюро й знову звернувся до маршала Шапошникова: — Борисе Михайловичу, виходить, ми не помилилися, що не стали тримати Тимошенка в Москві? — І Сталін мимохіть поглянув на Молотова.

— Безперечно,— відповів Шапошников.

— А як ви гадаєте, справляється з командуванням Південно-Західним фронтом товариш Кирпонос? — знову спитав Сталін.

Шапошников знизав плечима й після короткого роздуму з почуттям ніяковості сказав:

— Прекрасна біографія, дуже достойна, незвичайної хоробрості людина. Але командувати таким великим фронтом у таких важких умовах йому, мабуть, важкувато: через недостатню оперативно-стратегічну підготовку.— Маршал Шапошников помовчав, не знаючи, чи варто ще щось говорити про Кирпоноса; після паузи додав: — Тільки два роки тому Михайло Петрович Кирпонос командував дивізією. Погодьтеся: не так просто перебувати своє мислення за такий короткий час, свою психіку, змінити свої критерії оцінок оперативно-стратегічних колізій. Масштаби фронтових завдань важко втиснути в мірки недавнього комдива.

— Я не згоден з Борисом Михайловичем,— сказав Ворошилов, як тільки Шапошников замовк.— Якби ми в громадянську війну чекали, поки наші пролетарські командири пройдуть академії, нас біляки роздушили б!.. Кирпонос уміє оцінювати обстановку й приймати рішення, уміє спиратися на штаб фронту.

— Правильно,— погодився з Ворошиловим Сталін.— Я гадаю, що в нас поки що нема достатніх підстав сумніватися в Кирпоносі. Південно-Західний фронт за всього драматизму обставин, що там склалися з першого дня війни, вперто б'ється за кожний рубіж. У Кирпоноса досвідчені помічники: начальник штабу товариш Пуркаєв чудово знає свою справу, начальник оперативного відділу товариш Баграмян, як мені доповідав генерал Жуков,— ініціативний і мислячий штабіст. А тепер, коли утворені головні командування стратегічних напрямів, керівництво Пів-

денно-Західного фронту одержить підмогу в особі товариша Будьонного.— Сталін подивився на позначку, яку він ще раніше зробив синім олівцем на папері, й провадив далі: — Тепер про загальний висновок... Важко не погодитися з маршалом Шапошниковим, що стратегічна ініціатива поки що не за нами... Але дуже важливо, що й німці не здійснили своїх стратегічних намірів. Отже, наше завдання — виснажувати фашистів і далі. Західному фронту треба перетворити трикутник Орша — Смоленськ — Вітебськ на своєрідне ковадло і якомога більше розбити на ньому ворожих сил...— І знову спитав Шапошникова: — Борисе Михайловичу, які ланки в ланцюгу сьогоднішніх проблем, на ваш погляд, найслабші?

— Авіація... і вищі командні кадри,— одразу відповів маршал.

— Авіація... і вищі командні кадри,— розтягуючи слова, ніби дивляючись у них, повторив Сталін.— Авіацію ми створюємо прискореними темпами... А кадри... треба розумно розпоряджатися тим, що ми маємо, й пильно приглядатися до людей, які добре виявляють себе на фронті. Війна повинна висунути талановитих командирів...— Сталін помітив, що від цих слів маршал зітхнув і з якоюсь гіркістю в очах опустив голову.— А ви бачите ще якийсь вихід, товаришу Шапошников?

— На жаль, не бачу,— відповів маршал.

Сталін підвівся з-за столу, взяв у попільничці нерозкурену люльку й, розгладжуючи мундштуком свої грубі вуса, пройшовсь по кабінету. Потім зупинився біля маршала Шапошникова й, дивлячись йому у вічі, приглушено заговорив:

— Я вам дуже вірю, Борисе Михайловичу... Ми завжди вам вірили, бачачи вашу відданість военній науці, ваші заслуги в розробці планів оборони країни й ваші зусилля в оперативній підготовці штабів і командних кадрів... Скажіть, будь ласка, чому в адресованій мені телеграмі від сьомого липня про арешт і віддання до суду колишніх керівників Західного фронту поряд з підписами Тимошенка, Мехліса, Ворошилова й Будьонного я не побачив вашого підпису?

У кабінеті запала тривожно-гнітюча тиша. Всі спрямували погляди на потемнілого обличчям маршала Шапошникова. Борис Михайлович, стримуючи в собі бажання, щоб за давньою звичкою істинно військової людини не встати, відповідаючи на запитання старшого, витримав прямиий погляд Сталіна і з роздумливою неквапливістю відповів:

— Коли подібний документ підписують колективно, це означає, що кожен зокрема в чомусь сумнівається...

— А ви хіба сумніваєтесь у правильності цього кроку?

— Ні, я не сумніваюсь. Трагедія генералів Павлова, Климовських, Григор'єва, Клича, Коробкова... меркне на тлі трагедії десятків і десятків тисяч людей, що загинули чи опинилися в полоні у німців.

— А втрата території, а знищення нашої авіації, а захоплення фашистами наших складів?! — Сталін дивився на маршала, холодно прищуливши очі.

— Так, і все це, разом узяте,— погодився Шапошников,— привело до того, що треба було зважитися на такий, певна річ, важкий, але в умовах воєнного часу правомірний крок, про який для науки повинен знати весь командний і політичний склад Збройних Сил... А щодо мого підпису на телеграмі... я вважаю, що це прерогатива наркома оборони... Заступникові наркома, яким є ваш покірний слуга, за неписаним військовим етикетом не годиться скріплювати своїм підписом підпис наркома та ще й голови Ставки.

— А ми, виходить, порушили прерогативу? — спитав маршал Ворошилов, зробивши наголос на слові «порушили».

— Чому ж? Ви, Клименте Єфремовичу, член Політбюро й член Ставки Головного командування.— Борис Михайлович вибачливо усміхнувся.

— Мене задовольнила ваша відповідь, товаришу Шапошников,— спокійно сказав Сталін і, підійшовши до столу, почав набивати люльку. Після невеликої паузи він знову звернувся до маршала: — Ви, Борисе Михайловичу, краще за мене знаєте керівні військові кадри. Не могли б ви назвати десяток прізвищ людей, кого можна б просто сьогодні призначити командармами?

— Треба подумати й порадитись,— з готовністю відповів маршал, а потім, вагаючись, запитав: — А чи не можна повернути в армію кілька талановитих людей... репресованих або усунутих, як я переконаний, через непорозуміння? Вони могли б зараз командувати арміями...

Знову запала тривожна тиша. Сталін мовчав, мовчали й усі інші, а маршал карався в душі, що з ходу не знайшов переконливих слів про невинність тих, кого він мав на увазі.

— Назвіть нам колишніх військових, за яких ви можете поручитися...— тихо, мовби з прикрістю, проказав Сталін.

— Я міг би поручитися за тих і за таких, якими знав їх до арешту,— з мимовільною відчуженістю відповів Борис Михайлович.— А якими вони стали тепер, я не знаю... Але я можу назвати кілька прізвищ... Боюсь лише через хвилювання когось забути...

— Ви спокійно подумайте,— з твердістю вимовив Сталін,— згадайте кого слід і завтра доповісте мені.

— Слухаю, товаришу Сталін... Серед них є справжні військові, розумні голови...

— Будемо вважати, що з цим питанням покінчено,— похмуро сказав Сталін.

Безшумно відчинилися двері кабінету, і ввійшов генерал армії Жуков, тримаючи під пахвою згорнуті карти й червону папку.

— Дозвольте, товаришу Сталін, доповідати? — густим, упевненим голосом спитав він, ковзнувши невеселим, стомленим поглядом по обличчях членів Політбюро й Державного комітету оборони.

— Прошу, доповідайте,— дозволив Сталін; він запалив сірника й почав розкурювати люльку.

На столі, вкривши зелене сукно, лягла оперативна карта із синіми й червоними стрілами, які ніби придавили її, з розмежувальними лініями, рубежами, позначками й написами. Здається, в кабінет зримо вдерлася війна — із задимленим обрієм, з тривогами, що холодять душу, з муками й надіями.

А там, за гуркітними далями, у чорному фашистському лігві, Гітлер і його поплічники вже наперед тішилися торжеством перемоги. Вони були впевнені, що війну виграли.

А війна тільки починалася. Неосяжні простори радянської країни, що сколихнулися від звістки про неї, враз перетворилися на велетенський котел, де бурхливо перепплавлювалися, щоб стати незламним сплавом, любов і ненависть, відчай і надії, біль за втратами й рішучість до самозречення. Здригнулися серця людей од відчуття смертельної небезпеки, і всі в єдиному подиху мовби повернулися обличчям до ворога, який, захлинаючись від жадоби, поспішав пожитися плодами раптовості свого нападу, скористатися з прорахунків миролюбного сусіда у визначенні строків початку війни й упущеннями в підготовці Червоної Армії до відбиття перших ударів агресора... Здається, не було місця для роздумів, але вищий державний розум Центрального Комітету партії швидко й чітко почав висвітлювати все найголовніше, найневідкладніше. Країна перетворилася на військовий табір. Вся увага партії — зміцненню Збройних Сил, формуванню нових з'єднань, навчанню резервів, підвищенню якості управління військами. Тисячі талановитих партійних працівників влилися в армію. Міцніла в процесі перебудови й творення сила радянського тилу, який могутніми плечима підпирив свої війська.

Так починалася війна радянських народів проти фашистських поневолювачів... Велика Вітчизняна війна.

КНИГА ТРЕТЯ

1

Олесеві Христичу здавалося, що ніколи й не було в нього тих давніх безтурботних днів сільського життя з півнячими перегуками в сонливій світанки, з тихим ранковим поранням матері біля печі, з холодним росяним сріблом на луках, з веселими пісенними вечорами... Дослужував він свій строк в армії, дуже нудьгував за домівкою, за рідним селом, за тими далекими й спокійними днями, як раптом вибухнула війна. І ніби сонце в грудях погасло: огорнулися мороком усі мрії, усі сподівання.

Ще зовсім недавно лютує війна, а вже все, що до неї було, ледве мріє в мареві стомленої й приглушеної пам'яті. Були в нього батько й мати, сестра Варя, було село Іванютичі над тиховодою Свислоччу. А тепер Білорусія під ворогом, рідне село спалили німці, а людей, які мешкали в ньому, розкидало геть по світу. Молодших підхопила фронтова лавина, інші подалися в партизани, а дехто встиг, мабуть, прорватися на схід і загубитися в безмежжі воюючої Росії.

Коли його полк, піднятий по тривозі, в залізничних ешелонах вирушив з-під Смоленська на захід, у Білорусію, Олесь сподівався, що там, біля кордонів, вони з ходу розгромлять ворога й погасять війну. А сталося найжахливіше. З важкими боями і втратами почав відкочуватися полк на схід рідними Олесеві місцями. Краще було б того не бачити, що він побачив: спалені й безлюдні Іванютичі, в синьому попелі головешки, що лишилися від батьківської хати серед зритої воронками, з поруйнованими огорожами подвір'я,— ніби замордованого на смерть і роздягнутого догола...

Не минуло й місяця відтоді, але на війні, коли смерть щодня чигає на тебе, тиждень здається вічністю. За цей час ніби все вигліло в Олесеві, все нутро переплавалося на тугу, на чор-

ну зненависть. І там, біля своєї спаленої, осиротілої хати, він наче одразу подорослішав на десяток літ, а серце, здається, назавжди оглухло до радощів і краси. Про фашистів думав з палаючою люттю в грудях і відчував нервовий трепет у руках, коли брав міну й опускав її в пащу міномета... Скільки за ці страшні тижні кинув він у ствол мін! Скільки разів його міномет вогнем і залізом ударив по ворогу!

Чимало й хлопців-мінометників за цей час пройшло крізь важкі бої з їхньою мінометною ротою! Небагато лишилося з тих, хто вперше зустрів ворога на захід від Мінська... Олесь Христич, здригаючись серцем від невдоволення собою, іноді ловив себе на підленькій думці про те, що чувається він у полку спокійніше, якщо рідше зустрічає тих, хто був свідком його тяжкої й страшної ганьби, коли стояв біля свіжовикопаної ями і, наче з холодним каменем замість серця в грудях, змертво дивився на стрій червоноармійців, перед якими мав померти. Таке важко знести навіть у жахливому сні: його розстрілювали за дезертирство й боягузтво...

А червоноармієць Олесь Христич аж ніяким дезертиром і ніяким боягузом не був, і тим тяжче було прощатися з життям, дивитись у суворі темно-сірі обличчя червоноармійців, у їхні напружені очі, що таїли жалість, подив і жах... Він тоді перестав уже повторювати неслухняним язиком і скрижанилими губами про свою невинуватість, чи то змирившись з невідоротністю безглуздої смерті, чи то не вірячи, що його стратять.

Ця страшна подія сталася на початку липня, коли німці, загарбавши Мінськ, рвалися до Дніпра. Мотострілецький полк Олесь Христича вже не існував як бойова одиниця. Штаб полку потрапив в оточення ще на захід від Мінська, а мізерні рештки батальйонів уливалися в частини, що підходили зі сходу, і разом з ними вели оборонні бої. Тільки нечисленну мінометну роту ніхто не наважувався спішувати в бойові порядки. У кузовах трьох її вцілілих вантажних машин стояли на опорних плитах нові міномети, довкола них покотом лежали на снін тяжкопоранені; до мінометів не було мін, а поранених треба було якнайшвидше відвезти до будь-якого госпіталю, і всілякі заслони, контрольні пости негайно пропускали машини на схід.

Однієї з останніх червневих ночей вдарила сильна тепла гроза, що швидко перетворила ґрунтові дороги на непроїжджі. Але мінометникам пощастило: на початку грози вони встигли зачепитися за шосейку і, маючи в запасі бочку бензину, доїхали за ніч під зливою, в гуркоті грому до якоїсь залізничної станції.

Там перенесли в санітарний поїзд поранених і пірнули в найближчий ліс, щоб, поки їх прикривала від ворога нелітна погода, запалити багаття та посушитися й відіспатись.

Доки мінометники відпочивали, їхній командир, старший лейтенант Бутинін, поїхав на вантажівці розшукувати начальство, щоб дістати від нього наказ про подальші дії роти, і десь запропав. Швидкий на здогадки ротний старшина Овсій Ямуга навіть припустив, що старшого лейтенанта звалила де-небудь хвороба. Адже останніми днями Бутинін жодного разу як слід не поспав. Світлий блондин зі скромними, сором'язливими очима, кругловидий і тілистий, він уже на кінець першого тижня війни став майже невпізнаний. Обличчя потемніло і неймовірно загострилося — гостре підборіддя, маленький гострий ніс, гостро випнуті вилиці. Здавалося, навіть характер старшого лейтенанта загострився. Командири раніше частенько підсміювались над вибачливою манерою Бутиніна звертатися до підлеглих: «Будь ласка, підіть і підшийте свіжий підкомірець»; «Я змушений оголосити вам два наряди поза чергою»; «Дуже прошу вас, не запізнюйтесь, будь ласка, в стрій». І це не награність, не вимогливість у цукерковій обгортці — старший лейтенант Бутинін інакше просто не міг, не вмів. Та коли його рота вступила в бій і полкові зв'язківці спізналися з прокладенням телефонної лінії на командний пункт, Бутинін раптом напав на них з такою добірною лайкою, що старшина Овсій Ямуга, який саме був поруч, не повірив вухам своїм і відтоді став побоюватися свого командира роти.

Але припущення старшини щодо затримки Бутиніна не справдилося. Того червневого світанку Олесь Христинч і піднощик мін, червоноармієць Захар Завидов, були в охороні, яка являла собою щось середнє між сторожовим постом і секретом; їх виставив не начальник польової варті (потреби у варті не було), а старшина Ямуга. А втім, жменька з двох десятків мінометників, що відпочивали в лісі, могла й сама вважатися польовою вартою, яка охороняла сама себе і все інше у неї в тилу. Старшина Ямуга вивів Христинча й Завидова на узлісся і, не сказавши, хто з них вартовий, а хто підчасок, наказав змінити двох бійців, які сиділи в кущах.

— Пильно дивіться за річку! — наказав старшина. — Коли що — гукніть... І щоб не дрімати! За сон на посту в таких умовах під розстріл можна запросто попасти...

Старшина і обидва бійці, яких змінили на посту, пішли в глибину лісу. Розвиднялося дедалі більше. Ранкове повітря було непорушне й свіже. Попереду, над річкою, білили пасма туману. Небо помітно світлішало, відсуваючи на захід тьмяну непро-

глядь і зримо наливаючись голубим блиском. Трава й кущі до-
вкола були обсіпані прозорими горошинами роси.

Війна позначила прихід нового дня і своїми особливими прик-
метами. Звідкись з півночі накочувався, посилюючись, гуркіт
гарматної стрілянини, і здавалось, що ліс прокинувся лише за-
раз, гойднувши верхів'ями дерев і повторивши артилерійський
гул утробним густим відлунням десь у хащах. А далеко ліво-
руч, над димчастою зубчаткою лісу, простяглося темне намисто
німецьких бомбардувальників. «Іду-у-у!.. Іду-у-у!.. Іду-у...» — басо-
вито й зловісно попереджали когось літаки.

— Пора б нашому комроті повернутися,— стривожено мовив
Олесь Христич, спостерігаючи, як сонце, що саме зійшло десь
позаду, над лісом, висвітлювало, ніби запалюючи, плексиглазові
носи «юнкерсів», які пливли в небі.

— Може, за дезертира його там прийняли? — сумовито відгук-
нувся Захар Завидов, позіхаючи.— Жди тоді...

— Усе може бути,— раптом пролунав зовсім близько голос
старшини Ямуги.

Олесь Христич від несподіванки здригнувся і злякано оглянувся.
Старшина ніби й не відходив звідси: стояв за два кроки й ди-
вивсь у бінокль на зарічні далі.

— Тому так і нервував старший лейтенант,— вів далі Яму-
га.— Будь-хто з начальства може засумніватись, як це ми зу-
міли самі, без полку, без штабу, вирватися на схід... А тут ще
санітарний поїзд не дав документа, що прийняв від нас поран-
ених...

— Не дав? — здивувався Олесь, але відразу ж забув про своє
запитання. Він побачив на дорозі, що огинала з правого боку ліс
і спускалась до річки, вантажну машину. Не доїхавши до містка
через річку, вона зупинилась. З кабіни вийшов оперезаний ре-
менями командир і став роздивлятися довкола. По статурі й роз-
машистій ході Олесь пізнав у ньому старшого лейтенанта Бу-
тиніна.

— А ось і командир роти! — радісно і з прихованим полег-
шенням підтвердив старшина Ямуга, дивлячись у бінокль на
дорогу. Він швидко вибіг на узлісся й голосно закричав: — Ми
тутка!..

Усього лише чверть години дали мінометникам на збір перед
шикуванням. Охорону було знято; Христич із Завидовим, почув-
ши команду, поквапилися разом з усіма в стрій, на правому
фланзі якого завмер, випнувши груди, старшина Овсій Ямуга.
Перед строєм мінометників стояв старший лейтенант Бутинін, а
поряд походжав незнайомий молодший політрук, який приїхав
разом з ним.

Бутинін, вирівнявши стрій і скомандувавши: «Струнко!», доповів молодшому політруку, що рота за його наказом вишикувана.

Олесь Христик був здивований, а точніше — вражений тим, що «їхній» старший лейтенант виструнчується перед «чужим» молодшим політруком. Що то за цабе? Чому тримається, наче генерал або принаймні полковник?

Молодший політрук не сподобався й решті мінометників, не сподобалась чи то його якась нарочита суворість, чи то поважність, вочевидь відбита на темному від загару й рясних веснянок худорлявому обличчі; викликало посмішку й те, що весь він був обвішаний трофеями: на шиї — цейсівський бінокль, за спиною — чорний тонкодулий автомат, на лівій руці, ніби годинник, пристебнутий компас. Щоправда, хода в молодшого політрука пряма, карбована, постать доладна, плечі й груди міцні. Видно було, що пройшов він добрячу муштровку у військовою училищі.

Повернувшись обличчям до строю, молодший політрук легко й форсисто, з особливим викрутом долоні, підніс праву руку до пілоти й голосно назвав себе:

— Молодший політрук Іванюта!.. Представник політвідділу дивізії, до складу якої вливається ваш підрозділ!..

Олесю Христичу різонуло слух прізвище «Іванюта». Його ж рідне село — Іванютичі!.. І він уже з меншою неприязню спостерігав за молодшим політруком, який тим часом цікавився, хто з бійців і сержантів члени партії чи комсомолу. Олесь ці запитання не стосувалися, він був безпартійний і зараз думав про те, що отакі нахабнуваті й самовпевнені хлопці, як цей рудий індик Іванюта, подобаються дівчатам, а розважливі й непримітні, як він, Олесь, зовсім не подобаються. Тому перед службою в армії Олесь і не встиг завести собі наречену. Проте став писати листи в село одній дівчині — Полі Шинкевич. Не відповіла жодного разу. Ну й нехай! Прийде час, знайдеться й для нього наречена... Де ж вона тепер, Поля?

Згадавши про неї, Олесь Христик ніби відсторонився від усього, що відбувалось довкола. Лунали команди, завантажувалися машини, а він, роблячи те саме, що й інші, думками й почуваннями був у рідних Іванютичах, у тих, як здавалося, далеких часах, коли ще тільки в солодких мріях бачив себе бійцем Червоної Армії.

Згадався один ранок. Сходило величезне червоне сонце, на кущах, на траві, обабіч путівця червоно іскрилася від перших променів роса, в небі над головою нерухомо зависли перисті хмари; такі самі білі й легкі хмарки туману залягли у видолінках.

Путівцем їхала парокінна підвода, повна дівчат і хлопців. Вони, звівши ноги з полудрабків, тісно сиділи на сіні, щедро накиданому на лубкове днище, і з усією силою молодої пристрасті співали пісню, вкладаючи в неї свою веселість, збудженість від близькості одне до одного, від того, що хлопці в нових сорочках, а дівчата в нових хустках — з нагоди першого дня вибирання льону. Олесь сидів між сестрою Варєю і Полею. Він тільки про людське око ворухив губами, а сам не співав і гострим слухом виділяв з квітчастого вінка голосів лагідний грудний голос Полі, що ніби був звернений до нього одного. Чи то від пісні, чи від г'яноккого запаху сіна, а може, від близькості Полі в нього паморочилась голова. Коли підвода тряслась на вибоїнах, він ніби пенароком тісніше притискався до її гарячого плеча. Поля одразу ж відхилилася, косуючи на нього загадковим і глузливым поглядом, а він, відчуваючи в грудях приемний холодок, із завмиранням серця чекав нової вибоїни чи горбка, який би знову труснув колеса.

Якось Олесь перестрів Полю, коли вона несла від криниці воду. Десять кроків від криниці до її двору, і він навіть не встиг подумати, що треба було взяти в неї відра. Біля хвіртки Поля поставила їх на лавку й безпричинно засміялася, кинувши сторожкий погляд у бік хати, на ганку якої витрушувала постілки її мати. Олесь, зніжковівши, не знав, що сказати дівчині, й схилився над відром попити води, а вона, знову залившись сміхом, різким поштовхом занурила його голову в холодну купіль. Він боляче вдарився об вінця відра, але не подав виду. Поля, помітивши, що мати пішла з ганку, заливалася сміхом, він теж хихотів, витираючи рукавом сорочки мокре обличчя. Рушив додому лише тоді, коли Полю покликав з розчиненого вікна материн голос. Аж тепер помітив, що до крові розбив об відро ясна й трохи пошкодив зсередини верхню губу... Ніс із собою біль, як дорогу нагороду від Полі.

Коли йшов у армію, до пізньої ночі чекав дівчину на вулиці біля її хати. І лише вранці довідався від сестри Варі, що Поля поїхала за Дніпро, в гості до старшої сестри, яка торік вийшла туди заміж... А минулої зими Варя написала йому в армію, що й вона виходить заміж у те саме село поблизу Кописі, де живе Полина сестра. Сталося так, як дізнався потім Олесь, що заміж мала вийти Поля, але Варя несподівано для себе й для Полі перебігла їй стежку, переманила жениха, коли той з'явився в Іванютичах. Олесь, прочитавши сестрин лист, сумував і водночас таїв надію, що Поля, може, навмисне поступилася Варі женихом, а сама чекає повернення з армії його, Олесья. Адже не

повернула Поля його листів, не передала з Варєю, щоб не писав їй. Отож можна було надіятись, і він надіявся...

Вантажна машина з мінометниками хитко посувалася вибоїстою, в гарячих сонячних плямах лісовою дорогою, її часто струшувало, і, може, ці поштовхи й удари плечем об борт машини повернули Олеся Христича з полону спогадів. Ніби прокинувшись, він з подивом помітив, що в кузові разом з мінометниками їде молодший політрук Іванюта. Незрозуміло, чому він не сів у кабінку якоїсь з трьох машин. Адже такий начальник! Олесь здогадався: боїться, мабуть, начальничок бомбардування; адже з кузова швидше можна помітити пікіруючого бомбовоза й зіскочити на землю.

А тим часом Мишко Іванюта вів з бійцями розмову:

— Ось ти кажеш, що в бойовій обстановці запас мін треба возити окремо від стволів і від мінометників,— звернувся він до Зохара Завидова, який сидів поруч з Олесем Христичем.

— Нічого я не кажу,— сонно відповів Завидов і ліктем штовхнув під бік Олеся.— Це він мені казав.

— Я?! — здивувався Олесь, не розуміючи, про що йде мова.

— Ну, немає значення хто,— примирливо сказав Іванюта.— А ось ви чули, як два куми їздили на базар продавати самогон?

— Ні-і-і,— і хтось стримано хихикнув, сподіваючись почути веселу історію.

— Так от, їдуть кум Іван і кум Петро на базар, кожен на своєму возі, димлять люльками і так собі знічев'я перемовляються. «Куме Петре, ви скільки горілки везете продавати?» — цікавиться Іван. «Три літри...» — відповідає Петро. «І я три літри... А почім будете продавати?» — знову цікавиться Іван. «По карбованцю за гранчак». — «І я по карбованцю... Слухайте, куме, в мене є карбованець. Налийте мені скляночку — покуштуйте вашої горілки». Куми спинили коней. Іван заплатив Петрові карбованця, а той налив йому склянку горілки. Іван випив... Ідуть далі, мовчать, курять. Нараз Петро пропонує: «Куме Йване, ану, й ви продайте мені на карбованця горілки. Покуштуйте вашої». Знову зупинилися. Кум Іван наповнив зі свого жбана склянку й сховав до кишені знайомий карбованець. Ідуть далі, мовчать, смокчуть люльки, потім Іван знову просить: «Продайте, куме Петре, мені ще на карбованця вашої горілки...» І так отой карбованець гуляв між кишнями кумів, аж поки вицідили один в одного увесь самогон...

Бійці, слухаючи молодшого політрука Іванюту, спершу сміялися стримано, щоб не заважати оповідачеві, а потім вибухнули дружним реготом, сяючи білими зубами й поблискуючи пожвавленими очима. І цей молодий їхній сміх був такий безтурботний,

наче й не було війни, крові, смертей і не треба було повсякчас остерігатися бомбардування...

Піднявши руку, Іванюта дав зрозуміти мінометникам, що розповідь не закінчено:

— Так ось, приїхали куми на базар, а продавати нічого. Але є в кума Івана один карбованець. «Куме,— пропонує йому Петро,— ходітьте в корчму та проп'ємо вашого карбованця!» Сказано — зроблено. Пропили й цього карбованця... Приїжджають додому ледь теплі, стають перед ясні очі своїх жінок на праведний суд... А наступного дня кум Петро, зустрівши Івана, питає: «Куме, ми ж пропили вашого карбованця. За що ж мене жінка так безбожно хрестила палицею?» — «Може, їй мого карбованця шкода?» — здвигнув плечима Іван і застогнав, пригадавши, як і його молотила жінка...

Знову регіт заглушив гурчання півторатонки.

— А в чому ж сіль цієї байки? — посерйознішавши, запитав Олесь Христинч.

— У чому? — перепитав молодший політрук Іванюта. — Хіба не яно? — Хоч він і сам не дуже розумів, яка особлива мораль, крім веселого безглуздя, в тому анекдоті, але стояв на своєму: — Якщо ти, мінометник, ідеш на базар, тобто йдеш у бій, тримай міни ближче до міномета, а не на возі в кума. Зрозумів? А якщо ідеш з кумом продавати вино, злийте його в одну посудину й не треба вам двох возів.

— Темнувато, але смішно,— зробив поблажливий висновок Олесь Христинч, викликавши новий вибух реготу товаришів.

— Дуже навіть ясно,— знехотя заперечив Олесеві Захар За видов.— Коли ідеш на базар, не бери з собою навіть карбованця! І знову сяють білозубі усмішки на темних від загару обличчях.

2

А Олесеві Христинчу вже було не смішно. Їхня маленька колона, вибравшись з лісу, натрапила на добре второвану ґрунтову дорогу, перетнула залізницю і виїхала на міст через Дніпро. На подив Олесь, Дніпро виявився не таким уже й широким, яким він його уявляв. Та важливе інше: вони вже на Дніпрі! Далі від цього місця німцями не пройти — така була думка всіх і його, Олесь. Напевно, тут зібрані могутні сили Червоної Армії...

Але поки що ніде ніяких сил не видно було. За мостом починалося містечко — зелене, розкидане, яких багато у Білорусії. При в'їзді в містечко Олесь устиг прочитати на дороговказі: «Копись». І аж задихнувся від такої знайомої назви... Невже те саме містечко, поблизу якого село Обор'є, куди вийшла заміж сестра

Варя?.. Адже тут зараз можуть бути і його батько з матір'ю! Куди ж їм ще було тікати від німця, як не за Дніпро, до Варі?.. Можливо... так-так, цілком можливо, що й Поля Шинкевич тут, у своєї сестри...

Олесь, здається, боявсь ворухнутися, щоб не порушити плину своїх бентежних думок, не сполохати несміливої надії на якусь близьку радість... Але звідки їй узятися, радості, коли довкола така веремія? Їхні машини вже поминули Копись, звернули на південь. Узбіччя дороги пориті воронками, в повітрі — нудотний сморід, а он, праворуч, вздовж Дніпра, людський мурашник: там копають траншеї — черговий рубіж оборони.

Хвилинна надія, що оселилася було в його серці, почала змінюватися гнітючою тугою, яка все наростала, викликаючи біль серця від усвідомлення того, як усе склалося трагічно і який він безпорадний нині в своїй людській долі.

Здійснюючи марш-кидок за Дніпро, мінометна рота старшого лейтенанта Бутиніна щасливо уникла бомбардувань та обстрілів з повітря, а потім її включили в один з ослаблих полків дивізії полковника Гулиги, яка в складі військової групи генерала Чумакова вирвалася з оточення й тепер, зайнявши новий рубіж для оборони, наводила в себе лад. Старший лейтенант Бутинін, як і належало в таких випадках, здав у штаб списки особового складу, заповнив документацію про наявність зброї і майна. Потім рота дістала бойове завдання і взялась до окопних робіт, поспішно готуючи основну й запасні вогневі позиції.

Олесь робив усе немов уві сні, заповонений єдиною думкою: десь зовсім поряд можуть бути найрідніші йому люди, і, напевно, там Поля. В цьому він переконував себе дедалі більше.

Незвичайний стан червоноармійця Христича помітив старшина Овсій Ямуга, коли на вогневу привезли термос з обідом і він, Овсій, особисто накладав у казанки гречану кашу з яловичиною й соусом.

— Що це в тебе, Христичу, ніби душа з очей на волю проситься? — спитав Олесь Ямуга, перекинувши в його казанок ополоник з кашею.

Христич нерозуміюче втупився в старшину, безпорадно ворухнув губами, але нічого не сказав.

— Чого, питаю, варений такий, наче тобі життя набридло? — уточнив запитання Ямуга.

Олесь провів по обличчю долонею, зморщився, як від болю, тоді нараз запитав:

— Товаришу старшина, а село Обор'є далеко звідси?

Здивований запитанням Ямуга добув з польової сумки карту, розгорнув її і почав розглядати, відсунувшись у тінь ліщини, щоб не сліпило сонце.

— А в тебе там що, любка чи, мо', вже теща? — І, не чекаючи відповіді, тицьнув у карту жовтим від тютюну вказівним пальцем: — Ось воно, Обор'є... Кілометрів дванадцять до нього. — Підвівши від карти очі, він показав рукою: — За тим лісом майже точно на південь.

Олесь іще зроду ні в кого так не просився:

— Товаришу старшина... Я бігцем — туди й назад! Тільки побачусь. Дозвольте! Повік не забуду.

Старшина Ямуга засумнівався:

— Ти ж, пам'ятаю, десь під Мінськом теж шукав рідню?..

— Вони сюди втекли, за Дніпро. Тут моя сестра Варя замужем! Де ж їм ще бути, коли не в Обор'ї! — Олесь по-собачому відданими очима дивився на Ямугу, ніби вирішувалося питання про його життя.

— А якщо німці прорвуться?.. А мінометники десь бігають?

— Ними ще й не пахне тут! — переконував Олесь. — Я миттю злітаю!

— І що ж воно тобі дасть?.. Ну, побачишся, роз'ятриш душу собі й рідним...

— Нехай дізнаються, що я живий! А то, либонь, поховали! — Олесь болісно підбирав нові доводи, прохально оглядаючись на товаришів, які, розсівшись попід кущами, їли з казанків кашу й прислухалися до розмови.

— Якби там дівчина його чекала, можна б і відпустити, — без тіні іронії зауважив сержант Чернега — темношкірий, вилицюватий, з молодецькими нахабнуватими вогниками у великих волячих очах.

— У тім-то й річ, що і моя Поліна там! — з відчаєм і з останньою надією вигукнув Олесь. — Інший на моєму місці вже самовільно відлучився б!

Ці останні слова Христича почув старший лейтенант Бутинін, випірнувши з кушів.

— Про які самовільні відлучки мова? — Він повернув стомлене обличчя до Олесь і старшини Ямуги.

Усі довкола завмерли, навіть перестали скребти ложками в казанках. Старшина виклав командирові роти прохання червоноармійця Христича.

— Ніяких звільнень, — сухо й повчально відповів старший лейтенант, суворо глянувши на пониклого Олесь. — Війна... Будь-якої хвилини може початися бій.

— Точнісінько так я йому й пояснюю! — охоче підтримав командира роти старшина Ямуга.

Цілий день потім скиглив Олесь, доводячи всім, що, якби не загинув їхній замполіт, то відпустив би його. А командири та старшини, мовляв, люди без серця, не розуміють бійця, не хочуть заглянути йому в душу.

Надвечір старшина Ямуга не витримав і, ні до кого не звертаючись, але так, щоб почув Христинч, досадливо мовив:

— Ну й темнота! Війна ж не відмінє статутів! Спитав би в командира роти дозволу звернутися до командира батальйону...

— А я, як командир відділення,— жваво озвався сержант Чернега,— і тимчасовий командир взводу, дозволяю червоноармійцеві Христинчу звернутися до командира роти.

За хвилину Олесь Христинч, почепивши на плече карабін, пішов з вогневої позиції, а ще хвилин за п'ятнадцять він уже був на командному пункті батальйону, знайшовши його по нитці телефонного проводу.

Окопи командного пункту були добре замасковані в дрібноліссі на пагорбі, перед яким розкинулись лука й кучеряві зарості чагарника на берегах Дніпра. Першим, кого побачив тут Христинч, був молодший політрук Іванюта. В розстебнутій гімнастерці з послабленим поясним ремнем він сидів у затінку на поставленій сторчма залізній котушці від телефонного проводу і щось записував у блокноті. Олесь подумки вимовив назву свого села — Іванютичі; це допомогло йому згадати прізвище молодшого політрука. Дотримуючись статутної форми, спитав у нього, де можна побачити командира батальйону.

Іванюта, заклопотаний якимись своїми думками, ковзнув по Олесеві невидючим поглядом і показав на плечистого капітана у вилинялій гімнастерці, поверх якої жовтаво блищали новенькі ремені. Капітан стояв на бруствері й дивився в бінокль, як попереду, за лукою, окопувалися наші піхотинці.

— Товаришу капітан, з дозволу командира мінометної роти звертається червоноармієць Христинч! — Олесь повторював подумки ці слова з тієї хвилини, як побував у старшого лейтенанта Бутиніна, однак прозвучали вони не жваво, а якомсь приглушено, наче мовлені з великим болем.

— Звертайтеся.— Капітан, опустивши бінокль, втомлено глянув на бійця запаленими очима.

Олесь тими ж завченими словами і тим самим приглушеним голосом виклав командирові батальйону своє прохання, наголосивши на тому, що лиш часинку побуде в родичів й одразу ж прибіжить на свою вогневу позицію. Цієї миті в його обличчі, в очах було стільки благання, надії і страху, що капітан аж

поморщився з жалю до нього і, помовчавши трохи, ніби вдивляючись у сповнену тугою душу молодика, коротко мовив:

— Дозволяю. Збігайте...

І Олесь Христич стрімголов помчав до лісу, за яким була дорога до села Обор'є. Думав тільки про близьку зустріч з любими серцю, дорогими людьми та дякував долі, що послала йому такого доброго, чуйного капітана.

Але правду кажуть, що доля, як вередлива жінка, особливо небезпечна тоді, коли щедро обдаровує своїми ласками. Тількино вийшов Олесь на таку жадану йому дорогу, сподіваючись зупинити попутну машину, як почув позаду важкий гуркіт бомбардування. Оглянувся й побачив на тому боці, де зайняв оборону його новий полк, клуби куряви й диму над лісом і багато літаків, що ходили в небі по колу. Від побаченого відчув гірку сухість у роті й холодок непоправної провини в грудях. Немов скам'янів на пустельній і страшній від цієї пустельності дорозі. Що ж робити?.. Подивився в напрямі ще далекого Обор'я. Уздовж дороги ледь погойдувався від легкого вітру білястий розлив жита, вдалині, на обрії, темніло синьо-голубе пасмо лісу.

Не мав сили ступити туди й кроку. Стояв на місці і вже розумів, що не побачити йому батька й матері, сестри Варі й не зустрітися з Полею.

Є різні ступені людської свідомості. Перші і найважливіші кроки до вищої її царини — це утвердження в людині відчуття громадянина й відчуття причетності до всього, що відбувається довкола неї і в суспільстві в цілому. Утвердження такого відчуття робить переворот у бутті й мисленні людини, пробуджує в ній усю силу дремаючої енергії. Коли ж це стосується воїна з його оновленим і звеличеним внутрішнім світом, то сила енергії, що пробуджується в ньому, в сто разів могутніша й цілеспрямованіша...

Олесь Христич, звичайно, не замислювався, яка сила зірвала його з місця й понесла назад, туди, звідки долинали звуки бомбових ударів. Думками він був уже на вогневій позиції свого міномета, поруч з товаришами, і біг так, що хрипіння рвалося з його грудей, липкий піт обливав усе тіло.

Та не судилось Олесеві повернутися до своєї роти. Його випередили німецькі танки, що з'явилися невідомо звідки, немов упали з неба. На щастя, не влучила в нього кулеметна черга із сталеві башти. Встиг він пірнути в ліс, щоб уже потім бігти, не розбираючи дороги, на схід, рятуючись від безглуздої смерті чи від ганебного полону.

На третю добу, голодного й виснаженого, його затримали біля переправи через Сож разом з десятками інших червоноармійців, сержантів, командирів, які відбилися од своїх підрозділів. З документами в Олесья було все гаразд, його розповідь про те, як він невдало відлучився з вогневої позиції, видалася старшому лейтенантові — працівникові особливого відділу — правдоподібною, тим паче, що той знайшов на карті село Обор'є. Олесья уже було зібрався стати в стрій, щоб влитися з ним у якусь нову частину, що зайняла оборону за переправою на Сожі, і в цей час на запруженій машинами дорозі побачив знайому постать старшини Овсія Ямуги. Він походжав біля півторатонки, яка стояла в черзі, щоб переїхати через міст. Олесья, зрадивши Ямузі, як рідному братові, кинувся до нього, але гукнути не встиг. Його випередив чийсь пронизливий і злий голос, що пролунав з кузова машини:

— Он Христинч наш!.. А казали — до родичів!.. Та він же дезертир!..

Що сталося далі, Олесья не може згадувати без болісного стону. Його відразу ж заарештували й віддали до суду військового трибуналу. Старший лейтенант Бутинін і старшина Ямуга хоч і доводили слідчому, що Христинч — справний, старанний боєць, але не могли заперечити, що не відпускали його з передової і що були свідками Олесєвого базікання про самовільну відлучку до села Обор'є. А про дозвіл командира батальйону, який нібито дїстав червоноармієць Христинч, вони теж не знали, бо він, як належить у такому випадку, нічого не доповів своєму командирові обслуги сержанту Чернезі.

Так, Олесья справді припустився фатальної помилки — не забіг з командного пункту батальйону в роту, не з'явився до свого командира. Але ж може підтвердити його невинуватість командир батальйону!.. Та капітана вже не було серед живих — він поліг там, на Дніпрі, і в Олесья не лишалося жодних надій на порятунок, тим більше, що біля переправи він опинився раніше за свою батарею — ніби й справді втік з передової!.. Христинча готувалися розстріляти разом з двома іншими засудженими бійцями; один з них під час бою злякався і, кинувши товаришів, утік з передової, а другого викрили в тому, що він навмисне прострелив собі руку. Перед строем з карабінами в руках зашмерло відділення бійців комендантського взводу, які мали виконати вирок.

Олесья дивився на все, що відбувалось, налитими смертельним жахом очима. Невже рідні, земляки, Поля вважатимуть його за боягуза і знатимуть про таку ганебну його смерть?.. Краще б йому на світ не родитись!..

Олесеві хотілося, щоб швидше скінчились муки сорому і щоб не краяли його нестерпно важкі думки...

Підійшов з червоною папкою в руці немолодий чоловік у командирській формі й з двома прямокутниками в кожній петлиці. Ставши перед строем і нахмуривши худорляве обличчя так, що кущисті брови зійшлись до купи і майже сховали його очі, він розкрив папку й почав глосно, тягучо-неквапно читати вирок військового трибуналу. Олесь уже не вникав у слова, що звучали жахливим змістом, а, відвівши погляд убік, тупо дивився на недалеку дорогу.

На дорозі саме пригальмувала машина із снарядами, що їхала в бік фронту, із її кабіни вийшов по-юнацькому стрункий військовий. Він рушив у глибину лісу, де розташувався якийсь штаб. У його постаті, в ході, в обличчі було щось знайоме Олесеві, а кожна нова знайома людина зараз тільки посилювала його муки. Краще б він пройшов мимо. Але військовий раптом звернув увагу на стрій червоноармійців, прислухався до слів вироку, і, певно, збагнувши, яка процедура тут відбувається, уповільнив ходу й завернув до місця розстрілу.

І враз в обличчя, в серце Олесеві ніби вп'ялись гарячі голки. Він усім тілом рвонувся вперед, назустріч військовому. Це був молодший політрук Іванюта. Олесь забув його прізвище, але згадав, що воно подібне до назви його села, і вмить знецілено, не чуючи самого себе, закричав якимось страшним, чужим голосом:

— Іванютичу! Товаришу молодший політрук Іванютич! Ви ж знаєте!.. Я ж при вас!..— Олесь захлинувся в риданнях.

Чоловік, який читав вирок, наче спіткнувся на повному ході і раптом змовк, перевіривши похмурий погляд із засудженого Христича на молодшого політрука, який підійшов до них.

Іванюта розгубився, навіть сторопів, не розуміючи своєї причетності до цього розстрілу. Хоч як вдивлявся він у спотворене риданнями обличчя Олесея, не міг пригадати його.

Олесь бачив, що молодший політрук не впізнав його, помітив навіть переляк у нього на обличчі, але не міг оволодіти собою, боячись, що відділення комендантського взводу ось-ось зведе карабіни, загримить залп і він не встигне все пояснити Іванюті.

Зі строю раптом вийшов старший лейтенант Бутинін і схвильовано почав щось говорити молодшому політрукові. Той ствердно закивав і підійшов до Олесея впритул. Якусь мить дивився йому в обличчя, потім повернувся до військового з розкритою червоною папкою в руках.

— Товаришу військовий юрист другого рангу! Що ж це діється? — стримуючи хвилювання, сухо запитав Іванюта.

— Ви можете підтвердити його невинуватість? — Юрист суворо й мовби погрозово втупив очі в молодшого політрука, ступивши до нього кілька кроків.

— У моїй присутності командир батальйону капітан Шерстюков дозволив червоноармійцеві Христичу провідати рідних.— Іванюта холоднокровно карбував кожне слово. Він не чув, що саме сказав Христичу капітан, але бачив сяюче обличчя, щасливі очі бійця, коли той майже підбігцем залишав командний пункт батальйону.

— Підтвердіть письмово! Зараз же! — Військовий юрист навіть змінився на обличчі.— Це ж чепе!.. Мало не загубили невинну людину...— Він нервово потер рукою підборіддя й наказав розв'язати Христичу руки.

З-під варті Олеся поки що не звільнили — треба було виконати якісь формальності. Але він зрозумів, що врятований. Його відвели в гліб лісу, а за хвилину позаду пролунав рушничний залп. І Олесева уява з жорстокою реальністю висвітлила все те, що могло з ним щойно статися...

Відтоді фронтове життя Олеся Христича ніби поділилося на дві частини: одну — до «розстрілу», другу — після. Перша, яка лишилася позаду, проходила в його спогадах за якимись природними, зрозумілими й звичними законами, коли все, що траплялося з ним або відбувалося в полі його зору, сприймалося як належне; він дивився тоді на людей, навколишній світ з повною довірою й відкритою душею, безтурботно з чогось радіючи, щось схвалюючи або осуджуючи. А після «розстрілу» душа його немовби оголилася для печалі, наче переступив він через якийсь таємничий поріг, за яким відчував себе іншою людиною, наче заново прозрів, зрозумів, що в житті не так усе просто, не таке вже воно безпечне та привітливе, не так легко бути в ньому людиною.

Це прозріння навалилося на Олеся тягарем, тиранячи почуттям, що він зганьбив своє минуле життя власною легковажністю, яка мало не привела його до фатального кінця, і що в тяжкі оці дні прийшов із збідненою душею, лишивши все найдорожче, найсвітліше, те, що зігріває серце, там, за чорним порогом прозріння, за тим страшним потрясінням, якого зазнав, стоячи край власної могили.

І в ньому прокидалася жагуча потреба повернути собі те минуле, не зганьблене «розстрілом» життя. Йому якнайдужче хотілося чимось затьмарити в своїй пам'яті жах, що його зазнав він перед однополчанами край могили, щоб під час короткого сну не кидатись у гарячковому маренні, а після пробудження не мучити себе думкою: якби не послав йому щасливий випадок

молодшого політрука Іванюту, залп комендантського взводу гримнув бі неминуче, і вже ніхто не зміг би ганьби з імені Олеся Хриistica і всього білоруського роду Хриisticів.

Дивно, що Олесь після всього того став, здається, упевненіше відчувати себе в повсякденних фронтових колотнечах. Його не лякали, як раніше, бомбардування з повітря, раптові артилерійські обстріли, прориви ворожих танків, обходи й наскоки автоматників, ніби й справді головна небезпека, що могла підстергати Олеся на війні, залишилася позаду.

3

...Ці липневі дні були особливо сухі й спекотні. Ніч теж не принесла бійцям, які зайняли оборону, жаданої прохолоди, хоч перед їхніми окопами протікала річка. Її купинястий заболочений берег підступав аж до льонового поля, схожого на широке озеро, що відбивало згасаючу блакить неба, яким, прибувши сюди, побачили бійці його перед заходом сонця вчора. Край цього квітучого, з дурманними запахами льону і окопалися мінометники бутинінської роти.

А втім, вони вже не були мінометниками, бо в роті не залишилося жодного міномета — їх роздушив у вчорашньому ранковому бою німецький танк, прорвавшись на вогневу позицію... Та й від роти лишилася жменька бійців, її звели у взвод, який очолив сержант Чернега.

Багато мінометників полягло за ці дні. Вбито й старшину Овсія Ямугу, тяжко поранено старшого лейтенанта Бутиніна... А в сержанта Чернеги, хоч він і підбив гранатою німецьку вантажну машину й озброїв усіх вцілілих бійців воронованими автоматами німецького виробництва, помітно зменшилося завзяття. Його темне обличчя стало сіруватим, ще більш вилицюватим, а у волових очах згасла всім знайома нахабнуватість. Наче й розмовляти розучився сержант: раніше надміру балакучий, майстер на гостре слівце, тепер він спілкувався з солдатами лише мовою наказу й команд, та ще так, ніби завжди сердився на всіх.

Окопчик Олеся Хриistica був крайній на полі льону. Викопав він його, як і було наказано, в повний профіль, точно за своїм зростом. Добре замаскував бруствер, видовбав у передній стінці ніші для гранат і сідець для ноги. Праворуч від його окопу не було сусідів, зате ліворуч витягнулися в ланцюжок окопи товаришів, ледь помітно виступаючи вперед, до річки. Сержант Чернега, окопчик якого був найдалі, коли всі вони вчора ввечері закінчили встеляти свіжу землю на брустверах стеблами льону, наказав було з'єднати окопи ходом сполучення — нехай навіть

Мілким, щоб можна було пробиратися по ньому навпригінці. Та коли почав довбати суху землю, сам відчув, що сил уже не залишилося, відмінив наказ, проте суворо нагадав — усім бути напоготові, хоч і були вони не на самому передньому краю, а в тилу, маючи завдання прикривати ліс, що темним серпом огинав квітуче поле льону. У тому лісі, казали, нібито розташувався штаб генерала Чумакова, а військові частини, підпорядковані штабу, стримували ворога за кілька кілометрів попереду.

Поклавши на дно окопу шинельну скатку і речовий мішок, постеливши зверху складену вчетверо плащ-палатку, Олесь зручно влаштувався на відпочинок. Заступати йому на бойове чергування — стежити за берегом річки, за дорогою і прислухатися до нічних звуків — треба було над ранок, ото ж міг поспати. Він розмірено дихав, заколисуючи себе й намагаючись не згадувати про «розстріл», бо тоді, як це вже не раз бувало, прощай сон. Досить було навіть краєчком пам'яті доторкнутись того страшного дня, і він одразу ж бачив себе край могили, а перед собою — бліді, розгублені обличчя червоноармійців з карабінами в руках. І тоді Олесева думка починала гарячково метатися в пошуках порятунку... Щоб позбутися такої муки, та й побоюючись, коли б не з'їхати з глузду, він намагався думати про щось інше. Зараз, наприклад, вдячно згадав Чернегу, який відмінив наказ про риття ходу сполучення між стрілецькими окопами. Адже все одно затримуватися тут довго не доведеться. За ними, на відстані дводенного пішого переходу, — Смоленськ. То навіщо військам стирчати в чистому полі, якщо можна сховатися за міські кам'яні мури й одбиватися від німців з усіма вигодами і без великих втрат?

Невдовзі Олесь відчув, що підігнуті ноги затерпли й почали нити в колінах. Довелося підвестись і розім'ятися. А коли вглянув з окопу, побачив, що його сусід, Захар Завидов, розлігся просто перед окопом, поклавши голову на бруствер. І Олесь скористався розумним прикладом. Та влігшись біля окопу, він одразу ж відчув, що війна ніби наблизилася до нього з усіх боків. То миготіло крізь стулені повіки світло від ракети, що злетіла десь у небо, то чіткіше долинали з переднього краю кулеметні й автоматні черги, вибухи снарядів. Пострілювали навіть у лісі, де коротав ніч штаб генерала Чумакова.

Олесь не помітив, як заснув, але наче й не спав. Прокинувся від переляку: неподалік, на дорозі, в передранкових сутінках гурчав з наростаючою силою мотор.

— Німці! — почув здавлений вигук із сусіднього окопу і впізнав голос Захара Завидова.

«Прогавив!» — обпалила Олесь думка.

Спросоння Христич забув, де він і що з ним. А розгледівши в клубах курави броньовик, що в сутінках гальмував на дорозі, злякався ще дужче. Схопив автомат, потім метнувся в окоп за протитанковою гранатою і за якусь мить уже, підминаючи льон, підповзав до того місця на дорозі, де в сторожкій тиші завмер броньовик. Олесь не відчував горбкватості землі, до якої притискався всім тілом, не помічав, що пружкі й шорсткі стебла льону хльоскали його по обличчю. Крізь поріділу завісу із стебел він невиразно бачив на дорозі бронеавтомобіль, і одне-єдине почуття нестримно билось в Олесеві: страх, що автомобіль зараз поїде і він не встигне жбурнути в нього цю затиснуту в правій руці важку гранату, начинену вибухівкою страшною сили. Олесь знав, що протитанкову гранату треба кидати з укриття, інакше вона знесе й твою голову, але про це не думав. Напружившись до скам'яніння м'язів, до вогнених спалахів в очах, він повз і повз... Але що це? Над баштою броньовика з'явилася голова в чорному танкістському шоломі, замажучи чи то в танучих сутінках, чи то в хмарі пілу, що вже почав осідати. У цю мить на дорозі почулося наростаюче гурчання, і до броньовика плавно підкотили дві легкові машини в камуфляжному пофарбуванні: передня — довга, і мабуть, важка, а задня менша.

Звідки було знати червоноармійцеві Христичу, що він бачить машини, в одній з яких їде головнокомандуючий Західного напрямку маршал Тимошенко? Поява слідом за броньовиком легкових машин додала Олесеві певності, що на дорозі німці і, мабуть, у великих чинах. Тільки ж як йому впоратися з трьома машинами?.. Треба бити гранатою по броньовику, а по легкових — з автомата. Потім сержант Чернега, звичайно ж, скомандує взводіві підтримати Олеся вогнем з окопів.

Але раптом Олесь почув, як позаду хтось шелестить льоном, важко гупаючи кованими чобітьми. Це його здивувало, і він завмер на місці. Раптом крізь стебла угледів Чернегу, який пробігав повз нього.

— Уб'ють! — здавлено пропищав йому Олесь.

Від несподіванки сержант відскочив убік, кинувши на Олеся здивовано-сердитий погляд, але не спинився. На дорозі він одкозиряв військовому, який маячив над баштою броньовика.

«Свої!» Від цієї думки Олесеві перехопило подих і кинуло в піт. Потім його поійняло обурення: вештаються тут усякі в розташуванні оборони на машинах без дозволу, а ти видивляйся, хто свій, а по кому граната плаче. Ця злість розмила страх, що скував було груди, і Олесь, тримаючи в одній руці протитанкову гранату, а в другій автомат, підвівся й пішов на дорогу. Дуже

тому хотілося кинути комусь сердиті слова докору або й матюкнутися, щоб полегшало на душі.

Сержант Чернега тим часом пояснював начальнику охорони маршала Тимошенка, як проїхати до штабу генерала Чумакова. Побачивши поряд Олесь Христича, він суворо запитав:

— Чому залишив окоп?.. Хто дозволив?!

— Та я ж думав, що німці! — Олесь, трусонувши перед собою протитанковою гранатою, дивився на сержанта з наївним подивом. — Мій окоп крайній від дороги, мені першому й бити!

— Роззуй очі! — Чернега люто скривився. — Не можеш відрізати наш БеА-десять від німецького бронетранспортера?!

— А-а, вже надивилися, як під наших підробляються! — не здавався Олесь. — Ви краще помацайте та понюхайте їхні документи!

— Ти що, жбурнув би в нас, коли б сержант не з'явився? — нахилившись з башти броньовика, здивовано запитав в Олесь начальник охорони, показуючи пальцем на його гранату.

У здивуванні чоловіка, на якому був чорний танкістський шодом, Олесеві вчулася небезпека, думка його гарячково запрацювала в пошуках підходящої відповіді, проте язик випередив думку й бовкнув недоладне:

— Коли б побачив, що свої... Навіщо мені кидати?..

— А як би ти побачив, якщо на тип автомобіля не зважаєш?! — Голос військового звучав дедалі загрозливіше, і від цього Олесь зовсім заплутався.

— А може, вона й не вибухнула б. — Він для переконливості труснув гранатою і скривився. — Таке теж буває.

— Буває?! — Начальник охорони хотів щось сказати, але в цю мить гуркнули дверцята автомобіля, і він метнув туди стурбований погляд.

— Що тут за мітинг? — почув Олесь за спиною хрипкуватий стомлений голос. — Час не жде!

Олесь оглянувся й від несподіванки, від неймовірності побаченого закам'янів. Перед ним стояв на увесь свій високий зріст знайомий з портретів кожному військовому й невійськовому маршал...

4

Будь-яка істина, як світло розуму, не належить нікому й виріється часом. Але що таке час? Деякі мислителі твердять, що час спить на колишніх світах, а ми проходимо крізь його одвічну нерухомість, як вода між гранітних берегів. Інші переконані, що пульс світу відбивають маятники годинників і час летить

нестримно. "Погодимось з тими й тими, бо ніхто з них не заперече, що час — невідкупний суддя історії. Саме він, час, підносить нас на гребінь досвідченості людства і дає змогу з його висоти подивитися проясненим поглядом на пройдені нами шляхи.

Пильно вдивляємося ми в криваві дороги війни, вдивляємося з палкою пристрасстю, бо, віддавши себе на суд часу, хочемо його справедливого вироку, хочемо знати, як усе було.

...Середина липня 1941 року... На Смоленських височинах і на прилеглих до них просторах у сум'ятті кривавої битви вирішувалася доля Москви...

Ці липневі дні й ночі злилися для маршала Тимошенка в суцільний потік такого важкого напруження, витримати яке, здавалось, неможливо смертній людині. Час, якому одні приписують стрімкість, інші — нерухомість, Тимошенко відчував по-різному: то пролітав він чорною блискавкою, коли маршал бачив, що машини німецької військової машини розкручуються ще швидше, накочуючись з півночі й з півдня в обхід не лише Смоленська, а й усього Західного фронту; то ніби час зупинявся, чинячи опір надіям маршала, коли він звертався думками до ешелонів радянських військ, що підходили зі сходу. Крила б їм!.. Ворог уже нависав над районами, куди прибували для вивантаження резерви. Доводилося перенацілювати ешелони на станції чи перегони далі на схід, і ламалися графіки, віддалялись одні від одних полки й дивізії...

За цих складних умов Ставка Верховного командування нарощувала сили, і далі поновлюючи й зміцнюючи стратегічний фронт оборони. Найпильнішу увагу Москва приділяла Західному напрямку. На середину липня в тилу Західного фронту розгорталися ще шість армій, об'єднаних у Резервний фронт під командуванням генерал-лейтенанта Богданова. Це диктувалося грізними подіями: нашу оборону на Західній Двіні й Дніпрі в трьох місяцях було прорвано, ослаблені армії, дії яких спрямовував маршал Тимошенко, безперервно стикалися в нерівному протистоянні з танковими групами ворога й часто опинялися в такій безформній тактико-оперативній позиції, що загальна картина в смузі фронту не завжди піддавалася ясному осмисленню, не набувала хоч якихось стійких обрисів навіть на карті. Битва велася на величезній території, розпадаючись на великі й дрібні осередки. Наші полки й дивізії ворог повсякчас затишав у лещата, і тилкові райони їхні раптом ставали головними рубежами сутічок і напрямками контратак. Нерідко черговий наказ Тимошенка виявлявся застарілим, не встигнувши дійти до військ, бо їхнє розташування змінювалося щогодини. Простір,

вмкнутий у трикутник Орша — Смоленськ — Вітебськ, перетворився на своєрідне ковадло. На ньому дробилися й перемелювалися ударні ворожі угруповання, зазнавали великих втрат і наші війська, обороняючись з небаченою стійкістю й контратакуючи, як здавалось ворогові, з фанатичною безрозсудністю.

Головні сили Західного фронту не встигли до 10 липня організувати міцну й глибоку оборону. Цього дня німецько-фашистські війська почали наступ на Смоленськ, маючи перевагу в танках у чотири рази, в літаках, артилерії і в людях — у два рази. Ворог уже тишився близькою перемогою й готувався до маршукидка на Москву, який мав «увінчати» війну. Німецьке командування розраховувало до 25 серпня не тільки захопити радянську столицю, а й на початку жовтня вийти на Волгу, досягти Казані й Сталінграда. А поки що група німецьких армій «Центр» виконувала наказ свого командування про остаточний розгром радянського стратегічного фронту на Московському напрямі. Ворог нарощував удари, щоб швидше задихнулися наші 19-а, 20-а і 16-а армії, які потрапили в оперативне оточення на захід, північ і схід від Смоленська... (При цьому 19-а і 16-а армії ще продовжували зосереджувати свої сили). Гітлерівське командування бачило й трагічний фінал ратних зусиль 13-ї армії генерала Ремезова, яка була розітнута на дві частини й далі билася в оточенні, утримуючи однією частиною Могильов і плацдарм на західному березі Дніпра, а другою пробиваючись з оточення на Кричевському напрямку.

Але маршал Тимошенко, ні на хвилину не випускаючи з поля зору ворога, настійно продовжував атакувати, як цього вимагала й Ставка Верховного командування. 12 липня група німецьких армій «Центр» і праве крило групи армій «Північ» поновили наступ, що було захлинувся, проти Західного фронту. На цей час Тимошенко, згрупувавши в ударний кулак частину сил 19-ї армії генерала Конєва, що саме підійшли, і сили правого крила 20-ї армії генерала Курочкіна, завдав у районі Вітебська несподіваного контрудару по 33-у моторизованому корпусу німців, який прибув з резерву для розвитку наступу. Ворог не сподівався такої відваги від затиснутих у залізні лещата військ і, зазнавши тяжких втрат, перейшов до оборони. Того ж дня частини 22-ї армії генерала Єршакова, що утримували Полоцький укріпрайон, раптовим контрударом розгромили 18-у моторизовану дивізію ворога, а частини 21-ї армії генерала Кузнецова і 13-ї армії генерала Ремезова зупинили ворога на Рославльському напрямку.

Приречені ворогом на загибель котли й напівкотли не гинули, а ніби вибухали зсередини й прирікали на смерть саме його, ворога. Вибухала й горіла сама земля на шляхах німецьких

танкових колон: це спрацьовували міни й фугаси, закладені нашими інженерно-саперними загонами. Нищівне полум'я звергалося на ворожу техніку й з неба: авіація вдень і вночі скидала на скупчення ворога і його численної техніки бомби, термітні кулі й ампули з пальною рідиною.

13 липня війська 20-ї армії генерала Курочкина поставили на північ від Орші заслон перед 47-м моторизованим корпусом німців, знищивши при цьому кілька десятків танків.

Одночасна мобілізація сил для запланованого удару — важливий закон війни. Маршал Тимошенко всі вольові імпульси спрямовував на те, щоб у вибраному місці стати сильнішим за ворога нехай навіть на короткий час. Таким місцем, на його думку, було ліве крило фронту. 21-а армія генерал-полковника Кузнецова, яка займала там оборону, дістала наказ: 13 липня перейти в наступ разом з кавалерійською групою генерал-полковника Городовикова. Розрахунок виявився точним: націливши вістря удару в бік Бобруйська, 21-а армія й кіннотники вийшли в тили німецьких механізованих частин і спустошили їх, завдавши ворогові великих втрат; 66-й стрілецький корпус 21-ї армії, пройшовши з боями на захід вісімдесят кілометрів, захопив переправи на Березині і Птичі.

Шалена активність військ Західного фронту, хоч і виснажених та знекровлених, їхні окремі успіхи врешті-решт зводилися в єдине ціле, назва якому — втрати ворога. Вони були величезні! Цьому сприяла й велика густота ворожих сил.

Але тверезий погляд на загальний хід кривавої боротьби виявляв гірку правду: Західний фронт на середину липня був розітнутий ворогом на три частини.

Не хотілося Семенові Костянтиновичу вірити, що неможливо домогтись вирішального перелому в ході подій. І це мучило його дужче, ніж тиранило б душу очікування власної загибелі. Тяжкі пошуки нових і реальніших заходів до кінця вимотували фізично й морально, бо весь час треба було ставити себе на місце командуючих арміями, командирів корпусів і дивізій, чиї частини стікали кров'ю в нерівному протиборстві. Він розумів глибину їхньої трагедії, і від неможливості допомогти їм у ньому кам'яніло серце...

Йому, однак, здавалося, що він ось-ось знайде якесь особливе, найправильніше, найголовніше рішення. Потрібний тільки якийсь поштовх, якесь прозріння. І невтомно шукав... Не щадив себе, не щадив оперативних працівників штабу, розвідників, офіцерів групи зв'язку. Безперервно вів розрахунок сил — своїх і ворога, — розрахунок часу, відстаней, умов місцевості. Шукав будь-яку можливість, щоб змусити німців помилитися, уповіль-

нити темп наступу, діяти поза законами стратегії. Пильно вдивлявся в оперативну карту, поглядом охоплював порвану лінію фронту від Мозиря до Великих Лук, спотикався на розмежувальних лініях між арміями, вдивляючись у відкриті фланги своїх військ і відшукуючи слабкі ділянки у ворога. Віддавав накази на контрудари, розуміючи, що флангові обходи малими силами таять у собі небезпеку опинитися в оточенні і його частинам. Але при цьому брав до уваги, що фундамент усякого оперативного задуму спирається не тільки на сили, а й на моральний стан військ, який залежить від багатьох факторів, у тому числі й від твердості духу його, головнокомандуючого.

Якщо людина в темряві нашоventhється на перепону, їй важко ступити вперед — треба хоч би на мить освітити дорогу. Таку потребу відчуває і командуючий фронтом чи армії, якщо війська не змогли здійснити його задуму. Цієї короткої липневої ночі маршал Тимошенко побував на командних пунктах генералів Конєва і Курочкіна, щоб на місці з'ясувати, чому вчора контрудар їхніх армій на Вітебському напрямку не було розвинуто. А втім, маршал розумів чому: ворог мав велику перевагу в силах, особливо в танках і літаках. Але маршалові потрібні були не тільки арифметичні дані нерівності сил, він відчував гостру потребу вникнути в тяжкі умови протиборства не лише думкою, а всіма почуттями, щоб гостріше відчути атмосферу, в якій діють армії, на власні очі побачити здатність штабних важелів приводити в рух непрості механізми військових з'єднань, пересвідчитись, якою мірою командармам, командирам корпусів і дивізій вдається впливати на хід бойових операцій у такій складній і мінливій обстановці. Тільки після цього, як йому здавалося, він, головнокомандуючий Західним напрямком, міг у своїх чергових рішеннях спиратися хоч на якусь реальність.

Над ранок маршал Тимошенко ще встиг заїхати на командний пункт генерал-майора Чумакова, мало не потрапивши під удар своїх «військ» в особі рядового бійця Олєся Христинча...

5

...У автобусі світло від яскравої лампочки і задушливо. Зашторені вікна, причинені двері й передранкова тиша ніби відсторонювали весь інший світ. Маршал Тимошенко відірвав погляд від розстеленої на столі карти й подивився на генерала Чумакова, який сидів навпроти.

— Як же ви не вберегли штабу? — запитав наче й без явного докору, але таким тоном, що у Федора Ксенофонтівича замлоло в грудях.

— Товаришу маршал, виправдовуватися — не моє правило, — притишений голос Чумакова таїв біль. — Штабну колону розітнули на марші танки, що несподівано прорвалися... Мене саме тоді не було.

— Докладніше.

— Коли на північ від Горок склалася критична ситуація, я згрупував усе, що було в резерві, — танковий батальйон, два дивізіони протитанкової артилерії, рухому групу піхоти на десятку машин...

— А свій командний пункт висунули в район, де намічався прорив?

— Так точно — допоміжний пункт.

— У цьому й полягає ваша помилка! Не можна при такій перевазі ворога дробити в ході операції штаб, інакше неважко й зовсім втратити управління військами.

— Так, зараз це ясно. Залишки штабу після прориву німців ледве знайшов. Місце запасного розташування штабу теж виявилось в районі бойових дій. Кілька годин делегати зв'язку металися по дорогах, поки не наткнулись на автобуси і криті машини.

— Погано воюємо! — Тимошенко знову підійшов до карти: — А Смоленськ уже поряд... Смоленськ — трамплін для стрибка на Москву. Головою будемо відповідати за Смоленськ!

— Нічим воювати, товаришу маршал, — подав голос полковник Карпухін, який сидів у кутку автобуса.

— Вчіться у Курочкіна! — Тимошенко з відвертою досадою подивився на Карпухіна, обличчя в якого було налите нездоровою жовтизною, і, перевівши погляд на генерала Чумакова, наказав: — Доповідайте про останні ваші рішення.

— Залишки штабу армії злив зі штабом мотострілецької дивізії полковника Гулиги...

— Рішення правильне. Далі?

— Всі частини по цей бік німецьких авангардів — дві ослаблені дивізії, танкова група з сімнадцяти одиниць та зведений артилерійський полк — розгорнуті фронтом на південь і тримають оборону.

— Яка активність німців?

— Слабенька... Я іноді слухаю їхні радіопереговори. Неважко здогадатися, що Гудеріана турбує відставання від танкових авангардів його піхотних дивізій.

— Ви знаєте німецьку?

— Більш-менш. У дитинстві наймитував у німецьких колоністів на півдні України.

— Думка про відставання німецьких піхотних ешелонів правильна.— Тимошенко повернув розмову в попереднє русло:— Але головна причина послабленої активності ворога перед вами полягає в тому, що на південь від вас поглиблюється прорив... Не пробували встановити зв'язок із своїми відтятими дивізіями?

— Весь час пробуємо, але безуспішно. Гадаю, що вони взаємодіють з Тринадцятою армією генерала Ремезова.

— Якщо так, то доведеться назавсім підпорядкувати їх Ремезову.— І маршал владно кивнув генерал-майору Белокоскову, який сидів біля дверей автобуса:— До наказу, Василю Євлампіловичу!

Генерал для особливих доручень при наркомі оборони Белокосков зробив у блокноті запис і виразно поглянув на наручний годинник, нагадуючи маршалові, що пора повертатися до штабу фронту. Федір Ксенофонович теж подивився на годинник і сумовито мовив:

— У мене ж нічого не залишається... Яка ж ми після цього армія?

— Справа не в назві.— Голос маршала знову став суворий.— Усе, що лишилось у вас, міцно тримайте в кулаці, маневруйте по фронту й прикривайте в своїй смузі Смоленськ. Армію постараємося підсилити.

Десь за лісом вдарили міномети. Їхні різкі постріли вмить розвіяли відчуття одірваності від світу; салон автобуса вже не здавався затишним куточком.

— Товаришу маршал,— у стриманому голосі Чумакова бринів біль,— про який маневр може бути мова з нашими силами? Залишилися лічені снаряди, а пального — тільки в баках.

— Де були гарнізони, там є й склади.— Тимошенко пошукав очима по карті, але так і не назвав жодного населеного пункту.— Постараємось допомогти снарядами й паливом. Тримайтеся, скільки зможете. Ідуть резерви...— І маршал, погамувавши тяжке зітхання, затримав твердий погляд на виснаженому обличчі Федора Ксенофоновича.

Біла пов'язка, закриваючи ліве вухо й підборіддя Чумакова, різко підкреслювала його виснаженість, що проступала в темній сірості шкіри і в пригаслих очах. Маршал добре розумів, як нелегко зараз Чумакову. Лічені дні він командував армією, замінивши пораненого генерала Ташутіна; у дводенних боях на рубежі Орша — Козино німці розітнули армію, і краще було б частини, які залишилися під командуванням Чумакова, об'єднати в корпус, але Тимошенко знав, що Ставка Верховного командування готує наказ про тимчасове скасування корпусної системи. Вчора Сталін і Жуков радилися з ним про це. Отже, й кор-

пусом поки що не командувати генералові Чумакову... Можна, звичайно, злити його групу з сусідом — 20-ю армією генерала Курочкина...

Федір Ксенофонович ніби прочитав його думки й невесело мовив:

— Генерал без війська — що гармата без снарядів... Та й штаб у мене все одно далекий від армійського комплекту... Може, звести нас у корпус і передати генералові Курочкину?.. Тільки прошу не подумати, що я хочу ухилитися од відповідальності.

— Не подумаю.— Тимошенко ледь помітно усміхнувся тому, що Чумаков угадав хід його думок про корпус.— Будете поки що іменуватися військовою групою фронтового підпорядкування. Ви особисто відповідаєте за безпеку Смоленська з цього напрямку... Головою відповідаєте.

За хвилину маршал уже сидів у своєму куленепробивному, поплямованому зеленою і рудою фарбами ЗІСі. Під охороною ведучого броньовика і автоматників, які їхали позаду в «емці»-всюдиході, Тимошенко разом з генералом для особливих доручень Белокосковим залишили ліс, де в глибині західного узлісся містився командний пункт генерала Чумакова.

«Генерал без військ — що гармата без снарядів»,— подумки повторив Тимошенко слова Федора Ксенофоновича. Склепивши повіки й відчуваючи поштовхи машини на вибоїнах лісової дороги, маршал крізь дрімоту думав, маючи на увазі генерала Чумакова, що під час найбільших тривог і навіть перед лицем смерті людина благородної душі й загостреного почуття обов'язку прагне бути на найважливішому, найдоступнішому їй місці, щоб зробити все посильне й принести якнайбільшу користь, звеличивши цим свою справу й прикрасивши своє ім'я. З цього, мабуть, і народилося прислів'я: «Або дома не бути, або волю здобути...»

Людина мирної професії прокидається від шуму, а військовий — від тиші. Крізь півсон Семен Костянтинович почув, що мотор машини приглух, запрацював тихо, зникли поштовхи — ніби машина попливла спокійною водою. А шлях асфальтовий ще ж не близько. І він, здивований, наледве вирвався з в'язкого полону дрімоти. Розплющивши очі, не повірив тому, що побачив: довкола машини й далеко попереду розлилася голуба широчінь, а над нею ледь колихався прозорий ранковий серпанок гуману. Трохи праворуч плив, утопаючи по днище башти, броньовик охорони, а ліворуч — «емка» з автоматниками. Гадаючи, що це сон, і дивуючись реальності свого відчуття, Семен Костянтинович щось невиразно пробурмотів. І відразу ж почув журливий голос генерала Белокоскова, який сидів поруч з водієм, одягненим у темно-зелений комбінезон:

— Льонок пізнього посіву. Жодної бур'янини!.. Жаль: таку красу калічить війна...

— Це льон? — перепитав Семен Костянтинович, хоч і сам уже прозрів, що вони їдуть рівним ланом квітучого високого льону.— А мені привиділося, ніби озеро розлилося.

— У нас на Вологодщині цілі моря таких розливів,— зітхнувши, мовив генерал-майор.— Навіть прізвище моє, як кажуть, пов'язане з льоном: Белокосков — від білого, як льон, волосся...

— У тебе, Василю Євлампійовичу, більше свини в голові, ніж льону.— Маршал тихо засміявся.

Деся ліворуч з розгонистим гуркотом вдарили наші гаубиці, і розмова в машині урвалася. Прислухались, як прокидався фронт. На голос гаубиць відповіло наростаюче в'їдливе, чутне навіть у машині виття німецьких мін. Його поглинули розкотисті вибухи, що долинули з уже віддаленого лісу. Вибухи народили в лісі басовите відлуння. Здавалося, що воно, прокотившись росянинами передранковими узліссями, полями й чагарниками, остаточно розбудило сторожку тишу, яка раптом розчинилася в кулеметному клекоті й безладній рушничній тріскотняві. Було дивно, що подих переднього краю так виразно відчувався вже тут, по суті, в районі командного пункту армії. Змістилися всі звичні норми шиккування бойових порядків, розвіялися усталені поняття... І навіть не вірилося, що ці, приглушені невеликою відстанню і туманною запоною звуки війни є грізні передвісники чергового тарана, який, за даними нашої розвідки, підготували німці.

Невдовзі машини виїхали на грейдерну дорогу. Вздовж неї покосилися в різні боки стовпи з обвислими дротами, на узбіччях чорніли воронки, облямовані викинутою торфянистою землею. Дорога кривою шаблею простяглась до далекого лісу, що скидався на приземлену чорну хмару з туманними краями. Над лісом небо було світло-рожеве, з непорушною смугою хмар, підбитих багрянцем. Ніби хтось недбало мазнув по небу сірою фарбою з домішкою кіноварі.

Деся там тривожно очікував своєї долі Смоленськ. Маршалові Тимошенку здавалося, що не тільки всі його сьогоднішні думки, весь біль його серця пов'язані із Смоленськом, а й усе минуле життя складалося так, щоб він прийшов у сьогоднішній день і зміг зробити щось найголовніше або захлинутися в муках від безпорадності, від лютої непогамовності докірливих думок...

Багато пережив за свої сорок шість років Семен Костянтинович, багато побачив за двадцять сім років військової служби. Але нічого подібного він ще не зазнавав. Не міг і припускати, що йому судилося з такою жорстокою ясністю відчутти

смертельну небезпеку, яка нависла над Москвою. А сподівався ж, вірив, що, прибувши на Західний фронт, він виявить усю силу свого характеру, досвід, волю, розкутість у мисленні і в пошуках оперативних рішень, використає свій авторитет і неодмінно налагодить справи, знайде можливість зупинити німців.

6

Такі сподівання маршала спиралися не тільки на його міцний характер, а й на всю минулу його долю. Досить оглянутися на зовсім близьке: адже зумів Тимошенко в критичний момент фінської війни показати, що думка червоного полководця не повинна заходити в безвихідь. Вона не може йти тільки по прямій, а зобов'язана одночасно шукати в усіх напрямках.

...Це сталося після того, як радянські війська через важкі умови місцевості й бездоріжжя лютої зими 1940 року зупинили свій наступ перед головною оборонною смугою лінії Маннергейма. На Карельському перешийку було створено Північно-Західний фронт, і командувати ним Радянський уряд доручив Тимошенку. Насамперед Тимошенко взявся за перебудову й посилення військ, за підготовку вихідних районів для наступу, тренування частин у способах блокування дотів, дзотів і опорних пунктів ворога. Потім у плані підготовлюваної операції висунув ідею нанесення головного удару суміжними флангами двох армій із зосередженням тут більшої половини стрілецьких з'єднань, артилерії та авіації фронту: наче у дві руки вклав по могутньому молоту. Внаслідок цього першокласну оборону фіннів було розгромлено.

Проте фінська війна принесла ще одне: дорогу ціну перемоги й гіркоту здобутого нами досвіду. Виявилось, що рівень бойової вички радянських військ та їхніх штабів треба без зволікань підвищувати і негайно посилювати полки автоматичною зброєю, засобами навісного удару і робити ще багато чого, цілком невідкладного, підказаного боями в Фінляндії і грізним часом палаючої другої світової війни.

Тоді Тимошенко ще не знав, що саме на його плечі ляже головний тягар цієї ноші, з якою йому доведеться пройти хай і не довгу за часом відстань, але з перепонами найвищої складності: у травні 1940 року його призначили наркомом оборони СРСР.

Уся діяльність наркома, всі його зусилля були спрямовані на виконання головної вимоги ЦК ВКП(б) — швидко вивести частини й штаби Червоної Армії на нові рубежі бойової вички, в стиснуті строки домогтися повного технічного оснащення військ.

І водночас не можна було дозволити німцям запідозрити нас у підготовці до війни. Обережність і обережність!

Але для доброго розбігу потрібна була часова відстань. Такої відстані у наркома оборони Тимошенка вже не було, хоч він про це й не знав. До того ж його трохи заспокоювали слова Сталіна, сказані йому, а потім і його заступникові Мерецкову, що, коли німцям і вдасться втягнути нас у війну, то це може статися не раніш, як 1942 року. Тому була надія встигнути зробити багато чого, в тому числі й сформувати потрібну кількість механізованих корпусів. А втім, багато й устиг зробити. Окрім наказів по армії, які надавали розмаху і масштабності процесам воїнського вдосконалення, на кінець 1940 року в Центральний Комітет партії, в Раду Народних Комісарів СРСР було подано цілий комплекс пропозицій, спрямованих на дальше підвищення бойової готовності Збройних Сил і життя мобілізаційних заходів. Одним з багатьох результатів цього подання було майже триразове збільшення чисельності армії і флоту порівняно з 1939 роком.

І сам Тимошенко відчув, як зростає його авторитет. Це підтвердила і його заключна промова, яку він виголосив 31 грудня 1940 року в Центральному Будинку Червоної Армії перед закриттям наради вищого командного складу. Вдивляючись в усталені радянські військові концепції, він довго міркував над тим, як можна домогтися захоплення й утримання стратегічної ініціативи з початком воєнних дій, якщо наступальна доктрина виходила тільки з ідеї удару по агресору у відповідь. Якщо удар буде у відповідь, то йому повинен передувати удар ворога. Отже, стратегічна ініціатива все-таки буде за нападаючою стороною. Тоді як же бути із стратегічною ініціативою? Радянська воєнна наука, раніше поставивши це питання, не давала на нього вичерпної відповіді. Тимошенко слідом за визнаними військовими теоретиками взявся формувати загальні принципи наступальних бойових дій Червоної Армії, намагаючись протиставити ці, поки що уявні дії сучасній німецькій стратегії. Маршалові вдалося уточнення до теорії глибокої операції, яка щойно народжувалася. Початком такої операції має бути тактичний успіх військ з наступним його розвитком в оперативний стрімкими діями механізованих і авіадесантних військ при активній артилерійській та авіаційній підтримці. Головне зерно теорії глибокої операції — одночасний удар по ворогу на всю оперативну глибину оборони. Далі маршал Тимошенко уточнив думку, що фронт стає оперативно-стратегічною організацією, яка повинна самостійно планувати бойові зусилля своїх армій і керувати ними в ході бойової операції.

Ніби все просто й очевидно. Але потрібно було чимало пошуків і доказів, щоб прийти до цієї очевидності — нового слова в радянській военній науці. За ініціативою і участю наркома оборони народився документ особливої ваги. Пославши його копію в Політбюро ЦК, Тимошенко обнародував його на військовій нараді як свою заключну промову...

Наступного дня, приймаючи в Політбюро військових керівників, Сталін дорікнув маршалові, що той закрив нараду, не дізнавшись про його, Сталіна, думку щодо надісланого паперу. Тимошенко збентежився, почав пояснювати, але Сталін його заспокоїв, сказав, що документ загалом переконливий і серйозний.

Так, тоді все здавалося переконливим. І сам факт, що він, селянський син, став наркомом оборони першої в світі соціалістичної держави, додавав йому снаги. Вся його праця була прийнята почуттям радісної і суворої відповідальності за все мале й велике, пов'язане з дальшим будівництвом Червоної Армії. Але які зараз, у ці сповнені гуркотом боїв липневі дні, далекі ті колишні турботи й тривоги, надії й сумніви! Наче й зовсім нічого не було в минулому — ні бойових маневрів, ні великих штабних оперативно-стратегічних навчань і мук творчості при створенні уможлидних стратегічних моделей на випадок війни. Війна вибухнула, і багато що виявилось не таким, як припускалося. І дедалі частіше пронизувала Тимошенка думка, що несе він важку й заслужену кару за свою провину.

Пам'ять повертала маршала на кінець сорокового й початок сорок першого року. Адже зовсім недавній час, але, відірваний від сьогоднішнього дня воєнними подіями, він уже мрів удаліні, стихаючи й розчиняючись. Тимошенко тоді працював з Генеральним штабом над створенням більш-менш точної моделі оперативно-стратегічних дій наших військ на випадок нападу Німеччини на Радянський Союз і з урахуванням оперативно-стратегічних прийомів німецького командування, які виявилися в агресивних акціях на Європейському театрі війни. Треба було перевірити реальність і надійність нашого плану прикриття країни і доповісти про це Політбюро ЦК і Радянському уряду.

З цією метою після згаданої грудневої наради вищого командного складу армії було проведено в перших числах січня 1941 року велику оперативно-стратегічну військову гру на картах, в якій брали участь керівництво Наркомату оборони, Генерального штабу, командуючі і начальники штабів військових округів та командуючі арміями. Гру було старанно підготовлено найдосвідченішими генштабістами на чолі з генерал-лейтенантом Ватутіним і проведено в стінах Генерального штабу. Гра стави-

ла завдання — передбачити події, що могли розгорнутися на західних наших кордонах у разі нападу Німеччини на Радянський Союз, і перевірити нашу можливість проведення глибокої операції у відповідь.

Увесь величезний простір від Полісся до Східної Пруссії був заповнений умовними противорствуючими військами. «Червону» сторону (Червону Армію), яка оборонялася, представляли за оперативними картами командуючий Західним особливим округом Павлов і начальник штабу цього ж округу Климовських; вони мали під своїм командуванням понад п'ятдесят дивізій і авіацію. «Синю» сторону (Німеччину), яка нападала, очолювали генерал армії Жуков, тоді ще командуючий Київським округом, і генерал-полковник Кузнецов — командуючий Прибалтійським військовим округом; у їхньому розпорядженні було понад шістдесят дивізій і теж авіація. Керували «бойовими діями» і були головними арбітрами він, народний комісар оборони Тимошенко, і начальник Генерального штабу Мерецков. Вони ж і «підігрували» на картах за Південно-Західний стратегічний напрям.

Гра була складна, багатоетапна, але не складалася так, як була задумана. Жуков своїми сміливими рішеннями й розтинаючими ударами геть руйнував усі розрахунки та застарілі уявлення про те, яку перевагу в силах повинна мати нападаюча сторона, щоб зламати таку могутню смугу військ, які оборонялись. Раз у раз створювалися нерозв'язні драматичні ситуації, що не лишали сумніву: «червоні» зазнають поразки...

Багато з того, що відбулося в ті грудневі дні на картах, коли велась умовна безкровна війна, повторилося після 22 червня, але вже з реальними нашими втратами і великою кров'ю...

Про підсумки наради вищого командного складу армії й результати оперативно-стратегічної військової гри доповідали в Кремлі Головній військовій раді, Політбюро і урядові. Тут, у залі, розглядався проект нового польового статуту. Атмосфера була напружена. Сталін, знаючи про поразку «червоних», сидів у похмурій задумливості. Генерал армії Жуков, ловлячи невдоволені погляди керівництва, почував себе як спійманий на шкоді школяр. Незатишно було на трибуні начальникові Генерального штабу генералу армії Мерецкову. Його доповідь про проведені тритижневі збори і про воєнну гру на картах, яка завершувала ці збори, явно не клеїлась. Коли Мерецков, виправдовуючи невдачі «червоних», послався на перевагу «синіх» в авіації і танках, Сталін невдоволено перебив його, нагадавши резонно, що на війні важить не тільки арифметична більшість, а й мистецтво командирів і військ.

Перепало й генерал-полковникові Павлову, який спробував у жартівливій формі пояснити свій програш. Сталін значуще нагадав генералові:

«Командуючий військами округу повинен володіти военним мистецтвом, вміти за будь-яких умов знаходити правильні рішення, чого у вас в проведеній грі не вийшло».

Потім виступав Жуков. Пригасивши хвилювання у впертих очах, він з якоюсь винуватістю поглядав з трибуни в бік маршала Шапошникова, який сидів у скорботній задумі («дід», як величали Бориса Михайловича, зрідка посмикував головою, що виказувало його хвилювання: патріарх штабної служби переживав за генштабістів, за їхні прорахунки). У першій частині свого виступу Жуков пропонував запровадити в практику військової підготовки вищого командного складу періодичні командно-штабні польові навчання із засобами зв'язку під керівництвом наркома оборони і Генерального штабу. А потім торкнувся найбільшого, про що у військових верхах велись суперечки відверто і потаємно, починаючи з другої половини тридцять дев'ятого року.

«По-моєму, в Білорусії укріплені рубежі будуються надто близько до кордону, і вони мають досить невідгідну оперативну конфігурацію, особливо в районі белостоцького виступу, — з усією безкомпромісністю заявив Жуков, знову оглянувшись на Шапошникова, розуміючи, що «дід» відповідає зараз за це будівництво, хоч і належить до прихильників того, щоб біля кордону тримати лише невеликі сили прикриття, а головну масу військ розташовувати десь на лінії старого радянсько-польського кордону. І далі продовжив: — Це дасть можливість ворогові ударити з районів Бреста й Сувалки в тил усьому нашому белостоцькому угрупованню...»

Важко Семенові Костянтинівичу згадувати все це. Адже тоді вирішальне слово було за маршалом Ворошиловим. Він очолював Комітет оборони при Раді Народних Комісарів і затверджував плани укріплення в інженерному відношенні західного кордону. І коли Жуков зійшов з трибуни, а Сталін повернувся до Тимошенка, спрямувавши на нього запитливий погляд, Ворошилов, який сидів за столом поруч із Сталіним, ривком підсунув до себе мікрофон і роздратовано мовив:

«Товариш Жуков гадає, що в разі агресії проти нас ми збираємося відсиджуватись в укріпрайонах! Ця стратегія не для Червоної Армії! Ми будемо завдавати контрударів і бити ворога на його території! А укріплені райони будуються за затвердженими планами!»

У залі пролунали поодинокі оплески, а коли й Сталін, підняв-

ши над столом руки, теж плеснув у долоні, аплодисменти за-
гриміли на повну силу.

Але це не було поразкою генерала Жукова. Через день центральні газети опублікували повідомлення про те, що рішенням уряду його призначено начальником Генерального штабу Червоної Армії.

У сорокові роки історично склалася така пора, в яку наші люди почували себе дорослішими за прожиті ними роки; їхній досвід і ділові якості були в прямій залежності від пройдених шляхів, подоланих перепон і здобутих знань. У рік початку війни Жукову було сорок п'ять, а Тимошенку — сорок шість років! А міра їхньої відповідальності за долю держави вимагала масштабності навіть у малому володіти тією мудрістю, суть якої — вміння дивитись на речі з усіх боків і вміння поєднувати думку й силу. Не можна сказати, що їм бракувало цих якостей. З приходом Жукова в Генеральний штаб було зроблено багато потрібного, але не в межах можливого. Ось тепер і гнітять маршала Тимошенка думки про згаяне. Його втомлена й зранена пам'ять не дає спокою...

Найбільше катував себе Тимошенко за ті прогаяні години, які відділяли час підписання першої бойової директиви військам від початку війни. Треба було, наперекір усьому, здублювати наказ штабам округів по телефонних апаратах ВЧ, як це зробив нарком Військово-Морського Флоту адмірал Кузнецов, який негайно привів флот у бойову готовність номер один. Усе-таки хоч щось устигли б зробити... А він, коли директиву ще зашифрували в Генштабі, подзвонив у Мінськ Павлову, вислухав його схвильовану, плутану доповідь, що німці на всьому кордоні явно готуються до бойових дій, і дозволив підняти по тривозі лише чергові підрозділи. Вселене Сталіним побоювання піддатися на провокацію туманило розум. «Втлумачте начальникам штабів, розвідникам, операторам,— наказав він тоді генералові армії Павлову,— щоб усі донесення добре перевіряли, а то ще спровокуємо німців... Вогню без дозволу не відкривати...» І відтоді в його серце ввійшла холодна голка провини. Тільки-но залишався на самоті із своїми думками, вона раз у раз і жалила, змушуючи ставити самому собі докірливі запитання, починати з самим собою важку полеміку. Ніби не себе, а когось іншого завзято переконував, що на посту наркома оборони зробив напередодні вторгнення гітлерівських армій усе, що тільки міг.

...Під'їжджали до Смоленська, коли зійшло сонце, напоївши небо ясною блакиттю. Воно ще ховалося за сімома пагорбами, на яких розкинулось стародавнє місто, та й пагорбів, і міста не було видно: дорога пролягала через спалене й розбомблене передмістя. Над нею густо нависли старі в'язи, тополі, берези. А обабіч, за пішохідними доріжками,— повалені штахетники й паркани, руїни й згарища. Височили серед підмурків і куп головешок закопчені димарі, беззубо шкірилися темні й мовби роздягнені печі, закам'яніло стояли садові дерева — чорні, з мертвим обпаленим листям. Де-не-де, на задвірках чи біля криниць, маячили постаті жінок і дідів, гостро пронизували душу їхні злякані й скорботні погляди. Здавалося, що все тут у минулому, життя відринуло од цих страшних місць.

Потім несподівано з'явилося місто — кам'яні ряди спалених і зруйнованих будинків на узвишші. Вони дивилися на дорогу чорними або з наскрізним просвітом очима порожніх вікон, ніби скаржачись на свою безпорадність і беззахисність. Промайнув червоний, у білих вапняних прожилках зріз фортечного муру, і тут же, наче просто з-під нього, заструмували трамвайні рейки, місцями завалені, як і вся широчінь вулиці, уламками цегляних стін та кам'яним кришивом. По цей бік фортечного муру, хоч був ранній час, метушилися люди — споруджували завали. З кількох машин скидали на бруківку мішки з піском, а потім на тачках везли їх до валу, що утворився з таких самих мішків між стіною обгорілої триповерхової кам'яниці й сквером, в якому густо росли старі ясени; кудись несли колоди, тягли вивернуті з трамвайних колій вибухами бомб уламки рейок, котили вручну напівзгорілу вантажну машину...

Маршал Тимошенко звернув увагу, що серед барвистого багатолюддя — чоловіків, жінок, підлітків — дуже мало військових. Це збентежило: без спеціалістів по-справжньому не підготувати місто до оборони, до вуличних боїв. І водночас розумів: усі військові частини, що прибувають ешелонами, кидаються вперед, назустріч ворогові, щоб погасити наступальну силу німців на підступах до Смоленська.

Машина маршала в супроводі охорони виїхала на Радянську вулицю й помчала вниз, до Задніпров'я. Праворуч промайнули Соборні сходи, блиснув золотими банями й дихнув голубизною Успенський собор на горі. Невдовзі праворуч і ліворуч замиготіли ґратчасті перила мосту через Дніпро...

Позаду безсонна ніч, і не перша. В голові тягар, незмовкаючий гул, а очі мов запорошені половою, як це бувало в дитин-

стві на батьковому току: хоч би на годину забутися вві сні. Але тривога й відчуття величезної небезпеки, розуміння логіки грізних подій пересилиювали втому. Що робити, де відшукати й куди кинути той рятівний якір, зрушити якого несила стихія війни? Ніяка сума правил та істин, з яких можна виходити, накреслюючи план чергових дій, поки що не обіцяла райдужних перспектив. Думку гнітило розуміння того, що не вистачає військ і бракує часу для їх нагромадження. Ворожі моторизовані частини спрямовуються туди, де слабший заслін, наче по схилу обтікаючи вузли опору... Тримається частиною сил 22-а армія генерала Єршакова у Себезькому й Полоцькому укріплених районах, не здає позицій на північний схід від Орші 20-а армія генерала Курочкіна, хоч на рубежі Копись — Шклов відступає; обороняє Могильовський плацдарм на Дніпрі, перебуваючи в оточенні, корпус генерала Бакуніна, стійко утримує місто Могильов дивізія цього корпусу, якою командує генерал М. Т. Романов. Багато наших військових груп стали своєрідними тяжами, які прив'язали до себе чимало німецьких дивізій, гальмують рух броньової ворожої колісниць, націленої на Смоленськ і Москву, проте в масштабі оборонних дій усього Західного фронту вони не в змозі докорінно вплинути на розвиток подій. Обстановка на головних напрямках складається на користь ворога, що й відзначив Тимошенко в останньому наказі військам фронту, вимагаючи від них ще рішучіших дій вдень і вночі.

На командному пункті в Гнездові маршала Тимошенка чекали з тривожним, напруженим нетерпінням. Тільки-но він піднявся на другий поверх у свій кабінет, як одразу з'явився начальник штабу генерал-лейтенант Маландін. Привітавшись з головком, Герман Капітонович утомлено спостерігав, як той розминав, проходжуючись вздовж столу, затерплі ноги, розстібнувши при цьому поясний ремінь і комір гімнастерки.

— Душ, перукаря і каву! — кинув Тимошенко ординарцелі, який визирнув з їдальні, потім зупинив стомлений запитальний погляд на Маландіні: — Доповідайте, Германе Капітоновичу.

Генерал Маландін підійшов до столу, розгорнув принесену ним червону папку і повернувся до стіни, де висіла оперативна карта з обстановкою, нанесеною вчора ввечері.

— Що, серйозні зміни? — нетерпляче спитав Тимошенко і, приховуючи наростаючу тривогу, помацав пальцями своє підборіддя, на якому пробивалася щетина.

— Зміни суттєві, Семене Костянтиновичу, — пригнічено відповів генерал Маландін. — На ділянках Шклов і Старий Бихов прорив німців поглиблюється.

— Цього й слід було сподіватися,— похмуро сказав Тимошенко, кинувши погляд на карту.— Далі.

— Погано на північ від Смоленська. За непідтвердженими даними, німець захопив Демидов.

— Не може бути! — Маршал упритул підійшов до карти, відшукав очима містечко Демидов, яке нависало з північного заходу над Смоленськом.— Куди ж дивився Конев?!

— Конев доповідає, що через бойові порядки його армії провалюється близько двох танкових і одна моторизована дивізія.

— Треба перевірити.

— Скоро повернеться повітряна розвідка.

Тимошенко скинув з себе поясний ремінь, пройшовся по розстеленому перед столом килимку, потім знову став біля карти, дивлячись на неї суворим, аж наче ненависним поглядом.

— Що ж доповідати Сталіну? — ледь чутно запитав він у самого себе зажуреним голосом; можна було подумати, що маршала більше гнітить необхідність інформувати Ставку про тяжке становище військ фронту, ніж саме становище. Потім звично суворо спитав: — Яких рубежів досягли німці на схід від Шклова й Бихова?

Генерал Маландін, узявши на столі маршала синій, гостро заструганий олівець, звично приклав руку до карти й кількома штрихами позначив місця і глибину проривів ворога.

— Таку відстань могли подолати за цей час лише головні сили — танки й мотопіхота,— сказав Тимошенко, стежачи за кінчиком олівця.

— Саме так,— підтвердив Маландін.— Поспішають вдертися до Смоленська.— Потім узяв з папки папірець і простягнув його маршалові.— Телеграма... Товариш Сталін наказує утримати Смоленськ за будь-яку ціну.

— Наче ми самі цього не знаємо.— Тимошенко мовчки прочитав телеграму, розписався в кутку бланка й зазначив час ознайомлення. Тоді повернувся до карти і, не відриваючи від неї погляду, почав формулювати задум чергового бойового наказу по Західному Фронту: — Треба перегрупувати сили й перехопити горловини проривів на ділянках Шклов і Старий Бихов... Усіма засобами, які тільки можна мобілізувати, навалитися на німецькі механізовані групи, що прорвалися туди, й знищити їх...— Маршал подивився на Маландіна й запитав: — У вас є доповнення?

— Можливо, після розкладки сил будуть,— відповів Маландін, продовжуючи писати в блокноті.

— Добре. Копію наказу — в Ставку... Після повернення повітряної розвідки займемося Демидовом. А зараз викличте керів-

ництво Шістнадцятої армії. Треба готувати Смоленськ до вуличних боїв...

16-а армія, прикриваючи з півночі Смоленськ, мала завдання витримати ворога на рубежі Каспля — Катинь, не пропустити його на магістраль Москва — Мінськ. Командний пункт армії містився неподалік Гнездова — в невеликому лісі поблизу радгоспу Жуково, за автомагістраллю. Маршал Тимошенко встиг лише прийняти душ, поголитися й поспіяти, як йому доповіли, що прибули викликані по телефону командуючий 16-ю армією генерал-лейтенант Лукін, член Військової ради дивізійний комісар Лобачов і командуючий артилерією генерал-майор артилерії Власов.

...Семен Костянтинович, сидючи за робочим столом, допитливо вдивлявся в знайоме, продовгувате обличчя генерала Лукіна. Здається, що війна тільки ледь висушила його й витемнила шкіру, а в усьому іншому воно лишилося таким самим — добродушно незворушним, з мудрим завзяттям у глибоких, широко поставлених сірих очах, із затаєною твердістю характеру в кутиках виразно викарбуваних губ. Це подобалося маршалові; він давно знав Лукіна як людину, що нестримно прагне до самостійності, — коли той іще працював начальником Управління кадрів Червоної Армії, військовим комендантом Москви, а потім начальником штабу Сибірського військового округу. Перші тижні війни Лукін провів на Південно-Західному, очолив з власної ініціативи оборону Шепетівки, де були головні склади боєприпасів фронту, і вистояв у неймовірно важких умовах. Невдачі перших тижнів війни не похитнули Лукіна, не кинули у розгубленість. На такого командира можна покластися, хоч можливості в його розпорядженні були не дуже значні: армія прибула на фронт розрізнено, частина сил її перебувала іще в дорозі, а частину довелося кинути в бій, у тому числі й усі танкові, підпорядкувавши їх 20-й армії.

Два з'єднання армії Лукіна розтяглися по фронту на великому просторі, що не давало змоги створити в її смузі хоч трохи глибшу і, отже, надійнішу оборону. Тому Лукін, придивившись до маневреної тактики німців, створив рухливі загони, включивши до них піхоту, артилерію і міномети. На чолі загонів були поставлені найдосвідченіші командири й політпрацівники. Загони висунуті на найзагрозливіші напрямки і раптовими контратаками, особливо вночі, паралізують дії ворожих частин, що прорвалися в глибину нашої оборони. У складній ситуації опинився штаб армії, бо його батальйон зв'язку десь загубився при зміні залізничних маршрутів. Зараз Лукін докладно доповідав про все це головкомові.

Маршал Тимошенко, звівши докупи брови, уважно вслухався в стислі фрази командарма, в його вдавано спокійний голос. Лукін сидів навпроти, біля приставного столу, повернувшись до маршала впівоберта. Дивізійний комісар Лобачов і генерал Власов умостилися на дерматиновому дивані в простінку між вікнами, і сліпуче вранішнє сонце з вікон не давало змоги Семенові Костянтиновичу придивитися до їхніх облич. У кінці своєї доповіді, підбираючи завершальну фразу, Лукін запитально, з гіркуватою усмішкою поглянув на маршала, зітхнув і сказав:

— Ось ніби й усе, товаришу маршал... Сил мало... А щодо моїх рішень...— Він розвів руками.

— Так, мені з обов'язку служби думати про них.— Семен Костянтинович теж зітхнув.— Щодо рухливих загонів — це те, що треба. Слід тільки підвищити їхню мобільність і активізувати роботу розвідки на них. Задум дій загонів — вдалил.

— На жаль, з нашими силами навіть найкращі задуми не завжди приводять до успіху.

— Зате кожний нерозумний задум завжди й напевно приведе до неуспіху.— Маршал засміявся з свого не дуже веселого жарту.

Стримано засміялися й усі присутні в кабінеті.

Останніми днями тут, у Гнездові, вже виразно чулася гарматна стрілянина, яка долинала то з заходу, то з півночі. Іноді здавалося, що вона віддаляється, наче гроза, яку відносить вітром. А сьогодні гарматне ревіння подужчало, в ньому вже вирізнялися гучні й тупі обвали. Ось і зараз задвигтіла під ногами підлога, побігли брижі на воді в графіні. Почулися важкі й розкотисті удари, мовби десь недалеко обвалювалися гори.

— Бомблять Смоленськ, гади,— стиха, наче самому собі, сказав Семен Костянтинович.

— Там уже й бомбити нічого — самі руїни,— гірко додав Лобачов.

— Смоленськ — ворота до Москви,— раптом суворо сказав Семен Костянтинович.— Нехай там залишиться саме каміння, але його треба втримати!.. Це воля Державного комітету оборони.— Маршал обвів усіх суворим поглядом і мовив далі:— Сьогодні я віддаю наказ по Західному фронту про впорядкування управління обороною підступів до Смоленська. Вам, Михайле Федоровичу,— він зупинив погляд на генералові Лукіні,— підпорядковую всі частини Смоленського гарнізону і частини, які обороняють підступи до міста.

— І частини Дев'ятого армії? — здається, з недовірою запитав Лукін, мабуть, тому, що цією армією командував Конев, колишній його начальник.

— Частини, які відходять! — уточнив маршал і трохи підвищив голос: — Оборона міста має бути в одних руках!.. Усе підпорядковується вам... І частини, які прибуватимуть зі сходу в Смоленськ залізницею.

Запала напружена тиша. Стало чути стрекотіння телеграфного апарата на першому поверсі, де містився вузол зв'язку. Цієї миті Лукін і його соратники всією гостротою своїх почуттів і думок осягали масштаби відповідальності, яка на них покладалася. Але навряд чи їхня уява могла сягнути до тієї невимовно тяжкої реальності, яка чекала на них попереду... Уже десь підвирили до німецьких передових частин снаряд, від осколка якого накладе головою генерал Власов Трохим Леонтіївич...

А поки що розмова тривала.

— Я розумію, — порушив тишу Семен Костянтинівич, — з якими непосильними труднощами ви зустрінетесь. — Голос маршала зазвучав глухо, очі його блиснули з-під насуплених брів хворобливо: — Ворог забив танкові клини, охопив вашу, Михайле Федоровичу, і взяв у лещата Двадцяту армію, що відходить з боями до Смоленська. Лещата будуть стискатись. Якщо дивитися правді в вічі... а ми, комуністи, звикли тільки так, можливо, всі ви залишитесь тут на загибель... Але не втрачайте самовладання. Смоленськ треба втримати. А ми вживатимемо всіх заходів, щоб допомогти вам...

У цей час коротко пролунав зумер внутрішнього телефону. Маршал Тимошенко взяв трубку. Дзвонив генерал-лейтенант Мандлін.

— Повернулася авіарозвідка, — доповів він. — Демидов справді в руках ворога, і головне — під загрозою Духовщина, а отже, й штаб фронту... Дозвольте підняти штаб по тривозі...

— Обійдіться, будь ласка, без тривоги, — похмуро сказав у трубку маршал, спрямувавши погляд на карту. — Дайте розпорядження про передислокацію штабу... З начальниками оперативного й розвідувального прошу до мене...

Поклавши трубку, Тимошенко підвівся, давши зрозуміти присутнім, що розмову закінчено. Прощаючись з усіма за руку, невесело мовив:

— Рветься німець до Ярцева... — і повідомив про останні грізні новини. — Це, самі розумієте, величезний котел на чолі зі штабом фронту. Будемо зараз вживати заходів, а штаб переходить у район Ярцева... Ваше завдання — без змін...

Вийшовши з кабінету Тимошенка і спускаючись дерев'яними сходами на перший поверх, генерал Лукін думками все ще лишався там, поруч з маршалом. Позаду йшли Лобачов і Власов, і крізь тихе порипування дерев'яних східців під їхніми чобітьми Михайлові Федоровичу мовби вчувалися суворі приглушені слова: «...Можливо... залишитесь... на загибель... Але не втрачайте самовладання...»

Усе гранично ясно щодо головної суті, однак Лукін не міг уявити собі, як саме складуться події. Та й неможливо було повірити, що справді наближається той страшний час, коли, окрім загибелі, не буде іншого виходу.

Ворог, звичайно, могутній: безперервно душить вогнем і моторами з повітря і на землі; перевага в силі й ініціатива — на його боці. Але й армія генерала Лукіна, дарма що її розсмикали по частинах і в ній залишилося всього дві дивізії, все-таки не видимість сили, а сила. Тільки 152-а дивізія полковника Чернишова Петра Миколайовича чого варта: в її полках — металурги Магнітогорська і тракторобудівники Челябінська! З такими людьми чортові шию можна скрутити, перш ніж вони накладуть головами. І Лукін хоч і непевно, але надіявся на самого себе, на свій штаб і на якісь поки що не відомі йому обставини. Адже як важко було на Південно-Західному фронті в перші тижні війни! Не дав маху генерал Лукін! Хоч основні сили армії так і не вступили там у бій, а були перекинуті під Смоленськ...

Два генерали й дивізійний комісар ішли ланцюжком асфальтованою доріжкою, що вела до виходу з території штабу. Доріжка була засипана глицею, закидана дрібними гілочками й кришивом землі: десь поблизу вибухнула бомба. Обабіч доріжки, поміж ялинами й соснами, виднілися глибокі щілини з покритими дерном горбастими краями.

Попереду широко ступав Михайло Федорович Лукін, поспішаючи до машини, щоб швидше прибути до свого штабу, в Жуково. Уже підходячи до шлагбаума, за яким у тіні дерев стояли машини, Михайло Федорович звернув увагу на військового в командирській формі, без пояса, що сидів на краю придорожньої канави; за його спиною, в лісі, виднівся просторий брезентовий намет з відкинутою запоною. Військовий сидів якимось незграбно, впівоберта до дороги, похиливши в глибокій задумі голову. Щось знайоме видалося Лукіну в постаті військового. Трохи осторонь від нього тупцював червоноармієць з карабіном в руках, у виляній до білизни гімнастерці і з чорним від загару широким вилицюватим обличчям.

Михайло Федорович, не встигнувши щось збагнути, відчув, як похололо в нього в грудях і як тужно занило серце: у військовому він упізнав рідного молодшого брата Івана — полковника Лукіна Івана Федоровича.

Пекучою хвилею обдав здогад: щось страшне сталося з братом.

— Іване! — стиха, але суворо покликав Михайло Федорович.

Військовий не ворухнувся. Тільки червоноармієць, який охороняв його, витягнувся в струнку, «ів» очима начальство.

— Полковнику Лукін!

Той здригнувся, потім повільно, мовби незадоволено, повернув на оклик голову, спрямував на Михайла Федоровича застиглий, похмурий погляд. У цьому погляді, потім в усьому обличчі на мить спалахнула світлинка, але одразу ж і згасла. Іван неквапливо підвівся, осмикнув непідперезану гімнастерку.

Михайло Федорович помітив у брата на петлицях полковницькі прямокутники й побачив, що на рукавах не спороті золоті шеврони. Від цього в грудях у нього наче трохи полегшав тягар, що стиснув серце, хоч він і досі ще нічого не розумів.

А поруч застигли здивовані Лобачов і Власов.

— Ти що, під арештом?! — зміненим голосом запитав Михайло Федорович у брата, пильно вдивляючись у посіріле, неголене й водночас таке рідне обличчя.

— Виходить, що так, — мляво, з безнадією в голосі відповів Лукін-молодший.

— Злякався в бою?

Іванове обличчя пересмикнулося в гримасі, мов від удару, а очі потемніли, стали колючі. Він мовчав, і від цієї мовчанки Михайлові Федоровичу зробилося нестерпно тяжко.

— Злякався? Відповідай! — Сам того не бажаючи, Михайло Федорович підвищив голос і найбільше боявся почути від Івана ствердну відповідь.

Іван переступив з ноги на ногу, кинув на старшого брата обурливо загрозовий, майже ненависний погляд.

— Хіба ти бачив у нашому роду боягузів? — І глибоко зітхнув, майже схлипнув.

— Що ж сталося? — Михайло Федорович упритул підійшов до брата і якимось невпевнено поклав руку йому на плече. — Де твої курсанти?

Незадовго до війни полковника Івана Федоровича Лукіна було призначено начальником Віленського піхотного училища — про це Михайло Федорович знав з його листа, одержаного ще в Забайкаллі.

— Де твоє училище? — запитав знову, не дочекавшись відповіді.

Іван скрушно похитав головою і, дивлячись у землю, заговорив:

— У перший день війни піднялися по тривозі і з повною бойовою викладкою рушили до кордону... Наступного дня вступили у бій... Добре билися — оборонялися, контратакували... Я лише тепер знаю, що таке справжній багнетний бій... Потім у район оборони Литовського батальйону — він був у другому ешелоні — пробралися переодягнені в нашу форму фашисти... Знищили кілька кулеметних обслуг і в критичну хвилину, коли німці з танками пішли в атаку, вдарили із станкачів у спину двом нашим батальйонам першої лінії...

Далі полковник Лукін розповів, як він по тому збирав до купи курсантів, командирів і пробивався з ними з оточення. Сьогодні з групою командирів і викладачів прибув до штабу фронту, а тут комусь з начальства здалося, що втрати училища не виправдані, і його заарештували, погрожують судом військового трибуналу.

— Хто говорив з тобою? — суворо, немов комусь погрожуючи, спитав Михайло Федорович.

Іван не встиг відповісти. Просто над верхівками лісу почувся знайомий наростаючий свист «месерів», а потім на землю упав кипучий кулеметний дріб; німецькі винищувачі, строчачи з кулеметів, промайнули жовтими черевами понад деревами й понесли стрілянину та свистюче виття моторів до залізничної станції Катинь.

Коли шум стих, генерал Лукін, згадавши, що його чекають невідкладні справи, заквапився:

— Ходімо до маршала Тимошенка! — Він рішуче взяв брата за лікоть. — Розкажеш йому все, як було. Де твій ремінь?

У цю мить Михайло Федорович почув чийсь спокійний голос, звернений до вартового:

— Принесіть полковнику Лукіну пояс.

Вилицоватий і темношкірий червоноармієць спритно загупотів кирзовими чобітьми в глибину лісу до ближнього намету. Генерал Лукін здивовано розглядав гладкого й повновидого, з димчастою сивиною на скронях старшого батальйонного комісара, який звідкись підійшов до них.

— Старший батальйонний комісар Івановський, — відрекомендувався він, доброзичливо дивлячись на генерала Лукіна. — Я гадаю, товаришу генерал, ви передчасно звертаєтесь до наркома оборони. Ми ще визначаємо ступінь провинності полковника Лукіна.

— Якщо є ступінь, то при бажанні знайдеться і провинність. Я мушу знати все негайно! — не промовив, а наче відрубав гене-

рал Лукін.— Адже ви, товаришу Івановський, не гірше за мене розумієте, що на війні, особливо в таких умовах, як зараз, суд вершиться швидко й без зайвих антимоній!

— Але ми ще не готові доповідати Військовій раді справу полковника Лукіна,— продовжував урезонювати генерала Івановський.

— Важливо, що «справу» заведено. А чим це закінчиться, знаємо — читали в наказі про колишнє керівництво Західного фронту.

— Це різні речі,— відповів Івановський, зітхнувши: йому, мабуть, згадалося, що коли починав він попереднє слідство в справі генерала армії Павлова, то й не припускав, яка сувора міра покарання чекала на заарештованого.

— Не знаю, різні чи ні, але я своєму братові вірю й несу за нього відповідальність! — стояв на своєму Михайло Федорович.

— Тоді дозвольте й мені з вами. Я повинен доповісти маршалові мотиви арешту полковника Лукіна.

— Це ваше право,— уже з відвертим почуттям неприязні відповів генерал Лукін і звернувся до дивізійного комісара Лобачова й генерала Власова, які були мовчазними свідками такої несподіваної й незвичайної зустрічі двох братів: — Пробачте, товариші, що затримав вас. Інакше який з мене буде командарм з таким каменем на серці?

— Я зачекаю,— відповів Лобачов.

— А я, з вашого дозволу, поїду віддавати розпорядження про перегруповання.— Генерал Власов лягнув долонею по планшетці, де в нього лежав план бойового розподілу артилерії.

— Ідьте, Трохиме Леонтійовичу,— погодився генерал Лукін, а потім звернувся до Лобачова: — І ти їдь, Олексію Андрійовичу. Я скоро буду в штабі.

— Тоді я поїду в напрямі Красного, до Буняшина. Там зараз дуже важко.

— Гаразд,— кивнув Михайло Федорович.

Стояв іще сонячний ранок, блищала на потоптаних газонах, на квітах роса, не встигнувши висохнути, звідкись із-за господарчих споруд колишнього Будинку відпочинку тягнуло димом — мабуть, щось підпалили «месершміти», які пролетіли недавно. До ближнього житлового корпусу, де містилися якісь відділи й служби штабу фронту, підкочували машини — вантажні, легкові, автобуси. На них швидко вантажили ящики з документами й картами, сейфи, чемодани. Навіть недосвідчене око легко могло визначити, що штаб фронту переселяється в інше місце.

Генерал Лукін, заповнений бентежними думками і байдужий до того, що діялося навколо, походжав перед парадними дверима двоповерхового будинку з мезоніном, в якому зараз вирішувалася доля його брата Івана. Сам Михайло Федорович в останню мить передумав іти до маршала Тимошенка. Генерал Белокосков, якого зустріли вони по дорозі, погодився провести Івана й старшого батальйонного комісара Івановського до маршала, коли Лукін схвильовано розповів про причину своєї затримки в штабі фронту. Яке ж буде рішення Семєна Костянтиновича? І як прозвучать у викладі представника військової прокуратури мотиви арешту полковника Лукаїна? Хоч неможливо в це повірити, але що, коли раптом Іван справді сплонував у бою — злякався або виявив нерозпорядливість? Тоді не минути трибуналу...

Перед законом усі мають бути рівні. Але як важко усвідомлювати, що дорогій тобі людині загрожує суд, а можливо, й розстріл. Легше взяти його провину на себе. Росли ж разом... Михайло Федорович на вісім років старший за Івана, був його наставником у малолітті і в юності, отже, відповідає за нього й тепер.

У ці тривожні хвилини чекання генерал Лукін наче повернувся в своє дитинство, до рідного села Полухтіно, що загубилось між любих серцю Тверських лісів... Їх у батька було шестеро дітей. Жили голодно й холодно, мали три десятини землі, одного коня й одну корову. Згадалось, як підлітком проводжав він у Зубцовську батька на поїзд, потім блукав по містечку, берегами Волги й Вазузи, що впадала там у Волгу, ночував на пристані... І все розмірковував тоді про казкове Царське Село, куди батько час від часу виїздив на заробітки. Не вистачало фантазії, щоб почуте від нього скласти у виразну картину. Уявлялися вулиці з золотими будинками, парки з небаченими деревами, поважні пани, які гуляли з парасольками в руках і їли морозиво, що підносили їм батько в білому халаті і з лотком в грудях...

Коли Мишко Лукін закінчив п'ять класів сільського народного училища, батько повів його до Петербурга — влаштував на роботу «хлопчиком» у тракторі «П'ятірка». Навчившись порядкувати з посудом і поводитися з відвідувачами, Мишко перебрався до ресторану «Золотий колос», де кілька років пропрацював офіціантом. Заробивши трохи грошей та приодягнувшись, подав прохання про прийом до вчительської семінарії. На вступних іспитах виявив добрі знання, і його прийняли.

Але закінчити семінарії не зміг — призвали на військову службу. У 1913 році він уже рядовий усть-двінської фортечної артилерії, а через рік, після відбуття служби в навчальній команді, фейерверкер Михайло Лукін бере участь в боях...

І наче все це далеко було не з ним: бої, поранення, госпіталь у Москві, школа прапорщиків... У 1917 році поручик Лукін стає червоногвардійцем, а за рік — курсантом розвідки й військового контролю при польовому штабі Червоної Армії... І знову бої — на молоду Радянську Республіку... Він уже комуніст... Царицинська епопея, Польський фронт, на якому командира бригади Лукіна знову поранено... Перші нагороди — два ордени Червоного Прапора, срібний портсигар і золотий годинник з монограмою. «Чесному воїну РСЧА від ВЦВК» — викарбувано на портсигарі... І пішов сходами військової ієрархії та аудиторіями академічних курсів Михайло Федорович Лукін... Був начальником на командних курсах у Лубнах, потім шість років очолював стрілецьку дивізію в Харкові; його полки не тільки навчалися військової справи, а й брали участь у будівництві тракторного заводу, допомагали селянам у полі... Минав час, роблячи поправки в його долі. Ось він став військовим комендантом Москви, а ось уже й командармом... Та не гладенький стелився його шлях. За злетами іноді були падіння, періоди відчаю, коли помилявся у людях, коли дізнавався про зраду друзів або зазнавав несправедливих покарань. Але ніколи не опускав рук, не втрачав віри, не розслаблював волі. І зрештою правда й справедливість поверталися до нього обличчям.

Спогади, змінюючи один одного, роїлися в голові Лукіна, то вдираючись у сьогодення, то знову повертали думку генерала в минуле, до рідного села, звідки в давні роки пощастило вивести брата Івана на жаданий для нього шлях військової служби.

Деся за Красним бором зариміли удари, наче там на землю падало саме небо. Звідти ж долинули різкі й сердиті постріли зенітних гармат. І Михайло Федорович, вирвавшись з полону спогадів, відчув холодок у грудях: йому негайно треба дістатися на північний захід від Смоленська, звідти також виразно, якщо прислухатись, докочувався гарматний гуркіт. Нараз його хтось гукнув:

— Михайле Федоровичу!

Оглянувся й побачив Івана, який стояв на нижньому східці парадного ганку. З його ніякової усмішки і якоїсь енергійності на обличчі, з підтягнутості в постаті зрозумів, що лихо минуло. Поспішив йому назустріч, усім своїм виглядом виявляючи нетерпіння:

— Що вирішили?

— Надавав маршал чортів, але провину з мене зняв.

— Ти куди зараз?

— У відділ кадрів до полковника Алексеєва за призначенням.

— У мою армію не хочеш?

— Ні, Мишко. Будемо воювати порізно.

— Правильно.

Брати обнялись на прощання й поцілувалися. Це була їхня остання зустріч. Невдовзі Михайло Федорович дізнається, що брат його, полковник Лукін, героїчно загинув у бою.

9

На початку дня штаб Західного фронту покинув Гнездово. В колишньому Будинку відпочинку залишилися тільки зв'язківці, щоб демонтувати й повантажити на машини апаратуру вузла зв'язку.

Маршал Тимошенко їхав у своєму броньованому ЗІСі сам, спостерігаючи за пожвавленою і курною дорогою, що вела до Смоленська. Перед очима йому раз у раз спливала оперативна карта, по якій він щойно віддавав наказ арміям фронту про знищення ворожих угруповань, які прорвалися в райони Демидова, Горок, Бихова, та про зміцнення становища на рубежі річок Західна Двіна (в районі Полоцького укріпленого району) і Дніпро. Мабуть, так переслідують уяву майстрів пензля створювані ними картини живопису, з тією лише різницею, що на картині художника народжується узагальнена реальність, а карта воєначальника символами передає бойові і так само цілком реальні події, що постійно перебувають у русі і таять у собі невичерпний океан людських пристрастей на грані життя і смерті. І якщо художник кожним новим мазком свого пензля наближає картину до завершеності, то на карті дальші позначки вже будуть підсумком не тільки творчості полководця, а й бойових зусиль його військ — вдалих або невдалих. І це — останнє, як неминучий вирок суду, постійно й немилосердно тиранить полководцеві душу.

Але з наближенням до Смоленська думка маршала поступово переключилася на все те, що могло зараз діятися там, у кам'яному хаосі руїн і згарищ... Під густими шатами Лопатинського саду вирито землянки, де розташувався обласний комітет партії. На прохання першого секретаря обкому Попова, маршал Тимошенко позавчора відвідав засідання бюро, де йшлося про створення підпільного обкому партії, а в місті — підпільного партійного центру, про організацію бойових підпільних груп і розгортання в області партизанського руху. Довелося маршалові для цієї важливої справи виділити із скупих запасів легкі радіостанції, електробатарей, особисту й автоматичну зброю...

Автоколону штабу фронту пробиралася Задніпров'ям. Праворуч була територія залізничної станції. Маршал Тимошенко з

вікна автомобіля бачив клуби диму, язика полум'я, здіблені над воронками рейки, остови згорілих вагонів, захарашені колії, руїни станційних будівель... І потривожений людський мурашник: залізничники відбудовували колії, вантажили на платформи верстати, ящики з заводським устаткуванням і ще з чимось, відправляли на схід ешелони.

А із задніпровських пагорбів скорботно дивився Смоленськ, докірливо позирали порожніми очницями вікон кам'яні брили його обгорілих, з обваленими всередину дахами будинків. У задимленому небі тонули бані Успенського собору. Дніпровським мостом текла в Задніпров'я річка біженців...

За містом, куди насилу пробивалася автоколона, дорога теж була забита машинами, підводами, тачками, дитячими колясками, велосипедами. Знемагаючи від спеки, задихаючись у куряві й гару, люди несли рюкзаки, чемодани, вузли, йшли узбіччями, полем вздовж шосе. В цьому строкатому й сумному потоці — переважно жінки, діти, старі. Де-не-де виднілися групи поранених червоноармійців з сірими від втоми обличчями й брудними пов'язками. Важке це видовище: скільки зруйновано людських доль, скільки ще зазнають ці люди злигоднів і страждань; і краяло серце маршалові почуття власної провини за все, що бачили його очі...

Людський потік прямував старою Смоленською дорогою, а автоколона штабу фронту звернула на північ, до недалекої автостради Москва — Мінськ. Автострада була майже порожня, і хвилини за сорок швидкої їзди машини втяглися в ліс — не доїжджаючи Ярцева, поблизу того місця, де з автострадою зливалася шосе, що вело від Духовщини. В лісі розгорнулися радіостанції, настроюючись на зв'язок з Москвою і штабами армій. На автостраді з'явився контрольний пост для зупинки й орієнтування наших делегатів зв'язку.

То були тривожні, гнітючі години. Чекали розпорядження Ставки Верховного командування й повернення з рекогносцировки квартир'єрів, посланих у тил Західного фронту, щоб вибрати нове місце для штабу. Намічений раніше запасний командний пункт у районі Ярцева, відомий Ставці, перебував уже в зоні, надто близькій до ворога. І Тимошенко не був готовий прийняти рішення: де краще за цих обставин розташувати свій штаб і КП? Якщо попереду раніше визначеного Ставкою рубежу фронту резервних армій, який, мабуть, іще будується, то це безглуздо: бойові дії впритул підкотилися й до цього рубежу; в таких умовах не можна забезпечити більш-менш чіткого управління військами. А перехід за лінію Резервного фронту неминуче загрожував би плутаниною, бо в цьому разі штаб Західного фронту

мав би перед собою «чужі» армії. Та й узагалі, хоч резервні армії ще тільки підходили, складалося, на думку маршала, не краще стратегічне розташування військ: в одній фронтовій смузі утворилося два фронти, якими управляли два штаби, дарма що вони й підпорядковані одному головному Західного напрямку — йому, маршалові Тимошенку.

Ні вказівок Ставки, ні повернення квартир'єрів дочекався в лісі під Ярцевом не вдалося. Події несподівано повернули в небезпечний бік. Лише згодом дізнався маршал, як усе починалось.

...З Духовщинського шосе вискочили на автостраду Москва — Мінськ два санітарних автобуси з пораненими червоноармійцями. У боковій стінці передньої машини, майже в тому місці, де на білому крузі виднівся червоний хрест, зяяла дірка з рваними закраїнами.

На контрольному посту автобуси зупинили. З кабіни переднього вискочила маленька рудоволоса дівчина зі знаками санінструктора на зелених петлицях гімнастери. Її бліде обличчя, тремтячі губи, помертвілі сірі очі виражали крайній переляк.

— Позаду нас — німецькі танки! — охриплим голосом повідомила дівчина.— Он поцілили снарядом-болванкою... Одного пораненого надвое перерубало... Крові повний автобус.— І вона заридала.

Тим часом у глибині лісу маршал Тимошенко розмовляв з начальником військ зв'язку фронту генерал-майором Псурцевим. Вони стояли під зеленою вільхою у відблисках сонячного проміння, що дробилося в гіллі дерев. Середнього зросту, смаглявий Микола Дем'янович Псурцев стисло доповів, що вузол зв'язку фронту в Гнездові демонтовано, останні машини з устаткуванням від'їжджали звідти вже під ворожим артилерійським обстрілом. У стриманості голосу Псурцева, в сумному виразі очей угадувалися думки, що краями йому душу: обстановка на фронті гіршою бути не може... Багато що залежить від зв'язківців, а їх — кіт наплакав. Частини зв'язку 3, 4 і 13-ї армій зазнали втрат від 50 до 100 процентів. Прибуле управління 16-ї армії не знайшло свого батальйону зв'язку, що десь загубився під час зміни маршруту пересування. Частини Народного комісаріату зв'язку не відмобілізовані.

2 липня Псурцев дав начальникові штабу фронту генералові Маландіну підписати телеграму в Генеральний штаб, в якій пояснювалася необхідність терміново виділити з центру чотири лінійних батальйони зв'язку, вісім лінійних батальйонів армійських управлінь і, відповідно до плану розгортання,— потрібну

кількість кабельно-тичкових, телеграфно-експлуатаційних і телеграфно-будівельних рот. Москва поки що мовчить...

Але зараз головний біль серця — сьогоднішній день. До прибуття штабу фронту на нове місце вузол зв'язку мав бути готовий до дії... Але куди, в який пункт посилати машини?..

Вони розуміли один одного з півслова. Адже й у фінську війну Псурцев був начальником військ зв'язку фронту, яким командував Тимошенко. А сюди, на Західний фронт, прибув з Генерального штабу теж за його наказом одразу після того, як Військова рада увільнила колишнього начальника зв'язку генерала Григор'єва з поста і разом з колишнім керівництвом Західного фронту віддала під суд військового трибуналу.

— Треба триматися,— невесело сказав Псурцеву маршал і з нервовою нетерпеливістю глянув на годинник.— А щодо вузла зв'язку... Мабуть, доведеться потіснити в Касні штаб фронту резервних армій. Там вузол діючий... Іншого виходу поки що не бачу.

І тільки-но маршал мовив останні слова, як від автостради долинув чийсь напружено високий, пронизливий голос, від якого в усіх здригнулося серце:

— Команда для всіх!.. До зброї!.. Наближаються ворожі танки!.. По машинах!.. Заводьте мотори!..

Тієї ж миті на зрідженому узліссі, повернутому в бік Духовщинського шосе, в кронах дерев з жахливим гуркотом почали вибухати снаряди.

Коли Тимошенко і Псурцев вибігли на узлісся, то побачили, що за шляхом, над недалеким пагорбом, клубочиться курява, здійснята гусеницями й гарматними пострілами. В хиткому сірому мареві рухалися темні згустки. Сумніву не було: німецькі танки — мабуть, розвідка однієї з тих двох дивізій,— які прорвалися з боку Демидова.

По танках з лісового виступу, що кутом підходив до автостради, вдарила батарея «сорокоп'яток», яка охороняла штаб...

— Товаришу маршал, машину подано! — схвильовано, скоромовкою доповів, підбігши, начальник охоронної групи. І, певно, для переконливості додав: — Товаришу маршал, поранено осколком генерала Белокоскова!

— Тяжко? — стривожено запитав Семен Костянтинівич.

— Тяжко.— Начальник охорони кивнув у глибину лісу: — Там йому подають допомогу.

Поглянувши ще раз у бік танків, маршал похмуро кинув:

— Штабові фронту, звичайно, тут робити нічого.— Потім повернувся до генерал-лейтенанта Маландіна,— той швидко підійшов до них,— вимогливо подивився в його сіре від недосипання

обличчя, наказав: — Зорієнтуйте по радіо Лукіна, де знаходяться ці танки. Треба прикрити автостраду. Нехай підтягується сюди і сто десята мотострілецька... А з Резервного фронту... Яка танкова найближче?

— Шістдесят дев'ята,— відповів Маландін.

— Визначте рубіж розгортання шістдесят дев'ятої танкової... По річці Воп зайняти оборону сорок четвертому стрілецькому корпусу генерала Юшкевича. Завдання — прикривати Ярцево. Усі частини, які підходять автострадою,— також на Воп...

10

У жвавому, повному сил армійському середовищі трапляються такі обдаровані воєначальники, яким у певний час стає тісно й нудно в штабах і за оперативними картами, в академічних аудиторіях і навіть на полях великих військових навчань. Їхній досвід і їхні знання мовби рвуться на волю, щоб здобути голос і практичну діяльність. Це тому, що, коли дрімають громи війни, коли панує мир, армія живе життям, вкладеним у суворі межі приписів. І хоч якими широкими були б ці межі, хоч як наповнено пульсували б артерії, що з'єднують Генеральний штаб через нижчестоящі штаби з військовими організаціями, творча думка, яка постійно збагачує існуючу науку про війну, на якомусь етапі неодмінно втрачає пружність та активність, жерці цієї думки, де б вони її не черпали — на академічній кафедрі чи будучи на чолі військового з'єднання або оперативного об'єднання,— втомлюються оцінювати умоглядно створене ними й вивіряти його в умовних обставинах. Точніше — у воєначальників мирного часу мало можливостей випробувати синтезуючі можливості свого полководницького інтелекту, бо, як відомо, без аналізу немає синтезу. А мислення людей, у тому числі й військових, складається з двох процесів — розкладання специфічних об'єктів свідомості на їхні елементи і злиття споріднених між собою елементів у єдине ціле.

Коротше кажучи, істинні здібності будь-якого воєначальника повністю виявляються лише на кривавій арені війни. Більше того: війна, ця страшна, хоч значною мірою керована стихія, що несе народам тяжке лихо, стає бабою-повитухою багатьох полководців; саме війна роздмухує іскри їхнього таланту в шалене полум'я. Вона ж стає і нещадним трунарем тих, хто помилився в своєму покликанні водити війська.

Для людства не було б ніякої трагедії, якби жодному народові ніколи не знадобилося пробуджувати військові таланти. Хай би вони виявилися ненародженими синами міфологічного

бога війни Марса й не бачили на собі осяйного вінця ратної слави.

Та коли вже над мирною землею заклично вдарив чорний сполох війни, все суще й дрімотне, все приховане, в чому є хоч проблиски сили, повинно прокинутися й зміцнити народну рать, яка стає під знамена боротьби. Так і сталося на радянській землі після раптового вторгнення в її межі військ фашистської Німеччини... І перші ж тижні й місяці війни висвітлили на командних висотах Червоної Армії десятки обдарованих творців і носіїв передової військової думки, яка до цього витала в крижаній царині їхніх абстракцій. Війна викрила й нездатних... Вихор баталій втягнув тих і тих у свої вогненні епіцентри, повністю розв'язавши для дії руки й розкріпачивши думку.

Зрозуміло, що тим, хто утвердився, довелося беззмінно стояти на смертному порозі, несучи великий тягар обов'язку, зазнаючи страшного напруження й гіркоти втрат. Нікого з полководців, коли розлилося море страждань, не приваблювала ні слава, ні влада; важенна ноша відповідальності за життя й долю рідного народу притлумлювала всі земні почуття. Сила духу, глибина думки, твердість волі — все те, що становить велич людини, без останку було підкорене єдиному: зупинити ворога. І ніяких напівзаходів, напіввирішень: вони у військовій справі, як і в політиці, завжди призводять до згубних наслідків!..

З кожним липневим днем штаб Західного фронту дедалі міцніше опановував складну обстановку, дедалі чіткіше ставив перед арміями бойові завдання, хоч йому досі не вдавалося створювати з резервів, що постійно перебували, сильні угруповання, які могли б досягти рішучої переваги на напрямках контрударів. Давалися взнаки роздрібненість військ, що вступали в бої, слабе артилерійське забезпечення та авіаційна підтримка. А проте головнокомандуючий Західного напрямку маршал Тимошенко чутливо визначав коливання шалей терезів протиборства. 13 липня в наказі військам фронту, ґрунтуючись на первинних відомостях, він писав, що «внаслідок двадцятиденних упертих і жорстоких боїв з переважаючими силами ворога з'єднання Червоної Армії вже розгромили більшу частину кращих фашистських бронетанкових і моторизованих дивізій». Група німецьких армій «Центр» справді вже втратила значну частину своїх ударних сил і не має можливості наступати на Москву своїми піхотними ешелонами, тоді як війська Червоної Армії вийшли з шокового стану й почали вести запеклі оборонні бої.

У тому ж наказі маршала Тимошенка відзначалося: «Де танкові й моторизовані німецькі дивізії наштотвхуються на організований і рішучий опір наших військ, вони кидають ці напрямки

й переключаються на інші, відшукуючи слабкі місця в обороні». Виходячи з цього, маршал рішуче вимагав: «В усіх частинах і з'єднаннях армій розвинути якнайбільшу активність перед переднім краєм оборони, для чого вести безперервну розвідку й висиланням невеликих загонів та груп, денними й нічними наскоками не давати спокою ворогові, знищуючи його групи танків, мотоциклістів і тили, тим самим зв'язувати його маневреність перед фронтом наших військ».

На Смоленській височині вже не тільки розгорнулось протистояння сил при явній перевазі ворога на суші і в повітрі, а й почалося запекле зіткнення розумів, почалася битва двох військових доктрин. Моральне потрясіння радянських воїнів, як наслідок глибокого вторгнення ворога в простори Росії, Білорусії, України і Молдавії, поступово слабшало. І дедалі відчутніше посилювалося моральне приголомшення гітлерівського генералітету, який бачив, що невідворотно руйнуються його розрахунки на блискавичну, тріумфальну перемогу над Червоною Армією.

Найкоротші і найбажаніші для німецько-фашистських військ шляхи до Смоленська перекрила 20-а армія генерал-лейтенанта Курочкіна Павла Олексійовича. Цей сорокарічний генерал і виявився одним з тих командирів, які в небезпечні для Батьківщини часи, здається, перевершують самих себе, мистецьки керуючи військами й знаходячи нові принципи битв. Найяскравішою стороною обдарованості генерала Курочкіна було його чітко осмислене, а іноді, можливо, інтуїтивне вміння осягати, що конкретно треба зробити в кожний гостро критичний момент при постійній нестачі сил, при відкритих флангах і слабкому зв'язку.

Інтуїція... Це не містичне поняття, не осяяння, послане з неба, а злиті воедино мислення, почуття й відчуття. Інтуїція в бойовій діяльності полководця посідає особливе місце. Можна добре засвоїти всю множинність і складність знань воєнної науки, але не всім дано відчувати їх у гармонії. А кому дано, в того думка завжди прагне узагальнень і часто спирається в своєму осягненні на інтуїцію. Відчувати повну гармонію знань дано лицю тому, хто в багаторічній старанності нагромаджував їх послідовно, відчуваючи радість пізнання, і кому зовсім чужий дилетантизм.

До таких воєначальників належав не тільки генерал Курочкін. У ті липневі дні лише на Західному Фронті розгорявся військовий талант Рокоссовського, Конєва, Черняховського, Лукіна, Маландіна, Соколовського, Захарова, Масленникова, Руссіянова, Галицького, Крейзера, Лізюкова, С. П. Іванова, Плієва... Багато їх на великій Русі! Розгорявся талант не на порожньому місці. Той самий Павло Олексійович Курочкін після закінчення двох

академії і ад'юнктури чимало попрацював на академічній кафедрі тактики, а потім у високих військових штабах. А під час Фінської війни саме його стрілецький корпус вийшов на кригу Фінської затоки в тил виборзькому угрупованню ворога й значною мірою забезпечив успіх операції.

Волею долі нині генерал Курочкін воював на рідній Смоленщині. Село Горнево, де він народився й виріс, неподалік Вязьми. Там така ж яриста земля і такі самі ліси, як цей, що розкинувся на березі річечки Жереспя. Звідси штаб 20-ї армії і керував боями своїх частин.

20-а армія — це п'ять стрілецьких і три танкових дивізій. Але сама тільки назва, що дивізія: в трьох танкових залишилося всього шість десятків машин, та й ті старих зразків. А воювати треба, триматися за землю хоч зубами... Нехай нерівність сил, нехай відкриті фланги, але треба було спочатку хоч якоюсь мірою виправдати важку працю смолян, які спорудили оборонні рубежі в басейнах Дніпра й Західної Двіни. Цей подвиг творили студенти смоленських вузів, школярі, діди й жінки, жителі районів області на заклик обкому партії. Головна їхня зброя — ненависть до ворога, що додавала сили тримати в руках лопату, кирку, лом, сокиру, пилку. Копали траншеї, протитанкові рови, робили лісові завали... На величезному просторі негмамовно метушився майже трьохсоттисячний людський мурашник, незважаючи на артилерійські нальоти, на бомбардування, на обстріли з повітря. Це було торжество нескорення народного духу.

Але довго триматися в обороні з відкритими флангами ні 20-а армія, ні її сусіди не змогли. І генерал Курочкін розпочав активну маневрену оборонну боротьбу, частково поповнюючи за наказом фронту танучі сили за рахунок деяких дивізій 16-ї армії генерала Лукіна, що розрізнено прибували до Смоленська, і вливаючи в свої ряди підрозділи, які виходили з оточення. Командарм дедалі частіше почав ставити ворога в залежність від своєї волі. Нехай тимчасово, але гору все-таки брали його мистецтво і доблесть військ. Їхні зусилля, викликані наказами командарма, спрямовувалися на те, щоб оборону займала частина сил на другорядних рубежах, перед якими влаштовували різні загородження. Німці, наткнувшись на вогонь, на лісові завали або міни, змушені були розгортатися в бойовий порядок, вводити в дію танки й авіацію, а тим часом ті, що оборонялися, виходили з-під удару й займали головний рубіж з добре підготовленою системою вогню, де намічалось дати ворогові справжні оборонні бої з відбиттям атак і неодмінним переходом у контратаки. Багато було таких «головних» рубежів...

У смузі дій 20-ї армії наступ німецько-фашистських військ помітно загальмувався, і німецьке командування вирішило обійти її, спрямувавши 3-ю танкову групу генерал-полковника Гота на Демидов — Духовщину — Ярцево, щоб, зім'явши війська 19-ї армії генерала Конєва, які підходили сюди, обігнути Смоленськ з півночі, а ліве крило 2-ї танкової групи генерал-полковника Гудеріана кинути на Красне — Горки — Починок і замкнути кільце з півдня.

Липень перейшов на другу половину, коли клешня німецьких моторизованих військ, охопивши Смоленськ з півночі, дотягнулась до Ярцева, що на третині шляху між Смоленськом і Вязьмою. Там спішно створювали ще один оборонний рубіж радянських військ по Вопі — по притоку Дніпра; на її східному березі й розкинулось Ярцево, на долю якого випало бути аж до осені ареною і овідком кривавого протиборства двох армій.

Важче давався простір частинам 47-го механізованого корпусу з танкової групи Гудеріана. Війська, відступаючи до Смоленська, використовували кожний рубіж, щоб вчійнити німцям жорстокий опір, виграти час і завдати ворогові якнайбільших втрат. Тяжкі бої велися за дороги, річки, річечки, за панівні висоти й населені пункти, розпадаючись на самостійні баталії — великі й малі.

Олексій Олексійович Рукатов раз у раз повертався думками до того недавнього дня, коли його викликали до намету начальника штабу дивізії підполковника Дуйсенбієва і полковий комісар Жилов, який був там, не приховуючи в погляді зневаги, запитав: «Як ви могли написати про Федора Ксенофонтовича таку підлу брехню?» Це запитання так налякало Рукатова, що покарання, яке він по тому вислухав — прочитаний Дуйсенбієвим наказ маршала Тимошенка про розжалування його з підполковника в майора, — не видавалося тяжким. Олексій Олексійович, розписавшись на наказі, стверджуючи цим, що ознайомлений з ним, тремтячою рукою зірвав з петлиць своєї гімнастерки по одній шпалі-прямокутнику, покритому червоною емаллю, й мовчій вийшов з намету.

Тільки вночі, коли група генерала Чумакова почала тіснити німців у бік Борисова, а він, Рукатов, як начальник артилерії дивізії, спрямовував по телефону і через зв'язкових взаємодію дивізіонів з піхотою й танками, до нього раптом дійшла суть того, що сталось! Уражене самолюбство почало мовби слухати, ширитися, розгарячіла голова запалала від обурливих і мстивих думок. Адже вчора ще уявляв себе в чині полковника, фантазія не раз підносила його на такі начальницькі вершини, аж серце тануло від солодких гордошів, і ось на тобі... Ні, він не міг чути,

щоб до нього зверталися: «Товаришу майор!» І тайкома зірвав з петлиць решту шпал, знаючи, що на петличному сукні, вицвілому до сірості, залишаться чорні прямокутники — сліди трьох шпал. Нехай називають, як кому хочеться...

У всіх своїх прикрясах Олексій Олексійович звинувачував генерала Чумакова, і тепер, окрім страху перед ним, долучилася ще й така зненависть, що неможливо було заглянути собі в душу. Та й усе інше начальство стало вороже Рукатову. Той самий полковий комісар Жилів із своїм спопеляючим поглядом наводив на Олексія Олексійовича жах. Страшний був і полковник Карпухін, який завжди міг піймати на якомусь службовому недогляді. А свого тестя, командира дивізії полковника Гулигу, Рукатов почав зневажати сам.

Гулига, дізнавшись про пониження в званні Олексія Олексійовича, заспокоїливо шепнув йому на вухо: «Їберегти б у цій війні голову, а при якому званні — їй все одно». І порадив не стовбичити без потреби на командно-спостережних пунктах дивізіонів, а коли йде вперед, не забувати, як повертатиметься назад. За цими словами тестя Олексій Олексійович відчув його розгубленість перед найближчими подіями після того, як їхній контрудар у бік Борисова до кінця не вдався і військовій групі Чумакова, що зазнала тяжких втрат, довелося знову пробиватись на схід.

Дуже важко стало Рукатову, коли штаб полковника Гулиги злився із залишками штабу колишньої ташутинської армії, яку прийняв генерал Чумаков. Полковник Гулига тепер командував зведеним мотострілецьким полком — усе, що лишилося від дивізії, а він, майор Рукатов, як начальник артилерії всієї військової групи, повинен постійно бути при генералові Чумакову. Ніби й підвищення по службі, а радості ніякої. Більше того, в кожному наказі генерала Рукатов вбачав бажання принизити його, поставити під удар і підкреслити недостатню професійну підготовку. Навіть тоді, коли він, Рукатов, за підказкою мінометників запропонував Федорові Ксенофонтовичу зміцнити кузови кількох вантажних машин спеціальними рамами, щоб кріпити на них опорні плити 82-міліметрових мінометів і просто з машин бити по ворогові, і тоді не почув схвалення в голосі генерала Чумакова. Поправивши біля лівого вуха бинти, Федір Ксенофонтович з холодним спокоєм сказав Рукатову:

— Перевірте на практиці. Якщо стрільба по цілях буде точна, створюйте з таких машин рухомий вогневий резерв.

Резерв Рукатов створив, але взяв його у своє розпорядження генерал Чумаков...

До Смоленська лишалося всього кілька десятків кілометрів. Військова група Федора Ксенофонтівича прикривала лівий фланг 20-ї армії, не маючи з нею ліктьового зв'язку. Бої точилися вдень і вночі. Сформовані із залишків полків штурмові батальйони, підсилені артилерією і танками супроводження, змушували німців розгортатися в бойові порядки на кожному можливому рубежі. На найвигідніших штурмові батальйони закупувалися глибше й трималися до останніх сил, знемагаючи й стікаючи кров'ю.

Уціліти, здавалося, неможливо. Небезпека чатувала на кожному кроці, вбитих ховали наспіх — у воронках, окопах, траншеях. А коли зазнавали поразки і відривалися від ворога, то й зовсім не ховали...

Олексій Олексійович Рукатов, який не вірив раніше в бога, тепер весь час палко й нестямно благав всевишнього вберегти його від загибелі, щиро каявся у своїх колишніх гріхах, клятвено обіцяв ніколи не повторювати їх. Він згодний був на поранення, нехай навіть і тяжке. Олексієві Олексійовичу не шкода було втратити руку, краще ліву, або ногу, але тільки б вислизнути з цього пекла...

А вчора майор Рукатов пережив таке, що не побачиш і в страшному сні...

11

Якщо поглянути на топографічну карту, то й недосвідченій у військовій справі людині стане ясно, що від містечка Красного до Смоленська — один денний перехід і при такій очевидній слабкості на цьому напрямку наших сил немає змоги затримати броньовані німецькі колони надовго. Але маршал Тимошенко вимагав від генералів Курочкина й Лукіна і на день не знижувати активності своїх військ, чергуючи маневрену оборону з контрударами.

14 липня генерал Чумаков через офіцера зв'язку 20-ї армії був зорієнтований в обстановці, але конкретного завдання для своєї групи військ не одержав, бо зв'язок зі штабом порушився.

Лівий фланг армії генерала Курочкина, як і раніше, стримував німецькі механізовані частини, що рвалися до Смоленська досить густою мережею доріг, які пролягали між Дубровно і Горками. На північ, північний захід і південний захід від Смоленська це завдання, перебуваючи поки що в другому ешелоні, виконували шість рухомих загонів, сформованих з двох дивізій 16-ї армії генерала Лукіна. Генерал Чумаков вирішив закріпити-

я на рубежі річки Лосвинки, що петляла до Дніпра з півдня, і наказав підрозділам своїх частин окопатися на схилах ярів та уаліссях над Лосвинкою, замінувати танконебезпечні напрямки, поставити на пряму наводку гармати, в тому числі й гаубиці, закопати в землю окремі танки, якнайбільше зробити лісових завалів і спробувати закрити пролом, що утворився після прориву ворога 13 липня на ділянці Копись — Шклов. За прикладом маневрених дій 20-ї армії, за три кілометри перед основним рубежем частин генерала Чумакова було насіпх створено обабіч магістрального шляху ротні опорні пункти й позиції для окремих гармат, щоб вогневим ударом змусити ворога розгорнути там свої війська для атаки, а потім відійти на головний рубіж, де були приготовлені до бою всі наявні сили й засоби.

Найважче завдання, як вважав майор Рукатов, дісталось йому. Генерал Чумаков наказав Олексієві Олексійовичу влаштувати артилерійську засаду перед Лосвинкою і взяти під контроль дорогу, якою, цілком імовірно, прямуватиме до Смоленська виявлена нашими розвідниками танкова колона лівого крила 47-го механізованого німецького корпусу. Дорогу треба було втримувати доти, поки з командного пункту трьома зеленими ракетами буде подано сигнал для відходу — з врахуванням бойової обстановки в центрі оборонного рубежу. Федір Ксенофонович двічі нагадав йому про ракети, і Рукатову в цих нагадуваннях вчувся злий намір: ракет можна й не помітити або можна й забути випустити їх у небо, а відійдеш без наказу — тоді не виправдаєшся. Тут і дурному зрозуміло, що генерал Чумаков хоче підвести його, Рукатова, під трибунал.

Озлобившись до краю, Олексій Олексійович вирішив бути повсякчас насторожі.

Генерал Чумаков на світанку віддавав бойовий наказ біля тригонометричної позначки 238, що стирчала аж на маківці висоти, схили якої були покрайні ярами та вимоїнами, зарослими бузиною й глідом. З невеликої лисини непридатної землі, де самотньо маячила ця почорніла від часу дерев'яна вишка, відкривалася широка, але безрадїсна для ока панорама. Смоленська височина диміла в пожежах. Косий і рваний стовп рудого диму здіймався над містечком Красним, яке захопив уже ворог. Звідти чітко долинали кулеметні черги та гарматна стрілянина: це наші рухомі загони, осідлавши дороги, що вели з Красного, намагалися не випустити звідти німців. Далеко праворуч, у низині, за темним і горбастим лісом, що затуляв Дніпро й станцію Гусино, теж шугав у небо дим. Його чорні клуби час від часу пролизували гострі язики полум'я — там або горіла нафтобаза, або палахкотіли бензоналивні цистерни.

Але всіх, хто був на висоті, особливо насторожувало відлуння далекого бою, що докочувалося з боку Монастирщини, Хиславичів і Починка. Федір Ксенофонтович, даючи завдання командирам і чуючи приглушену відстанню стрілянину, здається, не наважувався подивитися їм у вічі, знаючи, що всіх мучить одне й те саме питання: якщо німці обходять Смоленськ з півдня, а наказу про відступ немає, то військовій групі Чумакова знову загрожує оточення?..

А Рукатову здавалося, що Федір Ксенофонтович саме через нього не віддає такого наказу. Ця думка злим черв'яком свердлила йому мозок навіть тоді, коли він і майор Биханов, який замінив загиблого в оточенні під Оршею командира артилерійської бригади полковника Москальова, поїхали вибирати місце засади. Від бригади залишилося всього два дивізіони, і одним з них командував сам Биханов — кадровий командир, що вмів — дійшла така чутка — першим снарядом, без пристрілки, влучити в закриту ціль, якщо на топографічній карті точно позначені місце цілі і місце вогневої позиції гармати, з якої майор має стріляти. Биханов був широколиций, великорукий і плечистий. На його добродушному губатому обличчі часто світилася усмішка, але не без хитринки в очах. Ця хитринка мовби підкреслювала перевагу майора в артилерійських справах над усіма іншими.

Вони їхали грейдером, що вів на південний захід, на півтонці назустріч людському потоку: це втікали від ворога смоляни, які були на окопних роботах, і відступали на новий рубіж оборони поріділі батальйони... Праворуч від грейдера почався ліс — темний, старий, а ліворуч, у низині, за порослим кугою болотом, блищало водяною гладінню вузьке й довге озеро, що відтісняло грейдер до лісу. За озером горбилося підвищення, покрите молодим ялиником.

Ялиник за озером — це й було помічене за картою місце артилерійської засади. Майор Биханов швидко визначив і був цим вдоволений, що з грейдера танки ніде не зможуть перебраться на підвищення: заважало не тільки озеро, а й річечка, що протікала через нього, заболотивши береги до повної їх непрохідності. Зате була можливість привезти туди гармати, якщо кілометрів з п'ять проїхати назад, у напрямі Смоленська, а потім за хутором Буяково звернути на путівець, що, петляючи по ярах, веде до підвищення над озером.

У другій половині дня уже все було готове до зустрічі ворога. Кілька батарей полкових гармат окопалися й замаскувались на схилі в ялинику для стрільби прямою наводкою через озеро по грейдеру. Взвод саперів за поворотом дороги приладнав

особливим способом до двох десятків вікових сосен толові шашки, щоб, коли з'являться німецькі танки, підірвати дерева і повалити їх на дорогу.

Свій спостережний пункт артилеристи винесли метрів за триста вгору по схилу, звідки з окопчиків добре видно було в обидва кінці дорогу. Тут довелося трохи розчистити ялиник, вирубивши деревця, що заважали огляду й під'їзду з тилу. Рукатов привів сюди й свою штабну півторатонку, щоб першої-ліпшої миті можна було помчати на командний пункт генерала Чумакова, що розташувався поблизу хутора Буяково, а точніше — зникнути звідси в разі небезпеки.

На війні рідко буває, коли події розгортаються так, як тобі хочеться, тим більше при такій великій нерівності сил і впевнених діях німців та при збентеженості духу оборонців, навколо яких з усією очевидністю закривалася пастка. Але все-таки генерал Чумаков продикував німцям умови. Мінуванням доріг, лісовими завалами, артилерійсько-мінометними вогневими нападами чумаковські частини змусили колону ворожих мотомеханізованих військ заповзти в тіснину між густим лісом і озером, за яким, метрів чотириста від дороги, приготувалися до бою артилеристи. За сигналом майора Биханова, коли величезна валка німецьких танків з гуркотом і димом витяглася вздовж озера, йдучи слідом за стовпищем своїх мотоциклістів, сапери підривною машинкою дали іскру зарядженим толовим шашкам, і гучний вибух у кінці озера за поворотом пугівця кинув на нього могутні сосни, відгородивши завалом мотоциклістів від танків.

Рукатов, усталась надивившись з окопчика на мотоциклістів і на передні танки, в десять разів наближені стереотрубою, поступився місцем біля тринози майору Биханову, а сам, перебравшись у сусідній окоп, продовжував спостерігати за розвитком подій у бінокль.

Бій розпочався відразу ж, як тільки впали на дорогу підірвані дерева. Це був перший бій, що його так близько бачив Рукатов, і напруженню Олексія Олексійовича не було меж. Коли загорілися від прямих влучань снарядів передні два танки, а потім закружляла на одній гусениці підбита машина далеко ліворуч, десь майже в хвості колони, фантазія Рукатова злетіла до самих хмар. Він уже подумки доповідав генералові Чумакову про дивовижні втрати, що їх завдала німцям артилерійська група під його, Рукатова, командуванням, писав докладне донесення в штаб артилерії фронту і бачив себе в честі й славі. Перші хвилини бій справді складався для німців трагічно. Півтора десятка наших гармат, розташованих побатарейно на схилі підви-

щення, прямою наводкою розстрілювали ворожі танки. Майже вздовж усього озера спалахнули чадні вогнища. Деякі танки, переваливши через кювет, марно намагалися заховатись у глибині лісу, а деякі, розвернувши башти в бік батарей, почали відстрілюватися.

На жаль, танків було дуже багато — понад п'ять десятків, і, потрапивши в пастку, вцілілі машини почали бити з гармат і строчити з кулеметів через озеро по зовсім близьких батареях, які виказувала знята пострілами курява, змішана з сизим порохом димом. І хоч раптовий вогневий напад спершу приніс артилеристам майора Биханова велику вигоду, проте хвилин через п'ять далася взнаки чисельна перевага німецьких танків. Щоправда, Рукатов уже встиг нарахувати дев'ятнадцять підбитих і підпалених хрестатих машин, у думці додав до них ще десяток — для значущості майбутнього донесення. Але в цей час трохи вище від спостережного пункту із страшним гуркотом вибухнув снаряд, Олексій Олексійович і незчувсь, як утиснувся в окопчик з головою, припавши до дна. Потім снаряди почали вибухати один за одним, стрясаючи довкола схил, Коротко й нервово зататакали з танків кулемети, хльостко зацокали над окопами кулі, збиваючи ялинові гілки Рукатову на голову.

Часті гарматні постріли, оглушливо різкі вибухи снарядів, лютий клекіт десятків німецьких кулеметів зливалися в суцільний рев, і ошалілому від жаху Олексієві Олексійовичу, який відчував тілом, як здригалися стінки й дно окопу, здавалося, що настав кінець його життя. Він чув, як у сусідньому окопі майор Биханов надривно кричав у телефонну трубку, наказуючи комусь бити по хвосту колони вздовж дороги, де танки стоять суцільною стіною і промаху не буде, комусь погрожував за неповороткість, гось грубо лаяв.

Тіснину між лісом і озером почали застилати дим палаючих танків, порохові гази й пил. Незрозуміло, за якими законами природи вся оця каламуть, здійнявшись у повітря, пливла з обох боків до води й зависала над озером непроглядною запоюю. Артилеристам майора Биханова дедалі важче було вести прицільний вогонь, і стрілянина почала відчутно рідшати. Засліплені німецькі танкісти теж перестали стріляти з гармат, продовжуючи лиш навмання випускати довгі кулеметні черги. Але незабаром ослаб і кулеметний вогонь.

Артилерійська засада своє завдання виконала, і майор Биханов хотів було наказати дивізіону зніматися з вогневих позицій і підкочувати гармати до вантажних машин, що стояли на дорозі в ялиннику. Але в цю мить сталося непередбачене: сказали своє

слово німецькі мотоциклісти, які прорвалися вперед і про яких забули в розпалі бою.

Після того як позад них упали на дорогу могутні сосни, мотоциклісти спершу пірнули в ліс, щоб обійти завал і приєднатися до танків. Та коли вдарили з-за озера гармати і танки один за одним почали спалахувати, мотоциклісти одразу повернулися на дорогу, проїхали нею далі, обігнули озеро і, кинувши на березі мотоцикли, вброд перейшли річку, маючи при собі автомати й ручні кулемети. Щоправда, поки вони заходили в тил артилерійській засаді майора Биханова, бій уже почав затихати...

Майор Рукатов, ще не вірячи, що вцілів у такому страшному вогненному вирі, і бачачи, що майор Биханов вибрався зі свого окопу й дає якісь розпорядження сержантові-зв'язківцю, який прилаштовує за спиною котушку з телефонним проводом, кинувся схилом угору до своєї півторатонки, що стояла в ялиннику, аби негайно заїхати якнайдалі від цього жахливого місця. Десь глибоко в ньому сиділа пекуча думка про зелені ракети, які мали злетіти над лісом по той бік дороги як сигнал для відходу. Але за димовою завісою не видно було ні лісу, ні неба, і в Олексія Олексійовича крізь ще неохололий страх пробилися, пульсуючи, мстиві думки, звернені до генерала Чумакова: легко тобі, мовляв, давати накази, відсиджуючись у тилу, а понюхай сам пороху, побудь під прицілом ворога...

Видершись схилом до машини, що стояла на пригірку, Рукатов завмер від несподіваного страшного видовища. Його шофер — молоденький боєць-першорічник навznak лежав на сидінні кабіни, звисивши вниз до підніжки закривавлену голову й притиснувши до вже вибіленого смертю обличчя руки, мовби намагаючись захиститися ними. Вся машина була зрешечена кулями та осколками, скати коліс обм'якли, переднє скло — в дірках і тріщинах.

Здригаючись від жаху й відчуваючи приступ нудоти від побаченої крові, що й досі стікала по обличчю шофера, Рукатов не встиг збагнути всього, що сталося, як раптом з глибини ялинника, за кілька десятків метрів від нього, гучно і в'їдливо застрочили німецькі автомати й ручні кулемети. Десятки куль-світлячків замиготіли перед самим обличчям в Олексія Олексійовича, і він каменем упав на гарячу від сонця землю. Заскигливши від напруження й страху, він поповз униз схилом, та так спритно, як ніколи ще не повзав. А ззаду, зовсім близько, лунали різкі гортанні команди-вигуки, шалено строчили черги, хижо й гучно клацали над головою розривні кулі.

Продовжуючи в панічній нестямі повзти вниз, Олексій Олексійович наткнувся обличчям на колючі гілки приземкуватої ялини, які широко розкинулися по самій землі. Навіть незчувсь, як прудко забрався під них. Майнула безглузда думка: коли він із Зіною ходив у ліс по гриби, завжди зазірав таким ялинам під пелену, сподіваючись знайти боровика, а зараз сам пірнув усім тілом під зелену спідницю ялини.

Думка відразу ж і згасла, поступившись місцем новому припливу жаху: над самою головою в нього раптом оглушливо зацокотів німецький автомат і на плечі йому, на шию бризнули крізь гілля гарячі стріляні гільзи, від яких нудотно запахло горілим порохом. Рукатов, здається, перестав дихати, перестав відчувати себе. Автоматна черга здавалася нескінченною, нестерпно пекла гільза, що впала за комір гімнастерки, і страхотливо смерділи гуталином та пилом чоботи німця, які прим'яли лапчасті гілки біля самого обличчя Олексія Олексійовича.

А з боку вогневих позицій батареї долинали якісь вигуки, істеричні крики, несамовиті зойки. І раптом весь цей гвалт перекрыла бентежна й водночас владна команда:

— Ворог з тилу-у!.. Розвернути гармати!.. Картечю заряджай! Вогонь по спостережному пункту-у!

Рукатов упізнав голос майора Биханова й здивувався, що командир дивізіону ще живий, і тої ж миті знов ужаснувся: зараз повернуть у цей бік гармати і вдарять картеччю!.. Вдарять прямо по ньому, Рукатову, начальнику артилерії!

А німецький автоматник, не знаючи, що на нього чекає вже смерть, усе ще стояв над головою в Олексія Олексійовича і, замінивши порожній магазин, знову став посилати в бік батареї чергу за чергою.

Жахливий страх крижаними лещатами стиснув тіло Рукатова. Потиллиця його мовби налилася холодним свинцем, і Олексій Олексійович, здається, перестав дихати й відчувати себе. Лише десь глибоко в ньому раптом завонала думка-благання. Рукатов квалливо й палко почав благати когось, щоб цього разу пощадив його, каявся в своїх гріхах, гаряче запевняв, що покається в усьому перед Чумаковим, перед його дружиною і їхньою дочкою Ірїною... Тільки б залишитися живим!.. Живим!.. Живим!..

З могутньою силою вдарив по схилу ялинника залп одразу двох найближчих до спостережного пункту батареї, командири яких почули наказ Биханова. Під картечним шквалом здригнувся і протяжно загув косогір, густо посипалися на землю зітнуті гілки, тривожно захиталися довкола молоді дерева, немов від пориву вітру. Біля Рукатова впав у траву вбитий автоматник, а зверху німця накрила зрізана картечню верхівка ялини, тієї

сямої, яка ховала під своєю зеленою пеленою Олексія Олексійовича Рукатова.

Вистачило ще одного залпу картеччю, щоб тили артилерійської засади були очищені від ворога.

12

Надвечір небо нахмурилося, сонце сідало за багряну хмару. Не сьогодні-завтра можна чекати дощу. А спеку зносити було уже несила. Курява, піднята війною в повітря удень, не встигала осісти за ніч, хоч ночі були й росяні. Війна мовби порушила закони природи.

Але дощ, якщо й буде,— теж не на радість. Полковник Гулига сидів на духмяному шурхотливому сіні й, підсвічуючи собі трофейним електричним ліхтариком, пильно дивився на топографічну карту, вивчаючи по ній дороги, що вели до Смоленська. Не бачив жодної шосейної в смузі його зведеного полку! Битий шлях до Сирокореня й Хохлово — ось і весь простір для маршу й маневру. Отож коли доведеться відходити, то лиш путівцями та цілиною — через поля, ліси і яри,— як билинним рицарям. А відходити доведеться — недарма генерал Чумаков у передвечір'ї об'їжджав командні пункти своїх частин і був похмурий, як ніколи. На прощання сказав полковникові Гулизі:

— Якщо німці зіб'ють нас з рубежу і роз'єднають, дійте самостійно. За нами аж до Смоленська нікого, крім слабенького рухомого загону з Шістнадцятої армії, немає... На випадок захоплення ворогом Смоленська будемо пробиватися з оточення...

У широко відчинені двостулкові двері старої клуні, наполовину забитої сухим свіжим сіном, заповзала бажана вечірня прохолода. Клуня стояла край хутора Буяково, і Гулига зайняв її зі своїми штабістами. Метрів за сто від клуні, на висотці, вирили окопи командно-спостережного пункту. Висотку добре було видно в проріз дверей на тлі багряної з темними підпалинами хмари, за яку сіло сонце. Там, на висотці, чергував зараз із зв'язківцями підполковник Дуйсенбієв — нині начальник штабу мотострілецького полку, зібраного, як кажуть, з миру по нитці.

Гулига склав карту, сховав її в польову сумку й запитав у Рукатова, який лежав на сіні поруч на розстеленій плащ-палатці:

— Ну як, Альошо, не полегшало? Болить голова?

Рукатов не озвався.

— Значить, контузія серйозна.— Гулига гірко зітхнув і теж приліг на сіно.

У Рукатова було на душі гірко. Він подумки докоряв собі не стільки за малодушність, як за необачність. Там, на схилі ялиника, він чудом не потрапив під вогонь німецьких автоматників, які зайшли їм у тил, а потім і під картечні залпи своїх батарей. А все тому, що чомусь поквапився вискочити з окопу й відірватися од майора Биханова... Як же все було далі?.. Краще не згадувати, не краяти душу. А втім, і згадати важко. Все ніби в страшному сні.

Після того як гармати прямою наводкою вдарили по косогору картечцю, події розгорталися так швидко, що Олексій Олексійович не встиг отямитися. Він чув, як командири батарей віддавали накази обслугам зняти з вогневих позицій уцілілі гармати, чув, як майор Биханов кілька разів стривожено погукав його, Рукатова, а потім наказав оглянути яличник, пошукати поранених і зібрати зброю вбитих німців. А Олексієві Олексійовичу легше було вмерти, ніж озватися й на очах в артилеристів вилізти зі свого сховку. І поки червоноармійці спішно оглядали все довкола, він, затаївшись, лежав під ялиною. Тільки почувши, як у напрямі лісової дороги загурчали машини, немов прокинувся, виповз мерщій із схованки і, крикнучи: «Почекайте!», кинувся вгору схилом. Але гуркіт моторів, а може, і його крик почули за озером німці, і знову навмання вдарили по ялинику з танків гармати та кулемети.

Довкола Рукатова коротко й пронизливо зацьвохкали кулі, проносячись, здається, роями біля самої його голови, з шипінням розпорювали землю осколки, прокреслюючи рвані димні доріжки, та він наче перестав їх боятися і, задихаючись, біг далі вгору, дряпаючи об гілля обличчя. Але не встиг: коли вискочив на уступ, де пролягла лісова дорога, артилеристів там уже не було.

Небезпека ввижалася йому за кожною ялиною, і він ще швидше припустив зарослою дорогою, на якій виднілася прим'ята трава — свіжі сліди автомашини і гармат, що були в них на буксирі. Невдовзі бігти стало легше — дорога запетляла схилом униз, а далі пішла вологою лукою, вздовж річечки, що витікала з озера. За річечкою, на битому шляху, він помітив гурт червоноармійців. Це було, як з'ясувалося згодом, відділення саперів, яке перед боєм улаштовувало завал на дорозі. Виконавши завдання, бійці виходили з небезпечної зони й наткнулися на два десятки німецьких мотоциклів з колясками, що стояли узбіч путівця. Але тільки двоє з усього відділення могли правити цими нехитрими машинами. Побачивши чоловіка у формі командира Червоної Армії, сапери зраділи йому, хоч і зустріли насторожено.

Рукатов квапливо перебрів річечку і без зайвих слів, ухопившись за мотоцикл, почав заводити мотор. Він одразу збагнув, чий це мотоцикли, і з острахом позирав на всі боки, боячись, що хтось із німецьких мотоциклістів уцілів і ховається десь поряд.

Сержант, який очолював відділення, осмикнувши на собі вилянула гімнастерку й примруживши чіпкі зеленкуваті очі, запитав у Рукатова:

— Підполковник? А чому шпали із петлиць зірвали?

— Не твого розуму діло! — сердито відповів Рукатов, але, поглянувши на обличчя саперів, що враз посуворішали, миролюбно додав: — Давайте швидше забиратися звідси, поки німці хвоста не прищикнули! Сідайте до мене двоє або й троє!

— А мотоцикли німцям повернемо? — В голосі сержанта прозвучала в'їдливість.

— Сипоніть по них запалювальними! — вимогливо сказав Рукатов, угледівши в деяких саперів німецькі автомати. — Бийте по бензобаках.

У коляску мотоцикла Рукатова чомусь ніхто з саперів не сів, і він рвонув машину вперед, сподіваючись усе-таки наздогнати колону майора Биханова й разом з нею повернутися в розташування частин генерала Чумакова. Але не наздогнав. Натрапив на сторожовий пост перед своїм рубежем оборони і невдовзі був на командно-спостережному пункті полку, звідки підполковник Дуйсенбієв показав йому на клуню, що стояла неподалік край хутора.

Мотоцикл, як на те, не заводився, і Рукатов, зіштовхнувши його в яр, подався до клуні пішки. Коли підійшов до відчинених дверей, побачив у промінні призахідного сонця широку спину майора Биханова і почув глухуватий, але, як завжди, чіткий голос генерала Чумакова.

— Невже понад двадцять танків розмолотили? — з веселим подивом запитав він у командира дивізіону.

— Нарахував двадцять вісім, а потім стріляли навмання: дим заважав спостереженню і стрільбі, — відповів Биханов.

— Де ж ви загубили Рукатова? — запитав про свого зятя полковник Гулига, і голос його виказав хвилювання.

— Не збагну. Бій почали разом, він стояв поряд, на спостережному пункті, а потім раптом наскочили автоматники, і таке почалося...

Рукатов зайшов до клуні, перервавши своєю появою розмову, і, мовби не помічаючи Биханова, голосно доповів, звертаючись до Чумакова:

— Товаришу генерал, ваш наказ артилерійська група під командуванням майора Биханова виконала! Знищено тридцять вісім фашистських танків!

— Двадцять вісім,— невпевнено поправив його майор Биханов.

— Знищено тридцять вісім німецьких танків! — так само голосно повторив Рукатов, навіть не глянувши на Биханова.

— Де затримались? — Федір Ксенофонович дивився на Олексія Олексійовича з подивом і стурбованістю.

— І спалено за моїм наказом близько двох десятків мотоциклів. Відзначився сержант — командир саперного відділення. Прізвища не знаю. Три мотоцикли взято як трофеї! — Рукатов не зводив з генерала очей, в яких світилося мало не божевілля.

— Ви що, контужені? — здогадався Чумаков.

Така версія Рукатова цілком влаштовувала, і він знову відповів невлад:

— Один мотоцикл я взяв собі, щоб відірватися від ворога!

— Ти що, не чуєш?! — у саме вухо крикнув йому Гулига.

— Я нічого не чую,— спокійно відповів Рукатов, ніби здогадавшись про суть запитання полковника.— Снаряд вибухнув поряд, і я не знаю, скільки був непритомний.

Задумливо поглянувши на відчужене подряпане обличчя Рукатова, Федір Ксенофонович перевів спокійний погляд на майора Биханова і з легким докором запитав:

— Ви розумієте, в чому ваша помилка і чому самі зазнали великих втрат?

— Так точно,— з тінню засмученості відповів Биханов.— Треба було ставити батареї ближче до завалу, щоб одразу не виникла така велика вогнева перевага німецьких танкістів.

— Саме так! — погодився Чумаков.— А щоб закупорити дорогу, досить було однієї гармати... Але в цілому операція вдалася...

Рукатов більше не вступав у розмову і з таким мученицьким виглядом дивився то на Чумакова, то на Биханова, що Федір Ксенофонович після паузи сказав:

— Загалом усі молодці. Батьківщина оцінить...— Потім повернувся до Биханова: — Поки майор Рукатов оговтається, вам до ручаю очолити артилерію... Призначте замість себе командира дивізіону, і поїдемо в штаб. Полковник Карпукін озброїть нас усіма відомостями...

Чумаков і Биханов невдовзі поїхали, а Олексій Олексійович ковтнув з тествової фляги трохи горілки, відкрив банку бичків у томатному соусі й почав закушувати з якимось несамовитим апетитом. Та раптом його занудило, він умить вискочив з клуні.

Нині ж Рукатов лежав на снін і з гіркою думав про те, що даремно він прикинувся контуженим і поступився майорові Биханову командуванням артилерією військової групи. Тепер Биханов даватиме полковникові Карпухіну для оперативного введення, а полковому комісарові Жилову для політдонесення відомості про знищені німецькі танки. Биханов напевно занижить їх кількість і може зовсім не згадати про участь у цій героїчній операції Рукатова. Адже по суті він, Рукатов, і відповідав за організацію засади, вибирав вогневі позиції по карті, а потім на місцевості... Таке може більше ніколи не повторитися.

Не помітив, як і заснув — важким, безпросипним сном. Прокинувся від автоматної стрілянини і глухих вигуків, що долинули від рубежу оборони. Прокинувся й полковник Гулига. Підвівшись на снін, він став насторожено прислухатися. А на Рукатова така стрілянина після вчорашнього не справила особливого враження. Хвилини за десять по тому до клуні вбіг задиханий підполковник Дуйсенбієв. Гулига спрямував на нього промінь електричного ліхтаря, і було видно, що вилицювате, степове обличчя Дуйсенбієва світилося захопленням, як у хлопчиська, а крізь вузькі щілини очей поблискували бешкетливі вогники.

— Акулу піймали, товаришу полковник! Учепилася за нашого начальника клубу Рейнгольда і в сіті вскочила! — Дуйсенбієв реготав, розвівши руки й показуючи, яка завбільшки «акула». — У чині німецького полковника!

— Толком доповідайте! — прикрикнув на Дуйсенбієва Рукатов, забувши, що він глухий від контузії і що йому, майорові, підвищувати голос на старшого за званням непристойно.

Але Дуйсенбієв у своєму веселому збудженні не надав значення інтонаціям голосу Рукатова й зі сміхом доповів:

— Молодший політрук Рейнгольд привів за лінію нашої охорони німецького полковника! На легковій вскочив фашист до нас!.. У супроводі двох мотоциклістів!

— Затримали?! — занепокоєно спитав Гулига, схопившись на ноги.

— Мотоциклістів і водія скосили з кулемета, а полковника везуть сюди в клубному автобусі.

— Знайшлася клубна машина?! — несподівано пролунав басовитий голос полкового комісара Федулова. — А молодший політрук Рейнгольд?

Федулов стояв у дверях клуні, закривши своїм огрядним тілом майже все передсвітанкове небо. Доля начальника дивізійного клубу Льови Рейнгольда й зниклого автофургона з кінорадіоустановкою непокоїла полкового комісара,

— Саме Рейнгольд і везе німця! — уточнив підполковник Дуйсенбієв...

З молодшим політруком Рейнгольдом трапилася не зовсім звичайна пригода. Кілька днів тому, коли мотострілецька дивізія полковника Гулиги ще не була перетворена через недостатність людей і техніки на полк, частина її штабу, в тому числі й політвідділ, розташувалася на цегельні, неподалік села Лутовні. Довгі, відкриті з усіх боків солом'яні накриття для просушки цегли перед випалюванням надійно ховали від повітряного спостереження машини й усе живе. Поставив під накриття клубну спецмашину і Льова Рейнгольд, який уже другий день сидів за кермом замість загиблого під час бомбардування водія. Гадав, що затриматися на цегельному заводі доведеться до ночі, і Льова подався в сусідній ліс, де була решта відділів штабу. Він сподівався у «четвертій частині» (так називався відділ, що відав розподілом поповнення) витребувати собі водія машини. Перебравши річку, за якою розкинувся ліс, і пройшовши з півгодини лісовою дорогою, раптом почув біля заводу безладну стрілянину. І Льова помчав з усіх сил своїх довгих ніг назад...

З узлісся відкрилася за річечкою панорама цегельного заводу. Там уже було порожньо. Під ближнім, що наскрізь просвічувалося, накриттям сиротливо стояв його автофургон. Трохи ліворуч, на луці, видніло багато німецьких вантажних машин і мотоциклів, а в річці купалася солдатня. Цим і скористався Льова Рейнгольд, який добре знав німецьку мову. А втім, мова йому поки що не знадобилася. Він заліз у куці, роздягся догола, старанно заховав свою «комісарську» форму й побіг до річки. Пірнувши у воду, похлюпався між німцями, потім вийшов на берег, узяв чийсь плямистий комбінезон і лінєвим підтюпцем повернувся до лісу.

Згодом він з'явився на території цегельні, куди почала заїжджати якась німецька автоколона. В маскувальному комбінезоні, з сигаретою в зубах, Льова з нахабним виглядом підійшов до своєї автомашини, зірвав номери, сів у кабінку й без найменшої перешкоди виїхав на дорогу...

Чимало небезпечних годин пережив молодший політрук, особливо наступного дня, коротаючи день у лісовій пуші. А сьогодні перед світанком, коли він тримав курс на Смоленськ, сподіваючись натрапити на свою частину, за ним ув'язалися два німецькі мотоциклісти, які супроводжували легкову машину з якимось поважним чином. Обігнавши Льову, мотоциклісти зупинили його і, побачивши, що за кермом російської машини свій, німець, запитали, чи не знає він, де міститься штаб 29-ї моторизованої дивізії генерала фон Больтенштерна.

— Тримайтеся мене. Я туди їду,— чистою німецькою мовою відповів Льова, зметикувавши, що в такій компанії їхати йому по захопленій фашистами території буде безпечніше...

Отак і привів молодший політрук Рейнгольд німецького офіцера та його охоронників-мотоциклістів у розташування Гулижиного полку.

Спати нікому вже не хотілося, і всі, зацікавлені звісткою про взяття в полон фашистського полковника, вийшли надвір. Наближався світанок. Трава довкола клуні, кущі жимолості, що стояли живою огорожею між гречаним ланом і хутірськимигородами,— все було вкрите важкою росою. Високо в небі шарувалися рвані хмари, а вдалині, за жовтизною жита на пагорбах, ледь виднівся крізь сірий серпанок темний ліс. День мав бути похмурим.

Неподалік на дорозі загуркотіли мотори, і за хвилину до клуні підкотив німецький мотоцикл з коляскою та клубний автофургон. За кермом мотоцикла сидів знайомий Рукатову сержант — командир того самого саперного відділення, яке влаштувало лісовий завал.

Заглушивши мотор, сержант одним вправним рухом зіскочив з мотоцикла й водночас вихопив з коляски жовтий невеликий саквояж. Підійшовши чітким стройовим кроком до начальства, що стояло біля клуні, і, зупинивши погляд на Гулізі, почав доповідати:

— Товаришу полковник, доставлені полонений і документи...

— Документи мені! — До сержанта підбіг Рукатов і рішуче взяв у нього саквояж.

— Чому вам?! — протестуюче запитав підполковник Дуйсенбієв.— Наш полонений, наші документи!

— А я чий, бабусин? — Рукатов недобре засміявся і з осторогою глянув на полкового комісара Федулова.

Але увага Федулова, як і всіх присутніх, була прикута до іншого: з кабіни спецмашини вискочив щасливо-схвилюваний і вскрай змучений усім пережитим за минулі півтори доби Льова Рейнгольд. Простоволосий, одягнений у зелено-коричневий плямистий комбінезон, він цокнув закаблуками чобіт і завмер по стояці «струнко», набираючись духу доповіді начальству про своє прибуття.

— Потім усе розповіси.— Федулов підбадьорливо підморгнув молодшому політрукові й перевів погляд на задні дверцята машини, з якої вийшов у супроводі двох червоноармійців німецький полковник.

У новенькій напрасованій формі з сірої шерсті, полковник був середнього віку, високий і костистий. Його тонке, класично

правильне арійське обличчя бліде й спітніле від хвилювання і водночас сповнене гідності й стриманості. Зупинившись перед командирами Червоної Армії, полковник звів на них сірі очі, в яких захолов чи то подив, чи досада.

— По-російському розмовляєте? — запитав у німця полковник Гулига.

Німець щось гортанно загомонів.

Льова Рейнгольд одразу переклав:

— Він твердить, що потрапив у полон через непорозуміння і армії цивілізованих держав повинні в таких випадках звільняти полонених.

Усі, хто стояв біля клуні, дружно, хоч і не дуже весело засміялися, а Федулов, звернувшись до Рейнгольда, наказав:

— Спитай у нього: він у подібній ситуації відпустив би нас?

Полковник відповів, що займається спеціальною штабною роботою, а мати справу з полоненими йому не доводиться.

Рукатов і Гулига тим часом радилися: допитувати полковника тут чи відконвоювати його до генерала Чумакова. Німець, прислухаючись до їхніх слів, мовби здогадався, про що йде мова, і, дивлячись на Льова Рейнгольда, запитав, хто з генералів командує військами, до яких він потрапив у полон; при цьому пояснив, що в штабі генерал-полковника Гудеріана, де він має честь служити, відомі прізвища багатьох радянських генералів, у тому числі Курочкіна, Чумакова, Лукіна, Конєва, чиї війська проти стоять групі німецьких армій «Центр» фельдмаршала Бока.

— Поясніть йому, що він у полоні в Червоній Армії, — холодно наказав Рейнгольду Рукатов, відчуваючи себе тут представником вищестояючого штабу. — А яка тут частина — не його собаче діло!

— О так, ви маєте рацію, — погодився полковник, коли Льова переклав йому слова Рукатова. — Але я сподіваюсь на чудо, хоч більшовики в чудеса не вірять... Мене цікавить прізвище Чумаков. Я ношу образ людини з таким прізвищем тут, — він приклав руку до лівого боку грудей. — У мене є в Росії друг — полковник Чумаков. — У німецькій вимові прізвище прозвучало «Тшумаков».

Федулов і Гулига спантеличено презирнулися, а Рукатов дивився на полоненого з подивом, знемагаючи від здогадів.

— Цілком може бути, що це наш Чумаков, — сказав він після паузи, загадково глянувши на полкового комісара Федулова. І майже дружельбно, з якоюсь надією запитав у полоненого: — В тридцять сьомому ти, звичайно, був в Іспанії? Звідти й знаєш Чумакова?

Льова не встиг перекласти запитання, як полонений відповів, змішуючи німецькі й російські слова:

— Ніхт Спанієн!.. Русланд був, Москау був, Киїф був... Полковник Фіодор Тшумаков унд Курт Шернер,— полонений тицьмув собі рукою в груди,— грос фройнд!..

— Значить, точно Федір Чумаков?! — Рукатов усім тілом подіся до німця, втупивши в нього немигаючі й мовби злякані очі.

— Я, я! Фіодор фон... товіш...— Полковник, напружуючи пам'ять, стиснув рукою високий спадистий лоб.

— Федір Ксенофонтівч? — майже пошепки підказав йому Рукатов.

— Я, я! — вигукнув полковник, і по його блідому обличчю ковзнула розгублена й водночас обнадіена усмішка.— Фіодор Сено-фон-товіш...— І він рубаною скоромовкою почав щось пояснювати.

Коли полковник замовк, Льова Рейнгольд про щось перепитав його, тоді, здивовано стенивши плечима, невпевнено проказав, звертаючись до полкового комісара Федулова:

— Полковник твердить, що він і наш генерал Чумаков нібито кровні брати...

Льова ще щось хотів пояснити, але в цей час завили міні і вибухи почали здіблювати землю недалеко від клуні.

— Везіть полоненого до штабу групи! — наказав полковник Гулига і, кинувши докірливий погляд на Дуйсенбієва, який залишив командно-спостережний пункт, важко підтюпцем побіг до недалекої висотки.

За Гулигою кинувся, обігнавши його, підполковник Дуйсенбієв.

— У машину полоненого! — скомандував майор Рукатов червоноармійцям-конвоїрам, а потім молодшому політрукові Рейнгольду: — Поїхали! — І, мовчки взявши у сержанта-сапера німецький автомат, сів поруч з Льовою до кабіни.

З цієї хвилини немов утворилася прірва між Рукатовим, який їхав нині з діловим і заклопотаним виглядом у машині, і тим Олексієм Олексійовичем Рукатовим, який учора лежав у захищеному від куль та осколків укритті й палко благав долю про пощаду, задобрюючи її покутними думками про свою провину перед Федором Ксенофонтівичем Чумаковим. Наче й не було смертельної небезпеки його життю і, крім підбитих і спалених німецьких танків, взагалі нічого не було. Рукатов болісно напружував пам'ять, воскрешаючи в ній сторінку за сторінкою «особисту справу» генерала Чумакова, що зберігалася в Москві, в управлінні кадрів. Адже Олексій Олексійович так добре знав

цю «справу», стільки разів вчитувався в кожен запис і в кожен фразу! Але нічого такого, що насторожувало б, не помітив. Жодного натяку не було на родичання з німцями! Навіть мови німецької Чумаков не знає як слід. В анкетах, заповнених рукою Федора Ксенофонтівича, в графі, що запитує: «Якими мовами володіє?», скрізь написано: «Володію німецькою. Пишу з словником». Ну й він, Рукатов, у своїх анкетах заповнює цю графу так само. Щоправда, раніше він писав: «Читаю з словником». Але потім таке формулювання видалося йому несолідним, бо з словником, на його думку, можна читати будь-якою мовою; і в його останніх анкетах скрізь тепер значиться: «Володію німецькою. Пишу з словником»,— хоч писати Рукатову по-німецькому доводилося давно—у вечірній школі, а потім на академічних курсах, та й не писати, а списувати з дошки або з підручника.

Нічого не вивудивши по пам'яті з анкет, заповнених колись Чумаковим, Рукатов, одначе, став відчувати, як крізь його бентежні думки пробивається надія на щось дуже важливе для нього. Принаймні в ньому почало танути почуття власної провини перед генералом Чумаковим, і дедалі більше сповнювала серце злість, особливо на полкового комісара Жилова, бо саме з Жилівим чомусь пов'язував Рукатов ганьбу свого пониження у військовому званні.

А тепер усе може обернутися інакше. Адже цілком ясно, що його, Рукатова, класове чуття не підвело, і недарма підозрював він у чомусь генерала Чумакова. Можливо, і цей німецький полковник Курт Шернер не випадково вдерся саме на позиції частин Федора Ксенофонтівича...

Попереду, далеко за лісом і пагорбами, де чекав своєї долі Смоленськ, небо наливалося багрянцем, дедалі більше червоніли нижні пруги сизих хмар, що мов скам'яніли на обрії. Дорога, якою мчала клубна машина, була безлюдна, а безлюддя на війні завжди загадкове й небезпечне. Тому Рукатов не знімав із своїх колін трофейний автомат і водночас зацікавлено поглядав на дно кабіни, де лежав біля його ніг жовтий саквояж німецького полковника. Що в ньому?.. Не витримавши, він зсунув на клапані кнопку замка, і саквояж відкрився.

Перше, що побачив у ньому,— біла, в темно-червоному обідку, головка пляшки, обкладена якимись кубиками в кольорових обгортках. Рукатов витяг пляшку—чорну, широку в корпусі, схожу через довге горло на протитанкову гранату; наклейка на ній теж чорна, в золотому обрамленні, з тиснутим золотом гербом і медалями, розсипаними півколом нижче від герба.

— Старий французький коньяк,— пояснив Льова Рейнгольд, ковзнувши поглядом по напису на етикетці.

— Живуть же гади! — заздрісно пробурчав Рукатов і, зітхнувши, засунув пляшку в те саме місце.

Коли розстібнув металеву «змійку», що закривала потаємний відсік саквояжа, побачив якісь папери, карти, зелену папку.

«А за це й Москва може спасибі сказати»,— задоволено усмінувся Рукатов. Помацав папери, цмокнув з приємністю язиком і шанобливо застібнув «змійку». Потім узяв із саквояжа кубик, який оранжевою обгорткою нагадував шматок туалетного мила, понюхав його і відчув такий дражливий ягідний аромат, що засмоктало в шлунку, а в роті зібралася голодна слина, адже ввечері консерви йому не пішли, і він уже не їв цілу добу.

— Що це за штука? — Рукатов подав Льові кубик, на упаковці якого виднівся напис кутастою готичною в'яззю.

Льова взяв правою рукою кубик, тримаючи ліву на кермі машини, пробіг очима по напису, потім розірвав зубами цупку, просочену парафіном обгортку; під нею виявилися різнобарвні кубики, вже зовсім маленькі — сантиметр на сантиметр, загорнуті в прозорі папірці.

— Сухий лимонад,— пояснив Льова, повертаючи Рукатову пачку, від якої лишив собі кілька кубиків. Зірвавши з одного обгортку, він почав його з хрускотом розгризати. При цьому пояснив: — Кидають такий кубик у склянку з водою, і виходить лимонад. Пиніться, як шампанське, в ніс б'є, в обличчя бризкає... Цистерну можна випити, такий смачний!

— І всухом'ятку можна? — Рукатов поглянув скося на Льову, який жував кубик, і собі поклав одного до рота. Посмоктав спершу, потім, відчувши приємний кисло-солодкий смак, теж почав жувати.

— Мій шлунок усе перетирає,— хвалився тим часом Льова.— Раз тільки осічка вийшла, коли шматок скла...

— Скло проковтнув?! — жахнувся Рукатов, кинувши в рот ще два кубики, і так захрумтів ними, що заломило в скронях.

— У поїзді це було... Їхав у першу відпустку. Випив пляшчину пива і раптом бачу — на шийці немає шматочка скла. У склянку заглянув — немає, на столику — не видно. Всю підлогу руками обмацав...

— І не відчув, як ковтнув? — Рукатов не переставав жувати, діставши із саквояжа новий пакет.

— А в животі як заколе! Як заріже! Ну, думаю, Льово, буде тобі відпустка в лікарні, коли не гірше. Пляшка з білого скла — не так легко в шлунку знайти прозору скалку.

— Жах! — поспівчував Рукатов і перестав жувати: — Води в тебе немає? Пити хочеться, наче сільницю ковтнув.

— І в мене у животі вогонь,— поскаржився Льова.— Як тоді, коли скло шукав.

— То чим скінчилося? Різали?

— Обійшлося... Скалка та, виявляється, прилипла до бляшаної кришечки пляшки.

Рукатов стримано засміявся і, відчувуючи гарячу задуху, що сповнювала йому груди, сумовито глянув на пересохле русло струмка, місточок через який саме прогуркотів у них під колесами.

— Хитра Європа на вигадки,— майже застогнав він і підніс до очей напівпорожній пакет від лимонадних кубиків,— а надрукувати, що їсти оцю заразу без води не можна,— розуму не вистачило.

Попереду, за туманно-сизим простором, уже виднівся ліс. Льова додав газу, й машина помчала на граничній швидкості. Перед лісом дорога звернула в крутий яр, що розгалужувався на дрібні ярки, які кучерявилися ліщиною. Тут, на дні яру, Льова побачив опущений над дорогою шлагбаум, зроблений зі стовбура молоді берізки, а поряд, у кущах, маячив шуплий на вигляд червоноармієць з німецьким автоматом на грудях. Рукатов одразу помітив у нього на поясі флягу в брезентовому чохлі.

Коли машина спинилася перед березовою жердиною, Рукатов, відчинивши дверцята kabіни, майже вивалився на траву. Похитуючись і стискаючи рукою горло, хрипко попросив:

— Води!.. Швидше води!

Червоноармієць (це був Олесь Христич) слухняно зняв з пояса флягу й простягнув її командирові, якого він не раз бачив на території штабу. А Льова Рейнгольд тим часом кинувся за флягою до іншого червоноармійця, який вийшов з кущів,— Захара Завидова, постійного напарника Христича в усіх нарядах.

Рукатов, задерши голову, виливав з фляги собі в рот воду, ковтав її жадібно й ненаситно. Вода гучно булькала в горличку фляги й ніби відносила це дзюрчання в жадібне нутро Олексія Олексійовича, посилювала його там, перетворювала в глухе буркотіння. Одним духом осушивши посудину, він кинув її на землю й схопився обома руками за живіт. Поглянувши на його обличчя, Олесь пересмикнувся від жаху: очі в Олексія Олексійовича витріщилися, обличчя посиніло, рот болісно перекосився, і раптом з нього вдарив барвистий пінний струмінь... А з другого боку машини, перелякавши Захара Завидова, надривно застогнав

Льова Рейнгольд, з ним діялося те саме, хоч і не так бурхливо, як з Рукатовим, який з'їв значно більше кубиків лимонаду.

На Рукатова страшно було дивитися. Він упав на траву, живіт у нього здувся так, що пряжка ременя з тріском розстігнулася. А з рота, ніздрів текла й текла піна — оранжева, жовта, зелена, — всіх кольорів, у які були забарвлені кубики. Він кашляв, задихався й люто збивав з обличчя шапки кольорової піни.

— Біжи по лікаря! — закричав Олесь Христич своєму напарникові.

Захар пірнув під шлагбаум, але одразу ж зіткнувся з сержантом Чернегою, який прибіг на галас.

— Що сталося?! — Волові очі Чернеги мало не вилізли з орбіт, коли він побачив здутий живіт Рукатова. — Мужчина народжує?! Не може бути!

— Та ні, товаришу сержант, вода, мабуть, отруена! — панічно закричав Олесь Христич, підняв із землі свою флягу й труснув нею над головою. — Я брав воду з джерельної криниці! Там! — І показав рукою кудись у глибину яру.

— І я звідти! — злякано озвався Завидов і відібрав свою флягу у Льови Рейнгольда, який встояв на ногах і, вгамувавши потік піни з рота, вже витирав носовиком обличчя, дивно хрюкаючи, здається, стримуючи приступ реготу.

— Матінко рідна! — загорлав Чернега. — А ми щойно сніданок влопали, зварений на тій воді!..

13

Бліндаж здригнувся від близького вибуху снаряда, та так, що аж зарипіли жердяні нари на козлах, і генерал Чумаков наледве вирвався із задущливого полону важкого, уривчастого сну. Відразу не міг і збагнути, чи справді зі скрипом гойднулися під ним жердини, чи снаряд вибухнув уві сні: йому просто в обличчя дихнуло палюче полум'я, що громовим ударом розвернуло баштову броню, за якою сидів ніби біля гарматного прицілу. І це снилося не вперше... Укотре вже заходиться його серце в муках перед очевидністю невідоротної загибелі. Він ніби сидить у неслухняній, притиснутій до темного лісу «тридцятьчетвірці» і бачить, як на нього широко роззявилися гарматні стволи німецьких танків. Усе майже так і було під Борисовом: на чолі свого резервного танкового батальйону він відступав до лісу, завдавши спустошливого удару по тилах німецького танкового клина; сподівався, що встигне відійти під прикриття артилерійської бригади полковника Москальова. Але німецькі танки перехопили

батальйон, і Федорові Ксенофонтовичу нічого не лишалось, як прийняти нерівний бій...

Так, він тоді скреготів з відчаю зубами, що має загинути на самому початку битви, обезголовивши своєю загибеллю довірену йому оперативну групу. А це найгірше для бойового генерала... Усе сталося саме так, і Федір Ксенофонтович, погасивши люття й мстивим азартом сум'яття докірливих думок, кинувся тоді назустріч смерті, посилаючи по скупченню німецьких машин снаряд за снарядом. І доля немов задовольнилася стражданнями, яких зазнало його серце в ці хвилини, або почула його благальні думки. Німці несподівано почали відступати, а через якийсь час вийшли з бою... І тепер у сновидіннях воскресає пережите, але чомусь потворно, вселяючи забобонний жах, від якого ціпеніє тіло.

Але не ціпеніє, не гасне його, Федора Ксенофонтовича, думка в цьому надлюдському напруженні й вируючому кривавому штурмі. Вона — ця розпалена думка — його верховний суддя й володар. Коли під Борисовом смерть дихнула йому в обличчя, то пізніше, міркуючи про те, що сталося, тішив себе надією, що вона, господиня війни, хоч на якийсь час перестане витати над ним. Але, як виявилось, то була марна надія. Навколо скоювалося таке, що будь-який день, кожна година могли стати останніми в житті Федора Ксенофонтовича. А вчора, коли на командний пункт вдерлися німецькі автоматники, він уже сам приготувався було останню кулю з пістолета пустити собі в скроню. Але пронесло. Та чи надовго?..

Ні, не страх перед можливою загибеллю потрясав усе ество генерала Чумакова й доводив до відчаю, а моторозна ясність того, що сили Західного фронту вичерпалися і Смоленськ приречений. Це означало, що автомагістраль Мінськ — Москва найближчим часом стане головним напрямком битви; після захоплення Смоленська німці кинуть на Москву незліченну кількість мотомеханізованих військ під могутнім прикриттям авіації. Чи вдасться їх стримати? І чому маршал Тимошенко в розмові з ним назвав лише 47-й механізований корпус, коли на Смоленськ праворуч від 47-го наступають ще 46-й і 24-й німецькі механізовані корпуси?

Звичайно, Федір Ксенофонтович знав, що Ставка підтягує свіжі армії, створює нові оборонні рубежі. Шкода, що під час зустрічі з маршалом Тимошенко не зважився розпитати його докладніше, задовольнившись повідомленням наркома «ідуть резерви». Але чи не повторять свіжі частини Червоної Армії долю з'єднань, які в прикордонних битвах хоч і завдали німцям великих втрат, але самі врешті зазнали поразки, і багато з них

перестало існувати? Чи зумів Генеральний штаб дістати досвід з перших тижнів війни й скористатися ним у постановці завдань військам? Адже негайно треба вносити поправки в бойовий і польовий статuti Червоної Армії, інакше розташовувати війська в обороні і в наступі, прагнучи до того, щоб постійно, з максимальною силою використовувати всі їхні вогневі засоби і щоб самі вони менше зазнавали втрат від снарядів і мін ворога. Для Федора Ксенофонтівича, як, мабуть, і для інших досвідчених командирів, стала цілком очевидною непридатність раніше прийнятого поешелонного розташування в глибину бойових порядків підрозділів і частин аж до дивізії включно! При першій можливості він спробує обґрунтувати це на папері. Війна показала, що наші статuti перестали відповідати сучасним способам ведення бою...

І треба, нарешті, створювати можливості, щоб дії штабів і військ, битви в цілому, нехай навіть і при перевазі сил ворога набували з нашого боку дедалі чіткішої злагодженості, як навіть у ці останні дні рухомої оборони. Ворожу силу й мистецтво можна активніше гасити нашим військовим мистецтвом. Адже оборонятися легше, ніж наступати. Нешаблонне мислення, винахідливість кожного червоного командира — теж сила... Взяти хоча б його, генерала Чумакова: скільки він тренував свій розум в оперативно-тактичних прийомах дій! А сталося так, що нині запала ціла безодня між тим, що він уміє, і тим, що робить. І не один він, у кому без належного застосування дримає багато з того, чого досягла за останні роки радянська військова наука. А німці, поки на полі бою панує їхня матеріальна сила, яку вони так добре використовують, беруть гору, хоч і зазнають небачених втрат. Керувати війною повинен розум, запліднений наукою. Право самої сили — скороминуще право, бо навіть моральна атмосфера в радянських військах — теж сила, а виток її невичерпні.

Теперішня війна — це не тільки дуель між двома арміями, це найсуворіша перевірка соціально-моральної атмосфери двох різних світів. Це смертельна сутичка між фашизмом і соціалізмом; і переможе соціалізм, якому належить майбутнє, бо за законами життя воно належить добру й справедливості.

Де добро й почуття доброти, там провітленість розуму, ясність перспектив. Водночас Федір Ксенофонтівич палко поділяв судження свого покійного академічного вчителя професора Романова, який завжди повторював, що історія людства багато в чому є історією війн. Отже, гіркий військово-історичний досвід, що століттями нагромаджувався з невблаганною послідовністю, зрештою уточнив і підніс людську думку про способи ведення

війни до справжнього мистецтва. І хоч війни були й будуть для людства прокляттям, усе-таки полководцеві належить бути якщо не завжди талановитим (бо талант — рідкість), то неодмінно всебічно освіченим і глибоко знати вищі досягнення військового мистецтва, розуміючи при цьому, якими шляхами, якими перемогами й поразками здобута ця висота. Він, Федір Ксенофонтівич, довго збирав і складав у скарбницю пам'яті все те, що збагачувало його професійні знання. І нехай зараз ці знання подібні були до грошей, які лише частиною купюр увійшли в ужиток, він твердо вірив: це тимчасово, через якісь помилки й обставини, що склалися невдало трагічно. Незабаром все має змінитися. Майбутнє підтвердить цю його віру...

Так, але ж війна невблаганна: майбутнього в нього, в Чумакова, як і в багатьох інших, може й не бути... Дивна ця для Федора Ксенофонтівича думка. Вона від неможливості охопити майже страхітливу грандіозність усього того, що нині діється. Вона ж і від хисткості містків, що з'єднують його минуле з сучасним. Готував себе до справ полководницьких, а доводиться виконувати роль загалом командира середньої величини, і часом не з найкращих.

Пригнічений настроїм духу іноді майже затьмарював колишнє, зовсім недавнє життя. Згадував про нього як про далеке й чуже, бачив себе в ньому як іншу людину. Немовби поглядом збоку, навіть з деякою байдужістю вдивлявся у клочасту, хоч і пронизану сонцем імлу свого минулого. Кожна його тодішня справа, кожна турбота сприймалися як найголовніше і найнеобхідніше в житті.

І він, генерал Чумаков, тепер у похмурості настрою багато що згадує, може, й не таким, яким воно було, і бачить не таким, яким би творив його сам, коли б сталося диво і він повернувся у вчорашній день. Та коли б навіть сталося диво, мабуть, нічого нового щодо народження нової людини, виховання воїна він не придумав би. Раніше теж вірив, що радянський воїн, захищаючи Батьківщину, виявить високу стійкість і вірність. Але щоб саме так: на повний зріст іти з гранатою на танк... кидатися в атаку з піснею, розуміючи, що це, може, останні кроки по землі... боротися до останнього патрона в найбезвихіднішому становищі... Безсумнівно, минуле було справді великим, якщо воно народило таку велику Людину, наділену новим суспільним змістом.

Немає нічого легшого, ніж осудливо думати про минуле, бо очевидні всі його сильні й слабкі сторони, все поруйноване й створене ним. А кожен новий прожитий рік — черговий східець, з якого минуле відкривається щодалі в найголовнішому. Але чи

точно відкривається? Чи не буває нав'язаного обману зору? Адже історію створюють люди, то вони й судять її. Творячи день сьогоднішній, вони ревно оглядаються в минуле, намагаючись внести щось своє, нове, важливе, помітне. А їхня діяльність, спрямована ними політика й економіка, культура й громадське життя залежать багато від чого — від їхнього знання, досвіду, глибини розуму й темпераменту, від чуття часу й історії взагалі, від логічності відкидання одних законів і прийняття інших, від наявності чи відсутності честолюбства, від багатьох непередбачених обставин, пов'язаних і з тим, хто і як плідно вершить державні й політичні справи...

Рій думок — швидкоплинних, що ледь торкалися серця або навалювалися брилою, — вплітався у розмаїту стрічку тривог і надій, болів і сумнівів, відносив Федора Ксенофонтівича в минуле й знову повертав у сьогоднішній день... Подумалося й про те, що все ж існує зв'язок між державою й окремою особою, між діяльністю уряду й зусиллями однієї людини. Чи не в цьому значення й сила держави?

Ех, прокинутися б та відчутти радість, дізнавшись, що весь біль його — через нікчемні сновидіння. Але ж ні: в кутку бліндажа ворухнувся телефоніст, і озвався приглушений голос:

— Я — «Горіх»!.. Йй-богу, не сплю!..

Федір Ксенофонтівич, немов звільнивши від обручів скуте тіло, перевернувся на захололу спину, навіть не зсунувши кобур з пістолетом, яка сповзла на розстебнутому ремені і боляче тиснула в бік. Десь поблизу обвальо гахнув снаряд. Спину відчув, як здригнулась земля, і чекав, що зараз посиплеться на обличчя кришиво, але згадав, що зв'язківці розп'яли вчора на стелі бліндажа німецьку топографічну карту. Після вибуху настала закам'яніла тиша, така незвична для цих липневих фронтових ночей, що в груди закралась тривога. Федір Ксенофонтівич почав дрімати, намагаючись ні про що не думати. Але думки і далі спалахували в глибині мозку, наче маленькі іскорки, і невдовзі розгоралися, пекли йому серце. Ось він подумав раптом про себе, як про загублену маленьку й безпорадну людину; немов глянув з висоти піднебесся на знівечену, пошматовану землю. Там, десь далеко внизу, за густою імлою, серед поритих окопами байраків, між бліндажами й просто кротовими норами, видовбаних у крутосхилах ярів, замаскований бліндаж, в якому на хистких нарах задрімав генерал-майор Чумаков. Спить не спить, а мучиться, борсається в своїх думках, як жук у піску, страждає, ніби він сам-один відповідає за все, що діється на білому світі: Тху!..

Федір Ксенофонтівич рвучко підвівся з нар і несподівано для самого себе люто вилаявся, забувши, що в бліндажі телефоніст.

— Навіщо ці дурниці?! — з прикрістю запитав сам себе. — Страждаю, як гімназистка за втраченою невинністю! Досить!

— Винуватий, товаришу генерал! — злякано підхопився в кутку боєць з прибинтованою до вуха телефонною трубкою. Він ледь виднівся у відсвітах пожежі, що падали в бліндаж через вхідний проріз. — На секунду задрімав!

— Гаразд, — кинув йому Чумаков, опам'ятавшись.

Звично перевзував навпомацки чоботи і вже втішав себе тим, що не такі й погані їхні справи, якщо вчора артилеристи на чолі з Рукатовим і Бихановим кинджальним ударом із засідки розстрожили понад два десятки німецьких танків. Щоправда, й самі підставилися під прямий удар, зазнали втрат, але наступ ворога від Красного загальмували. Та чи надовго? Певна річ, не пізніше як сьогодні води Лосвинки забарвляться кров'ю... Приспіло б пальне, як обіцяв маршал Тимошенко... А Рукатов і Биханов — молодці! Треба буде Рукатова поновити в колишньому званні, а Биханова — до ордена представити, та поки що не та обстановка.

Федір Ксенофонтівич вийшов з бліндажа в теплі сутінки, пропахлі смолою глиці. Вибрався з траншеї і огледівся довкола. Далеко попереду й ліворуч палахкотіла велика пожежа. Хмарне небо рум'янилося від неї, як від сполохів блискавки. У відсвітах пожежі ряхтіло в повільних хвилях багряно-білясте жито, підступивши до покрайної ярами височини — командно-спостережного пункту генерала Чумакова.

— Товаришу генерал, попитайте чаю, — почув ззаду тихий і лагідний голос ординарця Саші Косова. — Тільки-но заварив.

Федір Ксенофонтівич схвально подивився в зічені очі, в темне від загару юне обличчя бійця і взяв у нього паруючий алюмінієвий кухоль.

Косов — меткий і тямущий хлопець, яким і має бути ординарець, — дістався Чумакову в спадок від пораненого генерала Ташутіна. Сподобався він Федорові Ксенофонтівичу тим, що намагався прислужитися не тільки йому одному, а й полковникові Карпухину, і полковому комісарові Жилову. Вони охоче користувалися піклуванням Косова — посилали його на кухню, замовляли чай, доручали під час переїздів укладати в машини своє нехитре майно.

Сьорбаючи запашний, заварений у казанку чай, Федір Ксенофонтівич побачив полковника Карпухіна, який квапливо наближався до нього. Поли його плащ-палатки, накинutoї на плечі, вже промокли від роси.

— Ви що, Степане Степановичу, зранку за дівчатами по муцях бігаєте? — усмішливо запитав генерал.

— Спускався на вузол зв'язку, — невдоволено відповів Карпукін, кивнувши на яр і потираючи рукою неголену щоку. — Телефон у вашому бліндажі не відповідає.

Федір Ксенофонтівич звернувся до ординарця, який стояв біля нього:

— Сашо, чаю полковників!

Узявши в Косова гарячий кухоль, що аж облікав пальці, Карпукін докірливо глянув на генерала й заговорив про інше:

— Федоре Ксенофонтівичу, мені здається, що полковник Гулига збожеволів.

— Що сталося? — стривожено запитав Чумаков, угадуючи за точними, як завжди, словами начальника штабу щось надзвичайне.

— До вас він не додзвонився, а мені наплів такого, що й повторювати незручно. — Карпукін раптом болісно засміявся і мовив далі: — Чи, може, так шифрував розмову на випадок, якщо німці включилися в лінію?

— Що ж він нашифрував?

— Полоненого везе сюди Рукатов. Великий чин. Називає себе вашим родичем.

— Хто називає?

— Полонений німець.

— Німець — мій родич?!

— Я й кажу, що Гулига дуже втомився й верзе казна-що.

— Вибачте, а що Гулига вам переказав? — Федір Ксенофонтівич був украй здивований.

— Полонений, як я зрозумів, полковник. Звідкілясь знає, що тут командує генерал Чумаков, і просить доповісти вам, що він Курт... здається, Шернер. — Карпукін на мить задумався, а в цей час до них швидко підійшов чимось збентежений полковий комісар Жилів. — Так, Курт Шернер! — повторив Карпукін. — Гулига доповідає, що цей Курт начебто твердить, ніби він ваш, Федоре Ксенофонтівичу, кровний брат.

— Цього ще нам бракувало! — з похмурою усмішкою вигукнув Жилів, а потім зробив несподіваний висновок: мабуть, боїться їхне фашистське свинородіє, що по дорозі до штабу червоноармійці зроблять йому свинцеву примочку. Ось і плеще язиком: «Не розстрілюйте, мовляв, я родич вашого генерала!»

— Курт Шернер... — мовби сам собі, задумливо повторив Федір Ксенофонтівич.

— Справи є важливіші! Невідкладні! — Жилів оглянувся на дорогу, що ховалася в чагарях на дні яру. — Пальне прибуло!

— Нарешті! — радісно вигукнув генерал Чумаков.

— Так, але нас пограбували! — знову перебив його Жилов. — Якийсь бандюга майор біля переправи за Дніпром з групою червоноармійців під загрозою зброї завернув до себе в ліс автостерну з дизельним паливом та ще й бензозаправник.

— Силою забрав?! — приголомшено перепитав генерал Чумаков, а потім, стримуючи обурення, наказав: — Треба негайно повернути пальне, а цього мерзотника розстріляти!

— Даєте мені такі повноваження? — Жилов, закипаючи злістю на незнайомого самоправця, вже був ладен діяти. — Прибулі шофери сказали, де треба шукати цього майора.

— Шукайте! Візьміть з собою людей.

Чумаков задумливо дивився вслід полковому комісарові Жиліву, який квалливо спускався трав'янистим, покритим росою схилом до дороги. Потім наказав Карпукіну уточнити кількість привезеного пального й негайно розпочати заправку, насамперед танків і артилерійських тягачів, і знову повернувся думкою до німецького офіцера.

«Курт Шернер... Шернер...» — повторював подумки Федір Ксенофонович, відчуваючи, що ось-ось згадає, де й коли чув він це прізвище.

У пам'яті виринуло село поблизу Великого Токмака на півдні України. Там, ще до революції, хлопчиком три роки наймитував він у німецьких колоністів... Ні, серед них не було Шернерів. А прізвище, безперечно, йому щось нагадувало. Курт Шернер... Хто ж він? Де зустрівав його?..

Федір Ксенофонович почав згадувати, коли і з ким за останні роки доводилося йому розмовляти по-німецькому, і раптом наче блискавка освітила загублений куточок пам'яті...

Вересень 1935 року. В районі міст Бердичева, Сквири, Києва проходили великі маневри. На них були присутні вище керівництво Червоної Армії, представники військових округів. За діями радянських військ спостерігали й іноземні гості — військові делегації Франції, Італії та Чехословаччини.

На маневрах виявлялися можливості взаємодії механізованих і кавалерійських корпусів під час зіткнення з великими рухомими військами «противника», а також бойові можливості механізованих з'єднань, які діяли на флангах армії і в глибині оборони «противника». Складні завдання вирішувала авіація, в тому числі викидання авіадесанту в складі цілого парашутного полку, — таких масштабів ще не бачила світова практика. Полк мав завдання завдати ударів по тилах і резервах «противника».

Під час десантування батальйонів на величезне поле коло

Ворисполя, це на схід від Києва, потерпів один з членів делегації чехословацької армії. Всі іноземні гості разом з представниками вищого командування Червоної Армії стояли на дощаних настилах вишок, споруджених край поля неподалік дороги, і спостерігали, як з армади літаків, що пропливала в небі, вивалювалися чорні грудочки, над якими спалахували білі куполи парашутів. Сотні десантників із зброєю приземлялися на полі, деякі просто перед спостережними вишками. Одного червоноармійця поривом вітру кинуло на вишку. Він не зумів натягти строми, щоб відійти вбік, і залетів на настил, вдаривши чобітьми чеського полковника, який дивився в цей час у стереотрубу...

Полковника з відкритим переломом кістки правої ноги поклали в санітарну машину. Начальник генерального штабу чехословацької армії генерал Крейчі, котрий очолював делегацію, висловив побажання, щоб при його полковникові був перекладач. Але вільного перекладача, який знав чеську мову, поряд не знайшлося. Тоді чех обмовився, що його влаштує перекладач, який знає німецьку.

В групі посередників виявився комполку Чумаков Федір Ксенофонович, який пристойно володів німецькою. Його піклуванню й припоручили чеського полковника — німця з Судетської області Курта Шернера...

У госпіталі під час операції з пораненням стався травматичний шок. Потрібне було негайне переливання крові, а відповідної групи під рукою не виявилось. І Федір Ксенофонович запропонував чеському колезі свою кров, яка виявилася, на щастя, сумісною.

Зараз усе пригадав Федір Ксенофонович до найменших подробиць. Справді, коли полковник Шернер опритомнів після операції, він із слізьми вдячності назвав Чумакова: «Мій кровний брат Фіодор...»

Федорові Ксенофоновичу довелося пробути в Київському гарнізонному госпіталі при Курті Шернері кілька днів, поки йому на підміну прислали капітана, який розмовляв по-чеському. До приїзду перекладача вони говорили з Шернером німецькою. Розмовляти ж їм було цікаво: однолітки (обом тоді виповнилося по тридцять дев'ять років), обидва з вищою військовою освітою, а на планеті наростала тривога і народжувала багато питань.

Коли Курт Шернер довідався, що Федір Ксенофонович виходець з України, а німецьку знає тому, що в дитинстві був пастухом у німців-колоністів, він перейнявся до нього особливою цікавістю. Навіть довірчо запитав, чи не почуває себе офіцер-українець в Червоній Армії пасинком, чи не обходять його чинами, посадами, нагородами. Безглуздість запитань так роз-

веселила Федора Ксенофонтівича, що він задля жарту відповів:

— Всяк буває. Бачили ви на маневрах серед начальства такого високого, як каланча? Тимошенко його прізвище. Лише на рік старший за мене, а вже командарм — чотири ромби носить. А я все в полковниках! — Чумаков гадав, що чеський офіцер знає про українське походження Тимошенка.

Але Шернеру важливо було продовжити цю розмову, і він, навіть утямкувавши потім жарт Чумакова, почав скаржитися на своє нетривке становище судетського німця в чеській армії, ніби на виправдання сказав, що в Чехословаччині тому й існує судетсько-німецька партія зі своїм фюрером, її засновником Конрадом Генлейном, і що, з точки зору його, Курта Шернера, Генлейн і Гітлер близькі в своїх поглядах на майбутнє Європи.

— Але ж Гітлер, здається, до цього майбутнього сподівається прийти через війну, через поневолення цілих народів! — Федір Ксенофонтівич почав підозрювати про належність чеського полковника до генлейнівської партії.

— А ви хіба заперечуєте війну як важіль людського прогресу? — здивувався Шернер.

— Безперечно! Руйнування не може бути основою творення, як смерть не є запорукою життя. Отже, війна не потрібна людству!

— Тоді чому ви обрали собі професію військового? Навіщо Радянському Союзові могутня армія?

Федір Ксенофонтівич розумів, що наївність Шернера удавана, але все-таки сказав:

— Якби ми постійно не зміцнювали своєї армії, то прирекли б себе на зникнення. А щодо погляду на війну як на важіль прогресу, то це продукт, головним чином, німецької філософії вісімнадцятого — дев'ятнадцятого століть. Ви не гірше за мене знаєте Гегеля, Ніцше, Канта, Фіхте, Шеллінга...

— Правильно,— погодився трохи здивований Шернер.— Але ж ви не заперечуєте їхнього вкладу в розвиток людської думки?

— Не заперечуємо. Водночас ми пам'ятаємо, що на розвиток людської думки впливають і помилки мислителів.

— Але ж ви не скажете, що Гегель помиляється, розглядаючи історію як «прогрес духу в усвідомленні свободи», приписуючи цей прогрес окремим народам, які замінюють один одного в міру виконання своєї місії?..

— А ви вважаєте, як я зрозумів, що знову настав час виконувати свою місію німецькій нації? — Федір Ксенофонтівич, не бажаючи образити співрозмовника, надав своєму голосу жартівливого тону.

— Якщо ви під місією маєте на увазі війну, то я не смію говорити ствердно...— Слова Шернера прозвучали фальшиво.

— Я маю на увазі міркування Гегеля про те, що війна начебто зберігає моральне здоров'я народів, оберігає людське суспільство від гниття, так само як рух вітрів не дає загниватись озеру.

— А ви не судіть про велику філософію Гегеля, дивлячись на неї крізь чужі й до того ж слабкі окуляри! — образливо вигукнув Шернер.— Ви почитайте його в оригіналі, і вам не лишиться нічого іншого, як погодитися з тим, що війна й супутні їй лихоліття справді розвивають моральні сили. Якби не було воєн, то такі людські якості, варті звеличування, як хоробрість, терпіння, твердість, самовідданість, презирство до смерті,— все це зникло б з лиця землі!

— Ви забули почати з того, що мир як стан суспільства,— ущипливо сказав Чумаков,— веде до розкошів, розкоші розвивають почуттєвість, а почуттєвість народжує зніженість та егоїзм.

— Правильно! — Шернер не вловив іронії Чумакова.— Народ зі своєю цивілізацією може дійти до такого розпаду, розпусти, що лише крайня небезпека державі здатна пробудити його сили! Гегель це доводить усім ладом своїх незаперечних думок, усіма засобами логіки!

— Тут ви не зовсім точні,— Чумаков поблажливо засміявся.— Я вам переказав міркування,— щоправда, вони наслідують Гегеля,— Фрідріха Ансільйона, одного з прусських міністрів, послідовників Меттерніха в міжнародній політиці. А втім, до нашої суперечки князь Меттерніх не причетний.

— Так, Меттерніх був ворогом Росії... Але ви читали Жана П'єра Фрідріха Ансільйона?! — Шернер був, здається, не стільки здивований, як уражений, бо обізнаність радянського офіцера з тими проблемами, якими займалися філософи і дипломати минулого століття, не в'язалася з його, Шернера, уявленнями про радянських людей взагалі.

— Ні, на читання доктринерства Ансільйона не варто гаяти часу,— відповів Чумаков.— Я почитував ідеаліста П'єра Прудона, який, розмірковуючи над мудруваннями Ансільйона, все-таки доводив, що людству не потрібна війна.

— Ви згодні з Прудоном?

— Ми, більшовики, згодні з Марксом, який стверджує, що війна виносить кінцевий присуд соціальним установам, які втратили свою життєздатність.

— Отже, більшовики не заперечують війни?!

Курт Шернер зрадів, ніби загнав свого суперника в куток.

— Звичайно, не заперечують,— погодився Чумаков.— Але ми, не заперечуючи справедливої війни, вважаємо за краще, коли держави вирішують конфлікти не на полі бою, а за «круглими столами» мирних переговорів. А якщо вже змагатися, то змагатися в мудрості й далекоглядності урядів і в прогресі, процвітанні народів.

— Фіодоре, брате мій кровний, будьте реалістом! — з прикрістю вигукнув Шернер.— Наближається час, коли мудрість урядів буде виявлятися у війні.

— Це буде не мудрість, а безумство тих, хто розв'яже війну.

— Час нас розсудить,— з приємною усмішкою закінчив суперечку полковник Шернер.

Це було в Києві, у вересні 1935 року...

Сонце сходило за хмарами, і ранок був тьмяний. Ось-ось німці нагадають про себе артилерійським та мінометним обстрілом, і на командно-спостережному пункті генерала Чумакова все притихло, причаїлося. Командири оперативної групи тихо перемовлялися, сидючи на ящиках з-під снарядів в окопі з наспіх зробленим з колод протиосколковим козирком. Приготувалися до важкого, сповненого невідомостей дня зв'язківці, спостерігачі, посильні.

Генерал Чумаков не поспішав в окоп. Приліг на розстеленій під кущем ліщини плащ-палатці й вивчав документи, взяті з саквояжа полковника Шернера. Поруч, присівши на одне коліно, тримав в руці полегшений саквояж молодший політрук Льова Рейнгольд, сподіваючись, що буде потрібна його допомога для прочитання німецьких документів.

Розгорнувши топографічну карту й подивившись на неї, Федір Ксенофонович покликав полковника Карпухіна, який саме в бліндажі нагадував по телефону артилеристам, що механізовані підрозділи 20-ї армії дістали наказ вибити ворога з Красно-го і можуть з'явитися на дорозі, яка веде з Сирокоріння до Красно-го.

— Полюбуйтеся, Степане Степановичу! — сказав Чумаков, показуючи розмальоване червоними й синіми олівцями полотнище Карпухіну, який вийшов з бліндажа.— Повна й найсвіжіша обстановка в смузі дій німецького сорок сьомого механізованого корпусу!

Чумаков водив пальцями вздовж синіх стріл, немов промацуючи їх, зупинився на рисці, вздовж якої по-німецькому було написано: «Завдання на 16 липня 1941 року». Риска пролягала за десять кілометрів на схід від Смоленська, включаючи магістраль Мінськ — Москва, а стріли цілилися в Смоленськ з боку Крас-

ного й Досугова, розтинаючи лівий фланг смуги оборони, яку займали зараз частини військової групи генерала Чумакова, а також з боку району, розташованого на захід від Монастирщини.

— Сподіваються фашисти завтра бути в Смоленську,— наче сам до себе сказав Чумаков і, давши можливість Карпухину докладніше ознайомитися з німецькою оперативною картою, сам розкрив папку з паперами.

— Дозвольте, я перекладу,— запропонував генералові свою допомогу молодший політрук Рейнгольд.

— Спасибі, я сам упораюся,— відповів Федір Ксенофонович і наказав Рейнгольду: — А ви віднесіть полоненому саквояж. Щоб усе було в цілості.

— Коньяк теж віддати?! — жахнувся Льова.— Це ж французький!

— Звідки знаєте, що там коньяк? — запитав полковник Карпухін з деякою іронією.

— Ну... ми з майором Рукатовим поцікавилися, що веземо... А раптом міна з годинниковим заводом.

— А де ж Рукатов? — запитав Чумаков.

— Там, у яру,— зніяковілий Льова невизначено махнув рукою.— Медпункт шукає.

— Не минула в нього контузія?

— Контузія?.. А хіба... Ага, ні, не минула! — В очах у Льови спалахнули веселі вогники.— Товаришу генерал, полонений вимагає зустрічі з вами.

— Нехай чекає. Спочатку вивчимо папери...

Відкозирявши начальству, Рейнгольд пішов, забравши саквояж, а Федір Ксенофонович, вчитуючись в якийсь документ, збентежено сказав полковникові Карпухину:

— Дуже важливо! Наказ командирів дивізії, яка націлена на Смоленськ... Генералові фон Больтенштерну...— І процитував, перекладаючи з німецької: — «Вживіть усіх потрібних заходів для захоплення мостів через Дніпро в Смоленську, не допустивши їх знищення. Смоленськ без мостів при наявності магістралі, що пролягає на північ від міста, значною мірою втрачає своє стратегічне значення...»

— Так, але Смоленськ ще треба взяти! — уїдливо кинув Карпухін.

Чумаков нічого не відповів, проте, наче сам до себе, мовив:

— Цікава думка...— і, помітивши здивований погляд Карпухіна, пояснив: — Кажу, що своєрідно оцінюють німці Смоленськ без дніпровських мостів... Щось є в такій оцінці, треба подумати.

Карпухін, спохмурнівши, знову присунув до себе карту; якийсь час розглядав на ній Смоленськ та його околиці, потім упевнено мовив:

— Навіть при висаджених мостах це фортеця! З Смоленська можна тримати під обстрілом магістраль Мінськ — Москва на широкій ділянці!

— За умови, що Смоленськ буде в наших руках,— з гіркою посмішкою уточнив Чумаков.

— Треба сподіватися, там вживають заходів, щоб не пустити німців,— невесело сказав Карпухін.

— В усякому разі, цей наказ разом з полоненим треба негайно відправити під надійною охороною в штаб фронту.

— Без допиту полоненого? — здивувався Карпухін.— Ми самі себе обкрадаємо! Та й у дорозі з полоненим може всяке трапитись...

— Ось ви з Рейнгольдом і допитайте! Тільки спершу я з ним поговорю...

14

На залізниці, що вела до Смоленська, в пустельному безлюдді розбомблений роз'їзд. Невелика цегляна будівля поряд з піщаною платформою жалюгідно дивилася на світ чорнотою вигорілих вікон. Дах її провалився всередину, а фасадну стіну від верхнього рогу до низу дверей косо перекреслила ламана тріщина, з якої цівками текло біле вапняне борошно, змелене вибухом фугаєки.

Залізниця не працювала, бо мости через мілководні притоки Дніпра були розбиті, і життя мовби зовсім відхлинуло від цього покаліченого та обпаленого куточка, перемістившись на не дуже далеку автомагістраль, по якій переривистим, що ніби вичерпувався, потоком пропливали підводи, машини й піші. Всі прямували до Смоленська, назустріч поодиноким тягачам з гарматами й навантаженим автомобілям; вони рухалися до фронту з якоюсь відважною погордою, користуючись тим, що нарешті в небі почали з'являтися червонозоряні машини і активність німецьких літаків зменшилася.

Пустельність залізничного роз'їзду приховувала якусь загадку. Це одразу відзначив старший лейтенант Іван Колодяжний, тільки-но тут з'явився. Почалося з того, що з лісозахисної посадки, яка притулилася до залізниці навпроти розбомбленої будівлі полустанка, вийшов червоноармієць із заспанним обличчям. При рушниці і з протигазом, він скидався на ротного днювального.

— Ви не господарство Кучилова шукаєте?! — здалеку запитав червоноармієць, позіхаючи.

— Ні,— необачно поквапився відповіді Колодяжний.— А що за господарство?

— Звичайне собі.— Червоноармієць втратив будь-який інтерес до старшого лейтенанта й полентався назад у посадку.

— Стій!.. Ану, до мене! — Голос Колодяжного пролунав різко.— Бігом!

Червоноармієць підбіг лінивим підтюпцем:

— Прибув за вашим наказом...

— Прізвище?!

— Червоноармієць Сиволапов!

— Що тут робите?

— Я — «маяк». Зустрічаю своїх, щоб послати на хутір.— Сиволапов кивнув головою кудись убік, насторожено оглядаючи сердитого командира.

Схудле від недосипання і перевтоми обличчя Колодяжного, яке не так давно з магичною силою заворожувало дівчат-медсестер, було майже чорне, а масні очі й рот з сухими губами неначе побільшали. Зате на Іванові були новенька гімнастерка з сірого шевйоту, сине габардинове галіфе та хромові чоботи, що виблискували новизною. Усією цією майже парадною пишнотою старший лейтенант Колодяжний збагатився вчора, випадково натрапивши серед лісової галявини на кимось залишену без пального машину; кузов її був завалений тюками інтендантського майна. Його вистачило, щоб одягнути майже всіх штабістів, починаючи з генерала Чумакова і, звичайно ж, дружка Колодяжного — Мишка Іванюти, які обносилися за три тижні війни.

Генерал Чумаков, побачивши на Колодяжному та Іванюті вихідну танкістську форму, вичитав їх за легковажність, але іншого обмундирування в хлопців не було. Ось тепер і франтують вони у святковому вбранні. Щоправда, Колодяжного підводила худорба: комір шевйотової гімнастерки навіть з товстим підкомірцем майже не торкався шиї, і його голова немовби виглядала з гнізда. А втім, ремінець трофейного бінокля трохи притискав до шиї задню частину коміра. Але все вбрання разом стовбурчилося на Колодяжному, ніби гуляв під ним вітер, дарма що портупей на польовому спорядженні були підігнані до краю, а пояс затягнутий на останню дірочку, ніби скріплював єдність старшого лейтенанта з його обмундируванням. А коли взяти ще до уваги, що чоботи були на нього якраз, то загалом Іван почував себе героєм, хоч на заспаному обличчі цього Сиволапова, який кинув лінивий погляд на старшого лейтенанта, вловлювався якийсь зневажливий подив.

— І давно тут боки відлежуєш? — неприязно запитав у нього Колодяжний.

— Змінюють через кожні шість годин.

— А яка частина? Який рід військ?

— Поїдьте на хутір, начальство скаже...

Колодяжний з досадою плюнув і відпустив бійця. Відразу не міг зважитися на щось і запитально глянув у бік переїзду, де стояли його трофейний мотоцикл і автомашина з бійцями, над якими начальствував молодший політрук Мишко Іванюта.

Трофейні мотоцикли взяли собі деякі штабні командири, в тому числі й Колодяжний, коли під Красним потрапила в засідку німецька мотоциклетна рота. Іван уже оволодів трофейною машиною так, що самостійно нею управляв і, відчуваючи в душі тихий захват, їхав, куди веліла службова потреба, та ще й саджав у коляску бійця з ручним кулеметом.

На цьому запустілому роз'їзді старший лейтенант Колодяжний з'явився не випадково. Минулої ночі біля понтонної переправи через Дніпро якийсь майор-артилерист з групою червоноармійців, зупинивши автоколонну з паливом для частин оперативної військової групи генерала Чумакова, під загрозою зброї конфіскував одну автоцистерну з дизельним паливом і один бензозаправник. Як свідчили водії інших машин, пропажу треба шукати в лісі, неподалік переправи — між Дніпром і автомагістраллю; там вони бачили вантажні машини з снарядами і тягачі з гарматами. А знайти треба було неодмінно, бо штаб фронтового тилу виділив генералові Чумакову пального лише стільки, скільки треба було для однієї заправки наявних у нього автобронетанкових засобів. І вкрай обурений полковий комісар Жилов зголосився шукати розбійного майора-артилериста, щоб заарештувати його і повернути автоцистерну з бензозаправником.

Іван Колодяжний ще не бачив таким полкового комісара. Непогамовною люттю блищали очі в Жилова, коли давав він наказ сідати в машину взводу охорони й молодшому політруків Іванюті, який одержав у начальника особливого відділу чистий бланк ордера, а в військового прокурора дозвіл на арешт невідомого майора. Сам Жилов, з огляду на небезпечність обстановки, не зважився залишити свою «емку» в штабі й поїхав на ній, пустивши вперед по маршруту мотоцикл старшого лейтенанта Колодяжного з кулеметом у колясці. Так почалася у військовому тилу невелика «бойова операція».

Та ліс за переправою, яркуватий і старий, уже спорожнів. Вже трохи заспокоєний Жилов, з досадою роздивляючись довкола, швидко пройшовся галявиною, зупинив кілька машин, що їхали

до переправи, поговорив з водіями, але нічого не з'ясував. Потім наказав Колодяжному:

— Очолуй групу і дій від імені командування.— Сівши в «емку», додав: — Постарайся добути пальне. Будь-яким способом!.. Тільки не застосовуй сили.

Ось і кружеляв Іван Колодяжний у прифронтовій смузі, аж поки опинився на цьому роз'їзді. Нічого не добившись від бійця-«маяка», він рушив уздовж запасної колії, де стояли остови вгорілих вагонів і платформ. Звернув увагу на довгий напіввгорілий штабель шпал, що були скріплені залізними скобами, побачив вистелений дошками з'їзд із штабеля і зрозумів, що вивантажували з ешелону якісь машини. Може, пальне?..

Сховавши машину з бійцями під началом Мишка Іванюти в тіні посадки за переїздом, Колодяжний спрямував мотоцикл прим'ятими коліями, що вели через густо зарослу свиріпою смугу відчуження, до непримітного путівця. А путівцеві вивів Івана й кулеметника, який сидів у колясці,— білявого хлопчину у вилянялій пілотці й новенькому, вчора добутому обмундируванні,— до хутірця з п'яти-шести розкиданих по горбах, неогорджених дворів. Горби височіли над глибоким, зарослим дрібноліссям яром. Єдина хутірська вулиця зливалася з накоченою дорогою. А дорога, пірнувши в зелений вир заростів, петляла під ними до магістралі, яку видно було місцями з хутірця.

У заростях яру й були замасковані автомашини, вивантажені два дні тому із залізничних платформ. А в їхніх кузовах — стандартні металеві бочки з бензином, лігроїном та мастилом. Розвідавши все це, Іван Колодяжний уже згоряв від нетерпіння якнайшвидше заволодіти хоча б частиною виявленого багатства. Помотавшись на мотоциклі по хутірських горбах, поштовхавшись у яру серед шоферів і складської обслуги, він зрозумів, що тиловики пригнічені й навіть налякані грізною обстановкою і невідомістю. Вони з напруженим інтересом слухали розповідь Колодяжного про те, що діється там, звідки накочується ступінчастий гул, який так гнітить душу. Охоче, але тайкома від начальства заправили по саму зав'язку його трофейний БМВ.

Але ж як прибрати до рук пальне? Гарячково складав різні плани, прислухаючись з наростаючою тривогою до того, що гарматна стрілянина й кулеметний клекіт нібито наближалися. І в безперервному напруженні тримали зграї німецьких літаків, що з'явилися знову. Вони повзали в задимленому небі й пікірували то над магістраллю, то за ліс, то в бік Дніпра.

Колодяжний з'ясував, що два дні тому на роз'їзд, де лишився з бійцями чекати його молодший політрук Іванюта, прибув ешелон, з якого вивантажилися авторота підвозу і склад пункту

постачання, котрий належав ДОПу¹ якоїсь дивізії 16-ї армії. Ешелон мали зустріти представники тилу дивізії і вказати місце розташування пункту пального та мастильних матеріалів. Але сталося жахливе безладдя: полки дивізії, штаб і тили її вивантажилися з ешелонів десь в інших місцях, і вже другий день начальник пункту, військовий інженер третього рангу Кучилов, розсилає в усі кінці посильних, виставляє на дорогах показчики та «маяків». Кучилов і його підлеглі побоювалися, що на їхній склад натрапить хтось з високого начальства, підпорядкує його іншій військовій частині, і тоді прощавай, рідна дивізіє!..

Озброєний цими відомостями, Іван Колодяжний форсисто підлетів на мотоциклі до крайньої, старої хати, що самотньо маячила над яром. Осторонь стояв хлів під солом'яною стріхою і накриття над складеними штабелем нарубаними дровами. В цій хаті саме обідав із своїм заступником і командиром автороти інженер третього рангу Кучилов. Коли Іван загнувши біля хати мотор, у відчиненому вікні хитнулася біла фіранка й вимогливий голос наказав:

— Ховай горохтуна під накриття!

З вікна дихнув на Івана запах свіжого борщу, і в нього від голоду засмоктало в шлунку. Але думку про їжу відігнав пронизливий свист двох жовтопузих «месершмітів», що на бриючому польоті випірнули з-за лісу. Вони разом вдарили з кулеметів по якійсь цілі й зникли за пагорбами. Іван і незчувся, як опинився з мотоциклом під солом'яним накриттям, де, на превелике своє здивування, побачив 76-міліметрову гармату, що впиралася стволем у дощану стіну, а поряд, на поколених дровах, лежали три снаряди-патрони. І знову долинув наростаючий свист німецьких винищувачів: за мить крізь дірку в стрісі Іван побачив, як майнуло в небі крило з чорним хрестом.

В сараї заревла корова, десь у бур'яні закудкудакала курка, а з відчиненого вікна почувся невдоволений баритон:

— Поїсти не дадуть!

І Колодяжний не зрозумів, кого це стосується — його чи «месершмітів».

Пряний і теплий запах борщу особливо густо плавав у півтемній кімнаті, куди зайшов Іван. Не бачачи зі світла, а тільки вгадуючи людей, які сиділи за столом, він просто з порога мовби прокукурикав — вимогливо й голосно:

— Старший лейтенант Колодяжний! Прибув за наказом командарма Чумакова!

— Не чули про такого, — пробасив з-за столу міцний чоловіч-

¹ Д О П — дивізійний обмінний пункт.

гв, на чорних петлицях якого зірке Іванове око примітило по шпалі, й Іван здогадався, що це і є військовий інженер третього рангу Кучилов, який тим часом продовжував: — Наш командарм — генерал Лукін.

— Я виконую наказ генерал-майора Чумакова! — нагнітаючи слова і чомусь дратуючись, уточнив Колодяжний, суворо вдивляючись у носате й вилицювате обличчя Кучилова. — Мені наказано одержати у вас... — Іван швидко подвоїв у думці місткість зниклих автоцистерни й бензозаправника, — шість тисяч чотиреста літрів бензину і шість тисяч чотиреста літрів дизельного палива!

— І, певна річ, без документів? — глузливо запитав Кучилов, скосивши на Івана сірі, трохи витрішкуваті очі.

Колодяжний невідривно дивився в обличчя Кучилова, бачачи тільки його широкий, у синіх прожилках ніс. Навіть злість на військового інженера за його насмішкватість не могла побороти ніяковість, яку відчував Іван від того, що не в силі був одвести погляду від його носа.

— Там люди б'ються до останнього і перед загином підпалюють та підривають свої танки й машини, щоб не дісталися фашистам! — У схвильованому голосі старшого лейтенанта забриліла щира сльоза. — А ви тут сидите на пальному та борщами обжираєтесь! Так, немає в мене накладних! Документи одержить ваш представник, коли доставить генералові Чумакову пальне! Там зараз не до накладних!

— Послухай, старший лейтенант. — Кучилов усе-таки вийшов з-за столу і, майже впираючись головою в чорну дощану стелю, навис над Іваном вогнедишною брилою. — Ти серйозно це чи дурня клеїш?! Пункт наш — складова частина ДОПу дивізії! Зрозумів?! У мене є своя дивізія, для якої мені й дано пальне!

— Протріть окуляри! — Натиск Колодяжного не послаблювався. — Звідки візьметься тут ваша дивізія? Ваш ешелон випадково сюди проскочив! А дивізію вивантажили десь перед Смоленськом! Вона давно воює і обходиться без вас! Її інші пункти забезпечують пальним!

— Не бери на пушку, старший лейтенант! — У голосі Кучилова все-таки поменшало певності. — Учора ввечері якийсь майор теж брав! На справжню!.. Прикотив з цілою бандою гармату, загнав у ствол снаряд і горлає: «Давай пальне, а то стріляю!..» Бачу, причмелений!.. Довелося позичити бочку. Он гармату заставив. — І військовий інженер нервово засміявся. — А ти що, мотоцикл залишиш?

— Майор-артилерист? — зацікавився Колодяжний, пропустивши повз вуха інші слова Кучилова.

— Такий ласий на чуже, як і ти!

— То не дасте?

— Не маю права.

— Сидітимете на пальному, поки й німці прийдуть?

— Сидітимемо, поки не одержу письмового наказу як належить...

— Прошу, товаришу військовий інженер третього рангу, засікати час.— Поправивши на грудях бінокль та автомат, Іван втупився в свій наручний, теж трофейний годинник.— Щоб потім ясно було, наскільки ви затримали доставку пального частинам, що ведуть бій.

Але на темному циферблаті годинника Іван не міг розгледіти стрілок і, звівши очі, ковзнув поглядом по рубленій стіні кімнати, шукаючи ходики з гирею. Раптом його ніби хтось трусував, змусивши вмиг забути про все на світі. Під склом у дерев'яній рамці серед різних знімків він побачив зворушливо знайому колективну фотографію. Така фотографія була і в дорожньому його серцю фотоальбомі, що згорів разом з чемоданом у машині ще там... поблизу кордону. На фотографії — група випускників їхнього військового училища під прапором. Ось і він, у новенькій лейтенантській формі, окатий, зосереджено поважний.

Мовби відірваний від усього, що зараз його оточувало, Іван не помітив тиші, що запала в хаті, не почув, як до нього підійшла від печі й застигла поруч, теж дивлячись на фотографію, господиня — бабуся з маленьким смаглявим обличчям, ніби печеним, так багато було на ньому зморщок.

Те, що сталося, вже зрозуміли всі й напружено чекали розв'язки.

— Хто тут з ваших? — тихо спитав Колодяжний, помітивши біля себе жінку.

— Ось, синку, мій меншенький,— чомусь пошепки відповіла вона, показавши пальцем на довгошийого, стриженого, як і всі, лейтенантика.

— Дима Старостенков?! — Колодяжний зраділо засміявся, немовби навіч побачив свого капловухого, гостроносенького однокурсника, який у строю завжди тягнув ногу і з яким час від часу неодмінно щось траплялося.— А ось я, майже поруч з ним!

— Боже! Де він зараз, сердешний? — раптом заголосила бабуся.— Живий чи, може, поранений?! — Вона дивилася на Колодяжного із змішаним почуттям радості, тривоги й надії.

Іванові стало жаль цю самотню, пригнуту віком і важким життям бабуся, але нічого втішного їй про сина сказати не міг: адже третій рік пішов, як закінчили вони училище й розлетілися по різних військових округах. Хіба що розповісти, як її Дима

одного разу на стрільбищі, перебуваючи в «оточенні» знічев'я подивився в бінокль на сонце і мало не осліп. Довго носив потім темні окуляри, не хотів з ними розлучатися, бо зручно було за темними скельцями непомітно дрімати під час занять.

— Живий Дима! — несподівано з певністю сказав Колодяжний. — На Південно-Західному фронті дає перцю фашистам!

— Живий?! Воює?! — Бабуся метнулась до печі, загриміла залізною заслінкою. — Сідай до столу, розповідай, а я тобі свіженького борщу насиплю!.. Курку заріжу!

— Розповідати більше нічого, — вибачливо сказав Іван і кинув обурений погляд на Кучилова, який застиг серед кімнати. — А борщем та курятиною годуйте одих тилових... Їм поспішати, як видно, нікуди. — І рішуче вийшов, сподіваючись у глибині душі, що Кучилов його зупинить.

Військовий інженер не гукнув старшого лейтенанта. Не зводив з нього задумливого погляду крізь вікно, коли той разом з кулеметником викочував з-під накриття свій БМВ. Ревнув мотор, і мотоцикл поніс кудись своїх вершників, а Кучилов пригнічено сказав:

— Чорт його знає, як бути! — пошкріб п'ятірнею в могутній потилиці, безпорадно глянувши на командира автороти й свого заступника, які мовчки наїжилися за охололим борщем.

— Не можна так, начальнику! — раптом накинулася на нього бабуся. Її швидкі очі й тонкі губи виражали розум і якусь силу. — Я борщ варю всім, хто їсти попросить... Не питаю — з наших ти країв, чи з хохлацьких, чи з московських! Усі наші, всі червоні! Усі б'ють супостата, як і мій синок!..

— Мамашо, борщ, звичайно, теж пальне. — Кучилов поплескав себе долонею по черевцю, що випиналося з-під ременя. — Були б ви років на сорок молодша, приписав би вас до своєї частини, і тоді борщ варили б тільки для нас, а не для всього фронту. — Потім військовий інженер зміряв жорстким, вимогливим поглядом командира автотранспортної роти — похмурого військового техніка в синьому комбінезоні: — Треба, щоб господарство було на колесах. Одну машину виділіть для зняття «маяків»... Попередьте людей: з розташування складу — ні кроку!

— Єсть, бути на колесах! — Військовий технік, вибравшись з-за столу й надівши пілотку, одразу ж побіг виконувати наказ.

15

А старший лейтенант Колодяжний тим часом примчав на вже знайомий залізничний роз'їзд, де в заростях посадки нудилися бійці, які приїхали на півторатонці з Мишком Іванютою, Молодший

політрук Іванюта сидів у кабіні машини з блокнотом на колінах і олівцем у руці. Колодяжному й на думку не могло спасти, що інструктор політвідділу по інформації Михайло Іванюта, ніби й не чигала звідусіль небезпека, у цей час складав вірші про кохання.

Так, так! Саме про любов до юної медсестри Олі, яка вчора перев'язувала йому ліву руку, зачеплену осколком від бомби. На жаль, Оля наклала таку акуратну пов'язку, що на неї наліз рукав гімнастерки. І ніхто навіть не здогадувався, що молодший політрук Іванюта дістав бойове поранення й залишився в строю. Зате які вірші народилися, які почуття!..

О, твої чорні дівочі очі
Серце мое полонили навкі!..

Далі, хоч убийся, рядки не виходили, скільки Мишко не сушив собі голови. Може, тому, що він точно не пам'ятав, чи справді в Олі очі були чорні?.. І раптом перед самою появою Колодяжного його немов прорвало. Вірш, перший у Мишковому житті, сам вилився на папір:

І тепер ані вдень ані вночі
Я не сплю — пропада чоловік!..

Колодяжний, зійшовши з мотоцикла, безцеремонно взяв з Мишкових рук блокнот, уважно прочитав написане й, помітивши, з яким нетерпінням чекає дружок його думки, зневажливо гмукнув:

— Курям на сміх! Кому потрібна така любов: «...Ані вдень ані вночі я не сплю...»? Який з тебе буде вояка?.. Краще отак.— І, швидко склавши вірша, трагічно продекламував:

Вдень не сплю — кусають мухи!
Ночами жалять комарі!
Моя любов страшніша від засухи,
Моя печаль сильніша від жарі!

— Ну, ну, ти не дуже мудрий! — образився Мишко.

— Облиш дурниці,— миролюбиво порадив Колодяжний і вже серйозно запитав: — Тобі бланк ордера на арешт майора дали?

— Дали.

— З підписом і печаткою?

— Так.

— Замість майора вписуй прізвище військового інженера Кучилова!

— Який склад злочину?

— Не дає пального!.. Ти розумієш: цілий склад пального, а

військ немає... У нас війська — нема пального! Дурнем треба бути, щоб відмовитися від розумного рішення!

— Тільки в рамках закону,— нарочито холодно відповів Іванюта, все ще переживаючи образу, що її завдав йому Колодяжний.

— На війні один закон: бий ворога! — насідав Колодяжний.

— На городі бузина, а в Києві дядько,— відрізав Мишко і в такою твердинкою в очах глянув на Колодяжного, що той розгубився.— З законами не жартують і на війні! — докинув Іванюта.

— Але ж час не стоїть!.. Нехай тобі чорт! Є ще один план... Треба викурити звідти цей склад, посунути його ближче до переправи! За Дніпром ми голими руками візьмемо його!

І тут старший лейтенант Колодяжний розкрився на всю широчінь своєї бешкетливої хитрості. Він запропонував Мишкові їхати з бійцями до хутора, поминути його і податися в бік автомагістралі дорогою через яр, де розташувалося господарство Кучилова. А сам Колодяжний тим часом повернеться до хати, де, мабуть, відпочиває після обіду військовий інженер, і продовжить з ним переговори. А Мишкові Іванюті треба було зробити найпростіше: від'їхати кілометрів на два від яру, зчинити стрілянину, кинути кілька гранат і шодуху мчати назад, сіючи паніку: прорвалися, мовляв, німецькі танки!

— А якщо паніка перекинеться далі? — занепокоївся Мишко.

— Куди? Там більше нікого немає!

Іванюта хоч і з сумнівом, але погодився.

До хутора вони їхали разом — Колодяжний з кулеметником попереду, а Іванюта з бійцями на півторатонці позаду, дотримуючись чималої дистанції, щоб не ковтати піднятої мотоциклом пилуки.

Коли виїхали на високий пагорб, за яким починався хутір, побачили, що за кілька кілометрів над низиною, де ліворуч від автомагістралі простяглася чорна зубчатка лісу, ходили по колу німецькі бомбардувальники. Край лісу, що підступив до шляху, вони по черзі круто пірнали вниз і зникали в димовій заволоці, яка високо знялась над землею.

У Колодяжного тоскно занило серце. Не минуло й двох годин, як залишили вони командний пункт генерала Чумакова. Що там сталося за цей час? З усього видно, що німці шукають слабкі місця в нашій обороні і рвуться вперед. Йому, старшому лейтенантові Колодяжному, «начальникові розвідки», як майже всерйоз називав його полковник Карпукін, слід би зараз бути на командно-спостережному пункті або в одній з частин, а він захопився досить сумнівною справою. Вперше Іван відчув ту

тривогу, яка межує зі страхом. Страх цей був викликаний незнанням обстановки, втратою «відчуття противника» — професійного відчуття справжнього військового, який менше непокоїться на видноті у ворога, ніж десь у тилу, коли на очі мовби надіто пов'язку.

Але справу почато, а Колодяжний не належав до тих, хто розпочате не доводить до кінця. Під'їхавши до хутора, він пропустив півторатонку Іванюти вперед, а сам завернув до знайомої хатки. Поставивши мотоцикл під накриття і наказавши кулеметникові не відходити, рушив до розчинених хатніх дверей. На порозі став, прислухався: вибухів бомб і гудіння літаків чути не було. Він ступив за поріг, болісно міркуючи над тим, як повести розмову з військовим інженером Кучиловим.

У кімнаті, біля столу, побачив Кучилова і його заступника — військового техника другого рангу, майже юнака, дуже поважного й заклопотаного в своїй зосередженості. Дивлячись на карту, військовий техник креслив на чистому аркуші паперу якийсь план-маршрут.

— Дозвольте? — спитав Колодяжний, зайшовши до кімнати.

— Дозволяємо, — не відриваючись од роботи, відповів Кучилов. — Але пального все одно не дамо... Ось знайдемо штаб Шістнадцятої армії, доповімо, дізнаємося, де дивізія... — Кучилов випростався над столом і чомусь повернув голову до розчиненого вікна, а Колодяжний уже не міг відірвати очей від його носа, який почервонило скісне сонячне проміння. Не ніс, а стоп-сигнал!..

Тепер Іван теж почув, що до хати під'їжджала машина. Глянувши у вікно, він побачив вантажну машину з кількома червоноармійцями в кузові. Автомобіль різко загальмував біля навісу.

— За гарматою приїхали! — висловив здогад Кучилов і заквапився до дверей. — А де ж бочка з бензином?

З кабіни вантажного ЗІСа швидко вискочив, ніби випав з відчинених дверей сержант з перебинтованою головою, приземкуватий, помітно клишоногий. Відбігши, немов відкотившись, од машини, він мовчки, жестами рук, став показувати шоферові, як розвернути й подати назад машину, щоб з ходу взяти на буксир гармату. Бійці зіскочили з кузова (це була, виявляється, гарматна обслуга) і в якійсь нервовій квапливості почали швидко викочувати гармату з-під накриття.

Усі вловили в метушливості артилеристів якусь загрозу. Помовчавши, військовий інженер Кучилов не дуже впевнено запитав:

— Ей, братки, а де ж бензин?

Наче йому у відповідь, раптом звідкись докотився чи то гарматний постріл, чи то вибух, потім ще один. Долинула приглушена відстанню довга кулеметна черга. На неї коротко й сердито, мов гавкання собак, відгукнулися автомати.

«Молодший політрук Іванюта почав «спектакль»,— схвально, але не без тривоги подумав Колодяжний. І відчував, що не спроможний погамувати шаленство думок, які враз завирували. Адже артилерійська обслуга, що тільки-но приїхала за гарматою, може привести до майора-артилериста, котрий узяв чуже пальне. Скористатися цим і знайти майора? Але що це дасть? Цистерни вже напевне порожні, а з баків машин бензину не викачаеш. Та й арешт майора нікого не порадує.

І в цю мить побачив у хмарі куряви свою півторатонку, що вилетіла з-за горба. Вона мчала на шаленій швидкості, підстрибуючи на вибоях.

«Ну й Мишко!.. Невже для більшої переконливості лишив за яром бійців, щоб кидали гранати й зчиняли стрілянину?» Але цей здогад Колодяжний відкинув, помітивши гострим поглядом, що людей у кузові не поменшало.

— Німці!.. Танки й мотоциклісти! — надірваним голосом крикнув Іванюта, і Колодяжний розгледів його зблідле обличчя й блискучі, збуджені очі.

Ховаючи мстиву посмішку, Колодяжний скосив погляд на військового інженера третього рангу Кучилова, який, кинувшись було до гармати, щоб не дати її бійцям, раптом завмер на місці, наче закам'янів. Увесь вигляд його виражав швидше недовіру, ніж переляк. Проте голос Іванюти, невідомо схвильований, збентежив і Колодяжного. Коли півторатонка, не доїхавши до двору, зупинилася біля стіжка сіна, мовби ховаючись за нього, Іван стривожено глянув на магістраль, що ледь виднілася з горба, і схопився за бінокль... У вісім разів наближена лінзами магістраль вразила його своєю пустельністю, та ось він побачив, як з прогалини між дорогою і лісом висипала чорна зграя мотоциклістів, а за ними виповзали на луку маленькі, оповиті димом коробочки танків. Один, два... п'ять... дев'ять... Долинуло чи тільки вчулося їхнє тремтливе з брязкотом гудіння, в яке впівся рівний, пружкий кулеметний дріб...

— Увага! Всім слухати мою команду! — повагом і ніби чужим для самого себе голосом наказав Колодяжний.— Пункту складу пального під командуванням військового інженера Кучилова кидком вийти з-під удару до переправи! І — за Дніпро!..

— Єсть, за Дніпро! — з квапливою готовністю відгукнувся Кучилов і розгублено озирнувся на свого заступника — моло-

денького військового техника, мабуть, збираючись послати його в яр піднімати по тривозі роту підвозу.

Але на дорозі, що вела з яру, вже з'явилися перші машини — їхали швидко, попереджені Іванютою, який промчався повз них на півторатонці.

— Молодшому політруку Іванюті залишити гранатометників, а самому вести колону до Дніпра й забезпечити порядок на переправі! — різким голосом розпорядився Колодяжний, відчуваючи болісну тривогу від думки, що німецькі бомбардувальники саме в таких випадках завдають ударів по переправах. А ще гнітила невідомість: як там, за Дніпром? Чи на місці штаб генерала Чумакова? Чекають їх з бензином чи махнули рукою? А якщо там німці прорвалися?..

Дорога, що проходила через хутір, петляла поміж горбами, і, може, тому машин автороти підвозу не було видно з ворожого боку. Набираючи швидкість, вони виповзали з яру густою колоною, здійснюючи куряву, яка могла привернути увагу німців. І Колодяжний знову навіть у їхній бік бінокль.

З прогалини між лісом і магістраллю танки розтікалися двома потоками. Основний, Іван навіть не міг порахувати за димовою завісою кількість танків у ньому, рухався за мотоциклістами, розливаючись вздовж магістралі, а другий, менший, де виднілися на броні чорні постаті десантників, прямував просто на хутір, очевидно маючи завдання вийти до Дніпра.

— Зараз наші вріжуть, — спокійно мовив клишоногий сержант з перебинтованою головою. Він тримав у руках гарматну панораму і, припавши оком до її окуляра, розглядав низину, що диміла вихлопними газами танкових майбахівських моторів. — Тепер нам до свого дивізіону не прорватися.

— Де дивізіон?! — схвильовано спитав Колодяжний, наче від його обізнаності зараз могло щось залежати.

— На вогневій позиції! Де ж йому бути? — Сержант не відривався від панорами. — Бачиш, бояться німці лізти на дорогу, узбіччями сунуть... Знають, що шосе під прицілом.

Броньовані стада остаточно розділилися. Шістнадцять танків з десантниками, рухаючись до хутора, утворили самостійну групу. А основна, яка йшла за мотоциклістами, розсипалася по низині вздовж автомагістралі й зникала поступово з поля зору за пагорбами. Вслід їй тяглися машини з піхотою і тягачі з гарматами.

Іван Колодяжний не вперше бачив, як розгортається в бойовий порядок і як націлює свій жажливої сили удар по вузькому місцю оборони наших військ німецький танковий клин, щоб, пронизавши оборонні рубежі, врубатися в глибину території на-

етільки, наскільки підказував зроблений у штабах розрахунок, а потім охоплюючим маневром з'єднати фланги з групою своїх військ, що завдають удару десь в іншому місці. Але чи завдає враз ворог цього суміжного удару? І де саме? Адже Смоленськ можна охопити і з півночі, і з півдня... А втім, ці питання мучили Колодяжного не найдужче, бо навіть точні відповіді на них аж ніяк не полегшували його становища: адже від нього, старшого лейтенанта, здається, анічогісінько не залежало. Хіба що Іванота справді зуміє вивести колону Кучилова за Дніпро, в тили частин генерала Чумакова... Як там потрібне зараз пальне! Нехай на кілька годин, на день, на добу, але затримали б просування ворога до Смоленська у своїй смузі оборони. Значить, Колодяжний за всяку ціну повинен зупинити ці німецькі танки, інакше колоні з пальним не дістанися за Дніпро.

А позаду, на дорозі за хатою, все гули навантажені пальним ЗІСи, вибираючись на підйом, щоб одразу ж пірнути в низину, набрати швидкість і, вискочивши знову на пагорб, мчати далі путівцем через горбисте поле, над яким гуляють маленькі вихорки. Він виведе їх на задимлену переправу...

Отже, від нього, старшого лейтенанта Колодяжного, теж щось залежить.

— Снаряди є?! — поквапливо запитав він у сержанта, який, не знаючи, що робити, бо шлях до його дивізіону перехопили німецькі танки, з тривожною запитливістю дивився на Колодяжного.

— Є снаряди, товаришу старший лейтенант! — Сержант показав на дерев'яні ящики в кузові ЗІСа. — Але ми тут, як воша на пупі! Після першого ж пострілу засічуть і снарядами зітруть на порох. А окоп рити ніколи.

— Гармата, до бою! — замість відповіді скомандував Колодяжний, озирнувшись на танки; відстань до них була близько двох кілометрів.

Бійці гарматної обслуги, які стояли біля станин з відкинутими правілами та коло коліс гармати, з готовністю підкоряться дивилися на сержанта.

— Тоді вкажіть і вогневу позицію, — з докором сказав старшому лейтенантові командир гармати.

— Вогнева позиція тут, під накриттям! — Голос Колодяжного щодаді набирав певності. — Вибийте три дошки в стінці з боку ворога!

Бійці, хто поліном, хто саперною лопаткою, почали виламувати дошки із стінки, в яку майже впиралося дуло гармати.

— Оце діло! — вигукнув сержант, кинувши на Колодяжного схвальний погляд. — Тільки треба відкотити гармату далі від

амбразури, а перед дулом полити землю водою, щоб не здіймалася курява.— Він озирнувся довкола й побачив чотирьох гранатометників, залишених Іванютою, який подався до переправи: — Братки, принесіть сюди води!

Бійці саме радилися, де краще їм залягти, щоб напевно кидати протитанкові гранати й пляшки з пальною сумішшю. Діставши наказ сержанта, вони кинулися гуртом до недалекого колодязя-журавля...

У цей час бабуся з панічною поквалливістю виводила з хліва свою плямисту корівку.

— Візьміть собі мою Маньку, а то ідолам дістанеться,— майже вимогливо звернулася вона до Колодяжного, подаючи йому налигач.

— Відведіть корову! І самі звідси йдіть! — закричав на неї старший лейтенант.— Зараз почнеться стрілянина!

— А ти не галасуй,— спокійно мовила стара жінка і, знявши з корови налигач, шмагнула ним тварину.

Корова ліниво потрюхикала схилом до зеленого яру, а господиня почала скликати курей.

— Тікайте швидше звідси! — накинувся на бабуся сержант.— І не лайте, що стіжки підпалимо! — Він показав на акуратно складені копички сіна на осонні.— Щоб полум'я пострілів маскувати!

— Паліть хоч і хату, коли треба! — Жінка безнадійно махнула рукою і витерла пальцями скорботні очі в обрамленні безбарвних вій.

— Хату?..— Сержант збентежено глянув на дерев'яну хату.— На фоні великої пожежі можна б усі танки перелускати, а сплахів гарматних і не помітять...

— Припинити балачки! — прикрикнув на сержанта Колодяжний.— Командуйте обслугою!

— Єсть, командувати!.. Зняти з машини снаряди!.. Машину в укриття!.. Встановити приціл!.. Підпалити сіно!..— Сержант простягнув панораму навідникові, темнолицьому хлопчині з роздертим коміром гімнастерки, який підбіг до нього.

Водій машини швидко подавав з кузова ящики зі снарядами, бійці підхоплювали їх і відносили до стінки накриття, попередньо зриваючи верхні кришки й оголюючи тьмяну латунь величезних гільз. Минуло кілька хвилин, і машина від'їхала за пагорб, куди ще раніше кулеметник відкотив мотоцикл Колодяжного, а праворуч і ліворуч негородженого подвір'я почали димити підпалені копички сіна. Потім довкола все завмерло, причаїлося. Колодяжному, який стояв за штабелем дров біля гармати з розсунутими станинами, чи то від безсонної ночі, чи від хвилюван-

ня здавалося, ніби в ньому до краю туго щось натяглося й треба напружити всі сили, інакше воно обірветься й розкрає йому груди, треба передбачити все, що може статися. Швидше б почався бій... Швидше б перший постріл...

І раптом... Ні, не гармата вистрілила. Долинув розкотистий гуркіт, наче стопудові молоти водночас вдарили по чомусь величезному й залізному.

— Наш дивізіон б'є! — вигукнув сержант, і в його молодому голосі прозвучала радість, завзяття, нетерпіння. — Он, дивіться!

Крізь щілину в дерев'яній стіні було видно, як над лісом, за який відповзла армада німецьких танків, розросталася й розпливалася темно-синя хмара. Клубочачись і піднімаючись угору, вона, хоч був день, освітлювалася частими спалахами снарядних вибухів, які зливалися в безперервний громовий гуркіт.

— Пора й нам! — приглушено, тамуючи нервову тремтіння, сказав Колодяжний.

— Нехай ближче підставляться, — в'їдливо відповів сержант.

Щось змусило Колодяжного оглянутися на хату. Те, що він побачив, ніби вразило його в самісіньке серце, а в грудях наче справді лопнула якась струна, від чого задзвеніло в голові й звихрилася перед очима райдужна поволока. І в ній немов пропливали фотографії в рамі, які він побачив у хаті на простінку, — знайомі обличчя хлопців-однокашників з училища, серйозні очі нареченої в шлюбному вбранні і задержуваті — нареченого, чиїсь похорони, дитина на саморобній гойдалці... Може, на тих знімках уся історія і доля цієї хатки, хутора, цих придніпровських горбів — відрогів Смоленської височини. Бо тут почалися дороги у велике життя не тільки одного Дими Старостенкова, і, мабуть, не тільки один він десь серцем пам'ятає поріг рідної хати, бачить дорогі місця у весняних шатах... А зараз... Зараз Іван Колодяжний побачив, що літня жінка — Димкова мати, приставивши до темної солом'яної стріхи своєї хати драбину, вихлопує з оплетеного бутля... Так, гас!.. Відкинувши геть порожній бутель, вона перехрестилася, дістала з кишенки на фартусі сірники й тремтячими руками підпалила...

Дах спалахнув, сповнивши сухим тріском усе довкола. А жінка з побілілим обличчям неквапливо зайшла в палаючу хату і незабаром вийшла з неї на поріг, притискаючи до грудей стару темну ікону з божою матір'ю і таку ж темну раму із знайомими Іванові фотографіями.

«Мамо!..» — мимоволі хлопнуло болем Іванові в серце. Миттю він перенісся думкою в рідне село, де, може, і його мати в цю хвилину благословляє когось на смертний бій. Колодяжний не чув, як сержант подав команди обслузі, Боляче вдаривши по

барабанних перетинках, різкий гарматний постріл повернув його погляд до того, що діялося попереду. Навіть без бінокля він побачив, як з переднього танка від вибуху снаряда злетіла й перекинулася в повітрі башта, змахнувши на землю чорні поста- ті десантників...

Почався поєдинок замаскованої пожежею однієї-єдиної гар- мати з німецьким танковим батальйоном.

16

Вчора німці зазнали великих втрат у танках не тільки від кинджального удару із засідки артилерійського дивізіону майо- ра Биханова. Виконуючи наказ генерала Курочкіна, танкові дивізії полковників Грачова, Корчагіна і Мишуліна, діючи на північному заході від району, де оборонялися частини генерала Чумакова, рішучими контратаками теж збили наступальний темп механізованих військ ворога, а в районі Літвіля змусили його відступити. Сьогоднішні спроби наших частин контратаку- вати в напрямках Рудковщини, Горок, Леніно і Красного знову сплутали карти німецького командування. В першій половині дня ворожим військам замість запланованого наступу довелося відбивати контратаки 20-ї армії, розвідувати її фланги й завда- вати бомбових ударів по наших тилах.

Завдяки цьому військова оперативна група генерала Чумакова дістала невелику передишку й міцніше закріпилася на оборон- ному рубежі вздовж східного берега Лосвинки. Федір Ксенофон- тович, скориставшись затишшям, поспішив у яр, щоб побачити полоненого полковника Курта Шернера.

І ось вони сидять один навпроти одного в штабному автобусі. Між ними столик, а на столику, ближче до Шернера, його сірий кашкет з високою тулією, чорним лакованим козирком і фашист- ським знаком на кокарді; цей знак покривав собою зображення земної кулі, в яку загнав пазури орел з розставленими крилами. Полковник Шернер був ще напрасований, парадний, від нього йшов ледь відчутний аромат французьких духів. На його вродли- вому, з правильними рисами обличчі немов з'явилося заспокоєн- ня, але в сірих колючих очах — цікавість і настороження. Чума- ков своїм зовнішнім виглядом програвав перед Шернером. Спати йому доводилося в обмундируванні, і від цього воно, хоч було й незношене, мало непривабливий вигляд, очі у Федора Ксенофонтівича світилися душевним болем, коричневе від зага- ру його обличчя з перебинтованою щокою похмуре і втомлене.

В автобусі, здається, ніколи й не було шибок, а в стінках ніби завжди світилися рвані дірки — сліди від осколків; з посічених

ендів білим клоччям випиналася вата. Шернер, окинувши все це коротким поглядом, зупинив колючі зіниці на Чумакові. А Федір Ксенофонтович і досі переживав через те, що мало не припустився помилки: коли він зійшов у яр і, наближаючись до Курта Шернера, який сидів на пні, з цікавістю вдивлявся в обличчя полоненого, пізнаючи й не впізнаючи свого давнього знайомого, той підхопивсь і кинувся до нього так швидко, що два червоноармійці, які охороняли його, розгубилися.

— Здрастуй, мій дорогий Фіодор! — по-німецькому забелькотав Шернер, простягаючи до Чумакова руки.

Від несподіванки Федір Ксенофонтович теж мало не подав йому руки, навіть хитнувся вперед, але все-таки втримався й суворим, майже злим поглядом зупинив фашиста.

— Поводьтесь як належить полоненому ворогові! — різко, з трудом переходячи на німецьку, сказав Федір Ксенофонтович. — Для вас я генерал Червоної Армії, і тільки! — Потім повернувся до червоноармійців, які здивовано спостерігали цю зустріч, і помітив віддалік майора Рукатова — розтріпаного, чомусь з опухлим обличчям і сльозавими очима. Затримавши на майорі запитальний погляд, відчув якусь неспокійну думку, але зосередитися на ній не зміг і наказав вартовим: — Проведіть полоненого в автобус! — і перший рушив до машини, що стояла під молодими соснами в кущах ліщини.

В автобусі гуляв легкий протяг, розносячи ароматний дим сигарети, що її з дозволу генерала Чумакова запалив полковник Курт Шернер. Він перший і почав розмову:

— У полон я потрапив через необачність моїх охоронців. Але це веління долі: вона дала можливість мені подякувати вам, пане генерал, за вашу кров, яка тече в мені.

— Я віддавав кров не ворогові, а офіцерові дружньої моєї країні Чехословаччини! — перебив Шернера Чумаков.

— Гадаю, ви не шкодуватимете, що вважали мене на маневрах Червоної Армії не за того, ким я був. — Шернер скрадливо подивився в похмурі очі Федора Ксенофонтовича. — Справді, вже тоді мій розум, моє серце належали великій Німеччині... І, між іншим, саме після мого перебування на Київських маневрах було сформовано першу частину особливого призначення німецьких військово-повітряних сил під командуванням мого давнього друга генерала Курта Штудента. Потім ми пішли далі від вас! Крім парашутно-стрілецьких полків, у нас народилися парашутні батальйони — винищувально-протитанковий, артилерійський, саперний, зв'язку... І все це, повторюю, народилося після того, що я побачив у Росії в тридцять п'ятому році! — Шернер мав дуже вдоволенний вигляд, наче й не перебував у полоні.

— Я здогадуюся, що ідею механізованих корпусів і спосіб їхнього застосування фашисти теж украли в Червоної Армії,— гнівно сказав Чумаков.

— Не треба грубих слів! — скривився Шернер.— До чого тут крадіжка? Якщо велосипед винайдено, розумному оку досить побачити його збоку... Такі речі, як механізовані корпуси чи десантні операції на зразок тієї, яку ми з вами спостерігали шість років тому поблизу Києва, під ковпак не сховаеш...

— Якби я знав тоді, хто ви насправді...— Чумаков, здається, навіть скрипнув зубами від досади, згадавши проведені разом з Куртом Шернером дні в Київському гарнізонному госпіталі.

— Тоді б ви зараз не мали такої щасливої можливості, яка вам випала! — вигукнув Шернер, дивлячись на Чумакова, як на нерозумну дитину.

— Якої можливості? — здивувався Федір Ксенофонтівч.

— Припинити безглуздий опір і здатися на милість переможців.— Обличчя Шернера раптом стало суворим і ніби видовжилося.— Вам особисто гарантую цілковиту безпеку і найкраще ставлення німецького командування.

— Це хто вам сказав, що ви переможці? — слова Чумакова прозвучали з підкресленою різкістю, може, тому, що його дратував запах сигаретного диму; йому дуже хотілося курити, а цигарки він забув у бліндажі.

— Не будьте сліпцем! — Шернер притишив голос, наче змовник.— Огляніться довкола!.. Червона Армія в агонії — її розгромлено по частинах! Ви ж професіонал вищого класу й розумієте, що сталося: в прикордонних районах ми розгромили не приведені в бойову готовність перші ешелони ваших армій прикриття. Потім завдали зустрічних нищівних ударів по других ешелонах цих армій. Хіба не так?.. А тепер у глибині вашої території ми закінчуємо знищення військ другого ешелону ваших прикордонних округів. Хто це може заперечити?!

Чумаков пригнічено мовчав не тому, що полонений говорив страшну правду; його вразило чітке мислення Шернера і ясна у своїй простоті та в розумінні картина того, що сталося,— грандіозно-трагічного, але, певна річ, не остаточного.

— Подібної катастрофи ще не знала історія воєн! — підвищивши голос, патетично вів далі Шернер.— Як нам відомо, за першу декаду війни росіяни втратили понад три тисячі літаків!.. Такі втрати можна поповнити лише за кілька років!.. А танки? Адже у вас напередодні війни була кількісна перевага в танках! Щоправда, якщо брати до уваги машини старих зразків, то у вас не було переваги в ударній танковій силі. Та головне: ми зуміли так згрупувати свої війська, що на тому ж Брестсько-

му напрямі танків у нас виявилося вдвічі більше, ніж у вас! Значить, і перевага в оперативному маневрі на нашому боці... Отож, пане генерал, карта ваша бита!

— Війна не картярська гра!

— Ні, гра. Тільки значно складніша. Гра розумів. Боротьба доктрин! З ким ви хочете суперничати в цій війні? З німецькими генералами, які з пелюшок уже осягали воєнну науку?! А ви, пробачте мені, як і всі ваші маршали, до зрілого віку в пастухах або трактирних хлопчиках ходили, а те, чого навчилися потім,— вершечки науки, знання для першої потреби... Не сердьтесь, я відверто кажу, вірячи у вашу розсудливість... Адже ми добре вивчили Червону Армію, перш ніж зважитися на війну. Що ж до вас особисто, то ви — виняток, я пам'ятаю наші суперечки в госпіталі.— Шернер у запалі не помічав, що впадає у суперечність.— А довкола вас дикуни, породження чужого нам життя... Сьогодні з вікна машини, на якій мене сюди привезли, я бачив, як ваш офіцер, найвищий сухого лимонадного концентрату з мого саквосяжа, напився води і мало не вибухнув! Жах!.. Від такого видовища збожеволіти можна! Ви відстали від Європи на століття! Вам ні на кого опиратися, і зараз немає іншого виходу, як скоритись долі й довіритися мені...

— Я зовсім не став би з вами зустрічатися,— перебив Шернера Федір Ксенофонович.— Але видалася вільна хвилина та й спонукала звичайна людська цікавість: хотів дізнатися, чому це колишній полковник чехословацької армії вирядився в фашистський мундир... І коли ми вже заговорили, відповім на ваші запитання й аргументи... Багато з того, про що ви сказали, полковнику Шернер, правда... До речі, чому ви й досі полковник? Пригадується мені, що в чехословацькій армії вас обходили чинами...

— Бути полковником німецького вермахту вище, ніж фельдмаршалом у чеській!

— Ну, це ще баба надвое ворожила.— Чумаков уїдливо засміявся.— Ви просто очманіли від перших перемог. Але війна, полковнику, тільки починається. Головні сили наші не тут, а там, у глибині.— Він кивнув головою на схід.— Москва тільки піднімає їх, і перемоги вам не бачити.

— Москва не сьогодні-завтра впаде до наших ніг!

— Не знаю, чи дійдуть німці до Москви, але в Берлін ми прийдемо! — Чумаков знову засміявся — уже з гіркою: — Щоб навчити вас, зрештою, розуму.

— Пане генерал... Фіодор Сенофонович!.. Ви що, справді не розумієте своєї приреченості? — Шернер дивився на Чумакова майже злякано, і обличчя в нього вкрилося потом.— Ви ж

Істинно військова людина! Сьогодні ми візьмемо Смоленськ! Ви в мішку!.. І нікуди вам звідси не вийти!..— Полонений якийсь благально простягнув до Чумакова руки.

— Ну що ж, тоді в Берлін прийдуть інші радянські воїни, а ми з гідністю помремо на полі бою.— У словах Чумакова звучали спокій і сила.

— Навіщо вмирати?! — Шернер почав втрачати рівновагу.— Ви будете першим більшовицьким генералом, який виявив розсудливість! Вам поставлять пам'ятник за збережене життя ваших і наших солдатів!

— Пам'ятників за зраду не ставлять! — Чумаков підвівся, щоб залишити автобус.

В очах у Шернера майнув жах. Він теж схопився на ноги і, притиснувши до грудей долоні, панічно спитав:

— Тоді як ви поведетеся зі мною?!

— Зараз вас допитають як військовополоненого.

— Вам нічого не дадуть мої показання! За годину тут будуть наші війська!

— Якщо до прориву німецьких військ ми не встигнемо переправити вас у тил, я змушений буду дати наказ про розстріл... Закони війни невблаганні.— Чумаков повернувся до відчинених дверей і побачив Карпухіна, Рейнгольда й Рукатова, які стояли неподалік автобуса.— Можете починати допит! — гукнув їм Федір Ксенофонович і ступив на східець.

— Це ж безрозсудство! — істерично закричав йому вслід Шернер.— Ви все одно загинете! Всі загинете!..

Уже відійшовши від автобуса, Чумаков повернувся до полоненого:

— Ось ви, Шернер, хвалилися, що з пелюшок осягали науки... А пригадуєте слова Фемістокла, звернені до афінян? — Бачачи розгубленість в очах у Шернера, Федір Ксенофонович знову підійшов до автобуса, вже разом з Карпухіним, Рейнгольдом і Рукатовим, і здивовано запитав: — Ви не знаєте, хто такий Фемістокл? Це було в чотириста вісімдесятому році до нашої ери, коли біля острова Саламін... Чули про такий?.. В Егейському морі... Вісімсот перських кораблів царя Ксеркса напали на грецький флот з трьохсот п'ятдесяти трієр під командуванням Еврібіада, який діяв за планом афінського стратега Фемістокла. І греки перемогли, здавалося, в абсолютно безвихідному становищі... Ну, не пригадуєте?

Шернер, стоячи в глибині автобуса, мовчав, схвильовано роздуваючи зблідлі ніздрі.

— Ось саме тоді, після цієї дивовижної перемоги греків над могутнім ворогом, Фемістокл сказав своїм афінянам: «Ми заги-

нули б, якби не гинули!..» Вдуйтеся в ці слова, полковнику Шернер!..

Не встигли полковник Карпухін і молодший політрук Рейнгольд у присутності майора Рукатова почати допит полоненого німецького полковника, а генерал Чумаков відійти від автобуса й двох десятків кроків, як по яру з кінця в кінець тривожно пролунав сигнал «Повітря!» — дзвін підвішеної гільзи від снаряда, по якій били чимось залізним. І відразу ж долинуло близьке й густе ревіння моторів. Відлунуючи в крутосхилах звивистого яру, воно напливало нібито з усіх боків.

— Сюди, товаришу генерал! — покликав Федора Ксенофонтівича боець у забрудненому синьому комбінезоні, вказуючи на викопаний біля замаскованої автомашини рівець.

Генерал Чумаков підбіг до рівця, штовхнув у нього бійця і стрибнув сам туди. Потім підвівся й побачив невисоко в небі шість «юнкерсів», що наближалися вже на розвороті. Сумніву не було: німці помітили в яру машини, і ось уже перший бомбардувальник круто пірнув униз, сповнюючи все довкола страшним наростаючим виттям. За ним пішов у піке другий, третій бомбовоз... Чумаков кинув тривожний погляд на автобус і побачив, як з дверей його панічно вискочили просто в щілину Рукатов і Рейнгольд... І відразу ж земля важко хитнулася, жахливої сили вибух затьмарив свідомість Федора Ксенофонтівича.

— «П'ятисоткою» почастивав,— ніби з-за стінки хрипко мовив боець, який сидів з Чумаковим на дні рівчачка...

Земля під ними знову гоїднулася, потім дрібно затряслася, наче віз на бруківці, а вибухи бомб злилися в неймовірний, від якого паморочилося в голові, гуркіт. Він вдерся до рівчачка гарячим ураганим вітром, намагаючись, здається, викинути звідти людей, як соломинки...

Пробомбивши з першого заходу яр, «юнкерси» повернули до шляху Красне — Гусяно й зникли з поля зору. Та за хвилину вони знов нагадали про себе віддаленим гуркотом бомбардування.

Коли Чумаков вибрався з рівчачка, то побачив крізь осідаючу куряву, що довкола справді пронісся страхітливої сили ураган: дим над воронками, повалені дерева, засипані дрібним земляним кришивом і пилюкою листя кущів і дерев... Почув крики поранених людей, іржання скалічених коней, тріск вогню над палаючою розбитою автоцистерною... І їдкий сморід горілої вибухівки та фарби.

Там, де щойно стояв автобус, особливо густо клубочилася курява, змішана з гаром. Поряд, біля напівповаленої берези,

стояв Рукатов. З щілини наледве вибрався, немов переламаний навпіл, молодший політрук Рейнгольд. У нього з носа й вух текла кров.

Уздовж яру раптом подув вітерець, відтіснивши димову поволоку, і генерал Чумаков побачив широку, двометрової глибини воронку. В її пологі стінки величезної сили вибухом були втиснуті уламки заліза, шматки жерсті й клапті дерматину. Можна було тільки здогадатися, що це рештки їхнього штабного автобуса. Від полковника Карпухіна й полоненого Курта Шернера не лишилося й сліду. Тільки на гілках молодих сосен, що вистояли під час вибуху, висіли якісь клапті та погойдувався на сучку продірявлений німецький кашкет з високою тулією і фашистським знаком на кокарді.

17

На дорожніх вибоїнах під Мишком Іванютою жорстко тряслась коляска мотоцикла, що мчав з усієї сили, і він чітко тримався за її скобу. Пругкий, прогірклий від диму й куряви вітер шмагав Мишка по обличчю, засліплював очі, вдирався з шипінням у вуха. Керував мотоциклом широковидий кирпатий лейтенант з пункту збору донесень — офіцер зв'язку, який ще кілька днів тому називався «делегатом зв'язку». Лейтенант віз у штаб фронту пакет від генерала Чумакова — важливі документи, вилучені в німецького полковника Курта Шернера. Штаб фронту треба було шукати десь в околицях Вязьми — шлях неблизький, а Мишко Іванюта залишиться в Смоленську, де він має роздобути газетний папір і надрукувати в обласній друкарні хоча б кількасот листівок з останніми зведеннями Радянського Інформбюро — такий наказ полкового комісара Жилова.

Тривожно й моторошно на душі в Іванюти. Ця тривога народилася в ньому, коли дістав завдання від Жилова. Велике суворе обличчя полкового комісара було гладенько поголене, і під його задубілою шкірою часто випиналися жовна. Не дивлячись на Мишка, Жилов забрав у нього трофейний автомат і сказав:

— Обходьтеся наганом, а мені, може, більше знадобиться.— Потім зняв з Іванюти бінокль, теж трофейний, і простягнув його майорові Думбадзе, який саме проходив мимо: — Візьми, майор!

— Дякую, товаришу полковий комісар! — Думбадзе зрадів біноклю, як хлопчисько. Адже восьмикратний!

— Це грабіж,— несміливо запротестував Мишко, докірливо дивлячись на Жилова.— Я в бою здобув...

— У тил їдеш! — Полковий комісар посуворішав, але суворість ця видалася Іванюті вдаваною.— Краще перевір, чи не за-

губив адреси, яку я дав тобі. І пам'ятай, про що домовилися...

Останні слова Жилова ввійшли в молодшого політрука тривою. Мишко не забував, що дружина й двоє дітей полкового комісара залишилися десь поблизу Мінська і що Жилів сподівається лише на чудо або щасливий випадок, які можуть повернути йому сім'ю. Нещодавно він попросив Мишка записати Новосибірську адресу родичів його дружини, і, якщо з ним, Жиловим, щось станеться чи війна розкидає їх з Мишком у різні боки, Мишко має написати в Новосибірськ про Жилова і його сім'ю все, що знає...

Мотоцикл мчав, не знижуючи швидкості, і Смоленськ постав перед Іванютою несподівано. Мишко чув, що німецька авіація дуже розбомбила місто, але побачити такі руїни не сподівався. По заваленій стінами, битою цеглою, склом, щебінкою та колодами вулиці мотоцикл поїхав тихше. Тротуари були захаращені, і люди йшли бруківкою.

Мишко впізнавав і не впізнавав Смоленськ. Багато цегляних будинків були наче й цілі, але без дахів, крізь порожні, обгорілі вікна й двері зяяла чорна порожнеча, вздовж фундаментів поблискували круглячки оплавленого скла, ніби замерзлі відплавкані сльози.

У Мишка майнула неспокійна думка: може, так само зруйновано й будівлю друкарні; тоді він даремно примчав до Смоленська.

Коли мотоцикл пригальмував на черговому повороті, Іванюта крикнув до бородатого дядька, який віз на тачці ножну швейну машинку:

— Батечку, обласна друкарня ціла?

— Здається, ціла.

— А Будинок Червоної Армії?

— Ні. Вся Радянська вулиця від рогу Ленінської вниз майже зовсім зруйнована.

— А училище військово-політичне?.. Біля колишнього штабу Білоруського округу?!

— Не знаю!

Мишко попросив лейтенанта звернути праворуч і провезти його знайомою вулицею повз рідне училище. Скільки по цій бруківці відмарширував він у ротному строю, готуючись до парадів!.. Ще здалеку побачив у тупику біля знайомих залізних воріт чоловіка в цивільному одязі і з карабіном у руці, помітив блискучі на сонці й перекреслені наклеєними навхрест паперовими смугами шибки у вікнах навчального корпусу... Ціле училище!.. І раптом подумав: «Не розбомбили... Для себе бережуть, під якийсь фашистський штаб?»

Мотоцикл звернув ліворуч і за хвилину виніс своїх пасажирів на перехрестя вулиць Леніна і Радянської. Тут Іванюта виліз з коляски й попрощався з неговірким лейтенантом.

Лейтенант погнав мотоцикл униз до Дніпра Радянською вулицею, назустріч своїй близькій загибелі, а Мишко Іванюта, розправивши під ременем гімнастерку, озирнувся на ріг будинку, де мав висіти знайомий годинник. Він був на місці, але, судячи з того, що стрілки його обвисли, стояв. Під цей годинник Мишко приходив якось на побачення з Валею Красновою, студенткою педінституту. Це було після того, як із села йому написали, що Марійка його вийшла заміж. Щоправда, з Валею він познайомився ще до заміжжя Марійки — на зустрічі літгуртківців педінституту і їхнього училища. Лобатенька, гостроносенька, Валя не вразила особливою вродою Мишка, але надто вже гарний був погляд її сірих очей, відтінених довгими віями й тоненькими шнурочками брів, та й голос у Валі був м'який, бентежний...

Валя прийшла тоді до нього на побачення із своєю подружкою Женею, яка з першого погляду вжалила Мишкове серце своєю миловидністю. Дівчата відразу ж запропонували піти в кіно — на «Світлий шлях». Але краще б не ходили. До залу зайшли із запізненням, коли в ньому вже було темно; білетерка навпомацки всадовила їх на місця, і Мишко, який сів між дівчатами, в темряві переплутав, з якого боку була Валя. І почав притискатися плечем до Жені, взявши пальці її руки в свою долоню. А коли загорілося світло, Валя вже не хотіла знатися ні з ним, ні з Женею: насупившись, першою заспішила до виходу. За нею кинулася й Женя, глузливо помахавши Мишкові ручкою: мовляв, за двома зайцями, хлопче, не гонися.

Зараз Мишко згадав це як смішний випадок, а тоді напереживався. Більше не дзвонив Валі в студентський гуртожиток. Однак нове оповідання своє назвав «Валя», давши таке ім'я вигаданій ним героїні, яка посварилася й порвала із своїм коханим, але, довідавшись, що він втратив на фінському фронті обидві руки, помчала до нього в госпіталь, у далекий Ленінград. На черговому занятті літгуртківців показав своє писання співробітникові газети «Робочий путь» поетові Миколі Грибачову, який керував їхнім гуртком, і незабаром оповідання, дуже поредаговане, з'явилося на літературній сторінці «Робочого пути».

Мишко покладав велику надію, що Валі Красовій, коли прочитає оповідання, стане соромно за свою образу на нього й вона хоч напише йому листа. Проте не дочекався, а незабаром закінчив училище й поїхав на місце служби.

І ось він знову в Смоленську, покаліченому, але живому. Мишко заквапився до будинку редакції й друкарні газети «Робочий путь», відчуваючи, як на лівому передпліччі, під легкою пов'язкою, що ховалася в рукаві гімнастерки, занила осколкова рана. І Мишко подумав про те, з яким бравим виглядом він з'явився б оце в «Робочий путь», якби пов'язка була на видноті! Через ці думки Іванюта не звернув уваги, як по той бік вулиці зупинилася вантажна машина; з її кузова почали злазити юнаки, підлітки, дівчата, жінки.

— Мишко! — пролунав раптом дівчачий голос.

Іванюта оглянувся і обімлів: до нього з вузликами в руках поспішали Валя й Женя — обидві до чорноти загорілі, в світлих косинках, спортивних трикотажних костюмах синього кольору і в тапочках. Не важко було здогадатися, що дівчата поверталися з окопних робіт.

Справді, Валя й Женя, втомлені, запорошені, приїхали з-під села Нижня Ясенка, де копали протитанкові рови. Зараз вони поспішали до гуртожитку й раптом побачили свого давнього знайомого Іванюту.

Привітавшись, засипали його різними запитаннями: «Де воював?», «Чи далеко німці?», «Чи був, як і вони, під бомбардуванням?» І в ці запитання дівчата вкладали подив і навіть приховане глузування, бо на Мишкові було зовсім новеньке, ще не прим'яте обмундирування — сіра шевйотова гімнастерка й галіфе з синього габардину — все з того ж інтендантського складу, що його знайшов у лісі Колодяжний.

Мишко, не вловлюючи справжнього змісту запитань Валі й Жені, відповідав їм спокійно, розважливо, з такою собі іронічністю людини, якій уже до всього байдуже після того, що встигла вона пережити, побачити й відчути. Вибираючи зручну нагоду, щоб сказати дівчатам про своє хоч і легке, але все-таки поранення, Мишко вирішив трохи провести їх.

Біла Лопатинського саду зустрів патрулів.

— Товаришу молодший політрук, пред'явіть ваші документи.

Мишко побачив перед собою невисокого капітана з чорними петлицями артилериста на виляючій гімнастерці і двох червоноармійців, які тримали в руках карабіни. Обличчя в капітана загрубіле, сонні очі наледве розплющувалися; в їхніх чорних зінцях спалахували недобрі вогники.

— Чому так грізно, товаришу капітан? — вражений Іванюта запитав це з гордовитим смішком, відчуваючи свою захищеність наявними в нього документами. — Документів багато! Часу мало!

— А з дівками шведяти по місту час є? — в'їдливо запитав капітан. Він уже прискіпливо, немов прокинувшись, розглядав

Мишкові документи.— Там кров лється, кожна людина на обліку.

— Хто вам дав право так розмовляти зі мною?! — розгнівався Мишко, відчуваючи, як спалахнули в нього шоки: знести таке поводження з собою при дівчатах він не міг.— Я тільки-но з фронту, з-під Красного!

— Воно й видно, що людина просто з окопу.— Капітан колючим поглядом ковзнув по Іванютиному новенькому обмундируванні.

— Звичайно, з окопу! — Мишко лютував від обурення.— Це ви тут відсиджуєтесь по підвалах і з нічого робити фронтників паплюжите.

— Припини балачку! — Капітан майже закричав на Іванюту, кинувши на нього нищівний погляд.— А документи липові!.. Листівки йому доручено віддрукувати... У Красному міг друкувати!

— У Красному вже німці!

— Що?! Ти ще й паніку пускати?!

В цей час біля них загальмувала чорна «емка».

— Що тут у вас? — запитав з неї, відчинивши дверцята, майор у формі військ НКВС.

— Здається, дезертир і провокатор, товаришу майор! — якомсь буденно відповів капітан.

Мишкові легше було провалитись крізь землю, ніж стерпіти все це при дівчатах, тим паче, що Валя й Женя вже самі дивилися на нього з недовірою. Він ладен був схопитися за наган, але патрульні червоноармійці натреновано заломили йому за спину руки, змахнули з плечей портупей польового спорядження, зняли разом з наганом і сумкою ремінь. У Мишка завмерло серце, він зрозумів, що чинити опір даремно і що ніякі пояснення йому зараз не допоможуть.

— Сідай-но, голубе, в машину! — суворо наказав Іванюті майор.

Капітан віддав майорові документи, зброю й спорядження затриманого, а Мишко, приголомшений тим, що сталося, безпорадно, з нестерпним соромом подивився на дівчат і сів, як йому було наказано, на переднє сидіння «емки» поруч з водієм. Тільки й сказав, щоб почули Валя й Женя:

— Товаришу майор, цей капітан божевільний або...— Він не встиг підшукати потрібних слів, як машина рвонула з місця.

В дорозі молодший політрук Іванюта заспокоївся трохи, повернувся до майора і, благально дивлячись у його худе й веснянкувате обличчя, розповів, як і чого з'явився у Смоленську, звідки на ньому нове обмундирування, пояснив також, що з дів-

чатами, які були свідками його ганебного затримання, він дружив ще до війни, коли був курсантом.

— Назви прізвище начальника училища,— зажадав майор, вивчаючи тим часом узятий з польової сумки Мишків блокнот.

— Полковий комісар Большаков! — з готовністю відповів Іванюта й заодно квапливо назвав прізвища інших начальників — політвідділу, навчальної частини, боєпостачання, перелічив знайомих командирів і викладачів...

— Віршиками бавишся? — посміхнувся майор, угледівши в блокноті вірша, що його склав Мишко сьогодні, чекаючи на полуданку Івана Колодяжного, який подався шукати бензин і соларку.

Нараз Мишкові сяйнула думка:

— Товаришу майор! Заїдьмо на хвилину в газету «Рабочий путь»! Там мене знають два всім відомі поети — Грибачов і Риденков!..

Посилання на місцевих поетів переважило чашу терезів на Мишкову користь.

— Я ж друкувався в «Рабочем пути»! — Мишко відчув вагання майора. — Останнє мое оповідання цього року було, здається, в січні! Називалося «Валя»!

— Це не про дівчину, яка поїхала до бійця в госпіталь, дізнавшись про його каліцтво?

— Точно! На фінському фронті хлопець позбувся рук!

— Нікудишне оповідання. — Майор поблажливо усміхнувся. — Сопливеньке. Ні характеру хлопця, ні натури дівчини.

— А Грибачов хвалив на літгуртку! — з відчаю збрехав Мишко. — Дівчина дуже схожа на справжню Валю. Це одна з тих двох, що стояли зі мною...

— Справді? — зацікавився майор. — Яка ж з них?

— Ота, що не така красива. Я дружив колись з нею.

— Чому ж кращої не вибрав?

— Не по зубах. — Мишко щиро зітхнув. — У неї старший лейтенант був з артучилища.

Машина стишила хід і повернула до відчинених воріт, перед якими виднівся опушений смугастий шлагбаум. Вусатий вартовий, що стояв біля дверей, квапливо підняв шлагбаум і пропустив машину в двір — просторий, зелений. В його кутку, під стіною зруйнованого будинку, сиділо на колодах два-три десятки чоловіків різного віку — військових і цивільних, теж, мабуть, затриманих на вулицях міста.

— Ми на гауптвахту приїхали? — сумовито запитав Іванюта.

— Тут усе — комендатура, гауптвахта, збірний пункт, — відповів майор і перший вийшов з машини.

— Товаришу майор,— Мишко надав своєму голосу жалісливого тону,— навіщо ж мене з такою ганьбою: без ременя, ніби я злочинець...

— Добре, надівай свою амуніцію.— Майор кинув йому на коліна спорядження разом з польовою сумкою і кобурою з наганом.— І документи візьми... Вірю! Але все-таки подзвоню в «Рабочий путь». Гляди, коли що...

Мишко надів швидко ремені й разом з майором пішов у двоверховий цегляний будинок. Поминули сходову клітку і пройшли в коридор, повз вартового, який віддав майорові честь: «поєфрейторськи на караул». Мишко побачив по один бік коридора довгу шеренгу дверей, а в кінці — вікно із залізними ґратами.

— Зачекай тут,— наказав майор і, пройшовши по коридору, зник в якомусь кабінеті.

Час немов зупинився. Мишко вже встиг перечитати на стіні всі інструкції з гарнізонної служби, роздивитися різні плакати, пройтися багато разів від вартового до вікна з ґратами, а майора все не було. Збентежила думка: «А раптом ні Грибачова, ні Риленкова немає в Смоленську. А коли й тут, то як вони можуть підтвердити по телефону, що я — той самий літгуртківець Іванюта?»

Проходячи знову коридором до вікна, Мишко зіткнувся біля крайнього кабінету з шуплим військовим у пілотці, бавовняній гімнастерці, підперезаній брезентовим паском; на рукавах — зірки політпрацівника, а в петлицях — по дві шпали.

«Батальйонний комісар з призованих»,— відзначив собі Іванюта і байдуже ступив убік: він скептично ставився до некадрових військових.

Батальйонний комісар затримався біля відчинених дверей і сказав комусь у кімнату:

— Не повірю, щоб військовий інженер Кучилов не дав про себе знати в комендатуру!..

«Замість майора вписуй прізвище військового інженера Кучилова!» — нараз пригадав Мишко фразу, яку сказав йому сьогодні вранці старший лейтенант Колодяжний: це для того, щоб він, Іванюта, заповнив чистий бланк ордера на арешт незговірливого начальника складу пального.

— Ще раз подивіться, може, десь відмічено, хто й коли розшукував штаб Шістнадцятої армії! Запам'ятайте прізвище: Кучилов!.. Від слова «куча!» — і батальйонний комісар, причинивши двері, попрямував до виходу.

— Товаришу батальйонний комісар, зачекайте! — гукнув Мишко, ще не знаючи, що скаже.

Батальйонний комісар зупинився вже біля вартового і, мру-

жачись на молодшого політрука, який наближався до нього, недоволено запитав:

— Що у вас?!

— Ви шукаєте військового інженера Кучилова?.. Такий величезний, червононосий?..

— Він самий!

Хоч у кінці коридора було майже темно, Мишко помітив, як у маленьких очах батальйонного комісара спалахнули вогники.

— Ви щось знаєте про Кучилова?! — Батальйонний комісар з надією взяв Мишка за руку вище ліктя.

— Обережно, тут рана.— Іванюта скривився, провів долонею по пов'язці під рукавом і поблажливо мовив: — Так, могу дати вичерпну інформацію. Карта у вас є?

— Є! Ходімо надвір, на світло!

Вони пройшли повз вартового, який відступив убік, і на подвір'ї Іванюта розповів батальйонному комісарові, що сьогодні вранці, коли до хутора, де стояв на колесах дивізійний склад пального, підійшли німецькі танки, він, молодший політрук Іванюта, особисто провів колону Кучилова через дніпровську переправу в розташування тилів військової оперативної групи генерал-майора Чумакова. І показав на карті той самий хутірець, місце переправи і район військових тилів, куди прибула автоколона складу пального.

Кольоровим олівцем, що тремтів у руці, батальйонний комісар квапливо робив на карті помітки і, ніби відчуваючи пекучий біль, примовляв:

— Ой ти, матінко рідна, зовсім поряд був!.. Якого дідька його занесло туди?.. Ой головотяп! Ой парена ріпа!

— Але на пальне не сподівайтесь,— уточнив на всяк випадок Іванюта.

— Це ж чому?! — злякано, майже пошепки, запитав батальйонний комісар.— У мене наказ самого члена Військової ради товариша Лобачова: з-під землі дістати!

— Пальне роздали по частинах і розлили в баки машин і танків!

— Але ж за таке самоправство під трибунал!.. Як, кажеш, прізвище генерала?

Згадка про трибунал збентежила Мишка, і він, перш ніж відповісти на запитання, пояснив:

— Пальне могли захопити німці, і в Кучилова іншого виходу не було! Тільки віддати його частинам, що вели бій... Інакше сам пішов би під трибунал!

— Як прізвище генерала?!

— Чумаков,— неохоче відповів Іванюта.

Батальйонний комісар записав щось на чистому полі карти, рвучко повернувся і майже побіг назад до будинку.

— Дозвольте мені бути вільним?! — крикнув йому навздогін Іванюта, покосивши оком на вартового, що стояв неподалік шлагбаума. Але входні двері вже зачинилися за батальйонним комісаром, і Мишко ще голосніше відкарбував: — Єсть, бути вільним!

Майже стройовим кроком підійшов молодший політрук Іванюта до вартового — вусатого чоловіка в тісному обмундируванні; навіть не глянувши на нього, з удаваною діловитістю й острахом у серці, що його зупинять, пірнув під шлагбаум.

Опинившись на вулиці й відчуваючи на своїй спині розгублений погляд вусаня, Мишко примусив себе зупинитися. Глянувши на руку, мов на годинник, якого ніколи не мав, він заклопотано почухав потилицю, ніби вирішував щось, і подався геть.

Та тільки-но Іванюта звернув за ріг будинку, його приголомшила несподіванка: кроків за десять поперед себе він побачив нараз патрулів, які затримали його біля Лопатинського саду. На щастя, патрулі помітили Мишка вже після того, як він встиг опанувати себе й набрати безтурботного вигляду. Присадкуватий капітан-артилерист, впізнавши молодшого політрука, відразу ж притишив крок і націлився в нього настороженим поглядом.

— З вашої ласки, товаришу капітан, я згаяв стільки часу, — миролюбно сказав Мишко, порівнявшись з патрулями. — Ви не скажете, котра година? Може, я встигну ще...

Капітан мовчки дістав з кишені годинник, цокнув кришкою і підніс циферблат молодшому політрукові до очей. Але Мишко від хвилювання не зміг розібратися в римських цифрах і на всяк випадок стривожено вигукнув:

— Запізняюся!.. З вашої ласки! — І Мишко кинувся бігти вулицею, повторюючи подумки уподобаний ним вислів «з вашої ласки», який часто чув на заняттях з тактики від доброго старого викладача — полковника Чернядьєва...

Тікаючи все далі від комендатури, Іванюта думав про те, що після стількох переживань, які випали сьогодні на його долю, йому мало б нарешті пощастити. Інакше хто ж витримає таке життя на білому світі навіть під час війни? Долі слід би бути хоч трохи справедливою і знати міру, скільки здужає лиха кожна людина. А Мишко ж сьорбнув його сьогодні через край. Зазнати такого приниження перед дівчатами!.. До того ж Валя й Женя могли повірити безглуздим підозрам капітана з комендатури! Добре, що не встиг Мишко вихопити наган. Навіть подумати страшно, чим могло б усе скінчитися...

Дуже хотілося зараз же заскочити до гуртожитку педінститу-

ту, розшукати Валю й Женю, показатись їм, пояснити, що сталося непорозуміння і що з ним, Мишком, усе гаразд... Але ж час, час!.. До ранку треба встигнути надрукувати листівки! Військам, що б'ються з ворогом, потрібні останні зведення Радянського Інформбюро! А молодший політрук Іванюта ганяє, як куций бик по череді... Мав рацію капітан: там кров ллється, люди стоять на смерть, а він тут за дівчат учепився, та ще страждає — бачте, незаслужено його образили, запідозрили в дезертирстві. Ганьба тобі, Михайле Іванюто!.. Адже бійці, навіть помираючи, хочуть знати, що вони встигли зробити, яке становище на інших фронтах, чим живе народ, чи вірять, що Червона Армія врятує його від рабства...

Такі докори краяли Мишкові душу, і він, нещадно картаючи себе й далі, все петляв вулицями й завулками Смоленська, поспішаючи до друкарні й водночас ризикуючи бути знову затриманим.

Раптом завила сирена — в одному кінці міста, в іншому... Долинув переривчасто-пронизливий гудок паровоза: на Смоленськ ішли літаки. Сигнали повітряної тривоги й стрілянина зеніток немов струснули вулиці — по них забігали люди, водії стали ховати в тіні дерев і в дворах машини. Тепер молодший політрук Іванюта, пробігаючи тротуаром, ні в кого не міг викликати підозри.

Вибігши на перехрестя вулиць, Мишко побачив, як у небі серед вибухів зенітних снарядів вишикувалися в гігантське коло «юнкерси», починаючи водити свій страшний танець, що сипав на землю смерть. За звичкою Мишко порахував літаки, і йому стало не по собі: сорок бомбардувальників пірнуть зараз один за одним з піднебесної високості на місто!.. Ні, вже менше! Ось один «юнкерс» перетворився на чорну хмару, з якої, мов блискавки, вирвалися вогняні стріли й полетіли уламки: бомбардувальник вибухнув на власних бомбах від прямого влучення зенітного снаряда... А он і сусідній літак, якого дістали, мабуть, осколки від бомб, вивалився з кола й косо пішов до землі, лишаючи за собою туго натягнуту руду віжку диму. Здавалося, ця віжка силкується втримати літак у небі.

Вулиці спорожніли, принишкли. Мишкові теж треба було шукати сховище. Але ж не полізе молодший політрук, як он той рудобородий двірник, у каналізаційний колодязь і не стане питати в наляканих жінок, де бомбосховище...

Літаки зникли з поля зору, але ревіння моторів і завивання ввімкнутих під час пікірування сирен підказали досвідченому Мишкові, що «юнкерси» почали свою «роботу». Спершу тихе свистіння бомб, викинутих з фюзеляжів, поступово набирало сили

й переходило в пронизливе, страхітливе, схоже на стогін ревіння. Виючі бомби — смерть з психологічною начинкою... Мишко кинувся в двір раніше зруйнованого двоповерхового будинку, впав на траву поряд з квітковою клумбою, перевернувся на спину й став дивитися в небо. Літаків не було видно, але фугаски вже шматували міські квартали, від пилу й гару затьмарилось сонце. Відчув, що земля під ним задрижала й застогнала дужче — отже, бомби падали дедалі ближче; і здавалося, що саме цей страшний гуркіт, що так боляче бив по барабанних перетинках, по серцю, по кожній клітині тіла, звихрював повітря й затьмарював сонячне світло.

Мишко раніше й не здогадувався, що бомбардування в місті таке жахливе. За будинками не бачиш, куди пікірує літак, не знаєш, де вибухне бомба, можеш потрапити не тільки під неї, а й під зруйновані стіни, під цеглу, колоди, уламки пошматованого заліза... Ні, легше в полі, в окопі, навіть коли ворожий льотчик цілиться прямо в тебе.

Вибухи почали переміщатися в Задніпров'я, і молодший політрук Іванюта підхопився й помчав далі, сповнений тривоги, що зараз побачить друкарню в руїнах. Довкола палахкотіли пожежі, хоч і здавалося — вже нічому горіти в цьому кам'яному хаосі; було чути схвильовані людські голоси, крики, зойки, чийсь команди.

Іванюта прибіг до великої і похмурої будівлі «Рабочего пути» на верхній частині Радянської вулиці, коли бомбардування вже зовсім стихло. Цілий будинок!.. Не став підніматися на другий поверх до редакції, хоч і тягло його туди, як додому, а відразу кинувся в друкарню, переконавши бабусю-вахтера, що справа в нього військова, дуже важлива.

Літній вусатий метранпаж, дуже схожий на вартового, що стояв біля входу на територію комендатури, прочитав папірець, якого дав йому молодший політрук Іванюта, спробував комусь подзвонити, але телефон був глухий, і він, махнувши рукою, крикнув через весь складальний цех, заставлений високими реалами з шрифтами.

— Цибізов, термінова робота для фронту!

З глибини цеху прибіг хлопчина з вимашеним друкарською фарбою обличчям — великоротий, окатий, з відстовбурченими вухами, на які наповзало давно не стрижене біляве волосся.

— Слухаю, дядьку Василь! — голос у Цибізова несподівано виявився басовитим.

— Вийми із сьогоднішньої першої полоси набір останніх вістей і розверстай на три колонки, — наказав дядьку Василь.

— Вважайте, вже виконав...

— Коли приймуть вечірне зведення, нехай відразу роблять два набори.— Метранпаж пояснив підручному, як треба зверстати потім листівку.— А ти, юначе,— звернувся він до Іванюти,— поміжкуй, яку «шапку» дати листівці. Треба щось на зразок: «Хоч круть, хоч верть, а ворогові смерть!»

— Придумаємо й краще! — пообіцяв Мишко з тією певністю, на якою відчувалося щось більше, на що може бути здатний простий смертний.

— Поетів наших попроси.— Метранпаж показав пальцем угору, де містилась редакція.— Майстри! Собачий хвіст з олією варимують.

— Риленков і Грибачов тут?! — Іванюта радісно захвилювався.

— А де ж їм бути? Вдень пишуть, вночі шпигунів ловлять... А щойно в бомбосховищі разом бавилися лічилкою-ворожилкою: «Вцілить — не вцілить...»

Для Мишка Іванюти, який мріяв про літературне майбутнє, кожне друковане слово, кожен рядок були святі. А тут відразу два справжні поети, які вже мають свої книжки, друкуються в московських журналах! Мишко міг навіть читати напам'ять з їхніх збірок багато рядків. Ось з «Видлиці» Грибачова:

Ой Ладога, Ладога,
Полночь фазанья,
Рассвета
Дымок и прозрачность сквозная,
Лесные тропинки,
Седые сказанья,
Легенды,
Что бродят, дороги не зная,
Край песен текучих,
Край ветров певучих,
И света,
И тени,
И золота в тучах!

Якби таке йому, Мишкові Іванюті, написати,— зроду ніхто б не повірив, а він, мабуть, і не вижив би після цього: вмер би від щастя.

Та, правду кажучи, Мишка найбільш хвилювало те, що він знав обох поетів особисто, вітався, бувало, з ними за руку, а Грибачов навіть був його наставником в училищному літературному гуртку й першим редактором його наївних літературних починань. І це знайомство Мишка з відомими поетами якось особливо бентежило його, звеличувало у власних очах і навіть штовхало на зухвалі помисли: коли справжні поети нічим особливим не відрізняються від звичайних людей, то чому б і йому, Мишкові, не спробувати свої сили в поезії?..

Молодший політрук Іванюга гайнув запорошеними, всіяними папером сходами на другий поверх. Завжди людний коридор виявився порожнім, а двері до кабінетів зачиненими.

«Та тут і нема нікого!» — здивовано подумав Мишко.

Квапливо пройшовши затемненим коридором, відчуваючи під чобітьми хрускіт штукатурки, що впала зі стелі, він майже вбіг до наріжної кімнати відділу культури. І тут побачив картину, сповнену безтурботності: два Миколи були зайняті кожен своєю справою. Риленков, у масивних окулярах, на які спадав темний чуб, закриваючи лоб, розслаблено сидів у старому кріслі й гортав якусь книжку; до його товстих губів наче приклеїлась незапалена махоркова самокрутка. Грибачов, з поголеною загорілою головою й різко окресленим худим обличчям, схилювався за столом над рукописом. Кабінет їхній, що раніше здавався Мишкові святково-загадковим, тепер був захаращений: кутки завалені зіжмаканим папером, на підлозі білі кришиво розтоптаного вапна й скалки шибок, вибитих з віконної рами вибуховою хвилею.

Іванюті було прикро, що обидва Миколи зустріли його без особливої цікавості. На «доброго здоров'я!» молодшого політрука Грибачов сонно кивнув головою, дописуючи якусь фразу, а Риленков, звівши примружені очі і вийнявши з рота самокрутку, усміхнувся, показавши великі, трохи рідкуваті прокурени зуби, з надією запитав:

— Сірники є?

Мишко, дістаючи з кишені сірники, побачив на столі в Риленкова відкриту, повну махорки бляшану коробку з-під льодяників і розчаровано подумав: «Поети і... махра?!»

Риленков жадібно розкурив самокрутку, підвівся з крісла й, сховавши до кишені своїх широких штанів коробочку з сірниками, потиснув Мишкові руку. Іванюта помітив, що в кріслі, де сидів поет, лежав сплесканий на млинець капелюх, і стиха хихикнув, але сказати про це Риленкову не зважився, та й не встиг, бо в цей час Грибачов запитав у нього:

— Ну що, брате Михайле, не можеш без нас з Риленковим затримати німців? — Він окинув Іванюту поглядом сірих очей — проникливим, трохи іронічним і, здавалось, уже наперед з чимось не згодним, заперечним.

— Та ні, поки що тримаємо, — з недоречною бадьорістю відповів Іванюта. — Оце по дорозі забіг до вас...

— По дорозі куди? — Грибачов дивився на нього глузливо, з гіркотою. — На Берлін чи... Москву?

Мишко вловив у словах Грибачова ущипливе кепкування й роздратовано подумав: «Знайшов час для дотепів... Побув би в моїй шкурі», — але не посмів підпустити шпильку, знаючи прямо-

дійсність і різкість його вдачі: адже Грибачов теж обкатаний війною — брав участь у звільненні Західної Білорусії, був на Фінському фронті, потрапив там в оточення, підморозив ноги. Такому говорити про те, що бачив і пережив, марно.

Грибачов немов здогадався про сум'ятні Мишкові почуття і, запаливши цигарку, миролюбно сказав:

— Не ображайся, пожартував... Смоленськ тепер для багатьох став попутним містом: із заходу біженців і поранених стільки — наче греблю прорвало... А ти, здається, ще й не нюхав бою, судячи з твоєї парадності?

Мишко тільки зараз почав розуміти, якого дурня він уклеїв, поласившись учора на нове обмундирування, що запропонував йому старший лейтенант Колодяжний.

— Нюхав,— відповів Іванюта, пересиливши досаду.— Від самого кордону нюхав! — Розстібнувши гімнастерку, він почав зсопувати її комір з лівого плеча, аж поки забіліла на руці пов'язка. І пояснив, як про дрібницю: — Вчора мусив перевдягтися, бо кулі й осколки живого місця на одязі не лишили.

— Та невже? — у словах Грибачова знову промайнула іронія.

— У танку навіть горів! — з відчаєм брехнув Мишко, не знаючи, як розповісти правду про всі ті страхіття, що встиг пережити за три тижні війни. І, засоромившись своєю брехні, перевів розмову на інше: — Ага, мало не забув! Ось один дивак усучив мені свого вірша.— Мишко квапливо дістав з польової сумки записник, розгорнув його в потрібному місці й простягнув Грибачову: — Погляньте, будь ласка, Миколо Матвійовичу.

Грибачов узяв записник і, побачивши знайомий Іванютин почерк, з посмішкою запитав:

— Хто ж цей дивак?

— Один штабіст наш,— з удаваною байдужістю уточнив Мишко.

Пробігши очима по рядках вірша, Грибачов гмукнув, потім зітхнув і журна похитав головою:

— Порадь своєму штабістові писати прозу, якщо не хоче бути битим... А краще — дописи в газету. І не просто дописи, а щоб це була література!..— Для переконливості він труснув рукою із затиснутою в пальцях цигаркою.

— А чи не корисніше штабістові займатися своєю безпосередньою справою? — запитав Риленков, узявши в Грибачова записник з віршем.— А то з боку Красного до нас на околицю німецькі танки вже проривалися. Три чи чотири.

Іванюта на мить навіть подих затамував — ото йолопом видався б він, коли б заходився розмальовувати їм обстановку на фронті. Виявляється, в редакції теж дещо знають про неї. Тим

часом Рилєнков учитувався в Мишковий вірш, ворушив добрими повними губами, потім гучно зітхнув:

— Діди казали: поет — це музичний інструмент, з допомогою якого глаголять боги. А тут ось рима: «любов — кров». Не божественний глагол!

— І не від диявола,— докинув Грибачов.— Той хоч і проїдисвіт, але винахідливий. А ти, Михайле, міг би, між іншим, і сам сказати про це авторові, адже в моєму літургтку навчався.

— Я для нього не авторитет,— рожевіючи крізь загар, пробував виправдатися Іванюта.— Та й хіба зараз, коли війна, про любов треба писати?

— Ну ти той,— захвилювався Рилєнков,— ти все ж таки думай, що кажеш... Он в Толстого у «Війні і мирі»...

Невідомо, що сказав би він ще, але в цю мить крізь вибиті щибки до кабінету влетіло наростаюче виття сирен. Мишко насторожився, вже спізнавши, яке неприємне бомбардування в місті, проте вдав, що сирени його не хвилюють. Обидва Миколи теж вирішили не йти в бомбосховище. Рилєнков, досадливо зморщившись, махнув рукою:

— Не набігаєшся.— І спеціально для Мишка пояснив: — Уночі ми або полюємо на німецьких сигнальників, або відсипаємося в підвалі. А вдень, коли щоразу бігати, нічого не встигнеш зробити.

— «Робочий путь» регулярно виходить? — поцікавився Мишко, з полегшенням ховаючи в сумку записник з віршем.

— Щодня! — не без гордості відповів Грибачов.— Щоправда, меншим форматом.— І пояснив: — Частина друкарні бомбою поколупало, та й людей забрали в армію — редакційних і друкарських. А нам велено поки що робити газету... Але, гадаю, скоро і нас покличуть...— Глибоко затягнувшись тютюновим димом, він помовчав і запитав, кинувши на Іванюту оцінюючий погляд: — А Смоленськ не збираються наші здавати, як ти гадаєш?

— Це висока стратегія,— ухильно відповів Іванюта.

— Смоленськ — ключ від Москви,— з відтінком повчання сказав Рилєнков.— Здавна так вважається. Он Грибачов нещодавно поему «Осада» опублікував. Не довелося читати?

— Читав.

— Там жива історія... Воевода Шеїн майже два роки тримався в облозі проти польського короля Сигізмунда. А в того війська було разів у двадцять більше. Чого тільки не зазнало військо — пожежі, підкопи, голод. Жодної ворони, жодного горобця не залишилося — поїли... Ну, а тим часом білокамінна кинула ключ по всій Русі, зібрала рать, і Сигізмунд піймав облизня. Ото була стратегія!

Грибачов, закінчивши правити якийсь допис, запалив нову цигарку й звернувся до Іванюти:

— То, кажеш, заголовок до листівки тобі потрібний?.. Сам зроби! Чи хочеш чужим розумом жити, в інтелектуальні утриманці пошитися?.. А коли не вийде — допоможемо..

Але Іванюта не розчув Грибачова. Від близьких вибухів бомб будинок затремтів і, здається, загув. Мишко стривожено глянув у вікно на спустілу вулицю й побачив на протилежному боці, біля скверу, знайомого капітана з двома червоноармійцями: це були патрульні, які обеззброїли його біля Лопатинського саду. Задерши голови, вони дивилися чи то в небо, звідки долинали грізне ревіння літаків, чи то на верхні поверхи редакційного будинку.

18

У ці липневі дні серед генералів і старших офіцерів, які керували боями в першому оперативному ешелоні на Смоленському й Вітебському напрямках, мабуть, не було такого, який тривожними думками не повертався б у 1812 рік, коли отут, на цих просторах, точилася жорстока битва з наполеонівськими військами. Не був винятком і Михайло Федорович Лукін. Діставши наказ очолити оборону Смоленська, він, як і слід було сподіватися, знову почав підраховувати свої сили, зважувати можливості, розмірковувати над різними варіантами дій. Було прикро, що його 16-у армію, з якою він прибув на початок війни зі сходу, тут, під Смоленськом, розсмикали по частинах. А надто був невдоволений генералом Курочкіним, який, на його думку, просто «пограбував» головні сили 16-ї, забравши в Лукіна всі танкові й механізовані з'єднання й залишивши йому тільки дві стрілецькі дивізії. Михайло Федорович знав, що Курочкін зробив це за наказом вищого командування, розумів теж необхідність таких заходів: ворог оскаженіло ламав нашу оборону, і щодня потрібні були свіжі сили. Одначе не міг погамувати свої ревні почуття. Втішав себе лише надією, що все-таки вистоїть. «Недостачу сил доповнимو військовою хитрістю, міцністю радянського характеру і, можливо, використаємо непередбачені обставини й прорахунки ворога»,— думав він. Водночас напружував пам'ять, щоб відтворити в уяві картину дій російських армій у Вітчизняній війні 1812 року,— може, теж знадобиться.

Кожному, хто хоч колись звертався до історії воєн і військового мистецтва, запам'ятався нескладний і в своїй простоті підступний задум Наполеона щодо захоплення Смоленська на початку серпня 1812 року. Тоді його двохсоттисячна армада на-

ближалася до Рудні, розташованої за шістдесят кілометрів на північний захід від Смоленська, а назустріч наполеонівським військам поспішали 1-а і 2-а російські армії. Здавалося, все вирішить зустрічна битва. Але Наполеон несподівано тайкома повернув свої сили на південь, переправив їх у районі села Россасна через Дніпро і спрямував дорогою на Ляди, Красне, Смоленськ, маючи намір не тільки з ходу захопити місто, а й вийти в тил російським арміям. Попереду головних сил Наполеона йшли маршем п'ятнадцять тисяч кавалеристів Мюрата, а з району Орші, що трохи на південь, поспішали в цьому ж напрямі корпуси маршалів Жуно і князя Понятовського.

Ворогові, що загрожував Смоленську, а отже, й Москві, перекрила шлях 27-а дивізія генерала Неверовського, яка складалася із загону піхоти, шести полків кавалерії і мала тільки дванадцять гармат. Генерал Неверовський, пославши донесення командуванню російської армії про переправу наполеонівських військ через Дніпро, вибрав зручну позицію в районі Красного і дав бій кінноті Мюрата. Сорок п'ять атак відбила його дивізія, затримавши на цілу добу наступ армії Наполеона і цим забезпечивши можливість двом російським арміям встигнути повернутися до Смоленська й зайняти оборону.

Нині обстановка була складніша стократ! Небезпека Смоленську загрожувала з усіх боків, з усіх доріг, що вели до нього. Одначе ворог, переправившись через Дніпро біля Кописі й Шклова, найупертіше рвався до міста з півдня — з боку Красного, Мстиславля, Хіславичів. Тому саме під Красне кинув генерал Лукін усе, що можна було кинути: рухомий загін підполковника Буняшина (батальйон піхоти на вантажних машинах, дві роти саперів з вибухівкою й мінами та два дивізіони артилерії; вони могли осідлати і на якийсь час утримати магістральний шлях); зняв також з північної ділянки оборони Воскресенськ — Опольє, куди підійшли відступаючі під натиском ворога підрозділи 19-ї армії, і висунув у напрямі Красного бригаду полковника Малишева, маючи намір з'єднати фланги частин лівого крила 20-ї армії та оперативної групи генерала Чумакова, які там оборонялися.

Бригада Малишева теж не відзначалася монолітністю. До її складу входили батальйон смоленської міліції і три батальйони добровольців; із зброї в бригаді тільки карабіни та два станкових кулемети. І жодної гармати! Але Михайло Федорович гадав, що Малишев поповниться за рахунок груп, які все ще де-не-де пробивалися з оточення. Хватка в полковника, як уже встиг розгадати генерал Лукін, чіпка. Коли Малишев Петро Федорович очолив Смоленський гарнізон, саме він зумів рішучими

кодами дати лад дезорганізованій масованими бомбардуваннями протиповітряній обороні міста, щільно прикрити вокзал та інші головні об'єкти. А скільки в Смоленську виловлено й розстріляно німецьких диверсантів, ракетників, провокаторів! І чимала заслуга Малишева в чіткій відправці на схід промислового устаткування, цінностей, цивільного населення: він став правою рукою в першого секретаря обкому партії Дмитра Михайловича Попова, який керував евакуацією міста. Бритоголовий, повногубий, з суворим, вимогливим поглядом, полковник своєю енергійністю ніби притягував до себе людей, змушував їх підкорятися охоче й довірливо. Отож і на Малишева можна було покладатися.

Та коли говорити прямо, Михайло Федорович Лукін у глибині душі сподівався, що німці все-таки не дуже рватимуться до Смоленська старими наполеонівськими шляхами, а якщо й рватимуться, так лише тому, щоб відвернути увагу радянського командування. Адже коли глянути на топографічну карту й простежити, як розтікаються війська Гудеріана від Шклова й Копісі — місць переправи через Дніпро, — то виникає думка, що в них немає оперативної необхідності пробиватися до Смоленська. Простіше й розумніше спрямувати всі три механізовані корпуси прямо на схід — до Єльні, Дорогобужа й автомагістралі Мінськ — Москва. Внаслідок таких дій лещата довкола військ Західного фронту стиснуться негайно.

Припущення генерала Лукіна спиралися на очевидність. Справді, на південь від Смоленська оперативна обстановка склалася саме так, що Гудеріан мав можливість коротшим шляхом наступати на Москву. Але чи то остерігала генералів вермахту немеркнуча в історії слава Смоленська, який під час усіх навал на Росію із заходу впинав у ворогів орлині пазури, чи то мучили їх інші страхи, пов'язані із Смоленськом, і вони поспішали якнайшвидше захопити це місто.

Тривожна звістка прилетіла в штаб 16-ї армії сьогодні, 15 липня. Штаб розташовувався кілометрів за дванадцять на північ від Смоленська, поблизу радгоспу Жуково, що за автомагістраллю Мінськ — Москва. У невеликому лісі, на згірку, до якого тулилась річечка, сховалися його землянки, намети, курені, замаскувалися серед густого підліску машини, кухні... Землянка генерала Лукіна, викопана метрів за двісті від узлісся, добре зберігала прохолоду, і Михайло Федорович опівдні, знемагаючи від задухи, від нерухомого паркового лісового повітря, звичайно переходив із штабного автобуса в землянку. Під стелею із соснових колод, що густо пахли хвоєю, одразу ж спалахувала електрична лампочка, якій давав енергію акумулятор від танка, оживали

телефони, і всі воєнні тривоги й клопоти переміщалися сюди. Ось і сьогодні: не встиг Михайло Федорович дійти до землянки, як уже біля входу червоноармієць з діловою шанобливістю подав йому телефонну трубку.

Дзвонив полковник Шалін, начальник штабу армії, з яким щойно радилися в автобусі.

— Михайле Федоровичу, одержано радіодонесення фронтової авіарозвідки...— У стриманому голосі Шаліна вгадувалося щось тривожне.

За кілька хвилин Шалін з'явився в землянці разом з дивізійним комісаром Лобачовим — членом Військової ради армії. Обидва наїжені, схвильовані, мов після бійки.

— Погані новини, Михайле Федоровичу! — сказав Лобачов, сідаючи на нари і витираючи носовиком змокрілу шию.— Послав я в штаб фронту інструктора нашого відділу політпропаганди. Не пробився...

— Чому? А шлях через Дорогобуж? — Лукін відчув, як тоскно занило в грудях.

— Перехопили німці автомагістраль і залізницю не тільки біля Ярцева, а й ближче до нас — за п'ятнадцять кілометрів на захід від Ярцева...

— Може, диверсанти? — Михайло Федорович не хотів вірити почутому, бо, якщо Лобачов не помиляється, то тепер немає можливості підвозити боєприпаси, пальне й продовольство (через ліси й болота багато не навозиш), а головне — в оперативне оточення потрапили відразу всі три армії — його, Курочкина і Конєва.

— Помилки немає,— пригнічено відповів Лобачов, запалюючи цигарку.— Машину політвідділу обігнав і влетів просто до німців наш мотоцикліст... Боюсь — офіцер зв'язку... його схопили, а наші розвернулися і втекли. Встигли помітити колону танків і мотопіхоти.

Ніхто з присутніх у землянці не знав, що мотоцикліста з документами, взятими в полоненого полковника Курта Шернера, послав у штаб фронту генерал Чумаков...

— Потім у дорозі розпитали біженців, які теж поверталися після невдалих спроб пробитися на схід. Від них дізналися, що й залізнична станція Пришельська захоплена,— вів далі Лобачов, посмоктуючи цигарку так, що сухий тютюн потріскував у ній.— А в нас у ближньому тилу ніяких військ — гуляй німці, де хочеш, переправляйся через Дніпро на південь і замикай кільце навколо військ Західного фронту.

Генерал Лукін розгорнув на грубо збитому столі карту, пробіг очима від Смоленська на схід до Ярцева, потім на північний

вхід і південний схід. Неможливо було повірити, що в квадраті, замкнутому лініями Рославль — Смоленськ — Ярцево — Спас-Деменськ — Рославль, на площі майже одинадцять тисяч квадратних кілометрів, немає сил, здатних створити лінію оборони... Куди ж дивиться штаб фронту, про що думає маршал Тимошенко?..

— А що авіарозвідка доносить? — звернувся Михайло Федорович до полковника Шаліна, який мовчки стояв біля столу.

— Доброго мало, — хрипким голосом відповів Шалін. Він відкрив папку, яку тримав у руках, і поклав поверх карти аркуш паперу з радіодонесенням.

Розвідка повідомляла, що сьогодні о шостій годині ранку помічено велику групу німецьких танків на шляху між Василевичами і Красним; це за шістдесят кілометрів на південний захід від Смоленська. Ще ближче до міста, між Красним і Лівнами, о сьомій ранку виявлено рухому колону танків і бронемашин — близько трьохсот одиниць. Повідомлялося також, що контратаки частин лівого крила армії Курочкіна в напрямі Красне, Зверєво, Леніно відбиті противником. Зараз німецькі мотомеханізовані частини тиснуть військову групу генерала Чумакова, бригаду Малишева і загін Вуняціна до Смоленська, а наша авіація завдає бомбових ударів по ворожих танках. Німці теж бомбардують безперервно.

Друга шифрограма повідомляла Лукіна, що з огляду на реальну загрозу Смоленську голівком Західного напрямку маршал Тимошенко наказав командуючому 19-ї армії генерал-лейтенанту Коневу негайно передати 16-й армії дві стрілецькі дивізії — 158-у і 127-у, яким уже наказано зайняти рубіж на південь від Смоленська по річці Сож (від Смоленська до села Гриньово), створивши міцні вузли протитанкової оборони.

— Це вже щось важить! — з надією в голосі мовив Михайло Федорович.

— Чи встигнуть? — з сумнівом запитав дивізійний комісар Лобачов, роздивляючись карту.

— Спробуємо до їхнього підходу утриматися власними силами, — відповів Лукін.

Але сил у нього було дуже мало. Недавно могутня 16-а армія, що прибула із Забайкалля на Україну, а звідти одразу ж під Смоленськ, тепер мовби розчинилася: командування фронту залишило в ній тільки дві дивізії — 46-у і 152-у. Та й то три батальйони 46-ї вивантажилися з ешелонів десь у районі Рославля, і їх там влили у з'єднання 13-ї армії. Рештою батальйонів дивізія оборонялася в районі Демидова, прикриваючи Смоленськ з півночі. А 152-а, яка захищала місто з північного заходу — від

Касплі до Вітебського шосе, виділила п'ять батальйонів з артилерією для дій у рухомих загонах, і в неї більше взяти було нічого.

20-а армія Курочкина поки що надійно закривала Смоленськ із заходу, вперто обороняючись і контратакуючи на Малій Березині. А вчора дивізія генерала Проніна з 20-ї армії несподіваним контрударом вибила німців з міста Рудня і зав'язла там у важких боях.

Михайло Федорович бачив на карті, як глибоко охопили ворожі війська 20-у армію, і, коли б він був на місці генерала Курочкина, відвів би з'єднання армії до Смоленська й засів в оборону на ближніх підступах до нього. Але сказати про це вголос навіть своїм соратникам не посмів, бо ж наказано: боронити кожну п'ядь радянської території.

Генерал Лукін, як тільки очолив оборону Смоленська, наказав начальникові відділу політпропаганди бригадному комісарові Сорокіну негайно розіслати політпрацівників до найближчих від міста залізничних станцій на пошуки загублених — раптом виявляться такі — ешелонів з резервами. Зустріли три ешелони 46-ї стрілецької дивізії: два ешелони зенітного дивізіону і один — гаубичного артилерійського полку. А сьогодні залізниці, що вели зі сходу, уже перетнув ворог. Водночас генерал Лукін дав розпорядження шукати склади військових училищ, які були в місті до війни, — артилерійського, стрілецько-кулеметного і двох військово-політичних; сподівався, що там збереглися запаси хоч би гвинтівок і кулеметів... Склади знайшли, але їх уже встигли спорожнити начальник гарнізону полковник Малишев, який озброїв свою бригаду, і працівники обласного управління НКВС, які за рішенням обкому партії створювали партизанські загони, підпільні й диверсійні групи.

Залишалося покладатись на сили, що були в місті, — три зведені батальйони під загальним командуванням майора Фадеева Євгена Ілліча, секретаря парткому управління НКВС, — і ще на ті частини, які, можливо, відступлять до фортечних стін у разі прориву німців.

Лукін сів на складане брезентове крісло, його широко поставлені сірі очі ніби бачили щось досяжне тільки йому одному; в них світилися гіркота й завзятість. У такі хвилини Михайло Федорович звичайно був грубуватий, гарячкувато-різкий. Тому Лобачов і Шалін очікувально мовчали, розуміючи таємну суть його душевної діяльності: в командарма зріло якесь рішення. Нарешті він лягнув рукою по карті на столі й неголосно гукнув у розчинені двері землянки:

— Мишко!

І відразу ж вхідний проріз затулила, відокремивши землянку від лісу, зграбна постать старшого лейтенанта Кликова, ад'ютанта генерала Лукіна. Колишній кавалерист Михайло Кликов цими діями замінив лейтенанта Прозоровського, загиблого від кулі німецького снайпера, і тепер старанно засвоював свої нові обов'язки «рук командарма». Лукін так і пояснив Кликову його роль при командармі: «Якщо я вважаюся головою армії, то ти, дорогий тезко, повинен бути моїми руками — міцними, працьовитими, надійними...»

— Виводь на дорогу машини — їдемо до Смоленська, — наказав Михайло Федорович ад'ютантові й прислухався до того, як десь за лісом часто заахкали автоматичні зенітні гармати, а потім долинув важкий гул бомбардування.

Сьогодні з самого ранку німецька авіація безперервно бомбардувала і обстрілювала ліси й дороги навколо Смоленська, а це була ознака того, що треба чекати нових таранних ударів ворога в напрямку міста.

— Дозвольте виконувати? — нагадав про себе Кликов, не дочекавшись якихось додаткових розпоряджень.

— Зачекай, — зупинив його Лукін і запитав у Лобачова: — Ти, Олексію Андрійовичу, після вчорашньої нашої участі в засіданні бюро обкому спілкувався з першим секретарем?

— Привітався, і зв'язок обірвався. — Лобачов сердито гмукнув.

— І зараз немає зв'язку. — Лукін теж чортихнувся.

— Нехай подають і мою машину, — сказав Лобачов ад'ютантові командарма.

Старший лейтенант Кликов побіг виконувати розпорядження, а генерал Лукін знову звернувся до Лобачова:

— Перш ніж їхати, накази бригадному комісарові Сорокіну призначити в розпорядження начальника штабу кількох найбогачіших працівників відділу політпропаганди. — І Михайло Федорович владно глянув на полковника Шаліна: — Зберіть, Михайле Олексійовичу, з командирів і політпрацівників оперативну групу і негайно пошліть до Смоленська! Завдання: мобілізувати все, що можливо, для влаштування завалів на шляхах ворога і для підготовки кам'яних будинків до тривалої оборони. Друге: наказіть по радіо полковникові Малишеву негайно відвести свою бригаду до Смоленська і зайняти оборону на південній і південно-західній околицях. Нехай ставить в оборону всі сили гарнізону... Місце Малишева зараз у Смоленську!

Першого секретаря Смоленського обласного й міського комітету партії Попова Дмитра Михайловича діймали ті ж самі тур-

боги. Вони й спонукали його терміново виїхати з міста до штабу 16-ї армії, щоб зустрітися з генералом Лукіним і дивізійним комісаром Лобачовим, хоч тільки вчора бачився з ними на бюро обкому. Безперервне бомбардування Смоленська й прилеглих до нього шляхів і лісів, а також таємні зусилля німецьких диверсантів часто виводили з ладу телефонні лінії, отож доводилося невідкладні завдання вирішувати з допомогою зв'язкових, радіо та під час особистих зустрічей. Ось і тепер у Дмитра Михайловича стільки тривог і запитань, до яких без військового командування не підступишся. А тут іще настійливі попередження працівників НКВС і військової контррозвідки про те, що заслані до міста фашистські агенти мають суворий наказ ліквідувати його, першого секретаря, і командуючого 16-ю армією генерала Лукіна. Це підтвердили й два переодягнені у нашу військову форму німецькі диверсанти, затримані при спробі проникнути під виглядом офіцерів зв'язку до Лопатинського саду, в бліндаж, де розташувався обком партії після зруйнування бомбами Будинку Рад. Диверсанти «розв'язали» язика, коли їх викрили й повели на розстріл.

І тепер у місті перевіряють майже всіх військових, які з'являються на вулицях. Та до обкому почали надходити скарги на патрулів, на чергових пропускних пунктів і військову комендатуру: шукачі ворожих шпигунів, диверсантів, радистів часто затримують своїх людей, які виконують термінові завдання. І Дмитро Михайлович змушений був дати розпорядження, щоб шпигуно-диверсантоманію трохи вгамували. Мовби на виправдання суворих перевірок, йому доповіли, що біля Лопатинського саду затримано ще одного підозрілого — юнака, котрий залицявся до двох дівчат, мабуть, теж «залітних пташок». Він був одягнений у форму молодшого політрука й пред'явив документи про те, що числиться на посаді секретаря газети мотострілецької дивізії. А коли привезли його до комендатури, він, скориставшись необачністю вартового, втік. Тепер на вулицях міста шукають не тільки «молодшого політрука», а й двох його спільниць.

Змістилася вся течія життя, зсунулися всі його русла. Може, тому вже ніхто нічому не дивувався, навіть не дуже співчували, коли бачили трагедії: ніби почуття в усіх закам'яніли. А втім, це не зовсім так. Неможливо було звикнути до наростаючого свисту бомб, клекоту кулеметів, руйнування стін, людських зойків, крові, дитячого плачу, шипіння вогню й напливу холодної порожнечі в грудях від невпевненості в завтрашньому дні.

Запитання й загадки нагромаджувалися одні на одних закономірно й випадково. Невідомість гнітила всіх, хто потрапив у страшний, невгамовний вихор війни. Що чекає попереду? Як на

фронти? Яких заходів вживає Москва?.. Довкола діялося незбагненне. Пішла вчора людина додому, а сьогодні не з'явилась і немовби викреслювалася з життя. Куди зникла? Чи похована під руїнами, чи згоріла, чи вбита осколком?.. У нескінченних клопотах, тривогах іноді й не помічали, що урвалася чиясь доля. Люди зникали безслідно, і ніхто не знав, чи настане час шукати їх, чи буде кому шукати...

Усе це сум'яття, як ніхто інший, відчував Дмитро Михайлович Попов. Обласний комітет партії, наче крізь збільшувальні лінзи, вдивлявся і в тисячі мембран вслухався в усе те, що відбувалося довкола; секретарі обкому, члени бюро, працівники облвиконкому, роз'їхавшись по районах області, знаходили можливість підтримувати зв'язок з обкомом, не кажучи вже про те, що райкоми партії, парткоми стали активно діючими бойовими штабами і щодня інформували обком про свою роботу.

Дмитро Михайлович не переоцінював своєї ролі в усьому тому, що нині відбувалося, — величезному, важливому й великотрудному, але й не применшував. Пам'ятав: сила окремих осіб теж є мірилом сили народу. Коли б він оце раптом зник, то місто, область, як гігантський живий організм, одразу ж відчули б це, бо ж особисто від нього, від невтомно пульсуючої, спрямовуючої ним діяльності обласного комітету більшовиків залежать цілеспрямованість зусиль, розумність і активність дій усіх залишених у місті та області людей — партійних і безпартійних. Така природа обкому, така роль його першою секретаря, який тримає руки на важелях, а ті приводять у дію народну могутність — духовну, розумову, м'язову... Обком діє, перший секретар його на посту, отже, боротьба триває.

Важко було Дмитрові Федоровичу звикнути до такої боротьби, хоч у свої сорок років він був сповнений сил, енергії, жадоби діяльності. Маючи світлий і зрілий розум, вірячи, що в кожній людині є добрі начала, він був доброзичливим, шукаючим і досі знав боротьбу лише творчу — за план підприємств, за урожай, за кількість випускників вузів, за будівництво осередків культури, збільшення площ осушеної землі, примноження поголів'я худоби — за все, з чого складалося життя області та її центру. Адже не жарт: Смоленщина давала за рік майже сім процентів світового врожаю льоноволокна, чим смоляни завжди пишалися!..

А тепер велася боротьба за спустошення Смоленщини... Далі на схід котилися залізницями ешелони з промисловим устаткуванням, рухалися шляхами й путівцями колони тракторів, брели в хмарах пилу табуни коней, незліченні череди корів, биків, мо-

лодняка. Ніби прорвало греблю, і текли, текли багатства області в глиб країни. Нічого не залишити ворогові! Лише кулю, гранату, снаряд і пустище, як на осінньому полі! Юнаки й молоді чоловіки землі смоленської уже в бою. Їх багато — можна укомплектувати понад двадцять дивізій! Лише комуністів і комсомольців шістдесят тисяч!..

А ще боротьба таємна — знову ж таки не в ім'я творення. Таємно створюються підпільні окружки й райкоми партії, таємно призначаються керівники диверсійних груп, партизанських загонів, обладнуються в глухих лісових закутках партизанські бази, закладаються склади зі зброєю, боєприпасами, продовольством, медикаментами... Смоленщина приготувалася до жорстокої битви із загарбниками. І вже почала її. На сьогодні в районах, захоплених ворогом, діють тридцять два районних комітети партії, сто тринадцять парторганізацій, дев'ятнадцять партизанських загонів.

Дмитро Михайлович Іхав до штабу 16-ї армії в непримітній, розторсаній «емці», прямуючи за міліцейською машиною. Він сидів на продавленому задньому сидінні й дивився крізь лобове скло на майже безлюдну дорогу, що вже відкняпіла потоками біженців. Попереду, поруч з водієм, примостився міліцейський радист — міцний рудоволосий хлопець у темно-синій формі. Висунувши у вікно штир антени, він тримав на колінах портативну рацію, підтримуючи зв'язок з передньою машиною і з обкомівським радистом у Лопатинському саду.

Задумавшись, Попов не почув, як засигналила радіостанція. Побачив тільки зелені очі міліціонера, який повернувся до нього й подав трубку. На зв'язку був оперативний черговий по обкому партії. Стримуючи хвилювання, він доповів, що «гості» вже «побідали» в Хохлові і з музикою прямують на Лубню. Це означало, що німці захопили село Хохлово і з боями наближаються до Смоленська. Хохлово за п'ятнадцять кілометрів від міста.

Відзначивши подумки безглуздість і непотрібність такого спрощеного кодування радіорозмов і відчуваючи нестерпне бажання негайно повернутися до обкому, Дмитро Михайлович передав відкритим текстом:

— Повідомте про обстановку товариша Фадєєва Євгена Ілліча! Нехай командує всім своїм господарством «До зброї!» і виводить їх на позиції!..

У вісімнадцятому — двадцятому Попов був на фронтах громадянської війни й розумівся на військовій справі. Зараз він уявив собі, як майор внутрішніх військ Фадєєв дзвонить у підлеглий йому батальйоні, що перейшли кілька днів тому на казармене становище.

Перший дзвінок, мабуть, у міліцію Червоноармійського району; до апарата кличуть командира батальйону старшого лейтенанта Суслова або політрука Хомича... В них батальйон міцненський — рота курсантів обласної школи міліції на чолі з її начальником майором міліції Михайловим, і дві роти укомплектовані робітниками друкарні, службовцями різних установ...

Другий батальйон складається із службовців Сталінського району. Командує ним комуніст Сидоренко. Сьогодні ж треба побувати в цьому батальйоні...

Учора ввечері Попов побував у третьому батальйоні Задніпровського району. Виголошував перед строем ополченців промову, вдивляючись у їхні зосереджені обличчя — робітників заводів, комбінатів і швейної фабрики. Поруч з Дмитром Михайловичем стояли командир батальйону Євген Сапожков і комісар Абрам Винокуров... Важка це була для нього промова. Він закликав робітників оглянутися в історичні часи, де на березі сивого Дніпра на семи пагорбах уже гордо височіло місто російської слави Смоленськ — старший за віком брат Москви, ровесник Києва й Новгороду. У першій половині тринадцятого століття смоляни не пустили до міста розбійницькі орди Батия, розгромивши татаро-монгольські полчища на дальніх підступах до Смоленська; не підкорилися вони через два століття й литовським феодалам; витримали двадцятимісячну облогу польських інтервентів у сімнадцятому столітті; вистояли під натиском шведської армії Карла Дванадцятого за петровських часів; внесли героїчною обороною у 1812 році великий вклад у розгром армії Наполеона... Нині ж смоляни мали витримати нові, неймовірно тяжкі випробування...

Наче й зворушливо говорив Дмитро Михайлович, вкладаючи в промову свій неабиякий ораторський хист, знання історії (адже за плечима в нього комуністичний університет та інститут червоної професури) і щире хвилювання. Але в грудях тліла жаринка, обпікаючи серце й повертаючи думку до зовсім недавнього Першотравневого військового параду на площі перед Будинком Рад. Повз трибуну проходила з своєю артилерією 64-а стрілецька дивізія, що стояла в Смоленську, крокували військові училища... Незлічена сила!.. Після їхнього урочистого маршу командир дивізії Іовлев і начальники училищ теж зійшли на трибуну і, дивлячись на колони демонстрантів, тихо піддрочували один одного, сперечаючись, чиї батальйони й полки пройшли краще. Особливо старалися командир дивізії полковник Іовлев і начальник Військово-політичного училища полковий комісар Большаков.

Де вони зараз? Іовлев зі своєю дивізією в останніх числах червня героїчно захищав Мінськ, а курсанти Большакова наприкінці травня дістали військові звання й розлетілися по військових округах, як і випускники інших училищ. І тепер гарнізон представляють три батальйони погано озброєних ополченців...

Коли «емка», на якій їхав перший секретар Смоленського обкому партії, перетнула слідом за міліцейською машиною магістраль Мінськ — Москва й попереду вже добре видно було ліс, де замаскувався штаб 16-ї армії, їх обігнав військовий мотоцикл з коляскою. В колясці сидів, судячи з кубиків, що блиснули в петлицях, лейтенант, одягнений поверх обмундирування в зелений розстібнутий комбінезон. Мотоцикл звернув з Демидовської дороги в ліс і зник. У Дмитра Михайловича майнула думка, що це помчав офіцер зв'язку з донесенням про прорив німців до Смоленська з півдня. Так і виявилось. Втративши кілька хвилин перед шлагбаумом контрольнo-пропускного пункту, Попов під'їхав до землянки генерала Лукіна й побачив Михайла Федоровича разом з членом Військової ради й начальником штабу біля мотоцикла, що зупинився на лісовій дорозі поряд з підготовленими до від'їзду легковими машинами. Командарм, перед яким застиг по стоящі «струнко» офіцер зв'язку, читав якийсь папір, а полковник Шалін, тримаючи в руках розгорнуту карту, щось показував на ній Лобачову.

Приїзд секретаря обкому відмінив поїздку Лукіна і Лобачова до Смоленська. Тут, біля машини, вони разом почали обговорювати обстановку. Настрій у всіх був такий пригнічений, що присутні наледве знаходили потрібні слова. Офіцер зв'язку, крім оперативного донесення, привіз сумну звістку: смертельно поранено начальника артилерії армії генерал-майора Власова Тимофія Леонтіївича. З донесення командира рухомого загону підполковника Буняшина дізналися, що генерал Власов керував улаштуванням засади в селі Хохлові й прилеглому до нього лісі. У північно-східній частині села було викопано рови, між будинками зроблено завали, а гармати, міномети й кулемети загону розставлено таким чином, що вийшов вогневий мішок. До нього і влетів мотоциклетний полк 29-ї німецької мотодивізії, де й був цілком знищений.

Буняшин також повідомив, що в першій половині дня піхота противника при підтримці танків, артилерії і літаків ще тричі намагалася взяти Хохлово. Тільки після четвертого ворожого штурму загін Буняшина, зазнаючи втрат, почав відступати до села Лубня...

За хвилину на Смоленськ помчала санітарна машина, щоб

вивезти із загону Буняшина вмираючого генерал-майора Власова, а незабаром з лісу виїхала вантажна машина, в кузові якої на лавочках сиділи командири й політпрацівники — вони мали готувати Смоленськ до вуличних боїв; потім помчали мотоциклісти до штабу 19-ї армії з наказом командира 158-ї і 127-ї дивізій, підпорядкованих тепер генералові Лукіну, прискорити у зв'язку з критичною обстановкою зайняття рубежів на південь від Смоленська.

Розмова між Поповим, Лукіним і Лобачовим продовжувалася в землянці, за чаєм. Усі розуміли, що висування військових резервів з глибини країни не встигло набрати потрібного розмаху, бомбові удари німців по залізничних вузлах, станціях, мостах і по військових ешелонах, що йшли до фронту, зробили свою справу. Час для організації справжньої оборони Смоленська, влаштування вуличних барикад, для розстановки в місті вогневих засобів прогаяно. Але наказ є наказ. Смоленська ворогові не здавати! В ім'я цього треба зробити навіть неможливе. Вся відповідальність за виконання наказу лежала в першу чергу на генерал-лейтенантові Лукіні.

Відчуваючи непосильний тягар відповідальності й трагічну неможливість врятування міста, Михайло Федорович зараз скидався на людину, яка розбіглася для стрибка через бар'єр і раптом побачила перед собою високу стіну. А стрибати треба, бо від цього залежить більше, ніж життя...

Відсунувши склянку з недопитим чаєм, генерал Лукін підвівся з-за столу й заходив по землянці: три кроки вперед, три — назад. Сердито чортихнувшись якийсь своїй думці, він зупинився біля столу і, скосивши широко поставлені очі на Попова, сказав:

— Дмитре Михайловичу, переселяйтеся з обкомом до нас у ліс. Хоч з повітря прикриємо зенітним вогнем... А в Лопатинському саду я наказу розташуватися штабу сто двадцять сьомої дивізії.

— Ні,— після короткого роздумування відповів Попов.— Ви, генерали, можете маневрувати. Можете вибирати висоти для командних пунктів, рубежі для бою, де вважаєте потрібним і вигідним. А в мене вибору немає. Смоленськ для мене те саме, що окоп для бійця: покинути не маю права. Там моя висота, мій командний пункт, мій рубіж боротьби. Там мое життя і, якщо іншого виходу не буде, там моя смерть... А коли вже доведеться здавати місто, то обком партії частково залишиться в підпіллі, а частково піде з останніми червоноармійцями, але піде так, щоб потім кожен ріг міста стріляв у ворога, щоб вибухав під ногами загарбників кожен камінь брукувки...

Це був час, коли в людському серці мовби й не залишилося місця для радощів — усе воно переповнилося горем і жагою боротьби.

Надсадно завила сирена, попереджаючи про наближення німецьких літаків...

Маршал Тимошенко, почувши сирену, підвівся з-за свого робочого столу, підійшов до відчиненого вікна з вибитими шибками. Глянув на небо, переліски, що оточували подзьобані осколками авіабомб будинки колишнього маєтку князів Волконських.. Ранкове сонце в задимленому й запиленому піднебессі було тьмяно-блідим, з чітко окресленими пругами, ніби зменшене. Здавалося, це зовсім не його промені проривалися крізь клочкувате хмаровиння й гігантськими білястими мечами косо падали кудись за Каснянський ліс, що виднівся з вікна зали, де містився тепер кабінет Семена Костянтиновича.

Тільки позавчора, в другій половині дня, штаб Західного фронту перебазувався на це місце, розташоване за двадцять п'ять кілометрів на північ від Вязьми, а здавалося, що минуло вже багато часу.

До початку засідання Військової ради лишалося кілька хвилин; Семен Костянтинович не відходив од вікна, вдихаючи ще не розжарене повітря з вологим болотяним запахом, що його розливали підсохлі водорості, викинуті на берег з річечки Касня вибухом німецької фугаски.

Знову десь за шлагбаумом подала голос сирена — коротко, мовби знехотя: це вже був відбій повітряної тривоги. Обійшлося без біганини в укриття. Повернувшись думками до сьгоднішніх справ, маршал поглянув на годинник і пішов до робочого столу. День розгорявся, обіцяючи нові важкі й нескінченні клопоти.

...Першим слухали на Військовій раді начальника штабу фронту генерал-лейтенанта Маландіна. З усього відчувалося, що Герман Капітонович вимотався до краю. Тонкі риси його м'язного вродливого обличчя якось розмилися, ніби на нього впала та так і лишилася густа нерухома тінь, білки очей відсвічували з-під червоних прожилок нездоровою жовтизною, а зіниці здавалися погаслими. Втомленим голосом він познайомив присутніх з директивним листом Ставки Верховного командування, в якому підбивалися підсумки за три тижні війни й давалися вказівки про деяку організаційну перебудову військ. Ставка пропонувала, використавши зручні воєнні ситуації, розформувати механізовані корпуси, виділити з них танкові дивізії як окремі одиниці, підк

порядковані командуючим арміями, а мотострілецькі дивізії перетворити на стрілецькі, що мають у своєму складі танки. Вивільнені вантажні машини пропонувалося передати в армійські автобатальйони. Далі директива, спираючись на досвід бойових дій, відзначила, що наявність громіздких армій з великою кількістю дивізій і з проміжним корпусним управлінням ускладнює організацію й ведення бою, особливо коли мати на увазі молодість і малодосвідченість багатьох штабів і командного складу. Виходячи з цього, Ставка пропонувала скоротити склад армій до п'яти-шести дивізій без корпусних управлінь, стрілецьким дивізіям додати по роті середніх або легких танків, а по можливості і по взводу важких танків. Потім давалися вказівки щодо кращого використання кавалерійських і авіаційних з'єднань. Ставка пропонувала розформувати й авіаційні корпуси, в авіаційних дивізіях скоротити кількість полків з трьох до двох, а кількість літаків у них зменшити вдвічі.

Черговою директивою Ставка наказувала з метою забезпечення стику Західного і Південно-Західного напрямку розгорнути будівництво оборонних рубежів по річці Сож і на південь від Гомеля, по річці Снов від Щорса до Чернігова, по річках Судость і Десна від Почапа до Чернігова.

Багато чого бачив маршал Тимошенко за цими розпорядженнями: і зріючу в Ставки Верховного командування ясність, що оборона в умовах сьогодення — поки що головний вид дій Червоної Армії, і розуміння того, що треба вивільнити командні кадри з бойовим досвідом для свіжих полків і дивізій, посилювати командний вплив армійських штабів, максимально скорочуючи при цьому канали, які спрямовують бойову реакцію нижчестоящих штабів і військ у складній обстановці; відчувалося також, що Радянський уряд готує країну й армію до тривалої і тяжкої війни.

Семен Костянтинович сидів за своїм робочим столом, заставленим ліворіч телефонними апаратами, бритоголовий, зі змарнілим обличчям і запалими очима, в яких, здавалося, застигли невідомо до кого звернені і докір, і якість нерозв'язне запитання.

Генерал Маландін потім доповів обстановку на Західному фронті, посилаючись на вечірні армійські зведення й показуючи на карті, розвішеній на дерев'яній хрестовині в передньому кутку кабінету. Карта невблаганно засвідчувала, що Смоленськ приречений. З боку Орші танкова група Гудеріана своїм лівим крилом захопила Горки, Красне і протаранювала проходи до міста. Був охоплений Смоленськ і з північного сходу: танкова група Гота двома дивізіями прорвалася в район на північ від Ярцева, осідлала залізницю й автомагістраль Москва — Мінськ.

Для розвитку успіху ворог викинув поблизу Ярцева і в Духовщинському районі авіадесанти з бойовою технікою. Ситуація катастрофічна для військ, що захищали підступи до Смоленська...

Генерал Маландін, викладаючи оперативну обстановку на інших фронтах, націлював свою дерев'яну указку на величезну карту, розпластану на стіні за спиною в маршала Тимошенка. На ній жирно рясніли червоні й сині стріли, лінії, прапорці і трикутники командних пунктів, цифри, що позначали номери німецьких і радянських військових з'єднань, заштриховані овали місцевостей, де наші частини потрапили в оточення. Для людей, які зібралися в цій просторій залі старого дворянського будинку, оперативна карта фронтів немовби промовляла громоподібним голосом страшну правду про те, що відбувалося.

Велика постать маршала Тимошенка затуляла нижню частину карти, а голова дівастала до Києва, і здавалося, що саме в неї націлились і завмерли сині стріли німецьких броньованих колон. Коли до зали увійшов маршал Шапошников, який щойно прибув з Москви, а Тимошенко, ледь посвітлівши на обличчі, підвівся йому назустріч і подав для потиску руку, голова його в цей час затулила Смоленськ, і в неї неначе вп'ялися сині стріли з боку Могильова, Вітебська й Орші. Спина головнокомандувача кидала тінь на карту, і ліворуч червоними гарпуніками чіткіше позначилися смуги армій нового, Резервного фронту; вони, взявши початок біля озера Ільмень, струмували вниз, через Осташков, Єльню, до Брянська і впадали в Десну.

Маршал Шапошников привітався з усіма за руку. Ці кілька днів, які він провів у Москві, викликаний для участі в переговорах з англійською місією, що її очолював Стаффорд Кріппс, мабуть, здалися йому у вирі подій вічністю. І він радів зустрічі з своїми бойовими соратниками, хоч події на фронті й не давали підстав для радості.

Біля довгого столу, що приткнувся до безвіконної, з ліпним оздобленням стіни, сидів новий член Військової ради фронту Булганін — заступник Голови Ради Народних Комісарів СРСР. Він мав ще свіжий вигляд, обличчя його з гострою борідкою було жваве, військова форма, поки що без розпізнавальних знаків, зберігала сліди недавнього прасування. Дійшовши до Булганіна, маршал Шапошников від несподіванки спинився, навіть забувши простягнути руку.

— Микола Олександрович? — мовив здивовано.

— Ваш покірний слуга. — Булганін підвівся і, усміхаючись, подав Борисові Михайловичу руку. — Будемо воювати разом...

Далі обговорювали питання про зв'язок. Доповідав генерал-майор Псурцев. Він стояв біля вікна, освітлений сонцем, що вже

віднялося над Каснянським лісом, тримав перед собою розкриту планшетку з документацією і, поблизкуючи суворими очима, коротко й чітко викладав відомості про нестачу у військах польового кабеля й апаратури, про бойові втрати, наводив приклади нехтування багатьма штабами й воєначальниками радіозасобів, говорив про порушення правил оперативних розмов по телефону. З добрим знанням справи генерал пропонував розвантажити шифрувальні органи від другорядної документації, яку можна передати за допомогою переговорних таблиць і кодованої карти, ставив питання про укомплектування вузлів зв'язку фронту і армій апаратами БОДО¹, про поліпшення організації зв'язку в оперативних і тактичних ланках управління.

Прислухаючись до впевненого, хрипкуватого голосу Псурцева, маршал Тимошенко нараз подумав про те, який складний військовий організм і скільки треба мати світлих голів, щоб забезпечити хоча б елементарну його життєдіяльність. Ось Псурцев: пройшов громадянську війну, закінчив Вищу школу зв'язку Червоної Армії, працював на відповідальних посадах у військах, потім знову продовжив навчання — у військово-технічній академії. Але це був тільки опорний східець для подальшого поступу, що проліг після закінчення академії через один з відділів Головного управління зв'язку Наркомату оборони, через апартаменти Наркомату зв'язку, де Псурцев очолював Головне телефонно-телеграфне управління, потім одіссея фінської війни... Внаслідок — оця ділова впевненість, уміння оголити серцевину справи й цілеспрямовано шукати в ній головні вади. Адже все те, про що доповідав зараз генерал Псурцев, стосувалося не тільки Західного, а й решти діючих фронтів: зв'язок — їхня кровозна й нервова системи.

Коли генерал Псурцев закінчив доповідати, маршал Тимошенко вдячно кивнув йому і в задумі сказав:

— Миколо Дем'яновичу, все, про що ви говорили, прошу викласти на папері у формі наказу наркома оборони... І додайте, будь ласка, таке. — Тимошенко повільно перевів погляд на відчинене вікно: — Армійські і фронтові радіостанції, хоч би по два комплекти, треба змонтувати на бронетранспортерах,

— Дуже правильно! — з радісною покваліфікацією погодився Псурцев і зробив запис у блокноті. — І бажано захистити від куль та осколків дивізійні й інші армійські рації.

— Яким чином? — запитав Тимошенко.

— Використати броньові щити...

¹ БОДО — букводрукуючий телеграфний апарат.

На стіні зали, протилежної од вікна, дедалі яснішала сонячна пляма. На її тлі, набравши контуру голови й трохи сутулої спини, хитнулася тінь — це перекрив сонячне світло, підвівшись, Булганін. Говорив він про те, що грізний досвід війни набувається ціною великих жертв і тяжких випробовувань і що настав час рішуче повернути його проти ворога...

Вслухаючись у баритональний голос Булганіна, Тимошенко подумав про Мехліса, якого той замінив на посту першого члена Військової ради. Підсвідомо Семен Костянтинович пов'язував приїзд на Західний фронт Мехліса з тією жорстокою розмовою, що й досі гнітила йому серце, в Наркоматі оборони, коли туди приїжджав Сталін з членами Політбюро. І маршал з прибуттям до штабу фронту Мехліса внутрішньо наїжився, навіть озлобився. Що це, нагляд за ним? Недовіра?.. На щастя, безліч щохвилинок клопотів і грізних тривог відвернули його увагу від цих думок. Потім вони розвіялися зовсім, коли Ставка призначила маршала Тимошенка головкомом Західного напрямку і він переконався, що Москва з усіх сил допомагає йому опанувати обстановку на Західному фронті, невпинно створює на напрямках проривів німецьких військ нові рубежі стратегічної оборони. Та й справді: чи можна зрівняти скороминушу, нехай і глибоку, образу з усім тим незмірно трагічним, що відбувається?.. А Мехліс гасав по арміях, налагоджував роботу політичних органів, точно формулюючи їхні завдання в найскладніших умовах, усією силою своєї різкої й негамовної вдачі намагаючись впливати на хід подій. Здавалося, жодні небезпеки не могли втримати на одному місці армійського комісара першого рангу... Якби тільки не оця його підозріливість і різкість у стосунках з людьми!..

Коли в штабі Західного фронту почалося дізнання, а згодом попереднє слідство в справі генерала армії Павлова та інших заарештованих визначних генералів, Мехліс раптом заявив на Військовій раді, що підозрює Павлова у змові з фашистами. Це так приголомшило Тимошенка, що йому при його зниженому слуху здалося, ніби він не дочув. Злякано глянув на маршала Ворошилова і маршала Шапошникова. Помітив, що вони навіть змінилися на обличчі, і зрозумів — ні, не помилився... А підозра ж пригнічує іноді дужче, ніж сам доказ.

— Ви так і мене можете зарахувати до поплічників Гітлера! — запально сказав Тимошенко, спрямувавши на Мехліса обурений погляд.— Адже Павлов виконував мої накази!

— Хіба Павлов за вашими наказами не керував фронтом і дав можливість німцям знищити головні сили нашої авіації, бити наші армії по частинах, захопити наші склади? — запитав Мех-

ліс. Ні іронії, ні в'їдливості в його голосі не прозвучало, а лише докір, що Тимошенко не хоче з ним погодитися.

— Не грайтеся словами! — сердито відповів Тимошенко й запитав: — Які у вас докази зради Павлова?

— Сподіваюся, що Павлов сам відмагатись не буде.— Мехліс обвів багатозначним поглядом усіх присутніх на Військовій раді.

Тоді Тимошенко запросив виконуючого обов'язки начальника особливого відділу фронту Бегму. Той з'явився не сам, а разом з начальником Управління особливих відділів Наркомату оборони бригадним комісаром Михеевим, який приїхав з Москви.

— Які показання дають заарештовані? — похмуро запитав у них маршал, не підводячи очей від столу.

— Провину свою заперечують,— спокійно відповів Михеев.— Крім Павлова.

— А що Павлов?!

— Лає себе... Визнає, що винуватий у невідповідності військ округу, у втратах авіації на прикордонних аеродромах, у втраті штабом округу зв'язку з арміями... Але категорично заперечує зраду.

— А у вас є підстави, щоб таке запитувати в Павлова?

Михеев кинув збентежений погляд на Мехліса, який відвернувся, потім на Бегму і після паузи відповів:

— Ми зобов'язані ставити всебічні запитання...

Мехліс, застережливо піднявши руку й вимогливо глянувши на Михеева, змусив його замовкнути, а сам продовжив, вкладаючи в слова усю свою переконаність:

— Ми ж повинні подумати й про те, як пояснити нашому народу і всьому світові, чому Червона Армія відступає...

Мехліс безцеремонно перебив Ворошилов:

— На якій підставі ви робите Павлова фашистом?! І в чому, по-вашому, Павлов не буде відмагатись?!

— Павлов часто впадає в нестяму,— байдуже сказав Михеев, повернувшись до Ворошилова.— В такі хвилини він може підписати будь-яке звинувачення...

Запала недобра тиша. Мехліс навіть потемнів на обличчі від обурення, що його не можуть зрозуміти в таких, на його погляд, елементарних питаннях.

У цей час із Ставки подзвонив Сталін. З охриплого голосу Тимошенка, з його стриманих інтонацій він, напевно, зрозумів, що маршал дуже схвилюваний.

— Доповідайте, що там ще сталося? — долинув по проводах стривожений голос Сталіна.

— Мехліс підозрює, що Павлов і колишні керівники його штабу — зрадники, що вони мали змову з німцями! — запально

вказав у телефонну трубку Тимошенко.— Я вважаю, що це дурниця, а Мехліс вимагає від слідчих добиватися в заарештованих зізнання!

Телефонна трубка якийсь час мовчала, і в цю мить у Тимошекових думках — гарячий вихор: невже Мехліс робить те, що наказав йому Сталін?..

У трубці почулося зітхання, потім глухе покашлювання, і Сталін спокійно попросив переказати Мехлісу, що він непоганий практик, а політик недалекоглядний... Не можна, мовляв, наші спільні помилки, наші прорахунки і наше лихо, що не вистачило в нас часу, звалювати на військових... Нехай військові відповідають за свої помилки, яких у них чимало. А щодо зрадництва, Сталін підвищив голос, перекажіть Мехлісу, що Гітлер йому подякує за таку думку. Після паузи Сталін додав, що Гітлер з нетерпінням чекає не дочекається якихось фактів, щоб повідомити світ про те, ніби в СРСР піднімається його агентура — «п'ята колона»... Це, мовляв, був би найкращий клин між нами й нашими союзниками в боротьбі з гітлеризмом...

Наступного дня нова сутичка з Мехлісом.

...У Тимошенка туга і втома на дні душі. Усе в ньому було натягнуте, як готова лопнути струна. Постійне чекання обнадійливих вістей як наслідку його рішень, а замість них — навал поганих, трагічних. Покваплива підготовка нових серйозних рішень, пошуки контрзаходів, і, перш ніж надати їм силу наказу, необхідність вивіряти їх у Генеральному штабі, а також доказово обгрунтовувати перед верховним. А час не терпів. І в одну з таких хвилин, коли Тимошенко, знаючи, що здійснення кожного оперативного задуму може мати різні варіації, зупинився на найбільш, з його погляду, прийнятному, Мехліс раптом запропонував свій варіант і почав його рішуче відстоювати, але без переконливих мотивувань.

Справді: Тимошенко не дуже тактовно обірвав Мехліса, грубувато нагадав йому, що стратегія й оперативне мистецтво — не дитяча гра в солдатиків. А Мехліс не менш запально відповів, що політичний діяч комуністичного завтра — не мала дитина і теж повинен дещо тямити у військовій справі... Тимошенко не знайшов у собі сили сперечатися далі і, на подив Маландіна, Лестева й Мехліса, залишив кабінет. Зійшов на перший поверх, де містився вузол зв'язку (це було ще в Гнездові), зайшов до кімнати генерала Псурцева і попросив його зв'язатися по ву з Сталіним. Дуже здивований, Псурцев був свідком того, як маршал Тимошенко нервово доповідав Сталіну про те, що він не може далі працювати з Мехлісом, який без знання справи втручається в оперативні питання, гальмує їх розв'язання, та ще й

доводить, що як політичний керівник комуністичного завтра теж розуміється на військовій справі. Мембрана в трубці добре резонувала, і Псурцеву було чути, як Сталін, вислухавши маршала, повагом і, здається, з веселим подивом сказав:

— Та-ак, найшла коса на камінь.— Потім, зітхнувши, не без іронії попросив нагадати Мехлісу, що в комунізм поодинці не ходять, що для цього має дозріти все суспільство в цілому.— Як кавун!..— Помовчавши, Сталін раптом тихо засміявся й продовжив: — Ви з Мехлісом краще б німців гризли, а не один одного...

— Товаришу Сталін, я звик працювати з політичними керівниками в душі одностайності,— з відчаєм у голосі мовив Тимошенко.— Та й часу в мене немає для дискусій з Мехлісом!..

— Це ви правильно сказали, товаришу Тимошенко,— нараз суворо перебив Сталін.— Щодо одностайності... Мужність створити переможців, одностайність — непереможних... Добре, ми ще подумаємо.

Маршал Тимошенко зрозумів, що переконав Сталіна.

Будучи доброю людиною, він повернувся до кабінету з попуттям провини перед членом Військової ради. І це завело Мехліса в оману. Не без іронії армійський комісар першого рангу зауважив:

— Товариш Сталін не любить, щоб йому нав'язували нові погляди на того чи іншого партійно-політичного діяча, якого він добре знає.

Семен Костянтинович знову вибухнув, хоч і говорив стримано:

— Я нічого товаришеві Сталіну не нав'язував, а просто доповів, що у нас на Західному фронті завівся «кабінетний стратег», який охоче критикує проведену, надто невдалу, операцію, нічого не тямлячи в оперативному мистецтві... Уявними арміями, товаришу Мехліс, керувати легше, ніж реальними; уявлення і знання — різні речі...

Це були останні слова, що їх сказав маршал Тимошенко Мехлісу. Потім він поїхав на командний пункт 20-ї армії, і, коли повернувся,— Мехліса вже відкликали до Москви.

І ось тепер Булганін — урівноважений, спокійний...

Різно задзвонив телефонний апарат ВЧ прямого зв'язку із Ставкою.

— Прощу тиші,— звернувся Семен Костянтинович до присутніх і зняв трубку.— Слухає Тимошенко!

— Здрастуй, Семене Костянтиновичу! — почув густий знайомий голос начальника Генерального штабу Жукова.

— Здрастуй, Георгію Костянтиновичу! — У голосі Тимошенка прозвучала радісна нотка.

— Ну як там, гаряче під Смоленськом?

— Гаряче — не те слово... Справжнє пекло! Гот і Гудеріан ось-ось зімкнуть внутрішні фланги.

— Знаємо, оперативне зведення одержали.— Жуков важко зітхнув.— Не давайся, щоб тебе обнімали, а то так приголублять...

— Справді, приголублять... Відбиваємося від їхніх обіймів з останніх сил.— Тимошенко глянув скося на оперативну карту фронту.

— Слухай, Семене Костянтиновичу, що у вас там за евакуаційні настрої щодо Смоленська? — стурбовано і з стриманою суворістю запитав Жуков.

— Евакуаційні? — здивувався Тимошенко, відчуваючи, як у нього спалахнуло роздратування.— Це хто поставляє Москву таку інформацію?!

Жуков помовчав, потім запитав м'якше:

— Неправильна інформація?

— Дивне запитання,— ображено мовив Тимошенко.— Хіба треба тобі пояснювати, що ми нехтуємо елементарними поняттями про оперативне мистецтво?.. Ось ти кажеш: не давайся, щоб тебе обнімали. Ми намагаємося не даватись, б'ємо по їхніх клешнях і водночас не виходимо з мішків, рвемо зсередини ворожі комунікаційні лінії, перемелюємо їхню живу силу й техніку, відтинаємо піхотні дивізії від моторизованих і танкових, гальмуємо розвиток операцій... А за класичними зразками стратегії треба було б, залишивши частину сил на поталу ворогові, головні вивести з-під удару на заздалегідь підготовлені позиції... Ми не йдемо на це, рятуємо Смоленськ і захищатимемо його до останнього...

— Гаразд, досить дискусій,— нетерпляче, але немовби з полегшенням перебив маршала Жуков.— Я недаремно поставив перед тобою питання про Смоленськ. Товаришеві Сталіну звідкись стало відомо, що ви збираєтеся здавати місто, незважаючи на його телеграму.

— Дурниця! — стримуючи лють, зовні спокійно кинув у трубку Тимошенко.

— Дуже добре, що дурниця,— зовсім пом'якшеним голосом сказав Жуков.— Одначе вже передають тобі по телефону новий наказ Державного комітету оборони. В ньому товариш Сталін застерігає командування Західного фронту від евакуаційних настроїв щодо Смоленська, наказує організувати міцну оборону міста, битися за Смоленськ до останньої можливості. В наказі так і зазначено: не здавати ворогові Смоленська і не відводити частин від Смоленська без спеціального дозволу Ставки. Оборону Смоленська підтримувати активними діями частин усього

Західного фронту. Відповідальність покладається особисто на тебе і на члена Військової ради Булганіна...

— Зрозуміло,— спроквола мовив Тимошенко, відчуваючи, що груди йому немов придушила холодна брила. Слова наказу ніби розмили його певність у тому, що Смоленськ пощастить утримати. Семенові Костянтинівичу здалося: Ставці відомо трохи більше, ніж йому, і там, у Москві, користуючись цією обізнаністю, тверезіше оцінюють обстановку, яка склалася в районі Смоленська. Намагаючись погамувати гостру тривогу, що враз спалахнула в ньому, Тимошенко раптово охриплим голосом запевнив: — Будемо виконувати наказ... Будемо утримувати Смоленськ... Але ми не маємо достатніх сил для прикриття напрямку Ярцево — Вязьма — Москва. Головне, немає танків.

— Сформулюй це на папері і дай шифровку на ім'я товариша Сталіна,— порадив Жуков.

— І треба підкинути ересів... Могутня штука! Одним залпом батарея знищує сотні фашистів, десятки танків і машин!

— Це теж внеси до шифровки... У мене все.

Почувши в трубці часті гудки, Тимошенко поклав її на апарат і, взявши олівець, став швидко робити для пам'яті короткі записи на чистому аркуші паперу. При цьому відчував на собі напружені погляди всіх присутніх у кабінеті. Запала така тиша, що чути було, як десь у небі завивали на віражах винищувачі, розсипаючи глухе татахкання довгих кулеметних черг. І серед цієї тиші несподівано зазмерив польовий телефонний апарат у темно-коричневій шкіряній оболонці. Маршал неквапно зняв трубку.

— Слухаю!..

Дзвонив з командного пункту своєї армії генерал-лейтенант Лукін по лінії, прокладеній уночі через ліси й болота на Дорогобуж, в обхід Ярцева...

— Товаришу маршал,— незвично пригніченим голосом доповів Лукін,— німці захопили південну частину Смоленська... Рвуться через Дніпро до північної частини...

Семенові Костянтинівичу здалося, що він не дочув, хоч думкою, серцем устиг осягнути трагічну глибину того, що сталося.

— Повторіть! — змінившим голосом і гучніше, ніж звичайно, наказав у телефонну трубку маршал.

З цього зміненого голосу головкома, з його обличчя, що нараз постаріло і зблідло, всі присутні на Військовій раді зрозуміли: сталося щось надзвичайне. Але ніхто не міг припустити найстрашнішого...

— Німці в Смоленську! — безжально повторила телефонна трубка приглушеним голосом генерала Лукіна.

Тимошенко обвів усіх невидючим поглядом, беззвучно ворухнув почорнілими губами і з якимось зловісним спокоєм сказав у мікрофон:

— Михайле Федоровичу, я не чув вашого донесення... Згрупуйте всі сили, які у вас під рукою, накажіть артилерії жорстоко обробити ділянки за Дніпром перед мостами... Що?.. Не чую!..

Скориставшись паузою, генерал Псурцев підвівся із свого стільця і з почуттям ніяковості сказав маршалові:

— Семене Костянтиновичу, будь ласка, не забувайте про правила оперативних переговорів...

← Смоленськ здали! — спалахнув раптом Тимошенко, і в його годосі мовби почулася гірка скарга на когось. Потім він знову повторив у трубку: — Засипте снарядами підступи до мостів за Дніпром і вдеріться на той бік!.. А ми підтримаємо авіацією!.. Сьогодні ж треба повернути Смоленськ!

— Товаришу маршал, мости через Дніпро висаджені в повітря.— Голос Лукіна видався Семенові Костянтиновичу якимось байдужим.

— Висаджені?! Ким висаджені мости?! Хто наказав?!

— Мости висаджені за наказом начальника...— Голос Лукіна раптом зник, мембрана телефону заглухла.

— Ал-ло! Якого начальника?! — за інерцією перепитав Тимошенко. Потім, зрозумівши, що зв'язок обірвався, поклав на апарат трубку, обвів усіх палаючим поглядом і зупинив його на генералові Псурцеві.

Микола Дем'янович рвучко підвівся.

— Зараз вживу заходів! — сказав він, випереджаючи розпорядження маршала, і швидко вийшов з кабінету.

— Запитайте, за чією вказівкою знищено мости через Дніпро! — суворо крикнув йому навздогін Тимошенко.

Потрясіння Семена Костянтиновича було таке сильне, що він, здавалося, на якийсь час забув, де знаходиться.

— Що діється?! — зронив ні до кого не звернене запитання Тимошенко.— Хто в нас тут ще командує фронтом?..— Потім він раптом глянув на маршала Шапошникова, немов сподіваючись почути від нього відповідь, і запитав: — Хто міг без наказу висадити мости?

Борис Михайлович сидів біля столу, незвично згорбившись і нервово постукуючи довгими пальцями білої сухорлявої руки по розстеленій на столі карті.

— Невже зроблено на користь німців? — приголомшено висловив здогад Маландін.— Так, чи що, треба розуміти?

На його слова теж ніхто не озвався, але вони вжалили всіх своєю майже уявною очевидністю.

В залі запанувала мовчанка, така гнітюча й напружена, ніби всі чекали вибуху. Потім з коридора долинули квапливі кроки, й до зали повернувся задиханий генерал Псурцев, тримаючи в руках папку. Біля столу маршала Тимошенка він, суплячи куштісті брови, розгорнув папку й стримано доповів, передаючи папери:

— Наказ Державного комітету оборони, що забороняє здавати Смоленськ... І телеграма від начальника інженерних військ Шістнадцятої армії.

Семен Костянтинович підсунув до себе вологий від клею бланк, покритий смужками телеграфної стрічки й рівними рядками друкованих літер на них, пробіг телеграму очима, осягаючи зміст слів, які чув уже від маршала Жукова, потім узяв другий бланк — всього лише з кількома рядками телеграфного тексту. Приглушено прочитав уголос:

— «Мости через Дніпро висаджені за наказом і в присутності начальника Смоленського гарнізону полковника Малишева».

І знову обтяжлива тривожна тиша. Малишев... Прізвище знайоме: останніми днями воно з'явилося в оперативних зведеннях, що надходять з 16-ї армії.

— Хто він, цей божевільний? — тихо запитав маршал Тимошенко, стримуючи гнів, що нуртував у ньому.

— Начальник Смоленського гарнізону, — нагадав генерал Псурцев, показуючи рукою на телеграму.

— Чим він командував?!

— Він був заступником з строевої частини в командира шістдесят четвертої стрілецької дивізії, — пояснив генерал-лейтенант Маландін. — У полковника Іовлева. Дивізію кинули захищати Мінськ, а Малишеву було доручено розгорнути в Смоленську дивізію військового часу із запасників... Потім ми перенесли місце формування під Вязьму... Доручили полковому комісарові Гулидову, а Малишев очолив гарнізон у Смоленську.

Маршал Тимошенко поклав телеграму в папку й сухо наказав генералові Псурцеву:

— Телеграфуйте Лукіну, нехай цього Малишева заарештують і доставлять сюди, в штаб фронту!

Псурцев зітхнув, розуміючи незручність свого становища: від свого імені давати такий наказ він не мав права. Подумавши, запитав у маршала:

— Накажіть передати ваше розпорядження прокуророві фронту?

— Так, прошу вас.— Семен Костянтинович піймав себе на думці, що це «прошу вас» він перейняв у маршала Шапошникова, і поглянув у його бік з почуттям ніяковості.

А Борис Михайлович мовби чекав, коли Семен Костянтинович вирветься з полону безплідних нині роздумів про Малишева, і одразу ж запитав:

— То що будемо робити, товаришу нарком оборони?

У запитанні Шапошникова Семен Костянтинович вловив прихований докір: мовляв, арештами справи не залагодити... Але докір його не дошкулив: усе склалося надто серйозно, обстановка загострилася вкрай, до абсурду.

— Будемо воювати! — похмуро кинув Тимошенко.

— Правильно, голубе,— якось буденно і втомлено сказав маршал Шапошников.— Треба вибити фашистів із Смоленська.

Усі розходилися з кабінету Тимошенка мовчки, не дивлячись один на одного. Семен Костянтинович, приголомшений звісткою про падіння південної частини Смоленська й знищення мостів через Дніпро, вирушив разом з генералами Маландіним і Псурцевим на вузол зв'язку, ще не знаючи, які нові розпорядження дати командуючим арміями, що діяли на Смоленському напрямку, і таїв у глибині душі надію, що донесення Лукіна з якоїсь випадковості не зовсім відповідає істині.

Член Військової ради Булганін попросив у Тимошенка дозволу сісти за його стіл, щоб по телефону ВЧ зв'язатися з Політуправлінням РСЧА. Коли Булганін залишився в кабінеті сам і взявся за телефонну трубку, в ту мить задзвонив апарат. На проводі був Сталін. Почувши голос Голови Державного комітету оборони, Булганін, якого кинуло в піт, зрозумів, що саме йому випала тяжка місія повідомити в Політбюро про те, що ворог уже в Смоленську...

20

Як усе сталося?

Полковник Малишев Петро Федорович — високоосвічена у військовій справі людина,— незважаючи на круговерть повсякденних клопотів, які безперервно м'яли і діймали його як начальника гарнізону, в короткі хвилини перепочинок або їдучи в машині намагався досягнути усі події найбільш повно. Так, були сум'яття, безлад, навіть паніка, через Смоленськ невпинно лилася ріка біженців і поранених, а на захід ішли маршові роти військ, рухалися колони техніки; місто жорстоко розбомблене з повітря; німецька авіація налітає щодня і щоночі; госпіталі й лі-

карні переповнені покремсаними кулями й осколками, покаліченими в розвалених будинках людьми; залізничний вузол безперервно відправляє на Вязьму і Спас-Деменськ поїзди з цінними вантажами, а зі сходу приймає військові ешелони. Одно слово, війна як війна — начальник гарнізону прифронтового міста має бути завжди наготові, як патрон у патроннику рушниці зі зведеним затвором. Треба дбати про охорону об'єктів міста, про протиповітряну оборону, про виловлювання ворожих диверсантів і радистів, про затримання й приведення в бойовий стан червоноармійців та молодших командирів, які відбилися од своїх частин, про ліквідацію паніки, дезертирства, боягузтва — і все це на ньому, начальникові гарнізону.

І в цьому пекельному вирі воєнного повсякдення Малишев намагався зазирнути вперед і вгадати, як воно все складеться і що на нього чекає хоч у найближчі дні. Поява в районі Смоленська нових армій вже сама по собі свідчила багато про що (з обов'язку служби він мав знати, де розташовані їхні штаби й виставлені «маяки», стежити за прибуттям військових ешелонів і вживати заходів не тільки щодо найшвидшого їх розвантаження, але й вивозити людей і техніку в потрібні місця). Прояснявалося головне — радянське командування прагне розбити ворога на Німані, Друті, Сожі... Дніпро спершу видавався Малишеву недосяжною для ворога перепоною... У своїх міркуваннях він доходив висновку, що Смоленськ поки що в безпеці, а особисто йому, полковнику Малишеву, страшенно не поталанило (він давно вважав себе невезучим у військовій службі порівняно з товаришами, з якими навчався в академії). Дивізію, що стояла в Смоленську (він був заступником з стройової частини її командира полковника Іовлева), на початку війни підняли по тривозі й кинули на оборону Мінська, а його з полковим комісаром Гулидовим залишили в місті формувати нову дивізію з «приписного» складу. Тоді це трохи втішило Петра Федоровича — перед ним була перспектива стати командиром дивізії.

Та, як кажуть, не так сталося, як гадалося. Після того як німецька авіація зруйнувала центр Смоленська і казарми військового містечка, полкового комісара Гулидова послали до Вязьми розгортати нову дивізію, а полковника Малишева залишили в Смоленську начальником гарнізону — тягнути важкого воза нескінченних воєнних справ.

А гарнізону того — всього тільки три батальйони ополченців і батальйон міліції та курсантів міліцейської школи, не беручи до уваги кількох батарей протиповітряної оборони. Лаврів слави з таким військом не поженеш. Та полковникові Малишеву було притаманне надзвичайне почуття обов'язку, і він з усією

енергією і, можливо, надмірною суворістю (на службі він завжди був суворий і вимогливий) узявся наводити порядок у прифронтовому Смоленську.

І раптом в одному з наказів частини Смоленського гарнізону почали іменуватися стрілецькою бригадою, а її командиром значився полковник Малишев... Бригада, певна річ, не дивізія, але все-таки військове з'єднання, і коли воно буде, як гадав Малишев, укомплектоване людським складом і технікою за штатним розкладом воєнного часу, то це теж неабияка сила, здатна вирішувати серйозні бойові завдання.

Проте ці сподівання Петра Федоровича не збулися. Поповнення йому ніхто не дав. Бригада так і лишилася в чотирибатальйонному складі, а, коли глянути правді в вічі, то всі ці батальйони разом могли б замінити лише один повнокровний батальйон, тільки дуже погано озброєний. Щоправда, полковникові пощастило зібрати для патрульної і охоронної служб міцну комендантську команду з одужуючих легкопоранених та відсталих від своїх частин бійців і сержантів, які були затримані на контрольних постах і ретельно перевірені.

Коли гарнізон полковника Малишева став іменуватися бригадою, надійшов наказ про те, що її влили до складу 16-ї армії генерал-лейтенанта Лукіна. Відтоді почали надходити накази й розпорядження, в яких бригаді ставилися конкретні бойові завдання про прикриття підступів до Смоленська. Це тривожило Петра Федоровича: що тепер важила його «бригада» порівняно з арміями, які прикривали Смоленськ? Із заходу й південного заходу вела запеклі оборонні бої 20-а армія, з північного заходу й півночі захищали місто 19-а і 16-а армії, з південного заходу і з півдня контратакували ворога 13-а армія та окрема військова група генерал-майора Чумакова. І хоч полковник Малишев знав, що 19-а армія генерала Конєва і 16-а генерала Лукіна тільки-но прибули у район Смоленська і билися з ворогом розрізнено, а 13-а армія складалася переважно із штабів і штабних підрозділів, йому стало ясно, що його чотири батальйони не могли істотно вплинути на обстановку, яка склалася в районі Смоленська. Для них вистачало справ і в самому місті. Треба було прикривати мости через Дніпро, охороняти електростанцію, залізничний вузол та інші об'єкти, а також готувати місто до вуличних боїв.

А втім, як кажуть, начальству видніше. На фронті бувають моменти, коли незначна перевага в силі на окремих ділянках змінює всю обстановку на користь тих, хто домігся цієї переваги. І полковник Малишев, як справжній військовий, накази виконував точно (бригада навіть стала фігурувати в бойових

донесеннях, що надходили з 16-ї армії до штабу фронту: то їй ставили завдання тримати оборону на північ від автомагістралі Мінськ — Москва, то перекидали на південь — прикривати шосе Красне — Смоленськ). Але свого штабу у Малишева не було. Керував він бригадою за допомогою зв'язкових, посильних і порученців. Сам літав на автомобілі чи мотоциклі між командними пунктами батальйонів і містом...

Колишні сподівання Малишева на те, що ворогові через стільки водних рубежів і за такого активного опору наших армій не дотягнутися до Смоленська, почали розвіюватись остаточно. Реальну загрозу, що нависла над містом, підтвердив наказ командуючого 16-ю армією генерала Лукіна, де вказувалося, що на нього, Лукіна, покладена оборона Смоленська і що всі військові частини в районі міста підпорядковуються командуванню 16-ї армії. Слідом за цим наказом полковник Малишев одержав розпорядження відвести свої батальйони в межі міста і включитись у підготовку Смоленська до вуличних боїв, яку досі вело цивільне населення.

За весь час, протягом якого полковник Малишев очолював Смоленський гарнізон, у нього, мабуть, не було важливішої справи, ніж охорона двох кам'яних мостів через Дніпро. Мости з'єднували головну, південну, частину міста із зарічною, і їх постійно охороняли дві зенітно-артилерійські батареї та наряд гарнізонної варті. Петро Федорович був переконаний, що, коли німцям не пощастить розбомбити мости з повітря, то вони неодмінно спробують висадити їх за допомогою диверсантів.

Але ні того, ні іншого поки що не сталося. «Юнкерси», розбомбивши довкола майже всі споруди, мостів не зачепили, як, до речі, і добротних будівель колишнього штабу Білоруського військового округу¹ та містечка військово-політичного училища. Це навело Малишева на думку, що німці неспроста «щадять» певні об'єкти. З цією думкою він і помчав до штабу 16-ї армії, розташованого в лісі, неподалік радгоспу Жуково за Московсько-Мінською магістраллю.

Начальник штабу армії полковник Шалін Михайло Олексійович — досвідчений, розсудливий штабіст, учасник громадянської війни — дуже здивувався, дізнавшись, що смоленських мостів і досі не заміновано. Погляду Малишева, що закладена у ферми мостів вибухівка могла б полегшити диверсію німецьких агентів, Шалін не поділяв і викликав до себе в автобус начальника інженерної служби армії. Вони склали проект наказу, адресуючи

¹ До створення Західного особливого військового округу існував Білоруський військовий округ, штаб якого був у Смоленську.

його начальнику Смоленського гарнізону полковникові Малишеву. У наказі, написаному червоним олівцем на піваркуші паперу, категорично вимагалось негайно підготувати мости через Дніпро до висадження в повітря, посилити їх охорону і, якщо виникне небезпека захоплення мостів ворогом, одразу висадити їх. Наказ цей виходив за рамки компетенції одного начальника, і його вирішили скріпити трьома підписами: командуючого армією генерал-лейтенанта Лукіна, члена Військової ради генерал-майора Лобачова і начальника штабу полковника Шаліна.

Коли з проектом наказу прийшли в землянку Лукіна, то застали там і Лобачова. Прочитавши підготовлений документ, обидва генерали стурбовано переглянулися. Лукін запитав у Шаліна:

— Ви ж знаєте, що це мости стратегічного значення?

— Знаю, товаришу командуючий, тому й не можна зволікати з підготовкою їх до висадження.

— Потрібна санкція штабу фронту, — нагадав Лобачов.

— На ранок санкція буде, — пообіцяв Шалін і пояснив Малишеву: — Замість лінії зв'язку, яку перехопили німці, зв'язківці прокладають зараз обхідну — через Дорогобузькі ліси.

— Запитайте по радіотелеграфу, — сказав Лукін Шаліну і підписав наказ. Передаючи його далі на підпис Лобачову, Лукін звернувся до Малишева і начальника інженерної служби армії, які стояли поруч: — Закладіть у ферми вибухівку і підготуйте все до висадження. В разі небезпеки — дзвоніть мені... Без санкції штабу фронту цей папірець не має сили. — Він показав пальцем на наказ, що його вже підписав і Шалін. — Даємо його вам авансом, як кажуть, на аварійний випадок.

— Зрозуміло, товаришу командуючий!

— Без погодження з нами мостів не висаджувати! — уточнив генерал Лобачов і невесело засміявся: — От ситуація! Як у гогольного, якому дають їсти, а рот зав'язали.

Від'їжджаючи з штабу армії, полковник Малишев не знав, що великий папірець, списаний червоним олівцем, який лежав у його польовій сумці, врятує йому життя...

Надвечір 15 липня смоленські мости були заміновані...

Частини військової групи генерал-майора Чумакова стікали кров'ю, але рубіж на узвишсях вздовж річки Лосвянки утримували з самого ранку. Розумно розставлені й закопані в землю танки, рухомі батареї — залишки колишньої артилерійської бригади — виявилися головною ударною силою у відбитті атак німецьких танків і мотопіхоти. І ще залповий рушничний вогонь, якого почали навчати бійців перед самою війною. Після двох невдалих атак німці начебто вгамувалися, але це могло означа-

ти, що вони шукають шляхи обходу наших військ, які закопалися в землю, або чекають, поки їм допоможуть з повітря «юнкерси».

У хвилину затишшя до генерала Чумакова прибіг на командний пункт командир радіовзводу — щупленький, білявий молодший лейтенант.

— Товаришу генерал, вас викликає до радіотелефону штаб фронту! — збуджено доповів начальник радистів.

Федір Ксенофонтович поспішив у яр, до замаскованої радіостанції, і застав її екіпаж у всеозброєнні: були наготові змінні позивні, ключі до переговорних таблиць паролів, а головне, на хвили був той, хто викликав генерала.

Радисти — червоноармійці другого року служби, всі у вицілому обмундируванні, — вміло робили свою справу, і Федір Ксенофонтович за хвилину вже знав, що з ним розмовляє начальник розвідвідділу штабу фронту. Виявилося, фронтова радіорозвідка підслухала відкриті переговори німців про зниклого полковника Шернера, якого, мабуть, захопили в полон росіяни; при ньому були важливі документи, і зараз штаб фронту цікавиться, чи не знає Чумаков щось про цього Шернера, бо він зник найімовірніше в смузі дій його, Чумакова, військової групи.

Федір Ксенофонтович доповів про пряме влучення німецької авіабомби в автобус, де були полковник Шернер і полковник Карпукін, і про те, що попередньо вилучені в полоненого документи відправлено до штабу фронту з нарочним-мотоциклістом. Але йому відповіли, що мотоцикліст до штабу фронту не прибув і навряд чи прибуде, бо дорогу між Смоленськом і Ярцевом осідлав ворог. Тому начальник розвідвідділу попросив надіслати до штабу фронту запис допиту Шернера, коли є такий, а також повідомити зміст вилучених у німецького полковника документів.

Федір Ксенофонтович почав згадувати документи Шернера, з якими він знайомився, і вирішив, що, можливо, заслутовує на увагу наказ командирові 29-ї німецької моторизованої дивізії генералу фон Больтерштерну. В ньому вимагалось від генерала вжити заходів для захоплення мостів через Дніпро в Смоленську. Отже, треба б спершу повідомити про цей документ генералові Лукіну, який відповідає за оборону Смоленська, а потім послати шифровку у штаб фронту, якщо вже трофейні документи туди не потрапили.

Загиблого полковника Карпукіна замінив підполковник Дуйсенбієв, і Федір Ксенофонтович поквапився на командний пункт, щоб доручити йому скласти шифровку в штаб 16-ї армії. Але тільки-но вийшов з радіостанції, як неподалік, у затінку розлогих кущів бузини, побачив полкового комісара Жилова й капі-

тана Пухлякова, начальника особливого відділу, якого бійці прозвали Поетом. Пухляков носив рудуваті, закручені догори вуса, був по-гусарськи бравий, підтягнутий і завжди кидався в саме пекло. Особливо коли треба було піднімати бійців у контратаку.

Перед Жилівим і Пухляковим виструнчився і щось говорив незнайомий командир у запиленому танкістському комбінезоні, по-верх якого було надіте польове спорядження — пояс з портупями, кобура з пістолетом і польова сумка. Трохи зсунувшись, реміні спорядження витемнили незапилені смуги на синьому комбінезоні. Поряд, під самими кущами, стояв мотоцикл з коляскою, в якій дремав червоноармієць за ручним кулеметом, закріпленим поперек коляски в турельній вилиці; червоноармієць звів у сні туго забинтовану голову, і здавалося, що на ній біла шапка.

— Гінці від генерала Лукіна! — повідомив Жилів Федора Ксенофоновича, який саме вийшов з фургона радіостанції.

Командир у танкістському комбінезоні виявився старшим лейтенантом. Повернувши до генерала сіре від пилу й втоми обличчя, він подивився на нього журно-суворими темними очима, мовби переконуючись, що перед ним був не хтось інший, а саме Чумаков, і подав йому зелений, у сургучевих печатках пакет з наказом генерал-лейтенанта Лукіна.

Наказ вимагав від генерал-майора Чумакова негайно відвести свою військову групу до Смоленська і зайняти оборону на ближніх підступах до міста, прикривши Рославльське шосе. У наказі було визначено рубіж і час його зайняття, а самого генерала Чумакова викликали до штабу армії для одержання точніших вказівок.

Ніби все зрозуміло й просто. Є наказ — його треба виконувати. Але не так легко відірватися від ворога вдень, коли на тебе націлені його гармати, кулемети, коли слідом за тобою можуть рушитися танки. Та ще в такій заплутаній обстановці: офіцер зв'язку, який прибув з пакетом, попереджав, що все шосе Красне — Смоленськ, до села Хохлово, заповнене німецькими військами, і тому треба відходити ліворуч, польовими й лісовими дорогами, до того ж виставивши сильні головні й бокові похідні застави.

Коли Чумаков рушив з яру до замаскованих бліндажів і траншей командного пункту, щоб віддати потрібні розпорядження командирам штабу, його зупинив начальник особливого відділу капітан Пухляков:

— Товаришу генерал, вибачте мені, будь ласка, що невчасно турбую, але служба... — Пухляков клацнув верхнім клапаном

жовтої польової сумки, дістав з її шкіряних глибин невеликий голубий папірець, списаний фіолетовим чорнилом.— Тут моє начальство шифровку надіслало... Просить вас негайно написати для Москви пояснювальну записку...

— Справді, вибрали час.— Федір Ксенофонович досадливо ласміявся. Потім вже серйозно запитав:— Що й кому треба пояснювати?

— Запитують про якогось майора Птицина,— з готовністю відповів Пухляков.— Я вже тут наводив довідки...

— Птицина? — здивувався Федір Ксенофонович.

Прізвище наче знайоме, але одразу не згадувалося, кому воно належить. А капітан Пухляков не міг підказати, бо замінив загиблого начальника особливого відділу групи вже після того, як поранений майор Птицин відбув до госпіталю.

— У шифровці сказано, що ви передали з ним листа своїй сім'ї.

— Правильно! — Федір Ксенофонович одразу згадав, як він у ніч перед війною, коли їхав до Крашан, зустрів на пошті цього містечка майора інженерних військ. Майор назвав себе «шляховиком фронтового підпорядкування», хоч війни ще не було... Потім, коли почалася війна, майор цей, поранений у ногу, виявився в його, Чумакова, групі, яка пробивалася на схід, і був непоганим інструктором з підривної справи. Після виходу з оточення й короткочасного лікування в польовому госпіталі майор Птицин щось робив, здається, в інженерному відділі штабу дивізії полковника Гулиги, потім знову був поранений, і Чумаков, випадково побачивши його в санітарному поїзді на могильовському вокзалі, справді попросив віднести в Москві на 2-у Візницьку вулицю невеликого листа для сім'ї, яка переїхала туди в Ленінград.

Усе це Федір Ксенофонович швидко переповів капітанові Пухлякову, але писати пояснювальну записку не мав часу. Капітан і не наполягав на записці, а поквапливо занотовував розповідь генерала у свій блокнот.

— Але в чому справа? Що з цим Птициним? — не без тривоги запитав Федір Ксенофонович у Пухлякова.

— Не знаю, товаришу генерал,— широко зізнався капітан.— Мабуть, призначають його на якусь важливу посаду... Війна... Треба перевіряти людей...

І все-таки підсвідома тривога закралася в душу Федора Ксенофоновича. Чи не сталося чогось дома?..

Але цей день, як і багато попередніх, був сповнений таким неймовірним напруженням і стількома небезпеками, що все, не пов'язане з відведенням ще більш поріділих і вкрай виснажених

частин до Смоленська, вилетіло у нього з голови й серця. До того ж генералові Чумакову не пощастило до кінця самому виконати цю непросту операцію, що проводилася під обстрілом, бомбардуваннями, при нападі німецьких танків і мотоциклістів. Коли півторатонка, в кабіні якої поруч з шофером їхав Федір Ксенофонтович, поминула місток через річку Сож і наблизилася до Рославльського шосе, ліворуч, у продовгуватій низині, над якою петляла дорога, зметнулися гігантськими чорними мітлами вибухи важких снарядів. Потім вибух вогняною стіною раптом закryw усе небо перед півторатонкою, і Федір Ксенофонтович, відчувши тугий, гарячий удар в машину і в себе, немов розчинився в страшному гуркоті.

Командування зведеною військовою групою узяв на себе полковник Гулига. А вдруге пораненого Чумакова відправили санітарним автобусом до Смоленська, в госпіталь... Федір Ксенофонтович опритомнів у дорозі. Відчув поштовхи машини, яка мчала щербатою дорогою, здогадався, що він лежить на підвісних ношах, і, не розплющуючи очей, став прислухатися. Поруч гомоніли двоє — один густим, буркотливим і навіть озлобленим голосом, другий — ламким, юнацьким з нотками здивування й наївності. Це вели свою постійну суперечку сержант Чернега і червоноармієць Олесь Христич, яким полковий комісар Жилів наказав супроводжувати генерала Чумакова до госпіталю — чи в Смоленськ, чи у Вязьму, або й у саму Москву — куди лікарі скажуть — і відповідати головою за нього. Олесь Христич, навчений гірким досвідом, зажадав документ з печаткою, який підтверджував би наказ полкового комісара. Такий документ йому написали, тільки вручили його сержанту Чернезі як старшому — один на двох. І Олесь Христич канючив тепер того папірця в Чернеги, бо сержантові, мовляв, у разі чого, повірять, що він не дезертир, а Христич такий незвучий, що може знову ускочити в якусь халепу, як того разу, коли він потрапив під трибунал і мало не розпрощався з життям.

— Жаль, що не коцнули тебе, зануду, — бурчав Чернега. — Мені легше жилося б!

— А що я тобі таке зробив? — ображено відгризнувся Христич. — З кожним може трапитись!

— З тобою щодня трапляється! То за дезертира його приймають, то він гранату трохи не пожбурив у маршальську охорону!..

— «Трохи» не вважається! — доводив Христич. — За «трохи» не судять!

— Та з тебе нічого не візьмеш, а з мене начальство таку стружку зняло, що повік не забуду!

— Зате маєш сержантське жалування!

— Подавись ти цим жалуванням! — дедалі більше розпалювався Чернега. — Командувати такими йолопами, як ти, я й за золоті гори не захотів би, якби не війна.

— Чому це я йолоп? Чому?

— А хто зчинив паніку, що вода отруєна, коли ті два диваки обжерлися німецької шипучки?! Хіба не твоя робота?

— Ну, моя! Але хто обжерся, той і йолоп!

— Жаль, темної тобі не влаштували. Хлопці через тебе голодні були до обіду, — послушали психа, що сніданок на отруєній воді зварено, і всі куці обригали!

— Нічого, зате трава там краще ростиме! — Христич похлоп'ячому хихикнув.

Чернега поблажливо помовчав, зітхнув і поцікавився

— Що то в тебе у протигазовій сумці здулося?

— Протитанкова граната, — охоче і навіть весело відповів Олесь. — Та сама!.. Може, в музей колись здам.

— А пожувати нічого немає?

— Про жування начальство мало подбати! — з докором зауважив Христич. — У мене в самого кишки до хребта прилипають.

— Потерпиш. А мені треба поїсти — я діабетик.

— Діабетик? — здивувався Христич. — Що це за професія?

— Дурень ти, Христичу! — сердито засміявся Чернега. — Діабетик — професія... Ха-ха!.. Коли б ти сказав: сифілітик — професія, то я ще, може, й погодився б.

Федір Ксенофонович з самого початку не без цікавості прислухався до цих пересварок, а почувши останні слова Чернеги, не витримав і зайшовся сміхом, схожим на стогін. І враз у тіло уп'явся біль. Чумаков відчув, що плече й шия його туго перебинтовані і накладена свіжа пов'язка на вже заживаючу, але ще болючу рану й на щелепній ключиці.

— Куди ми їдемо? — запитав він у сержанта Чернеги, який відразу ж змовк, коли генерал засміявся.

— Уже в Смоленську. В госпіталь їдемо. — І Чернега почав торсати молоденьку санітарку, яка заснула в кутку автобуса. — Прокинься, сплюхо, та покажи дорогу до лікарні.

Але дівчина, мабуть, не спала кілька ночей і тільки мляво хитала головою, а прокинутися не могла.

— Стійте! Стійте! — закричав раптом Олесь Христич, побачивши щось з вікна на вулиці, якою вони їхали вже повільно, лавіруючи поміж уламками зруйнованих стін, купами цегли й щебін-

ки.— Зупиніться! Он Іванюта голосує! Наш молодший політрук Іванюта!..

На обочині вулиці, біля перехрестя, справді стояв молодший політрук Мишко Іванюта. Поряд з ним, на захаращеному тротуарі височіла загорнута в сірий папір і перев'язана шпагатом чимала пака. То були свіжонадруковані листівки. Мишко сподівався зупинити якусь машину, що прямувала до Красного.

Поява «свого» санітарного автобуса, хоч їхав він і в протилежний бік, порадувала його неймовірно. Та, побачивши забинтованого Чумакова, Іванюта відразу скис: і серце стислося від страху за добру людину, і зникла надія, що «санітарка» скоро поїде назад.

— Давай сюди свої листівки, і рушили,— похмуро наказав йому Федір Ксенофонтович.— Нема вже там наших, де були...

— А ми куди? — запитав Іванюта, коли засунув паку листівок під ноші.

— У госпіталь,— відповіла, прокинувшись нарешті, молоденька медичка в чоловічому червоноармійському обмундируванні. Поправляючи під зсунутою пілоткою руде волосся, вона запитала: — Не знаєш, де він тут?

Усі запитально глянули на Іванюту.

— Ні... Знаю тільки, де комендатура,— ніби виправдуючись, відповів Мишко.

— Давай до комендатури! — наказав генерал Чумаков. Його не полишала думка хоч би по телефону доповісти командармові Лукіну про документи полковника Шернера та й про все інше...

Федір Ксенофонтович відчував, що в нього паморочиться голова, болить ліве плече й палить шию нижче лівого вуха. Та коли вони під'їхали до комендатури, встав з нош досить бадьоро і, не звертаючи уваги на протести санітарки, вийшов за допомогою Іванюти й Чернеги з автобуса.

Іванюта в присутності генерала Чумакова поведився на території комендатурі як господар. Умить з'ясував, що начальник гарнізону полковник Малишев тільки-но звідкись приїхав і в його приймальній повнісінько військового та цивільного люду.

— Дорогу генералові! — скомандував Іванюта, коли вони зашли до переповненої людьми приймальної кімнати.

Протиснулися до дверей і без стуку зайшли в кабінет усі троє. Полковник Малишев, який сидів за столом, побачивши генерала в бинтах, підвівся, але продовжував шпетити за зіпсований телефон чоловіка середнього віку в окулярах, з борідкою, що стояв перед ним у білому парусиновому костюмі.

— Чим можу прислужитися, товаришу генерал? — запитав Малишев, відпустивши чоловіка.

Федір Ксенофонтівич нічого не встиг відповісти, бо увагу Малишева привернуло вищання автомобільних гальм на вулиці. Просто навпроти розчиненого вікна його кабінету різко зупинилася на бруківці могутня восьмитонна «ярославка», в якій на лавках щільно сиділи бійці в касках і новенькому обмундируванні, затиснувши між колінами автомати й ручні кулемети.

— Оце сила! — із задрістю в голосі сказав Малишев і, підійшовши до вікна, гукнув: — Відвести машину в затінок!

Останні слова полковника адресувалися тілистому, трохи обрзкломому майорові у формі інженерних військ, який неквапно вийшов з кабіни машини. На грудях у нього також поблискував лакованим прикладом автомат ППШ. Коли машина проїхала під крони дерев, майор, підступивши до вікна, запитав:

— Скажіть, будь ласка, де можна знайти полковника Малишева?!

— Я Малишев, заходьте! — І полковник, повернувшись на решті до генерала Чумакова, знову повторив: — Так чим можу прислужитися?.. — Але, помітивши, що в того на зблідлому лобі виступили великі краплі поту, осікся і вже співчутливо, з почуттям провини запитав: — Вам погано?..

Федора Ксенофонтівича посадили на канапу: в нього справді запаморочилось у голові й гостро заболіло серце.

— Покликати медсестру? — стурбувався молодший політрук Іванюта й вимогливо глянув на сержанта Чернегу, який стояв поруч.

— Не треба, хвилинку передихну... Мене.

— Чарку коньяку, товаришу генерал?! Допоможе! — Малишев кинувся до шафи, дістав відкорковану пляшку вірменського коньяку, налив півсклянки й подав Чумакову.

Федір Ксенофонтівич великими ковтками випив коньяк, з полегшенням перевів подих.

У цей час до кабінету зайшов майор. Притримуючи лівою рукою автомат, що висів на шиї, праву мляво підкинув до козирка кашкета з чорним околишем і доповів:

— Майор Ільвський! Командир окремого саперного батальйону фронтового підпорядкування! Прибув з наказом взяти під охорону мости через Дніпро!

— Слава богу! — з полегкістю вирвалося в Малишева. — Ці мости мені в печінках сидять!.. Прошу документи.

Полковник Малишев уважно вивчав подані майором папери з наказом про передачу мостів, а Федора Ксенофонтівича мовби хтось холодною голкою шпигнув у серце. «Німець?!» — обпалив його напівздогад, і він покосився на Іванюту, який про щось перешіптувався із сержантом Чернегою.

— Товаришу майор, ви з штабу фронту давно виїхали? — байдужим тоном запитав Федір Ксенофонтович, відкинувшись на спинку канапи і втомлено прикривши долонею очі.

— Години три, ну, може, чотири тому, — відповів майор, поглянувши на наручний годинник. — Власне, ми не з самого штабу, а з Вязьми...

— Німці не дістають вогнем з Ярцева до автостради?

— Здалеку обстрілюють шосе. Там ми й затрималися, — охоче відповів майор.

— А взагалі від Ярцева до Смоленська шлях не дуже забитий? — Запитуючи це, Федір Ксенофонтович пам'ятав, що за п'ятнадцять кілометрів від Смоленська німці сьогодні перехопили шосе. — А то я хочу махнути в госпіталь прямо у Вязьму.

— Шлях вільний.

Ці слова майора остаточно переконали генерала Чумакова в тому, що розмовляє він з німецьким диверсантом.

— Наказ у порядку, — задоволено сказав полковник Малишев, — а тепер прошу документи — всі, які є. — Він ніяково глянув на майора. — Вибачте, товаришу майор, але час суворий — треба бути пильним...

— Будь ласка, будь ласка! — Майор похапливо став витягати з нагрудних кишень гімнастерки посвідчення особи, партквиток, продовольчий атестат на бійців, що приїхали з ним.

Малишев уважно вивчив документи, написав якусь резолюцію на продовольчому атестаті й усе разом повернув майорові. Потім натиснув на кнопку електричного дзвінка. Увійшов молодший лейтенант міліції з червоною пов'язкою на рукаві.

— Черговий по гарнізону з'явився! — не дуже по-військовому доповів прибулий.

— Проведіть товариша майора в адміністративну частину. Нехай візьмуть продатестат і поставлять його людей на постачання.

— Встигнемо з цим, товаришу полковник! — з нетерпінням заперечив майор.

— Заждіть, — піднявши долоню, обірвав його Малишев. — Тут я господар! — І знову до чергового по гарнізону: — Потім викличете начальника варті, і всі разом до мене! В темпі!

Тільки-но за майором і черговим зачинилися двері, генерал Чумаков, мов і не поранений, підхопився з канапи і, задихаючись від хвилювання й пережитого напруження, майже зашипів на полковника Малишева:

— Це ж диверсант!..

— Тихше... — Малишев злякано приклав до губів палець і кинув швидкий погляд на двері, в яких уже з'явився черговий

відвідувач.— До мене поки що не можна! — владно крикнув відвідувачеві.

Двері зачинилися, і полковник Малишев тихо запитав:

— Вибачте, з ким маю честь?..

Чумаков назвав себе й простягнув особисте посвідчення. Малишев розгорнув потерті палітурочки посвідчення і всміхнувся:

— Відразу видно нашу роботу... З іржею... А там усе скріплено блискучим дротиком. На продовольчому атестаті старий шифр. Наші контррозвідники працюють немарно і нас провіщають...

— Та й шлях на Вязьму перетято! — нагадав Чумаков.

— Теж знаю.— Малишев вибачливо усміхнувся.— Але ж не міг я одразу скомандувати йому: «Руки вгору!..» По-перше, ще не знав, хто ви... А що, як один спектакль розіграєте? По-друге, вони, коли їх викривають, негайно пускають у хід автомати... А там ціла ж орала! — Малишев кивнув на вікно.— Не можна сполохати, інакше такого лиха накоять...

Молодший політрук Іванюта й сержант Чернега, закам'янівши було від несподіваного повороту подій, почали оговтуватися.

— Товаришу генерал,— зашепотів Чернега,— у нас є протитанкова граната! Такої вистачить на всю їхню машину! Та ще, може, в них гранати здетонують, коли із запалами...

— Добра ідея,— погодився Чумаков.

— А я, давайте, цього «майора»...— без особливого ентузіазму зголосився Іванюта, може, тому, що таке завдання порівняно з тим, яке брали на себе Чернега з Христичем, було дрібницею.

— Тільки нічого з ним не з'ясовуйте,— суворо нагадав Іванюті Малишев.— Після вибуху гранати одразу ж кулю в потилицю йому, і квит...

Чумаков і Малишев залишилися в кабінеті вдвох. За кілька хвилин з розчиненого вікна пролунав задержуватий, але нерівний від хвилювання голос Христича:

— Хлопці, ось майор ваш сумку цукерок вам передав!.. Ловіть!..

Федір Ксенофонтівч здогадався, що Христич кинув гранату разом з протигазом, і в думці похвалив юнака за кмітливість. І враз від могутнього й протяжного вибуху похитнувся будинок, бризнула зі стелі й стін штукатурка, вмить спотворивши кабінет, загойдалася люстра, злетіли зі столу папери й чорнильне приладдя, а од віконних рам не лишилося й сліду. Вибухова хвиля так штовхнула Чумакова й Малишева, що вони не встояли на ногах і, вхопившись один за одного, повалилися на канапу...

Пострілу ж Іванюти в зчиненій метушні вони не почувли. На подвір'ї, коли Мишко, тримаючи під подолом гімнастерки наган, скрадався вслід за «майором», його помітив капітан-артилерист — той самий, який сьогодні вранці заарештовував Іванюту. Вражений тим, що молодший політрук (капітан був певний, що це переодягнений німецький вивідувач), який утік з-під арешту, знов опинився в розташуванні комендатури, він спершу розгубився. Коли ж на вулиці стався вибух, та такий сильний, що на подвір'ї посипалося листя з дерев, капітан на мить повернувся в бік вибуху й випустив з поля зору молодшого політрука. Потім оглянувся на пістолетний постріл і побачив розпластаного на землі майора, над яким схилився з наганом у руці Іванюта...

До кабінету полковника Малишева влетів сержант Чернега і закричав:

— Там убивають нашого молодшого політрука! Рятуйте!..

Коли полковник Малишев вибіг на подвір'я, то побачив Іванюту із закривавленим обличчям і в роздертій гімнастерці. Побитого й обеззброєного, патрулі-червоноармійці піднімали його з землі, а капітан-артилерист молотив його чоботом знизу куди попало.

— Струнко-о! — скомандував перше, що спало на думку, полковник Малишев.— Відставити!..— Потім накинувся на капітана: — Хто дав право тобі на самосуд?!

— Так ось, убив! — Капітан приголомшено показав на тіло «майора».

— Тебе теж слід! — загрозово-плаксиво сказав капітанові сержант Чернега, дивлячись, як Іванюта витирав носовиком із спотвореного боєм і страхом обличчя кров і сльози.

— Як там?! — суворо запитав у Чернеги Малишев.— Ніхто з гадів не вцілів?..

— Ні... На весь квартал розлетілися їхні душеньки,— задоволено відповів Чернега. І, скривившись, додав: — Навіть цей недоносек Христинч, що кидав їм сумку з гранатою, не вберігся! Не встиг упасти за огорожу і піймав головою осколок!

— На смерть?! — спохмурнівши, запитав генерал Чумаков, який теж вийшов на подвір'я і прислухався до розмови.

— Якби на смерть,— з в'їдливою схвальністю мовив сержант.— Поранило... Ця отрута ще попсує мені здоров'я...

Федір Ксенофонович у цей час побачив у Малишева документи застреленого «майора» і простягнув руку:

— Дайте і мені глянути.

Він розгорнув посвідчення у сірій затертій оправі і прочитав: «Майор Ільвівський... командир окремого саперного батальйону фронтового підпорядкування...» Щось знайоме було в цьому спо-

лученні і звучанні слів... Нараз Федір Ксенофонтівич пригадав нічний випадок на пошті в переддень війни: так само відрекомендувався йому під час знайомства майор Птицин... Здається, й документ схожий... Щоправда, тоді генерал не знав, що треба було звертати увагу на таку важливу дрібницю, як нержавіючий дротик, яким прошивали німці підроблені документи.

І знову мовби спалах світла в пам'яті — багрово-зловісний — розмова з начальником особливого відділу Пухляковим: звідки заявився у штабі майор Птицин і як давно знає його Чумаков?.. Невже є зв'язок між тими запитаннями, що прилетіли з ефіру, і цією несподіваною його підозрою?.. Та чи й підозра це? Невже справді був у його штабі ворог?.. І послав у свій дім гада? Впустив у свою сім'ю?.. Що там, у Москві, могло статися?

Від цих недобрих запитань Федір Ксенофонтівич почував себе так, наче ковтнув чогось бридкого. У ньому дедалі більше зріло, тиранячи душу і обдаючи мерзенним холодком страху серце, передчуття лиха. Ворухнулася гнітюча думка про те, що він з оцим, ще туманно-примарним, передчуттям від'їжджав з Ленінграда за дві доби до початку війни...

Битими шляхами, шосейними, польовими й лісовими дорогами рухалися до Смоленська війська — через ліси й села, яри й узвишшя. Війська поспішали до Смоленська — наші й німецькі.

Вибиті сталевими накатами танків Гудеріана з рубежів оборони або змушені за наказом відійти на ближні підступи до міста, радянські підрозділи відкочувалися з ар'єргардними боями — на північ і північний схід, — намагаючись не дати ворогові зіпхнути себе з доріг, не дозволити йому обігнати й випередити у виході до Смоленських фортечних мурів.

Але «сила й камінь рве». Сила була на боці загарбників. Сила і швидкість... Швидкість і кількість... Мотомеханізовані колони німецьких полків, попереду яких рухалися ударні танкові групи в супроводі автоматників-мотоциклістів, зуміли розвинути швидкість особливо на Рославльському й Київському шосе та на Краснинському шляху. Протаранивши відступаючі колони червоноармійців і розкидавши їх з дороги, німці увечері 15 липня з трьох боків підійшли впритул до Смоленська.

На південній і південно-західній околицях міста ворога зустріли рушнично-кулеметним вогнем загони добровольців-винищувачів і загін міліції. Несподіваний вогневий удар зупинив перші хвилі німецьких мотоциклістів і автоматників. Але невдовзі на позиції захисників міста ворог спрямував могутній мінометний вогонь, потім перейшли в атаку танки, і нашу оборону було зім'ято. Ворог вдерся до Смоленська.

Дві стрілецькі дивізії 19-ї армії, яким було наказано форсованим маршем перекантуватися з півночі на південь від Смоленська, не встигли зайняти вказаного їм рубежу оборони по річці Сож, та й сили в них після кровопролитних боїв під Вітебськом були мізерні.

Бій за південну частину міста тривав лише кілька годин. Але нічим не зміряти його напруження, запеклості, трагічності. Червоноармійські підрозділи із загону підполковника Буяшина, які встигли відійти в межі міських фортечних мурів, злилися з батальйонами народних ополченців і почали спільно вести оборонні бої, розподілившись на групи й групки. Кожен кам'яний будинок і квартал, кожна вулиця й площа стали аренами кривавого двобою. Дедалі більше палало чадних вогнищ на бруківках і тротуарах, у скверах і на перехрестях — це горіли німецькі танки й бронетранспортери, у які влучили пляшки з пальною рідиною, кинуті з вікон будинків... Але будинки, їхні кам'яні стіни не тільки захищали, створюючи вигоду для засад і раптових нападів... Вони ще й роз'єднували, відривали від вулиці, від міста, від однополчан... Жменька людей, які засіли на поверхах будинку, коли їм не могли уточнити бойового завдання, доставити боєприпаси, коли вони не знали, чи утрималися в сусідньому будинку, найближчому кварталі і якою мірою кожної даної миті корисна їхня бойова активність у зайнятому ними будинку, — ця жменька людей починала відчувати себе загубленою, як у вічному лісі серед хижих звірів. Тяжкий це стан, але зв'язки гранат і пляшки, які вони кидали і від яких горіло залізо, рушничний і кулеметний вогонь з вікон будинків гальмували просування загарбників до центру міста. Спалахували нові німецькі танки, вантажні машини, транспортери. Посилювався у відповідь мінометний і артилерійський обстріл. Під ударами мін, снарядів та авіаційних бомб будинки ставали братськими могилами захисників Смоленська.

Не мав полковник Малишев жодних можливостей об'єднати оборонні вогневі осередки в єдину систему вогню і дій, бо на боці загарбників значна кількісна перевага, здебільшого в танках. Супроводжувані мотопіхотою, вони вишукували слабко прикриті проходи, провулки і рвалися до Дніпра, щоб вдертися на мости, захопити плацдарми на північному березі Дніпра і забезпечити механізованим корпусам групи німецьких армій «Центр» можливість узяти в залізні лещата головні сили радянських військ Західного фронту.

Південну частину Смоленська довелось залишити. Мостами ринули в Задніпров'я госпітальні машини з пораненими, лікарями, медсестрами, евакуювалися «мешканці» Лопатинського

саду — керівники обласного комітету партії, облвиконкому, райо-нів міста.

На одному з мостів зібралася летюча військова рада: поранений осколком у скроню полковник Малишев, перший секретар обкому Попов, голова облвиконкому, начальник управління НКВС області... Вирішували єдине питання: висаджувати чи не висаджувати мости. Всі сходилися на тому, що треба висадити. Але зв'язку зі штабом 16-ї армії не було.

На мосту, поряд з учасниками цієї ради, загальмував санітарний автобус. З нього вийшов генерал Чумаков, перебинтований, змучений. Відрекомендувавшись Попову і впізнавши в ньому першого секретаря обкому партії, він звернувся до Малишева:

— З Лукіним зв'язку немає?

— На жаль, немає.

— Тоді прошу зважити й на мою думку: мости треба висаджувати.— Він рушив до автобуса і, ставши на сідінець, сказав Малишеву:— Я готовий, Петре Федоровичу, ділити з вами відповідальність. На нашому боці оперативна доцільність.

Малишев задумливим поглядом провів автобус і зажурено мовив:

— У військових рішеннях колективки не в пошані... Голову підставляє той, хто віддає наказ...

Малишев, на жаль, мав рацію. Через два дні після висадження мостів у розташування військ 16-ї армії, яка намагалася всіма силами відбити в німців Смоленськ, прибув літаком представник військової прокуратури Західного фронту з ордером на арешт полковника Малишева Петра Федоровича... Але мав рацію і генерал Чумаков: під час наступної, більш глибокої оцінки оперативної обстановки в районі Смоленська переміг здоровий глузд.

21

Килимова доріжка наче пливла назустріч Молотову. Бордовою смугою в зеленому обрамленні вона простяглася через весь довгий і світлий коридор, яким неквапливо йшов нарком, поринувши у важкі думи й відчуваючи страшенну втому від безсонних ночей. Народний комісар закордонних справ ніс червону папку з важливими документами. Серед них шифровка, яка сповіщала Радянський уряд про те, що сьогодні вранці в Японії пішов у відставку кабінет Фузімаро Коноє. І зараз треба було не тільки обговорити її з членами Політбюро та Державного комітету оборони, а й висловити свої міркування щодо можливих наслідків такої раптової зміни японського кабінету.

Наслідки ж могли бути дуже грізні — аж до негайного нападу Японії на радянський Далекий Схід. А війна на два фронти, коли й на одному Червона Армія стікає кров'ю від нерівності сил і переваги німців у авіації й танках, могла ще гостріше поставити питання — вистоїть чи не вистоїть Радянська держава під натиском об'єднаних сил імперіалізму. До того ж і Туреччина, прикриваючись нейтралітетом, посилено готується до агресії проти Радянського Союзу, відкрито заявляючи про своє бажання приєднати до себе радянські Закавказзя, Крим і Поволжя. А Іран, блудливо ховаючи очі, з удаваною простодушністю перетворює свою північну частину на німецький плацдарм для нападу на СРСР з півдня: Радянському урядові в деталях відомо про створення в Ірані німецьких складів зброї та боеприпасів, про прибуття туди великої кількості німецьких офіцерів... Потрібні були негайні й вагомні заходи радянської дипломатії, необхідні хоч якісь зміни на нашу користь на радянсько-німецькому фронті...

Гостроту ситуації відчував увесь світ. Вирували пристрасті в буржуазних парламентах, невтомно радилися президенти й міністри, розкладали таємні карти перед керівниками своїх урядів генштаби й розвідцентри. Велась і інтенсивна, пропахла порохом розумова боротьба з пожадливіми сподіванням добути з виниклої сутички двох світів якусь користь, хоч буржуазних політиків і мучило побоювання, як би самим не згоріти в полум'ї війни, що розгорялося дедалі більше. Колишній скептичний стан визначних умів буржуазного світу щодо Радянської країни змінився подивом і тривогою.

А народи Європи і всього світу? Невже вони й досі не розгледіли, що несе їм гітлерівський «новий порядок», за якого всі, крім «німецької раси», приречені на рабство? Невже концентраційні табори, що поглинають мільйони людей усіх національностей, нікого й нічого не навчили? Адже діалектика подій, безперечно, повинна привести до об'єднання всіх антинацистських сил хоча б у Європі!..

Так, зараз радянській дипломатії треба було точно знати, якими очима і з якими почуттями спостерігав світ за воєнним роздмуханим протиборством.

Наркомат закордонних справ СРСР усією роботою свого складного організму чимось скидався в ці дні на добре налагоджену сейсмічну службу, яка безперервно веде величезний комплекс спостережень за коливанням політичного ґрунту континентів. Відчуваючи гостру недостачу потрібних відомостей, радянські дипломати невтомно шукали замість порушених каналів зв'язку нові можливості прослуховувати пульс планети в різних її

больових місцях і нагромаджували інформацію — гарячу, сповнену пристрастей, загадковостей, часто загрозливу, зловісну, рідше обнадійливу. Наркоматові закордонних справ постійно доводилося розгадувати найскладніші державно-політичні ребуси, химерні комбінації дипломатичних пасьянсів, щоб зрозуміти значення суперечливих військово-політичних прикмет, фактів, явищ, дипломатичних кроків — явних і таємних, щоб вивіряти й доказово підтверджувати прогнози, що впливали з усього цього, і готувати для Політбюро, члени якого одержували ті самі шифровки, первинну оцінку подіям, котрі несли в собі суть намірів правителів тієї чи іншої країни, яка опинилася в орбіті грізного протиборства.

До кабінету Сталіна, де майже безперервно засідало Політбюро ЦК, нарком закордонних справ мав іти, несучи з собою навіть не золотоносну породу відомостей, а вже промиті частинки дорожнього металу істини. На Політбюро старанно й часом досить критично зважували й оцінювали розсип цієї істини, разом шукали пласти, які зростили ІІ, визначали ступінь споріднення з іншими істинами і часто занурювались у вир таких тривог, що, здавалося, сонце на небі тьмяніє! Навіть Англія й США, подавши надії на спільну боротьбу з гітлерівською Німеччиною, насторожували загадковістю своєї політики. А втім, чи загадковістю? Адже зрозуміло, що монополісти цих країн найменше турбувалися про збереження Радянської держави; недаремно ж Гаррі Трумен, визначний член американського сенату, вже на третій день після нападу фашистської Німеччини на СРСР заявив зі сторінок «Нью-Йорк таймс»: «Якщо ми побачимо, що виграє Німеччина, то нам треба допомагати Росії, а коли виграватиме Росія, то нам слід допомагати Німеччині, і, таким чином, нехай вони убивають якомога більше...» В цій думці чітко прозирала суть політичної й військової стратегії американських та англійських правлячих кіл. А Радянський уряд сподівався своєю зовнішньою політикою, своїми зусиллями на фронтах і всередині країни все-таки створити ситуації, вигідні для себе і небезпечні для третьої сторони — гітлерівської Німеччини.

І ось зараз Молотов ішов на Політбюро з новими тривогами. Короткий шлях до кабінету Сталіна, проте думки встигали, мов ткацький човник, приносити з'єднувальну нитку з минулого в сьогоднішній день і знову відносити в минуле, не таке вже й далеке, коли Японія, відкинувши неодноразові пропозиції Радянського Союзу про нейтралітет, зважилася силою зброї випробувати могутність Червоної Армії і схилити Радянський уряд до поступливості на основі умов японського уряду. Але, як кажуть, прийшла по шерсть, а пішла стрижена: Червона Армія силою

зброї, а Радянський уряд гнучкою політикою вгамували апетит Японії.

Молотову пригадалися поштиві й нудно-солодкі посмішки та косі щілинки очей за скельцями окулярів спершу японського посла Того Сігенарі, а потім Татекави, який замінив його; обидва вони за дорученням свого уряду вже самі наполегливо пропонували укласти пакт про нейтралітет. І в квітні 1941 року, коли міністр закордонних справ Японії Іосукі Мацуока, побувавши в Німеччині й Італії, заїхав до Москви, радянсько-японський пакт було підписано строком на п'ять років.

Мацуока від'їжджав з Москви, почуваячись переможцем, бо гадав, що він виграв дипломатичну битву, вслід за якою радянські війська буде відведено з Далекого Сходу. А Сталін і Молотов, які вели переговори з японським міністром, вважали, що перемога на їхньому боці, бо добре знали тодішнє розташування політичних сил у Японії. Якщо міністр закордонних справ Іосукі Мацуока, спираючись на підтримку голови таємної ради Хара, міністра внутрішніх справ Хіранума, члена військової ради принца Асака та інших впливових осіб, був прихильником нападу на Радянський Союз одразу ж, тільки-но Німеччина розв'яже війну, то не менш впливова група на чолі з прем'єр-міністром Фузімаро Коноє, настроїв якої виявляв міністр — охоронець печатки — Хідо, не відмовляючись від агресивних планів проти Радянського Союзу, провадила передусім політику створення під егідою Японії «великої східноазіатської сфери взаємного процвітання», до якої мали увійти Китай, Індокитай, Голландська Індія та інші країни південних морів.

Але після того як Німеччина, розв'язавши агресію проти Радянського Союзу, досягла в перші тижні війни значних успіхів, політичний клімат у Японії втратив стійкість. Радянська розвідка доклдала всіх зусиль, щоб точніше орієнтувати в цьому свій уряд. До Москви почали надходити донесення про безпéрервне нарощування сил Квантунської армії, націленої проти СРСР. Її солдати й офіцери щогодини чекали наказу про початок воєнних дій. Трохи пізніше стало відомо, що 2 липня на імператорській конференції голова таємної ради Хара заявив: «Я прошу уряд і верховне командування атакувати СРСР якомога швидше. Радянський Союз має бути знищений». Військовий міністр Тодзіо підтримав Хара, уточнивши тільки, що нападати на СРСР треба тоді, коли він, «як стигла хурма, ось-ось матиме власти на землю».

Як і раніше, вагався лише прем'єр-міністр Фузімаро Коноє. Але тепер він склав з себе повноваження. Отже, цілком імовір-

но, найближчим часом треба чекати нападу збройних сил Японії на далекосхідні кордони Радянського Союзу?

З цим запитанням, що холодило серце, Молотов і зайшов до кабінету Сталіна. Та нараз ніби наткнувся на невидиму перепону: кабінет зустрів його чоловічим реготом. У кінці довгого столу крізь тютюновий дим побачив Сталіна. Навалившись грудьми на торець, він тримав у руці якийсь аркуш паперу, дивився в нього і глухо посміювався. Йому вторували, розкотисто й гучно, сидячи за столом, Калінін, Щербаков, Мехліс і Каганович. Вирізнявся тонкий сміх Щербакова, який, знявши окуляри, носовиком промокав на очах сльози і витирав спітніле повне обличчя.

Розгублення в очах Молотова розвеселило усіх ще дужче.

— Над чим сміються такі видатні більшовики? — запитав Молотов, прямуючи в глибину кабінету. Він сів на вільний стілець поблизу Сталіна і, поклавши папку на зелене сукно, розкрив її.

— На, читай.— Сталін прикрив папку аркушем, якого тримав у руці.

Молотов побачив донесення генерала Єременка із Західного фронту. В ньому повідомлялося про перший ефект застосування реактивних мінометів БМ-13, про існування яких ні наші війська, ні ворожі не знали. Єременко скупю, але красномовно описав неймовірну паніку серед гітлерівців, коли на них з жахливим ревінням навалився небачений смерч, усе довкола висаджуючи в повітря і спопеляючи. В документі розповідалося й про потрясіння наших військ, коли над ними із страшним виттям пролітали величезні сигароподібні снаряди, вивергаючи хвостаті полум'я.

— Так, утішно,— сухувато сказав Молотов, не поділяючи загальних веселощів, і відклав донесення вбік.— А головне — обнадійливо...

Сталін скосив примружене око на Молотова і гмукнув у вуса:

— Знаєш, чому сміємося?.. Пригадали, як років півтора тому Ворошилов розповідав про залп випробувального зразка цього самого ракетомета на полігоні. Конструктор, щоправда, попередив його, що буде страшноувато, однак під час першого залпу всі мало не злетіли з вишки від надміру емоцій.

— Мабуть, це було без мене.— Молотов так і не розвеселився.— При мені винесли ухвалу про запуск у виробництво ракетометів беєм-тринадцять і про формування спеціальних частин.

Сталін одразу ж спохмурнів, опустив погляд і сказав:

— Так, на жаль, лише за день до початку війни ми змогли винести таку ухвалу.— І після паузи запитав, звертаючись до Молотова: — У тебе, відчуваю, тривожні вісті?

— Ті самі, що й у тебе.— І нарком закордонних справ, узявши з папки шифровку про події в Японії, поклав її перед Сталіним.— А які будуть наслідки?

В кабінеті запала тиша. Всі помітили, що Сталін, ковзнувши поглядом по документу, став похмурішим. Після паузи він тихо мовив:

— Зміна уряду в цій ситуації нічого доброго нам не обіцяє.— Узявши в рот нерозкурену люльку і поцмокавши губами, він запитав у Молотова: — А які прогнози спеціалістів по Японії?

— Якщо новий кабінет доручать формувати тому ж Коноє,— мовби роздумуючи вголос, заговорив Молотов,— тоді є певні підстави гадати, що японці тимчасово утримаються від нападу на нас, а вирішуватимуть свої проблеми в Південно-Східній Азії і будуть вичікувати, як складуться події на радянсько-німецькому фронті...

— Ну, а коли Тодзіо стане прем'єром? — випередив Сталін розвиток думки Молотова.

— У тебе, може, є відомості по лінії розвідки? — Молотов зупинив напружений погляд на Сталіні і, не дочекавшись відповіді, сказав: — Якщо формувати кабінет буде військовий міністр Тодзіо, про що ми довідаємося сьогодні або принаймні завтра, то можлива негайна агресія з боку Квантунської армії...

— Так,— погодився Сталін, затамувавши зітхання.— Вони кинуться на нас із суші, з моря й повітря! Це й розвідка підтверджує... Слідом за японцями нападе Туреччина... Але на інше ми й не сподівалися, хоч і перекидаємо зі Сходу частину сил на Захід. Треба бути в повній бойовій готовності на Сході і на Півдні...— Сталін важким, невидющим поглядом обвів обличчя всіх, хто сів за столом, і мовив далі: — Вони нападуть негайно, навіть незалежно від того, Коноє чи Тодзіо стане головою нового уряду, як тільки ми здамо Смоленськ, і пустимо німців до Москви, і коли ще здамо Київ... Негайно нападуть! Англія й Америка тоді махнуть на нас рукою і почнуть спільно готувати до оборони проти фашистського блоку свої континенти і свої володіння. В них на меті — не допустити Німеччину до світового панування.

Розчинені вікна поступово видихнули тютюновий дим, і кабінет наповнився розсіяним сонячним світлом. Усі мовчали, тяжко задумавшись над почутим від Сталіна й Молотова. Заклавши руки за спину, Сталін почав ходити килимовою доріжкою вздовж столу, похмуро дивлячись собі під ноги. Насуплені бро-

ми, які ховали очі, і темнуюте, у віспинах обличчя виказували сум'яття збурених у ньому почуттів і думок. Тишу порушив Молотов.

— Якщо на фронті протримаємось до осені, обстановка може розрядитися,— сказав він, здогадуючись про сумніви Сталіна.— І японці, й турки навряд чи зважаться починати війну на порозі ями.

Втомлене обличчя Сталіна мовби злагідніло, очі блиснули жовтуватими білками, і темні зіниці спинились на Молотові.

— Протриматися — це перша і обов'язкова умова, але не єдина.— Глухий голос Сталіна ніби карбував слова.— Ми ведемо зараз і дипломатичну битву. Її теж треба виграти! Треба, щоб весь світ переконався, що ми не самотні, що створена і з кожним днем розширюється антигітлерівська коаліція держав і народів, нехай навіть її реальна сила поки що дорівнює нулю! Це перше...

— Як і вирішено на Політбюро,— сказав Молотов, поплескуючи рукою по папці,— вживаються заходи щодо встановлення дипломатичних відносин з емігрантськими урядами Чехословаччини, Польщі, Бельгії і Норвегії... Сьогодні надсилаємо наш проект угоди чехословацькому урядові...

— Добре.— Сталін схвально кивнув і мовив далі: — Друге: усіма можливими засобами треба не допустити розширення фашистського блоку й утворення нових осередків агресії.— І запитав у Молотова: — Що в тебе є з цього питання?

— Проект чергового попередження урядові Ірану, щоб він ліквідував небезпеку нападу на нас зі своєї території.

— Вчасний захід,— погодився Сталін.— Тільки слід пам'ятати про нафтові інтереси Англії в Ірані. Не зіткнутися б.

— Конфлікту не допустимо,— заспокійливо сказав Молотов.

— Отже, головне завдання на дипломатичному фронті,— підсумував Сталін розмову,— розширювати антигітлерівську коаліцію і звужувати рамки фашистського блоку.

Помітивши, що Щербаков записує в блокнот сказане ним, Сталін підійшов до Щербакова і, постукавши чубуком люльки по столу біля його блокнота, додав:

— І ви, товаришу Щербаков, можете багато зробити в цьому плані. Ми дивилися далеко наперед, коли призначали вас керівником Радянського інформаційного бюро. Ви політик чутливий, гнучкий і повинні самі розуміти: Радінформбюро — це дзеркало, в якому відбивається наше становище на фронтах і всередині країни. У це дзеркало пильно дивиться не тільки наш на́род, але й весь світ.

— Розумію, товаришу Сталін.— Щербаков кивнув і поправив окуляри, що він робив завжди, зосереджуючи свою увагу.

— Події, особливо на фронтах,— вів далі Сталін, знову нечутно ступаючи килимом,— треба показувати правдиво, але без зайвої драматизації — спокійно, стримано... Весь світ повинен відчувати з ваших зведень, що ми не тріска в бурхливому потоці подій, а могутній корабель, керований твердою рукою партії більшовиків. І не інакше, хоч би як важко складалися для нас події на фронтах.

— Товаришу Сталін, генштабісти часто ускладнюють наше завдання,— сказав Щербаков, коли Сталін зупинився біля свого робочого столу і почав натоптувати тютюном люльку.— Фронтіві кореспонденти Радінформбюро повідомляють, наприклад, що такий-то пункт залишили наші війська, а Генштаб не завжди підтверджує. Як нам бути в таких випадках?

— Не дрібнитися в судженнях і висновках... Ми накажемо Жукову, щоб у Генштабі за інформацію для Радінформбюро відповідала одна або дві людини.— Сталін розкурив люльку, і на всіх війнув духмянний запах тютюну.— А кореспондентам пояснить, що вони акредитовані при Військових радах фронтів і тому нехай погоджують свою інформацію на місцях. Бо коли командуючий фронтом чи армією не поспішає повідомляти в Москву про залишення населеного пункту — це не завжди побоювання відповідальності. Можливо, він сподівається повернути населений пункт або здійснює якийсь оперативний маневр, і тут кореспондентам не слід поспішати.

— Тим більше, що надоперативна інформація,— доповнив відповідь Сталіна Мехліс,— може допомагати орієнтуватися ворогові.

— Але ворогові може бути на руку і ваша надреволуційна пильність, товаришу Мехліс! — У словах Сталіна прозвучало роздратовання, і він так глянув на Мехліса, що той внутрішньо напружився.

— Ви зі мною не згодні, товаришу Сталін? — насторожено запитав Мехліс, і обличчя армійського комісара першого рангу порожевіло, набравши майже кольору малинових петлиць його зеленої гімнастерки, в яких тулилися по чотири вкритих червоною емаллю ромби.— Адже ми й самі уважно стежимо за тим, що публікує ворог. Отже, слід пам'ятати...

— Слід пам'ятати,— перебив його Сталін,— про тонкощі нашої політичної стратегії, як своєрідний акомпанемент збройної боротьби.— І він знову підійшов до свого робочого столу, подивився звідти на співрозмовників, ніби закликаючи їх до уваги.— Ви не задумувалися, товариші, ось над чим... У кожній країні,

на яку нападали фашистська Німеччина, знаходилися сили, що співчували Гітлеру. Скрізь підводилася «п'ята колона», з'являлися свої квіслінги... Не виявилось їх тільки в Радянському Союзі. Незважаючи на наше зовсім недавнє буржуазне минуле, у нас на початок війни не виявилось ні соціального ґрунту, ні реальних сил для появи «п'ятої колони», і це при тому, що в тисяч і тисяч людей Жовтнева революція відібрала їхнє майно, лишивши тільки право трудитися й жити як усі.— Голос Сталіна трохи підвищився, що означало — головні думки його попереду.— Нам важливо знати й те, як ми виглядали в очах Троцького, враховуючи, що він мав якесь уявлення, з чого складається фортеця Радянської держави... Ось що писав пан Троцький, коли в Німеччині прийшов до влади Гітлер.— Пересунувши на столі папери, Сталін узяв тоненьку жовту папку і, розкривши її, став неквапливо читати: — «Чи можемо ми сподіватися, що Радянський Союз вийде з майбутньої великої війни без поразки? На це відверто поставлене запитання ми відповімо так само відверто. Коли війна залишиться тільки війною, поразка Радянського Союзу неминуха. У технічному, економічному і військовому відношенні імперіалізм незрівнянно сильніший. Якщо він не буде паралізований революцією на Заході, то він змете соціальний лад, народжений Жовтневою революцією».

— Недорікувато, але політична формула зрозуміла,— зауважив Молотов.

— Як двічі по два! — Сталін недбало жбурнув брошуру на стіл.— За Троцьким: якщо нас не врятує повстання пролетаріату західних країн, то нас знищать; іншого виходу немає.

— У цьому вся суть троцькізму! — сказав Щербаков, помітивши, що Сталін поглянув на нього так, ніби чекав його слова.

Сталін справді хотів вислухати Щербакова, але не послішав ставити йому запитання, ретельно перебираючи думки, як досвідчений хлібороб сортове насіння. Він знову почав ходити по товстій килимовій доріжці, розстібнувши верхні гудзики армійського кітеля й поглядаючи золотистими очима на величезну оперативну карту, розстелену край стола засідань. Важко було передбачити, про що він зараз поведе мову, як повернеться до порушеної проблеми політичної стратегії.

— Гримаси історії! — промовивши ці слова, Сталін глухо і в'їдливо засміявся.— Політичний авантюрист Троцький сподівався впевнитися на нашому прикладі в слушності своєї теорії. А встиг упевнитися до своєї смерті в протилежному — побачив, що троцькізм гние... Нам, між іншим, зараз не до того, щоб доводити це. Багато честі для Троцького. Головне, що ми вистоїмо, повинні вистояти! Ми зуміємо захистити справу Леніна, хоч

на революцію поки що немає надій: революційні сили Німеччини загнані у в'язниці й концентраційні табори...

І всі зрозуміли, що Сталін, міркуючи вголос, прокладає логічні містки до того, що його непокоїть. Очі його світилися глибоким розумом, знанням чогось особливого, не відомого іншим.

— Тож повернімося до тонкощів нашої політичної стратегії і, додамо, політичної тактики перед лицем буржуазного світу, що напружено стежить, як ми чинимо опір військам фашистської Німеччини.— Сталін зупинився проти Щербакова і, як завжди, тримаючи ліву руку біля нижнього гудзика кітеля, несподівано запитав: — Товаришу Щербаков, а якби в нашій країні виявилася нині «п'ята колона», ви поспішили б повідомити про це у зведеннях Радінформбюро?

Щербаков здивовано глянув на Сталіна, ворухнув покладеними на стіл великими руками.

— Товаришу Сталін, навіть в окупованих наших областях гітлерівці не знаходять опертя серед радянських людей! — Відчуваючи серйозність запитання, він нервово поправив окуляри на широкому носі й продовжив: — Тільки одинаки із середовища карних злочинців та недобитих куркулів ідуть до них у прислужники... Але це не «колона», а покидьки!.. Щодня Радінформбюро одержує і поширює відомості про партизанську війну у ворожому тилу!

Уважно вислухавши Щербакова, Сталін задоволено усміхнувся, полоскотав чубуком люльки вуса й повернувся до Мехліса, який, здається, відчув, що Сталін зараз звернеться до нього, і дивився на Сталіна прямим, напруженим поглядом, що виражає запитання й настороженість.

— А ось товариш Мехліс мало не викрив «п'яту колону» серед наших військових!..— Сталін махнув затиснутою в правій руці люлькою в його бік.— Я маю на увазі колишнє керівництво Західного фронту на чолі з Павловим.— І він нечутно заходив по кілиму.

— Не я ж вів слідство! — мляво озвався Мехліс, і всі зрозуміли, що то вже не перша в них розмова про це.— А припускати все можна було, маючи на увазі не таке вже й давнє минуле.

— Припускати, що колишній селянин Павлов, який став генералом армії і Героєм Радянського Союзу, міг піти на змову з фашистами проти робітничо-селянської держави?! — Зупинившись, Сталін повернув до Мехліса тільки голову; в скошених очах його світилось обурення.— А ви ж саме з таким звинуваченням перепровадили в Москву із Смоленська відданих під суд генералів! — Побачивши, як побагровів і засолався на стільці

Мехліс, Сталін полагіднів: — Ну, не ви особисто, а військова прокуратура фронту, де ви були першим членом Військової ради! Добре, що тут, у Москві, військова колегія Верховного Суду розібралася в усьому, відкинула маячні звинувачення Павлову, які він підмахнув, бажаючи, мабуть, довести все до абсурду або в хвилину неосудності, в пориві сліпої образи!..

— Я тут ні при чому! — Мехліс відкинувся на спинку стільця, відвівши очі від загадково зосередженого обличчя Сталіна.

— Ні при чому?! — підвищив голос Сталін, не настільки навіть розсерджений, як здивований.— Партійний керівник завжди «при чому»! За все відповідає!.. А товариш Мехліс «ні при чому»! Та ви знаєте, який би ви подарунок зробили нашим ворогам, особливо супротивникам створення антигітлерівської коаліції держав, якби до них просочилася ця маячня про змову у нас на Західному фронті?! Коаліція розвалилася б, не народившись!.. Вникніть, товариші, в ситуацію моменту: німецько-фашистські армії пробиваються в глиб Радянського Союзу, Японія і Туреччина хочуть напасти на нас, але поки що не певні, що переможуть... Англія, США, уряди деяких інших держав, у тому числі й емігрантські, не зацікавлені в тріумфі гітлерівської Німеччини, але й нам не бажають добра... З двох лих вони вибирають менше... Як їм виробляти лінію свого ставлення до Радянського Союзу, коли всередині його, як в Іспанській республіці, можуть знайтися сили, що сприяють перемозі фашистської Німеччини? Цілий комплекс надій і сумнівів водночас... Чи можемо ми, керівники партії і держави, керівники наших Збройних Сил, у такій обстановці бути «ні при чому»?

— Товаришу Сталін, не ловіть мене на невдало сказаному слові.— Образа в Мехліса минула, і він вибачливо поглянув на присутніх.

— У політичного діяча випадкових слів не буває.— Сталін говорив не повчально, а з почуттям досади.— Коли ж воно вирвалося мимовільно, то саме це слово виражає внутрішню суть діяча або його стан у даний момент. Гарзд, не будемо прискіпливі до товариша Мехліса.— Очі Сталіна блиснули поблажливою напівпосмішкою.— Погодимось з тим, що товариш Мехліс обмовився. Але я хочу, щоб усі ми зрозуміли: зараз на нашу країну, в саме її серце, дивляться крізь тисячі могутніх телескопів!

— При цьому бачать одне, а пишуть в газетах або говорять по радіо інше,— із стриманим гнівом зауважив Молотов.

— Так, у білому хочуть бачити тільки чорне! Ти їм докладніше.— Сталін, поглянувши на Молотова, кивнув у бік членів Політбюро і Державного комітету оборони, які сиділи за столом,

Молотов невесело усміхнувся якійсь своїй думці і, ні на кого не дивлячись, почав говорити:

— Ми пильно спостерігаємо й аналізуємо, як буржуазна преса і радіо інформують свої народи про події в нашій країні. І нам зрозуміло, що багатьом буржуазним політикам хочеться побачити в СРСР, м'яко кажучи, розгубленість, особливо серед військового й політичного керівництва та серед інтелігенції. Їм важливо показати своїм народам і урядам нетривкість, неспроможність радянського ладу перед воєнною небезпекою.— Молотов формулював думки чітко, викінчено, мовби викладав їх на папері.— Наші командири, наші політичні діячі розчарували несумлінних тлумачів становища в СРСР, а на інтелігенцію, особливо творчу, дехто з наших противників ще розраховує. Друкують усілякі вигадки про її невдоволення Радянським урядом...

— Правильно, незадоволені є! — з удаваною серйозністю вигукнув Щербаков. Помітивши, що його слова здивували всіх, пояснив: — Особливо письменники бунтують — геть усі вимагають відправки на фронт! Навіть такі очкарики, як я.

— ПУ РСЧА¹ теж завалили листами,— підтвердив слова Щербакова Мехліс.— І не тільки письменники, а й художники, артисти, композитори!

— А на Заході дзвонять, що радянська творча інтелігенція працює, мовляв, з-під палиці,— закінчив Молотов.

— З-під палиці? — Сталін уїдливо посміхнувся.— Хіба з-під палиці скажеш такі слова, які сказали з трибуни Вісімнадцятого з'їзду партії товариші Шолохов і Бажан? Певна річ, інтелігент від інтелігента різниться. Ще триває процес становлення радянської інтелігенції, і добра палиця ще декому потрібна.

— Як це розуміти? — запитав Калінін, висловлюючи здивованість усіх присутніх.

— Наша біда, що робітники й селяни,— почав Сталін, вимовляючи слова неквапливо, наче виважував їх,— здебільшого поки що далекі від серйозної теорії. Це й зрозуміло: теорія — рідна сестра високої освіти і спадкоємиця аналітичного складу розуму; а трудящі віками не допускалися до високої культури... Погляньте лише на інтелігенцію, яка вийшла після революції із середовища робітників... саме робітників, бо селяни від теорії ще далі, від теорії розуміння... Молоді інтелігенти з робітників, ставши такими після завершення освіти, з ентузіазмом заходилися будувати нове суспільство, керуючись нашою програмою. І селянські діти теж глибоко орють на новій ниві...— Сталін

¹ П У РСЧА — Політуправління Червоної Армії.

думок, ніби знітився, що всі слухають його з такою величезною увагою, а може, згадалося йому, що на XVIII з'їзді партії у своїй доповіді він, говорячи про нову радянську інтелігенцію, не торкався цієї важливої проблеми; посмоктав люльку і, побачивши, що вона згасла, поклав її в кришталеву попільницю, повів далі: — Але багато з них при всій своїй ерудиції ще не були готові стати на рейки теоретичного мислення тієї епохи, що їх народила, не могли відразу сприйняти соціалізм як теорію, яка спирається на ідейне багатство, набуте раніше, і коріння якої сягає в економічні основи вже нового суспільства. Точніше, не готові до узагальнюючих думок, які переходять у закономірності... Це, мабуть, станеться пізніше. А вже наступне покоління, треба сподіватися, напевно, дасть своїх теоретиків... Стара ж інтелігенція, хай і не вся, не поголовно вся, виявилася безсилою перед путами буржуазної ідеології, яка стала ще до революції сутністю її внутрішнього світу.— Замовкнувши, Сталін підійшов до відчиненого вікна і, дивлячись на струнку ялини, віги яких були опушені яскравою свіжою зеленню молодих пагонів, запитав, ні до кого не звертаючись: — Ви, сподіваюся, зрозуміли, до чого я веду?.. Я хочу вам нагадати, що ніхто ні з старої, ні з молодой інтелігенції не поспішив належною мірою на допомогу Ленінові в подальшій розробці теорії будівництва комунізму.

Сталін, помовчавши, заговорив з деякою відчуженістю:

— Потрібна ціла плеяда марксистів-теоретиків, щоб у потрібному обсязі розробляти теорію, яка б показувала безпомилкові шляхи нашого руху вперед, коли з усіх боків уперто й планомірно, таємно й відверто заважають цьому руху... Ми робимо все, що могли... Нашому напруженню, нашим турботам немає меж... Каторга, а не життя! Каторга в ім'я того, щоб побудувати новий світ. Але скільки помилок, скільки невинуватих втрат! Історія ще питає за них... Проте іншого шляху в нас немає. Ленін навчив нас, як не допустити повернення до капіталізму. Це вчення ми перевірили практикою. А як без помилок йти шляхом, яким ще ніхто не ходив?.. Як обрати найправильніші і найкоротші дороги до комунізму?.. На ці запитання перш, ніж вони стануть практикою, має відповідати теорія! А інтелігенція не поспішала і поки що активно не поспішає її розробляти. Заважати нам і ляяти нас є кому, а допомагати — немає... Та Леніну було ще важче!

Сталін відвернувся од вікна, поглянув на електричний годинник над дверима і присів до столу засідань. Обвівши всіх стомленим поглядом, озвався знову:

— Добре, що в нас є спадщина Леніна. Коли нам дуже важко, ми звертаємося до неї... Якщо ми не знаходимо теоретичних

формул, які можна застосувати до даного моменту, ми спираємося на ленінські принципи оцінки ситуації, на стиль його роботи, на спосіб його мислення і, врешті, на переконливі приклади, що траплялися раніше. Навесні вісімнадцятого року, коли нам було нелегко, а також у зв'язку з масовим залученням до армії військових спеціалістів колишньої царської армії, з ініціативи Леніна було запроваджено інститут військових комісарів, який успішно функціонував сім років... Через відомі обставини міжнародного і внутрішнього характеру в травні тридцять сьомого ми знову повернулися до системи, що виправдала себе. А минулого літа з метою здійснення у військах повної єдиначальності знову запровадили інститут заступників командирів по політичній частині... Замість комісарів.—Голос Сталіна померк, він заговорив повільніше, і в кожному слові його забриніла прикрість: — Здається, поспішили... Хоч користь була незаперечна...

— До чого ти хилиш, товаришу Коба? — з пригашеним нетерпінням запитав Молотов, глянувши на годинник: за кілька хвилин він мав бути в своєму кабінеті — там чекали на нього справи, що насадали одна на одну, мов крижини під час бурхливого льодоходу.

— Все найголовніше і найтерміновіше зараз тут.— Сталін здогадався, що Молотову не терпиться, і спокійно постукав пальцем по столу: — А до чого я хилю, нехай доповість Державному комітетові оборони товариш Мехліс як начальник Політуправління РСЧА.

Мехліс, пригладивши рукою свою чорну густу чуприну, з готовністю підвівся й заговорив соковитим голосом, який дуже пасував до його міцної, доладної постаті і вродливого ситого обличчя.

— За вказівкою Центрального Комітету партії ми з товаришем Щербаковим підготували проект Положення про військових комісарів Робітничо-Селянської Червоної Армії.— І він розгорнув папку, що лежала перед ним.

— Повертаємося на круги свої,— уточнювально зауважив Калінін, здається, обізнаний з цим заздальгідь.— Шлях перевірених... і війська сприймуть такий захід правильно. Адже зараз, у бойових умовах, на командирів лягає така тяжка відповідальність, що навряд чи хто з них відмовиться поділяти цю відповідальність.

— А що скаже з цього приводу заступник Голови Державного комітету оборони? — Сталін із запитальною вимогливістю подивився на Молотова.

У це запитання Сталін вклав якісь свої сумніви, бо на обличчі його відбилася стурбованість.

— Скажу, що буржуазна пропаганда почне лементувати, ніби ми не довіряємо своїм командирам...

— До чужого рота не приставиш ворота.— Сталін, здається, був невдоволений відповіддю Молотова.— Але в даній ситуації, мабуть, і на це треба зважити...

— Безперечно, треба зважити! — Молотов висловлював далі свою думку: — Тим більше, що сьогоднішня практика, на щастя, не дає нам серйозних прикладів, які підганяли б нас запроваджувати інститут військових комісарів... Я пропоную дати можливість проблемі дозріти, а тим часом з'ясувати ставлення до неї керівництва Наркомату оборони, Генерального штабу.

— З їхнього боку заперечень немає,— сказав Мехліс, усе ще стоячи за столом.

— Але й немає, наскільки мені відомо, вмотивованих пропозицій,— незадоволено зауважив Сталін.

У кабінеті запанувала та важка й сторожка тиша, коли нікому не хочеться порушувати її першому. Сталін, опустивши погляд, також не поспішав продовжити розмову.

У цей час Молотов помітив біля дверей Поскрьобишева, який нечутно зайшов до кабінету. Помічник Сталіна, тихо ступаючи по килимовій доріжці, йшов у глибину кабінету, дивився собі під ноги, але Вячеслав Михайлович якимось чуттям вгадав, що Поскрьобишев іде до нього з поганою звісткою.

Наблизившись до Молотова, Поскрьобишев зупинився і, вибачливо глянувши на Сталіна, тихо мовив:

— Вячеславе Михайловичу, в наркоматі чекають вашого дзвінка.

Кремениий, бриоголовий, з широким селянським обличчям, на якому контрастно виділялися з-під припухлих повік допитливі світло-голубі очі, Поскрьобишев мовби випромінював діловитість: з боку могло навіть видатися — він зайшов до кабінету, щоб упевнитися, чи додержують тут порядку.

Поскрьобишев нечутно вийшов, а Молотов підступив до робочого столу Сталіна і при загальній мовчанці по внутрішньому телефону подзвонив у Наркомат закордонних справ. Якусь хвилину слухав когось, потім, поклавши трубку, повернувся до Сталіна.

— Чи то провокують німці, чи то бажане видають за дійсність,— спокійно сказав він, не вірячи в те, що зараз почув.— Англійське радіо передало, посилаючись на берлінське радіо, що німецькі моторизовані війська захопили Смоленськ і безперешкодно рухаються на Москву.

Сталін, уїдливо посміхнувшись, підвівся і, прямуючи до телефону, сказав:

— Ще бракувало, щоб ми користувалися англійською інформацією про становище на наших фронтах! — Він зняв трубку, набрав номер і, стримуючи гнів і тривогу, неквапливо мовив: — Прошу товариша Жукова!

Черговий по Генштабу відповів, що генерал армії Жуков хвилину тому поїхав доповідати в Кремль. Але чекати прибуття Жукова, здається, не було сил, і Сталін, викликавши Поскрьобишева, зажадав негайно з'єднати його із штабом Західного фронту — з маршалом Тимошенком.

Маршала на місці не виявилось. Член Військової ради Булгаєв підтвердив Сталіну: 29-а моторизована дивізія генерала фон Больтенштерна захопила південну частину Смоленська.

22

Трохи заспокоєний телефонною розмовою з маршалом Тимошенком, генерал армії Жуков відірвався думками від Смоленського напрямку, спрямувавши їх на Південно-Західний і Південний фронти. Виходячи із свого кабінету, він ковтнув з чашки охололої кави і, не відчувши смаку, знову поставив чашку на тьмяно-срібну тацю поряд з печивом і бутербродами на тарілочках. Ніс із собою піддатливо пухку папку зі складеною зведеною оперативною картою, що пахла клеєм, і майже фізично відчував усе накреслене на ній. Хисткі червоні лінії, жирні та вугласті сині обпалювали його думку й серце: сьогодні німці, обійшовши правий фланг нашого угруповання військ у районі Бердичева, вдерлися до Білої Церкви; важкі бої ведуть дивізії Південно-Західного фронту і на схід від Житомира. Київ під прямою загрозою... На Південному фронті теж не легше — здано Кишинів. Неначе залізниці пула дедалі дужче стискають тіло; дихати поки що можна: тримається Смоленськ.

Жуков поспішав до Кремля на чергову доповідь, караючись за тяжкі невдачі на фронтах, ніби він був їх головним винуватцем. Його доповіді Сталіну нерідко закінчувалися вислуховуванням докорів за прорахунки командармів, командуючих фронтами, за повільність Генерального штабу в збиранні інформації й розгадуванні задумів німецьких генералів. Сталін помічав, що його докори ображають Жукова, але часом не міг або не хотів стриматися, хоч шанував і високо цінував його як людину з сильним, цілісним характером і полководницьким хистом. Позавчора, після важкого діалогу, коли вони, збуджені, прийшли на квартиру Сталіна вечеряти і коли Сталін, помітивши, як Жуков,

поглядаючи на годинник, гнітяться тим, що на нього чекають у Генштабі невідкладні справи, сказав йому перед від'їздом:

— Тільки не треба ображатися на Сталіна... Якщо Сталін незадоволений перебігом подій, якщо трохи сварить начальника Генштабу чи наркома оборони, то він сердиться й на себе, сварить і себе самого... Сталін сварить вас, а ви сварить начальників своїх управлінь, командуючих фронтами й арміями. У вас для цього вже буде більше морального права, ви зможете виявити ще більшу суворість і вимогливість. А це зараз потрібно: війна... Ви дивуетесь, що я кажу про себе, наче про іншу людину?.. Як вам відомо: моє справжнє прізвище — Джугашвілі. А «Сталін» — мій партійний псевдонім. І мені іноді здається, що так іменується моя посада в партії. Але в партії немає посад у звичайному розумінні, в партії не служать... Праця в партії — це життя, найвідповідальніша і найактивніша форма життя... Ось я часом і дивлюся на Сталіна мовби збоку і завжди ставлюся до нього дуже суворо...

Ці слова Сталіна сподобалися Жукову. Більше того, вони ніби виправдовували його власну, жуковську, жорсткість і твердість, проте втішили ненадовго: до чергових сердитих докорів Сталіна. І зараз генерал армії Жуков, ідучи до Кремля, не поспішаючи й не гаючись, прямував знайомим коридором Наркомату оборони. Намагався передбачити, які будуть від Сталіна запитання після того, коли він доповість обстановку і пропозиції своїх рішень. Глибоко замислившись, він не відповідав на привітання командирів, що завмирили обабіч коридора, не вдвлявся в їхні обличчя, і тому всі вони пропливали повз нього блідими масками. Тим самим розміреним кроком спускався по нешироких наркомівських сходах, що виходили в закритий двір, серед якого за низькими залізними ґратами ріс в оточенні чагарників сад, хирлявий і сумний без сонця.

Тільки вийшов у двір — з-за рогу підкотив довгий ЗІС. Ще не встиг сісти в машину, як розчинилися високі залізні ворота. Ця тривожна покvapливість і догiдливiсть довкола нього втомлювали й дратували Жукова, нагадуючи, що він не має жодної хвилини, яка б належала йому особисто. Наче відбував тяжку повинність і мусив устигати за всім, що йому приписано. А все було приписано загалом ним самим, генералом Жуковим, і всі послужливо намагалися не порушувати взятого ним ритму, напруженого, чіткого, як удари серця.

Чорний ЗІС за лічені хвилини переніс його з вулиці Фрунзе за Кремлівську стіну, а ще за хвилину він заходив до приймальної Сталіна внутрішньо зібраний і трохи роздратований, передбачаючи нелегку розмову з приводу того, що з проривом німець-

ких військ до Ярцева і осідланням ними залізниці та автомагістралі Мінськ — Москва необхідно вжити запобіжних заходів, щоб прикрити вже безпосередні підступи до Москви: адже між Москвою і Вязьмою, на відстані понад двісті кілометрів, не було реальних сил, здатних в разі дальшого прориву ворожих танкових колон учинити їм опір. Порадившись вночі по телефону з маршалом Шапошниковим, Жуков разом з управліннями Генштабу склав проект рішення Державного комітету оборони про будівництво оборонного рубежу в тилу фронту резервних армій на півдорозі від Вязьми до Москви і з таким розрахунком, щоб оборонний пояс прикривав столицю з найнебезпечніших напрямків. Але прийняття такого рішення означало б, що Політбюро ЦК і Державний комітет оборони поділяють точку зору Генштабу про реальну загрозу, яка нависла над Москвою. А може, побоювання передчасні? Чи не дорікатиме Сталін Жукову за панічні або ще гірше — за поразницькі настрої? Головне ж, як поставляться в Кремлі до того, що оборону рубежу, який прикриватиме столицю, буде доручено в основному не кадровим частинам, а дивізіям Московського народного ополчення. Він, Жуков, сам з тривогою розмірковує над цією немаловажною обставиною. Ополченець — людина, яка не підлягає призову по мобілізації. Отже, або похилого віку, або нездорова... Буває, що не беруть до армії з родинних та інших причин. Якою мірою зможе це ненавчене військо чинити опір лютому натиску вишколених німецьких дивізій?

Генеральний штаб має в своєму розпорядженні відомості, що в прифронтових районах сотні тисяч людей з місцевого населення вступили добровольцями у винищувальні батальйони, в групи самооборони, робітничі загони. На вчорашній день кількість винищувальних батальйонів уже перевищувала півтори тисячі! В кожному батальйоні налічується від ста до п'ятисот чоловіків! І вони непогано нищать фашистські авіадесанти, виловлюють шпигунів, диверсантів, несуть охоронну службу в прифронтовій смузі, а коли наші війська відступають, вливаються в їхні ряди або йдуть у партизани.

Можливо, й дивізії народного ополчення покажуть себе так само добре. Їх формування набрало великого розмаху. Перші почали лєнінградці й москвичі. Потім, за схваленням ЦК ВКП(б), цей приклад наслідували Ростов-на-Дону, Смоленськ, Курськ, Тула, Калінін, Іваново, Горький, Рязань, Брянськ. Дивізії народного ополчення сформовано в Краснодарському краї, Кіровській, Воронежській, Ярославській областях. Ополчення Білорусії, України, Молдавії, Прибалтики, Карелії вже вливаються в діючу армію. На чолі дванадцяти дивізій московських добровольців

поставлено досвідчених кадрових командирів. Зброю і військову техніку дивізії одержують на складах Московського військового округу, а транспортні засоби і все необхідне для допоміжних служб — з ресурсів столиці. Міський і районні комітети партії з ніг збиваються, щоб їхні підопічні, які рвуться в бій, набули військової сили й організованості... Коли думаєш про ці дивізії, в яких по сім-вісім тисяч чоловік, коли знаєш, що в їхніх лавах не тільки робітники й службовці, а й відомі вчені, письменники, музиканти, художники, архітектори, журналісти, коли подумки вдвляєшся в їхні рішучі обличчя, тоді мовби передається біль і тривога всього народу за долю Батьківщини. І звичайно ж, якщо цей біль і тривога кристалізуються в чіткі формули людського розуміння, у велику, ясну, закличну думку, ніщо вже не спроможне зупинити утвердження й розвиток цієї думки як пробудження могутності держави.

І ще одна думка, що виникла якось раптово, кинула його в жар до запаморочення в голову. Поділився цією думкою з маршалами Тимошенком і Шапошниковим. Ні той, ні той нічого не сказали; Борис Михайлович тільки зітхнув і опустив очі, а Семен Костянтинович глянув так, ніби на нього замахнулися шаблею... Як би все склалося, коли б Сталін погодився з їхньою, Жукова й Тимошенка, пропозицією і ще тоді, 13 червня, вони таємно провели в країні мобілізацію і підвели війська до західних кордонів? Невже тепер лишилися б без резервів?.. Як відповісти на це запитання, коли поставить його Сталін?.. А втім, зараз кожен день ставить стільки запитань, що оглядатися в минуле ніколи.

У приймальні Сталіна, якщо навіть збиралося багато людей, завжди було тихо, немов існувало правило, що розмовляти тут не заведено. Ніхто такого правила не встановлював; просто кожен, хто потрапляв сюди, знав, що зараз зустрінеться із Сталіним, і в останні хвилини перед зустріччю з ним ніби намагався побути з собою наодинці, щоб зосередитися, вгамувати хвилювання, особливо, коли це була перша чи друга зустріч... Хвилювалися тут майже всі, навіть він, начальник Генерального штабу Жуков.

Зайшовши до приймальні, Георгій Костянтинович одразу ж зустрівся поглядом з очима Поскрьобишева. Помічник Сталіна, сидючи за столом у чорному кріслі з твердими підлокітниками, дивився на нього з-під припухлих повік з нетерпінням, і Жуков збагнув, що на нього чекають, відчув це й з особливої сторожкої тиші (частіше тиша тут здавалася урочистою). У приймальні

мовчазно сиділи на стільцях уздовж дубової настінної панелі між вікнами кілька чоловік у цивільних і військових костюмах без розпізнавальних знаків; усі з напруженою старанністю тримали на колінах папки. Серед них упізнав наркома авіаційної промисловості Шахуріна: в нього на колінах височів роздутий жовтий портфель, а на портфелі лежав широкий аркуш паперу з якимось графіком, і Шахурін, схиливши голову з чорною кучерявою чуприною, уважно розглядав його, ніби дримав.

Поскрьобишев, широкоплечий, широковидий і бритоголовий, підвівся з-за столу, на краю якого мовби приросли п'ять телефонних апаратів, і, прямуючи до кабінету Сталіна, тривожно шепнув Жукову одне-єдине слово:

— Смоленськ...

Жуков подумки похвалив себе, що встиг перед від'їздом до Кремля поговорити по телефону з маршалом Тимошенком і з перших уст дізнатися про становище в районі Смоленська. Звівши очі на широке полотнище політичної карти Європи, що висіла за кріслом Поскрьобишева, відшукав на ній Смоленськ і ковзнув від нього поглядом на схід, до Москви: зовсім поряд! Неймовірно близько!

Поскрьобишев чомусь затримався в кабінеті Сталіна. Це викликало в Жукова змішане почуття тривоги й досади. І він намагався відірватись думками від майбутньої доповіді, поринути в бездумність, щоб, коли зайде до кабінету, не згадувати заготовлених думок, а викладати одразу народжені під час оцінки становища на фронтах, що вже лягли на оперативну карту чіткими накресленнями.

Жуков стояв біля столу Поскрьобишева, розглядав політичну карту Європи і вже нічого не бачив на ній через тривогу, що посилилася в ньому. На столі тихо озвався, майже прошелестів, один з телефонних апаратів, і він мимоволі зняв трубку. Одразу ж почув знайомий і чимось схвильований голос генерал-лейтенанта Василевського.

— Олександрє Миколайовичу, генерал армії Жуков уже зайшов до товариша Сталіна? — запитав Василевський, гадаючи, що трубку підняв Поскрьобишев.

— Це я, Олександрє Михайловичу,— переривистим голосом відповів Жуков, передчуваючи недобре.

Але Василевський через покvapливість і далі вважав його за Поскрьобишева:

— Якщо немає, нехай негайно, не заходячи до товариша Сталіна, подзвонить у Генштаб!

А в дверях кабінету Сталіна з'явився Поскрьобишев і, не зачіняючи їх, вимогливим поглядом запросив Жукова заходити,

Георгій Костянтинович, щільніше притиснувши до вуха трубку, з відчаєм підвищив голос:

— Жуков біля телефону!

Василевський нарешті зрозумів і, швидко карбуючи слова, доповів:

— Телеграма від Тимошенка: німці захопили південну частину Смоленська. Мости через Дніпро висаджені за наказом чи то начальника гарнізону, чи то генерала Чумакова. Шістнадцята і Двадцята армії оточені.

Поклавши на апарат враз змокрилу в руці трубку, Жуков облік поглядом непроникне обличчя Поскрьобишева, з яким був у дружніх стосунках. Що означало кинуте ним: «Смоленськ»?.. Невже там, за дверима, вже знають?.. Звідки?.. Але запитувати було ніколи.

Кабінет зустрів начальника Генерального штабу гнітючою тишею. Ніхто, здається, крім Щербакова і Мехліса, не глянув на нього. Сталін стояв біля свого робочого столу з посірілим, густо подзьобаним віспинками обличчям і, тримаючи в руці люльку, дивився в підлогу. Молотов сидів обіч його столу, схилившись над якимись паперами. Калінін, знявши окуляри, старанно протирав скельця носовиком.

Жуков зрозумів, що всі чекають на нього з напруженням і тривожним нетерпінням. Привітавшись і пройшовши до середини столу для засідань, він поклав на зелене сукно папку з картою і запитально глянув на Сталіна. Зустрівся з примруженим поглядом, помітивши, що звичайно золотисті очі його здавалися нині чорними, а зіниці в них світилися двома холодними вогниками.

— Доповідайте,— тихо й глухо сказав Сталін, а потім, як завжди, нечутно й розвалькувато пішов килимовою доріжкою до дверей, щоб одразу ж повернутися назад.

Жуков з небувалою повільністю старанно розгортав хрустку карту, розкладаючи її на зеленому сукні стола стулку за стулкою і збираючись... ні, не з думками, а зміцнюючись у відчутті якоїсь своєї ще не усвідомленої правоти, чинячи опір тужності, що вливалася йому в душу, як передчуття важкої розмови, і не приборкуючи наростаючого роздратування, як самозахисту.

І ось карту розгорнуто, можна доповідати, але щось стримувало Жукова, здається, він остаточно упевнився, що тут, у кабінеті, знають про вторгнення ворога до Смоленська. А думки його ще опиралися цій болісно тяжкій реальності, він не знав, як навіть собі самому її пояснити, і водночас ясніше починав розуміти, що намічені запобіжні заходи з приводу Західного фронту, які він збирався запропонувати в кінці доповіді Держав-

ному комітету оборони, тепер особливо своєчасні, єдино правильні, ніби Генштаб, накреслюючи такі заходи, вже знав, що Смоленськ упаде... Але чи не видасться це дивним Сталіну і членам Політбюро?

Неквапливість Жукова Сталін зрозумів по-своєму. Підійшовши до карти і побачивши на ній, що німці начебто ще знаходяться на північному і південному заході від Смоленська, Сталін, звертаючись до присутніх у кабінеті, тихо, з жорсткою усмішкою сказав:

— Зараз ми почуємо доповідь про те, як товариші Тимошенко і Жуков обороняють Смоленськ.— У його голосі прозвучала погрозна іронія.

Жуков, повернувшись обличчям до Сталіна, завмер у стойці «струнко» і з гіркою образою відповів:

— Товаришу Сталін, війну ведуть не Жуков і Тимошенко, а армія і народ... Годину тому я розмовляв з Тимошенком... Смоленськ був у наших руках... А щойно мені доповіли, що є телеграма...

— У тому й річ, що, коли ви розмовляли з Тимошенком, Смоленськ уже був у німців! — стримуючи лютість, перебив Жукова Сталін.— Тимошенко замилював очі вам, а ви замилюєте нам!.. Державний комітет оборони дає головнокомандуючому Західним напрямком директиву — Смоленська без наказу не здавати. Головнокомандуючий, він же нарком оборони, запевняє, що директиву буде виконано, а в місті вже вороги!.. Що це все означає?!

— Дивізії Шістнадцятої і Двадцятої армій ведуть бої в районі Смоленська і в північній частині міста. Від основних сил фронту вони відрізані.— Жуков одразу, на всю глибину власного потрясіння, розкривав перед членами Політбюро обстановку, що склалася на Західному фронті, ніби намагався спрямувати на себе їхні докори.

— Отже, не тільки пустили німців у Смоленськ, а й дозволили оточити цілих дві наші армії?!

— Армії неповного складу. У Лукіна всього дві стрілецькі дивізії!..

Але Сталін, здавалося, вже не хотів слухати пояснень начальника Генерального штабу.

— Ганьба! Місто на горбах, оточене муром, по якому на трійці можна їздити! Ні снаряд, ні торпеда не продривлять його!.. Які башти, бійниці! Зрештою, в місті вузькі вулиці, багато підвалів! Та там можна було оборонятися...

— Нічим оборонятися! — Жуков тицьнув пальцем у карту.— Гарнізон складався лише з батальйону міліції і трьох батальйо-

нів смоленських ополченців. Але на підступах до Смоленська війська Курочкина, Лукіна і Чумакова завдали німцям величезних втрат!

— А місто залишили незахищеним?! Це ж не місто, а пам'ятник! Слава російського воїнства! Понад три століття тому поляки два роки не могли здобути Смоленська! Наполеон поламав на ньому зуби! А червоний маршал Тимошенко дозволив ворогові захопити Смоленськ з ходу!¹ — З примружених очей Сталіна, здавалося, вихлюпувався чорний вогонь. Він ступив до Жукова крок, наче хотів пильніше подивитися йому в обличчя, але відразу ж рвучко повернув назад і сів за свій робочий стіл, сердито відсунувши вбік кришталеву попільницю.

Під натиском попільниці здибилися край столу папери. Сталін пересунув її до себе й тремтливими пальцями почав натоптувати тютюном з розірваної цигарки люльку. Запалив, поправив під собою крісло й кинув погляд на присутніх. У цьому погляді наче майнула досада, що дав волю своєму гніву, що витрачено дорогі хвилини на безплідну суперечку і марнуються душевні сили.

— Будемо вирішувати,— сказав уже спокійно, ніби й не його очі хвилину тому метали блискавки.— Спершу послухаємо товариша Жукова про становище на інших фронтах.

Але Жуков не був би Жуковим, якби після такої важкої розмови цілком дотримався пропозиції Сталіна. Пояснивши обстановку на Північно-Західному фронті, він звернув увагу Державного комітету оборони на неприкритий стик Північно-Західного із Західним фронтом, а потім чітко і докладно доповів про напористі дії при підтримці авіації німецьких танкових груп Гудеріана і Гота на Смоленському напрямку, про їхню силу й маневреність і про недостатню глибину нашої протитанкової оборони в стрілецьких частинах у зв'язку з нестачею протитанкової артилерії. І лише потім перейшов до Південно-Західного і Південного фронтів...

Коли Жуков закінчив доповідати, Сталін, осмислюючи почуте, якийсь час дивився в його похмурі й змучене обличчя, потім сказав:

— Треба негайно зробити проломи до Шістнадцятої і Двадцятої армій, посилити їх новими резервами і викинути фашистів геть із Смоленська!

¹ Через тридцять років Г. К. Жуков про цю розмову так напише у своїй книзі «Спогади і роздуми»: «Втрата Смоленська була тяжко сприйнята Державним комітетом оборони і особливо Й. В. Сталіним. Він був у нестямі. Ми, керівні військові працівники, відчули тоді весь тягар сталінського гніву» (М., т. I, с. 307).

— Зробимо все, товаришу Сталін,— запевнив Жуков.— Хоч і не так просто: мости через Дніпро висаджені! — Після паузи, випереджаючи новий спалах гніву Сталіна, додав: — Висаджені без нашого відома.

— Висаджені?! Мости стратегічного значення висаджені без наказу і навіть без відома Ставки? — Очі Сталіна перетворилися на темні щілинки.

— Може, склалася така необхідність? — висловив припущення Молотов, дивлячись на Сталіна, ніби стримуючи його роздратування.— Можливо, маршал Тимошенко не встиг нам доповісти?

На слова Вячеслава Михайловича раптом озвався Мехліс:

— Ось вам і доказ, що ми своєчасно ставимо питання про запровадження інституту комісарів! — Він нахилився мовби за підтримкою до Калініна, який сидів з ним поруч.

— Цілком правильно.— Михайло Іванович кивнув клинцем борідки.— Без відома й згоди комісара командир і міст висаджувати не буде. Та головна суть у тому, що в армію і на фронт зараз ідуть запасники, а належного досвіду командної і партійно-політичної роботи в них мало. Тому без допомоги комісарів їм обійтися важко...

— Про смоленські мости ми з'ясуємо і доповімо. Винних відамо до трибуналу.— Жуков повернув розмову в старе русло: — Але відсутність мостів не відміняє завдання: Смоленськ — ворота до Москви, їх треба зачинити!

— Не треба було відчиняти,— вже спокійно, але не без гіркоти сказав Сталін.— Давайте вирішувати... Отже, спершу про комісарів. Державний комітет оборони підтримує цю пропозицію. З початком війни справді набагато ускладнилися завдання й умови діяльності командирів наземних, повітряних і військово-морських сил. З проектом Положення про військових комісарів товариші Мехліс і Щербаков нас ознайомили. Поправки й уточнення ми внесли... Тепер слово за Президією Верховної Ради.

— Проект указу готовий, товаришу Сталін.— Калінін погладив легкою рукою папку, що лежала перед ним.

Сталін схвально кивнув і, видихнувши сизу хмару тютюнового диму, звернувся до Мехліса:

— ЦК комсомолу ухвалить постанову про мобілізацію комсомольців на політичну роботу в Червоній Армії. Найближчими днями у ваше розпорядження перейдуть чотири з половиною тисячі комсомольців. Приготуйтеся послати їх у війська на посади заступників політруків.

— Завдання зрозумів, товаришу Сталін.

Калінін і Мехліс залишили кабінет, щоб «дати хід» схваленим документам, а Сталін, підійшовши до розстеленої на зеленому сукні стола оперативної карти і не дивлячись на Жукова, запитав у нього:

— Як будемо прикривати Москву?..— І сам одразу відповів: — Треба створювати ще одну лінію оборони. Приблизно отут.— Узнявши червоний олівець, Сталін провів на оперативній карті лінію, що пройшла через Кушелево, Ярополець, станцію Колоч, Ільїнське, Детчино.— Назвемо її Можайською лінією оборони і створимо тут фронт, який прикриє Волоколамський, Можайський і Малоярославецький напрямки. Подумайте, які сили мають увійти до складу цього фронту.

Жуков був здивований і збентежений: Сталін пропонував те ж саме, до чого вони з маршалом Шапошниковим дійшли сьогодні вночі. І він розгорнув поряд з полотнищем оперативної карти меншу — Західного фронту; на її правому зрізі виднілася Москва. На цій з приглушеним кольоровим тоном карті все проглядалося мов у тумані — міста, річки, шляхи... Зате нанесені олівцем червоні, наїжені зубчиками в бік ворога лінії, а також топографічні знаки й написи впадали в очі суворою чіткістю і яскравістю. На карту вже було нанесено запропоновану Сталіним схему Можайської лінії оборони, контурно вона майже збігалася з накресленою Сталіним на оперативній карті, а внизу, на широкому білому полі, округлим похилим почерком було написано розкладку сил, які мали розташуватися на Можайській лінії.

Сталін мовчки вдивлявся у схему, вчитувався в скупі написи. Присунувши до себе стілець, він присів і, не відриваючи очей від карти, про щось болісно думав чи подумки з кимось полемізував. Дивлячись з-за його плеча на карту, Жуков намагався вгадати, що розглядає на ній Сталін, і зрозуміти хід його потаємних думок.

З карти й пояснювальних записів на нижньому її полі можна було зрозуміти, що Генеральний штаб, створюючи Можайську лінію оборони, не пропонує ослаблювати Резервний фронт армій, які нагромаджувалися в тилу Західного фронту, а розгортає дві нові армії з десяти дивізій народного ополчення Москви і ще одну армію — з п'яти дивізій, сформованих за межами Москви з частин НКВС. Генеральний штаб пропонує також вилучити з резерву Московської протиповітряної оборони двісті зенітних гармат і створити з них десять полегшених артилерійських протитанкових полків. Формувалася також армійська артилерія — по полку на армію. Усі ці завдання треба було розв'язати протягом п'яти днів.

Сталін відсунувся од столу, повільно, мовби знехотя, звів на Жукова очі, і той із спокійної задумливості його очей зрозумів, що він схвалює пропозицію Генштабу.

— Командування Можайською обороною доручимо генерал-лейтенантові Артем'єву? — ствердно запитав Сталін.

— Так точно, — озвався Жуков. — Військова рада Московського округу вже сама звернулася з проханням дати можливість дивізіям народного ополчення почати бойову підготовку в польових умовах і взяти участь у будівництві оборонних рубежів.

— Тоді нехай Артем'єв і запропонує нам кандидатів на пости командуючих арміями і начальників штабів.

— Я передам наказ генералові Артем'єву.

— І накажіть Артем'єву сформулювати ще десять батальйонів ополченців для поповнення дивізій. — Сталін повернувся до Щербакова: — Начальників відділів політпропаганди дивізій народного ополчення підбрано?

— Підбрано й затверджено на бюро ММКа, товаришу Сталін, — відповів Щербаков.

— Усе, про що тут ішлося, формулюємо як постанову Державного комітету оборони. — Сталін глянув у кінець столу, де сидів і швидко писав у товстому зошиті з коричневою обкладинкою Поскрьобишев. — Потім ще треба буде ухвалити постанову про матеріально-технічне забезпечення будівництва оборонних рубежів... Вам, товаришу Щербаков, і перекажіть голові Московської міськради Проніну — підготувати рознарядку і провести мобілізацію всього, що потрібно для будівництва (кількість погодьте з товаришем Котляром). Щоб були канавокопачі, екскаватори, тракторні лопати, грейдери, бульдозери, гусеничні трактори... І треба створити тракторні загони й поїзди тракторних лопат...

Жуков, слухаючи Сталіна, відзначив подумки, як знову й знову спрямовується в різні боки внутрішня сила цієї людини, як невтомно пульсує в пошуках нових рішень і найпотрібніших заходів його прониклива думка... І не тільки він, генерал армії Жуков, наснажується внутрішньою силою Сталіна і стрімкістю його думки, що створює зриму суть подій і завдань, а й усі інші, хто буває в кабінеті Генерального секретаря. Узяти хоч би Щербакова. Адже це за його, Щербакова, пропозицією Державний комітет оборони ухвалив 4 липня постанову «Про добровільну мобілізацію трудящих Москви й Московської області в дивізії народного ополчення». І тепер, коли створюється фронт Можайської лінії оборони, кому, як не членові Військової ради Московського військового округу Щербакову, бути одним з членів Військової ради фронту, хоч він же й секретар ЦК, і пер-

ший секретар Московського міського комітету партії, і керівник Радінформбюро... Звідки сила береться в людини? Здоров'я ж у Олександра Сергійовича не можуть, хоч і молодий,— немає ще сорока. А який чіткий у роботі і ясний у думках, яка віра в людей і яке шанобливе до них ставлення! Визначний партійний вожак! Московські комуністи та й усі москвичі, надто інтелігенція, душі в ньому не чують... І з цими прекрасними якостями навіть він, Щербаков, у присутності Сталіна не те що губиться, а якось бентежить; його завжди незаперечні за логічністю судження тут, у кремлівському кабінеті, звучать уже не ствердно, а швидше як припущення. А втім, таке стається майже з усіма...

Сталін тим часом уже розмовляв з Молотовим. Нарком закордонних справ, слухаючи його, щось записував олівцем у розгорнутій папці. Обмінюючись короткими фразами, чергуючи їх з паузами, які важили для Сталіна і Молотова не менше, ніж слова, вони, здається, вже не вперше аналізували два останні листи Черчілля, які передав Сталіну англійський посол Стаффорд Кріппс. У листах голови англійського уряду ясно відчувалися засмученість і подив з тієї причини, що керівники Радянського Союзу ніяк особисто не відгукнулися на його, Черчілля, звернення по радіо до всього світу в день нападу Німеччини на СРСР. У таємних посланнях Сталіну, знову захоплюючись відвагою й завзятістю Червоної Армії і радянського народу, Черчілль обіцяв від імені Англії допомогу, «...наскільки дозволяє час, географічні умови і наші зростаючі ресурси. Чим довше триватиме війна, тим більшу допомогу ми зможемо подати».

Перший лист англійського прем'єра навів на думку, а другий підтвердив її: уряд Об'єднаного королівства дуже тривожиться, як би Радянський Союз під натиском переважаючих сил Німеччини не підігнув перед нею колін і не запропонував Гітлеру сепаратного миру; тоді настала б черга Англії зазнати вторгнення на свою територію німецько-фашистських полчищ.

— Коли Черчілль цього боїться і вбачає для Великобританії реальну загрозу, нехай тоді робить конкретні кроки, а не ховається за труднощі і не пригощає нас обіцянками.— Сталін спокійно походжав килимовою доріжкою, димів люлькою і розмірковував уголос.

У кабінеті вони лишилися вдвох з Молотовим. І як було не раз, спільно писали документ. Сталін диктував, а Молотов занотовував, іноді пропонуючи чіткішу з погляду дипломатичних норм словесну в'язь. Так народжувалося перше особисте послання Сталіна до пана Черчілля. У ньому Сталін висловлював цілковиту впевненість, що в обох держав знайдеться достатньо сил,

щоб, незважаючи на всі труднощі, подолати спільного ворога. Повідомивши Черчілля, що внаслідок раптового нападу на Радянський Союз становище радянських військ на фронті залишається напруженим, Сталін підводив його до думки про необхідність негайно відкрити другий фронт. У посланні зазначалося:

«Мені здається далі, що воєнне становище Радянського Союзу, так само, як і Великобританії, значно поліпшилося б, якби був створений другий фронт проти Гітлера на Заході (Північна Франція) і на Півночі (Арктика).

Фронт на півночі Франції міг би не тільки відтягти сили Гітлера зі Сходу, а й унеможливив би вторгнення Гітлера до Англії. Створення такого фронту було б популярне як в армії Великобританії, так і серед усього населення Південної Англії. Я уявляю труднощі такого фронту, але мені здається, що, незважаючи на труднощі, його слід було б створити не тільки заради нашої спільної справи, але й заради інтересів самої Англії. Найлегше створити такий фронт саме тепер, коли сили Гітлера відтягнуті на Схід і коли Гітлер ще не встиг закріпити за собою захоплені на Сході позиції.

Ще легше створити фронт на Півночі. Тут будуть потрібні лише дії англійських морських і повітряних сил без висадження військового десанту...»

Коли послання було закінчене, Сталін перечитав написане рукою Молотова вголос і довго мовчав, ніби його щось непокоїло. Потім сказав:

— Нехай день відлежитьсЯ. Треба ще й ще все зважити. Щоб у цьому папері не було й знаку нашої невпевненості, жодного натяку на прохання. Тільки висловлення розумної, взаємовигідної доцільності.— Він несподівано засміявся — неголосно і не дуже весело.

— Що тебе, Кобо, розвеселило? — Молотов від здивування затнувся.

— Хто б міг подумати? — Сталін знову засміявся.— Найлютіший ворог комунізму Черчілль пише Сталіну майже ніжні листи, висловлює в них добрі почуття до Радянської Росії, а Сталін відповідає йому не менш дружньо, хоч і напоумливою мовою...— Зупинившись перед Молотовим, він дивився на нього усміхненими очима, і тільки примруженість їх виказувала іронію.

— Мова — теж знаряддя.— Молотов закрив папку.— Кожним знаряддям треба вміти користуватися без скрипу, а в державних справах ще й рішуче.

Того липневого дня, коли Гітлер дізнався про вторгнення німецьких військ до Смоленська, він вигукнув: «Можна вважати,

що Росія на колінах! Падіння Москви — справа днів, і війні кінець!» Фюрер одразу ж наказав запросити до нього в ставку керівників фашистського рейху. На нараду прибули рейхслейтер Альфред Розенберг (звідси він поїде вже рейхсміністром окупованих східних областей), начальник імперської канцелярії Ламмерс, фельдмаршал Кейтель, рейхсмаршал Герінг і заступник Гітлера по нацистській партії Мартін Борман.

Протокольні записи вів на нараді Борман (згодом копія потрапить до радянських керівників). Нарада почалася в атмосфері святковості і загального піднесення: усі присутні в ставці тішилися близькою перемогою над Радянським Союзом. У своєму вступному слові Гітлер наставляв їх:

«Тепер важливо, щоб ми не розкривали своїх ціленастанов перед усім світом... Ми повинні діяти так само, як у випадку з Норвегією, Данією, Голландією і Бельгією... Всі необхідні заходи — розстріли, виселення тощо — ми здійснюємо і можемо здійснювати...

В основному справа зводиться до того, щоб освоїти величезний пиріг, а для цього ми маємо, по-перше, оволодіти ним, по-друге, управляти і, по-третє, експлуатувати...

Імперія лише тоді буде в безпеці, коли на захід від Уралу не існуватиме чужого війська. Захист цього простору від усяких можливих небезпек бере на себе Німеччина. Залізним законом має стати: «Ніколи не повинно бути дозволено, щоб зброю носив хтось інший, крім німців!.. Тільки німець має право носити зброю, а не слов'янин, не чех, не козак і не українець».

На запитання Герінга, які райони обіцяли іншим державам, Гітлер повідомив, що Антонеску хоче одержати для Румунії Бессарабію й Одесу; угорцям, туркам і словакам не було дано ніяких певних обіцянок; Прибалтика, Крим з прилеглими до нього районами і волзькі колонії мають стати областями Німецької імперії; Бакинська область — німецькою концесією (військовою колонією); фінни хочуть одержати східну Карелію; Кольський півострів з багатими нікелевими родовищами має відійти до Німеччини. Гітлер заявив, що хоче зрівняти Ленінград з землею, а потім віддати його фіннам.

На запитання рейхслейтера Розенберга про забезпечення управління захопленими територіями Гітлер відповів:

«Гігантський простір, природно, повинен бути якнайшвидше приборканий. Найкраще цього можна досягти розстрілом кожного, хто навіть скося гляне».

Отже, верховоди фашистського рейху на чолі з Гітлером нагулювали апетит, у думках ділячи «російський пиріг».

Буває, що присниться тобі щось прикро-гнітюче або вві сні перенесешся в давно відшумілі часи, до якоїсь разючої для тебе події, випадку, і навіть у сонному забутті ти починаєш розуміти: це не дійсність, а маячні марення, і тоді раптом пронизує холодком здогад — недаремно проникли вони у твій затуманений сном розум, безпричинно потривожили пам'ять і серце. Прокидаєшся з гучним калатанням у грудях, і тобі важко поворухнутися від заціпеніння, що скувало все тіло... Краще, коли не розбурхаєш своїх думок, коли серце вгамується і ти знову розчинися в сні, а потім, прокинувшись, не згадаєш, чому билося воно наполюханим птахом.

Погані сні нерідко гнітили Сталіна. Він пояснював їх собі душевною перетвоюю.

Цього дня Сталін прокинувся в особливо тужному настрої. Крізь розчинене на терасу вікно вливалася до кімнати вогка прохолода. Вона напливала з лісу, що обступив дачу, і з високого соснового бору, який охороняв сад. Навіть не вірилося, що недалеко, закута в каміння Москва в цей час уже знемагала від липневої спеки... Прохолоду Сталін відчув невдовзі після того, як ліг десь перед сходом сонця, але не встав, щоб замінити тонке простирадло на матер'яний плед. Повернувся на спину, сподіваючись зігріти її, знову поринув у тривожний сон і наче повернувся в далеке дитинство, в той давній холодний січневий день, коли з десятирічним Сосо, як називали тоді Йосифа Джуґашвілі, учня Горійської духовної семінарії, скоїлось лихо...

Було церковне свято водохрещі. На головній вулиці Горі застиг стрій військ. Від мосту через Куру, де була йордань — храмinka-купіль, прикрашена засушеними квітами, — йшли слідом за духовенством натовпи людей. Священики в оточенні півчих поверталися до своїх церков. У вузькій вулиці біля Оконської церкви утворилася тиснява. І ніхто не помітив, що згори горбкуватою вулицею мчали у фаєтонній запряжці ошалілі коні. Блідий від переляку чоловік на козлах безладно смикав віжки.

Сосо, який саме перебігав вулицю, раптом почув страшні крики, за мить на нього пахнуло гаряче дихання і дух кінського поту, і страшна сила враз кинула його на землю — під копита й колеса... Далі коні врізалися в натовп.

Сосо опритомнів удома від голосіння матері. Відчув пекучий біль і їдкий запах спирту: він лежав на дерев'яному батьківському ліжку, а біля нього порався лікар — промивав рани на щоках і на ногах...

Дивно створена людина. Фізичний біль, навіть найжахливіший, якого вона зазнала, з часом забувається, але не зникає з пам'яті й серця страх, туга, жалість до когось.

«Не бійся, мамо, я почуваю себе добре»,— прошепотів тоді маленький Сосо, пересилиючи біль і внутрішньо здригаючись від материного плачу, якогось незнайомого, моторошного; в цьому плачі-квилінні вчувалися жах, відчай і така безнадія.. Адже в сім'ї Джугашвілі Сосо був третім, і єдиним, сином: два старших його брати— Михайло і Георгій— померли ще зовсім малими...

І ось сьогодні Йосиф Сталін прокинувся з холодним каменем у грудях, і цей камінь наче був кинутий з напівзабутого, мовби чужого дитинства: він бачив уві сні коней, які мчали на нього, відчував їхнє страшне гаряче дихання. І викликані цим видінням думки вже не могли відірватися від стародавнього рідного Горі, від руїн його старовинної фортеці Горісцехі, яку, за переказами, збудувала цариця Тамара. Фортеця ввижалася йому такою, якою вималювалася в його дитячій розпаленій уяві,— загадковою, привабливою залишками своїх велетенських сходів, що піднімалися від підніжжя скелі до вершини і утворювали сім послідовних огорож, кожна з яких увінчувалася баштою. За восьмою огорожею з головною баштою — руїни самої фортеці... Звідти, з висоти, від якої холонуло в грудях, будиночки Горі з плоскими дахами скидалися на собачі будки або на бджолині вулики, базар нагадував потривожений мурашник, за яким волого ряхтіла Кура. У містечку вирізнялася та частина, що називалася Варліс-урбані¹: там святково сяяли церковні бані, виклично біліли стінами нові будівлі. А як вабив око і зачаровував краєвид Карталінської долини, з її луками й кукурудзяними ланами! У ясну погоду навіть можна було побачити за синіми гірськими пасмами білу вершину Казбеку...

Сталін устав з постелі. Ознобу вже не було, але він не міг позбутись навіяної сном жажури. Вже здогадувався, звідки це: вчора Жуков доповідав про наші втрати на Західному фронті, і Сталін згадав про сина Якова, старшого лейтенанта Джугашвілі, який з перших днів війни теж там, у самому пеклі, разом з якоюсь артилерійською частиною. Думка про Якова жевріла в ньому навіть уві сні і, оповивши хмарою тривоги, перенесла його у власне дитинство, докоряючи в чомусь...

Стоячи перед великим овальним дзеркалом у ванній кімнаті, Сталін наспіх милів пухнастим борсуковим помазком щоки

¹ В а р л і с - у р б а н і — рожева ділянка (груз.).

й підборіддя, потім шкріб їх безпечною бритвою з нержавіючими затискачами і довгою, в дрібній насічці, ручкою.

Цю бритву з великим запасом англійських лез колись привіз йому з Німеччини Павло Сергійович Аллілуєв, старший брат Надії, другої дружини Сталіна. Скільки разів він збирався жбурнути блискуче залізо в кошик для сміття, як і прибрати в ідальні радіоприймач «Телефункен» — чималий полірований ящик з блимаючим при вмиканні зеленим кошачим оком! Його також привіз Павлуша. Але щоразу відкладав це на потім, навіть підсміювався над своєю нерішучістю і над тим, що й він, Сталін, з його становищем, високими категоріями марксистського мислення, теж не захищений від дрібних життєвих слабкостей і пристрастей. Слід було б викинути німецьку бритву, але ж гарна!.. Ні, нехай поки що працює на пролетарського вождя...

Здавна живе в людині недовіра до міцності й сталості свого щастя. Думка про це, як не дивно, з'являлася в Сталіна ще в юності, коли редактор газети «Іверія», досить відомий художник слова Ілля Чавчавадзе, взяв з рук Сосо Джугашвілі зошит з його віршами і, прочитавши їх, сказав: «Будемо друкувати». Вірші за підписом «Й. Дж-швілі», а потім «Сосело» (що означало зменшувальне від Йосифа) почали з'являтися в «Іверії», пізніше — в «Квалі». Поезія молодого Сталіна привернула до себе увагу. Його вірші разом з кращими зразками грузинської літератури потрапили до книжкових видань — посібник з теорії словесності: до хрестоматії і в підручник грузинської мови.

Ще тоді, задихаючись від щастя, від гордості, уявляючи своє майбутнє в ореолі переможної слави поета-трибуна, революціонера, він водночас ловив себе на невиразному відчутті тривоги: все-таки важко було повірити, що він, шістнадцятирічний семінарист, уже голосно заявив про знайдений поетичний шлях, сподіваючись поєднати його із стовповою дорогою марксистського руху. І часом йому ставало страшно: раптом прокинеться, а поета Сосело нема і не було!

Таке пробудження — на лихо чи на щастя! — настало, коли з тижневої газети «Квалі» йому повернули добірку віршів у супроводі знущально-розгромного листа. Тільки пізніше зрозумів Сталін, що «Квалі» сповзла на позиції легального марксизму, а про нього вже знали в редакції як про завзятого супротивника Ноя Жорданія. У рецензії дошкульно висміювалися спроби Сосело «впрягти поезію в гарбу соціалістів». Сталін образився до нестями. Згодом, трохи заспокоївшись, написав щось на зразок епітафії з приводу завершення своїх поетичних пошуків. Вона звучала так:

Ходив від дому до дому.
Стукав у чужі покої —
З дубовим старим пандурі,
З піснею широко простою.

А в пісні його, а в пісні,
Як сонячний зблиск, ясна,
Звучала велика правда
І мрія висока, сяйна.

Серця, що закам'яніли,
Він битися змусив, зміг.
Пробуджував в людях розум,
Що глибоко в тьмі заліг.

Та, замість пошани й слави,
Його земляки взяли
Чашу отрути повну
Йї з ненавистю подали.

Сказали йому: «О, клятий!
Випий її до дна...
Нам правди твоєї не треба,
Нам пісня твоя чужа!»

Спогади нескінченно соталися із сувою пам'яті. Поголившись, Сталін не міг повернутися думками в сьогоднішній день і зозла жбурнув бритву в кошик під раковиною.

Зайшов до кабінету, який слугував і за їдальню, маючи намір одразу ж наказати начальникові охорони винести «Телефункен». Начальник, повнотілий, губатий генерал у польовій формі без розпізнавальних знаків, мовби здогадавшись про бажання Сталіна, очікувально дивився на нього в розчинені двері з вітальні, завмерши по стойці «струнко» біля столу з телефонами. Але щось змусило Сталіна загаїтися. Підійшовши до радіоприймача, він окинув його, ніби живу істоту, неприязним поглядом і пальцем натиснув клавіш. На панелі спалахнуло й заблимало зелене кошаче око, а з-за жовтого драпірування, що ховало мембрани, вирвалася наростаюча тріскотнява, і крізь неї стала пробиватися російська мова: чоловічий голос набундіюченим тенорком передавав з Берліна огляд подій на Східному фронті...

Так, сьогодні день починався для Сталіна важко. Наплив болісно-щемливих спогадів змінився поганими вістями: німецький диктор, закінчивши викладати обстановку в групі армій «Північ», раптом, підвищивши голос, повідомив:

— «Із штабу фельдмаршала Клюге надійшло донесення, що шістнадцятого липня під Люзно, на південний схід од Вітебська, німецькі солдати моторизованого корпусу генерала Шмідта захопили в полон сина кремлівського диктатора Сталіна — старшого лейтенанта Якова Джугашвілі, командира артилерійської батареї з сьомого стрілецького корпусу генерала Виноградова. Упі-

знаного Якова Джугашвілі ввечері вісімнадцятого липня доставлено літаком у штаб фельдмаршала Ключе. Зараз провадиться допит важливого полоненого...»

Усередині в Сталіна мовби все захолинуло. Він натиснув на клавіш вимикача, приймач клацнув, наче вистрілив. Отже, надаремно пригадався йому Яків тоді, як доповідав Жуков. Збулися найгірші побоювання, що тривожили й уві сні...

24

Обнесена жердяною загорожею скотарня, що прилягала до двох довгих рублених корівників під рудими солом'яними стріхами, переповнена полоненими червоноармійцями й командирами. За огорожею, на її кутках, стриміли дерев'яні тимчасові вишки, а на них маячили німецькі солдати-кулеметники. Іван Колодяжний, сидючи в затінку під стіною корівника на днищі перекинутого корита (в ньому, судячи з бражного запаху, раніше запарювали висівки для худоби), поглядав у бік ближчої вишки — на двох вартових біля довгостоволого кулемета, що стояв на тесовій площадці. Поруч з Колодяжним сидів у зажурі вродливий смаглявий грузин; він, як і Колодяжний, був старший лейтенант.

Іван не знав, що це син Сталіна, Яків Джугашвілі. Яків мав такий пригнічений вигляд, що заводити з ним розмову Колодяжному не хотілося. Сказав лише, коли той затримав на ньому запитальний погляд:

— Воруши мізками, як тікати.

Яків помовчав трохи, потім глянув на неспокійне захмарене небо й відповів з помітним грузинським акцентом:

— Уночі буде гроза... Треба запалити ці сараї,— він мав на увазі корівники,— дим засліпить вартових...

— Годиться,— зі спокійною енергійністю відповів Колодяжний.

І ось вони сидять серед цього притихлого, наляканого й голодного людського мурашника. Довкола ходили, лежали або теж сиділи розгублені люди з сірими чи потемнілими, виснаженими обличчями, багато хто — в закривавлених, брудних пов'язках, у вицвілому, пом'ятому, часто подертому обмундируванні, в пілотах, у касках або й зовсім простоволосі.

Іван Колодяжний, незважаючи на зовнішній спокій, час від часу зітхав так, що з грудей виривався стогін — ніяк не міг примиритися, що сплюхував і дався німцям скрутити себе. Минулі два дні були сповнені стількома подіями, що їх вистачило б згадувати з болем у серці на ціле життя...

А почалося все з того неймовірного поєдинку однієї-єдиної

гармати з танковим німецьким батальйоном. Якби Колодяжному розповів хтось про таке — послав би під три чорти! Але ж сам розпочав той бій і сам усе бачив: стояв у сараї біля гармати, сховавшись за стосом дров, і крізь щілину дивився в бінокль. Часті постріли гармати оглушили його, запах згорілого пороху викликав нудоту, але Колодяжний тримався, без особливої потреби підказував знаючому свою справу кульгавому сержантові, командирові гармати, по якому танку треба стріляти.

На тлі пожежі й палаючих стіжків сіна німці не могли засікти гармату і вели по хутору безладний гарматний вогонь. Від прямого влучання снаряда розлетівся на шматки мотоцикл Колодяжного. Вибух розметав і палаючу хату, кинувши головешки на соломяний дах сарая, який відразу ж спалахнув.

Попереду, в низині, вже горіло дев'ять танків!.. Решта відкотилися назад, потім взяли ліворуч, обминаючи хутір, щоб рушити до дніпровської переправи. У гармашів виходу не було. Жбурнули крізь «амбразуру» з охопленого полум'ям сарая димові шашки і, прикриваючись їхнім димом, перекотили гармату в безпечне місце, а потім, причепивши її до вантажної машини, вже не ховаючись, пірнули в зарослий дрібноліссям яр. Мчали на машині вузьким путівцем, що петляв старими чагарниками, — звертати не було куди. Могли будь-якої хвилини зіткнутися з німцями, тому гранати й карабіни тримали наготові — в руках. Вискочили з яру на скошений яскраво-зелений від молоді порослі лан конюшини, швидко перетнули його й звернули з путівця до невисокого молодого осичняка.

Машина зменшила швидкість і легко почала пригинати до землі й ламати колесами піддатливі осички... У глибині гайка водій за командою Колодяжного заглушив мотор. З неймовірною покvapливiстю, мовби чекаючи вибуху, бійці відкинули високі борти кузова машини, замаскували гіллям кабiну, пробігли назад помітним слідом, піднімаючи в коліях повалені деревця. Потім усі залягли вздовж узліска за рудими корчами — старими пнями, що їх, мабуть, давно стягли сюди з поля. Висувати на позицію гармату не було сенсу — в лотку залишилося всього-навсього три снаряди; головне зараз — затаїтися.

Ледь помітний за полиноюю бровкою путівець пролягав від осичняка метрів за двісті. Невдовзі з боку хутора на ньому з'явилася, вибігши із заростей яру, плямиста корівка, а слідом — з лозиною в руках — знайома господиня згорілої хати.

«Мати Дими Старостенкова», — журно подумав Колодяжний, лежачи в траві за корчем і притиснувши до очей бінокль. Він бачив, як літня жінка у панічному страху стьобала корову і час від часу злякано озиралася. Порівнявшись з осичняком, вона

почала зганяти корову з дороги, спрямовуючи її до чагарників, де сховалася група Колодяжного.

Та в цю мить з яру, за яким димів у пожежах хутір, мовби із зеленого виру, випірнули на двох мотоциклах з колясками й кулеметами німці. Передній мотоцикл помчав конюшиною навперейми жінці й корові. Потім з коляски татакнула кулеметна черга, і жінка, на хвилюку зупинившись, упала ницьма. Але одразу ж немічно підвела голову, ніби силкуючись побачити, хто в неї стріляв, перевернулася на спину й замерла. А корова, підбігши до осичняка, відчула там людей і злякано повернула назад, назустріч німцям. Наблизившись до своєї мертвої господині, тварина стала, покірно схиливши голову.

Вистрибнувши з коляски мотоцикла, до корівки почав підкрадатися кулеметник у касці. Ось він порівнявся з убитою жінкою, подивився на неї і раптом наче закам'янів. Колодяжному в бінокль було видно, як від незрозумілого жаху спотворилося лице молодого гітлерівця. Якусь мить він у щось вдивлявся витріщеними очима, потім сахнувся, задкуючи, і раптом прудко, з криком побіг до мотоцикла, вскочив у коляску і, щось белькочучи водієві, почав смикати його за плече, аж поки той розвернув машину й помчав до яру, де на тлі зеленого чагарника чорнів другий мотоцикл.

Німці зникли.

— Бути наготові прикрити мене вогнем! — Старший лейтенант Колодяжний вимогливо оглянувся на артилеристів, які лежали праворуч і ліворуч від нього. Подивившись ще трохи в бінокль і не помітивши небезпеки, він підхопився й побіг туди, де вже спокійно паслась корова.

Жінка лежала горілиць, витягнувшись, і ніби стала більшою зростом. Фартух її на грудях був закривавлений, очі в обрамленні безколірних вій невидюще дивилися в небо; маленьке, помережане зморшками обличчя посвітліло і наче помолоділо.

Колодяжний лише тепер роздивився, що не така вже вона й стара — даремно подумки називав її бабусею. Нахилився, торкнувся пальцями повік, щоб стулити їх, і раптом помітив торець ікони. Вислизнувши з-під закривавленого фартуха, вона стала біля бока жінки так, що образи дивилися на хутір.

Колодяжний, закривши вбитій очі, випростався, не знаючи, як бути далі, обійшов небіжчицю і, глянувши на ікону, здригнувся від неймовірного видива. На темному полі образу, нижче від світлих плям, в яких угадувалися лики богоматері й немовляти, виднілася дірка — слід від кулі, — а з неї збігала донизу цівочка крові. У сонячному промені, що пробився крізь хмари, кров ніби світилася зсередини й не переставала струмувати.

Узявши в руки ікону, Колодяжний подивився на неї з тильного боку. Побачив на закрайках дірки від кулі волокна одягу і зрозумів: жінка так притискала до себе під фартухом богоматір, що кров з грудей бризнула слідом за кулею крізь прострелену ікону...

Щоб не випробувати долі, старший лейтенант Колодяжний не став чекати ночі й, наказавши артилеристам сідати в машину, вибрав маршрут: через осичняк, далі на північ, до лісу, що темнів віддалік, і до автомагістралі, яка перетинала той ліс, де невгамовно били гармати й приглушено строчили кулемети...

Дві доби петляли ворожими тилами, пересвідчившись, що німці посереджують головні сили в тих місцях, де могли, найімовірніше, прориватися з оточення наші війська. Найбезпечніше було йти на захід, але йшли на північ, а то й на північний захід, звідки долинала безперервна канонада: сподівалися влитись у яку-небудь нашу бойову військову частину.

Зрештою пощастило: минулої ночі натрапили на маленьку колону артилеристів зі складу 293-го артилерійського полку резерву Головного командування — полк був доданий стрілецькій дивізії полковника Миколи Олександровича Гагена. Вступивши в бій на захід од Вітебська, він, відбиваючи лише дві перші ворожі атаки, знищив понад двадцять німецьких танків. Згодом, опинившись в оточенні й зберігши всі свої гармати, із засади розгромив моторизовану німецьку колону, що розтяглася путівцями на кілька кілометрів.

Далі сталося майже неймовірне — про це Колодяжний почув від комісара артилерійської групи політрука Московіна. Вчора, як тільки смерклося, ця зведена група з двадцяти гармат 152-міліметрового калібру на тракторній тязі і дев'яти вантажних машин із снарядами під командуванням капітана Анісіна, залишивши вогневі позиції на річці Лучеса біля села Копоті, просунулась ворожими тилами на північний захід і в напрямку Вітебського аеродрому. Там скупчилась, як доповіла розвідка, понад сотня німецьких бойових літаків.

Політрук Московін не знав, хто і як підготував цю сміливу операцію, але на місці, куди прибула колона, їх уже чекали «маяки», пункт зв'язку, від якого відходили нитки проводу до спостережного пункту, замаскованого під самісіньким носом у німців — мало не на початку злітної смуги.

О першій годині ночі гаубиці вдарили з усіх стволів і, підкоряючись командам із спостережного пункту, які подавав командир однієї з батарей, лейтенант Молодих, близько сорока

хвилин спустошували й трощили аеродром, випустивши кожна по шістдесят-вісімдесят снарядів...

Тільки з часом радянське командування дізнається од вітебських підпільників, що наказ полковника Гагена було виконано чудово. Німці втратили тієї ночі понад п'ятдесят бомбардувальників і винищувачів, багато льотчиків і солдатів аеродромної команди, а злітну смугу надовго було виведено з ладу.

Цей успіх недешево обійшовся й артилеристам. У німців добре працював зв'язок, і, не встигли гаубичники після виконання завдання взяти свої гармати на причепи і відійти з вогневої позиції, як від Орші налетіла зграя нічних бомбардувальників. Розкидавши на великому просторі освітлювальні ракети, підвішені до парашутів, вони стали полювати на гармашів та їхню техніку...

На збірний пункт прибуло п'ять гармат, шість тракторів і дві вантажні машини. Але тут уже ніхто не чекав на артилеристів. Основні сили дивізії полковника Гагена в складі 19-ї армії відступали до Смоленська.

Потім чергова сутячка з німцями... Колону політрука Московіна розсіяно, а старшого лейтенанта Колодяжного, оглушеного ударом приклада по голові, обеззброєно й узято в полон.

Вартові на вишках заворушилися, почали перегукуватися один з одним. Іван Колодяжний неначе прокинувся від їхніх гортаних вигуків і відчув нестерпний голод. Згадав, що вже більше доби не було в роті й крихти.

— Хоч би погодували, гади,— сказав він, звертаючись до старшого лейтенанта — грузина.

Той промовчав, спрямувавши погляд до широких воріт, за якими спинилися дві легкові машини.

Пролунала різка команда російською мовою:

— Усім шикуватися!.. Командирам — на правий фланг!.. У чотири шеренги ставай!..

Команди подавав високий вузьколиций чоловік середнього віку в німецькій уніформі без розпізнавальних знаків. Табір заворушився, зарухався. І незабаром через усю скотарню витягнувся щільний чотиришеренговий стрій. Від воріт до строю підійшла група німецьких офіцерів. Колодяжний, стоячи поряд із старшим лейтенантом, грузином, тихо запитав у нього:

— На німецьких званнях розумієшся?

— Ні,— відповів старший лейтенант.

Звідкись виштовхали до офіцерів щупленького червоноармійця з перебинтованою правою рукою. Його маленьке пташине обличчя було худе й бліде, очі — перелякані, зацьковані. Накульгую-

чи, він ішов попереду офіцерів, придивляючись до облич полонених.

Порівнявшись з Колодяжним, червоноармієць показав на старшого лейтенанта, грузина:

— Ось він... Він...

Вузьколиций чоловік без розпізнавальних знаків, який супроводжував німецьких офіцерів, ступив до старшого лейтенанта і з недовір'ям, навіть спантеличено запитав:

— Ви Сталін?

— Ні... Я Джугашвілі.

— Ви син Сталіна?

— Так, я син Сталіна... Старший лейтенант Джугашвілі.

Під посиленою охороною його привезли на польовий аеродром, де край поля стояв невеликий одномоторний восьмициліндровий «юнкерс». Невдовзі Яків Джугашвілі сидів у літаку й поникло дивився у віконце, як пропливала внизу задимлена пожежами війни земля. Йому не хотілося вірити, що назад вороття не буде, і, можливо, тому пам'ять переносила його в минуле. Так, нині життя Якова було осяяне тільки минулим, а воно — відшуміле й відболіле — мріло дуже далеко, на денці пам'яті, але серце ще відчувало його живе, гаряче дихання... Невже жодної надії? Лише непозбутна журба, знемога серця в чорній і холодній порожнечі? Це гірше за небуття!..

Яків Джугашвілі зосередився на далекому дитинстві. Пам'ятав він себе з трьох-чотирьох років — з уривків якихось подій, з яскравих хлоп'ячих радощів або з гірких прикрощів... Перше катання на ослику гірською дорогою і захват од відчуття того, що ти мовби нарівні з горами, що все плыве повз тебе, а ти підтюпцем, мліючи від страху зісковзнути з осликової спини, плывеш назустріч новим відкриттям.

Яша жив то в Тбілісі, в тіткі Сашіко — сестри покійної матері — першої дружини Сталіна, — то в рачинському селі, в будинку діда — Семена Сванідзе... Той дерев'яний будиночок стояв біля підніжжя Бар'єтського підйому поблизу розмаїто-зеленого й кучерявого Самарквдійського лісу. Ліс і косогір з дорогою завжди було видно з їхнього тинистого двору, і вони завжди вабили до себе якимись загадками.

Дитинство бачилося в недосяжній далечині і здавалось нескінченно довгим, безкраїм. А роки, коли Яків підріс і відчув себе особистістю — хоч би тому, що брав гору в хлоп'ячих бійках, — уже видавалися близькими, як позавчорашній день... І голодні дев'ятнадцятий — двадцятий, навчання в Чребалов-

ській середній школі, якою керував наймудріший, найсправедливіший і найдобріший чоловік у світі Лонгіноз Кіквідзе, яким запам'ятав його Яків... І той день, коли в Ріоні несподівано піднялася вода і стала затоплювати острів, де залишилися діти... З якою жадобою попередити лихо кинувся Яків у бурхливу річку!.. Лиха не сталося... А очі козулі — волого-чорні, тужно-докірливі?.. Він, уже підвівши рушницю й прицілившись, раптом опустив її і присвиснув, давши козулі втекти; потім, після полювання, ніяк не міг пояснити, чому не стріляв.

Над ним кепкували, а в нього на душі було світло й легко!.. І старезний дідусь з хурджині за плечима, якого наздогнав на гірській дорозі; він, Яша, зіскочив з коня й посадив у сідло старого. Вів коня за вуздечку аж до Квацхумі.

Чи було все це й багато, багато іншого насправді?.. А може, немає й цього, що коїться з ним зараз і що спустошує душу страшною непоправною дійсністю, стискає нестерпно тугою груди? Може, все це мана, поганий сон?.. Але ж чому все таке реальне: і цей літак із залізними гофрованими стінками, і пілот біля важелів керування, який сидить не за перегородкою в кабіні, як звук бачити Яків, а просто в салоні, в носі літака, і сяючі обличчя німецьких офіцерів, які тримають наготові автомати, ніби він може вистрибнути... Ех, хоч одну б йому гранату...

І знову думка веде в минуле, намагаючись дотягтися до чогось невловного, що вислизає, але вабить і, схоже, не піддається розв'язанню. Чомусь усе, що було до переїзду в Москву,— його дитинство і юність, які минули на Кавказі,— видавалися тепер як нескінченне свято душі, сповнене радіщами, привіллям, якоюсь особливою простотою й урочистим злиттям з природою і людьми.

У 1921 році Яшу привезли до Москви, в батькову сім'ю. І мовби переселився він на іншу плацету, потрапив у інший світ і заново почав там цікаве життя, навчаючись російської мови, набуваючи нових звичок і осягаючи нові звичаї. Батько ставився до нього суворо й вимогливо.

Довгою низкою потяглися роки навчання в електромеханічному інституті, праця на заводі й знову навчання — вже за батьковою порадою — в Артилерійській академії імені Дзержинського... У кремлівській квартирі Сталіна бував рідко, хоч і відчував велику прихильність до його сім'ї, а надто до дітей — брата й сестри по батьку. Згадалося, як колись малолітній Василь допитувався в Якова, чому він розмовляє так, як і батько, з акцентом.

«Я ж грузин»,— відповів йому Яків.

«А наш батько теж колись був грузином»,— з таємничим виглядом повідомив Василь.

Перша сім'я Якова розпалася, а потім і друга... Десь в Урюпінську на Хопрі живе з матір'ю його синок Женя. Скільки йому тепер?.. П'ять років!.. Не пощастило побачити його перед від'їздом на фронт... А в Москві росте дівчинка Галя— від третьої дружини... Щемом озвалася в серці думка, що він усіх їх осиротив. Згадавши про своїх дітей, з особливою гостротою відчув, що ніколи вже не побачить ні Жені, ні Галі...

У монотонному гудінні мотора восьмимісного «юнкерса» Якову часом вчувалась якась сумна, відповідно до його настрою мелодія. Він почав прислухатися, надаючи їй у своїй уяві музичної єдності. Мелодія раптом набула чітких звукових окреслень, і Яків почув у цьому стогоні гудіння і став повторювати про себе церковний спів. У його пам'яті одразу ж вималювався літній день на батьковій дачі в Зубалові. Було якесь свято, і приїхали з дружинами Будьонний, Ворошилов, Молотов. Обідали на відкритій балконній терасі, виголошували тости, пили кавказьке вино. Потім Будьонний, сидючи в плетену кріслі й сяючи веселими очима з-під кущуватих брів, з неабияким хистом загравав на гармонії церковну мелодію. Молотов, Ворошилов і батько, підійшовши до Будьонного, підхопили мелодію і злагоджено, на різні голоси заспівали якийсь стихир божественного співу. Особливо вирізнявся батьків голос— високий і чистий, що зовсім не був схожий до того приглушеного, яким він завжди розмовляв. Відчувалося, що під час співу батько поринув спогадами в свою далеку юність, коли, мабуть, цей ритуальний стихир був частиною його ще не розкритого, подібно до бутона, життя учня духовної семінарії.

«Безбожники, а святе співаєте»,— з усмішкою зауважив Яків, сидючи край столу, коли пісня стихла.

«Ми віддаємо належне мистецтву, музиці, а не релігії»,— по-вчально відповів батько, коротко глянувши на нього золотистими очима, в яких ще не згасло урочисте почуття, викликане піснею.

«Храм Христа-спасителя над Москвою-рікою теж був витвором мистецтва,— докірливо мовив Яків,— а не зважили, дозволили зруйнувати...»

Будьонний, який знову було розтягнув міхи гармонії, при цих словах завмер, спрямувавши збентежений погляд на Сталіна. А Ворошилов глянув на Якова з веселим докором, потім повернувся до Сталіна і, не приховуючи іронії, сказав:

«А він у тебе з мухою в носі...»

Обличчя в Сталіна трохи зблідло; ткнувши до рота незапалену люльку, він підійшов до перил балкона і довго дивився на безлюдну гравійну доріжку, поплямовану сонячними відблисками, що пробивалися крізь крони дерев. Яків не витримав батькової мовчанки і вийшов...

«Зате ми встигли... зате не дозволили чіпати собор Василя Блаженного!» — почув він кинуте йому вслід, і Якову здалося, що в батькових словах усупереч сподіваному не відчувалося сердитості.

Увечері в штабі фельдмаршала Клюге почався допит старшого лейтенанта Червоної Армії Якова Йосифовича Джугашвілі. Допит вів майор німецької армійської розвідки Вальтер Холтеро разом з чотирма абверівцями — офіцерами й перекладачами. Усі вони сиділи в кімнаті біля величезного столу, заваленого купами паперів і карт, під якими були заховані мікрофони¹.

— Ви здалися добровільно чи вас захопили силоміць?

— Ні, не добровільно,— відповів Яків.— Мене взяли силоміць... Я застрелився б, якби своєчасно дізнався, що цілком ізольований від своїх.

— Вважаєте полон ганьбою?

— Так, вважаю ганьбою...

— З батьком про щось говорили напередодні війни?

— Так, останній раз двадцять другого червня.

— Що сказав ваш батько під час прощання двадцять другого червня?

— Сказав: «Іди й борися».

— Чи вважаєте ви, що ваші війська ще мають шанс на перемогу в цій війні?

— Так, вважаю. Боротьба триватиме.

— А що станеться, якщо ми невдовзі здобудемо Москву, виженемо вашу владу і візьмемо все під своє управління?

— Такого не могу собі уявити.

— Але ми вже недалеко від Москви. То чому ж не уявити, що ми її захопимо?

— Дозвольте контрзапитання: а якщо вас самих оточать? Уже траплялося, коли ваші частини були оточені й знищені...

Допит тривав довго. Наприкінці Якова запитали:

— Отже, ви заявляєте, що не вірите в перемогу Німеччини?

— Ні, не вірю,— відповів він, звернувши увагу, що за вікном

¹ Допит цитується із «Справи № Т-176» з відділу трофейних іноземних документів Національного архіву США. Публікація Йони Андронова.— Литературная Грузия, 1978, № 4.

спалахнула блискавка і слідом за нею вдарив грім, ніби поставивши грізний знак оклику після цієї його фрази.

І в цю мить Яків скрушно подумав про те, що, коли б обставини склалися інакше, він би зараз, мабуть, з отим старшим лейтенантом, з яким разом потрапив у полон, підпалював би корівник, готуючись до втечі...

Яків не помилився: саме на початку грози старший лейтенант Іван Колодяжний, маскуючись у диму від раптово виниклої пожежі, кинувся на чолі натовпу полонених на огорожу скотарні і, поваливши її, під свинцевою кулеметною зливою подався до недалекого лісу.

А для Якова Джугашвілі почалася одіссея в'язня фашистських концтаборів...¹

25

Про взяття гітлерівцями в полон Якова Джугашвілі ще раніше за Сталіна дізналися в Москві брати Глинські: спершу Микола, який уже кілька років таївся в одному з домоуправлінь на 2-й Візницькій вулиці під личиною двірника Никанора Губаріна, а потім від нього дізнався й Володимир; після поранення на Західному фронті він лікувався у військовому госпіталі як майор Птицин Володимир Юхтимович відповідно до мистецьки підроблених в абверівських лабораторіях документів.

Брати зустрілися, коли Володимир Глинський вперше з'явився на 2-й Візницькій, щоб вручити Ользі Василівні записку, яку передав з фронту її чоловік генерал Чумаков. Але те, що сталося, Володимир Святославович сприйняв як присуд самої долі. І все-таки глибина його потрясіння була незмірна, коли він, розшукуючи квартиру покійного професора Романова, постукав за чиеюсь порадою в двірницьку і, зайшовши до неї, одразу ж пізнав у вусатому дядькові свого рідного брата Миколу.

І Микола, здивовано зойкнувши, теж упізнав брата, хоч не бачилися вони понад двадцять років. Упізнав і злякався, пройнятий думкою: «Якщо Володимир розшукав мене, то комусь десь відомо, хто такий двірник Губарін Никанор Прохорович...»

У двірницькій, що правила Миколі Глинському за квартиру, на щастя, нікого більше не було, і розмова братів відбулася без свідків. Але потім злякався Володимир, зрозумівши, що Микола

¹ 14 квітня 1943 року Якова Джугашвілі вбито в концтаборі Заксенгаузені нібито при спробі до втечі. За мужню поведінку в полоні його посмертно нагороджено Радянським урядом орденом Вітчизняної війни I ступеня.

живе з чужим паспортом: «А що, коли він під наглядом чекістів?..» Брати обмінялися думками, що їх непокоїли, поміркували і дійшли висновку: поки що немає причин для страхів, але треба суворо дотримуватись конспірації.

Микола, почувши, що Володимир прибув сюди з дорученням генерала Чумакова, спочатку насторожився: чомусь пов'язав це доручення з тією скринькою чорного дерева, яку бачив на квартирі Романових; скринька була наповнена родинними коштовностями небіжчиці Софії Веніамінівни, що перейшли тепер у власність вродливої дружини Федора Ксенофонтівича. Але відразу ж засоромився з своєї корисливої пам'ятливості й відкинув підозріння. Ні, не тому, що чув по радіо, ніби Ольга Василівна Чумакова віддала своє багатство державі — у фонд оборони (це, як вважав Микола, казочка для дурнів: коли й віддала, то, мабуть, якусь децицію — про людське око). Головне ж для нього, що рідний брат об'явився — єдина близька людина на землі серед усього зненависного, яке нарешті руйнується!

Вони гомоніли й за чаєм, присівши до столу, застеленого поверх клейонки старою газетою. Саме тепер Микола й поставив братові запитання, що струсонувало усе Володимирове ество, розбудивши в ньому Цезаря, який задрімав було, — вишколеного в абверівській школі диверсанта-бойовика.

Спочатку Микола, почухавши середину своїх пишних вусів, а улесливою шанобою сказав:

— Адже ти, Вольдемаре, з «того» боку прибув сюди. Тільки не зрозумію, де тобі руку покалічило.

— Звідки прибув, там мене вже немає, — сухувато відповів Володимир. — А поранили майора Птицина, — він постукав себе рукою в груди, — німці! В боях під командуванням генерала Чумакова Федора Ксенофонтівича. І найдивовижніше, що це щира правда!

— Правда не в тому, щоб виголошувати істину. — Микола пильно й трохи іронічно подивився братові в очі. — Пам'ятаєш, батько наш повторював... Правда в тому, щоб говорити те, що думаєш. — І, нараз посерйознішавши, стиха запитав: — Тебе по його душу прислали?

— По чию? — не зрозумів Володимир.

— Його, — тицьнув Микола пальцем у портрет Сталіна на шпальті розстеленої газети, де було надруковано промову Сталіна від 3 липня.

— Ну, куди сягнув! — Володимир Глинський насторожено покосився на двері. — Для такої операції потрібна ціла орава смертників... Та й навіщо ризикувати? — І перейшов на шепіт: — Все одно в серпні німцям бути в Москві.

— Ех ви, «стратегі»! — Микола докірливо похитав головою. — В тому-то й річ, що він зуміє продовжити війну, де б не був. Хоч за Уралом. Він же бог для цих фанатиків!.. Та й сам уявив себе богом... — Глинський-старший знову тицьнув пальцем у газету: — Ось вдумайся: мета війни, на його думку, — не тільки ліквідація небезпеки, що нависла над Радянським Союзом, а й допомога всім народам Європи!.. І його маячні всі вірять, хоч німці ось-ось постукають у ворота Кремля... А це страшно.

— Що «страшно»? — не зрозумів Володимир.

— Страшна віра, що об'єднує мільйони сліпців! Їх треба звільнити від гніту цього імені, безжально принизити...

— Принизити? Як саме?

— Елементарно! Прибрати Сталіна — значить порушити віру в його всесильність, у його справу і, отже, принизити народ! А принижені до переможних порогів не приходять.

— Святе місце порожнім не буває, — похмуро мовив Володимир. — Інший Сталін знайдеться.

— Не певний... Спершу почнеться колотнеча за першість...

— Дурниці! В такий час рватися до влади може лише той, хто ладен схилити голову перед Гітлером, запропонувати йому капітуляцію Росії. Серед них такого не знайдеться.

— Але ж спершу настане розгубленість, — не здавався Микола. — Час буде згаяно, і фронти остаточно розваляться!

— Невже ти маєш рацію? — Володимир Глинський дивився на Миколу роздумливо й запитально. — А яким способом його можна ліквідувати?

— Над способом нехай помізкують там. — Микола кивнув головою у невизначений бік, і його виснажене обличчя стало злим. — Але руки сверблять, коли бачу, як він шастає на машині!

— Де?!

— Метрів за двісті звідси — Можайським шосе... І Арбатом... А там не вулиця, а щілина. Висади в повітря будь-який будинок, і брили впадуть на машину.

— Часто він їздить?

— Щодня!.. Туди й назад.

Володимир Глинський задумався, полинувши думкою під Варшаву, в містечко Сулеювек, де розташований спеціальний центр абверу. Мовби побачив сторожкі очі фюрера «штабу Валлі» Шмальшлегера... Як він поставиться до ідеї замаху на Сталіна? А що скаже з цього приводу начальник контррозвідки «зондерштаб Росія» російський білоемігрант Смысловський? Вони обидва, ці кадрові розвідники абверу, звичайно ж звернуть запитальні погляди до адмірала Канаріса — начальника управління

іноземної розвідки й контррозвідки верховного командування збройних сил Німеччини (абверу)¹.

Як би то не було, але Володимир Глинський відчув себе мовби гончаком, що натрапив на правильний слід. Пригадався графові Глинському священник, який вселяв йому думку про золоту аріаднину нитку, що веде Володимира Святославовича гріховними лабіринтами життя до здійснення ним того, що призначено небом. Про міцність цієї нитки начебто дбають вищі сили, які перебувають у сузір'ї Північної Корони (народилося сузір'я, як свідчить легенда, з вознесеного на небо після смерті Аріадни її вінця, подарованого Діонісом).

І Глинський-молодший, якого брат навіть на думку про замах на Сталіна, загорівся жадобою діяльності, болісно мізкуючи над тим, з чого почати і як поновити зв'язок зі своєю абверкомандою при 4-й німецькій армії або з центром абверу «Валлі» в Сулеювку.

Але перш треба було віднести записку Ользі Василівні Чумаковій...

Коли в супроводі брата-«двірника» «майор Птицин» ішов знайомитися з сім'єю Федора Ксенофоновича, то гадав, що лише віддасть записку, коротко, для пристойності, розповість, як почуває себе Чумаков на фронті, і розкланяється. Але вийшло зовсім не так.

Ольга Василівна та її дочка Ірина зустріли несподіваного посланця з такою палкою радістю і щирою привітністю, що Володимир Святославович розчулився. Подякувавши «двірникові» за те, що той провів його до Чумакових, і попрощавшись з ним, «майор» погодився сісти до столу й попиту чаю. Але замість чаю до кабінету-їдальні впливла на руках Ольги Василівни срібна таця. На таці, обставлена кришталевиими чарками, височіла іскриста карафка з горілкою, а біля чарок стояли вазочки з вугільно-чорним бруском паюсної ікри, з вологосляйними оливками, з ніжно-жовтими маринованими білими грибами; тарілочки з рожевою сьомгою, смаглявим баликом, тонкими шма-

¹ Плани фізичного знищення радянського Верховного командування на чолі з Й. В. Сталіним німецько-фашистська розвідка намагалася здійснити невдовзі після провалу її плану терористичної операції в Тегерані (1943 р.), де відбувалася тоді конференція глав держав — СРСР, США і Англії. У Москві терористичні акти було доручено здійснити зрадникам Батьківщини Політову-Тавріну і Адамичевій-Шиловій. Політов мав прикриватися в радянській столиці документами на ім'я майора Тавріна, який нібито перебував у відпустці після поранення й лікування в госпіталі. Операцію абверу зірвала радянська контррозвідка. Політова й Шилова було заарештовано.

точками сала. І всю цю красу, яка вабила очі й збуджувала апетит, немов опромінювала чарівна усмішка Ольги Василівни і такий щасливий блиск її великих, глибоких очей, що серце колишнього графа зайшлося в солодкому хвилюванні.

А юна Ірина граціозними рухами оголених до ліктів ніжних рук розставляла на білосніжній скатертині розмальовані синіми візерунками порцелянові тарілки, розкладала срібні виделки й ножі. Володимир Святославович звернув увагу, що дівчина, успадкувавши материну вроду, перейняла й виразно-привабливі риси батькового обличчя і була схожа на нього в жестах.

Невже все це не сон? Невже це Москва, Росія, тугу за якою молодший граф Глинський проніс через стільки років страждань і надій? У ньому почало прокидатися щемливе відчуття свого, рідного. Ніби підійшов до порога, за яким неодмінно збудуться болісні сподівання і остаточно оживе в його душі і вдарить у дзвони радості колись утрачена ним Русь. Тут, у цій квартирі, в цьому просторому, трохи похмурому кабінеті, що правив і за їдальню, багато що нагадувало чимось Глинському його минуле життя. Тут усе було до неправдоподібності гарне: ці старовинні незграбні меблі — різьблений громіздкий буфет чорного дерева із загадковим поблиском травленого бемського скла, різьблені стільці з крученими ніжками й високими випуклими спинками, затягнутими візерунковою килимовою тканиною, кривоногий газетний столик між важкими шкіряними кріслами і курильний столик, що сусідив з горбатою кованою скринєю (на її золочених обручах залишилася штучна зелень, що надавала скрині таємничості), старовинний, з незручними для накрохмаленої скатерки округлостями стіл під увінчаною кришталевими висульками люстрою і ці бордові драпрі на вікнах і дверях... Багато що тут повертало його думки в минуле, в зруйнований родовий маєток у Воронежській губернії чи в Петроград, у їхній відібраний більшовиками особняк поблизу Фінляндського вокзалу.

Гамуючи в собі болісно-солодке умиротворення, він з легким сумом, як запізнілу радість, приймав зворушливе частування Ольги Василівни та Ірини: вони, бачачи, що однією рукою їхньому гостеві важко поратися за столом, підкладали в його тарілку закуски (Ірина вправно орудувала ножем), наливали в чарку горілку.

Володимир Святославович неквапливо розповідав про бої на Західному фронті, про Федора Ксенофонтовича і його поранення, а вона слухала з тією увагою, з якою вразлива дитина слухає страшну казку...

Після обіду Глинський, попросивши дозволу в Ольги Василівни подивитися бібліотеку покійного професора Романова, що

розмахнулася на всю ширину стіни в кабінеті книжковими сте-
лажами, з недовірою й подивом торкався корінців сотень неоці-
нених старих видань, не знищених, виявляється, більшовиками,
як писалося на сторінках російських білогвардійських газет «Ча-
совой» і «Дни», що видавалися в Парижі. Отже, обдурювали
і Врангель, і Керенський — господарі газеток, а потім обдурю-
вала й мілюковська газета «Последние новости», де Володимир
Глинський, рятуючись від безробіття, знайшов собі тимчасовий
притулок, перш ніж записатися добровольцем до іноземного
легіону...

Глинський узяв товстий том «Історії Петра Великого», шкіря-
ну оправу якого було прикрашено тисненим золотим малюнком
роботи академіка Миколи Самокиша. Сорок років книзі, а золо-
то на ній не потьмяніло, як не померкла у віках слава Петра..
Розгорнув книгу і далі за титульним аркушем прочитав перші
фрази короткої передмови:

«...Недосяжним гігантом вирізняється в долі Росії особа Петра
Великого. Для того щоб осягнути всю діяльність цього гіганта,
дати характеристику всіх його подвигів, оцінити всі його рефор-
ми і діяння,— для цього потрібні десятки томів...»

«А як же самі більшовики дивляться на Петра Великого?» —
подумки запитав себе Глинський і зупинив погляд на рівній
шерензі томів Великої Радянської Енциклопедії. Поклавши на
письмовий стіл «Історію Петра Великого», відшукав потрібний
том енциклопедії і, взявши його, з непомітною для себе квапли-
вістю почав гортати... Ось: «Петро I Великий»... Почав читати...
Як не дивно — все правильно... Навіть перелічувалися музеї,
експозиції і пам'ятники Петру в Росії і на Україні. Зняв інший
том, погортав і знайшов статтю про Рюриковичів... Потім повер-
нувся до початку і ось: про династію Романових... І тут усе, здає-
ться, правильно... Як же це?.. Глинський нараз відчув себе мов-
би обкраденим і ображеним. Виявляється, і при більшовиках
Росія існує!.. Має продовження її історія всупереч тому, що він,
як і тисячі інших дворян, з прокляттями покинув Росію, ніби
тонучий корабель.

Узяв ще один том, затаївши останню надію на бажане розча-
рування. Гортав неквапливо і чомусь уже здогадувався, що роз-
чарування не буде. Так і є: ось вона, куца статейка «Глинські».
І в ній усе правильно: княжий рід XV—XVIII століть, родовід
бере початок від одного з синів Мамає, який володів містом
Глинським у Придніпров'ї... Далі перелічувалися головні особи,
які склали генеалогічне дерево Глинських... Старий граф Свя-
тослав Глинський колись переконував своїх синів, що їхній рід
поєднує по родовідній таблиці два дворянських роди Глин-

ських — російський, майже згаслий у XVII столітті, і польський, що втратив княжий титул. А графський титул був наданий їхньому відродженому роду нібито Петром Великим.

З пам'яті Володимира Святославовича раптом виринула зустріч у польовому госпіталі з бабусею з їхнього помісного селища Глинське, що у Воронежській губернії, згадалася її розповідь про те, нібито один з його предків у давні часи присусідився до прізвища Глинський, яким люди нарекли одного хороброго солдата. Якщо вірити легенді, то солдат той, втративши в боях з ворогами очі, став, ходячи наосліп, розвозити у візку по селах білу глину, а виручені мідяки здавати в царську казну, щоб ішли вони на користь Русі, яка захищалася від поневолювачів. Цар же, прочувши про вірного свого ратника, обдарував його землями й лісами, які після смерті солдата начебто й прибрав до рук разом з прізвищем їхній прашур... Дурниця!.. Не інакше як відголоски давньої боротьби між поміщиками в повітовому й губернських зібраннях...

А позад нього побрязкував посуд: це господині прибирали зі столу. Потім Ольга Василівна винесла тацю з посудом на кухню, а Ірина нерішуче підійшла до гостя. З тієї хвилини, як почула вона, що цього майора прислав батько і що вони разом виходили з оточення, Ірину мучило запитання, яке вона соромилася поставити при матері. Їй не терпілося почути щось про льотчика лейтенанта Віктора Рубльова. Адже він написав їй, що пробивався з ворожого тилу із загоном генерала, який «носить таке саме прізвище, як твоє,— Чумаков». Звичайно ж, з батьком! Тоді, цілком можливо, майор знає Віктора...

Бачачи, що він однією рукою втискує на книжкову полицю том енциклопедії, Ірина допомогла йому і запитала:

— Страшно було в оточенні?

— На війні всюди страшно,— відповів Глинський і взяв зі столу розкішний фоліант «Історія Петра Великого».

До кімнати повернулася Ольга Василівна, і Ірина, досадливо подивившись на неї, перевела розмову на інше:

— Хочете погортати Петра?

— Та ні,— мляво відповів Глинський.— Читав колись... Зараз не до Петра Великого.

— Який він там Великий, коли рідного сина не пощадив? — Ірина взяла в нього книжку й засунула її на полицю, в щілину між іншими книжками.— Подумаєш, не годився для царського трону! Навіщо ж голову з плечей? — Вона зітхнула і покосилася на матір, яка, знявши зі столу білу скатерку, неквапливо складала її.

— Ви про царевича Олексія? — Володимир Глинський зупинив допитливий погляд на юному обличчі дівчини, що раптом затінилося смутком.

— А то ж про кого? — з незрозумілим докором відповіла Ірина.— Що за часи були? Батько не вірить синуві, син смертельно боїться батька, тікає від нього до чужого імператора...

— Усе складніше, і все простіше.— У словах Глинського прозвучала твердість.— Вчинки Петра диктувалися піклуванням про престол, про долю Росії... Кожного монарха завжди гнітить думка про те, кому він залишить свій трон і чи зуміє спадкоємець продовжити його справи, чи не стане жертвою двірських інтриг і змов. Ну й, природно, государ має впевнитися, що спадкоємець шануватиме його ім'я, підтримуватиме в народі світлу пам'ять про нього.

— Ви міркуєте якимось по-старорежимному,— з школярською безпосередністю зауважила Ірина.— Монарх, государ, світла пам'ять... А нас учили, що цар — це найбільший поміщик, глитай, і його найголовніша турбота — грабувати народ, жити собі на втіху по-царськи, а потім залишити багатство спадкоємцям.

Зауваження Ірини щодо старорежимності його міркувань нагадало Глинському про необхідність бути обережним: адже він усе-таки «майор Армії Червоної». Проте, почуваячись тут у цілковитій безпеці, він не хотів лишити без відповіді слова, що уразили його.

— Пробачте, Ірино Федорівно, я справді старорежимний, бо народився й здобув освіту до революції.— Глинський говорив уже поблажливо, приховуючи в погляді величність і нещадність своєї віри.— Але ж істина не залежить від того, хто коли народився і як виховувався. По-вашому, царі, монархи, імператори користуються своєю владою тільки для власного задоволення і для збагачення? А хто ж тоді зібрав Росію, створив велику імперію і століттями управляв нею? Хто зводив на полях її дикості державність? Хто зміцнював державну могутність? Звідки взялися закони, якими, добре там чи недобре, але ж керувалися?.. І чому, зрештою, того ж Петра Першого назвали Великим?

— Усе це ми проходили в школі! — Ірина дивилася на Глинського з деяким розчаруванням.

— «Проходили!» — Глинський роздратовано гмукнув.— Вам втлумачували, що царі грабували народ і жили собі на втіху. А пояснювали, звідки взявся Ермітаж у Петро... в Ленінграді з його картинами, яким немає ціни? Пояснювали, що історичні цінності Росії, починаючи від коронаційних регалій, від шапки Мономаха...

— Так-так!.. Пояснювали! — Ірина зовсім розпалася: — Ви міркуєте як буржуазний інтелігент, який стоїть на безкласових позиціях! У нас навіть двічники розуміли, що багатства тієї ж Оружейної палати були власністю великих князів і царів! Вони свідчили про талановитість російських майстрів, але від народу були заховані!

— Ну, завелася! — Ольга Василівна докірливо глянула на дочку.

— Мамо, у мене середня освіта,— вгамувавши запал, сказала Ірина.— Повинна ж я розуміти і роль особи в історії, і те, що історію все-таки творить народ, що, наприклад, капіталізм прогресивніший за феодалізм, а буржуазна республіка з виборним парламентом людяніша за монархію! І як ми чудово обходимося тепер без царів!..

— Ну, все-таки і в наші дні є великі світу цього, в руках у яких верховна влада,— з улесливою обережністю нагадав Глинський, оглянувшись на Ольгу Василівну, ніби шукаючи в неї підтримки.— Був Ленін... Тепер Сталін, Калінін, Ворошилов...

— То й що?! Хіба вони користуються своєю владою задля збагачення? Хіба в них є власні палаци, маєтки? — Ірина розчервонілася, обурюючись, що її співрозмовник не розуміє таких простих речей.— Сталін живе на державній дачі, має державну квартиру, наймає на власні гроші репетиторів своїм дітям! У нас є знайома вчителька, в якій дочка й син Йосифа Віссаріоновича навчаються. Вона все знає!

— Так, наші вожді не вмють жити по-панськи,— озвалася Ольга Василівна.— Коли помер Ленін, то свій дружині, Надії Костянтинівні Крупській, ніяких багатств не залишив.

Володимир Глинський, вірячи й не вірячи почутому, дивуючись і не розуміючи, почував себе так, ніби йому зав'язали очі і він не знає, куди ступити, щоб не наштовхнутися на перепону. Над тим, що тільки-но почув, він ніколи не замислювався, гадаючи, що Сталін зі своїм урядом успадував спосіб життя колишніх господарів Росії. Почав згадувати прочитане колись про Леніна і, щоб закінчити розмову, яка стала для нього обтяжливою, з удаваною глибокодумністю сказав:

— Зате Ленін залишив велику спадщину іншого характеру: створену на руїнах старого світу державу і своє вчення, довівши цим, що Росія, як і колись, народжує час від часу гігантів думки й енергії.

— Ну, ви просто як наш небіжчик Нил Гнатович висловлюєтесь! — Ольга Василівна, приязно глянувши на нього, засміялася, потім підійшла до книжкових полиць, взяла товстий зошит

у сірій сап'яновій оправі.— Тут теж є про царів, про мислителів...

Коли вона почала гортати зошит, Глинський встиг прочитати напис на його першій сторінці: «Думки мимохідь».

— Ось, наприклад.— І Ольга Василівна співуче прочитала: — «Коли царі відганяють суспільну думку від своїх престолів, то вона потім приходить до їхніх гробниць...» Ні, це про інше.— Ще погортавши, знову почала читати. Красивим, мелодійним голосом вона ваговито й чітко вимовляла кожне слово, від чого фрази ставали майже зримі: — «Добролюбов правильно твердить, що історична особа, навіть і велика,— не більш як іскра, яка може запалити порох, але не запалить каміння і сама відразу ж погасне, якщо не натрапить на матеріал, що швидко загоряється...» — Ольга Василівна примовкла — ніби для того, щоб огледітися з висоти, на яку злетіла,— а потім знову продовжила, знизивши голос і наче піднісши цим значущість кожного прочитаного нею слова: — «Цей матеріал завжди підготовлюється обставинами історичного розвитку народу, і внаслідок саме історичних обставин і з'являються особи, які виражають у собі потребу суспільства й часу... І я додав би...» — Вона звела на Глинського очі, що стали чомусь суворими й сумними, і пояснила: — Далі Нил Гнатович висловлює вже свій особистий погляд.— Знову припала очима до зошита, повторила: — «І я додав би, що історичні особи розкриваються лише в боротьбі, в утвердженні великого, маючи перед собою перепони, супротивників і навіть ворогів, а довкола себе — однодумців, соратників. Ця формула схожа з кресалом: кремій не дасть іскри без удару ним по залізній тверді... Особи, які очолюють революційні партії, мають бути для народів, за висловом Герцена, не як далекі родичі людства. Вони в своїх зусиллях зобов'язані бути настільки єдині з партіями, як єдині парус і вітер. Але про партію не скажеш проникливіше за Леніна. Мудрий Ілліч правильно зауважив, що всі революційні партії, які до цього часу гинули,— гинули через те, що зазнавалися і не вмiли побачити, в чому їхня сила, і боялися говорити про свої слабкості».

Коли Ольга Василівна змовкла, Глинський запитав:

— А хто він, цей ваш Нил Гнатович? — У голосі його прозвучала далеко не пуста цікавість.

— Добрий, розумний старий... совість наша,— тихо відповіла Ольга Василівна, все ще сумно дивлячись у розгорнутий зошит.— А ось і про самого Леніна написано...— І знову розтікся її розмірений мелодійний голос; виливаючись у слова, він звучав вражаюче, значуще: — «Надзвичайне явище в історії людської думки — Ленін. Він творець нової ідеології, що ґрунтується, ка-

жучи його ж словами, на всьому матеріалі людського знання. Ця ідеологія вочевидь впливає на подальші долі континентів, держав, народів, класів. Геніальний мислитель і продовжувач марксистського вчення, Ленін породив велику віру народу в справу, якій присвятив життя. Леніна нікому й ніколи не скинути, бо йому нікуди падати: він з усією своєю долею і системою своїх філософських поглядів невідривний від живого життя, від народу...» — Ольга Василівна перегорнула сторінку, зітхнула і, ще більше знизивши голос, надавши йому навіть суворості, прочитала далі: — «Нелегко буде тим керівникам — наступникам Леніна, — які не зуміють створити ленінського клімату в житті держави і в діяльності партії, або тим, хто стане жити лише сьогоденними інтересами, дивлячись на все поверх народу і не прислухаючись до його, народу, голосу або, що ще гірше, його безмовності... Горе тому, хто забуде попередження Леніна про те, що діалектика речей створює діалектику ідей, а не навпаки».

«Невже старий з кимось полемізує, щось зважає на вагах?» — подумав Глинський, відчуваючи, що він неспроможний відповісти на це запитання.

Згорнувши зошит, Ольга Василівна дбайливо, з видимою пошаною поставила його на книжкову полицю за скло і, ковзнувши по Глинському чи то задумливим, чи то невидючим поглядом, заспішила до спальні, щоб відчинити двері на балкон, звідки почулося нявкання кішки Мікі. А Глинському здалося, що в цьому погляді був якийсь докір. Але чому? Тому, що йому чужі, не нависні і незбагненні ці розп'ятування якогось старого? Чесно кажучи, Глинський нічого в них не зрозумів. Його найбільше вразила віра цієї привабливої і недурної жінки та її милої доньки в писання старого про Леніна і віра в самого Леніна, яка прозвучала в багатому інтонаціями голосі Ольги Василівни.

Раптом Глинського в саме серце вжалила думка: а може, вони розгадали в ньому ворога і намагаються переконати його в тій правді, якою живуть самі?! Він повернувся до Ірини, що завмерла в полоні якихось потаємних думок, і, маскуючи силуваною посмішкою наростаючий страх, уже іншими очима подивився на все, що його оточувало і кілька хвилин тому ще радувало душу, як воскресла в ньому Росія... Куди він потрапив, що це за дім?.. Простежив за Ірининою рукою, яка, взявши з вазочки на столі паперову серветку, підійшла до стелажів і почала витирати з книжкових корінців пил. Пробіг очима по написах на корінцях: Суворов... Клаузевіц... Румянцев... Гофман... Ллойд... Медем... Кладо... Віллізен... Фош... Шліффен... Дельбрук... Леваль... Михневич... Усе це історія воєн і конденсація воєнних теорій різних

часів. А ось і про техніку: перекладений з німецької довідник Хейгля — про танки, якого він, Глинський, нещодавно студював у абверівській розвідшколі!.. І книги Свечина?! Генерала царської армії Свечина Олександра Андрійовича, знайомого родини Глинських по Петрограду?.. Більшовики, виявляється, видали його «Еволюції воєнного мистецтва» і «Стратегію»?! Та це ж кінець світу! Чи, може, генерал Свечин не покидав Росії і служить більшовикам?..¹

Відразу стільки несподіваних запитань і тривог, які так збентежили його, що Глинський нараз відчув, як йому важко стало дихати і задзвеніло у вухах. Треба швидше йти звідси, побути на самоті і все обміркувати, зважити.

— Скажіть, Володимире Юхтимовичу, а з вами в оточенні був один льотчик?..— запитала, переборовши ніяковість, Ірина.— Лейтенант Рубльов... Віктором його звати...

Глинський відчув, як занила вище коліна права нога, де тільки-но затягнулася кульова рана, і пам'ять повернула його в ті хвилини, коли він, вперше поранений, лежав у житі, а просто на нього спускався на парашуті льотчик збитого «месершмітом» тупоногого радянського винищувача; Глинський тоді не розстріляв у повітрі льотчика лише тому, що диск його автомата вже був порожній, а пістолет він не встиг вихопити з кобури...

— Чому ви мовчите?

Уловивши в Ірининому голосі змішане почуття ніяковості й здивування, Глинський уже хотів було розповісти, як він познайомився в загоні генерала Чумакова з лейтенантом Рубльовим, але в передпокої раптом зайшовся електричний дзвінок. Прикусивши з досади губу, Ірина вибігла.

Чийсь несподіваний візит ще дужче напружив Глинському нерви. Він став уважно прислухатись до того, що відбувалося в передпокої, де вже лунав хрипкуватий і басовитий, з владними нотками, чоловічий голос. Глинський уявив собі того чоловіка здоровенним, грудастим, з могутніми руками й великим кам'яним обличчям. Йому було чути, як він гучно й радо вітався з Іриною та Ольгою Василівною, потім став дорікати їм за несправний телефон.

— Цілий день надзвонюю! — добродушно буркотів бас.— Весь час зайнято!.. Ну, думаю, відбувають Іроччини кавалери на фронт — прощаються, мабуть! Дзвоню на станцію, наказую, щоб

¹ Свечин О. А. (1878—1938) — російський радянський воєнний історик; з березня 1918 року служив у Червоній Армії, автор багатьох праць з воєнної історії, тактики і стратегії.

негайно роз'єднали... Вибач, Ірочко, треба!.. А мені кажуть у них трубка неправильно покладена...

Глинський покосився на край столу, де чорним лаком відсвічував металевий телефонний апарат, і одразу ж побачив, що присунутий до нього впритул розгорнутий календар уперся дерев'яною підставкою в основу важеля-рогачика, на якому лежала телефонна трубка, і підняв його разом з трубкою. Почулося монотонно-нудне гудіння трубки. Простягнув руку, щоб відсунути підставку з календарем, і раптом завмер. З ледь пожовклого календарного аркуша від 17 червня йому впали в око дві фрази, написані кутастим невпевненим почерком: «Дзвонили від Сталіна. Йосиф Віссаріонович дякує за лист і хоче поговорити з Нилом Гнатовичем». А під цим записом, що вразив німецького розвідника-диверсанта своєю загадковістю і, можливо, значущістю,— номер телефону...

Поборовши острах, що охопив його, Володимир Глинський ще раз повторив подумки цей номер, який складався з літери і п'яти цифр, не знаючи ще, для чого він може йому знадобитися, і, переконавшись, що літера й цифри міцно засіли йому в пам'яті, відсахнувся од столу.

А в передпокої все ще панував соковитий голос Сергія Матвійовича. Так, це був він, відомий авіаційний інженер Романов, троюрідний племінник покійного Нила Гнатовича, який під час минулого приїзду умовляв Ольгу Василівну та Ірину їхати з ним до Сибіру, де йому треба зводити великий авіаційний завод.

Він стояв перед ними в яскраво освітленому передпокої, великий, широкогрудий, у легкому світлому костюмі; його здорового вигляду обличчя, сірі очі, які випромінювали енергію і доброзичливість, мовби виключали своїм виразом можливість заперечувати йому, не погоджуватися з його словами.

Нависаючи над жінками живою брилою і залюблено дивлячись на них згори вниз, як на нерозумних, беспорядних дітей, Сергій Матвійович давав їм розпорядження:

— Часу в вас для збирання — до заходу сонця. Потім під'їде машина, вантажтеся — і на Ярославський вокзал. Шофер приведе вас просто до мого салон-вагона!

— Сергійку, але ж так несподівано... Навіть не знаю, що й робити.— Ольга Василівна розгублено подивилася на Ірину.

— Нікуди ми не поїдемо! — Ірина, збліднувши, обняла матір за плечі, мов хотіла її захистити.— Чекаємо ж повістки з військомату! Ми з мамою зібралися на фронт!

— Я відмінюю всі повістки і ваші нерозумні рішення! — Сергій Матвійович добродушно посміювався.— У мене в кишені мандат

Державного комітету оборони за підписом товариша Сталіна. Я маю право наказувати... Ось підійду до першого ж телеграфного стовпа і скамандую: «Ану, марш зі мною в Сибір, у Нижньомихайловськ, будувати авіаційний завод!» І стовп потупає! — Задоволений своєю дотепністю, він не підозрював, що вибовкує військову таємницю просто у вуха німецькому розвідникові, який ловив з-за дверей їдальні кожнісіньке його слово.— Отож, любі мої, не цвірінчати, а збиратися. Москва готується до оборони, війні не видно кінця, і вам тут під бомбами... Так, так, бомбардування очікуються з дня на день, а вам тут, поряд з Київським вокзалом, перепаде найбільше!

— Мамо, ми ж сьогодні від тата лист одержали! — Ірині здалося, що мати вагається, і вона гарячково хапалася за будь-який аргумент.— Тато вийшов з оточення, воює під Смоленськом. Це ж рукою подати! Як ми можемо залишити його і поїхати куди-сь у Сибір?!

— Є від Федора Ксенофонтівича вісті? — Сергій Матвійович посерйознішав.

У цей час з кабінету-їдальні вийшов Глинський.

— Майор Птицин,— спокійно і з гідністю відрекомендувався він Романову. Потім звернувся до господині: — Шановна Ольго Василівно, з вашого дозволу я поїду в госпіталь. Час мого звільнення закінчується...

Усе це було півтора тижні тому, і Володимир Глинський не знав, чи поїхала сім'я генерала Чумакова до Сибіру, чи він застане тепер її вдома. Роздроблена кисть його лівої руки так само покоїлася в гіпсовій оболонці, підвішена до грудей на марлевому черезплічнику, і не заважала йому здійснювати тривалі прогулянки по Москві, та й у госпіталі не скупилися на записки про звільнення для майора, до того ж госпітальне начальство розпорядилося не обмежувати в звільненнях ходячих поранених — старших командирів.

Розпорядження це надійшло не без участі радянської контррозвідки. Військові чекісти вже зацікавилися особою «майора Птицина», натрапивши на слід абверівця випадково: Глинський на прохання сусіда по палаті, в якого були ампутовані руки, написав під диктовку лист його дружині і в двох місцях необачно вжив літеру «ять», вилучену з російського алфавіту понад двадцять років тому. Сусід помітив це і запідозрив не добре...

До сьогоднішнього дня «майор Птицин» ще двічі виїжджав до міста, нібито цікавлячись визначними історичними пам'ятками. У перший після відвідування Чумакових виїзд він дістався на трамваї від Київського вокзалу до села Філі, розшукав музей —

колишню хату селянина Фролова, де 1 вересня 1812 року, після Бородинської битви, Кутузов скликав військову раду, яка вирішувала: дати Наполеонові бій під Москвою чи залишити місто без бою. Музей виявився зачиненим, і Володимир Глинський здалека помилювався церквою Покрова, посидів на лавочці, покурив, а потім рушив пішки Можайським шосе до центру Москви.

Він ішов «маршрутом Сталіна», як подумки назвав шлях від Філів до Боровицьких воріт, що пролягав Можайським шосе, Великою Дорогомиловською вулицею, Арбатом, вулицею Фрунзе. Проводжав чіпким поглядом машини, які обганяли його, прикидав у думці, чи можна завдати по них удару. Йому здалося, що досить буде одного влучного пострілу гранатомета... Але одразу ж засумнівався: удача нічим не гарантована. І не так просто під недремним оком чекістів з'явитися на маршруті з такою «іграшкою», а вже про те, щоб уціліти після замаху, не могло бути й мови... Потрібний якийсь спеціальний пристрій: мінігармата із снарядом особливої дії. У лабораторіях абверу для разового застосування можуть створити будь-що. Отже, треба негайно налагоджувати зв'язок з абвером і пропонувати план замаху...

Під час другого виїзду Володимир Глинський навіть побачив і три чорних лімузини, що промчали Можайським шосе до Кремля. За білими фіранками середньої машини він нікого не розгледів, але сумніву не було, що в ній їхав Сталін.

Досвідчене око розвідника запримітило також переодягнених працівників служби безпеки — більшість була в однотипних костюмах з синього шевйоту, деякі при галстуках, дехто в капелюхах. Стояли вони на кожному розі вулиць і посередині кварталів: одні — мовби читали на вітринах газети, інші розглядали афіші на тумбах, ще інші старанно припалювали цигарки, кидаючи навсібіч уважні погляди.

Недалеко від злиття Великої Дорогомиловської вулиці і Можайського шосе, навпроти будинку, глухий простінок якого був прикрашений побляклим уже від часу величезним портретом Сталіна, Глинський, зупинившись прикурити, заговорив з міцним, мускулистим чоловіком, одягненим у трохи прим'ятий костюм з синього шевйоту.

— Важка служба? — запитав Глинський, кивнувши на портрет Сталіна.

— Потрібна, товаришу майор, — відповів чоловік і, пильніше подивившись на пораненого командира, теж запитав: — Як там, на фронті?

— Гаряче, — відповів Глинський і рушив далі.

Пройшовши метрів з двісті, він озирнувся, мовби збираючись перейти на протилежний бік вулиці, і побачив, що з тим самим чоловіком розмовляє якийсь низькорослий, дивлячись йому вслід. Серце Глинського злякано стріпнулося: невже за ним стежать?.. Але, помітивши, що низькорослий пішов у протилежний від нього бік, заспокоївся, хоч тінь тривоги відтоді так і не полишала його.

Сьогодні Володимир Глинський з'явився на 2-й Візницькій вулиці годині о десятій ранку і, зайшовши в знайомий двір, побачив свого брата Миколу в білому фартусі, коли той саме підмітав березовою мітлою східці під'їзду, в якому була квартира Чумакових. Поряд, на лаві, сиділа молода жінка, колисаючи на руках сповиту в біле дитину.

— Громадяночко, тут курява,— звернувся двірник до жінки.— Пішли б з дитиною в сквер.

Вона мовчки піднялася й пішла, а двірник, переставши підмітати, вже дивився на «майора», який підходив із сяйно-білими бинтами на підвішеній до грудей руці.

— Ви до кого, товаришу майор?

— До Чумакових, у сьому квартиру.

— Немає їх. Поїхали під Можайськ рити окопи.

— Окопи?..— Володимир Глинський, покосившись услід жінці, з удаваною розгубленістю сказав: — А в мене для них послання з фронту — від генерала Чумакова.

— Киньте в поштову скриньку на дверях квартири,— порадив двірник.

— Доведеться.— Глинський оглядівся довкола і запитав: — А де б аркушик паперу дістати для записки?

— Ну, ходіте до мене,— запропонував двірник.— Для пораненого фронтовика знайдемо й папір.

У двірницькій Микола стиха сказав:

— Німці уже в Смоленську.

— Вони мали там бути ще два тижні тому,— похмуро відповів Глинський.

— І ще новина: сина Сталіна в полон узяли.

— Узяли чи сам здався?

— Взяли.

— А ти звідки знаєш?

— Годував сьогодні рибок. Учений один попросив наглянути за акваріумом у його квартирі, поки він у відрядженні. А радіоприймач не здав... Ну, я іноді й слухаю німців...

Володимир Глинський зняв кашкет, витер носовиком на лобі піт і присів до столу.

— Ну ось що, дорогий мій брате,— суворо сказав він.— Кидай-но свою мітлу та берись за серйозну справу.

— Яку?

— Записуйся в ополчення і — на фронт. Повезеш моїм шефам за лінію фронту послання від мене.

— У полон здатися?! — злякано запитав Микола.

— У полон здаються ворогам! — відрубав Володимир.

За кілька днів колишній двірник Никанор Губарін (він же колишній граф Микола Глинський) у переповненому ополченцями вагоні електрички їхав з Білоруського вокзалу в бік Голіцина.

26

Іноді погляд Сталіна здавався його помічнику й секретареві Поскрьобишеву невидючим — це коли ставалося щось надто неприємне, таке, що вражало Сталіна своєю несподіваністю, або коли він, Сталін, дізнавався, що його важливе, невідкладне доручення чомусь не виконане. Незатишно почував себе Поскрьобишев під таким поглядом. А багато хто, зустрічаючись із Сталіним за несприятливих для себе обставин, знічувався від іншого виразу його очей, коли той, розмовляючи, клав лікоть своєї напівзігнутої руки на стіл або собі на коліно, нахилився до співрозмовника і зазірав йому в очі мовби із зосередженою допитливістю. Такий погляд найчастіше супроводжувався якимось запитанням, яке спокійно ставив Сталін, і на це запитання вимагалася негайна і впевнена відповідь.

Сьогодні Поскрьобишев з'явився у своєму кабінеті, що правив за приймальню Сталіна, трохи раніше ніж звичайно, о десятій ранку, хоч поїхав додому о четвертій годині ночі. Сталося так, що й генерал армії Георгій Костянтинович Жуков (їхні квартири були в одному будинку) підкотив до під'їзду на своєму чорному ЗІСі в той самий час — перед сходом сонця; а як день уже розгорявся, вони теж одночасно вийшли із своїх квартир до машин, що чекали на них, і з приводу такого збігу обмінялися якимось буденним жартом.

Зайшовши до свого кабінету, Поскрьобишев почув дзвінок «вертушки». Квапливо зняв трубку і особливим чуттям здогадався, що дзвонить з кунцевської дачі Сталін, хоч звичайно в цей час він мав би ще спати. І не помилився.

— Товаришу Поскрьобишев,— почувся в трубці знайомий глухуватий голос з кавказькою вимовою,— подзвонить, будь ласка, Жукову і перекажіть йому моє прохання — хай негайно викличе

з фронту маршала Тимошенка... Добре було б, якби години за три Жуков і Тимошенко прибули на засідання Політбюро.

Такий позачерговий дзвінок Сталіна свідчив, що він вирішив щось важливе, і Поскрьобишев негайно подзвонив генералові армії Жукову, з яким щойно бачився. Начальник Генерального штабу здивувався ранньому дзвінку Сталіна, але й насторожився, збентежений наказом про виклик до Москви маршала Тимошенка.

— Хіба ж можна в гарячу пору зривати командуючого фронтом з командного пункту?! — Голос Жукова був різкий і твердий. — Там зараз підходять резерви. Ми вживаємо заходів, щоб відбити в німців Смоленськ. У Семена Костянтиновича по горло оперативної роботи! Без зв'язку з ним Генеральний штаб буде наче з зав'язаними очима.

— Георгію Костянтиновичу, я наперед знаю, як верховний відповідь на твоє заперечення. Він нагадає, що, крім Тимошенка, під Смоленськом є Єременко, Булганін, Маландін!

На слова помічника Сталіна Жуков нічого не відповів, а Поскрьобишев уже вкотре подумав, яке складне й важке його становище в цьому кремлівському кабінеті, куди люди заходять то з побожністю, то з трепетом, навіть деякі наркоми й відповідальні працівники ЦК. А він, генерал Поскрьобишев, ніби й почуваче себе тут господарем, ніби все може, а насправді... Він між ним, Сталіним, і, здається йому, всім світом. Будь-яке ділове слово Поскрьобишева, кому він його скаже, може сприйнятися як слово і воля Сталіна, і саме тому він здебільшого змушений був мовчати. Ой, як це нелегко й непросто. А коли вже з крайньої потреби мав відгукнутися на чиесь прохання і перед кимось про щось поклопотатися, то завжди нагадував, що це тільки його особисте прохання і яке можна й не виконати, а тим паче, якщо його важко виконати.

З іронії долі, чи що, Поскрьобишев, як і Сталін, був сином шевця. Народився він у селі Успенському, Вятської губернії, в бідній багатодітній сім'ї. Доля прихильно поставилася до нього в дитинстві, бо хлопчисько, якого батько заохочував до шевського ремесла, пішов своїм шляхом — закінчив початкову школу, потім міське училище, працював на шкіряному заводі, де політичні засланці почали відкривати йому очі на життєві несправедливості. Далі у Вятці закінчив фельдшерську школу і знову повернувся в робітниче середовище — на завод у Бранчі. Там після Лютневої революції став головою Ради робітничих і солдатських депутатів, вступив до більшовицької партії і пішов далі важкими шляхами боротьби за нове життя. У березні 1922 року він уже працював інструктором по кадрах у ЦК пар-

тії, потім секретарем партійної організації ЦК, а через рік вступив на правовий факультет Московського університету. П'ять років осягнення широченної університетської програми, а далі знову робота в апараті ЦК...

Він був молодший за Сталіна на дванадцять років. Сталін і ставився до нього як до молодшого друга — з увагою й піклуванням, але без будь-яких скидок і послаблень у службових справах. І хоч як дивно, але найважчими для Поскрьобишева були на перший погляд зовсім прості речі. Наприклад, хоч Сталін загалом з довірою ставився до спеціалістів різних галузей промисловості й сільського господарства або до діячів науки й культури — до їхніх думок, оцінок, пропозицій, — та, коли на Політбюро ЦК вирішувалося щодо них якесь питання, то він, Сталін, на той час уже мав бути обізнаний з усіма тонкощами, особливостями, головними складнощами того питання. Поскрьобишев був зобов'язаний завчасно замовляти в Бібліотеці імені Леніна ті книги, які могли допомогти Сталіну. І не можна було ні на кого покласти в такій, здавалося б, нескладній справі. Сталін не любив гаяти час не тільки на легковажних людей, а й на пусті книжки, і Олександр Миколайович сам копався в каталогах, переписував посилення на літературні й наукові джерела з енциклопедій, звертався з питаннями до спеціалістів, терпляче розмірковував над складнощами й особливостями проблем, які мали обговорювати, і лише потім посилав замовлення в бібліотеку — часом на гори книжок! Помилитися в їх доборі він не мав права... Допомогала Олександрові Миколайовичу його справді феноменальна пам'ять. Важко навіть повірити, що він, наприклад, майже не користувався телефонною книжкою, тримаючи всі потрібні телефонні номери в пам'яті. А вже щодо завдань Сталіна і сили-силенної тих справ, з яких складалася його повсякденна робота, в тому числі й уміння вихопити поглядом і думкою з переліку книжок, брошур, монографій, з предметних каталогів, із заголовків і змісту друкованих видань найпотрібніше в даний момент, то, крім дивовижної пам'яті, йому допомагало незвичайно розвинуте відчуття, якась особлива інтуїція, наявність яких він помітив у себе ще в університетські роки. Можливо, саме тому Сталін так цінував Поскрьобишева і протягом стількох років не розлучався з ним, як з надійним помічником.

Поскрьобишев зі свого боку дивувався, як Сталін міг опрацьовувати таку кількість книжок, довідників та інших матеріалів, що лягали на його стіл і на полиці шафи, як устигав знаходити в них і вивчати все те, що йому було потрібне.

І ще дуже важко було писати під диктовку Сталіна, коли той готував доповідь, промову чи складав проект якогось документа. Хоч Поскрьобишев любив музику, мав тонкий слух, але іноді йому не вдавалося розібрати яке-небудь слово Сталіна — через його приглушений і гортанний голос з грузинською вимовою. А перепитувати — означало викликати не те що роздратування, а порушувати хід думок Сталіна і «повертати» його з невідомої далечини пам'яті, де він зусиллями мислення відбирав найпотрібніше, найголовніше, втілював його в словесну тканину і вибудовував фразу за фразою таким чином, що в них починала звучати проблема, філософська, політична або економічна формула. Він, роздумуючи вголос, говорив так, ніби клав цеглину за цеглиною, зводячи будівлю, яка вже існувала в його уяві. Поскрьобишев чітким, округлим почерком відтворював цю споруду на папері. Та якщо іноді недочуте слово він записував навздогад і припускався помилки, Сталін потім завжди виявляв її і спрямовував на свого помічника очі, що в цю мить, як здавалося Поскрьобишеву, нічого не бачили. Важко було витримати цей загадковий погляд, в якому начебто й не було докору.

Від роздумів Поскрьобишева відірвав телефонний дзвінок з Генерального штабу. Жуков, стримуючи роздратування, повідомив, що маршал Тимошенко з ночі перебуває десь у групі Рокоссовського, в районі Ярцева, і зв'язку з ним зараз немає.

— Що ж мені доповісти товаришу Сталіну? — стривожено запитав Поскрьобишев.

— Скажи все як є, Олександрє Миколайовичу, — з невдоволенням у голосі відповів Жуков і знову ніби обірвав розмову на півслові.

З генералами Жуковим і Мерецьковим Поскрьобишев давно був у дружніх стосунках і звертався до них, як і вони до нього, на «ти». Сердитися зараз на уривчастість відповідей Жукова не мало сенсу, але передавати так його відповіді Сталіну — означало накликати на себе і на Жукова гнів: адже командуючий фронтом (він ще й нарком оборони!) — не голка; Генштаб, як і Державний комітет оборони, повинен мати з ним постійно діючий зв'язок.

Поки не приїхав Сталін, Поскрьобишев попрямував до кімнати зв'язку, де царював біля розставлених на столах телефонних і телеграфних апаратів дуже серйозний, діловитий і зібраний молодий чоловік — лейтенант Вікулов. За хвилину позивний штабу фронту, повторений дівчачими голосами на багатьох проміжних постах, уже був прийнятий начальником військ зв'язку Західного фронту генерал-майором Псурсцевим.

Відповівши на привітання Поскрьобишева і вислухавши переданий ним наказ Сталіна, адресований маршалові Тимошенку, генерал Псурцев, як завжди спокійним голосом, повідомив, що маршал перебуває в групі генерала Рокоссовського, яка відбиває спроби німців переправитися в Ярцево через річку Воп. Район командного пункту Рокоссовського зараз жорстоко бомбардують німецькі літаки, і радіостанція командуючого фронтом, що там знаходиться, як і рація Рокоссовського, на виклик не відповідає. Стійкого провідного зв'язку через нестачу польового кабелю з групою поки що немає. Псурцев не втримався, щоб не нагадати Кремлю про те, що на Західному фронті й досі не вистачає чотирьох фронтових лінійних батальйонів зв'язку, восьми батальйонів армійських управлінь, не кажучи вже про роти — кабельно-тичкові, телеграфно-експлуатаційні і телеграфно-будівельні...

Короткі й чіткі слова доповіді та нагадування начальника військ зв'язку, а за цими словами стільки складностей, труднощів і неймовірного людського напруження. Поскрьобишев закінчив телефонну розмову з тривожною думкою: «Що доповісти Сталіну?»

Але доповісти нічого не треба було: відвернувшись від столу з телефонними апаратами, Поскрьобишев побачив Сталіна, який стояв у прочинених дверях кімнати зв'язку. З його сумного й замкнутого обличчя та невидючого погляду неважко було здогадатися, що він уже все знав і без доповіді.

— Запросіть до мене товариша Молотова,— спокійно сказав Сталін Поскрьобишеву.— І перекажіть Жукову, що сьогодні можна приїхати з оперативною доповіддю раніше, якщо Генеральний штаб уже впорався з нею.

— Товариш Мехліс теж просив прийняти його у невідкладній справі,— доповів Поскрьобишев, коли Сталін змовк.

— Гарзд, нехай іде й товариш Мехліс,— відповів Сталін і пішов до свого кабінету.

27

Це був один з таких днів, коли начебто розвіявся трохи туман і якоюсь мірою минуло приголомшення: Ставці і Генштабу стало легше орієнтуватися і легше думатися; з новою силою відчували навіслі небезпеки, загостривши тривоги, що постійно спонукали до пошуків нових рішень і давали початок новим справам.

Сталін, члени Політбюро і члени Державного комітету оборони, не кажучи вже про керівників Генерального штабу і відділів

Центрального Комітету партії, діяльність яких була пов'язана із Збройними Силами, розуміли, що дальше перебування головнокомандуючого Західним напрямком маршала Тимошенка водночас і на посту народного комісара оборони СРСР недоцільне. Після від'їзду Тимошенка на фронт він не мав змоги виконувати функції наркома, пов'язані з діяльністю Генерального штабу, центральних управлінь, військових округів і, нарешті, з усім тим, що виражалося в керівництві діючими арміями на інших фронтах і в забезпеченні їх усім потрібним. Заступники наркома теж опинилися у важкому становищі, не відчуючи в такій непевній ситуації меж своїх повноважень.

Розв'язання такої очевидної, але непростої проблеми назріло саме собою: в критичних умовах воєнного часу централізацію влади в країні треба було доводити до крайньої межі. Вже коли Ставку Верховного командування очолює Сталін і коли він як Генеральний секретар ЦК ВКП(б) і Голова Ради Народних Комісарів з природною законмірністю став Головою Державного комітету оборони, який об'єднує зусилля Збройних Сил, народу, партії і державного апарату, то й народним комісаром оборони, очевидно, треба було бути йому ж, Сталіну. Про це вже не раз говорилося у відділах ЦК і на засіданнях Політбюро. Особливо наполегливим був Мехліс, який, за відсутності в Москві наркома оборони, відчував труднощі в повсякденній роботі як начальник Головного політичного управління Червоної Армії і заступник наркома.

Але для Сталіна було щось і привабливе в тому, що маршал Тимошенко як нарком оборони в найкритичніший момент особисто очолив Західний фронт, звідки дедалі більше нависала загроза над Москвою і де вирішувався результат першого етапу війни, помітно стабілізував там становище. Побоювання, які з'явилися після падіння Мінська, що військові керівники під тягарем наших невдач на фронтах не впораються з розгубленістю і припускаються якоїсь трагічної нерозумності, розвіялися, і, можливо, варто навіть подумати над тим, чи не відкликати маршала Тимошенка в Москву, щоб він і далі очолював Наркомат оборони. Проте захоплення ворогом Смоленська і загострення обстановки на всьому Західному та й на інших фронтах змінили настрої в Політбюро і змусили Генштаб вживати нових важливих заходів. Більше того: в Сталіна виникла думка, що командування Західним фронтом неправильно використовує резервні армії, які підходять з глибини країни, кидуючи їх у бій мізерними частинами і не створюючи на найнебезпечніших напрямках переваги в силах. Сьогодні Сталін мав намір на засіданні Політбюро і Державного комітету оборони в присутності Жукова й

Тимошенка обговорити всі ці питання і заодно підвести самого маршала Тимошенка до думки про недоцільність дальшого перебування його на посту наркома оборони... Та не так сталося, як гадалося. Доведеться вирішувати все без Тимошенка.

А тут іще приголомшлива звістка про полон старшого сина. Може, провокують німці? Якщо правда, то вже, мабуть, доповіли б про це із Західного фронту... Тяжко було думати про Якова... В грудях наче переверталось холодне каміння, здушуючи серце і збиваючи дихання. Не хотілося вірити... Якщо Яків у полоні, то як він, син Сталіна, поведеться там? Адже в нього не характер, а бочка з порохом! Запальний, упертий і... розумний!..

Сталін розмірковував над усім цим, сидючи за своїм робочим столом. Перед ним височів стос папок з невідкладними і найважливішими паперами різних наркоматів; він по черзі розгортав папки, читав документи, робив на них помітки, затверджував чи відхиляв, ставлячи в потрібному місці свій підпис. Наче це й не стіл, а якийсь магічний пульт керування. Досить було тут доторкнутися до чогось думкою або розчерком пера, досить сказати слово, і десь, може, за тисячу кілометрів звідси, приходила в рух, діставши енергію, якась справа... а то й велика кількість справ, щось починало створюватися чи активізувалося раніше почате творення, спонукалися до дії маси людей, поєднуючи в своєму напруженні особисті прагнення і державну доцільність... Ні, здається, неможливо досягти думкою, наскільки складний механізм управління такою велетенською державою, як Радянський Союз, і в цьому механізмі цей стіл у кремлівському кабінеті, сам цей кабінет із засідаючим у ньому Політбюро ЦК є найвищою точкою і тим головним місцем, де джерелам народного життя визначаються місця їхнього злиття в єдину ріку людського буття, форми і прагнення якого початково змодельовані Жовтневою революцією.

Коли до кабінету зайшли Молотов і Калінін, Сталін саме розглядав підписане наркомом авіаційної промисловості Шахуріним зведення випущеної за вчорашній день продукції літакобудівних і авіамоторних заводів, а також затверджений тим самим Шахуріним і підписаний начальником Особбуду генералом Лепіловим квартальний графік спорудження комплексу літакобудівних підприємств на лівому березі Волги поблизу Куйбишева. Будівництво цих нових заводів почалося менше року тому, нині там долалися надзвичайно великі труднощі, але вже зоріла надія, що незабаром фронт одержить грізні броньовані штурмовики Іл-2; труднощі, щоправда, зростатимуть, бо на площах споруджених корпусів доведеться розмістити й частину тих авіацій-

них заводів, які поспішно демонтуються в західних районах країни й перекидаються на схід. За цих умов якнайкраще прислужився зі своїми стендами Центральний механічний завод, який напередодні війни мав у числі інших базових об'єктів забезпечувати розпочате будівництво Куйбишевської гідроелектростанції... Скільки зазнали тоді тривоги і сумнівів, перш ніж зважитися на консервацію цієї будови. А тепер усе її багатолітнє, громіздке господарство, в тому числі й автомобільні шляхи, залізничні під'їзди, піщаний і гравійний кар'єри, деревообробні комбінати, цегельні та багато іншого перейшло у відання Особливого будівельного управління і в цю грізну годину активно служить справі зміцнення військової бази держави...

Неподалік, можливо над самою Кремлівською височиною, простугоніло — мов залізним обіддям по бруку навантажений віз, потім враз хльостко, як виляск гігантського батога в руці велетня, вдарив грім і, на мить похлинувшись, загуркотів басовито, наростаюче розкочуючись по всьому небу. Об підвіконня розчинених вікон залізно застукотіли перші великі дощові краплі: починалась нарешті гроза, що млоїла своїми потугами небо й землю вже кілька днів.

У кабінеті стемніло, Сталін відірвався від паперів, підвівся з крісла і мовби тільки зараз побачив за довгим столом Молотова і Калініна, хоч, коли вони зайшли, відповів на їхні вітання і поглядом запросив сісти.

Нечутно зайшов Поскрьобишев, увімкнув світло, від чого настінні дубові панелі кабінету відразу наче розсунулися, і доповів про приїзд Мехліса. У відповідь Сталін заклично махнув Поскрьобишеву рукою, в якій тримав згаслу люльку, потім звернувся до Молотова і Калініна:

— Я думаю, зачекаємо товариша Жукова, послухаємо його доповідь і нові пропозиції Генерального штабу, а тоді почнемо вирішувати наші поточні справи.

У цей час до кабінету зайшов Мехліс — у формі армійського комісара, стрункий, підтягнутий, але незвично похмурий і навіть блідий.

Привітавшись і не дуже до ладу цокнувши закаблуками начищених до блиску хромових чобіт, він наблизився до Сталіна і, дивлячись на нього якимось хворобливо-боязким поглядом, сказав:

— Товаришу Сталін, я зобов'язаний повідомити вас про дуже неприємне для всіх нас політдонесення із Західного фронту...

Останні слова Мехліса приглушив новий грозивий розряд. Розкотистий гуркіт грому ніби дужче відсунув небесні заслінки, і злива перетворилася на сиву киплячу стіну. Сталін підійшов

до вікна і, підставивши обличчя під хмарку водяного пилу, спокійно мовив:

— Сідайте, товаришу Мехліс...

Але Мехліс не сів. Напружено дивлячись Сталінові в спину, він через силу добирав потрібні слова:

— Товаришу Сталін, дуже неприємне... тяжке донесення.

— Доповідайте,— не повертаючись, наказав Сталін.

І Мехліс доповів:

— Начальник політуправління Західного фронту повідомляє, що ваш син, Яків Йосифович, потрапив, очевидно, до німців у полон...

Сталін так само дивився на зливу, і можна було подумати, що він не почув слів начальника Головпуру.

— Точних підтверджень політуправління не має,— болісно вів далі Мехліс, мовби страждаючи від того, що Сталін не бажає повернутися до нього обличчям,— але робимо все можливе...

Сталін і тепер навіть не ворухнувся, бо наперед знав, з чим прийшов до нього Мехліс. Молотов і Калінін, приголомшені такою звісткою, співчутливо і з болем дивились на Сталіна, не знаючи, почув він у шумі зливи слова армійського комісара чи ні. А Мехліс, розгублено глянувши на них, заговорив знову:

— Особливий відділ фронту і спеціально створена група політуправлінців зараз вживають усіх заходів, щоб з'ясувати істину або, коли Яків Йосифович не в німців, розшукати його, живого чи мертвого...

Сталін усе ще мовчав, ніби не міг відірватись од видава розбуханої грози.

— Кобо, ти що, не чуєш? — підвищивши голос, схвильовано запитав Молотов.— Німці схопили Яшу!..

Сталін повільно, наче тіло його погано слухалось, відвернувся од вікна і кинув на Молотова похмурий і якийсь зацькований погляд. Потім неквапно підійшов до свого столу, сів у крісло і спокійно, з прихованим докором сказав:

— Сталін не глухий... Я вже знаю про полонення старшого лейтенанта Якова Джугашвілі. Зараз його допитують у штабі фельдмаршала Клюге.

У Мехліса від цих слів перехопило подих і наче підлога хитнулася під ногами. Він добре знав, що чутки про полон сина Сталіна поки що трималися в суворій таємниці. Хто ж повідомив Сталіна?

— Подобиці є в політдонесенні?

Запитання Сталіна вивело Мехліса із заціпеніння, і він тремтливими руками розгорнув принесену з собою папку, взяв з неї два скріплені аркуші з машинописним текстом і, підійшовши

до столу, поклав донесення перед верховним. При цьому сказав:

— Подобиць мало... Вашому синові, коли він прибув на фронт, настійливо пропонували служити в штабі артилерійського полку, але він зажадав послати його командиром батареї... Воювала батарея добре.

— Молодець, що не лишився в штабі,— ніби сам собі мовив Сталін і, прочитавши донесення, повернув його Мехлісу, а потім, спрямувавши сумні очі в бік Молотова й Калініна, запитав: — То як тепер вирішувати з товаришем Сталіним? Будемо призначати його народним комісаром оборони?..— Бачачи, що його не зрозуміли, з гіркою усмішкою, схожою на гримасу болю, додав: — За нашим законом близькі родичі тих, хто здався в полон, висилаються... Я в такому разі вибрав би собі Туруханськ — усе-таки знайомі місця.— При останніх словах Сталін знов посміхнувся, і у вимученості цієї посмішки, в пригаслому й невидющому погляді і в усьому виразі потемнілого обличчя було видно біль, тяжку пригніченість і приховану розгубленість.

— Питання серйозне,— з легкою усмішкою зауважив Молотов і, забарабанивши пальцями по зеленому сукну стола, повернувся до Калініна: — Або в Сибір, або в наркоми... Є пропозиція порушити клопотання перед товаришем Калініним як Головою Президії Верховної Ради... Як, Михайле Івановичу, може, посприєте по знайомству?

— Це називається «по блату».— Калінін, сприйнявши жарт Молотова, невесело засміявся.— А закон наш і без блату стверджує, що покаранню підлягають тільки ті родичі зрадника, які жили разом з ним чи перебували на його утриманні... Товариш Сталін до таких родичів, по-моєму, не належить.

Армійський комісар Мехліс й досі не міг увійти в тональність, яку пом'якшив гумором Молотов.

— Товаришу Сталін, ще ніхто не знає, за яких обставин опинився в полоні старший лейтенант Джугашвілі! — запально нагадав начальник Головпуру.

— Немає нічого таємного, що не стало б явним,— з сумовитою задумливістю мовив Сталін.

— Цілком справедливо! — погодився Мехліс.— Я беру на себе з'ясувати все до кінця!.. Більше того, можна влаштувати Якову втечу: мобілізувати наших розвідників. Я вже розмовляв з генералом Дроновим... Можна, зрештою, коли це не вдасться, поторгуватися з Гітлером!

— Поторгуватися з Гітлером? — якимось іншим голосом запитав Сталін і так поглянув на Мехліса, що той розгубився.

— Я маю на увазі обмін,— плутано почав пояснювати Мех-

ліс.— У нас є кілька полонених генералів... Можна їх віддати Гітлеру за Якова.

— Так-так... Начальник Головного політуправління армійський комісар першого рангу пропонує Генсекові торговий гондель з Гітлером! — Сталін, вийшовши з-за столу, почав ходити по кабінету, раз у раз з їдкою іронією поглядаючи на Мехліса.— Армія воює, люди вмирають, а Мехліс торгується...

— Товаришу Сталін, не ловить мене на слові! — благально сказав Мехліс, і обличчя його вкрилося червоними плямами.— Гітлер — така шкура, що до нього будь-який, навіть найлайливіший вислів підійде.

— Кобо, ти, по-моєму, перегинаєш палицю,— підтримав Мехліса Молотов, звертаючись до Сталіна.— Адже справді існує міжнародна практика обміну полоненими між воюючими сторонами.

— Цілком правильно,— підтримав його Калінін.— І нічого поганого тут немає.

— Гаразд, захисники! — Сталін, зупинившись посеред кабінету, вже миролюбно всміхнувся.— Я уявив собі, як торгуюся з Гітлером... Неймовірно! — Він знову пішов килимовою доріжкою і після недовгої мовчанки заговорив мовби сам з собою: — Звичайно, добре було б врятувати Яшу... Йому в полоні буде тяжче, ніж будь-кому... З сином Сталіна постараються погратися серйозно... Але що нам скажуть ті багато, багато тисяч наших бійців і командирів, яких ми не викрадемо й не обміняємо?.. — Він знову став посеред кабінету і вже поглядом, в якому світилися невимовний біль і безвихідь, подивився по черзі в обличчя Молотову, Калініну, Мехлісу. Далі заговорив м'якше: — Ми керівники партії і держави! І ми не маємо права підтримувати думку про перевагу полону перед смертю... Може, це й жорстко, але так вимагає логіка боротьби, так навчили нас вороги в роки громадянської війни... Ми вважали і надалі вважатимемо, що задача в полон не тільки вияв малодушності, а й зрада... Інша річ, якщо люди потрапляють у полон випадково, не з власної волі, захоплені непритомними... Я вірю, що і Яків не сам здався в полон... Вірю! — Сталін підійшов до Мехліса, який усе ще стояв біля довгого стола. Ткнувши згаслою люлькою в блискучий гудзик гімнастерки армійського комісара першого рангу, пильно подивився йому в очі, ніби в саму душу. Знизивши голос, із зворушливим задоволенням сказав: — А ваша думка, товаришу Мехліс, щодо обміну німецьких генералів заслуговує на увагу... Не торгівля, а саме обмін... — Потім повернувся до Молотова, махнув рукою в його бік і уточнив: — Це тебе стосується, товаришу нарком закордонних справ... Тільки, мабуть, треба

зачекати з цим, поки до нас потрапить у полон більше чинів... Я гадаю, що можна буде через Женеву, через Червоний Хрест,— Сталін чи то запитально, чи то ствердно продовжував дивитись на Молотова,— звернутися до цього людоїда Гітлера з пропозицією: нехай забере в нас своїх генералів, хто йому потрібний. Навіть усіх, скільки буде!.. Не жаль! А натомість нехай віддасть нам поки що тільки одну людину...

Сталін замовк і пішов до столу, щоб натоптати тютюном люльку. Злива за вікном уже вшухала, а тиша в кабінеті ставала дедалі тривожніша: ніхто не розумів, до чого Сталін хилить свою розмову. І ось він, розкурюючи люльку, кинув з-за столу погляд на присутніх, і в цьому погляді (неймовірно!), у відсвіті запаленого сірника жевріла усмішка, за якою вгадувалась якась думка, що давала Сталіну задоволення. Видихнувши хмарку тютюнового диму і помахавши рукою перед обличчям, він висловив цю думку:

— Нехай за всіх своїх генералів Гітлер віддасть нам одну людину: Ернста Тельмана!..

Усі вражено мовчали, роздумуючи над почутим. Нарешті тишу порушив Молотов. Трохи затинаючись, він сказав:

— Така операція, навіть за нинішніх важких обставин, цілком посильна для наших дипломатів... Але чи піде на це Гітлер? Адже звільнити з в'язниці і віддати нам Тельмана — рівнозначно, що дозволити підняти над головами революційних робітників не тільки Німеччини, а й усієї Європи бойовий червоний стяг!..

— Правильно кажеш, товаришу Молотов! Тому й варта справа заходу.— Сталін, посмоктавши люльку, примружив очі і підбадьорливо подивився на Молотова.— Коли є хоч один з тисячі шансів на успіх такої операції, її треба планувати і при першій можливості спробувати здійснити. Це була б велика перемога в боротьбі за майбутнє Німеччини, за нову Німеччину...

...До кабінету зайшов начальник Генерального штабу Жуков, і з його появою настроїв у всіх поступово почав змінюватися. Генерал армії звично розкладав на столі зведену оперативну карту, а Сталін очікувально стояв поруч.

— Підсумуйте нам, будь ласка, події на Західному... Для початку,— сказав він Жукову, коли карта закрила зелене сукно столу.

Підсумок був невтішний.

Жуков нахилився над картою і, спрямувавши очі в район Полоцька, Невеля, Великих Лук, нагадав, що наша 22-а армія генерал-майора Ершакова не зуміла там об'єднати зусиль з 19-ю

армією Конєва, яка, як уже було відомо, не встигла зосередитися й розгорнутися після розрізненого прибуття на цю ділянку фронту. Внаслідок цього ворог хоч і зазнав серйозних втрат від контратак розрізнених частин Конєва, однак просувався вперед на 150 кілометрів, захопивши Полоцьк, Невель, Веліж, Демидов, Духовщину, і, загнувши фланг на південний схід, тиснить зараз наші дивізії в районі Ярцева. Частина сил 22-ї армії, завдавши тяжких втрат німцям, вирвалася з оточення, зайняла оборону по річці Ловаті й утримує Великі Луки.

На південь від цього району обстановка складалася ще драматичніше. Німці, завдавши своєю 2-ю танковою групою могутніх ударів на північ і південь від Могильова, обійшли й повністю оточили місто, що героїчно захищалося, прорвалися двома моторизованими корпусами до Смоленська, до Єльні і одним — до Кричева. Війська 20-ї армії Курочкіна і 16-ї армії Лукіна (до якої влилися відступаючі війська 19-ї армії Конєва) опинилися в оперативному оточенні й продовжують вести боротьбу за Смоленськ.

Розтята ворогом на дві частини й охоплена з флангів 13-а армія генерал-лейтенанта Ремезова одним стрілецьким і одним механізованим корпусами, досить ослабленими, продовжує бої в районі Могильова, відтягуючи на себе значні сили противника й утримуючи однією дивізією плацдарм на березі Дніпра. Вже оточені на Кричевському напрямку два інших стрілецьких корпуси 13-ї армії розірвали з допомогою 21-ї армії генерал-лейтенанта Герасименка вороже кільце і утримують рубіж на річці Сожі.

Не менш тривожила обстановка й на інших фронтах, переконливо засвідчуючи, що німецькому верховному командуванню поки що в основному вдавалося здійснювати свої плани, незважаючи на величезні втрати німецьких військ і велике порушення строків досягнення ними намічених рубежів.

Коли генерал армії закінчив оглядову доповідь і про становище на інших фронтах і почав викладати проекти Генерального штабу нових оперативних рішень, Сталін не дуже делікатно перебив його:

— Зачекайте з рішеннями. Ми чуємо їх щодня... Рішення, рішення... А німці пруть на схід! Нам треба зрозуміти,— Сталін показав рукою на тих, що сиділи за столом,— чому незадовільно виконуються командуючими фронтами ваші попередні рішення!

— Товаришу Сталін,— стримуючи образ, спокійно й похмуро мовив Жуков,— я тільки можу обгрунтувати запропоновані

плани і рішення. А схвалюєте чи відкидаєте їх ви як верховний командуючий.

Слова Жукова ніби вдарили Сталіна. Він незвично різко повернувся до нього і подивився довгим недобрим поглядом.

Жуков, витримавши потемнілий погляд Сталіна, уточнив свою думку:

— Я хотів сказати, що, як начальник Генерального штабу, зобов'язаний пропонувати рішення. Вони беруться не зі стелі. Управління й відділи Генштабу день і ніч збирають і групують інформацію з фронтів про ворога і наші війська, безперервно все зважують, обчислюють, передбачають...

— Я вас зрозумів,— стримуючи гнів, перебив його Сталін.— Я вважав, що ми, спираючись на вашу інформацію, разом готуємо і схвалюємо головні, кардинальні рішення. Тому й директиви вдвох підписуємо...

— Ви мене неправильно зрозуміли...

— Правильно зрозумів! Мені ясно, що ви часом забуваєте про те, що рішення командуючих фронтами мають впливати з директив Ставки Верховного командування.

— Чому забуваю?! Це елементарно!

— Ось я й змушений нагадати вам про наші з вами елементарні функції і про те, чим вони відрізняються від функцій нижчестоящих штабів.

— Будь ласка, нагадайте, якщо ви вважаєте, що начальник Генерального штабу не розуміє таких простих речей! — Уже відверта образа Жукова мовби вихлюпувалася з його похмурих і колючих очей.

Сталін усе-таки не пом'якшав. Невдоволено глянувши на Жукова, він ледь прискореним кроком підійшов до розстеленої оперативної карти і, постукавши по ній люлькою, холодно сказав:

— Погано, що ви змушуєте мене повторювати прості речі. Так, у ході мінливої обстановки перші і негайні рішення мають приймати командуючі фронтами і командуючі арміями. Ми ж з вами, як одне ціле, зобов'язані розробляти, виходячи з оперативно-стратегічних ситуацій, загальні плани і головні задуми дій фронтів з далекосяжними намірами... Зобов'язані координувати зусилля фронтів і армій, разом узятих. І оскільки нам буває видніша загальна картина війни на всіх її напрямках і ділянках і тому нам легше виявляти головні задуми ворога, наше завдання — безперервно постачати штаби фронтів оперативно-стратегічною інформацією і чітко спрямовувати їхню діяльність через командуючих і начальників штабів. А якщо вони — командуючі й начальники штабів — не справляються з своїми функціями, не вміють користуватися нашими розробками і спиратися на них,

ім треба або допомагати, або негайно замінити їх більш здібними генералами!..

Змовкнувши, Сталін із запитальним докором обвів усіх поглядом, в якому прозирали, крім невідомо кому адресованих закидів, і невдоволення самим собою — своїм роздратуванням і своїми не дуже чітко висловленими претензіями. Певно, відчувши ніяковість і перед Жуковим, він уже спокійно, з підкресленою діловитістю запитав у нього:

— Скажіть, товаришу Жуков, а останні рішення маршала Тимошенка ви вважаєте правильними?

— Я не зрозумів вашого запитання, товаришу Сталін.

— Мені здається,— вів далі Сталін,— що Тимошенко дрібниться, кидаючи назустріч німцям усього лиш по дві-три дивізії... А ви його не виправляєте, бо вам, начальникові Генерального штабу, незручно виправляти наркома оборони.

— Товаришу Сталін, на війні все зручно, що на користь справі й на шкоду ворогові,— збентежено відповів Жуков.

— Оце ви правильно сказали,— Сталін посміхнувся самими очима.— Тому для користі справи ми вирішили розвантажити товариша Тимошенка, звільнивши його з посади наркома оборони, щоб він зосередив усю свою увагу на командуванні Західним напрямком. Йому пора бити ворога не розчепіреними пальцями, а міцними кулаками з угруповань по сім-вісім дивізій, націлюючи їх на найзагрозливіші напрямки.

— Георгію Костянтиновичу,— звернувся Калінін до Жукова, коли Сталін замовк,— привітали б ви товариша Сталіна. Відни ні він народний комісар оборони Радянського Союзу.

Жукова ця новина не здивувала. Він подивився на Сталіна болісно-сумовито й незвично тихо мовив:

— Вітаю, товаришу Сталін... І прийміть моє співчуття...— Потім, важко зітхнувши, додав: — Здоров'я вам міцного!

Сталін нічого не відповів. Після ніякової паузи він звів на Жукова погляд, з якого вже струмувала енергія якоїсь нової важливої думки, і спроквола мовив:

— Зараз наша з вами головна турбота має скеровуватися в двох напрямках; перший — нарощувати і зміцнювати глибину оборони і другий — безперервно ставити перед військами наступальні завдання...

— А тил, промисловість, озброєння? — вибачливо нагадав Калінін.— Усі турботи тепер головні.

— Це вже другий наш фронт! — з тією ж енергією в погляді незадоволено відповів Сталін.— Полководці там випробувані, надійні — Шахурін, Косигін, Устинов, Тевосян, Малишев, Паршин, Вахрушев!..— У цьому переліку Сталіним прізвищ народ-

них комісарів мовби звучало незадоволення військовими полководцями.— Ось вам приклад пошуку думки, розв'язання проблеми, коли Тевосян і Малишев, спираючись на досвід і знання своїх провідних кадрів, уже зараз, у ці липневі дні, зуміли дати нам броньовий лист, хоч броньовий стан ще тільки вивозиться на Урал!.. Важко повірити: почати катати броньові листи на блюмінгу! На порозі розв'язання цієї проблеми і Кузнецький металургійний комбінат!..

Про це дуже важливе і надзвичайно своєчасне інженерно-технічне нововведення, застосоване на Магнітогорському й Кузнецькому комбінатах, Молотов і Калінін, як і інші члени Політбюро, вже знали, а Жуков і Мехліс не зовсім розуміли його технологічну суть, тому слова Сталіна нікого особливо не вразили. Але спокій присутніх у його кабінеті Сталін сприйняв як нерозуміння того, наскільки сколихнула війна промисловість і все народне господарство, привівши в рух нові важелі.

— У нас зараз що не нарком, що не директор заводу, то найяскравіша особистість, Казбек розуму й знань! Вони й великі вчені, і найдосвідченіші практики водночас! І чудові керівники! А якого масштабу діячі серед наших секретарів обкомів?! Попов — Смоленського, Пальцев — Івановського, Патоличев — Ярославського, Родіонов — Горьковського!.. Їх десятки, сотні! — Сталін спрямував розпалений погляд на Молотова, ніби дорікаючи йому: — Тож тобі, товаришу Молотов, з Мікояном, Вознесенським і Кагановичем є на кого спиратися і є з кого питати!

Сталін мав на увазі ту обставину, що окремим членам і кандидатам у члени Політбюро було доручено загальне керівництво головними галузями військової промисловості.

— Товаришу Сталін, у ваших словах звучать претензії до військових керівників,— зі стриманим подивом зауважив Жуков.— Я просив би вас висловити їх конкретніше.

— У мене претензії до самого себе,— одразу ж відповів Сталін, ніби чекав цих якоюсь мірою докірливих слів Жукова.— Ми часом краще знаємо ділові якості керівників нашої промисловості і секретарів обласних комітетів партії, ніж військових керівників, бо їхні полководницькі якості почали виявлятися тільки тепер, коли головну роль на полі битви відіграє вже не кіннота й кулеметні тачанки, на що орієтували нас маршали Ворошилов, Будьонний та Кулик, а артилерія, танки, бронетранспортери, авіація! Наше з вами завдання — шукати й піднімати в цих нових умовах обдарованих воєначальників, які розуміються на природі сучасного бою і які вміють впливати на нього із залученням у справу всіх сил і технічних засобів...

Наступного дня, викликавши до прямого проводу головнокомандуючого Західним напрямом маршала Тимошенка, Сталін мовби продовжував відповідати на запитання, поставлене йому Жуковим.

— У нас є до вас претензії, товаришу Тимошенко,— сказав він маршалові без усяких передмов.— Те, що ви вводите з резервів у бій по дві-три дивізії, не дає позитивних наслідків. Чи не пора відмовитися від цієї практики й почати створювати кулаки по сім-вісім дивізій з кавалерією на флангах, і диктувати свою волю німцям?.. Я гадаю, що настав час перейти вам від роздрібнення до дій великими групами...

І Сталін запропонував маршалові приблизний варіант створення таких груп, щоб їхнім концентрованим ударом на Смоленськ розгромити ворога й відігнати його хоча б за Оршу.

Уважно вислухавши Сталіна, Тимошенко доповів йому операційну обстановку на Західному фронті, погодився з його пропозиціями щодо введення в бій укрупнених військових формувань, але висловив побоювання з приводу доцільності великих обходів і охоплення ворожих угруповань, зважаючи на перевагу ворога в техніці і, отже, в його можливостях маневрування.

Цього ж дня Сталін і Жуков послали маршалові Тимошенку директиву Ставки, яка наказувала за рахунок зосереджених сил фронту резервних армій — 30, 24 і 28-ї — створити ударні групи з'єднань для розгрому ворога на північ і на південь від Смоленська і для подання допомоги нашим військам, що потрапили там в оточення. З фронту резервних армій маршалові Тимошенку передавалося двадцять дивізій для формування п'яти армійських груп на чолі з генералами Рокоссовським, Хоменком, Калініним, Качаловим і Масленниковим.

Як і вимагала директива Ставки, маршал Тимошенко поставив перед армійськими групами — завдати контрударів з районів Белого, Рославля і Ярцева в загальному напрямку на Смоленськ, розгромити на прилегліх до нього просторах німецькі війська і з'єднатися з частинами армій Курочкіна, Лукіна і Конєва, які билися там в оточенні.

Але потрібні були ще й додаткові заходи, щоб скувати маневр ворога резервами й паралізувати постачання його передових ешелонів, тим паче що в командування Західного фронту не було можливості надійно підтримати контрудари своїх армійських груп діями авіації, а також не вистачало танків. Саме тому Ставка Верховного командування наказала кинути в тили могильовсько-смоленського угруповання ворога кавалерійську групу з трьох дивізій, яка зосередилася на той час у смузї 21-ї армії в лісах поблизу Рєчніці; а на північ від Смоленська уда-

рити по тилах 3-ї танкової групи німців кавалерійською групою з двох наших дивізій.

Невдовзі було вироблено ще одне важливе рішення Ставки. Зважаючи на громіздкість Західного фронту і на ту обставину, що в його смузі утворилося два головних напрямки і два головних осередки битв — Смоленсько-Єльїнський і Гомельський, — було вирішено виділити 13-у армію (передавши їй рештки 4-ї армії) і 21-у армію, які боролися на рубежі Сеща — Пропойськ і далі на південь по Дніпру, в самостійний Центральний фронт під командуванням генерал-полковника Ф. І. Кузнецова.

У такій складній оперативно-стратегічній ситуації і розгорнувшись на величезних просторах другий етап Смоленської битви.

Починалися запеклі бої на напрямку головного удару німецько-фашистських військ — у самому Смоленську, на його околицях і на тисячах квадратних кілометрів Смоленської і Духовщинської височин.

Радянські війська мали здійснити неймовірне: стримати просування кількісно переважаючого ворога, щоб не тільки захистити Москву, а й дати можливість країні підготувати й висунути на рубежі стратегічної оборони свіжі резерви.

І неймовірне стало реальністю: німецько-фашистські війська вперше від початку другої світової війни змушені були на головному стратегічному напрямі фронту перейти до оборони. Агресор нарешті відчув, що блицкриг поки що не вдається...

Велика Вітчизняна війна народів Радянського Союзу проти фашистських поневолювачів тривала...

З М І С Т

Олександр Сизоненко
Іван Стаднюк
та його роман «Війна»
3

ВІЙНА. Роман

КНИГА ПЕРША
6

КНИГА ДРУГА
199

КНИГА ТРЕТЯ
429

ИВАН ФОТИЕВИЧ СТАДНЮК

ВОЙНА

Роман

Кн. 1—3

Перевод с русского

Б. А. КОМАРА

Киев, издательство
художественной литературы
«Дніпро», 1985

(На украинском языке)

Редактор В. І. КОЛЕГОВА

Художник Є. Ф. СЕНДЗЮК

Художній редактор В. С. МІТЧЕНКО

Технічний редактор Т. А. ТАБАЧЕНКО

Коректор Т. В. ГРУЗИНСЬКА

Информ. бланк № 2875

Здано до складання 24.12.84.

Підписано до друку 26.03.85.

Формат 84 × 108^{1/2}.

Папір друкарський № 2.

Гарнітура літературна.

Друк високий.

Ум. друк. арк. 35,28.

Ум. фарб. відб. 35,28.

Обл.-вид. арк. 44,031.

Тираж 116 000 пр.

Зам. 4-625. Ціна 3 крб.

Видавництво художньої літератури «Дніпро».
252601, Київ-МСП, вул. Володимирська, 42.

З матриць Головного підприємства
республіканського виробничого об'єднання
«Поліграфкнига».

252057, Київ, вул. Довженка, 3
на Київській книжковій фабриці.
252054, Київ, вул. Воровського, 24.

Стаднюк І. Ф.

C76 **Війна: Роман (кн. 1—3) / Перекл. з рос. Б. Комар;
Передм. О. Сизоненка.— К.: Дніпро, 1985.— 671 с.**

У широковідомому романі сучасного російського радянського письменника, лауреата Державної премії СРСР, відтворено титанічні зусилля Радянського уряду, спрямовані на відвернення воєнного конфлікту, змальовано героїзм радянських воїнів на полях битви в початковий період Великої Вітчизняної війни.

Долі людей — від солдата до маршала — тісно переплетені в романі з долею країни, що стала на смертельний герць із знавцілим ворогом.

C 4702010200—149
М205(04)—85 149.85

P2

**ІВАН
СТАДНЮК**

ВІЙНА

